

“ ભારતભૂમિ વિશ્વની સમગ્ર સંસ્કૃતિઓની આલસનની (હૃદયમ-
બ્રમિ) દોવાથી કેવળ એશિયાખંડના ધર્મ દેશોએ જ નહિ; કિંતુ
એશિયાખંડના ધર્મ સર્વ દેશો ઉપરોત્ત સમગ્ર પાશ્ચાત્ય (યુરોપીયન)
દેશોએ પણ પોતાના જ્ઞાન તથા ધર્મ આદિ (મૂળભાગમાં) એ
(દ્વિતીયપનમાં) ભારતભૂમિ (તથા તેનાં દિન્દુ મંતાનો) પાસેથી જ
મેળવ્યા હતાં (અથવા મેળવેલાં છે). ”

અખ્યાપક હીસાકુન * ઐતિહાસિક અનુસંધાન * પુસ્તક ખીનું, પૃષ્ઠ ૪૫.

“ મદિ આ ભૂમિતલપર કોઇ પણ સ્વર્ગ અસ્તિત્વ પ્રાપ્તું દોષ,
તો તે આ ભારતભૂમિ છે, ભારતવર્ષ છે કિંવા આર્યાવર્ત અથવા દિન્દુસ્થાન જ
છે ! ” (આર્ચાન્ ભારતવર્ષ જ કેવળ એવો દેશ છે કે જેને કોઇ પણ
પ્રકારના સંકોચ વિના આ પૃથ્વીનકલ ઉપરના સ્વર્ગની વપમાનરે વિભૂષિત
કરી શકાય તેમ છે ! ”)

અબ્દુલ્લાહ વરસાદ ; શાન્તિપાથલ્ અન્-સાર.

(પ્રસૂત મંથના સ્વામિત્વવિષયક મર્વ અધિકારો રાજનિયમ
અનુસાર “ દિન્દુમીરવમંથગ્રામ ” ના સ્વત્વાધિકારીઓએ નિરપવાદ
સ્વરૂપમાં સર્વથા સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

૧ મૂળ મંથનાં ૧ થી ૪૮ સૂત્રીનાં	૨ મૂળ મંથનાં ૪૯ થી ૩૦૪ સૂત્રીનાં
પૃષ્ઠોના મુદ્રક	પૃષ્ઠોના મુદ્રક
મળતનન વિશ્વનાથ પાઠક,	મુલચન્દ મોકમલાલ પટેલ,
‘ આદિત્ય મુદ્રણાલય ’	‘ સુપ્રેમકાસ ’ મુદ્રણાલય,
રાયખડ રોડ : અમદાવાદ	પાલકોર નાકા : અમદાવાદ

મૂળ મંથનાં ૩૦૫ થી ૪૬૪ સૂત્રીનાં પૃષ્ઠોના તેમ જ મંથના અગ્રજામર્મના
મુખપૃષ્ઠથી આરબીને અનુક્રમણિકા પર્યન્તનાં સર્વ પૃષ્ઠોના મુદ્રક
અખાલાલ વિઠ્ઠલભાઈ ઠક્કર
સુહાણામિત્ર રશીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : રાવપુરા : વડોદરા (તા. ૫-૫-૩૫)

આવર્યરિત અતે યગવત્સન સોનકીવસજૂપણુ
મહારાજાધિરાજ શ્રી હન્દસિહજી મહારાજ,
વર્તમાન વિઘવિનાયકી વાસવનરેશ

ગ્રંથોત્સર્ગ

અખંડમૌલ્યપ્રતાપ, ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ, નિષ્કલક ન્યાયાવતાર
તથા વિદ્યાવિલાસી ધર્માલંકાર સોલંકીવંશાવત સ શ્રીમન્ત
મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ન્દસિદ્ધજી મહારાજ, શ્રી વંશદા
(વાંસદા) નરેન્દ્રવર્ધની પવિત્ર સેવામાં
શુભસ્થાન વંશદા (વાંસદા)

હરિગીત

હે ભાગ્યશાળી જૂપ ભદ્ર વિજ્યુતિના ભડાગ છે,
સોમકિડુવના ભગ્ન ૧૧૧ રંગના આનાગ છે
નિખરણા ૧૧૧૧ આગ યુગ-અવના છે,
છે કુષ્ટના દહન નિરન્તર માત્ર જન નિસ્તાર છે ૧

વિદ્યા, પ્રગ્નહિતવાદિતા, ઔદાર્યથી વિખ્યાત છે,
છે જન્મથી તેવા જ નિજ મતકર્મથી અભિજાત છે,
દી ૧૧ પુનનો તાપહર વસ્થાશુકારક તાત છે
પાતકનિશાહર પુણ્યપુન્નકાર દિવ્ય પ્રભાત છે ૨

આર્સ ધાયો છે પ્રગ્નહિતમા મદા ૧ શ્રીરામનો
રિપુ રાગવામા માર્ગ લીવો વિપ્ર ૧ ભાગવરામનો,
પથ ગગનીતિવિશે અલ્લો આશુક્યના અર્પિતધામનો
અવીકાર અવગર સર કરો છે શાંતિ વા ૧ મથામનો ૩

વિદ્યમનનામય વીર વિક્રમ^૫ તુલ્ય હે નરહીર હેઃ
 સરભારિરશક^૬ ધીર રણયંભોગ્યા હમ્મીર^૭ હેઃ
 હિન્દુત્વમાં રાજ્ય પ્રતાપપ્રતિમ નર મંબીર હેઃ
 માનેશ કર્ણુ મમાન, દાન અનાથ-આશાતીર^૮ હે ! ૪

હે મુન્નમમાટે સૌમ્ય તેજ કુન્નમમાટે કૂર હેઃ
 મહશ્વજ સમીપ સદા વમો હે, દુર્ગુણોથી દૂર હેઃ
 વાહુરી તથા વર્તન ઉત્તમના સામરશક શર હેઃ
 ભ્યાં હોય આવસ્યક દયાના, ત્યાં, દયાનિધિ, પૂર હે. ૫

હે ભારતીના ભક્ત મત્સાદિત્થના પોષક મના;
 સત્કારથી સારસ્વતોના^૯ ગોકના શોષક મદા;
 સંગીત કાવ્ય કથાધરોના ધનવટે તોષક મદા;
 હે ગુણ્યાદક મેવમર્ગનતુલ્ય ગુણ્યોપાક^{૧૦} મદા. ૬

જેના સુસ્સંનથી થતી રમ્પતિ હોય દિવ્ય સુરેશની^{૧૧};
 મૃતમોકર્મા તે માત્ર નિરખી મૃતિ^{૧૨} ઇન્દ્ર^{૧૩} પુરેશની^{૧૪};

૫ વિક્રમ-કુન્નમયિનિર્મિત વિશ્વવિખ્યાત જનહરિખાતા વીર વિક્રમાદિત્ય
 મહારાજ ૬ સરભારિરશક-સરભૂખતોના આશ્રયદાતા ૭ હમ્મીર-ચૌહાણ-
 નરામૂલજી રામુથભોજપતિ ઇનિદાસપ્રસિદ્ધ હકમાદી મરાઠામનપાલક તથા
 વચનશીલ મહારાજ શ્રી હમ્મીરદેવ. ૮ આશાતીર-આશાસ્થ અખૂંબને
 સાફલ્યરૂપ તીરપ્રાપ્ત ૯ સારસ્વતો-આ 'સારસ્વત' રાખ્દનું બહુવચન હોઇને
 'સારસ્વત' રાખ્દનો અર્થ 'સરસ્વતી' દેવીનો ઉપાસક ક્રિંવા 'વિદ્વાન' 'વિદ્વાનો
 યતો હોનાથી એ બહુવચનભક્ત રાખ્દના સર્વ વિષયોના વિદ્વાનો, કવિઓ
 તથા મેલિદો આદિકો સમાવેશ થઇ ભવ્ય છે 'સાક્ષર' રાખ્દ કરના આ
 'સારસ્વત' રાખ્દ વિશાળ મહાર અર્થવાદક રાખ્દ છે અને તેથી જ નવદર્દી
 'સાક્ષર'ના સ્થાનમાં આ રાખ્દને ચોખવામાં આવ્યો છે ૧૦ ગુણ્યોપાક-
 ગુણ્યોની ચોખણ કરનાર ૧૧ સુરેશ મુરને હમ એટલે ઇન્દ્ર. ૧૨ ઇન્દ્ર-
 શીમન્ત મહારાજની ઇન્દ્રસિદ્ધિ મહારાજ. ૧૩ પુરેશ પુરપતિ એટલે કે, રાજ

જ્યાં છે અપેક્ષા દિવ્ય ગુણગણના વિશદ ઉલ્લેખની,
ત્યાં પરિમિત સ્થવમા લખી શું શકે નિર્બલ લેખની ? ૭

સાહિત્યમા શ્રીમન્તનો પ્રિયતમ વિષય ઇતિહાસ છે,
ઉત્કૃષ્ટ હિન્દુ જાતિ ગૌરવ વૃત્તનો અભ્યાસ છે,
આ અથ હુ શ્રીમન્તને અર્પું, અચળ અભિવાધ છે,
અભિવાધ તે પૂરે ચતા મારો સદૃગ આયાસ છે ૮

આયુષ્યદીપજ્યોતિ યાજ્ઞે આપની શત વર્ષની,
આરોગ્યદુર્ગ અચન રહો, અભિવૃદ્ધિ હો ઉત્કર્ષની,
મપત્તિસંતતિમહિત ઉન્નતિ યજ્ઞે શુભ આદર્શની,
પ્રસરે સુગંધ સુકીર્તિનો હા ચરમ સીમા હર્ષની ૯

શુભ ભાવના છે એ જ કે હો વિજય શાશ્વત આપનો;
મચ્છ સદા હો પુણ્યનો ને ક્ષય નિરતર પાપનો,
આગારમા અધિકાર હો, આનન્દના આલાપનો,
તો નાદ અતઃકેશુમા, અધિવન મહેશ્વરજાપનો. ૧૦

આવે નિરાશા નહિ નિકટ આશાલતા ફૂલે ફળે,
સમારના સુખ સકલ નિજ પ્રજ્ઞાનુસાર મદા મળે,
જ્યનાદ કરો સાંભળીને ગર્વ અશિજનના ગળે
એ સત્ય આશીર્વાચન નારાયણવદનથી નીકળે ! " ૧૧

૧૭, ગુણપ્રાદક ગુણગૌરવગીર રાજન,
આપ શ્રીમન્તનો ગુણપૂજક તથા ઉપકૃત સંપદ
નારાયણ વિસનજી ઠક્કર,
ગુર્જર અચકાર

“ હિરણ્યમર્ભ હિન્દુ અથવા યશસ્વિની હિન્દુભાવિના દિબ્બ
ગૌરવનો ઇતિહાસ ” પ્રથમ ખંડની વિષયાનુક્રમણિકા

પૂર્વગામી વિષયો

અનુક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	મુખપૃષ્ઠ, મુદ્દલાલયના નામ નિર્દેશ આદિક, અયોત્સર્ગ અને વિષયાનુક્રમણિકા આદિકનાં પૃષ્ઠ ૫૪ ...	૧ થી ૮
૨	પ્રયોજકની પ્રતિભા	૧ થી ૪૮
૩	મોલંકોવંશમુખ્ય વામદાનરેશ મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રીમાન હન્દર્મિંદ્ર મહારાજ અને તેઓ શ્રીમાનની એક આદર્શ અસીન્દ તર્કિની મમુલત્તના ન્યા અનન્ય મગ્નિની ગર્ભાવિતો કિંચિત્ ગમ્ગમ ...	૪૯ થી ૧૦૪
૪	“ હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા ”ની ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં થયેલી નવીન વ્યવસ્થા પાછી “ હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા ” તથા “ વિશ્વદર્શન ગ્રંથમાળા ”ના રૂ. ૨૦૧-૦-૦ (રૂપિયા બસે) ને એક ભરીને પ્રથમ વર્ગના આજીવન આશ્રયદાતા થવાની અનન્ય ઉચ્ચતા દર્શાવનાર આદર્શ સાહુકરો તથા સદ્ગુણોની નામાવલી અને કૃતસાદર્શન . . .	૧૦૫ થી ૧૧૧
૫	“ હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા ”ના ઇ મ ૧૯૩૫ ના જૂન માસ પર્વન્તના મમયમા પ્રકાશિત થયેલા રા. રા. નારાયણ ઠક્કર ફ્રેન્ડ ડિપ્ટ ગ્રંથોના નામ તથા મૂલ્ય આદિકની સૂચી ..	૧૧૧ થી ૧૧૨

હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ અથવા યશસ્વિની હિન્દુ જાતિના દિવ્ય
ગૌરવનો ઇતિહાસઃ પ્રથમ ખણ્ડઃ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ભૂમિકા...	૧- ૧૪
૧	હિન્દુસમાજ ધર્મના ...	૧૫- ૩૩
૨	હિન્દુસંસ્કૃતિની અત્યંત પ્રાચીનતા ...	૩૪- ૫૨
૩	હિન્દુઓની રાજ્યવ્યવસ્થા ...	૫૩- ૭૦
૪	હિન્દુજાતિનું શીઘ્ર ...	૭૧-૧૦૩
૫	હિન્દુઓનો ક્ષાત્રધર્મ ...	૧૦૪-૧૪૦
	પ્રથમ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટઃ ઐદાહ્ય સામાજિક અને સમાજ પૃથ્વીરાજનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ...	૧૪૧-૧૭૮
૬	હિન્દુ લગ્નસંસ્થા અને દાંપત્ય ધર્મ ...	૧૭૯-૨૪૫
૭	ભારતીય હિન્દુઓના ઉપનિવેશ અને પરરાષ્ટ્રસંબંધ ૨૪૬-૩૦૯ (૧) ઇજિપ્ત ઇથિયોપિયા, ૨૬૫; (૨) ઇરાન, ૨૬૯. (૩) એસિયા માધનર, ૨૭૩; (૪) ગ્રીસ, ૨૭૫; (૫) રોમ, ૨૭૭; (૬) તુર્કસ્તાન અને સાઇબીરિયા, ૨૭૮; (૭) જર્મની, ૨૮૦; (૮) રુઝ્દજ્જીનીયા; (સ્વીડન-નોર્વે), ૨૮૩; (૯)) એસ્ટ્રિયા, ૨૮૬; (૧૦) પૂર્વ એરિયા, ૨૮૮; (૧૧) અમેરિકા, ૨૯૪	
૮	સંસ્કૃત ભાષા, લિપિ તથા સાહિત્ય ...	૩૧૦-૩૪૦
૯	હિન્દુ વાક્યમયજ્ઞ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓઃ ૧ વૈદિક વાક્યમય... ...	૩૪૧-૩૬૨
૧૦	હિન્દુ વાક્યમયજ્ઞ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓઃ ૨ સંસ્કૃત કાવ્યસંપત્તિ અને મહાકાવ્ય ...	૩૬૩-૩૯૧
૧૧	હિન્દુ વાક્યમયજ્ઞ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓઃ ૩ સંસ્કૃત નાટ્ય સાહિત્ય ...	૩૯૨-૪૧૪
૧૨	હિન્દુ વાક્યમયજ્ઞ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓઃ ૪ સંસ્કૃત ગેયકાવ્ય કિંવા વીણાકાવ્ય...	૪૧૫-૪૩૨

૧૩ મું. હિન્દુ વાઙ્મયવૃક્ષ અને તેની બિન્ન બિન્ન શાખાઓ.

૫ નીતિબોધાત્મક કથાસાહિત્ય ... ૪૩૩-૪૫૦

૧૪ મું. હિન્દુ વાઙ્મય વૃક્ષ અને તેની બિન્ન બિન્ન શાખાઓ.

૬ હિન્દુઓનાં પ્રાચીન પુરાણ ... ૪૫૧-૪૬૪

પ્રથમખંડ સમાપ્ત

એકંદર પૃષ્ઠમંખ્યા (૮૪૧૧૨૪૬૪) ૫૮૪

ચિત્રસૂચી

- ૧ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રઘુવંશાવતંસ લગવાનુ શ્રીદાશરથી
રામચંદ્ર દેવ ... મુખ્યપૃષ્ઠની સામે
- ૨ આદ્યચરિત અને પ્રગ્નવત્સલ સોલંકીવંશબૂધણ
મહારાજભિરાજશ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજ, વર્તમાન
વિદ્યાવિદ્યાસી વાસદાનરેસઃ ... અષોભગની સામે.
- ૩ ગુર્જર ભાષાદેવીનાં ચરણોમાં ઉત્કૃષ્ટ તથા નાનાવિધ
૧૫૦ જોટલી વિશાળ સંખ્યામાં અંચનૈવેદ્ય ધરનાર
એક સમયનો લક્ષ્મીનારાયણ હોવા છતાં અત્યારનો
દરિદ્રનારાયણ અંચકાર નારાયણ વિસનજી
દેકેકુર ... પ્રયોજકની પ્રસ્તાવનાની સામે.
- ૪ હિન્દુત્વરક્ષક સર્યવંશાલંકાર મેવાડનાથ મહારાણ્યશ્રી
પ્રતાપસિંહજી ... પૃષ્ઠ: ૧૧૬
- ૫ મારવાડનો અનન્ય દેશભક્ત તથા રાજભક્ત વીર-
શિરોમણિ દુર્ગાદાસ રોડોડઃ ... ૧૨૨
- ૬ ભારતવર્ષનો અદ્વિતીય રણવીર ચોધરાજ તથા
અંતિમ હિન્દુ મહાત્મા શ્રી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ :
અજમેરનાથ ... ૧૪૧

અવિશ્રાંત ગુર્જર સારસ્વત સેવક અધ્યકાર

શ્રીયુત નારાયણ વિસનળ ડક્ટર
જન્મ તા. ૩૧-૩-૧૮૮૦ વય વર્ષ ૫૫

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

પ્રયોજકની પ્રસ્તાવના

“ When all is done, learn this, my son,
Not Friend, nor skill, nor wit at will,
Nor ship, nor clod, but only God
doth all in all. ”

T Tupper.—*The Author's Life.*

‘ ગુજરાતી ’ પત્રની ઇ. સ. ૧૯૨૨ ની ‘ કુચ્છનો કાલિ’કથ
અથવા જાડેજ વીર ખેંગાર ’ નામક ૩૮ મી ભેટ તરીકે
‘ ગુજરાતી ’ પત્રના ગ્રાહકોને અપાયેલી ઐતિહાસિક નવ-
લકથાની પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં મેં જે એક વાક્ય ધ્રુવરત્ની ગ્રેરજાધી
જ લખી નાખ્યું હતું તે વાક્ય મને તેની વાસ્તવિકતાના થયેલા
અપરોક્ષ અનુભવોદ્ધાર આજે મારા આત્માને એક ત્રિકાલ્પાખ્યાય
સત્ય સમાન દેખાય છે અને વિશેષતઃ જે ઘટના ઉપર્યુક્ત ઐતિહા-
સિક નવલકથાના પ્રકાશનના સંબંધમાં ઘટી હતી તે જ ઘટના પ્રસ્તુત
ઐતિહાસિક ગ્રંથના લેખન તથા પ્રકાશનના સંબંધમાં પણ તંતોતંત
ઘટેલી હોવાથી તે મારા વાક્યને આ સ્થાનમાં ઉદ્કૃત કરી લેવાના
પ્રલોભનને હું અટકાવી નથી શકતો. તે વાક્ય આ છે —

“ પ્રત્યેક કાર્યની પૂર્તિ કિંવા મિલિનો અમુક એક સમય નિયત થયેલો હોય છે અને તેથી ન્યાયસૂધી તે નિયત સમય આવતો નથી ત્યાં સૂધી મનુષ્યની અમુક કાર્યની સિદ્ધિ માટેની પ્રવળ પ્રવ્રજા કિંવા તે માટેના મનુષ્યના પ્રયત્ન પ્રયત્નો હોવા છતાં પણ તે કાર્યની પૂર્તિ કિંવા સિદ્ધિ ભાગ્યે જ થઈ શકે છે આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવનકથાના સંબંધમાં પણ એ નિયમ અક્ષરશઃ સત્ય સિદ્ધ થયો છે, કારણ કે, મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવનકથા આજથી લગભગ ૩૬ પૂર્વે એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૮૭ માં લખેની હોવા છતાં અત્યાર સૂધી અનેક કારણોથી અમુદ્રિત અવસ્થામાં જ પડી રહી હતી, કારણ કે, એના પ્રકાશનનો નિયત સમય અત્યાર (ઈ.સ. ૧૯૨૨)નો હતો ”

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક ગ્રંથના લેખન તથા પ્રકાશના આ પ્રસ્તાવનામાં અપામયા સક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વાચનના યોગે મારા એ વિધાનની વાસ્તવિકતાનો પાઠકો તથા પાઠિકાઓને સ્વયમેવ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય તેમ હોવાથી જેવી રીતે કરકંકણના દર્શનમાટે દર્પણની આવશ્યકતા નથી હોતી તેવી રીતે એ વિધાનની વાસ્તવિકતાની સિદ્ધિમાટે અન્ય પ્રમાણોને ઉપસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા અને સ્વાભાવિક જ નથી જણાતી

અજમેરનિવાસી હિન્દુભાતિવિશ્રુવશ્ચ તથા હિન્દુત્વાભિમાની ઇતિહાસકાર શ્રીમુત હરવિવાસ સારંગ એફ. આર્. એસ્. એમ. (ફેલો ઓફ ધિ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી) મહાશયે અનેક પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોના દીર્ઘકાલિક પરિશીલનના અત્યંત મધુર તથા ચિરંજીવી ફળ તરીકે હિન્દુભાતિની માનવસંસ્કૃતિની અત્યંત પ્રાચીનતા તથા અનન્ય શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં વિદેશી તથા વિદ્યર્થી વિદ્વાન્ ગ્રંથકારોએ દર્શાવેલા નિગ્રહપાત અભિપ્રાયોનાં ચાતુર્યપૂર્વક સમઠના રૂપમાં ‘હિન્દુ-ભાતિની શ્રેષ્ઠતા અથવા રાષ્ટ્રીની છતાં હિન્દુભાતિના અધિકારના

નિશ્ચયનો ઉદ્દેશ' (Hindu Superiority : An Attempt to Determine the Position of the Hindu Race in the Scale of Nations') નામક એક ગ્રંથ આંગ્લ ભાષામાં લખીને તેનું પ્રથમ સંસ્કરણ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રકટ કર્યું હતું; એ ગ્રંથની એક પ્રતિ 'ગુજરાતી' પત્રના આઘ સંસ્થાપક, સ્વત્વાધિકારી તથા સંપાદક સ્વ. શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ મહાશયને ગ્રંથકાર તરફથી અભિપ્રાયમાટે પ્રાપ્ત થઈ હતી; શ્રીયુત ઇચ્છારામભાઈ સ્વયં એક વિદ્વાન ગ્રંથકાર હોઈને ઇતિહાસ અને તેમાં પણ વળા દિ-દુગ્ગતિના પ્રાચીન ગૌરવદર્શક ઇતિહાસના અનન્ય અનુ-રાગી હોવાથી અને મારા હસ્તથી 'સ્વામી વિવેકાનંદનાં લેખો તથા વ્યાખ્યાનો'ના તે સમય પર્વન્ત થયેલા અનુવાદે તેઓશ્રીના ગુણ પરીક્ષક તથા ગુણુગ આત્માને સંપૂર્ણ મંતોષ આપેલો હોવાથી એ ગ્રંથ તેમણે પોતે લક્ષપૂર્વક વાંચી લઈને મને એવી સૂચના મહિત વાંચવામાટે આપ્યો હતો કે: " જુઓ, મહાત્મા, આ ગ્રંથ બહુ જ ઉત્તમ છે; મને બહુ જ ગમ્યો છે અને મારો વિશ્વાસ છે કે તમે પણ ઇતિહાસના અભ્યાસી તથા દિ-દુગ્ગતિના પ્રાચીન ગૌરવના અભિમાની હોવાથી તમોને પણ આ ગ્રંથ પસન્દ આવવો જ જોઈએ સ્વામી વિવેકાનંદનાં લેખો તથા વ્યાખ્યાનોનો જોડલો અનુવાદ તમોએ અત્યારસુધીમાં તૈયાર કર્યો છે તે અનુવાદ સુદર તથા સંતોષકારક હોવાથી આ ગ્રંથને લક્ષપૂર્વક વાંચી લઈને આ ગ્રંથના અનુવાદની તૈયારી પણ કરી રાખજો અને જો દિ-દુગ્ગતિના ગૌરવનાં ખીન્ન નવીન પ્રમાણો મળ્યા આવે તો તે પ્રમાણોને પણ એમાં ઉમેરી દેજો. જો કે આવા ગંભીર વિષયના ગ્રંથોનું વેચાણ ધીમું ચાલે છે એ વિષયનો મને મારા 'રાજતરંગિણી'ના અનુવાદના વેચાણની મંદ-તાથી સંપૂર્ણ અનુભવ મળ્યા ગયો છે; છતાં પણ આ ગ્રંથના અનુવાદને પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા મને અનિવાર્ય જણાય છે;

કારણ કે, આ ચિરંજીવી સાહિત્ય હોઇને બિવિધક્રાળ એની ઉપયુક્તતાને નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવશે એવી મારી દેઢ માન્યતા છે. ” મારી શક્તિયોને પ્રોત્સાહિત કરીને સાહિત્યસૃષ્ટિમા મને યશસ્વિતા સમર્પનાર મારા એ માયાળુ તથા મમતામૂર્તિ ગુણુમહાક આશ્રયદાતા મહાપુરુષની વિનોદપૂર્ણ બાષામા અપાયલી એ આરાને તેઓશ્રીના આ ‘મહાત્મા’* સેવકે તત્કાળ શિરસાવણ કરી લીધી અને એ કાઠિન અષ્ટપત્રી આકારના લગભગ ૪૫૦ પૃષ્ઠના બૃહદ્ ગ્રંથના વાચન-કાર્યની પાચેક દિવસમા જ પરિસમાપ્તિ કરીને દશમે દિવસે તો એ ગ્રંથના અનુવાદનાં ૫૦ પૃષ્ઠો મેં મારા એ ઉદારક્રમા આશ્રયદાતાના કરકમગમા સમર્પી દીધા મારા એ અનુવાદ પણ તેમને સંતોષકારક જણાયો અને ચારેક દિવસ પછી તે પૃષ્ઠો મને પાછા આપીને તેમણે કહ્યું કે: “ આ પૃષ્ઠો હાલ તરત સંબંધ જોવામાટે તમારી પાસે જ

* સ્વ રોક ઇચ્છાશમમાઈ મયકાર તથા પત્રકાર તરીકે જેઠલા મહાર સ્વભાવને ધરાવનારા હતા તેટલો જ સામાન્ય વાર્તાવાપના પ્રસંગે તેમનો સ્વભાવ હસમુખો તથા વિનોદી રથા કરતો હતો તેમના જીવિત ચિરંજીવીઓમાના જ્યેષ્ઠ ચિરંજીવી શ. રોક મણિલાલભાઈના, મારા તથા ‘હજીરાલી’ પત્રના જન્મની ઘટના એક જ વર્ષ (ઇ. સ ૧૮૮૦)મા ઘટી દોવાથી ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા મારી અવસ્યા લગભગ ૨૬ વર્ષની, એટલે કે, તેમના પુત્ર શ. રોક મણિલાલભાઈ જેટલી જ હોવા છતાં હું મૂઝા મુડાવી નાખતો હોવાથી અને સ્મૃત તથા શિરકેસમુકન એ સંન્યાસીનો આચાર હોવાથી વિનોદના રૂપમા એ મારા ઉત્કર્ષેચ્છુ ઉદારક્રમા મહાપુરુષ મને ઇ. સ. ૧૯૦૪ મા તેમની સાથે મારો સબંધ જ ધાયો ત્યારથી તેમના બૌદ્ધિક દેહના વિલયની ઘટના ધમી ત્યારથી ‘મહાત્મા’ સંબોધનથી જ બોલાવતા હતા રવિવારે સવારમા ૧૦ થી ૧૨ વાગ્યા સુધી, જે હું બુબુલધા હોઉં તો, મારે તેમની પાસે જવું જ જોઈએ, એવી તેમની આજ્ઞા હતી અને તેમની એ આજ્ઞાને મેં પણ નિરપવાદ સ્વરૂપમા અત ૫૫૦૦ પાળી બતાવી હતી.

રાખે; અંચનો અર્ધભાગ તૈયાર થતાં આપણે મુદ્રણકાર્યને આરંભ કરીશું અને ત્યાર પછીનો ભાગ જેમ લખાતો જશે તેમ છપાતો જશે. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં આ અંચ બહુધા પ્રકાશિત થઈ જશે. ” આવી રીતે તે અનુવાદનાં લખાયલાં ૫૦ પૃષ્ઠો મારી પાસે જ રહ્યાં. પરંતુ ઇ. મ. ૧૯૦૮ માં તો ઠીક, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બર મામની ૫ મી તારીખે ગુજરાતીમાં એ ગુણગણ તથા ગુણમ મહા-પુરુષના ભૌતિકદેહપરિત્યાગની મહાશોકકારિણી ઘટના અચિન્ત્ય ઘટી ગઈ ત્યાંસુધી અનેક પ્રત્યવાયોના કારણથી એ અનુવાદના કાર્યને મારાથી સુસંપન્ન કરી શકાયું ન હોતું અને તેથી એ મહાપુરુષના જીવન-કાળમાં તો ‘ગુજરાતી’ મુદ્રણાલયદ્વારા આ અંચનું પ્રકાશન ન હોતું જ થઈ શક્યું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બ્યારે ઇ. સ. ૧૯૨૭ના અંતમાં ‘હિન્દુગૌરવઅંચમાળા’ ના પ્રકાશનનો આરંભ કરવામાં આવ્યો ત્યારે પણ, ‘હિન્દુગૌરવઅંચમાળા’ ના તૃતીય તથા ચતુર્થ પુષ્પ તરીકે આ અંચને પ્રકાશિત કરવાની મારી પ્રબળ આકાંક્ષા હતી; એ અંચમાળાના ‘વીર વૈરાગી અથવા બન્દા બહાદુર’ નામક દ્વિતીય અંચમાં એના પ્રકાશનનું સૂચન પણ કરી દેવામાં આવ્યું હતું અને આ અંચનો જેટલો ભાગ લખાયેલો તૈયાર હતો તેટલા ભાગને અહમદાબાદના ‘આદિત્ય મુદ્રણાલય’માં છાપવામાટે મોકલવામાં આવેલો હોઈને તેનાં ૪૮ પૃષ્ઠ (ત્રણ ફોર્મ્સ) છપાઈને તૈયાર પણ થઈ ગયાં હતાં; છતાં પણ આ અંચના સંપૂર્ણ મુદ્રણ તથા પ્રકાશનનો નિયત સમય દૂર હોવાથી અને આ અંચના ભાગમાં આ અંચ-માળાના નવજીવનદાતા પરમપૂજ્ય મહાન્ત શ્રી રામદાસજી મહારાજના હસ્તથી તથા તેઓથીના શુભનામ મહિત પ્રકાશિત થવાનો યોગ ઇ. મ. ૧૯૩૫ માં લખાયેલો હોવાથી આજે ૨૮ વર્ષના જેને દીર્ઘથી પણ દીર્ઘ ઠીકી રાકાય તેટલા માળા પછી આ અંચના પ્રકાશનનો અવસર અતિ ધ્રુવરની કૃપાથી ઉપસ્થિત થઈ ગયો છે અને એ

અવસરની લબ્યતાથી મારો આત્મા એક પ્રકારના અનિર્વચનીય નૈસર્ગિક સંતોષાત્મક આનન્દને અનુભવી રહ્યો છે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ગતિ તથા કૃતિ નિરતર અગમ્ય, અકલ્પનીય તથા અસેય હોવાથી ધણીક વાર એવી ધટનાઓ પણ ધન્ટી રહે છે કે અમુક ઇષ્ટ કાર્યની મિદ્ધિમાં થતા અપરિમિત વિનયના ઉત્પાદક કારણરૂપ ને વિષ્ણોને આપણે અનિષ્ટ માનતા રહીએ છીએ તે વિધ્નજન્ય વિનય વગી કોષક એવા ઇષ્ટ પરિણામને લાવી બતાવે છે કે ને ઇષ્ટતમ પરિણામની આપણા મસ્તિષ્કમાં કાપિ કે પનામાત્ર પણ ઉદ્ભવેલી નથી હોતી આ અથના પ્રકાશનવિષયક વિધ્નજન્ય દોષતમ વિનયે પણ એવા જ એક અચિન્ત્ય તથા અકલ્પનીય ઇષ્ટતમ પરિણામને લાવી બતાવ્યું છે અને તે એ કે આ અપરિમિત વિનયના કારણથી જ શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજ શ્રીસોનગીવશભૂપણુ ઇન્દ્રસિદ્ધ મહારાજ, વસન્ત (વાસદા) નગેશ જેવા એક વીર વિક્રમાદિત્યપ્રતિમ વિદ્યાવિનાસી સ્વધર્મપરાયણ હિન્દુવાસિમાની તથા અન્ય પ્રજાવત્સન આદર્શ ગજપુરુષની મમતાનું કૃપાદષ્ટિની પ્રાપ્તિ અનન્ય અવસરની અચિન્ત્ય ઉપનિધિ થઈ જતા પ્રસ્તુત અથના સમર્પણને સ્વીકાન્વાની શ્રીમન્ત મહારાજાશ્રીએ અનન્ય ઉત્તરતા દર્શાવનાથી આ અથ મહારાજાશ્રીના વશસ્વી નામાજિધાનરૂપ અમૂલ્ય અનકારવડે સમનકૃત થવાના સ્વર્ગીય સૌભાગ્યને મપ્રાપ્ત કરી શક્યો છે શ્રીવશદાનરેશ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્રસિદ્ધ મહારાજની મમતાનું કૃપાદષ્ટિની આ અથના અત્યારે 'દરિદ્રનારાયણ'ની પદવીને ધરાવનાર પ્રયોજવને કેવા સયોગોમા અત્યાનંક પ્રાપ્તિ થઈ હતી એ પ્રસંગની કથા એ દશમૂર્તિ તથા પરોપકારપરાયણ મહાપુરુષ મહારાજાધિરાજની એક આદર્શ રાજ્યકર્તા તરીકેની અનન્ય નિષ્કલંક તથા મમુજન્યન કાર્યગીર્તિના આ અથમા જ પૃથક્ તથા સ્વતંત્ર સ્વપમા પ્રકટ કરેલા જ્ઞાનતર્મા આવસ્થકતા અનુસાર થયાનસગ

તથા ગયામ્યાન વર્ણવાયતી હોવાથી અહીં તેના આટલા ઉલ્લેખને જ પર્યાપ્ત માનવામાં આવ્યો છે અસ્તુ. હવે આપણે પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક ગ્રંથની યોગ્યતા, એમાં ચર્ચાવવા વિષયોની મહત્તા અને એના ગુજર અનુવાદના સ્વરૂપ આદિક પ્રસ્તાવનામાં અગ્રભાગે ચર્ચવાયેલ વિષયોની ચર્ચામાં જ પ્રવૃત્ત થઈશું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઐતિહાસિક હોવા છતાં પણ એક સર્વથા લિન્ન કિંવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે; કારણ કે, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ભારતવર્ષના ઠાઠ એક વિશિષ્ટ ભારતીય પ્રાચીન હિન્દુ રાજવંશ, તેના ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષ, તેના મંત્રામ સંઘર્ષ, તેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા અને તેના જયપરાજયનો અનુસંધાનજન્ય ધારાવાહિક ઇતિહાસ લખવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ ભારતીય પ્રાચીન હિન્દુજાતિના વિશાળતમ સંસ્કૃત પ્રાચીન સાહિત્યના મામિક તથા સૂક્ષ્મ પરિશીલનરૂપ અભ્યામન્ય યોગે જે અનેક પાશ્ચાત્યદેશવાસી મહાબુદ્ધિશાળી, ગુણુગ્રાહક, ગુણુપૂજક, મત્યવાદી તથા નિષ્પક્ષપાત ગૌરાગ પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારક પડિતોએ ભારતવર્ષવાસિની પ્રાચીન હિન્દુજાતિની નાનાવિધ સારકૃતિક શ્રેષ્ઠતાઓના સંબંધમાં પોતાના જર્મન, ફ્રેંચ, લેટિન, ઈટાલિયન તથા ગ્રીક આદિક પોતાની ભાષામાં લખેલા ભારતીય હિન્દુસંસ્કૃતિપરિશીલનવિષયક ગ્રંથો તથા લેખોમાં લિખલિખ પ્રસંગે જે સાશ્વત પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાયોને લિપિબદ્ધ કરી નીધા છે તે અભિપ્રાયોમાના કેટલાક અભિપ્રાયોને તે પાશ્ચાત્યદેશવાસી પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારક પડિતોના લખેલા વિશાળસખ્ય ગ્રંથો તથા લેખોમાંથી ચૂંટી કાઢીને તે સર્વ અભિપ્રાયોનો વિષયોના અનુક્રમથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એ આશાથી સંગ્રહ કિંવા સંચય કરવામાં આવ્યો છે કે જે વર્તમાનકાલિક પાશ્ચાત્યવિદ્યાવિભૂષિત સુશિક્ષિત હિન્દુઓ પોતાની અત્યંત પ્રાચીન તથા વિશ્વની સમસ્ત ભાષાઓની આદિજનની સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ તેમ જ વિશાળતમ પ્રાચીન

અવસરની લભ્યતાથી મારો આત્મા એક પ્રકારના અનિર્વચનીય નૈસર્ગિક સંતોષાત્મક આનન્દને અનુભવી રહ્યો છે પરમકૃપાળુ ગરમાત્માની ગતિ તથા કૃતિ નિરંતર અગમ્ય, અકલ્પનીય તથા અગ્રેય હોવાથી ધણીક વાર એવી ઘટનાઓ પણ ઘટતી રહે છે કે અમુક ધૃષ્ટ કાર્યની મિહિમા થતા અપરિમિત વિનયનાં ઉત્પાદક કારણરૂપ જે વિશેષને આપણે અનિષ્ટ માનતા રહીએ છીએ તે વિધ્નજન્ય વિચંબ વળા મેષક એવા ધૃષ્ટ પરિણામને લાવી બતાવે છે કે જે ઇતંતમ પરિણામની આપણા મસ્તિષ્કમાં કંઠપિ કંપનામાત્ર પણ ઉદ્ભવેલી નથી હોતી આ મંચના પ્રકાશનવિષયક વિધ્નજન્ય દોષતંત્ર વિષયે પણ એવા જ એક અચિન્ત્ય તથા અકલ્પનીય ઇતંત્ર પરિણામને લાવી બતાવ્યું છે અને તે એ કે આ અપરિમિત વિચંબના કારણથી જ શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજ શ્રીસૌમંદીવશમૂષણુ ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજ, વસદા (વાસદા) નરેશ જેવા એક વીર વિક્રમાદિત્યપ્રતિભા વિદ્યાવિદ્યાસી, સ્વધર્મપરાયણ, હિન્દુતાભિમાની તથા અનન્ય પ્રજાવત્સલ આદર્શ રાજપુરુષની મમતાનુ કૃપાદષ્ટિની પ્રાપ્તિના અસમ્ય અવસરની અચિન્ત્ય ઉપમાન્ધિ થઈ જતા પ્રસ્તુત મથના સમર્પણને સીકાગ્વાની શ્રીમન્ત મહારાજાશ્રીએ અતન્ય હિદાયતા દર્શાવવાથી આ મંચ મહારાજાશ્રીના ચસરની નામાલિધાનરૂપ અમૂલ્ય અથ કારવકે સમયકૃત થવાના સ્વર્ગીય સૌભાગ્યને સપ્રાપ્ત કરી શક્યો છે શ્રીવશકાનરેશ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજની મમતાનુ કૃપાદષ્ટિની આ મંચના અત્યારે ‘દરિદ્રનારાયણ’ની પદવીને ધરાવનાર પ્રયોગજને કેવા સયોગેશમાં અચાનક પ્રાપ્તિ થઈ હતી એ પ્રશ્નની કથા એ દૃષ્ટાન્તરિ તથા પરોપકારપરાયણ મહાપુરુષ મહારાજાધિરાજનાં એક આદર્શ રાજ્યકર્તા તરીકેની અનન્ય નિષ્કર્ષક તથા મમુન્નજવલ કાર્યકીર્તિના આ મંચમાં જ પૃથક્ તથા સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરવાના જવાનતામાં આવશ્યકતા અનુસાર મધ્યપ્રસંગ

તથા ગયામ્યાન વર્ણવાયલી હોવાથી અહીં તેના આટલા ઉલ્લેખને જ પૂર્યાં પૂર્યાં માનવામાં આવ્યો છે. અમ્મુ. હવે આપણે પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક ગ્રંથની યોગ્યતા, એમાં ચર્ચાયેલા વિષયોની મહત્તા અને એના ગુણર અનુવાદના સ્વરૂપ આદિક પ્રસ્તાવનામાં અગ્રભાગે ચર્ચવાયોગ્ય વિષયોની ચર્ચામાં જ પ્રવૃત્ત થઈશું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઐતિહાસિક હોવા છતાં પણ એક સર્વથા ભિન્ન કિંવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે; કારણ કે, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ભારતવર્ષના કેઈ એક વિશિષ્ટ ભારતીય પ્રાચીન હિન્દુ રાજવંશ, તેના ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષ, તેના સંગ્રામ સંઘર્ષ, તેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા અને તેના જયપરાજયનો અનુસંધાનજન્ય ધારાવાહિક ઇતિહાસ લખવામાં નથી આવ્યો; કિન્તુ ભારતીય પ્રાચીન હિન્દુજાતિના વિશાળતમ સંસ્કૃત પ્રાચીન સાહિત્યના માર્મિક તથા સૂક્ષ્મ પરિશીલનરૂપ અભ્યાસના યોગે જે અનેક પાશ્ચાત્યદેશવાસી મહાબુદ્ધિશાળી, ગુણુગ્રાહક, ગુણુપૂર્ણક, સત્યવાદી તથા નિષ્પક્ષપાત ગૌરવ પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારક પંડિતોએ ભારતવર્ષવાસિની પ્રાચીન હિન્દુજાતિની નાનાવિધ સાંસ્કૃતિક શ્રેષ્ઠતાઓના સંબંધમાં પોતાના જર્મન, ફ્રેંચ, લૅટિન, ઇટાલિયન તથા ગ્રીક આદિક પોતાની ભાષામાં લખેલા ભારતીય હિન્દુસંસ્કૃતિપરિશીલનવિષયક ગ્રંથો તથા લેખોમાં ભિન્નભિન્ન પ્રસંગે જે સાચા પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાયોને લિપિબદ્ધ કરી દીધા છે તે અભિપ્રાયોમાના કેટલાક અભિપ્રાયોને તે પાશ્ચાત્યદેશવાસી પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારક પંડિતોના લખેલા વિશાળસંખ્ય ગ્રંથો તથા લેખોમાંથી ચૂંટી કાઢીને તે સર્વ અભિપ્રાયોના વિષયોના અનુક્રમથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એ આશાથી સંગ્રહ કિંવા સંચય કરવામાં આવ્યો છે કે જે વર્તમાનકાલિક પાશ્ચાત્યવિદ્યાવિભૂષિત સુચિકિત હિન્દુઓ પોતાની અત્યંત પ્રાચીન તથા વિશ્વની સમસ્ત ભાષાઓની આદિજનની સંસ્કૃત ભાષાના અનભ્યાસ તેમ જ વિશાળતમ પ્રાચીન

સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષયક પ્રગટલ અચાનના યોગે પોતાના પ્રાચીનતમ તથા શ્રેષ્ઠતમ સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ, પોતાની પ્રાચીનતમ તથા અનન્ય યશસ્વિની હિન્દુજાતિયતા, હિન્દુજાતિની અત્યંત પ્રાચીન નાનાવિધ ગૌરવગંભીર શ્રેષ્ઠતા અને હિન્દુજાતિની સાંસ્કૃતિક હિરણ્યગર્ભતાના વાસ્તવિક જ્ઞાનથી સર્વથા વંચિત રહીને પોતાની ભરત-ભૂમિ નામક સ્વર્ગાદિપિ ગરીબસી જન્મભૂમિ, પોતાના અનન્ય શ્રેષ્ઠ સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ, પોતાની સર્વાંગસુંદરી તથા સંપૂર્ણતા-રૂપિણી હિન્દુસંસ્કૃતિ અને પોતાની અનેકવિધ માનવસંસ્કૃતિજન્ય આદિમ યોગ્યતાઓને હીન દષ્ટિથી નિહાળવાના એક પ્રકારના અક્ષમ્ય પાપરૂપ પ્રમાદના ભોગ યદ્ય રહ્યા છે ને યદ્ય ગયા છે તે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાવિભૂષિત વર્તમાનકાલિક સુશિક્ષિત હિન્દુ સ્ત્રી તથા પુરુષોના એ મહાભયંકર, મહાવિધાતક તથા આત્મવચક પ્રમાદનું જો તેમના અનન્ય વિશ્વામપાત્ર તથા અનન્ય અધ્યેય પાશ્ચાત્ય પંડિતોદ્ધાર હિન્દુજાતિની હિરણ્યગર્ભતા કિંવા સર્વશ્રેષ્ઠતાના મુક્તકંઠે કરાયલા સ્વીકારના દર્શન તથા પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ હિન્દુજાતિને નિષ્પક્ષપાત હૃદયથી મમર્ષેલી પ્રચંડ પ્રશ્નસાપૂર્ણ હિરણ્યગર્ભતાના પરિશીલનના યોગે પૂર્ણ પરિ-માર્જન યદ્ય જતાં તેમના આત્મવચક હૃદયમંદિરોમાંથી આત્મ-વચકતા તથા આત્મધાતકતાના શયીભેદ અંધકારનો લોપ અને તેમના હૃદયમંદિરોમાં પોતાના પ્રાચીનતમ સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ, પોતાના ધાર્મિક તથા સામાજિક આચારવિચાર, પોતાની આદર્શ હિન્દુસમાજરચના, પોતાની પ્રાચીન તથા આદર્શ રાજ્યસંસ્થા, પોતાના પ્રાચીન જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન, પોતાની પ્રાચીન તથા સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને જો સંક્ષેપત કહેવામાં આવે તો પોતાની પ્રાચીનતમ તથા ચિરજીવિની હિરણ્યગર્ભતાના ગૌરવવિષયક અતિશય આવશ્યક તથા નવજીવનદાયક અભિમાનની ઉન્નત્ત્વન જ્યોતિના દિવ્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર યદ્ય જાય, તો એ આત્માભિમાનના જગ તથા હિત્સાદના યોગે

તેમનાથી અત્યારે અનેક પ્રકારના પ્રતિકૂળ સંયોગોના આઘાતથી અધઃપાત, અધોગતિ કિંવા અપકર્ષની મહનતમ ગતીમાં પહોંચી પડેલી પોતાની હિરણ્યગર્ભા હિન્દુજાતિના પુનરુદ્ધાર, પુનરુત્થાન તથા પુનરુત્કર્ષના પ્રયાસોને અદમ્ય તથા અવિચ્છાત ઉત્સાહપૂર્વક આરંભી શકાય અને હિન્દુજાતિને તેની પ્રાચીનતમ હિરણ્યગર્ભતાની શીઘ્રાતિ-શીઘ્ર પુનઃપ્રાપ્તિ કરાવી શકાય.

હિન્દુજાતિની સાર્વાત્રિક શ્રેષ્ઠતા તથા હિરણ્યગર્ભતાનાં અધિક-સંખ્ય પ્રમાણો યદ્યપિ, આ ગ્રંથમાં, પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના લેખો તથા ગ્રંથોમાંથી જ લેવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ જે જે વિષયોના સંબંધમાં મળી શક્યાં છે તે તે વિષયોના સંબંધમાં શ્રદ્ધિયાન તથા હ્રુયેનસંગ આદિક બૌદ્ધધર્માંનુયાયી ચીનદેશવાસી પરિ-માજકોનાં યાત્રાવિવરણો; હિન્દુસ્થાન સાથેના વ્યાપાર વિષયક સંબંધના કારણથી વારંવાર હિન્દુસ્થાનમાં આવતા જતા અરબસ્થાનવાસી મુસ્લિમ અરબ સૌદાગરોનાં સંકરનામાં (પ્રવાસપુસ્તકો) અને હિન્દુસ્થાનમાંના મુસ્લિમ શાસનના સમયમાં મુસ્લિમ મોરિષો (ઇતિહાસલેખો) ની લેખિનીથી લખાયેલી મુસ્લિમ શાસનકાલિક તવારીખ (ઇતિહાસો) આદિક પ્રાચીન તથા મધ્યકાલિક વિદેશી તથા વિદર્ભી જનેના નાના-વિધ ગ્રંથોમાંથી પણ હિન્દુજાતિનાં હિરણ્યગર્ભતાવિષયક પ્રમાણોને પણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. જે પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ પાશ્ચાત્યદેશવાસી પંડિતોનાં પુસ્તકો તથા લેખોનાં પ્રમાણો આ ગ્રંથમાં સ્વીકારાયેલાં છે તે હિન્દુહિરણ્યગર્ભતાના પદ્મપાતી પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મંડળમાં ગ્રીક સમ્રાટ મહાન્ અલક્ષેન્દ્ર (અલેક્ઝાન્ડર ધિ ગ્રે) ના સમયના ગ્રીક ઇતિહાસલેખોમાંથી આરંભીને ઠેક અત્યાર સુધીના ઇતિહાસવેત્તા તથા અનુસંધાયક પાશ્ચાત્ય પંડિતોના સમાવેશ થતો હોવાથી અને તેમની સંખ્યા વિશાળ હોવાથી તેમનાં નામોની લિજ સૂચી આપવામાં નથી આવી; કારણ કે, જ્યાં જ્યાં જે જે ગ્રંથકારોનાં પ્રમાણો

લેવાયલાં છે ત્યાં ત્યાં તે અંચકારોનાં નામોનો સંપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જે જે વિધર્મી તથા વિદેશી પૌરુષદેશવાસી (ચીન, ધરાન તથા અરબસ્તાનના નિવાસી) પરિવાજક, ગૌદામર તથા મુસાદિર અંચકારોના અથોર્માંનાં પ્રમાણો લેવાયલાં છે તેમનાં નામોના મંબંધમાં પણ એ જ નિયમ સ્વીકારાયેલો સુમજી લેવાનો છે.

આવા હિન્દુત્વના અત્યંત આવશ્યક અભિમાનની નિર્વશોન્મુખા જ્યોતિને નુશિક્ષિત હિન્દુઓનાં હૃદયમંદિરોમાં પુનરપિ પ્રકટાવી દેવાની ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેટલી આવશ્યકતા હતી ને છે, તેના કરતાં ધ આજી ભાષાના શિક્ષણ તથા જ્ઞાનથી વંચિત હોવા છતાં કાળના પ્રભાવથી તથા પોતાના નુશિક્ષિત દેશબાધેલો દિવા જાતિબાધેલો વિપરીત વિચારોના પ્રવાહમાં તણાઈ જવાથી પોતાની સર્વ વસ્તુઓને ક્ષીન તથા તિરસ્કારયુક્ત ભાવથી જોતા થઈ ગયેલા સર્વસાધારણ મતાનુગતિક હિન્દુ બાધવ તથા હિન્દુ ભાગિનીઓનાં જમના બળતમાટે તથા તેમનાં હૃદયમંદિરોમાં હિન્દુજાતિની અનન્ય શ્રેષ્ઠતા વિરુદ્ધ જ્ઞાનજ્યોતિને પુનરપિ પ્રજ્વલિત કરી દેવામાટે તો આવા પ્રકારના અથોની વગી અધિકાર આવશ્યકતા હતી ને છે અને તે આવશ્યકતાને પૂર્ણ કરવાના પવિત્ર આશયથી ઉપયુક્ત અંધનો આ શોધિતવર્ધિત ગુર્જર અનુવાદ વર્ષોના પરિશ્રમથી તેપાર તથા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં સાથે સાથે આપણે હિન્દુજાતિની દીર્ઘકાલવ્યાપિક રાજનૈતિક પરંત્રના તથા તે રાજનૈતિક પરંત્રતાનાં નૈસર્ગિક દુષ્પરિણામોની પણ જો આવશ્યક સમીક્ષા કરી લઈશું તો તે સમીક્ષા આવા આત્માભિમાનવર્ધક અથોના લેખન તથા પ્રકાશનની આવશ્યકતાને વિશેષ બળાળ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરી બતાવશે, એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે જ્યારે જો મલ્લોના મલ્લયુદ્ધના પ્રસંગે જે મદ્દ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી મલ્લના હસ્તથી પરજિત થઈ જાય છે, તે

મદ્દના સંબંધમાં સામાન્ય જનતા પોતાના જે અભિપ્રાયને દર્શાવતી રહે છે તે અભિપ્રાય એ જ હોય છે કે: “ આ પરાજિત મદ્દના શરીરમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી મદ્દના શારીરિક મામર્યા જેટલા શારીરિક મામર્યા, આપત્ત્ય તથા દાવપેચના જ્ઞાન અદિકની ન્યૂનતા હોવાથી આ મદ્દલુદ્ધમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીના હારતથી એનો આવી રીતે પરાજય થઈ ગયો છે. ” એ જ ન્યાયથી જ્યારે એ પરસ્પર વિરોધી રાષ્ટ્રોના રણ્યૂઝમિર્માના સંગ્રામના અવસરે તે બેમાંના એક રાષ્ટ્રનો પરાજય થઈ જાય છે; ત્યારે તે પરાજિત રાષ્ટ્રના સંબંધમાં સામાન્ય જનતાથી બહુ બહુ તો એટલેજ આક્ષેપ કરી શકાય છે. કે: “ એ રાષ્ટ્રની પાસે સૈન્યબળ, શસ્ત્રાસ્ત્રબળ, યુદ્ધનીતિ તથા યુદ્ધવિજ્ઞાન, તેમજ ધન તથા ચૌર્ય આદિક સાધનો બહુ જ ઓછા પરિમાણમાં હોવાથી અને પ્રતિસ્પર્ધી રાષ્ટ્રના સાધનો વિપુલ હોવાથી એ રાષ્ટ્રનો આવી રીતે પરાજય થઈ ગયો છે. ” હવે જો જગતના લોકો પરાજિત અથવા શત્રુવડે જીતાયલા રાષ્ટ્રના સંબંધમાં આટલો આક્ષેપ કરીને જ અટકી જતા હોય તો તો તેમનો એ આક્ષેપ અમુક પરિણામમાં સત્ય હોવાથી તેમના એ આક્ષેપરૂપ વાદનો પ્રતિવાદ કરવાની આવશ્યકતા ઓછી પશુ ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જગતના લોકો એ આક્ષેપની સીમાથી બહુ જ આગળ વધીને શત્રુવડે જીતાયલા રાષ્ટ્ર અથવા પરાજિત જાતિના લોક-સમુદાયને એટલી અપરિમિત સીમા પર્યન્ત મૂર્ખ, બુદ્ધિહીન, યોગ્ય-તાહીન, જંગલ તથા પશુતુલ્ય અજ્ઞાન માનવજાતિ તરીકે જિદ્દ કરી બતાવવાની ધૃષ્ટતા કરી બતાવે છે કે તેમની એ ધૃષ્ટતા અંતે સર્વથા અસહ્ય તથા તિસ્કરણીય જ થઈ પડે છે. વિશ્વના અવિચારશીલ લોકોની આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિને ધણીક વાર જેતા જાતિના લોકો સ્વાભાવિક જ મરણ કિંવા વફ સ્વરૂપમાં યથાપ્રમંગ ઉત્તેજન આપતા રહે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો જીતાયલા રાષ્ટ્રના

તેજનો ભંગ કરી નાખવામાટે વિજયશાસિની જાતિ પોતે જ વિજય-જન્ય અહંકારથી પ્રેરાઈને જિત રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ નિર્ભરતાના આવા પ્રકારના અત્યંત ગર્હણીય કાર્યના અગ્રેસરત્વને પણ ધારણ કરી લે છે. કોઈ પણ વિજયશાસિની જાતિ તેમ જ વિશ્વવાસિની સામાન્ય જનતા કોઈ પણ છતાપલા તથા પરાધીનતાની શૃંખલામાં દુર્ભાગ્યવશાત્ જકડાઈ ગયેલા રાષ્ટ્રના મંબધમાં ભુદિપૂર્વક આવી અસત્ય તથા વિપરીત ભાવના કિંવા માન્યતાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી દઈને તે વિપરીત ભાવના કિંવા માન્યતાના પ્રચારમાટે પણ અવિચાત ભાવથી પ્રભુત્વશીલા યઈ જાય, એ તો વિજયશાસિની જાતિ તથા વિશ્વવાસિની સામાન્ય જનતાની એક પ્રકારની અક્ષમ્ય દુષ્ટતા કિંવા અધમતા જ છે અને એ અક્ષમ્ય દુષ્ટતા કિંવા અધમતાનો માનવજાતિના નૈસર્ગિક અહંકાર તથા અહંકારજન્ય વિપરીત માન્યતામાંથી જ ઉદ્ભવ થતો હોવાથી માનવજાતિનો સ્વાભાવિક અહંકાર જ એ દુષ્ટતા તથા અધમતાનો એકમાત્ર ઉત્તરદાતા છે, એ સત્ય વાતનો કોઈ પણ સત્યપ્રિય વ્યક્તિથી કદાપિ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી.

રાજસત્તા તથા સ્વાતંત્ર્યના યુગ્મય સંપ્રાપ્તિના અવસરે સમર-ભૂમિમાં તેમ જ રાજનૈતિક પડખંત્રોના અવસરે બૌદ્ધિક સમરાગણ્યમાં હિન્દુઓ, હિન્દુરાષ્ટ્ર તથા હિન્દુસ્થાન નામધારિણી હિરણ્યગર્ભ ત્રિમૂર્તિનો અતિ પૂર્ણ પરાજય થઈ જવાથી અને એ હિરણ્યગર્ભ ત્રિમૂર્તિ રાજનૈતિક પરતંત્રતાની સમગ્ર શૃંખલામાં જકડાઈ જવાથી હિન્દુ લોકો પણ બહુ અંશે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેની આસોપાહં દુદંશાના ભોક્તા થઈ ગયા હતા અર્થાત્ હિન્દુજાતિના એ રાજનૈતિક પરા-જય તથા પરાજયજન્ય પરાધીનતાને યોગે હિન્દુઓના જાતિભેદ, હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજા, હિન્દુઓનો ધર્મ, હિન્દુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, હિન્દુજાતિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય, હિન્દુઓનું શિક્ષણશાસ્ત્ર, હિન્દુઓના

આચારવિચાર, હિન્દુઓની ઓળખતિ વિષયક ભાવનાઓ તથા હિન્દુઓની સંસ્કૃતિ; અર્થાત્ જે જે વસ્તુઓ હિન્દુ લોક, હિન્દુરાષ્ટ્ર તથા હિન્દુસ્થાન સાથે સંબંધ ધરાવનારી હોય, તે સર્વ વસ્તુઓ સર્વથા ત્યાગ્ય, જાગ્ય, તુચ્છ, મૂર્ખતાદર્શક તથા નિંદ્ય ■ કિંવા હોવી જોઈએ, એવા પ્રકારની સત્તથા સર્વથા વેગળી તથા મહાવિધાતક માન્યતાને જ વિશ્વના સામાન્ય લોકો દર્શાવી રહ્યા હતા. યુરોપીયન પ્રવાસીઓના હિન્દુઓતિવિષયક અસત્ય વિધાનો વડે ઓતપ્રોત બરેલા પ્રવાસગ્રંથો તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પ્રચારમાટે ભારતવર્ષમાં આવી વસેલા પાદરીઓ (મિશનરીઓ) ની લેખિનીયી હિન્દુઓતિને શુદ્ધિપૂર્વક હીણવા-માટે લખાયેલા નિન્દાત્મક ગ્રંથો અને એ યુરોપીયન પ્રવાસીઓ તથા પાદરી બાવાઓનાં હિન્દુઓતિની અક્ષરશઃ અસત્ય નિન્દાથી આકંઠે બરેલાં વ્યાખ્યાનોએ કેવળ યુરોપમાં જ નહિ, કિન્તુ હિન્દુઓના પોતાના દેશ હિન્દુસ્થાનમાં પણ હિન્દુઓતિના સંબંધમાં એક પ્રકારની મહાભયંકર હીનતાદર્શક તથા અપ્રતિષ્ઠાવર્ધક માન્યતાઓને પ્રચલિત કરી દીધી હતી. હિન્દુઓને હીણવાના એ અવસરને લાભ લઈને હિન્દુઓનાં રક્તમાંસથી જ ઉદભવેલાં હોઈને મુસ્લિમ રાજસત્તાના ઉત્કર્ષના કાળમાં ઐહિક ઉત્કર્ષના લોભના યોગે પોતાની ઈચ્છાથી તેમ જ વિશેષતઃ બળાતકાર તથા તસ્વારના ભયથી કુરાનના અનુયાયી (હિન્દુમાંથી વટલીને મુસ્લિમાન અથવા કાશિર મદીને અહલેખમાન) થયેલા હિન્દુહિતવિરોધી મુસ્લિમ બિરાદરોએ પણ હિન્દુધર્મની નિન્દા તથા હિન્દુ દેવદેવીઓને યથેચ્છ ગાલિપ્રદાન કરવાના પોતાના નૈસર્ગિક વ્યવસાયને બાળપૂર્વક આરંભી દીધો હતો.* અધિકથી પણ

● આ ગ્રંથની સાથે જ જે ‘ આકસ્તબે ખુલખ અથવા શમ્શીરે શરીયત અને કલે હકીકત ’ નામક ઐતિહાસિક ગ્રંથ નવજકયાના રૂપમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો ■ તે ગ્રંથના અંતમાંના એક પરિશિષ્ટમાં મુસ્લિમ બિરાદરોએ પોતાના ગ્રંથો તથા લેખોમાં હિન્દુ દેવદેવીઓને બાંહેલી ભયંકર

અધિ-દુ ખ, શોક તથા ખેદનો વિષય તો વગી એ હતો કે આપણી હિન્દુ-જાતિના કેટલાક હિન્દુ અગ્રગણ્ય પુરુષો પણ આવા પ્રકારની વિધાતક માન્યતાઓના આખે ઘસીને પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ સમાજના શિર પર અહિન્દુઓ પ્રમાણે જ નિષ્કૃર પ્રહારો કરવા મંડી ગયા હતા કિંબુડાના હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુસમાજની ઉત્કૃષ્ટતા વિષયક અજ્ઞાનશીલતાના કારણથી એક પ્રકારની ધાર્મિક તથા સામાજિક આત્મહત્યા જ કરી રહ્યા હતા ! ન આ સર્વ અહિન્દુ તથા હિન્દુઓની હિન્દુત્વવિરોધિની પ્રવૃત્તિઓનું હિન્દુસમાજના આત્મા તથા હૃદયમાં સ્વાભાવિક જ અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ થતાં હિન્દુઓની ધાર્મિક શ્રદ્ધા તથા હિન્દુઓના સામાજિક બંધનો શિથિલ થતા થતા લુપ્તપ્રાય થઈ જવાની અણી પર્વાંત આવી લાગ્યા હતા અને એ ધાર્મિક શ્રદ્ધાશીથિલ તથા સામાજિક બંધનોની શિથિલતાના થોડે હિન્દુજાતિના મમૃષ્ટિસ્વરૂપના હોમનો પણ આરભ થઈ ગયેયો દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો હતો ' માત્ર એકલા અમે જ સમસ્ત વિશ્વમાં સર્વોપરિ તથા શ્રેષ્ઠ છીએ અને અમારી એ સર્વશ્રેષ્ઠતા ભવિષ્યમાં પણ સ્પષ્ટિના પ્રત્યક્ષ પર્વાંત સર્વથા અમુલ્ય તથા અવિચલ રહેવાની છે,' એ અથવા એવા પ્રકારની કોઈ પણ કલ્પના જેટલા પરિમાણમાં ગાળેના કેટલાક નાદિર ખૂતાઓને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે તે ભેદ લેવાની અમે અમારા પાકો તથા પાકિકાઓને અહીં નહિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

* અમારે મહાત્મા ગાંધી તથા તેમના અનુયાયીઓ પણ સ્વયં હિન્દુ હોવા છતાં હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ આચાર વિચારની શ્રદ્ધતાવિષયક અજ્ઞાનશીલતા કિંવા કોઈ રાજનેતિક આરાયની સિદ્ધિના આખે ઘસીને એ જ પ્રમાણે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુસમાજને અકારણ નિન્દવાનો અને હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોને ' શયત્યન ' પત્વી વડે નિબંધિત કરવાનો સર્વથા અહિન્દુત્વદર્શક તથા આત્મધાતક ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે, હિન્દુત્વના ભોગે સ્વરાજ્યને મેળવવાના સ્વપ્નોને સેવી રહ્યા છે, એ પણ અત્યંત અસહ્ય તથા બહીર ખેદનો વિષય નથી કે શું ?

માનવજાતિની અબ્યુજ્જ્વલિના સંબંધમાં વિધાનક તથા અભ્યાસકારિણી
 થઈ પડે છે; તેટલા જ, કિંબદુના તેના કરતાં ય અત્યંત અધિક
 પરિમાણમાં 'આપણે વિશ્વના અન્યધર્મીય તથા અન્યદેશીય સુસખ્ય
 માનવસમાજ કરતાં બહુ જ કનિષ્ઠ પંડિતના, અભુદ્ધ, જાંગલ તથા
 અયોગ્ય છીએ અને જાવિધર્મા પણ અનન્તકાળ પર્યંત આપણી
 એ અનિવાર્ય કનિષ્ઠતા, અભુદ્ધતા, જાંગલતા તથા અયોગ્યતા અવિ-
 ચલ રહેવાની હોવાથી આપણો ઉત્કર્ષ કદાપિ થવાનો જ નથી !'
 આવા પ્રકારની નિરાશાજનક મનોવૃત્તિ પણ માનવજાતિના ઉત્કર્ષ
 તથા અબ્યુદ્ધમનાં હારોને સદાને માટે બંધ કરી દેનારી તથા આન્મ-
 હત્યાકારિણી થઈ પડે છે, એ ત્રિકાલાગ્રામ્ય સત્ય કરતાં ય અધિક
 સત્ય વાર્તા તે કાળમાં ભારતવાસી હિન્દુઓના લક્ષમાં આવી રાખી
 ન હોતી અને તેથી જ તેઓ 'આપણી હિન્દુજાતિની અર્ધ માન્યતાઓ
 તથા સર્વ વસ્તુઓ સર્વથા નિરર્થક, નિરુપયુક્ત તથા ત્યાગ્ય હોવાથી
 આપણે ન્યામૂઢી આપણો તે સર્વ નિરર્થક, નિરુપયુક્ત તથા ત્યાગ્ય
 વસ્તુઓને સર્વથા ત્યાગ દેવાની બુદ્ધિમત્તા નહિ દર્શાવીએ ત્યાં મૂઢી
 આપણી હિન્દુજાતિના હાસનો ક્રમ જોમનો તેમ વ્યાસનો જ રહેવાનો
 હોઈને ન્યારે હિન્દુજાતિને સર્વનાથ થઈ જશે ત્યારે જ એ હાસની
 પણ સમાપ્તિ થવાની છે. અર્થાત્ હિન્દુજાતિના એ અકાળ મૃત્યુને
 અટકાવી દેવાની જ આપણી ઇચ્છા હોય, તો આપણે યથાશક્ત્ય શીઘ્રતા-
 પૂર્વક આપણા હેય હિન્દુત્વને હિન્દુસ્થાનમાંથી સદાને માટે હાંકી
 કાઢીને પ્રત્યેક વિષયમાં પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોના યથાશક્ત્ય અધિકતર અનુ-
 કરણ તથા અનુસરણના ક્રમને જ સ્વીકારી લેવો જોઈએ; કારણ કે,
 એના વિના આપણા હિંદારનો તથા આપણા અસ્તિત્વને સંભવન
 રાખવાનો અન્ય કોઈ માર્ગ અત્યારે તો અમારા જોવામાં નથી જ
 આવી શકતો !' એવા પ્રકારના આત્મધાતક સિદ્ધાન્તોનો સમર્થ-
 નાત્મક પ્રચાર તથા પ્રસાર કરવા મંડી ગયા હતા, એ રહસ્ય

તત્કાળ મમજી શક્ય તેવું હોવાથી એના અધિક વિવેચનની અમોને તો આવશ્યકતા નથી જ જણાતી.

પરંતુ અહીં જે એક ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ જ છે કે, આત્મવિશ્વાસપૂર્ણ હોવાથી જ સર્વથા આત્મધાતિકા થઈ પડેલી ને થઈ પડનારી આ માન્યતામા વાસ્તવિકતાના કંઈ પણ અંશો વિદ્યમાન છે અથવા કે કેમ ? એ ત્રિકાલ્પનામ્ય સત્ય વાતોના તો હિન્દુધર્મના પરમવિરોધી વેરીઓથી પણ અસ્વીકાર કરી નથી શકાયો અને કરી શક્ય તેમ છે જ નહિ કે હિન્દુજાતિ આ વિશ્વમા મૂર્ધની પ્રથમ અવતરેની પ્રાચીનતમ માનવજાતિ હોવાથી હિન્દુજાતિ, હિન્દુસાધુ, તથા હિન્દુમંત્રજ્ઞતાની અપૂર્વ, અનન્ય તથા અત્યંત પ્રાચીનતાના સમઘમા કોઈથી કશી પણ સંશ્ક કદાપિ દર્શાવી શકાય એ વાતો સર્વથા અશક્ય તથા અમંભવનીય છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રાચીનતમ હિન્દુજાતિ અત્યારની ધટિકા પર્યંત પણ પોતાના પ્રાચીનતમ તથા ઉત્કૃષ્ટતમ હિન્દુત્વને અવિશ્વય તથા સુરક્ષિત રાખીને મજ્જન રહોડ વિશ્વના લોકોના જોવામાં આવ્યા કરે કે અર્થાત્ જે અમુક હિન્દુવિરોધી વિધર્મી તથા વિદેશી જનો તેમ જ વિકૃતશુદ્ધિ હિન્દુઓની ઉપધુક્ત માન્યતા અનુસાર હિન્દુજાતિ એટલી બધી અયોગ્ય, અશુદ્ધ તથા જાંચન કિંવા અસંખ્ય તથા અમંસ્કૃત જ હોય તો પછી એવી સર્વથા એક હીનતમ તથા નિરુપ-પયોગિની માનવજાતિને આ સ્થિતિમા આજ પર્યંત સંજીવન રાખવામા પરમાત્માને શો આશય તથા શો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ વા ? બબિનેલિયા, અસીસિયા, ધર્મિષ્ઠ (મિત્ર), ગ્રીસ, રોમ તથા ઇરાન આદિક વિશ્વના પ્રાચીન મનાતા દેશોની પ્રાચીન પ્રજાઓ તથા તેમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિયો સર્વથા હુમ્મ તથા નામશેષ થઈ ગયેલી હોવા છતાં કેવળ હિન્દુજાતિ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિ જ અદ્યાપિ મજ્જન રહી શકી છે, એમા શુ ગદસ્ય સમાયતું હોયું જોઈએ વા ? ઉપર જેમને નામશેષ થયેની જાતિયો તરીકે ઓળખાવવામા આવેલી છે તે પ્રાચીન

માનવજાતિયોના વંશને આજે પણ જો કે આ ભૂમિતલ ઉપર અપ સ્વરૂપ સંખ્યામાં વિદ્યમાન તો છે જ; પરંતુ તેમનાં પ્રાચીન ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, પરંપરા તથા સંસ્કૃતિ આદિકની પ્રાચીનતા તેમનાં જીવનોમાં નામમાત્રને માટે પણ અવશિષ્ટ રહેલી અત્યારે આપણાં જોવામાં નથી આવી શકતી. કિન્તુ હિન્દુજાતિની પરિસ્થિતિ એથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની તથા આશાજનક છે; કારણ કે, હિન્દુજાતિયે પોતાની ભાષા, પોતાની સમાજરચના, પોતાના આચાર વિચાર, પોતાના ધર્મ તથા પોતાના તત્ત્વજ્ઞાન આદિકની પ્રાચીનતમ સાંસ્કૃતિક પરંપરાને આ વિચાર તથા પરિવર્તનશીલ સંસારમાં બહુધા વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં અત્યારના કાલ પર્વન્ત સુરક્ષિત તથા સજીવન રાખી બતાવી છે. અર્થાત્ પોતાના પ્રાચીન ધર્મ તથા પોતાની પ્રાચીન મંસ્કૃતિ આદિકને સજીવન રાખવાના સંબંધમાં જેટલી સાવધાનતા તથા અવિશ્રાંત ઉદ્યોગશીલતાનો વિચરના અન્ય કોઈ પણ પ્રાચીન રાષ્ટ્રથી લેશમાત્ર પણ પરિચય નથી કરાવી શકાયો તેટલી સાવધાનતા તથા અવિશ્રાંત ઉદ્યોગપરાયણતાનો હિન્દુજાતિયે પોતાની સર્વ પ્રાચીન વસ્તુઓની પરંપરાને સુરક્ષિત રાખીને સંસારને સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો છે, એટલે એથી એ વાર્તા તો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે કે આ પૃથ્વીતલ ઉપરની અન્ય કોઈ પણ માનવજાતિમાં પોતાની પ્રાચીન વસ્તુપરંપરાને સજીવન રાખવાની જે કદાપિ દષ્ટિગોચર ન થનારી સાવધાનતા તથા ઉદ્યોગપરાયણતાનો હિન્દુજાતિયે જ્યારે આટલી સીમા પર્વન્ત સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે, ત્યારે હિન્દુસમાજનો આગાર એવા જ કોઈ પ્રત્યક્ષ કાળ મહારાજના આઘાતને પણ સર્વથા નિષ્ફળ તથા પરાજિત કરી નાખનારા અકલ્પનીય બક્ષાદય ખાયા ઉપર ચણાચણે હોયો જોઈએ, એ સત્ય વાતને ધ્વજા કિંવા અનિચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર્યા વિના કોઈનો પણ છૂટકો થઈ શકે તેમ છે જ નહિ. એની સાથે એ વાતને પણ અહીં

સ્મરણમાં રાખી દેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે કે હિન્દુભૂતિ, હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિને મર્વ પ્રકારે શુદ્ધિપૂર્વક લીધવા તથા નિન્દવાની નીચ પ્રવૃત્તિનો જન્મ ધસતી ઝોગણીસમી સદીમાં જ થયેનો છે. કારણ કે, તેથી પૂર્વે નિકટવર્તી મમયમાં કિંવા પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્થાન તથા હિન્દુભૂતિના મંબંધમાં કાષ્ટએ પણ કદાપિ આવા હીન વિચારો તથા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હોય એવો એક પણ દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમાં ક્યાંય દૃષ્ટિગોચર નથી જ થઈ શકતો; કિંબલુના ધસતી ઝોગણીસમી મદીથી પૂર્વે તો ઇતર દેશવાસીઓની હિન્દુ-સ્થાનના મંબંધમાં એવી જ માન્યતા જોવામાં આવ્યા કરતી હતી કે “ હિન્દુસ્થાન સુવર્ણની ખાણોવાળો દેશ હોઈને ત્યાંની સર્વ વસ્તુઓ સીરાં તથા માણિક્ય આદિક બહુમૂલ્ય રત્નગડિત જ હોય છે, અર્થાત્ આ પૃથ્વીતલમાં બારતવર્ષ જેવો અન્ય કાષ્ટ પણ મ્યર્ગ-પ્રતિરૂપર્થી ધનધાન્યસંપન્ન નથા મંસ્કૃતિમુશોભિત દેશ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી । ” એ જ પ્રમાણે ધસતી ઝોગણીસમી મદીની છેલ્લી પચીસીના સમયથી પાશ્ચાત્ય (યુરોપીયન) પંડિતો હિન્દુઓની પ્રાચીન વિદ્યા તથા કલા આદિકનો જેમ જેમ અધિકાધિક અભ્યાસ કરવા લાગ્યા તેમ તેમ હિન્દુભૂતિવિષયક તેમની ઉપયુક્ત જ્ઞાન્તિમૂલક તથા બામક માન્યતાઓના ભોખનો આરંભ થતાં તેમનાં હૃદયોમાં હિન્દુભૂતિની શ્રેષ્ઠતમ શુણ્ઘરિમા તથા શ્રેષ્ઠતમ સંસ્કૃતિનાં સંબંધમાં એક પ્રકારની ચોમ્પ તથા ઉચિત આદરશુદ્ધિ પણ સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થવા લાગી સારાંશ કે, હિન્દુભૂતિ તથા તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જાંગવ જાતિ તથા જાંગવતા આદિક હીનતાદર્શક નામોવડે ઝોળખવાના પોતાના પ્રમાદનો તે વિચારશીલ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના હૃદયોમાં પાશ્ચાત્ય થતાં તેમણે હિન્દુભૂતિ તથા તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં શુણ્ઘાન ગાવાનો પોતાના તે પ્રમાદના પરિમાર્જનમાટે આરંભ કરી દીધો, એટલે પાશ્ચાત્ય પંડિતોની એ શુણ્ઘાસકતામાટે એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોને

આપણે કૃતમતાપૂર્વક કાટિકાટિ ધન્યવાદો અવશ્ય સમર્પવા જ
 જોઈએ અને તેમની એ ગુણપૂજકતાના સ્વીકારદ્વારા આપણી
 પોતાની ગુણગ્રાહકતાનો પણ આપણે તેમને પરિચય કરાવવો જ
 જોઈએ. પાશ્ચાત્ય પંડિતોના હિન્દુજ્ઞાતિ તથા તેની સંસ્કૃતિની
 સર્વાંગપરિપૂર્ણ શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠતમ અભિપ્રાયોના
 અવલોકન તથા પરિશીલનથી સુશિક્ષિત હિન્દુ, વિશેષતઃ પાશ્ચાત્ય
 વિદ્યાના પ્રાથમિક તેજથી અંજાઈ ગયેલા આંગ્રજવિદ્યાવિભૂષિત
 હિન્દુઓના હૃદયમાંથી પણ પોતાની હિન્દુજ્ઞાતિ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિના
 સંબંધમાં વ્યાપી રહેલી તિરસ્કારબુદ્ધિનો ધીમે ધીમે લોપ થતાં
 અને તેમનાં હૃદયોમાં આર્યાવર્ત, આર્યજ્ઞાતિ તથા આર્યસંસ્કૃતિના
 પ્રાચીન ઇતિહાસના અનુસંધાનની આકાંક્ષાનો ઉદભવ થતાં તેમનાં
 હૃદયમંદિરો પણ હવે સ્વાભિમાન કિંવા આત્માભિમાન તેમ જ
 આત્મવિશ્વાસની દિવ્ય જ્યોતિષે પ્રકાશિત થવા માંડ્યાં છે અને તે
 જ્યોતિષે તેમના આત્મવંચકતારૂપ અંધકારના નિરાસ તથા બહિ-
 ર્કારના બ્યવસામને વેગપૂર્વક સંપન્ન કરવા માડ્યો છે, એ અત્યંત
 આનન્દનો વિષય છે અને તે હોવો જ જોઈએ. અર્થાત્ જેમનાં
 હૃદયમંદિરો એ જ્યોતિના પ્રકાશથી વંચિત રહી ગયાં હોય તેમનાં
 હૃદયોમાં એ આત્માભિમાન તથા આત્મવિશ્વાસની જ્યોતિ પ્રકાશિત
 થઈ જાય અને જેમનાં હૃદયગારમાં એ જ્યોતિ પ્રકટેલી હોય
 તેમનાં હૃદયમંદિરોમાં એ જ્યોતિનો પ્રકાશ બલવત્તર તથા ચિર-
 સ્થાયી થઈ જાય એટલામાટે જ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત
 હિન્દુશ્રેષ્ઠતાપરિચાયક ગ્રંથના નિર્માણ તથા પ્રકાશનનો અત્યંત
 આવશ્યક પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો છે. અસ્તુ

અમારા વિચારશીલ હિન્દુ પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ એ વાર્તાને
 પણ આ ગ્રંથના પરિશીલનના પ્રસંગે અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી
 સેવાની છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં હિન્દુજ્ઞાતિની હિરણ્યગર્ભતાના

સમર્થનમાટે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના લેખો તથા ગ્રંથોના જે મુખ્ય આધારો લેવામાં આવ્યા છે તે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના શબ્દોને વેદવાક્ય માનીને લેવામાં નથી આવ્યા, કિન્તુ ન્યાયમંદિરમાં જે દૃષ્ટિથી નિષ્પક્ષપાત તથા તટસ્થ સાક્ષીના કથનને અધિક મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિથી જ એ આધારોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, કારણ કે, જે વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે, તો યુરોપીયન પંડિતોના અતઃકરણમાં આર્યવર્ત તથા આર્યવર્તવાસિની હિન્દુજાતિના સંબંધમાં અધિક આદરણ્યહિના અભાવના કારણથી તેઓ ભારતવર્ષ તથા ભારતીય હિન્દુજાતિને હીણતા તથા નિન્દતા રહે એ જ ઘટના અધિક સ્વભાવિક છે, પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ જ્યારે એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ ભારતીય હિન્દુજાતિ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિની આટલી સીમા ચર્ચન્ત આદરણ્યહિ તથા ગૌરવપૂર્ણ પ્રદર્શનારૂપે જ સ્તુતિના સ્તોત્રો ગાઇ સંભળાવ્યા છે એટલે એ સ્તુતિ-સ્તોત્રો તેમણે ભારતીય હિન્દુજાતિ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિના દિવ્ય ગૌરવનો પ્રચક અભ્યાસદ્વારા પર્યાપ્ત નિશ્ચય કરી લીધા પછી, વિરોધત નિરુપાયવશતાથી જ, ગાયેલા હોવા જોઈએ, એમ જો આપણે માનીએ, તો આપણી એ માન્યતાને કાર્ષ્ણી પણ અસત્ય કિંવા પ્રમાદમૂલક માન્યતા તરીકે બાંધે જ યોગપાવી શકાય તેમ છે. આ વિષયને કાર્ષ્ણિક વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં ચર્ચવાનો આશય એ જ છે કે કેવળ ભાટચારણિયા પદ્ધતિનાં સ્તુતિસ્તોત્રો કરતા જે પુરુષો પ્રથમ નિન્દક હોય, ત્યારપછી ગુણગ્રાહક થયા હોય અને અતે ગુણોના પ્રજ્ઞાવથી મુગ્ધ થઈને તે ગુણોના સ્તુતિપાદકો બની ગયા હોય, તેવા તટસ્થ પંડિત પુરુષોએ કરેલી વાસ્તવિક સ્તુતિની ચોખ્ખતા તથા મહત્તાને સ્વભાવિક જ વિરોધ આદરણીય તથા અદરશ મત્ય મહત્તા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે એટલે આ ગ્રંથમાં પણ એ જ દૃષ્ટિથી પાશ્ચાત્ય પંડિતોના લેખો તથા ગ્રંથોના આધારો કેવળ વિહંગાવલોકન તરીકે લેવામાં આવ્યા છે.

આ ગ્રંથ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, વિશેષતઃ શ્રીયુત હર-
વિલાસ સારકા મહાશયના 'Hindu Superiority' નામક
ગ્રંથના આધારે જ લખવામાં આવ્યો છે અને તેથી આ ગ્રંથને
એક રીતે આંગ્રજ ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથના ગુર્જર અનુવાદ
તરીકે જો ઓળખવામાં આવે, તો તે પણ ચોખ્ખું જ છે; છતાં પણ
આ ગુર્જર અનુવાદના સંબંધમાં એ વાસ્તવિક વાર્તાને પાઠકો તથા
પાઠિકાઓએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે શ્રીયુત હરવિલાસ
સારકા મહાશયના એ આંગ્રજ ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથના પ્રથમ
પ્રકાશનની ઘટનાને આજે ૨૯ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતી ગયેલો
હોવાથી અને ત્યારપછીની એ ગ્રંથની ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં પ્રકાશિત
કરાયેલી દ્વિતીય આવૃત્તિમાં પણ, ઇ. સ. ૧૯૦૬ થી ૧૯૨૨ સુધીના
૧૭ વર્ષ જેટલા મુખ્યમાં ભારતીય હિન્દુજાતિ તથા પ્રાચીન હિન્દુ-
સંસ્કૃતિની અનન્ય શ્રેષ્ઠતા ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડનારા કેટલાક
ઐતિહાસિક અન્વેષણાત્મક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ગયેલા હોવા
છતાં, કોઈ પણ પ્રકારનું સંશોધન, પરિવર્તન તથા પરિવર્ધન કરાયેલું
ન હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે ગ્રંથની એ દ્વિતીય
આવૃત્તિના પ્રકાશનની ઘટના પણ પુનરપિ ૧૩ વર્ષ જેટલી પુરાતન
મઈ મયેલી હોઈને એ ૧૩ વર્ષના કાલાવધિમાં પ્રાચીનતમ હિન્દુ-
સંસ્કૃતિની હિરણ્યગર્ભતાને વિચાળતમ પરિમાણમાં નિર્વિવાદ સિદ્ધ

● આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'Hindu Superiority'
નામક આંગ્રજ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રકટ થયા પછી
ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં, લગભગ ૧૭ વર્ષના અંતરે, એ ગ્રંથનું દ્વિતીય સંસ્કરણ
પણ પ્રકાશિત થયું હતું; પરંતુ એ સંસ્કરણ કોઈ પણ પ્રકારના મંજોર
પરિવર્તન તથા પરિવર્ધન વિના જ પ્રકાશિત થયેલું હોવાથી તેમાંથી
અમારા આ અનુવાદમાં ઉમેરવામાં આગેના કોઈ પણ નવીન વિષય મળી
સકયો ન હોતો.

કરી બતાવનારા અનેક વિશ્વસનીય પ્રમાણો ઐતિહાસિક અનુસંધાનના યોગે અસ્તિત્વમાં આવી ગયેનાં હોવાથી એ સર્વ નવીન ઐતિહાસિક અનુસંધાનાત્મક મથોના અભ્યાસ તથા પરિશીલન પશ્ચાત્તે જે ફેટલાક નીન વિષયોનાં પ્રમાણો મને અનિવાર્ય ઉત્લેખનીય જણાયા છે તે સર્વ પ્રમાણોનો મેં માગ આ અનુવાદમંથમાં મથાસ્થાન મમાવેશ કરી લીધો છે અને તે ઉપરાંત અમુક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સંબંધમાં સર્વમાન્યતાના સ્વરૂપમાં અનેક કાચુવચાત્ પ્રચલિત થઇ ગયેની તથા લોહોએ મર્વમાન્ય તરીકે સ્વીકારી લીધેની સર્વથા વિપરીત માન્યતાઓને પણ અખડનીય ઐતિહાસિક પ્રમાણોદ્ધારા ઢાઢ પશુ પ્રકારના સંકાય વિના અનૈતિહાસિક, કાલ્પનિક તથા અસત્ય-મનક હિબ્દુના જામક માન્યતાઓ તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવી છે એ ઉમેગમના નવીન વિષયોની નીચેનાં જે ત્રણ ઉદાહરણોદ્ધારા નિષ્પક્ષપાત તથા વિવેકથી ન પાઠકો તથા પાઠિતઓથી તતકાળ યોગ્ય તથા વાસ્તવિક ક પના કરી શકાય તેમ છે

(૧) પ્રસ્તુત મથના ‘ હિન્દુઓનો ક્ષાત્રધર્મ ’ શીર્ષક પ અમ પ્રકરણના અતમા ૧૩૫ થી ૧૪૦ સુધીનાં ૬ પૃષ્ઠોમાં હિન્દુઓના ક્ષાત્રધર્મના એક આદર્શતાદર્શક તથા ઉદારતાદર્શક ઉદાહરણ તરીકે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની ઐતિહાસિક કથાને વર્ણવવામાં આવી છે પરંતુ એ પ્રચલિત દન્તકથારૂપિણી કથા ઐતિહાસિક સત્યથી અત્યંત ભયકર પરિમાણમાં વેગળાં હોઇને સર્વથા અસત્ય છે અને એનું વાસ્તવિક ઐતિહાસિક સ્વરૂપ એ પ્રચલિત કથાથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું છે એ ઘટનાને એ પ અમ પ્રકરણની સમાપ્તિ પછી ૧૪૧ થી ૧૭૮ સુધીના ૩૮ પૃષ્ઠવ્યાપી ‘ ચૌહાણ સામ્રાજ્ય અને મમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ’ શીર્ષક ભિન્ન પરિશિષ્ટ લ િને અનેકવિધ ઐતિહાસિક અખડનીય પ્રમાણોદ્ધારા વિવિવા સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવી છે, એટલે એ પ્રકરણમાં

એ એક જ ઘટનાની વાસ્તવિક ઐતિહાસિકતાને સિદ્ધ કરવા-
માટે ૩૮ પૃષ્ઠની અભિવ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. એ પરિશિષ્ટના
પરિશીલનથી ઠાન્યકુળ્મધીરા મહારાજા જયચન્દના પૃથ્વીરાજ
ચૌહાણ સાથેના વૈરભાવ; સંયુક્તાના હરણ; વૈરના પ્રતિરોધમાટે
જયચન્દના આમંત્રણથી શહાબુદ્દીન ગોરીના ભારતવર્ષમાં થયેલા
આગમન તથા તેણે દિલ્લી ઉપર કરેલા આક્રમણ; જયચન્દના
ધર્મદ્રોહ, ભૂતિદ્રોહ તથા દેશદ્રોહ; પૃથ્વીરાજની દિલ્લીશરતા; પૃથ્વી-
રાજના ગજનીમાંના બંદિવાસ; પૃથ્વીરાજના શરસંધાનથી થયેલા
શહાબુદ્દીન ગોરીના મરણ તથા ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજ-ચંદબરદાસની
આત્મહત્યા આદિક ઐતિહાસિક તરીકે મનાઈ ગયેલી ઘટનાઓની
આપાદનસ્તક અનૈતિહાસિકતા, કલ્પનામૂલકતા તથા અવાસ્તવિ-
કતાનો માફાતકાર થઈ પાડેલા તથા પાદિકાઓ કદાચિત્ આશ્ચર્ય-
ચકિત ધર્મ જન્ય, તો તે પણ સંભવનીય છે. *

* ' ગુજરાતના 'ના ' રાસમાળા ' નામથી લખાયેલા પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ-
હાસમાં પણ એવી ઘણી ઘટનાઓ લખાયેલી છે કે જેમનો વસ્તુતઃ
ઐતિહાસિક સત્ય સાથે કાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહિ
અને જો કાં તો તે એટલી સીમા પશંત્ત સ્વસ્થપાતિસ્વસ્થ છે કે તેની એ
સ્વસ્થપાતિસ્વસ્થતાને સર્વથા નહિવત્ જ માની શકાય તેમ છે. ઉદાહરણ
તરીકે ગુજરાતના છેલ્લા રાજપૂત રાજા કરણ (વર)ગેલાનો જે ઇતિહાસ
' રાસમાળા ' તથા ' રાસમાળા 'ના આધારે લખાયેલી નવલકથા તથા
શ્યામલાં નાટકો આદિકમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેમાંની અણાકડીન
ખૂની (ખિલજ)ના સેનાધ્યક્ષના હસ્તથી કરણ વાલેલાના થયેલા પરા-
જયની ઘટનાને સત્ય ઘટના તરીકે વર્ણવે કરવામાં આવે, તો બાકીની
કરણના પ્રધાન માધવના સહોદરની પત્ની ઉપરના બળાત્કાર, તે પત્નીના
અગ્નિકાંઠ ભક્ષણ; વૈરના પ્રતિરોધમાટે માધવના દિલ્લીપ્રયાણ તથા
દેશદ્રોહ; માધવબંધુ કેસવની હત્યા; કરણના પરાજય પશ્ચાત્ કરણની રાણી
કોળાદેવી (કમળાદેવી)નો સુસ્તાન અણાકડીન સાથેનો લગ્નસંબંધ;

(૨) આજનો યુગ તે વૈજ્ઞાનિક યુગ છે અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાને જે કેટલાંક સાધનોને માનવજાતિનાં રક્ષણ તથા ભક્ષણ માટે શોધી કાઢ્યાં છે તેમાંનાં જેપહેલું તથા એરોપ્લેન આદિક વિજ્ઞ વિજ્ઞ નામ ધરાવનારાં આકાશયાનો કિંવા વાયુયાનો અમુક પરિમાણુમાં અગ્રભાગે વિરાજે છે અને એ આકાશયાનોના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આવાં આકાશયાનો ભૂતકાળમાં કદાચ પશુ દેશમાં કદાપિ અસ્તિત્વ ધરાવતાં જ ન હોતાં; અર્થાત્ આ આકાશયાનોને તો અત્યારના પ્રગટે સુદ્ધિશાળી યુરોપીયન વૈજ્ઞાનિકોએ જ પ્રથમ વાર શોધી કાઢ્યાં છે. પરંતુ પ્રાચીન ભારતીય હિન્દુ વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાની વિશાળ સુદ્ધિમતાના ગર્ભમાંથી એ આકાશયાનોને પણ ઉત્પન્ન કરી બતાવ્યાં હતાં; પ્રાચીન ભારતમાં તે સમયના વિમાન, વૈમાન તથા બ્યોમમાન આદિક નામોથી ઓળખાતા આકાશયાન કિંવા વાયુયાનોનો રથ તથા શકટ આદિકે ગમનાગમનનાં અન્ય આમાન્ય સાધનો પ્રમાણે પ્રવામના કાર્યમાં તેમ જ સંગ્રામના મુખ્યમાં સત્સુસૈન્યના મંદાર આદિકે વિશિષ્ટ કાર્યોમાં પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો; હિન્દુ વૈજ્ઞાનિકે શિલ્પશાસ્ત્રીઓ આકાશયાનની નિર્માણકળાનું પર્્યાપ્ત જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને આકાશયાનો ભારતવર્ષમાં વેદપૂર્વકાળથી વિખ્યાત તથા વિદ્યમાન હતાં, એ વસ્તુસ્થિતિને આ ગ્રંથના દ્વિતીય અંકમાં અનેક ભારતીય પુરાતન ગ્રંથોમાંનાં પ્રમાણોદ્ધાર નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી

બાગલાણુમાંથી કરણની કુમારી કન્યા દેવલદેવીનું સુસ્તાનના ચપન સેનાધ્યક્ષદ્વારા ઘરણું અને દેવલદેવીને સુસ્તાનના રાહબંદા ખિન્નરમાં સાધેને અનન્ય અનુરાગયુક્ત પ્રણય આદિક સર્વ ધટનાઓ આરંભથી અત્યર્થનંત અમુક અસી અતિરાયોગિનિપૂર્ણ, વિરોધ અસી અસત્ય અને સર્વાંસો અમુક વિશિષ્ટ ભતિના વિશિષ્ટ પુરુષોના પદપાતના પાપથી લેપાયલા તથા પ્રતિદિ સાપરાયણ મસ્તિષ્કમાંથી ઉદ્ભવેલી છે અને એનાં અનેક અતિદાસિક પ્રમાણો તથા સાંયોગિક પ્રમાણો હવે ક્ષણબ્ધ યદ્ય ગયાં છે. એ પ્રમાણોને પણ અવસર આવના હું પ્રકાશિત કરવાનો છું.

બતાવવામાં આવી છે અને એ વિશિષ્ટ લેખને ‘ પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં આકાશમાન અથવા હિન્દુ ધૈર્માનિક વિદ્યાના વિકાસનો ઇતિહાસ ’ એ અન્વયે શીર્ષકવડે વિશ્રુત કરવામાં આવ્યો છે

(૩) હનુમાનનો જન્મ કુમારીના વાયુદ્વારા કરાયેલા ગર્ભધાનના યોગે થયેલો હોવાથી એ ઘટનાને સશયવાદીઓ તથા નિસર્ગવ્યમત્કૃતિ-વિષયક જ્ઞાનને ન ધરાવનારા અતઃ જનો સર્વથા અસત્ય માનીને હનુમાનની કુમારિકા માતા ઉપર વ્યભિચારનો આક્ષેપ પણ કરતા રહે છે, એ વાર્તા અમારા પાંચે તથા પાંચિકાઓથી અત્યંત હોય એમ માની રાકાય તેમ ન હોવાથી એના વિશેષ વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા અમેને નથી જણાતી, * ‘ મહાભારત ’ માં તે વળી પાંચ પાંડવોની માતા કુન્તિદેવીના પુરુષમંગમથી રહિત માતૃત્વની ધન્યાની કથા જાણે તેનો સૂર્યનારાયણ સાથે મંગમ થતા કૌમારકાગમ કથુને અને વિવાહિતા થયા પછી યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર તથા બે અશ્વિની કુમારો સાથેના મંગમ યોગે અનુક્રમે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, બીમ, અર્જુન અને નકુલ તથા સહદેવ એ પાંચ પુત્રોને તેણે જન્મ આપ્યો હોયતી ! એવા પૌરાણિક સ્વરૂપમાં લખાયેલી હોવાથી અનેક પાશ્ચાત્ય તથા પૌરસ્ત્ય (ભારતીય) પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ એનો એવો અર્થ માની લીધો છે કે, ‘ મહાભારત ’ માં જે કાળનો ઇતિહાસ વર્ણવાયેલો છે તે કાગમ હિન્દુસમાજમાં કુમારિકાના કામપ્રપચ તથા માતૃત્વની ઘટનાને ક્ષમ્ય માનવાની તેમ જ પતિના સંભોગવિષયક અમામર્યા તથા વૈધવ્ય આદિક પ્રસંગોમાં નિયોગદ્વારા પુત્રપ્રાપ્તિ કરી લેવાની

● જેજસુ કાંઈરહેલો જન્મ પણ કુમારિકા મેરીના ગર્ભમાંથી થયેલો હોવાથી યુરોપના અનેક જુદાવાદી તથા વૈજ્ઞાનિકજ્ઞાનવચ્ચિત સરાયવાદી તેમ જ અનીશ્વરવાદીઓએ એ ઘટનાને સર્વથા અસત્ય તથા અસંભવનીય માની લઈને પવિત્ર કુમારિકા મેરીના મસ્તક ઉપર પણ અનેક પ્રકારના મલિન આક્ષેપો કરીને પોતાની પામરતાનું કથા બોધ પ્રદર્શન કરી બતાવ્યું છે ?

પ્રથા પ્રચલિત હોવી જોઈએ, એ વાર્તા આ ધટનાથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ કુન્તીએ પોતાના શાપદંધ પતિની સંમતિથી બિન્ન બિન્ન પુરુષો સાથે સમાગમ કરીને એ પાંચ પાંડવોની, માતાના પદને મેળવ્યું હતું અને ત્યારપછી નિયામને ઉજ્જવલ સ્વરૂપ સમર્પવામાટે તે પાંચ પાંડવોના વાસ્તવિક પુરુષ પિતાઓને યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર તથા અશ્વિનીકુમાર આદિક દેવો તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા હતા.* આથી પ્રકારની વિપરીત માન્યતાના થોગે અમુક પાશ્ચાત્ય મંથકારોએ કોરવેને કુલીન તથા પાંડવોને અકુલીન વર્ણસંકર પ્રજા તરીકે માની લઈને પાંડવોની યથેચ્છ નિન્દા તથા નિર્ભરતા કરવા સુધીની ધૂષ્ટતા પણ કરી બતાવી છે. પરંતુ કર્ણુ તથા પાંચ પાંડવોની ઉત્પત્તિની ‘ મહાભારત ’માં પૌરાણિક સ્વરૂપમાં વર્ણવાયેલી એ કથામાં જે ગંભીર તથા વાસ્તવિક રહસ્ય સમાપ્ત છે તે એથી સર્વથા બિન્ન પ્રકારનું છે અને તે આ પ્રમાણે છે.

કાલમાં જ એઆઈમ જૉન્સન નામક એક મહાશુદ્ધિશાળા નિસર્ગચમત્કૃતિયાતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એ વાર્તાને શુદ્ધિવાદ તથા તથા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગદ્વારા નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવી છે કે પુરુષ સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક વ્યવહાર વિના જ મર્જને ધારણ કરીને સ્ત્રીની સંતાનોની ઉત્પત્તિ તથા માતૃત્વની પ્રાપ્ત કરી કરી શકાય છે.* પોતાના આ જનનવિજ્ઞાનવિષયક અનુસંધાન

• A Treatise Humbly Addressed to The Royal Society; in which is proved, by most incontestable evidence, drawn from reason and practice, that a woman may conceive and be brought to bed, without any commerce with man. "

Title Page of the Treatise, Edited by Edmond Goldsawd, F. R. H. S., F. S. A. (Scot), Privately Printed, Edinburgh, 1885.

તથા એ અનુસંધાનની વાસ્તવિકતાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગદ્વારા દૃષ્ટિગોચર થયેલા પ્રમાણુત્ત્વ એક સવિસ્તર નિવેદનપત્ર લખીને એ જનનવિદ્યાનના શાતા વૈજ્ઞાનિકે ‘ શંખવ સોમાપત્રી ’ ઉપર મોકલી આપ્યું હતું અને તેમાં સંભોગહીન સંતાનસંભવની ઘટનાને- ભુદ્ધિગમ્ય સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં વર્ણવી બતાવી હતી. અર્થાત્ આ વૈજ્ઞાનિક અનુસંધાનદ્વારા એ રહસ્યનો અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં રહેલ યદ્ય જ્ઞપ્ત છે કે પ્રાચીનકાલિક હિન્દુ વૈજ્ઞાનિકો અમુક પ્રકારની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતાના અવસરે જે પંચ મહાભૂતો માનવ શરીરમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે પંચ મહાભૂતોમાંથી જ અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રયોગદ્વારા પ્રજોત્પાદક બીજાણુનો સ્ત્રીના ગર્ભમાં શ્વાસ સાથે પ્રવેશ કરાવી દેવાની વૈજ્ઞાનિક કળામાં મંપૂર્ણ નિષ્ણાત હતા અને તેથી અંજનીએ હનુમાન્ અને કુન્તીદેવીએ કર્ણુ તથા પાંચ પાડવોને પુરુષતા સમાગમ વિના દેવના એ વિદ્યાનની સહાયતાથી જ જન્મ આપ્યો હતો. એ માતા-ઓએ ગર્ભાધાનની વેળાએ પોતાના પુત્રો યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમાર જેવા ધર્માદ્ય, બલ્યાદ્ય, પરાક્રમશીલ તથા વૈજ્ઞાનિક અવતરે એવી સુયોગ્ય ભાવનાને હૃદયમાં ધારેલી હોવાથી તેમના પુત્રોને તેમનામાંના નૈસર્ગિક ગુણોના યોગે યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમારના આત્મજ્ઞે તરીકે પૌરાણિક પદ્ધતિથી ઓળખાવવામાં આવ્યા હતા. સારાંશ કે, પ્રાચીનકાલિક હિન્દુસમાજમાં નિયોગજ્ઞન્ય સંતાનોને પરપુરુષના સમાગમથી ઉત્પન્ન કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હોવાની તેમ જ હનુમાન્ તથા પાડવોની વર્ણુસંકરતાવિષયક માન્યતા સર્વથા અજ્ઞાનમૂલક તથા ભ્રાન્તિમૂલક હોઇને પાડવોને વર્ણુસંકર માન્યારની પોતાની ભુદ્ધિની વર્ણુસંકરતાને જ સિદ્ધ કરી બતાવનારી છે, એ ગંભીર રહસ્યમયી ઘટનાને આ અંશના હવે પછી સીધા જ પ્રકટ થનારા દ્વિતીય અંકમાં

સપ્રમાણ તથા વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધ કરી બતાવવામા આવી છે

આવા જ પ્રકારના કેટલાક અન્યાન્ય મંદિગ્ધ વિષયોને પણ યથાપ્રમંગ આ ગ્રંથમાં વિસ્તૃત તથા સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમા પ્રમાણ-પુરસ્કર ચર્ચવામા આવ્યા છે અને તેથી આ ગ્રંથનો વિખ્તાર અતિશય વધી જવાથી તેમ જ આવા ગંભીર ગ્રંથોના નિર્માણ તથા પ્રકાશનના પ્રમંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થનારા ન હોઇને મહાદુર્બલ હોવાથી અત્યારસુધીના મમય પર્યન્ત હિન્દુગતિની નાનાવિધ હિરણ્યગર્ભતાનાં સમર્થક જોટલા પ્રમાણે મારા જોવા તથા જાણવામા આવી શક્યા ન તે સર્વ પ્રમાણોનો ન્યૂનાધિક પરિમાણમા આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરી દેવાના શુભ આશયથી પ્રેરાઈને આ ગ્રંથને એક જ સંપૂર્ણ ગ્રંથને બદલે દ્વિખંડાત્મક ગ્રંથના સ્વરૂપમા પ્રકાશિત કરવાનો અનિચ્છાપૂર્વક નિશ્ચય કરવો પડ્યો છે. પ્રથમ ખંડ અત્યારે પ્રકટ થાય છે અને આ ગ્રંથનો દ્વિતીય ખંડ યથાસંકય અદ્ય સમયમા જ પરમાત્માની કૃપાથી પ્રગટ થઈ જશે, એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે, કારણ કે, તે દ્વિતીય ખંડનો પણ અર્ધ ભાગ લખાઈ ગયો છે અને અવશિષ્ટ ભાગનું લેખનકાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

એક અન્ય વાતને પણ મારી આ પ્રસ્તાવનામાં પ્રકાશિત કરી દેવાની મને અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાય છે અને તે એ કે આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમા જણાવ્યા પ્રમાણે મારા હસ્તથી શ્રીયુત હર-વિશ્વાસ સરડાના 'Hindu Superiority' નામક આગ્ય ગ્રંથના અનુવાદકાવનો ઇ સ ૧૯૦૬ મા તેના પ્રથમ પ્રકાશનના વર્ષમાં જ આરંભ થયેલો હોવા છતાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં દીર્ઘ-તમ વિલંબ થઈ ગયેલો હોવાથી અને મધ્યવર્તી વ્યતીત કાળમાં એ 'Hindu Superiority' નામક ગ્રંથના મહારાષ્ટ્રીય તથા હિન્દી ભાષામા અનુવાદો થઈ ગયેલા હોવાથી મારા મનમાં રડાભા-

વિક જ એવી સંજ્ઞા રજા કરતી હતી કે એ ગ્રંથનો કદાચિત્ત ગુજરાતી ભાષામાં પણ મમે તેવો અનુવાદ કોઈ કરી નાખશે, તો મારા અનુવાદનો પ્રયત્ન પૂર્વવર્તી હોવા છતાં પણ પશ્ચાદ્વર્તી મનાઈ તથા ગણાઈ જશે, * પરંતુ અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં એ ગ્રંથના સંક્ષિપ્ત કિંવા સંપૂર્ણ કોઈ પણ સ્વરૂપના અનુવાદનું પ્રકાશન થયેલું ન હોવાથી એ ગ્રંથના મારા કરેલા શોધિતવર્ધિત તથા બહુ અંશે મૌલિક ઐતિહાસિક અનુસંધાનયુક્ત અતિશય વિસ્તૃત અનુવાદની પૂર્વવર્તિતામાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધાનો આવિભાવ નથી થયો એ ઘટનાથી જેવી રીતે મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો મતોપાત્મક

* મહારાષ્ટ્રીય (મરાઠી) ભાષામાં કરવામાં આવેલો એ અગ્લ-ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ ' ભારતીય એગલ્વ ' નામથી ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં, આજથી દસ વર્ષ પૂર્વે, પૂનાના ' ચિત્રલાળા ' પ્રેસદ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ કાફન અજ્ઞપત્રી આકારના (૩૨૫૪૨૪) ૪૫૬ પૃષ્ઠનો હોઈને તેનો એ મહારાષ્ટ્રીય અનુવાદ સૈન્ય યોડપત્રી આકારના (૮૫૨૬૧) ૨૬૬ પૃષ્ઠનો હોવાથી મૂળ ગ્રંથના અર્ધપરિમાણ કરતાં ત્રિચિદ્ વિશેષ છે, એટલે કે, મૂળ ગ્રંથમાંના કેટલાક વિષયોને એ અનુવાદમાં ત્યજી પણ દેવાયલા છે તેમ જ કેટલાક વિષયોને સકારણ હુકાવી નાખવામાં આવ્યા છે.

એ ગ્રંથનો હિન્દી અનુવાદ ' જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષ ' નામથી હન્દોરની ' મધ્યભારત હિન્દી સાહિત્યસમિતિ ' દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જુનિમાં માસમાં પ્રકટ કરાયેલો હોઈને એ ગ્રંથ સૈન્ય યોડપત્રી આકારના (૧૦૫૨૭૭) ૨૮૭ પૃષ્ઠનો તેમ જ મહારાષ્ટ્રીય અનુવાદ કરતાં સ્થવતર શીરાકાક્ષરમાં મુદ્રિત થયેલો હોવાથી મરાઠી ગ્રંથ કરતાં ય એ અનુવાદ સંક્ષિપ્તતર, કિંબદુના મૂળ ગ્રંથના સારસ્વરૂપ છે, એટલે એ અનુવાદને પણ મૂળ ગ્રંથના સંપૂર્ણ અનુવાદ તરીકે તો ઓળખી કિંવા ઓળખાવી શકાય તેમ છે જ નહિ.

એ હસય અનુવાદો મારા ગ્રંથાલયમાં વિદ્યમાન છે

આનન્દ થાય છે તેવી જ રીતે એક પ્રકારનો કિંચિદ્ નિરાશાજનક શોક પણ થાય છે, સંતોષાત્મક આનન્દનો હેતુ તો ઉપર દર્શાવેલો જ છે પરંતુ એ આનન્દના સહચર શોકનું કારણ એ છે કે આપણી ગુવીં ગુજર્ બૂમિમાં અનેક ઉત્તમ વિદ્વાનજનો તથા ઇતિહાસવેત્તાઓ અને ‘ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટી’ તથા ‘ફોર્સુ’ ગુજરાત સભા જેવી ઐતિહાસિક સાહિત્યપ્રકાશિની પ્રતિષ્ઠિત તથા સાધનસંપન્ના સંસ્થાઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના સર્જન તથા પ્રકાશન નથી થતાં અને આવા હિન્દુત્તરગૌરવ-વર્ધક ગ્રંથોના ઉત્તમ અનુવાદો વડે પણ ગુજર્ સાહિત્યને સમૃદ્ધિ તથા સમૃદ્ધ કરવાની ઇચ્છા વિદ્વાનજનો તથા એ સંસ્થાઓના મત્તાલોકોના હૃદયમાં નથી ઉદ્ભવતી અસ્તુ આપણે આશા રાખીશું કે ભવિષ્યમાં એ ગુજર્ ગૌરવસ્વરૂપિણી સંસ્થાઓ દ્વારા ગુજર્ સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ ઐતિહાસિક ગ્રંથો વડે સમૃદ્ધ થાય અને અંગ્રાહી તથા મહા-રાષ્ટ્રીય ભાષાના મહાવિશાળ ઐતિહાસિક સાહિત્યના પ્રકાશન સાથે સરખાવતાં ગુજરાતી ભાષામાં ઐતિહાસિક સાહિત્યનો જે મહાભયંકર તથા નિરાશાજનક અભાવ દેખાયા કરે છે તે સ્થાવરો વિશાલ-સખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અવતારદ્વારા અંત આવી જાય ।

“ હવે ‘Hindu Superiority’ એ હિંદુશ્રેણ્યતા નામનો સરળ અર્થ ‘હિન્દુશ્રેણ્યતા’ થતો હોવાથી એ સરળતાની દૃષ્ટિથી એના મહારાષ્ટ્રીય અનુવાદનું જે ‘હિન્દુશ્રેણ્યતા’ નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે અને એના હિન્દી અનુવાદનું ‘જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષ’ નામ યોગ્યતર હોવા છતાં પણ ‘હિન્દુ’ શબ્દના અભાવના કારણથી કિંચિદ્શે એ નામમાં અતિવ્યાપ્તિ નામક દોષનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો છે એ ‘જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષ’ ને બદલે ‘જગદ્ગુરુ હિન્દુ’ નામ રાખવામાં આવ્યું હોત, તો અમારી માન્યતા અનુસાર એ નામ અધિકતર અન્વર્ધક થઈ પડવાને શક્ય

હોતો. પરંતુ અમોને એ ઉભય નામો કરતાં આ ગ્રંથમાં વર્ણવાયા, ચર્ચાપત્રો તથા નિર્ણય કરાયેલાં ઐતિહાસિક મતોના સૂક્ષ્મ અનુગી-
શીલન તથા સમીક્ષણના પરિણામે 'હિરણ્યગર્ભ' હિન્દુ અથવા
યશસ્વિની હિન્દુજાતિના દિવ્ય ગૌરવનો ઇતિહાસ' એ જ નામ
અત્યંત ઉચિત તથા અન્વયિક જણાવ્યું છે અને તેથી અમોએ
અમારા આ ગ્રંથને એ નામ વડે જ વિશૂષિત કરેલો છે. પરંતુ એ
નામમાનો પ્રથમ 'હિરણ્યગર્ભ' શબ્દ મુજબ જાણીને અપવાદરૂપે
કવચિત્ યોગ્યતા હોવાથી અને 'આર્ષ' શબ્દના અત્યંત રૂઢ થઈ
ગયેલા પર્વાય 'હિન્દુ' શબ્દની ભારતીયતા તથા વ્યુત્પત્તિના સંબંધમાં
જાણીતાઓએ કિંવા શબ્દવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રોના સમુદાયમાં અદ્યપિ
કેટલોક પ્રચંડ મતભેદ વિદ્યમાન હોવાથી એ ઉભય શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ, એ ઉભય શબ્દોના અર્થ તથા જે આશયને દર્શાવવા-
માટે આ ગ્રંથના નામ તરીકે અનુક્રમે વિશેષણ તથા જાતિ-
વાચક કિંવા રાષ્ટ્રવાચક સામાન્ય કિંવા મામુદાયિક નામના
સ્વરૂપમાં એ ઉભય શબ્દોને યોગ્યતામાં આવ્યા છે તે આશયના
સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા અમોને અત્યંત અનિવાર્ય જણાતા એ
આવશ્યકતાની પૂર્તિ વિના જ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનાની પરિસમાપ્તિ
કરી દેવાનું સાદસ અમારો માન્યતાને ઉચિત નથી જણાતું.

સંસ્કૃત જાણના શબ્દકોષમાં બ્રહ્મા કિંવા બ્રહ્મદેવના જે
અનેક નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તે નામોમાં બ્રહ્માના 'હિરણ્ય-
ગર્ભ' નામનો પણ સમાવેશ કરાયેલો છે. પરંતુ બ્રહ્મદેવના
બ્રહ્મદેવ, બ્રહ્મા, નાભિજ, કજ, મરોજ, અજજજ, અજજ્યોતિ,
કજજ, વિધિ, વિદ્યા, કુહિણ, સપ્ત, ધાતા, વિધાતા, પિતામહ,
લોકેશ, પરમેષ્ઠ, સનત, આદિકેવિ, કુષણ ચતુરાનન તથા પચાનન
અને પ્રજાપતિ આદિકે અન્યાન્ય બહુસંખ્ય નામો કરતા હિરણ્યગર્ભ
તથા નારાયણ એ બે નામો જે એક કાળથી અધિક મહત્ત્વ ધરાવે

છે તે કારણ એ છે કે વૈદિક માહિત્યમાં બ્રહ્મદેવતા અન્ય સર્વ નામોનો અભાવ હોઇને કેવળ એ બે નામોનો જ પ્રસંગાનુસાર ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે ‘ઋગ્વેદ’ કિવા ‘ઋક્સદિતા’ માં તો બ્રહ્માનો વાચક ‘હિરણ્યગર્ભ’ વિના અન્ય કોઇ પણ શબ્દ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી ‘ઋક્સદિતા’ માં એ શબ્દ આવા સ્વરૂપમાં આવેલો છે —

“ હિરણ્યગર્ભ સમવર્તતાર્થે મૂતસ્ય જ્ઞાત પતિરેક આસીત્ ।
સ વાંધાર પૃથિર્વો ધામુત્તમા કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ” ॥૧॥

(ઋ. સં. ૮-૭-૩)

‘બ્રહ્મા’ વાચક ‘નારાયણ’ શબ્દ ‘સતપથબ્રાહ્મણ’ મંથની સપત્તિ છે કે જે શબ્દ ત્યાર પછીના ત્રયોમાં ‘વિશ્ણુ’ નો વાચક થઇ ગયો છે સારાંશ કે બ્રહ્માના હિરણ્યગર્ભ, નારાયણ તથા બ્રહ્મપતિ એ ત્રણ નામો વેદપૂર્વકાલિક હોઇને વેદોમાં તથા બ્રાહ્મણમંથોમાં વર્ણવાવાનાં હોવાથી અત્યંત પ્રાચીન છે અને એ નામોની પ્રાચીનતા સાથે સરખાવતાં બ્રહ્માના અન્ય નામો ત્યાર પછીના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે એ વાતો આટલા વિવેચનથી જ સિદ્ધ થઇ જતી હોવાથી અત્યારના અવસરે એના અનાધી અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા અમોને અપ્રાસંગિક જણાય છે હિન્દુશાસ્ત્રોમાં હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મદેવને આપણી સમસ્ત એતન તથા જડ સૃષ્ટિના આદિમ ઉત્પાદક કિવા જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે અને તેની જે લિંગ લિંગ કથાઓ લિન્ગ લિન્ગ ત્રયોમાં અપાયેલી છે તે કથાઓમાં કેટલોક પારસ્પરિક વિરોધ કિવા ભેદ હોવા છતાં પણ તે કથાઓનો જે સર્વમાન્ય સામાન્ય સારાંશ આપણા જોરામાં આવી શકે છે તે સર્વમાન્ય સારાંશ કિવા સર્વસાધારણ મંથિતાર્થ એ જ છે કે —

“ આરંભમા કેવળ અધિકાર જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, તે અધિકાર પ્રત્યક્ષ જોવામા ન આવી શકે, તેવો ઓળખાય નહિ તેવો, શોધાય નહિ તેવો અને જાણી શકાય નહિ તેવો જાણે નિદ્રામા વિલીન થઈ ગયો હોયની ! તેવા પ્રકારનો હતો. ત્યાર પછી અનિવાર્ય ભગવાન સ્વયંભૂ સ્વયં અવ્યક્ત રહી, પંચમહાભૂત તથા અન્ય પદાર્થો સહિત વિશ્વના વ્યક્તીકરણમાટે પ્રકટ થયા અને તેમણે અધિકારને અદૃશ્ય કરી દીધો જે ઇન્દ્રિયોવડે અગ્રાણ તથા અરૂપરૂપ હોઈને સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત તથા સનાતન છે, સર્વ ભૂતોનું તત્ત્વ છે અને અચિન્ત્ય છે તે સ્વયં થયો તેણે કામના કરી; પોતાના દેહમા ભિન્ન ભિન્ન જીવો કિંવા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિની ધારણા કરીને સર્વથી પ્રથમ જળને ઉત્પન્ન કરી તે જળમાં બીજને મૂકી દીધું. તે બીજે સુવર્ણ મમાન પ્રકાશમાન સુવર્ણના અંડ (ઇંડા) ના આકારને ધારણ કરી લીધો, અને તે હિરણ્ય (સુવર્ણ) ના અંડમાથી સ્વયં બ્રહ્મા સર્વ લોકના પિતામહ તરીકે જન્મ્યા અથવા વ્યક્ત થયા તે ભગવાને એક વર્ષ પર્વન્ત તે સુવર્ણાંડમા જ નિવાસ કરીને પોતાના ધ્યાનવડે તે અંડને એ વિભાગોમા વિભક્ત કરી નાખ્યો અને અંડના તે એ વિભાગોવડે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીનું સર્જન કરીને તે હોબના મધ્યમાં આકાશ, અષ્ટ દિશાઓ તથા જળના શાશ્વત સ્થાનને સ્થાપી દીધા ”

સારાશ કે, હિન્દુશાસ્ત્રોની માન્યતા અનુસાર બ્રહ્માનો ઉદ્ભવ હિરણ્ય (સુવર્ણ) ના અંડરૂપ ગર્ભમાંથી થયેલો અને તેથી ‘ ઋકસહિતા ’ માં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, તેને ‘ હિરણ્યગર્ભ ’ નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે એ સ્વયંભૂ તથા જ્યોતિસ્વરૂપે હિરણ્યના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થઈને સમસ્ત સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરેલી છે અને સર્વ વિદ્યાઓ કિંવા સર્વ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન આદિકની અધિષ્ઠાત્રી દેવી બ્રહ્માણી કિવા સરસ્વતી એ હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માની જ

પત્ની હોવાથી અને હિન્દુધર્મની માન્યતા અનુસાર પત્ની પતિની અવિભક્ત અર્ધાંગરૂપિણી (અર્ધાંગી) હોવાથી સમસ્ત સૃષ્ટિના ઉત્પાદક ઉપરાંત સમસ્ત સૃષ્ટિના માનવ પ્રાણીઓને નાનાવિધ વિદ્યાઓ તથા કલાઓ આદિનાં જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે વિભૂષિત કરનાર માનવજાતિનો આદ્ય જ્ઞાનદાતા પણ એ હિરણ્યગર્ભ જ્યાં જ છે, એ વાર્તા તેના સરસ્વતીના સ્વામિત્વના યોગે સ્વયમેવ સિદ્ધ થઇ જતી હોવાથી એ વાર્તાની સિદ્ધિમાટે વિશેષ વિવેચન કિંવા પ્રમાણોને આ સ્થાનમાં ઉદ્ધૃત કરવાની આવશ્યકતા સ્વાભાવિક જ નથી રહેતી. અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ શબ્દના ઇતિહાસ તથા અર્થના આટલા વિવેચનને પર્યાપ્ત માનીને આપણે હવે હિન્દુ શબ્દના ઇતિહાસ તથા અર્થ આદિકનો વિચાર પણ કરી લઇએ.

‘ હિન્દુ ’ શબ્દ અત્યારના સંસ્કૃત શબ્દકોષોમાં પ્રવિષ્ટ થઇ ગયેલો હોવા છતાં પણ એની સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથે સંબંધ ધરાવનારી બ્યુત્પત્તિ એ કોષોમાં આપવામાં નથી આવી; ‘ એક માનવજાતિનું નામ ’ એટલો જ એ શબ્દનો અર્થ આપવામાં આપ્યો છે. * ભારતીય હિન્દુ વિદ્વાનો તથા પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ

● સર માનિયર-વિલિયમ્સજીવ પ્રયત્ન ‘ સંસ્કૃત-ઇન્ડિયા ’ શબ્દકોષમાં ‘ હિન્દુ ’ શબ્દનો સમાવેશ કરાયેલો હોવા છતાં એ શબ્દને ફારસી ભાષામાંથી આવેલા શબ્દ તરીકે ઓળખાવવામાં આપ્યો છે, એથી એ શબ્દ-કોષકાર એ શબ્દની માવનિક મૌલિકતાના પ્રતિપાદક પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ પદ્માય પડિત છે; એ એ મેંકટોનજીવ ‘ A Practical Sanskrit Dictionary ’ માં અહિન્દુ શબ્દ તરીકે ‘ હિન્દુ ’ શબ્દને બહિષ્કૃત રાખવામાં આપ્યો છે; વી. એસ. આપ્ટેજીવ ‘ ધિ પ્રેક્ટિકલ સંસ્કૃત-ઇન્ડિયા ડિક્શનરી ’માં ‘ હિન્દુ ’ શબ્દ લેવાયેલો છે છતાં તેની સંસ્કૃતમૂલક કિંવા ફારસીમૂલક કોષ પણ પ્રકારની બ્યુત્પત્તિ આપવામાં નથી આવી. અમુક ગુજરાતી-ઇન્ડિયા શબ્દકોષોમાં વેકલ્પિક તરીકે એ શબ્દની સંસ્કૃત

પાશ્ચાત્ય પંડિતોના સમુદાયમાં જેવી રીતે એ શબ્દની સંસ્કૃત મૌલિકતાને માનનારો એક પ્રબલ પક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવી જ રીતે એ શબ્દની ચાવનિક મૌલિકતાનો પ્રતિપાદક એક તેટલો જ પ્રબલ દ્વિતીય પક્ષ પણ વિદ્યમાન છે. હિન્દુ શબ્દની સંસ્કૃત મૌલિકતા-પ્રતિપાદક દેશી તથા વિદેશી, હિન્દુ તથા અહિન્દુ વિદ્વાનોએ એ શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન અનેક વ્યુત્પત્તિયો પોતાની માન્યતાના અમર્યાન-માટે આપેલી હોઇને તેમાંથી ' સિન્ધુ ' શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવનારી વ્યુત્પત્તિ બહુધા સર્વમાન્ય થયેલી છે અને આ મંથનો લેખક પણ ' હિન્દુ ' શબ્દની ' સિન્ધુ ' શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અત્યંત સરલ, અતિશય શુદ્ધિગમ્ય, સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક તથા સર્વમાન્ય વ્યુત્પત્તિનો જ પ્રતિપાદક તથા સમર્થક છે, એ વાતોને પણ પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે. એ વ્યુત્પત્તિનું ઇતિહાસ તથા અપભ્રંશના નિયમ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનારું સ્વરૂપ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું છે અને અમે પાઠકો તથા પાઠિકાઓને એ વ્યુત્પત્તિના સ્વરૂપને લક્ષ્યપૂર્વક જાણી લેવાની તથા મસ્તિષ્કમાં સ્થિર કરી દેવાની આગ્રહપૂર્ણ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

' સિન્ધુ ' શબ્દની સ્વ. આપેકૃત સંસ્કૃત-ઇર્ગિરા શબ્દકોષમાં જે વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે: " સ્યન્દ-ઉદ્ સંપ્રસારણં દસ્ય ઘજ્ઞ " આ વ્યુત્પત્તિ તેમણે સ્વ. તારનાથ-તર્ક વાયસ્પતિકૃત સંસ્કૃત જાપાના ' વાચસ્પત્યં વૃહદભિધાનમ્ ' નામક બૃહત્શબ્દકોષના આધારે આપેલી છે. એમાંના ' સ્યન્દ ' ધાતુમાંના ' સ્ય 'નું વ્યાકરણના નિયમથી સંપ્રસારણ યતાં ' સ્ય 'ના સ્થાનમાં ' સિ ' અક્ષર આવી ગયો છે અને અંતિમ ' દ્ '

મૌલિકતા તથા ફારસી મૌલિકતા-લક્ષ્ય મૌલિકતાઓને દર્શાવી દેવામાં આવી છે અને તે એવામાટે કે જેને એમાંની જે મૌલિકતા યોગ્ય જણાય તે બ્યક્તિથી તે મૌલિકતાને સ્વીકારી શકાય.

અક્ષરનું ' ઘ 'ના રૂપમાં પરિવર્તન થઇ ગયું છે, એ જ એ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ છે ' શમ્ભકસ્પદમ ' નામક પ્રચલિત શબ્દકોષમાં પણ ' સિન્ધુ ' શબ્દની એ જ ('મ્યન્દુ x ડ, વે ') વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી છે આ વ્યુત્પત્તિના યોગે ' સિન્ધુ ' શબ્દમાં અતિમ વ્યંજન ' દ્ ' હોઇને પડીથી તેનું ' ઘ 'ના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થયેલું હોવાની ધારના રૂપેય થઇ જાય છે, એટલે કેવળ 'સિ' માંના 'સૂ' વ્યંજનના 'હૂ' વ્યંજનના રૂપમાં થયેલા પરિવર્તનના વિચાર કિંવા અનુસંધાનનું કાર્ય જ આપણામાટે અવશિષ્ટ રહે છે 'સિન્ધુ' શબ્દના આદિમ 'સ' નું 'હૂ' વ્યંજનના સ્વરૂપમાં થઇ ગયેલું પરિવર્તન વિદેશીઓના એ શબ્દના 'હ'કારાત્મક ઉચ્ચાર તેમ જ આપણા પોતાના દેશના લોકોના પ્રાચિન ઉચ્ચારભેદના કારણથી જ થયેલું છે 'સ' ના સ્થાનમાં 'હ' ના ઉચ્ચારની પ્રવૃત્તિ અત્યંત સામાન્ય, સરળ તથા સ્વાભાવિક હોવાથી અત્યાર સુધી પણ પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ રાખી રહેલી છે ગમ્બૂર, સમાહ, સોમ સાર અને એવા અન્યાન્ય અનેક શબ્દોમાંના 'સ'કારના સ્થાનમાં મામાન્યત 'હૂ'કારનો જ ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, યથા ગમ્બૂર, હંદતા, હોમ અને હંદર પ્રત્યાદિ સામાન્યતઃ સાસ, સસરો, સાળો, સગાઇ, સભાગ તથા શબ્દ આદિક શબ્દોના ગુર્જર ભાષાભાષીઓના મુખથી થતા હાહ, હહરો, હાળો હગાઇ, હભાગ તથા હબ આદિક 'હ'કારાત્મક ઉચ્ચારો અમારા પાકી તથા પાઠિકાઓએ તેમની જ મહાશા પણ ગુજરાતી જ હોવાથી અવશ્ય સંભળેલા હોવા જ જોઇએ, કિંમહુના કેટલાંક પાકી તથા પાઠિકાઓ તો કદાચિત્ પોતે પણ એ 'સકારાત્મક' શબ્દોને આવી રીતે 'હ'કારાત્મક સ્વરૂપમાં જ ઉચ્ચારતા હોવા જોઇએ એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી એના સંબંધમાં વિસ્તૃત ચર્ચા અમેને સર્વથા અનાવશ્યક જણાય એ સ્વાભાવિક છે અર્થાત્ આદ્યા પ્રમાણેથી જ ' હિન્દુ ' શબ્દ ' સિન્ધુ ' શબ્દનું અત્યંત

સ્વાભાવિક લૌકિક સ્વરૂપ હોવાથી તેમ જ એ શબ્દની સંસ્કૃત મૌલિકતાની વાર્તા કોઇ પણ પ્રકારના સંશય કિંવા અપવાદ વિના સર્વથા નિઃસંશય તથા નિરપવાદ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ થઈ જતી હોવાથી જે પ્રચંડ પંડિતો એ શબ્દની યાવનિક મૌલિકતાના પ્રતિપાદક હોવાથી એ શબ્દને ફારસી અથવા અરબી ભાષામાંથી આવીને ભારતીય ભાષામાં મળી ગયેલા હોવાનું દર્શાવે શબ્દ તરીકે માની તથા મનાવી રહ્યા છે તે પ્રચંડ પંડિતોની એ માન્યતાને અમે તો અવશ્ય પ્રચંડ પ્રમાદમૂલક જ માનીએ છીએ અને કાશી 'નાગરી પ્રચારિણી સભા'ના પ્રચંડ તથા અવિત્રાંત પરિશ્રમના અત્યંત ઉત્તમ સુપરિણામ તરીકે પ્રકટ થયેલા હિન્દી ભાષાના 'હિન્દી શબ્દસાગર'નામક બૃહદ્દશાબ્દકોષમાં એ 'હિન્દુ' શબ્દના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ દ્વારા એ વિધાતક માન્યતાનું જે અખંડનીય ખંડન કરવામાં આવ્યું છે તેને જ અનુવાદના રૂપમાં અહીં એ વિધાતક માન્યતાના પ્રતિપાદક પંડિતો સમક્ષ સાદર કરી દેખાડે છીએ.

એ 'હિન્દી શબ્દસાગર'નામક કોષમાં 'હિન્દુ' શબ્દના સામાન્ય અર્થોનો ઉલ્લેખ કરી દીધા પછી જે એક આવશ્યક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો આશય એ છે કે—

"આ ('હિન્દુ') નામ પ્રાચીન પારસીઓએ (આર્યો) આપેલું હોઈને તેમના દ્વારા જ સમસ્ત સંસારમાં આર્યોના એ 'હિન્દુ' નામનો પ્રચાર થયેલો છે. પ્રાચીનકાલિક ભારતીય આર્યો પોતાની ધર્મવ્યવસ્થાને 'વર્ણાશ્રમ-ધર્મ'ના નામથી ઓળખતા હતા અને અનાર્ય દ્રવિડ જાતિયોને યદ્યપિ તેમણે પોતાના સમાજમાં મેળવી લીધી હતી, તથાપિ એ સંમિશ્રણ કાર્ય તેમણે તેમને પોતાના વર્ણાશ્રમના અંગના રૂપમાં પરિવર્તિત કર્યા પછી; એટલે કે, સિદ્ધાન્તના રૂપમાં તેમને કોઈ એક વિશિષ્ટ આર્ય ઋષિ કિંવા આર્ય રાજા આદિકના નામ તરીકે મની લીધા પછી જ

કર્તુ' હર્તુ; તેમને આર્યજાતિના વંશજ બનાવ્યા પછી જ તેમને આર્યજાતિમાં મેળવી લેવાનો વિધિ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી શક, દ્રૃષ્ટ તથા યવન આદિક લોકોને પણ વશિષ્ઠ ઋષિદ્વારા (તેમના યૌગિક પ્રભાવથી ગોત્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીરસંતાન માનીને જ) હિન્દુસમાજમાં સમાવી દેવામાં આવ્યા હતા, સાર્વશિકે, ભારતીય આર્યો પોતાની ધર્મવ્યવસ્થાને અર્વાચીન સંપ્રદાયો (મળુહઓ) પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રચારતા ન હોતા અને તેથી આસપાસની અથવા અન્ય દેશોમાંથી આવેલી બીજી માનવજાતિ સમ્યક્તાના સંસ્કારના રૂપમાં પોતાની મેળે જ આર્યજાતિની ધર્મવ્યવસ્થાને સ્વીકારી લેતી હતી. પ્રાચીન કાલમાં આર્યસમ્યક્તા કિંવા આર્યસંસ્કૃતિના બે પ્રધાન કેન્દ્ર હતા; પ્રથમ કેન્દ્ર ભારતવર્ષ અને દ્વિતીય કેન્દ્ર પારસ (વર્તમાન ઇરાન). એ ઉભય કેન્દ્રોમાં પારસ્પરિક ભેદ અતિશય અલ્પ, નહિવત્ હતો. સર્વથી પ્રથમ દ્રૃષ્ટ જાતિના લોકોએ પારસિક સમ્યક્તાને સ્વીકારી હતી અને ત્યાર પછી તેઓ ભારતવર્ષમાં આવીને ભારતીય આર્યોના સમાજમાં મળી ગયા હતા. શકજાતિ તો આર્યજાતિની જ એક શાખા હતી. અને બહુ કાળ પછી અફઘાનિસ્તાનમાં ' હસ્તામ ' નામક મુહમ્મદીય મળુહબનો ઉદ્ભવ થતાં અને ઇરાનમાં પણ એ હસ્તામનો પ્રચાર થઈ જતાં પારસવાસી આર્યો ત્યારે (બગદાદ તેમ જ સ્વેચ્છાથી) હસ્તામને પોતાના સંપ્રદાય તરીકે સ્વીકારીને મુસ્લિમ થઈ ગયા ત્યારે તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક ' હિન્દુ ' શબ્દ સાથે કાશ્મિર, કાશ્મીરંગનો માણસ, જેનું હૃદય મસિન હોય તે મનુષ્ય તથા લટારો આદિક અનેક કુત્સિત અર્થોને પણ જોડી દીધા (એટલે અત્યારના કાશ્મીરી બાબાના કાષેરમાં હવે ' હિન્દુ ' શબ્દના એ અર્થો પણ જોવામાં આવી શકે છે). અર્થાત્ ત્યાં સુધી પારસદેશવાસી આર્ય પારસિકો આર્યધર્મના અનુયાયી રહ્યા હતા ત્યાં સુધી તેઓ સિન્ધુસ્થાનના નિવાસી આર્યજાતિના મનુ-

બોના અર્થમાં ' હિન્દુ ' શબ્દનો એક ઉત્તમ તથા આદરદર્શક અર્થપુરુષ શબ્દ તરીકે જ પ્રયોગ કર્યા કરતા હતા; કારણ કે, એ ' હિન્દુ ' શબ્દ ' સિન્ધુ ' શબ્દનો જ ફારસી અપભ્રંશ હતો અને છે. " (જુઓ ' હિન્દી શબ્દસાગર ' મનિ ' હિન્દુ ' શબ્દ ૫૪ ૩૮૧૪)

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવાસી આર્યો તથા પારસવાસી આર્યોના પરસ્પર અત્યંત ધનિષ્ઠ સંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને પારસિક આર્યજાતિ ભારતીય આર્યજાતિની એક પ્રાચીન શાખા જ હતી એ વાર્તા અસંખ્ય ઐતિહાસિક પ્રમાણો તથા ભાષાશાસ્ત્રનાં અખંડનીય સામ્યદર્શક વિવેચનો દ્વારા એટલા બધા નિર્વિવાદ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે એ વાર્તાની મિલ્લિને નવીન સ્વરૂપમાં ચર્ચાની હેઠળમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી રહી. અર્થાત્ એ ઉભયદેશવાસિની ઉભય આર્યજાતિયોના આવા પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધના ફળ તરીકે યજ્ઞકાર્યને મંપન્ન કરવામાટે ભારતીય યાજ્ઞો પારસ દેશમાં જતા હતા અને પારસ દેશના યાજ્ઞો ભારતવર્ષમાં પણ આવતા હતા. અત્યારે પણ શાકદ્વીપમાં જે ' મગ ' નામક જાતિના ક્ષાત્રણો વસે છે તેઓ મૂળ ફારસ અથવા પારસ દેશના પૂર્વોત્તર પ્રદેશમાંથી જ આવેલા છે. ઇ. સ. થી ૫૦૦ વર્ષ (આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ) પૂર્વે દારા (દારાય વદુ) નામક પારસિક રાજ્યકર્તાના સમયમાં સિન્ધુદેશની આસપાસના પ્રદેશમાં પારસિકોએ પોતાના શાસનાધિકારને સ્થાપી દીધો હતો અને એ ઘટનાએ સિન્ધુદેશવાસી તથા પારસદેશવાસી આર્યોના પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધને સ્વાભાવિક ધનિષ્ઠતર કરી બતાવ્યો હતો. પ્રાચીન પારસિક ભાષામાં સંસ્કૃત ' સ્ ' નો ઉચ્ચાર ' હ ' થતો હતો કે જેના ' સપ્ત ' ના ' હપ્ત ' આદિક ઉચ્ચારો ઉપર ઉદાહરણ તરીકે અપાયેલા છે. એ નિયમ અનુમાર પ્રાચીન પારસ દેશમાં સંસ્કૃત ' સિન્ધુ ' શબ્દનો ઉચ્ચાર ' હિન્દુ ' અથવા ' હિન્દ ' થતો હતો.

પારસીઓના ' અવેસ્તા ' નામક ધર્મગ્રંથમાં જેનો વેદોમાં ' સપ્ત-
સિધુ ' નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ ' હરત
હિન્દુ ' અથવા ' હરત હિન્દ ' નામથી કરાયેલો આપણા જ્ઞેવામાં
આવી શકે છે. આનું પરિણામ એ થયું કે મમયના વહન સાથે એ
શબ્દ, અર્થાત્ ' હિન્દ ' શબ્દ, સમસ્ત ભારતવર્ષ નામક દેશના
અર્થમાં કદ યવા મંડી ગયો. પ્રાચીન યુનાનીઓ (ગ્રીક લોકો)
જ્યારે પારસ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેમને ભારતવર્ષનો પરિચય થયો
અને તેથી તેઓ પોતાની શબ્દોચ્ચારપ્રણાલી અનુમાર હારસી
' હિન્દ ' શબ્દને ' ઇન્દ ' કિવા ' ઇન્દિકા 'ના રૂપમાં ઉચ્ચારવા
મંડી ગયા એટલે આજકાલના ભારતવર્ષવાચક ' ઇન્ડિયા ' શબ્દનો
એ ગ્રીક ' ઇન્દ ' અથવા ' ઇન્દિકા ' શબ્દમાંથી જ ઉદ્ભવ
થયેલો છે એ વાત તો તરત જ સમજી શકાય તેવી છે. સારાંશ કે, આવી
રીતે ' હિન્દુ ' શબ્દ મૂળ ઉત્તમ અર્થનો વચક તથા દર્શક હોવા
જોતા તેની સાથે પછીથી હિન્દુદેશ મુસ્લિમોએ અધમતાદર્શક
અર્થોને જોડી દીધેના હોવાથી કાર્ષ એ અર્થકે શબ્દની ઉત્તમતા અધ-
મતાના રૂપમાં પરિવર્તિત થઇ જાય તેમ નથી. અર્થાત્ ' હિન્દુ ' શબ્દના
૨૬ રવરૂપને વિશુદ્ધ સંસ્કૃત સ્વરૂપ તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવ-
વાના આશયથી ' મેરુતંત્ર ' આદિક કેટલાક આધુનિક ગ્રંથોમાં
તેમ જ કેટલાક અન્યાન્ય લેખોમાં તે ગ્રંથો તથા લેખોના વિદ્વાન્
લેખકોએ એ શબ્દની જે કેટલીક ભિન્ન ભિન્ન વ્યુત્પત્તિયો આપેલી
છે તે સર્વ વ્યુત્પત્તિયો કેવળ કલ્પનાજન્ય હોઇને સર્વથા અમાજ
છે. જે વાસ્તવિકતાથી વિચાર કરવામાં આવે, તો ' હિન્દુ ' શબ્દમાં
' હ ' અક્ષર તો પ્રથમથી જ વિદ્યમાન હોઇને તે ' હ 'નું સંસ્કૃત
વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર જ ' ધ્ ' ના રૂપમાં, પૂર્વે જણાવ્યા
પ્રમાણે, પરિવર્તન થયેલું હોઇને કેવળ ' રૂ ' અક્ષરનું જ ઉચ્ચાર-
બેદના કારણથી ' હ ' કારમાં પરિવર્તન થયેલું હોવાથી ' હિન્દુ '

અહીં સિન્ધુદેશની પ્રાચીન સીમા તથા સિન્ધુદેશના પ્રાચીન વિસ્તારના સંબંધમાં પણ અમુક પરિમાણમાં સામાન્ય ઐતિહાસિક વિવેચનની આરંભકતા અંગેને એટલામાટે અનિવાર્ય જણાય છે કે આમાન્ય અગ્ર તથા અસિદ્ધિત જનતા ઉપરાત અમુક ભારતીય હિન્દુ તેમ જ પાશ્ચાત્ય અહિન્દુ ઇતિહાસવેત્તાઓ તથા પુરાતત્ત્વવિશારદોએ પણ પોતાના લખેલા ગ્રંથોમાં અત્યારના સિન્ધુપ્રાંત કિંવા સિન્ધુપ્રદેશના વિસ્તારને જ પ્રાચીન સિન્ધુદેશની સીમા કિંવા સીમાઓ તરીકે સ્વીકારી લેવાનો અક્ષમ્ય પ્રમાદ કરી બતાવ્યો છે અને તેથી તેમના એ પ્રમાદના પરિમાર્જન વિના સામાન્ય જનતાની ભ્રાંતિને ભંગ ન થાય એ મર્ચ્યા સ્વાભાવિક થટના છે અર્થાત્ પ્રાચીનકાલિક સિન્ધુદેશમાં અત્યારના પંજાબ, મુલ્તાન તથા સિન્ધુ નામથી ઓળખાતા ત્રણે પ્રાંતો તેમ જ કચ્છ નામથી ઓળખાતી વર્તમાન સિન્ધુસંલગ્ન ભૂમિનો પણ અભાવેશ જઈ જતો હતો, કારણ કે, અત્યારે જે પ્રદેશ 'કચ્છ' નામથી વિખ્યાત હોઈને જે પ્રદેશમાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ જાડેજ નામક ક્ષત્રિય રાજવંશની રાજસત્તા વિદ્યમાન છે તે કચ્છરાજ્ય પણ સિન્ધુદેશાન્તર્ગત જ હતું કે જેના પ્રાચીન ઇતિહાસોમાં અનેક પ્રમાણો વિદ્યમાન છે અને સિન્ધુ તથા કચ્છની ભાષાઓનો પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધ તો વળી એ વાતને નિર્વિવાદ સ્વરૂપમાં મિલક કરી રહ્યો છે. અત્યારે જેને 'સિન્ધુ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રદેશ તો પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ સિન્ધુદેશના એક વિભાગ તરીકે 'સૌવીર' નામથી જ ઓળખાતો હતો. આના વિસ્તૃત વિવેચનને જોવાની જોમની ઇચ્છા હોય તેમને અમે રામચૌધરીકૃત અંગ્રેજી ભાષામાં લખાવેલા 'પ્રાચીન ભારતનો રાજનૈતિક ઇતિહાસ' - Political History of Ancient India - નામક ઇતિહાસગ્રંથમાં તે જોઈ લેવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ આ વિષય તે ગ્રંથના ૩૧૮ મા પૃષ્ઠમાં ચર્ચાયેલો છે. 'કુડકકુચ્છિ

મિન્ધવ જાતક ' નામક ગ્રંથમાંના (પૃષ્ઠ ૨૫૪) એ વિષયના ઉત્તરેખ દ્વારા એ વાર્તા આપણા જાણુવામાં આવી શકે છે કે ઉત્તરાપચના બ્યાપારીઓ કાશીમાં 'સૈન્ધવ' (અન્ધ અથવા ઘોડા) વેચવામાટે આવતા હતા એ વિધાનથી એ જ વાર્તા મિદ્દ થાય છે કે પ્રાચીન મિન્ધુ દેશ ઉત્તરાપચમાં હતો અને અત્યાગ્ને જે સિન્ધુ પ્રાન્ત છે તે, પ્રાચીન પરિભાષા અનુમાર પશ્ચિમદેશ સાથે મળધ ધરાવતો હતો સંસ્કૃત ભાષામાં 'સૈન્ધવ' શબ્દ જેવી રીતે અન્ધનો વાચક છે તેવી જ રીતે ખનિજ લવણ (લૂણ)નો પણ વાચક છે કે જેનો અપ-ભ્રમ અત્યારની પ્રચલિત સિંધી, કચ્છી તથા ગુજરાતી આદિક ભાષા-ઓમાં ' મીંધા લૂણ ' થઈ ગયો છે સૈન્ધવ શબ્દના એ બે વિગિદ્ધ અર્થો એ કારણથી નિશ્ચિત, પ્રચલિત તથા સર્વમાન્ય રૂઢ થઈ ગયા હતા કે તે કાળના સિન્ધુદેશમાં એ ઉભય વસ્તુઓ અત્યન્ત ઉત્તમ તથા વિપુલ પરિમાણમાં ઉત્પન્ન થતી હતી અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી, જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સિન્ધુદેશની પ્રાચીન વિશાળતાને સ્વીકારવામાં ન આવે, તો એમાંના ખનિજ લવણ (મીંધા લૂણ) સાથેના સિન્ધુદેશના મળધને કોઈ પણ પ્રકારે આપણાથી સપ્રમાણ સ્થાપી તથા મિદ્દ કરી શકાય, એ ઘટના સર્વથા અમલવનીય છે, કારણ કે, જે સ્થાનમાં એ ' સૈન્ધવ ' ની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પાર્વત્ય પ્રદેશ અત્યારના સિન્ધુપ્રદેશની સીમામાં નથી, હિન્દુ આધુનિક સિન્ધુસાગર દોઆખમાં જ વિશ્વમાન છે એટલે એથી સિન્ધુદેશની પ્રાચીન વિશાલતા સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે રાયચૌધરી મહારાજે પ્રાચીન ' સૌવીર 'ને આધુનિક સિન્ધુપ્રદેશના કેવળ દક્ષિણ ભાગ તથા સિન્ધુનામધારી પ્રદેશને આધુનિક સિન્ધુ-પ્રદેશના ઉત્તર ભાગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એ તેમની માન્યતાને અમે વાસ્તવિક તથા નિર્જાનિત માન્યતા તરીકે એટલામાટે નથી સ્વીકારી શકતા કે અમારી માન્યતા અનુસાર અન્યારના સિન્ધુપ્રદેશનો ઉત્તર

ભાગ પણ 'મૌવીર' જ હતો, કારણ કે, મૌવીરની રાજધાની રોરક હોવાનો 'લીધનિકાન' નામક પુરાતન ઔદ્ધ અથર્વા પૃષ્ઠ ૨૦૮ તથા હયામા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે અને એ અંશને 'પાની ટેકસ્ટ સોસાયટી'એ છપાવીને પ્રકાશિત પણ કરી દીધો છે એટલે એ અંશનું કાંઈ પણ બિચાસુ વ્યક્તિથી નિરીક્ષણ કરી શકાય તેમ છે એ શરૂકે તે જ સમજાવવાની આમેના સિન્ધુતીરપ્રાતમાનું 'ગેદિહી' નામક આમાન્ય નગર છે કે જે આધુનિક સિન્ધુપ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં જ આવેલું છે જે સિન્ધુ (હિન્દુ) પ્રાત પારસિક સામ્રાજ્યમા સંમિલિત હતો તે પણ અમારી માન્યતા અનુમાર આધુનિક સિન્ધુપ્રાંત નહિ, હિન્દુ પ્રાચીન વિશાળ સિન્ધુપ્રદેશ જ હતો; પરંતુ રાયચૌધરી મહાશય પોતાના અંશમાના 'પારસી' ગ્રીર્વાક પ્રકરણમા એ વાતાને બૂલી ગયા છે, કારણ કે, ઝીક લેખકોના વિધાન અનુમાર પારસિક 'સિન્ધુ' (પારસિક હિન્દુ) પ્રાંતની પૂર્વ દિશાએ મરુભૂમિ વિસ્તારની હતી કે જે મરુભૂમિ વર્તમાન રાજસ્થાન (રાજ પૂતાના)ના 'થર' (થરપારકર)ની ભૂમિ નહિ, હિન્દુ સિન્ધુસાગર હોવામાની જ સ્તર (થર) ભૂમિ હોઈ શકે તેમ છે. પંજાબના બાર અને થલ તથા બાગરમા મેંદા મમવા થેટનિ પાળવાનો વ્યવમાય પણ અતિશય મહત્વનો મનાય છે. વૈદિક કાળથી જ રાવી નદીનો તીરપ્રાંત તથા ગાધાર દેશ ત્યાના એ પાલેશા મેંદાના જનના યોગે અતિશય ખ્યાતિ ધરાવતા આવ્યા છે, કારણ કે, એ પ્રદેશોમાની એ મેન-જર્ણી (મેંદાનું જીન) અતિશય ઉષ્ણ તથા મૃદુ હોવાથી અન્ય પ્રદેશમાના જીનથી એ જીનની કદાપિ લેશમાત્ર પણ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકતી નથી * આજે પણ સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં જીનનો જે કાંઈ પણ મોટામા મોટો બજાર હોય તે તે પંજાબના શીરાઝપુર

* ઝન્ડેદ ૧, ૧૨૧ ૭ [ગાધાર] ૪, ૨૨, ૨, ૫, ૫૨૯ (રાવી તીરપ્રાંત), જુઓ ' વૈદિક ઇન્ડોલોજી ' નામક અથર્વાનો 'પરખ્ખી' શબ્દ

તથા ઇક્ષ્વાકુવંશ આદિકે અનેક નામો વડે ઓળખાતા પ્રાચીનતમ તથા આદિમ સૂર્યવંશ (ક્ષાત્રવંશ)નો વિસ્તૃત તથા પ્રામાણિક ઇતિહાસ લખવાની આકાંક્ષાની પૂર્તિનો અભીષ્ટ અવસર નિકટવર્તી ભવિષ્યમા આવી જાગશે, તો સૂર્યવંશના ઇતિહાસ સાથે પ્રાચીનતમ સિન્ધુદેશના ઇતિહાસનો અત્યંત અવિલાંબ્ય તથા ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી પ્રસ્તુત અથકાર તે અવસરે પ્રાચીન સિન્ધુદેશના ઇતિહાસને અવશ્ય વિસ્તારપૂર્વક અર્થો બતાવશે, કારણ કે, પ્રસ્તુત અંથકારની જન્મભૂમિ કચ્છ હોવાથી અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છપ્રદેશ પ્રાચીન સિન્ધુદેશનો જ એક સીમાન્તસ્થિત મહત્ત્વશીલ વિભાગ હોવાથી એક પ્રકારે પ્રસ્તુત અથકાર એ પ્રાચીનતમ સિન્ધુભૂમિનો જ સૂર્યવંશમા સંભવેલો (જન્મેલો) ચિરંજીવી છે અને તેથી જો તેના હૃદયમાં સિન્ધુભૂમિના સંબંધમા અભિમાનયુક્ત આત્મીય ભાવ વસી રહેો હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક ધટના છે.

આ વિસ્તૃત વિવેચનનના વાચનથી પાકિંકા તથા પાકિંકાઓ આ અંથના નામકરણનું એ શિશિષ્ટ આશયને તત્કાલ અવગત થઈ શકે એમ છે કે જેવી રીતે આ વિશ્વનો ઉત્પાદક તથા જ્ઞાનદાતા ‘હિરણ્યગર્ભ’ (બ્રહ્મા) છે તેવી જ રીતે આ વિશાળ સૃષ્ટિમાંના મર્વ દેશોના લોકોને નાનાવિધ જ્ઞાનના જાડારો વડે અલકૃત કરનાર ભારતીય હિન્દુ હોવાથી અને એ વાર્તા પ્રસ્તુત અથના પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાં નિબ્ધક્ષપાન વિદેશી તથા વિમર્ષી પડિતોના પ્રમાણોદ્ધાર નિરિવાદ તથા અખડનીય સ્વરૂપમાં મિદ્ધ કરી બનાવવામાં આવેલી હોવાથી જ્ઞાનના દાનમા હિન્દુને હિરણ્યગર્ભ માનીને આ અથનું સાર્થક તથા અન્વર્થક નામ ‘હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ’ રાખવામા આવ્યું છે અને એ નામના અધિકતર સ્પષ્ટીરણુમટે એની વ્યાખ્યા તરીકે ‘યશસ્વિની હિન્દુજાતિના દિવ્ય મૌરવનો ઇતિહાસ’ એ ઉપનામને પણ જોડી દેવામાં આવ્યું છે અર્થાત ‘હિન્દુ એષ્ટત્વ’ એ ‘Hindu Sup-

priority' ના શાબ્દિક અનુવાદરૂપ નામ તેમ જ ' જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષ ' એ દેશવાસીઓને બદલે કેવળ દેશના અર્થના દર્શક નામ કરતાં અમેને 'હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ' એ નામ જ અધિક ભાવવાહક, અધિક ગંભીર તથા અધિક અર્થસૂચક જણાયું છે અને અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આ ગ્રંથના લક્ષપૂર્ણ પરિશીલન પશ્ચાદ્ અમારા પ્રતાપીશ પાઠકો તથા પાઠિકાઓને પણ એ જ નામ અધિક સુંદર, સાધાર્ણ, મત્કાર્થ તથા સમાદરણીય જણાશે અને જો તેમ યશો, તો આ ગ્રંથના નામકરણના સંબંધમાં અમારી કલ્પકતાએ જે પ્રયાસ કર્યો છે તે પ્રયાસને અમે પૂર્ણ સફળ થયેલો માનીશું.

અંતે પ્રયોજકની પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં પ્રદર્શિત કર્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથના લેખનકાર્યનો ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં એટલે કે, આજથી ત્રીસ વર્ષ જેટલા ત્રીર્ધ કાળ પૂર્વે પ્રારંભ થયેલો હોવા છતાં અને એ ત્રીર્ધ કાલાવધિમાં અનેક આત્મીય તથા પ્રિય જનોના રુઝ્ઝાયાસેવન તથા અકાળ મૃત્યુની હૃદયવિદારિણી ઘટનાઓ; ઇ. સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૩ સુધીની મારી પોતાની અત્યંત નિરાશાજનક તથા પ્રાણુધાતિકા રુઝ્ઝાતાની ઘટના અને તેની જ સાથે આર્થિક અનુકૂલતાના સિખર હિપરથી એકએક આર્થિક પ્રતિકૂલતાની ગહનતમ ગર્તામાં આપાદમસ્તક પડાપડા પડવાની, ' રાજા મટીને રંક ' અથવા ' ભાખરાણી મટીને લિલ્લુક ની ભયંકર પરિસ્થિતિમાં આવી પડવાની ઘટના આદિક અનેક અમલ્લ મહત્ત્વપરંપરાશ્પિણી ધનધોર વિપ્નકારિણી ઘટનાઓ ધન ગયેલી હોવા છતાં આ ક્ષુદ્ર સરસ્વતીસેવકના આત્મા તથા હૃદયમાં એ સર્વ સંકટોને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી લેવાના અપૂર્વ સામર્થ્યને ભરી દઇને, આ દીન ભારતીભૂત્યના હૃદયમંદિરને ભયંકર નિરાશાપૂર્ણ પ્રસંગોમાં પણ ઇશ્વરવિષયક વિશ્વાસ તથા કલ્યાણવિષયક આશાની દિવ્ય જ્યોતિને અખંડ રૂપમાં પ્રજ્વલિત રાખીને અને

જ્યારે અણ્ણીની અતિમ ધટિદા આવી લાગી ત્યારે વીરક્ષેત્રવાસી પરમપૂજ્ય મહન્ત શ્રી રામદાસજી મહારાજ જેવા વિદ્યાવ્યાસંગી તથા મારા શુભ્રાદિક શુભચિન્તક મહાપુરુષની સાનુકંપ આર્થિક સદાયતાને મેળવી આપીને આ લેખક તથા ' હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા ' ઉલખને નવીન જીવન સમર્પવાની અને તે નવીન જીવનના મોગે જ આ ગ્રંથના આવા ઉત્તમ સ્વરૂપમાં નિર્વિધન પ્રકાશનના અનિર્વાચનીય આનન્દવધક અવસરને લાવી બતાવવાની જે અભસભરણુ, તરણુ તારણુ, અપમેહારણુ, ધટધાબ્યાપી, કર્તુમકર્તુમન્યધાકર્તુશક્ય તથા અપભીડન ભજન ભક્તવત્સલ ભગવાને અપૂર્વ કૃપા કરી બતાવી છે તે વિબહારક તથા દીનમધુ વિશ્વપાલક પરમાત્માનાં શ્રીચરણોમાં ફેલગતા તથા ભક્તિ-ભાવપૂર્વક મસ્તક નમવીને તેમ જ તે પરમેશ્વર પરમેશ્વર પાસેથી આ ગ્રંથમાળાના નવજીવનદાતા પૂજ્ય મહન્ત શ્રી રામદાસજી મહારાજ તથા આ ગ્રંથમાળાના સર્વ શુભચિન્તકો તેમ જ પુરસ્કારક આશ્રયદાતાઓના કલ્યાણુ સાથે પોતાના કલ્યાણુની થણુ વારંવાર આગ્રહપૂર્ણુ યાચના કરીને આ પુસ્તકનો આસ્તિક તથા આશાવાદી પ્રયોજક, આ ગ્રંથના દ્વિતીય ખડના શીઘ્ર પ્રકાશનના ઇશ્વરકૃપાધીન વચનપાલન સંહિત, આ પ્રસ્તાવનાને પૂર્ણુ કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠિનીને કિંચિદ્ વિશ્રાંતિ સમર્પવાની આશા ઇચ્છે છે ઓ શાંતિ

વિનેયારને

વિત્તમાળા ૧૯૯૨ માર્ગશીર્ષ
શુક્રના ૫ મી તા ૨૭-૧૨-૭૪
ગુરુવાર

{ લવનીમ કૃપાલિલાપી સારસ્વત સેવક
નારાયણુ વિસનજી ઠક્કર

ॐ तन्मत्परमात्मने नमः ।

સોલંકીવંશભૂપણ વાંસદાનરેશ મહારાજાધિરાજ
શ્રી શ્રીમાન્ ઈન્દ્રસિંહજી મહારાજ અને તેઓ
શ્રીમાન્ની એક આદર્શ અવનીન્દ્ર તરીકેની
સમુજ્જવલા તથા અનન્ય યશસ્વિની
કાર્યકીર્તિનો કિંચિત્ પરિચય

“ પ્રજાં મંરક્ષતિ નૃપ. સા વર્ધતિ પાર્થિવમ્ ।
વર્દના વ્રક્ષણં શ્રેય સ્તદભાવે મદપ્યસત્ ” ॥
ધિષ્ણુશર્મા (દિત્તોપદેશ :)

1 The power of kings (if rightly understood)
Is but a grant from Heaven of doing good
W Somerville — *Tables No 18*

“ For therein stands the office of a king
His honour virtue merit and chief praise
That for the public all this weight he bears.
Milton — *Paradise Regained Bk 2 463*

વાંસદા રાજ્ય ગુજરાતના દક્ષિણ સીમાપ્રાન્તમાં જે કેટલાંક
દેશી રાજ્યો અત્યાર સુધી પણ પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ રાખી
ગયા છે તે ભાગ્યશાળી દેશી હિન્દુરાજ્યોમાં ‘ વાંસદા રાજ્ય ’
પોતાના પરમોજ્જવલ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વના યોગે એક પ્રકારના વિશિષ્ટ
તથા અગ્રગણ્ય પદપર વિરાજે છે એ ગાળ્યને એ પરમોજ્જવલ
વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ એ રાજ્યના આદિ સંસ્થાપક ક્ષાત્રગુણમંડિત
પ્રભાવશાળી રાજપુરુષ તથા ત્યાં પછીના તે મહાપુરુષના અદુસંખ્ય
વિવિધગુણગૌરવાન્વિત તથા પ્રતિ વાસ પત્ર વશંજોની પ્રજાપાલકતા
ઉદાગતા, વિદ્યાવિનાયકતા તથા મ-આરિઅયુક્ત નિષ્કલંક કાર્યકીર્તિના

પરિણામે જ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એ વાર્તાને વિસ્તારીને વણુવવાની આવ-
શ્યકતા અમોને એટલામાટે નથી જણાતી કે કોઈ પણ રાજ્ય કિંવા
રાજવંશની નિષ્કલંક નામના તથા પ્રજાપ્રિયનાનો તે રાજ્ય કિંવા રાજ-
વંશના સુયોગ્ય ગાંધ્યના પુરુષોના નાજોચિન મદગુણો સાથે જ
ધનિષ્ઠ મબધ મધાધનો દોષ છે, એ કોઈ એ સામાન્યથી
સામાન્ય ભુદ્ધિ ધરાવનાર વ્યક્તિથી પણ તત્ત્વજ્ઞ મમજી સમય તેવી
સરન તથા સત્ય વાર્તા છે અર્થાત્ વામનાનો સોલકી રાજવંશમાં
અત્ત પૂર્વ એક પછી એ અનેક પ્રજાવત્સવ તથા પ્રજાપ્રિય પૃથ્વી-
પતિયો ઉત્પન્ન થતા રજ્યા છે, પોતપોતાની દેશમવાદિક પરિસ્થિતિ
અનુસાર પ્રગતિના પથમાં અગ્રગામી થઈને પોતાની, પોતાની પ્રજાની,
પોતાના રાજવંશની તથા પોતાના રાજ્યની નાનાવિધ કલ્યાણકારિણી
ઉન્નતિ કરતા રજ્યા છે અને પોતાના આદર્શ પૂર્વજોના એ વંશ-
પર પરાગત ઉત્કર્ષક્રમને અખડ વ્યાવરો ગખીને, જે અનન્ય આદર્શ
શ્રીમન્ત રાજપુરુષને પ્રસ્તુત ‘ હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ ’ નામક હિન્દુ-
જાતિગૌરવપરિચાયક ગ્રંથ અત્યંત પૂજ્યભાવપૂર્વક સમર્પવામાં
આવ્યો છે તેમ જ ગ્રંથોત્સર્ગ સમક્ષ જે શ્રીમાનનું હાયાચિત્ર પણ
આપવામાં આવ્યું છે તે, વામના રાજ્યના વર્તમાન મહારાજાધિરાજ
મહારાવન શ્રી ઇન્દ્રમિહજી મહારાજશ્રીએ તો પોતાના મહાભાગ્ય
શાળી રાજ્યાભિષેક પછીના ૨૫ વર્ષ જેટલા મમયમાં પોતાના જન્મ-
જાત અનન્ય પ્રજાવત્સવથી પ્રેરાઈને પોતાની વિશેષસખ્ય દીન
તથા નિરક્ષર પ્રજાના નાનાવિધ કલ્યાણનાં માધનોને પોતાના રાજ્યમાં
એળવી તો વિપુલ સખ્યામાં વિસ્તારી દીધા છે અને પોતાના રાજ્ય
તથા પોતાની પ્રજાની એટલી તો અપરિમિત ઉન્નતિ કરી બતાવી
■ કે પ્રત્યક્ષ દર્શન તથા અનુભવ વિના શ્રી વાસદાનરેણની એ પ્રજા-
કલ્યાણકારિણી પવિત્ર પ્રવૃત્તિયોની કોઈ પણ વ્યક્તિથી અશમાત્ર
પણ મથાર્થ કલ્પના કેતાપિ કરી સમય, એ વાર્તા સર્વથા અશક્ય

તથા અસલવનીય છે. પ્રસ્તુત અંકારને પણ ન્યાયે ગત વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૩૪)ના જુલાઈ માસમાં પૂર્વજન્મના કોઈ અગાધ પુણ્યના થોડે વાસના દર્શનનો, શ્રીમન્ત મહારાજશ્રીની નાનાવિધ પ્રગટકવ્યાલુકાગિની પ્રવૃત્તિઓના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણનો અને સ્વયં શ્રીમન્ત મહારાજશ્રીના અત્યંત મરત નયા પ્રગટકવ્યાલુતત્પર નિગ્ધિમાની આદર્શજીવનશુદ્ધ ચરિત્રવતી અનુભવનો પ્રત્યક્ષ યોગાનુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો ત્યારે ૪ નેઓ શ્રીમન્તની એ પ્રચંડ પ્રગલ્ભસત્યતાની પ્રસ્તુત અંકારથી વાકેલ થયાર્થ નયા વાન્તરિક વરપના કરી શકાઈ હતી અને એ કલ્પનારૂઢ આજે આ અંધના નિર્માતાની અશક્ત લેખિનીને એક પ્રકારનું અકલ્પનીય મામર્ય નમરપિને એ પ્રગલ્ભપૃથ્વીવન્દનની ગૃહ્યપરિચાલિક પ્રસ્તુતિના પ્રવિલેચેખન-વાર્ધમા પ્રેરી ગઈ છે *

વાંસદા રાજવંશનો ઇતિહાસ શુભગતના ઇતિહાસ માથે સંબંધ ધરાવનારા જે કોઈ પણ ક્ષત્રુ નય મુહરૂં અથો માન જોવા તથા વાચવામાં આવ્યા છે તે અંથોમાના બાદના (રેવાગાં) ના નિવાસી સ્વ અમૃતવાસ જોવ નિંતમ શાહ, માપાવાગાકૃત (ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં મુદ્રાકિત નયા પ્રકાશિત થયેલા) ' બાદના મલ્લ મંડળ અથવા ભરતખંડના દેશી મલ્લ ' નામક મુહરૂં અંધ વિના અન્ય કોઈ પણ અંધમા વામના મલ્લના મજવશનો મંચિપ કિંવા

* હુ ગત વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૩૪) ના જુલાઈ માસની ૨૭ માં તાલીખ ને શુક્રવારની રાત્રે અમવાદ લેખ્યમા વાજા થઈ ના ૨-૩ કલાક રાત્રિવારે પ્રભાતમાં બિલ્વીપોરા પોલી મોટર દ્વારા વાસદા પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં મહારાજશ્રીના અતિથિ તરીકે મહારાજશ્રીની ' નુસીલસદન ' નામક સર્વકુળમાધનપૂર્ણ અતિથિગાથા (૧૪ હાકલ) માં એક દર ચાર દિવસ (તા. ૩૧-૭-૩૪ સુધી) રહ્યા હતાં. અર્થાત્ ૪-૫ દિવસમાં અને વાસદા રાજધાની તથા વામદા રાજ્યના આવશ્યક અવલોકનનો પર્થાપ અવસર મળી ગયો હતો.

વિસ્તૃત ઇતિહાસ વર્ણવાયેલા મારા જોવામાં તો નથી જ આવો શક્યો. ' રાસમાળા 'માં પણ વાંસદા રાજવંશના ઉદ્ભવનો અભાવ જ દેખાયો છે, અને ' આરત રાજ્ય મંડળ 'માં પણ વાંસદા રાજવંશનો જે ઇતિહાસ અપાયો છે તે પણ મારા પોતાના ઇતિહાસ વિષયક અભ્યાસને તો સર્વથા સત્ય તથા વિશ્વાસપાત્ર નથી જ જણાતો; કારણ કે, એમાં પ્રથમ તો પાટણના મોલંકી વંશના આદિ સંસ્થાપક મૂળરાજ સોલંકીના પિતા રાજ તથા કાકા બીજને તે સમયના કાન્યકુબ્જના સોલંકી રાજ્યકર્તા ભુવનાદિત્યના રાજ-કુમારો તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે, એટલે એ વાર્તા જ મૂળ અસત્ય તથા ભ્રાંતિમૂલક હોવાથી ' પ્રથમગ્રાન્થે મક્ષિકાપાતઃ 'ના ન્યાયને દર્શાવી રહી છે અને તેમાં વળી પાટણના મોલંકી રાજ-વંશની એક શાખા તરીકે વાંસદાના રાજવંશને- ઓળખાવીને પ્રમા-દની પરિસીમા જ કરી બતાવવામાં આવી છે. અર્થાત્ જે સમયમાં શુન્દરાતમાં સોલંકીવંશની સ્થાપનાની અને આવડાવંશના અસ્તની થતના ધટી હતી તે સમયમાં ભુવનાદિત્ય નામક કોઇ સોલંકીવંશ-ભૂષણ સમ્રાટ કાન્યકુબ્જ (કેનોજ)ના સિંહાસનને શોભાવતો જ ન હોતો એટલે એથી એમ જ કહેવું પડે છે કે ' મૂલં નામ્નિ કુલ્લઃ જ્ઞાત્વા ' ? જ્યારે આ જ્ઞાન-તને આપણે ભ્રાંતિમૂલક તથા અસત્ય માનીએ ત્યારે અહીં સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઇ જાય છે કે : " જો વાંસદાનો રાજવંશ પાટણના રાજ્યકર્તા સોલંકી વંશની શાખા ન હોય, તો પછી વાંસદા રાજ્યના આદિ સંસ્થાપક રાજ-પુરુષનો સંબંધ ક્યા તથા ક્યાના સોલંકીવંશ માથે હોવો જોઇએ ? "

મારી પોતાની માન્યતા અનુસાર વાંસદા રાજવંશના આદિ સંસ્થાપક મોલંકીવંશભૂષણ રાજપુરુષનો ઇક્ષિણીય સોલંકી ક્ષાત્રવંશ સાથે જ સંબંધ હોવો જોઇએ અને તે આદિ રાજપુરુષે પાટણમાં સોલંકી વંશના રાજ્યાધિકાર, કિંગ્ડમના માક્રાન્વાધિકારની સ્થાપ-

નવીન નિવાસભૂમિના આમેને પોતાની આદિ નિવસભૂમિના આમેનાં
 નામો વડ, નમન નિવાસભૂમિની અગ્નિઆમેને પોતાની મૂળ નિવાસ-
 ભૂમિની અગ્નિઆમેનાં અભિધાનો વડ અને પોતાની નવીન નિવાસ-
 ભૂમિના પવનોને પોતાના પ્રથમ જન્મભૂમિના પવનોની ૨ જાઓ
 વડે વિભૂરિત તથા અનકૂળ મળતા રહે છે જ્ઞવાદ્વીપમાં જઈ વસેલા
 ભાગવતી દિગ્ગુઓએ ત્યાંના નમરોને અધોધ્યા આદિક નામો વડે
 અનકૂળ ૫૫ હતા અને અત્યારના સૌરાષ્ટ્ર (મહિયાવા) માંના
 હવડ (નવાનગર અથવા જનમનગર) રાજ્યનો મૂળ સ્થાપક જગજ્ઞ
 વશનો જામ ગવળ મન્દ્રદેવનો નિવાસી હોવાથી પોતાની આદિ
 જન્મભૂમિના સ્મારક તરીકે પોતાના નવીન રાજ્યના આમેને તેણે
 કચ્છના આમેના નામો વડે જ દીપાન્ત્યા હતાં એટલે અત્યારે કચ્છ
 તથા જામનગર રાજ્યમાં એ જ નામને ધરાવનારા અનેક ગ્રામો
 આપણા જોવામાં આવી શકે છે હવદરજી તરીકે સંભાષા માધાપર
 અથવા માધવપુર દેવસિયા તથા કેન્દાણુપુર આદિક નામોવાળા ગ્રામો
 જેમ કે જગજ્ઞમાં તેમ જનમનગર રાજ્યમાં પણ વિદ્યમાન છે,
 માત્ર એટલું જ નહિ પણ મન્દ્રદેવના રાજ્યકર્તા જગજ્ઞ (સમાવશી)
 રાજપૂતો મૂળ મિ વૃદ્ધેશમાથી જ કચ્છમાં આવેલા હોઈને ત્યાર
 પછી જામ રાવડ કચ્છમાંથી મોરારજીમાં આવેલા હોવાથી મૂળ
 સિન્ધુનુમિ નમક જ મહાભૂમિના સ્મારક તરીકે પોતાના મમન્ત
 રાજ્યને તો વળી તેણે સિન્ધુદેશના ' હાલા નામક વિભાગના
 નામ વડ જ વિનયિત રજુ હતું અને તેથી અત્યાર સુધી પણ
 જામનગર રાજ્ય હોના અથવા હાનાર " નામથી તથા જનમ-
 નગર રાજ્યની પ્રજા હાનાઈ દિવા ' હાલારી " નામથી જ ઓળ-
 ખાય છે ત્યારે એક પર્વત પણ ' હાના ' નામથી વિખ્યાત છે આ
 સર્વ જ મહાભૂમિવિષયક નૈસર્ગિક અનુરાગ તથા આત્મીયતાનો જ
 પ્રભાવ છે અને તેથી જ નિહિશ્ચુત્વ કુલકથામૂર્તિ ચડનોપર મંદિત

કાવેરી 'ની શુભનામાં અત્યંત સુદ્ધ હોવા છતાં પણ વામદાન ગત્ય-
વાદિની સામાન્ય સરિતા આજ સુધી ' કાવેરી ' નામથી જાણાતી
રહી છે. સરિતાઓના આ નામવિષયક સામ્યતા થટના તે કોઈ
એક આકસ્મિક ઘટના નથી, એ મહત્ત્વ એ વિષયના આટલા વિવેચન
પછી પણ પાકેલા તથા પાઠિકાઓના જાણુચારમાં ન આવી શકે એ
વાળા અમેને અમભવનીય જાણાય છે અને તેથી અત્યારે તો એ
આટલી જ પ્રાસંગિક ચર્ચાને અમે પર્ણપત્ર માની લઈએ છીએ,
કારણ કે, મહાગણ શ્રી હન્દ્રમિદજી મહારાજ સ્વયં ઇતિહાસના
મૂળ્ય અનુગાની હોઈને વામદાન ગત્યની મગ્યાપના તથા વામદાના
રાજવંશના વિશ્વામના ઇતિહાસના પ્રામાણિક તથા વિશ્વમનીય
માધનોના એકત્રીકરણ તથા મરોધનના કાર્યમાં કીર્તિ કાઢી
પ્રવૃત્ત થયેલા છે અને સિન્ન ભિન્ન ઇતિહાસવેત્તા વિદ્વાનોને પોતાના
બૃથથી પોતાને આગણે આમત્રીને ધનનો પણ પ્રચુર વ્યય કરી
રહ્યા છે, એને એ પત્રિશ્રમના દુઃખગ્રસ્ત વાસના રાજવંશનો
વિશ્વામપાત્ર નિષ્કૃયાત્મક ઇતિહાસ હવે અપેક્ષાકૃત અસ્પૃશ્ય સમયમાં જ
અસ્તિત્વમાં આવી જશે એવી મહારણુ આરાધા રાખી ચકાય છે
એટલે એ કારણથી પણ તેઓ શ્રીમાન્તા આ મહિષ્ત પરિચયમાં
એ ઇતિહાસના વિષયને આના કગતા અધિક વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની
આવશ્યકતા નથી રહેતી પ્રસ્તુત ગ્રંથના નિર્માતાને પણ મહાગણશ્રીએ
એ ઇતિહાસવિષય આવશ્યક પરમર્ષમાટે જ વામદા જોવાવ્યો
હતો. પરમાત્માની કૃપાથી જે વામદા ગજવંશનો આ ઇતિહાસ લખા-
ઈને નિર્વિઘ્ન પ્રકાશિત થઈ જશે, તો એ ઇતિહાસ વાસદા રાજવંશના
જ્ઞાન્ત ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતની અત્યાર સુધી અજ્ઞાત અવસ્થામાં
રહી મચેલી અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓને તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં
મંડલ કરનારો સદા પડશે, એવો મારા પોતાનો હૃદય વિશ્વાસ હોવાથી
પરમાત્મા પાસેથી આ સુદ્ધ ઇતિહાસાભ્યાસ ગ્રંથજગ એ ઇતિહાસના

શીઘ્ર પ્રકારાન તથા મહારાજાશ્રીના પરિશ્રમના સંપૂર્ણ માફત્વની દિવારાત્રિ અખંડ યાચના કરી રહ્યો છે

માતા પિતાઃ વાસદાના વર્તમાન મહારાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજના પૂજ્ય પિતાશ્રી, પરલોકવાસી મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી બહાદુર પણ એક અત્યંત યોગ્યતાશાળી, રાજનીતિકુશળ, સુવિદ્ય, પ્રજાવત્સલ તથા પ્રજાપ્રિય અવનીન્દ્ર હતા, ઇ સ, ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસની ૫ મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે તેઓ શ્રીમાનુજે રાજ્યાલિષેક થયેા હતા અને ઇ સ ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસની ૧૧ મી તારીખને દિવસે તેમના પરલોકવાસની અતિશય શોકકારિણી થના ધની હતી એટલે વાસદાના મિહાસનાધિષ્ઠિત રાજ્યકર્તા તરીકેની એકંદર ૨૭ વર્ષની પોતાની કાર્યકીર્તિમાં વાસદારાજ્યમા પ્રજાકલ્યાણમારિણી અનેક પ્રમરની સુધારણાઓ કરીને તેઓ શ્રીમાને પોતાની પ્રજાના સંપૂર્ણ સંતોષ, પ્રચંડ પ્રેમ તથા વિપુલ વિશ્વામને અપેક્ષાકૃત અત્યંત વિપુલ પરિણામમા મેળવી લીધા હતા અને પોતાની નાનાવિદ્ય યોગ્યતાઓના યોગે વરિષ્ઠ બ્રિટિશ સરકારના ધન્યવાદોને પણ તેઓ શ્રીમાન પોતાના જીવનની અતિમ ઘટિકા પર્યંત મેળવતા ગયા હતા કષ્ટવણુજના નિવાસી કવિ નાથજી નૃસિંહરામે તેઓ શ્રીમાનુજી ને એક કાવ્યપ્રશસ્તિ તે સમયમાં ગચી હતી અને ને કાવ્યપ્રશસ્તિનેા કેટલોક અંશ ' ભારત રાજ્ય મંડળ 'મા ઉદ્ધૃત કરવામા આવ્યો છે તે પ્રશસ્તિ અતિશયોક્તિ તથા પદાપાતના દોષથી અસિપ્ત હોઇને અદ્ધરશ મત્ત્ય હોવાથી તેમાંના બે મનદર જીન્દોને આ સ્થાનમાં ઉદ્ધૃત કરી લેવાના મારા નૈસર્ગિક મોહને હું પણ નથી જ નેાની શકતો તે મનદર જીન્દો આ છે —

" પ્રજાનેા વિશેષ પ્યાર મેળવિયો પ્રેમ થકી,
મુશી દરો રિશે વાણી વિજયી અવાજની,

અધર્મને દાળનાર ધર્મરૂપ ધર્માપતિ,
વાધતી જણાય પ્રભા પૂર્ણ શિરતાજની,
ગંગા શ્રીમન્તને અપાય શુભ ન્યાય એક,
રાજ્યમાં રખાય છે તપાસ દગાબાજની;
વરણ વિવેચી બદાય વધાઈને નાથજી હું,
શ્રી પ્રતાપમિંહજી નરેશ નીતિ રાજની;
કાજમાં અનીતિ કેરો કદી ન આભાસ યાય,
વિદ્યાનાં વચાય છે વિશેષ ખીજ રાજમાં;
તાજમાં હંમેશ કીર્તિ તેજનો જમાવ યાય,
ઝઘાય ચિત્ત રાજ દરનારના સમાજમાં;
કેળવણી કેરો શુભ પાથો મજબૂત કરી,
ધાર રાખો પૂર્ણ પરમારથના કાજમાં;
નાથજી નિરંતર અંતઃમાં હિમસ યાન,
ગરીબનવાજ રાજકાજના રિવાજમાં । "

આ સંસારમાં અન્નદાન તથા યાનદાન કિંવા વિદ્યાદાન એ
એ દાન અન્ય સર્વ દાનો કરતાં મહા મર્વદા ઉત્તમ તથા અગ્રમણ્ય
મનાતાં આપ્યાં છે અને ભવિષ્યમાં પણ એ બે દાનોની ઉત્તમતા
તથા અગ્રમણ્યતા નિરંતર અવિચલ જ રહેવાની છે અર્થાત્
સામાન્ય સમયમાં યાનદાન તથા વિદ્યાદાનની જેટલી આવશ્યકતા તથા
મહત્તા હોય છે તેના કરતાં જ દુષ્ટાગ જેવા લાચારક સમયમાં અન્નદાનની
મહત્તા એટલામાટે અધિકતર હોય છે કે અન્ન સાથે પ્રાણનો ધનિષ્ઠ
સંબંધ હોવાથી, કિંબલુના અન્ન એ જ પ્રાણ હોવાથી મનુષ્ય તથા
પશુ આદિક કોઈ પણ પ્રાણીથી આહાર વિના પોતાના શરીરમાં પ્રાણને
ધારણ નથી કરી શકતા અને તેથી અન્નરહિતાની અનુકંપા, સમવે-
દતા, પ્રભવત્પ્રપના તથા સહૃદયતાની અન્યરી પરીક્ષા કિંવા કસોટીનો

જો કાષ્ઠપણુ અવસર આ અગ્રાર મંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તે 'કાળ'ના દુઃક નામથી ઓળખાતો મહાભયંકર 'દુઃકાળ'નો જ અવસર હોય છે, એ સત્યનો કાષ્ઠ પણુ વ્યક્તિથી કદાપિ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ તેમાં પણ વળી સવત્ ૧૯૫૬ના 'છપ્પ-નિવા કાળ'ના નામથી દુર્ભાગી ભારતવર્ષના દુઃકાળોના ઇતિહાસમાં પોતાની અનન્ય દારુણતા તથા સુવ્યાપકતાના યોગે પોતાની અમર નામનાને નોંધાવી ગયેના અનન્ય દારુણ દુઃકાળ જેવા દુઃકાળનો આતંક દેશના દારુણ દુર્ભાગ્યના પગિણામે દેશમાં વ્યાપી જાય છે તે વેળાએ તો વળી રાજ્યકર્તાઓની દયાની કસોટીનો પચ્છદારુણ અવસર આવીને ડભો રહે છે જે રાજ્યકર્તા પોતાની જીદિમતા તથા માનવધ્યા (મૂતદ્યા) થી પ્રેરેલે અતુકૃપ સમયમાં ભરી રાખેના ધનભંડાર તથા અનન્ય કાળનો પ્રજાના પ્રાણોની રક્ષામાટે મદુપયોગ કરીને પોતાના પ્રજા-જનો તથા પોતાના રાજ્યના જ ગમ સંપત્તિપ પશુસમુદાયને દુઃકાળના ભગ ચર્તા અટકાવીને અન્નદાન તથા તૃણદાનદ્વારા એ સંકટ-માથી પાર પાડી દેવાની તથા નવીન જીવન સમર્પવાની જીદિવીરતા તથા દયાવીરતાનો પગિયથ કરાવતો મહા છે તે ગભ્યમ્તા જ વસ્તુતઃ 'પ્રજાવત્સલ પૃથ્વીવત્સલ' ની પત્ની ઉપર વિરાજવાના તથા પ્રજાની ખરેખરી રાજભક્તિને મેળવવાના અધિકારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે વામદાના મંગલ મહાગુણ શ્રી પ્રતાપસિદ્ધિએ પોતાની બહુસખ્ય અણ તથા વનવાસિની રમમાટે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર ધાગાઓ ખેલીને જ્ઞાનદાનની ન્યવધ્યા તો પ્રથમથી જ કરી હતી તેમ જ ચિકિત્સા-નયો, રગ્જ્ઞાનયો તથા ઔષધ-તયો આદિક અન્યાન્ય સુખમાધ-નોને પણ રચાવી દીધા હતા પરંતુ જ્યારે તેમની કાર્યકીર્તિના ગાલમ જ અગ્રા 'જપનિવા કાળ'ના કસત અવસર આવી લાગ્યો તે વેળાએ તે દારુણ દુઃકાળના પ્રાણહારક પરિણામથી પોતાના પ્રજાજનો તથા પશુધનોને અવિપ્ત તથા મુગ્ધિન ગળવની તેઓ

શ્રીમાને જે આવધાનતા તથા તત્પરતા દર્શાવી હતી તે સાવધાનતા અનુકરણીય હોઇને અત્યાગ્રના દુષ્કાળપ્રચુર મમયમાં ભારતવર્ષના અન્યાન્ય દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તા પુરોહિતોએ આર્ગદર્શક થઇ પડવાની મંપૂર્ણ યોગ્યતા ધરાવનારી હોવાથી તેનો જે હતાત ' ભારત રાજ્ય મંડળ 'માં ૩૩ વર્ષ પૂર્વે જાપાલો છે ને જતાંને જ કિંચિત્ આવશ્યક સજ્જપરિવર્તન સહિત અહીં ઉપયુક્ત માનીને જિતારી લેવામાં આવ્યો છે. તે હતાત આ છે—

" શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ મહારાજી શ્રી પ્રતાપમિંહ મહારાજ પોતાની રૂંચલના દિનમાં કેટલી કાળજી ધરાવે છે, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આપુ માનના લયંકર દુષ્કાળના સમયે તાજે જોવાનો છે. લલિતમાં આવનારી કોઇ પણ આફતનો પ્રથમથી જ વિચાર અથવા ક્યાસ કરી લેવો અને આપત્તિને નિવારવાની શુદ્ધિમતાથી યોગ્ય વ્યવસ્થા થયા મમય કરી રાખવી એ દીર્ઘ દૃષ્ટિને આપણે મહારાજશ્રીની એક નવતંત્ર ગોદિક સંપત્તિ તરીકે જ સ્વીકારવી પડે તેમ છે; કારણ કે, મહારાજશ્રી પોતાના ખાનગી તેમ જ રાજ્યના ખર્ચને નિયમિત રાખીને રાજ્યની નાણાં સંબંધી સ્થિતિને સુક્તિપૂર્વક ઉત્તમ સ્વરૂપમાં રાખના રહે છે અને તીજોરીનાં તગિયાં દેખાઇ જાય તેવી સ્થિતિને લખલૂટ ખર્ચદ્વારા કદાપિ નથી આવવા દેતા એ તેમની શુદ્ધિમતા તથા દીર્ઘદૃષ્ટિનાં અંગ્રેજ સરકારના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં પણ સ્તુતિપાત્ર અવલોકનો ચર્તા રહે છે એટલે એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. આ વર્ષે ભારતવર્ષમાં લયંકર દુષ્કાળ આવી પડ્યો છે; પરંતુ વાસદામાં આર્શભમાં જ એ દુષ્કાળના આગમનથી અતિશય ગભરાઇ જવાનું કિંવા હતાચ થવાનું એટલામાં કોઇ પણ કારણ ન હોવા કે ચોમાસામાં ધાન સારા પ્રમાણમાં થયેલું હોવાથી પશુઓમાં ધાસની ચિન્તા તો હતી જ નહિ. આવા મમયમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ ધાન

વેચીને માગ નક્કીને મેળવવાના વ્યવસાયને આદરી દીધો હતો ત્યાં
 ધામના વેચાણથી ધણો જ મોટો ધનલાભ થવાની મંભાવના હોવા
 છતાં પણ એ લાભના લોભથી અલિપ્ત રહીને વાંસદાનરેશે ધાસને
 લાભના લોભથી વેચી નાખવાની અવિચારશીલતા ન હોતી દર્શાવી
 અને તે એટલામાટે કે: ‘આગળ જતાં આપણી પ્રજાને ધાસની
 ધણી જ જરૂર પડશે એ નક્કી વાત છે. અને તેટલામાટે ધાસને
 મંધરી રાખવાની જ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એ અત્યારે ધાસને
 બાલની આસાથી વેચી નાખીશું તો ભવિષ્યમાં આપણા રાજ્યનાં
 દોર હાખર હાં તો ધાસ વગર મરી જશે અને હાં તો મેળવેલા લાભ
 કરતાં બમણા નાણાં આપીને ધાસ ખરીદવું પડશે;’ એ વસ્તુ-
 સ્થિતિ પ્રથમથી જ ત્યો શ્રીમાનનાં જાણવામાં આવી .મધ હતી
 અર્થાત્ તેમણે ધામ વેચવાને બદલે મંધરી રાખ્યું; ખરેખર વર્ષાદ
 મોડો જ આવ્યો; જૂન માસમાં ધાસ ધટ્યું અને ધાસની માગણી
 થવા માડી એટલે મહારાજાશ્રીએ તે મંધરેલા ધાસની ગંજાઓ
 વિશેષ કાંઈ પણ લાભની આસા રાખ્યા વિના જ મુક્ત હસ્તે પોતાની
 પ્રજાને જેંચી દીધી અને એ અગમચેતી તથા નિર્લોભતાથી પોતાની
 દેયતાનાં દોરોના નાશની ધટનાને એકદમ અટકાવી દીધી. એ ઉપરાંત
 આરંભમાં જ નબળા વર્ષનો વિચાર તથા પોતાની પ્રજાની પરિસ્થિતિને
 ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કરીને જે ઉદારતા અન્ય કોઈ પણ રાજાએ ન હોતી
 દર્શાવી તે ઉદારતા વાંસદાના મહારાજાશ્રીએ પોતાની પ્રજા પ્રતિ યથા
 અમય દર્શાવી દીધી હતી અને પોતાની ઉપજની લેણમાત્ર પણ ચિન્તા
 ન હોતી રાખી એટલે એ દવાશીલતાની જેટલી પણ પ્રશંસા કરવામાં
 આવે તેટલી પ્રશંસા અદ્ય ચવાનો જ સંભવ છે. તેઓ શ્રીમાનની
 એ અત્યારના સમયમાં સર્વથા અત્યુત્તમૂર્ત માની શકાય તેવી અપૂર્વ
 ઉદારતાનું સ્વરૂપ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું હતું:—

“આવા દુર્ભિદાના સમયમાં બહુધા રાજ્યકર્તાઓના ઓદા-

યંની જે પ્રધ્યાસિક્ષા જોવામાં આવ્યા હો છે તે એવા પ્રકારની જ
 હોય છે કે પ્રથમ મદમ્બુજ જેટલી વધારેમાં વધાર વસુલ કરી રાકાય
 તેમ હોય તેટલી વસુલ કરી લેવી અને ત્યાર પછી જેટલી મદમ્બુજ
 વસુલ થવાનો સર્વથા મંજૂર ન હોય તેટલી જ મદમ્બુજ વિશેષતઃ
 આરા વર્ષમાં વસુલ લેવા પૂરતી જાણી રાખવી અને ન છૂટકે માંડી
 વાગવાની ઉદારતા દર્શાવવી; પરંતુ પરલોકવાસી વાંમદાનરેશ શ્રી
 પ્રતાપસિંહજીએ એ પ્રધ્યાસિક્ષાને તિલાંજલિ સમર્પી પોતાની પ્રત્નની
 પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી પ્રથમથી જ એવી આગાને પ્રકાશિત કરી
 દીધી હતી કે: " આ વર્ષની પરિસ્થિતિને જોતાં અધિકારીઓએ
 આઠ આની જ ઉપજ વસુલ લેવી; વધારે વસુલ લેવાનો પ્રયત્ન ન
 કરવો. " અને મહારાજશ્રીની એ પ્રત્નહિતસાધિક્ષા આગાનું જ પૂર્ણ
 પાલન કરવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત તેઓ શ્રીમાને યથામમય
 દુઃખ/દુઃખનિવારક કાર્યો (દુઃખિનુ રિતીશ વક્તુ) પશુ આજ્ઞતાં
 કરી દીધાં હતાં અને તે કાર્યો કરવાને આવતાં ગરીબ માણસોને
 આઠ આઠ દિવસે આપવાને બદલે મળુડીનાં નિયત મુલ્ય રાજનાં
 મેજ જ આપી દેવાનો રવંચો એટલામાટે સખવામાં આવ્યો હતો
 કે ગરીબ માણસોને જૂખનાં દુઃખ ન ઝોગવવાં પડે. વળી મોટા
 અને બહુધા દેખાવ પૂરતાં એક એ આવાં કામો ચાલુ કરવાને બદલે
 નાનાં નાનાં કાર્યો કામો એવા આશપથી કાદવામાં આવ્યા હતાં કે
 લોકોને પોતાનાં ધરોની નજદીકમાં જ કામ મળતાં રહે અને જેમા
 પશુ તરતાતરત મળ્યા જાય. એ વર્ષના આરંભમાં જ પાણીના
 દુઃખાગની સકારણ શંકા થવાથી મહારાજશ્રીએ કાષ્ટ એક ભવિષ્ય-
 વેતા મહાપુરુષ પ્રમાણે વહેરીઓને જાંડી ખેદાવી રાખી હતી; નહિતા
 પ્રવાહોને બંધ બાંધીને રોકી લીધા હતા અને આશ ય રાજ્યમાંના
 દુવાઓને પશુ સમરાવી લીધા હતા. આ અગમચેતી પાછળથી
 અનિશય ઉપયુક્ત થઈ પડી હતી. મંમરુ રાજ્યમાંના માઆપ વગ-

રના નિગવાર તથા અનાથ આગમે તેમ જ જેમનાથી કાંઈ પણ પશ્ચિમ ન કરી શકાય તેવાં વયોદ્ધ, અર્ધજ તથા અચામ્લ સ્ત્રી-પુરુષોમાટે અનાથાશ્રમ ખેલીને તેમા તેમના માટે ખાનપાન, વસ્ત્ર-પ્રવશ્ન તથા ઓપધોપચારની ઉત્તમર્થા ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી કે જે અનાથાશ્રમનો તે વેળાએ આઠ મોઢી એક દાન મનુષ્યો સતત લાભ લેતાં હતાં (એ અનાથાશ્રમ અત્યાર મહારાજાશ્રી ઇન્દ્રમિહજી મહારાજની કાર્યકીર્તિમાં પણ વિદ્યમાન છે અને એનો વિશેષ ઉત્તેજ હવે પડી આવવાનો છે) શ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજ આજુ જ કરીને ન હોતા અટક્યા કિન્તુ નવીન વર્ષમાં પ્રજાના આદારમાટે અન્ન, ક્ષેત્રમા વાવવામટે ખીજ, અર્ચમાટે તમારી તરિકે પ્રમુદ રહ્ય અને જેમને આવશ્યકતા હતી તેમને પ્રથમથી ખરીદી રાખેન બગદ કાંઈ પણ પ્રકારનો નફો નીધા વગર પડનર કીમતથી આપીને પ્રજાની ભાવિ ચિન્તાનુ પણ તેમણે નિવારણ કરી નાખ્યુ હતુ સારાય કે, મહારાજાશ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજની આવા પ્રકારની દક્ષતા તથા પ્રજાવત્સનતાનુ જે શુભ પરિણામ થયુ તે એ હતુ કે હાલનિયા કાળમા દુષ્કાળના સમયને વીતાડવામા ગુજરાત કાંકિમાવાડ તથા રાજકુતાનાનાં અનેક દેશી રાજ્યોની રાંકડી રેષતને જેવી રીતે પોતાની જન્મભૂમિને ત્યજીને સિધુ તથા પળખ જેવા રૂઝના દેસોનાં દર્શન કરવાં પડ્યા હતાં તેવી રીતે વર્તિની રાંકડી રેષતને તેમના પૃથ્વીપતિરૂપ પરમકૃપાલુ પિનાએ સુર આવરણ વ્યવસ્થા યથામમય કરી આપવાથી જન્મભૂમિને ત્યજી જવાની ઈચ્છામાન પણ કરવી પડે ન હોતી * વસંદાનુ રાજ્ય એક

* સંવત્ ૧૯૫૬ (ઇ સ ૧૯૯૯-૧૯૦૦) માં હુ મારા વાનપ્રસ્થ પૂત્ર્ય પિનાશી પાસે સિધુદેશના પ્રાચીન પાટનગર નારાયણકોટ (વતમાન હમદરાબાદ સિધુ) માં હતો અને ત્રિ વેળાએ મારી અવસ્થા વીસ વર્ષની સગબગમા હતી. સિધુદેશમા સિધુનદના જલની નિરતર અત્યંત વિપુલતા

લઘુ રાજ્ય હોવા છતાં પણ ઇષ્પનિયા કાળના અનિષ્ટ પરિણામથી
ગોતાની ગરીબ રૈયતને બચાવવામાટે દેવાસવાસી મહારાજાશ્રીએ
એકંદર રૂપિયા મતાવન હજારની લગભગની રકમ એકી સપાટે ખર્ચા
નાખી હતી. આ એક જ ઘટનાથી 'સ્થાલીપુત્રાકન્યાય' અનુમાર
તેઓ શ્રીમાન્ની દક્ષતાપૂર્ણ રાજનીતિ, પ્રજાકલ્યાણવિષયક પ્રયત્ન
પ્રીતિ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, માવધાનતા, સમયસૂચકતા તથા ઉદારતા આદિ-
કનો પર્યાપ્ત પરિચય થઈ જતો હોવાથી અને પ્રજાકલ્યાણ એ જ
તેઓ શ્રીમંતનો સાશ્વત કીર્તિસ્તંભ હોવાથી તેઓ શ્રીમાન્ના એ
કીર્તિસ્તંભને અન્ય કોઈ જડ કીર્તિસ્તંભ પ્રમાણે કદાપિ દિક્કાલની

રદા કરતી હોવાથી અને આવા પ્રકારના દુષ્કાળોના સમયમા ફળદ્રુપ
દુષ્કાળદમન સિંધુબૂમિ અન્ય પ્રાંતોનાં લક્ષ્યાવધિ દુષ્કાળપીડિત મનુષ્યોને
અન્ન તથા જળદ્વારા યોષવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોવાથી તે ઇષ્પનિયા કાળના
અવસાદજનક અવસરે શુભરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા રાજપૂતાનાનાં મેવાડ, મારવાડ,
જયપુર તથા બીકાનેર આદિ અનેક દેશી રાજ્યોના લક્ષ્યાવધિ પ્રજાજનો
આવી પહેલી વેળાને વીતાડવામાટે સિંધુદેશમાં આવ્યાં હતાં અને તેમ-
નામાંના ચાર મનુષ્યોને તો અમારે ત્યાં નોકર તરીકે રાખી લઇને અમેએ
પણ આશ્રય આપ્યો હતો. એ દુષ્કાળપીડિત તથા દેરાત્યાગી મનુષ્યો જ્યારે
ગોતાની દુર્દશાની હૃદયવિદારિણી કથાઓ રાત્રિના સમયમાં અશુપ્લ
નયનોથી કહી સંભળાવતા હતા ત્યારે અમારા નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુની ધાર
મહી નીકળતી હતી. એ દુષ્કાળના દમણ સ્વરૂપનું અહીં સવિસ્તર વર્ણન
કરી રાકાય તેમ નથી, કારણ કે, સમય તથા ધ્યાન લેયથનો અઘાવ છે. આવા
દુષ્કાળ નામક દયાહીન તથા દમણ રાક્ષસના મુખમાથી ઉપર જાણ્યા
પ્રમાણે ગોતાની રાંકડી રૈયતને ઊની આવે સુધા થ ન આવવા દેતાં સંપૂર્ણ
રૂપમાં બચાવી લેનાર સદ્ગત વાસદાનરેશ શ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજને
આપણે એક દેવકોટિના રાજવી તરીકે ઓળખીએ તથા ઓળખાવીએ તો
આપણા એ કથનને કોઈથી પણ અતિસંયોજિત કહી રાકાય તેમ છે જ નહિ,
એ નિર્વિવાદ વાર્તા છે.

બાધા થઇ શકે તેમ નથી; કારણ કે, એ કાળના પણ કાળ સમાન. કીર્તિરત્નલ દિક્ષાલાઘનવચ્ચિન્ન છે, શાશ્વત છે, અખંડ ન્યોતિ:- સ્વરૂપ છે ।

વર્તમાન વાંસદાનરેષ મહારાજાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજના પૂજ્ય જનની શ્રીમતી મહારાણી શ્રી હિમ્મતકુંવર બા. સાહેબ બેાપાવર એજન્સીમાંના આલીરાજપુર સંસ્થાનના કૈલાસવાસી રાજજી શ્રી રૂપદેવજીનાં રાજકુમારી હોઇને મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજનાં દ્વિતીય રાણી હતાં. મહારાજા પ્રતાપસિંહજી મહારાજ સાથે એમનો લગ્નસંબંધ સંવત ૧૯૪૨, વૈશાખ, કૃષ્ણચતુર્થી (તા. ૨૨ મી મે મન્ ૧૯૮૬)ને સોમવારના શુભ દિવસે થયો હતો. એઓ શ્રીમતી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાઠોડ (રાઠ્ઠડ) નામક ક્ષાત્રવંશનાં કન્યારત્ન હોઇને ' રાઠોડાં ' ઉપનામથી ઓળખાતાં હતાં. એ રાઠોડવંશવિભૂષણા કેરીસ્વરૂપા માતાના ઉદરથી સંવત ૧૯૪૪, શરદ્યુત, શુકલ પંચમી (તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી મન્ ૧૯૮૮)ને શુક્રવારના ગૌરવાન્વિત દિવસે વર્તમાન મહારાજા શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજનો શુભ જન્મ થયો હતો અને એઓ શ્રીમાનના જન્મથી પૂર્વે મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજના રાજમહાલયમાં અન્ય પુત્ર સંતાનના અવતારની ઘટના ઘટેલી ન હોવાથી એઓ શ્રીમાન યુવરાજ કિંવા પાટવી કુંવર, એટલે કે, વાંસદા રાજ્યના ભાવી બુપાલના અધિકારાર્કિત લલાટસહિત જ આ સંસારમાં અવતર્યા હતા એમ જ આપણાથી કહી તથા માની શકાય તેમ છે. માલગળવા પ્રમાણે મહારાણી શ્રી હિમ્મતકુંવરબા સાહેબ એક સુચારુ-ગિમ્યશીલા, ઉદારહૃદયા, ધીરા, વીરા નુનયા ધર્મનીતિશુશ્રુગંભીરા આદર્શ ક્ષત્રિય મહિલા હતાં; પરંતુ જ્યારે વર્તમાન મહારાજા શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજની અવસ્થા કેવળ અગિયાર વર્ષની જ હતી તે વેળાએ સંવત ૧૯૫૪, કાર્તિક, શુકલ ત્રયોદશી ને સોમવારને દિવસે.

એ અખંડસોભાગ્યવતી મહારાણી કેલાસવાસિની યદ્ય ગયાં હતાં એટલે વર્તમાન વાંસદાનરેશને માતૃદેવીના વાત્સલ્યના ઉપભોગ તથા માતૃદેવીની પશ્ચાત્કાલિક સેવાનો જે લાભ મળવો જોઈતો હતો તે લાભ સ્વાભાવિક જ મળી રાક્યો ન હતો; છતાં પણ દસ વર્ષની અવસ્થા યતાં સૂધીમાં એ પૂજ્ય તથા સુદક્ષ માતૃદેવીએ જે ઉત્તમ સંસ્કારોવડે વર્તમાન મહારાજાશ્રીના બાલ્ય હૃદયને સુસંસ્કૃત કરી દીધું હતું તે સંસ્કારો પણ વર્તમાન મહારાજાશ્રીના ત્યાર પછીના જીવનમાં ઉત્તમ માર્ગદર્શક તથા અત્યંત ઉપયુક્ત યદ્ય પડ્યા હતા, એમ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના જ કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, પુત્રની અત્ય શિક્ષિતા નથા જ્ઞાનદાયિની શુરુ તો જન્મદાત્રી માતૃદેવી જ હોય છે અને તેથી જ આપણા મનુ મહારાજ સમા દિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રણેતાએ માતાની પૂજ્યતાને પિતાની પૂજ્યતા કરતાં સહસ્રગુણુ અધિક માનેલી છે. અર્થાત્ જેમની શિરાઓમાં પિતૃપદ્મે સોલંકીવંશનું શુદ્ધ શાશ્વિત તથા માતૃપદ્મે રાઠોડવંશનું વિશુદ્ધ રક્ત અભિસરણુ કરી રહેલું છે તે વર્તમાન વાંસદાનરેશ ઇન્દ્રમિંહજી મહારાજે પણુ જો પોતાના આનુવંશિક તથા જન્મભૂત મહાગુણોના પ્રતાપથી પોતાને એક આદર્શ અવતીન્દ્ર તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા હોય, તો તેમા કાંઈ અધિક આશ્ચર્ય જેવું છે પણુ નહિ અને હોવાનો સંભવ પણુ નથી; કારણ કે, જેવાં જુદાં તેવાં રૂણ એ ન્યાય વિશ્વવિખ્યાત છે.

શિક્ષણુ તથા રાજ્યાલિષ્ટકઃ માતૃદેવીના કેલામવાસની શોક-કારિણી ઘટનાને જે વર્ષ જોટલો સમય વીતી ગયા પછી સંવત ૧૯૫૬ માર્ગશીર્ષ, શુક્રવા એકાદશી (ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૩ મી તારીખ)ને દિવસે તે ગમગના યુવરાજ શ્રી ઇન્દ્રમિંહજી મહારાજ રાજ્યેચિત શિક્ષણુ કિંવા વિદ્યાભ્યાસમાટે રાજકોટની ' રાજકુમાર કોલેજ 'માં પ્રવેશ્યા હતા અને ત્યાં પોતાના અભ્યાસ-

વિષયક ઉત્સાહ, ભુદ્ધિમત્, ગ્રહણસામર્થ્ય (Grasping power) તથા આદર્શ નૈતિક વર્તનથી તેઓ શ્રીમાને પોતાના વિદ્યાદાતા પાત્રાત્મ તેમ જ ભારતવાસી ગુરુઓને મંપૂર્ણ સતોષ આપીને વારંવાર તેમની હાર્દિક પ્રશંસાઓને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. રાજકુમાર કોલેજમાના પોતાના નિયત (Prescribed) અભ્યાસક્રમને સમાપ્ત કરવાની પ્રજ્ઞા ધ્યાન હોવા છતાં તેઓ શ્રીમાનના પૂજ્ય પિતાશ્રીની ગંભીર કૃષ્ણતાના સમાચાર મળવાથી અમુક પરિભાણુમા અભ્યાસને અપૂર્ણ અવસ્થામાં રાખીને તેઓ શ્રીમાનને વાંમદા આવવું પડ્યું હતું. એક પિતૃભક્ત યુવરાજ તરીકે પોતાના જન્મદાતા પિતાની કૃષ્ણાવસ્થામાં અત્યંત અનુરાગપૂર્વક સેવાશુશ્રૂષા કરીને તેઓ શ્રીમાને પોતાની પ્રચંડ પિતૃભક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કગલ્યો હતો અને તે ઉપગત રાજ્યચાલનના ભારને પણ પોતાના શિર પર ધારી લીધો હતો. અર્થાત્ અપૂર્ણ રહેલા અભ્યાસની તેઓ શ્રીમાને રાજ્યચાલનના એ પ્રત્યક્ષ અભ્યાસદ્વારા પૂર્તિ કરી લીધી હતી અનેક પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ઉપચારો કરવા છતાં પણ અંતે ૧૯૧૧ માં મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજના પરબોક્કવામની શોકકારિણી ઘટના ઘટી જવાથી અને તે વેળાએ તેમની અવસ્થા લગભગ ૨૪ વર્ષની હોઇને એક રાજામટે આવશ્યક મળ્યાના બદલમાં સમસ્ત શિક્ષણને તેમણે મેળવી લીધેલું હોવાથી દોષ પણ પ્રકારના વિધિ વિના ધ્રુ સ ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસની ૧૧ મી તારીખના શુભ દિવસે રાજધાની વાસદા નગરના રાજમલાસદનમાં ખ્રિષ્ચિ સરકારની શુભેચ્છાઓ તથા પ્રજાના હર્ષના ગળાગળી નિવાદસહિત તેઓ શ્રીમાનનો રાજ્યાભિષેક સમારંભ યથાવિધિ થઇ ગયો હતો. જે અન્ય શબ્દોમાં કહેવામાં આવે, તો પોતાના અસ્તક ઉપર રાજ્યકુટના સ્વરૂપમાં પ્રજાના પાલનના શુરુતર ભારને તથા હસ્તમાં રાજદંડના સ્વરૂપમાં નિષ્પક્ષપાત દંડવિધાનના ઉત્તરદાતૃત્વવિષયક ભારને ‘મહોત્તમનાદ સદન

મેહરમાન દોસ્તાન આપતમકે મુખિસમાન મહારાજિસ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી
પ્રતાપસિંહજી, રાજગુ માદમ, રાજ્ય સ્વચ્છાન વામદા, નામ મહાપતનુ
એ પદવીના અધિકારસહિત તેજે શ્રીમાને ધારણ કરી લીધો હતો.
ધારણ કે, રાજની પાવી જેટની મહત્તર તથા શ્રેષ્ઠતા છે તેમણે જ
રાજના શિરપર પ્રજાપાલનવિષયક ઉત્તરદાતૃત્વનો ગુરુત્વ ભાર ગ્રહેણો
છે એ વસ્તુસ્થિતિને મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજ નાગી રીતે
જાણતા હતા અને તેથી જ તેઓ શ્રીમાન પોતાની રાજ્યકર્તા તરી-
કેની મંજીર ઉત્તરદાતૃત્વપૂર્ણ કર્ણકીર્તિને પ્રજાકલ્યાણવિષયનાનાવિધ
પ્રવૃત્તિઓદ્ધાર આપવી શ્રીમા પયન્ત કમનીય તથા અમુલ્યવલ
કાર્યકીર્તિ તરીકે નિવિવાદ સિદ્ધ કરી ચક્રા છે, કાળકા કે, એઓ
શ્રીમાનની કાર્યકીર્તિના કવગ પચીસ વર્ષ જેટલ કાલાવધિમા વામદા
રાજધાની તથા વાસદા નાન્યમાં પ્રજાકલ્યાણન નટલા વિપુલ કાર્યો
થયા છે અને વામદા રાજ્યની જેટની અમુલ્યતિ થયેલી આપણ
જોવામાં આવી શકે છે તેટલા પ્રજાકલ્યાણના મયો અન્ય અનેક
રાજ્યોમા સતાવધિ વર્ષોના કાનાર્વાધમા પણ નથી થઈ શક્યા અને
જો અમુક વડોદરા જેવા અત્યંત માધનમ પત્ર તથા સમન્નતિગીવ
દેશી રાજ્યોને અપવાદરૂપ માનીને વર્ત્ય કરવામા આવે તો એ
અપવાદરૂપ રાજ્યોથી સિન્ન એવા અનેક દેશી રાજ્યો આપણ
અત્યારના આધાવર્તમા અગ્નિત્વ ધરાવે છે કે જે રાજ્યો તેમના
રાજ્યકર્તાઓની નાન વિધ અવિચારશીલતા, અપવ્યયિતા તથા કેર્તવ્ય-
પથશ્રષ્ટતાના પરિણામે ઉન્નતિ તથા બિર્ધગતિની દિશામા ધાવમાન
થવાને બદલે એશયેનની વેગવતી ગતિથી અવનતિ તથા અધોગતિની
દિશામા જ ધાવમાન થઈ રહ્યા છે અને તેમના અત્યાચારપીડિત
પ્રજાજનો મુકાગમાં પણ દુકાગના ધરણ દુખોને બોમવના અદ્ય-
પ્રહર અંત કરણવિદારક આર્તનાદ કરી રહ્યા છે, પોતાન ધર્મશ્રદ્ધ
તથા કર્મશ્રદ્ધ અવિચારી રાજ્યકર્તાઓના સિરપર આદીવાદીની વૃદ્ધિને

અદ્યે અત્ય ત અમતોષજન્ય નયા નિરાશાજન્ય અભિશાપોની વૃષ્ટિને જ વર્ષાવી રહ્યા છે ! પરમાત્મા એ કર્તૃવ્યવશ ભારતીય નરેશોને મહાભુદ્ધિ મમર્ષે અને તેઓ શ્રીમન્ત વાસદાનરેશ પ્રમાણે મત્ય પ્રજન-પાત્રક તથા કર્તૃવ્યપરાયણુ થઇને પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગમાં ધાવમાન થતા રહે અને પોતાની માધનલીન તથા પરાધીન પ્રજાના શાશ્વત યજ સમર્પક આશીર્વાદોને મેળવતા રહે એ જ પરમાત્માનાં ચરણોમા આ રાજભક્ત ગ્રંથકારની અષ્ટીપ્રદર અર્ખંડ ગબ્યર્થના છે !

અમ્હુ ત્યારે હવે આપણે વર્તમાન વાસદાનરેશ શ્રીમન્ત ઇન્દ્રસિ હજી મહારાજની રાજ્યકર્તા તરીકેની સમુજ્જવલ કાર્યકીર્તિમાં પ્રજામત્યાણુના તેમ જ રાજ્યની ઉન્નતિના પરિચાયક જે જે સત્કાર્યો અત્યા મૂઢીમા ચથેલાં છે તે સત્કાર્યોની પણ પ્રામગિક તથા આવશ્યક સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા કરી લઇએ

વર્તમાન વાસદાનરેશ શ્રીમન્ત ઇન્દ્રસિ હજી મહારાજની નાનાવિધ પ્રજાકલ્યાણુકારિણી સત્પ્રવૃત્તિયોતુ સામાન્ય દિગ્દર્શન વામદાના વર્તમાન સુભાગી રાજ્યકર્તા શ્રીમન્ત મહારાજ-ધિરાજ ઇન્દ્રમિ હજી મહારાજ હિન્દુઓની પ્રાચીન રાજ્યચાલનપ્રણાલિકા તેમ જ વર્તમાનયુગધર્માનુસારિણી પાશ્ચાત્ય રાજ્યચાલનપ્રણાના ઉત્કૃષ્ટ અંગેના વિચારથી ન પ્રસમક તથા પરિપોષક હોવાથી એ ઉભય પ્રણાનિકાઓના ઉત્તમ અસોને પોતાના મૌદિક નેત્રો મમક્ષ નિરતર વિદ્યમાન નયા દ્વયમાન રાખીને પોતાના રાજ્યમાં તેમણે પ્રજાદિત-વાદિની તથા પ્રજાકલ્યાણુસાધિકા જે જે પ્રવૃત્તિયો કરેલી છે તે નિમ્નપ્રદર્શિતા આદર્શ પ્રવૃત્તિયો છે.—

૧ આગ્યપચાચત આમેની સુરક્ષિતતા સુવ્યવસ્થા તથા અમુક વિશિષ્ટ સ્વરૂપના વિવાદોની ઉપસ્થિતિ પ્રસંગે તે વિવાદોની ન્યાયદાનમુક્ત વિચારણામાટે આપણી આગ્યપચાચત નામક પ્રાચીન મત્યા અન્ય ત આવશ્યક ઉપસુત તથા ન્યાયદાનના માર્ગને અર્ણવ

સરકારી આપનારી હોવાથી અને આમ્યપંચાયતપદ્ધતિને એના અનેક પ્રકારનાં શુભ પરિણામોના કારણથી મહાજીવિમાન પાશ્ચાત્ય વિચારક પંડિતોએ પણ મુક્તકંઠે પ્રશંસેલી હોઈને અનેક સ્થાનોમા નામદાર બ્રિટિશ સરકારે એ આમ્યપંચાયતોની પુનઃસ્થાપનાના ઉદ્દેશો કરવા મરિદા હોવાથી મહારાજશ્રી ઇન્ડિયન મહારાજે પોતાના રાજ્યમાંનાં અમુકે આમોમા પંચાયતોની સુસ્થાપના કરી દીધી છે અને તેઓ શ્રીમાનની માન્યતા અનુસાર એ આમ્યપંચાયતોને તેમના હરતથી પુનરવતાર થયા પછી ન્યાયમંચાતો ન્યાયમનવિષયક પદ્ધિ-શ્રમ બહુ ન્યૂન થઈ જવા ઉપરાંત વાંસદાના બહુમંચ્ય આમ્ય તથા ગરીબ પ્રજાજનો વર્તમાન ધનભક્ષિક ન્યાયપ્રણાલીની સહાયતાદારા ન્યાયને મેળવવાનાના કાર્યમાં થતા વસુના વિપુલ વ્યય, મમયના વ્યય તથા ન્યાયાલયના પ્રધાન સ્થાનમાં વારંવાર જવા આવવાના થતા પ્રયત્ન પરિશ્રમથી સર્વથા મુક્ત થઈ ગયાં છે; કારણ કે, આમોમાંના સામાન્ય પ્રકારના વિવાદોનો નિર્ણય એ આમ્યપંચાયતોદ્ધારા જ અપેક્ષાકૃત અત્યંત અલ્પ સમયમાં થઈ જતો હોવાથી દીન પ્રજા-જનોની વારંવાર રાજધાનીમાં આવવાની, ન્યાયમંદિરનાં દારોને ખખડાવવાની, પોતાના પૈસાની હોળા કરવાની, વકીલોનાં ખીસાને ભરવાની અને પોતાના હાથે જ પોતાની પાયમાલીને કુંકુમપત્રિકા લખીને નોતરવાની પીડાને બહુ અંશે શાશ્વત પરિહાર થઈ ગયો છે.

૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય: રાજધાની વાંસદામાં આરોગ્ય તથા સ્વચ્છતાની રક્ષામાટે જેને મ્યુનિસિપાલિટી નામથી ઓળખવામા આવે છે તે સ્થાનિક સ્વરાજ્યરૂપ મનાતી "મ્યુનિસિપાલિટી" નામક સંસ્થાની સ્થાપના કરાવલી હોઈને તેમાં રાજપક્ષના અમુક પ્રતિનિધિયો માથે પ્રજાપક્ષના પ્રજાદારા નિર્વાચિત ચમેલા (ચૂંટાયલા) પ્રતિનિધિયોને પણ વિરાજવાના તથા પોતાના સ્વતંત્ર મતને દર્શાવવાના સંપૂર્ણ અધિકાર મંચરવામા આવ્યા છે; કિંબહુના એ

વાસદા ધ્યાનિક અરાત્યના મળ્યોની મલામાં પ્રજાપદના પ્રતિનિધિ-
યોની અર્ધ મંખ્યા હોય છે એટલે વાસદાના નાગરિકો સ્થાનિક
અરાત્યને તો મનુષ્યા મંપૂર્ણ અરપમા જ બોગવી રહ્યા છે કે જે
વર્તમાન ઉદાગમતયાન મહાગળ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજની
ઉદાગમનવાદિતાનું જ ગુણ પુર્ણિયમ છે.

૩ અનાયાત્રમ જો અનાયાત્રમની, પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે,
'હિપનિયા કાગ'ના મમયમાં તે કાળની તાર્કલિક આવશ્યકતાની
પૂર્તિમાટે, 'નામવાની મહાગળશ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજના
વરદ હમયી આપના યજ્ઞ હતી તે અનાયાત્રમને તેમા મુગધમ
અનુમાગિની અનેકવિન સુધાગ્નિઓ કરીને પ્રજાવત્સવ વર્તમાન
વામદાનગશે સ્થાપી ભાવથી આવતો જ શખ્યો છે અને તેમાં દીન
પ્રજાજનોમાનાં અનાથ, વયોજદ, અપંગ તથા અસક્ત સ્ત્રીપુરુષોને
દોષ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના મમદષ્ટિમુક્ત આશ્રય અપાતો હોઈને
અનાથોનાં ખાનપાન, નિવાસ તથા વસ્ત્રપ્રાવરણ આદિકની અનાયા-
ત્રમની દૃષ્ટિથી જેને ઉત્તમથી પણ ઉત્તમ કહી રાકાય તેવી આદર્શ
વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

૪ બાળાશ્રમ વાસદામા 'અનાયાત્રમ' ઉપરાંત 'બાળાશ્રમ'
નામધાગિણી એક લિન્ન સંસ્થા પણ વર્તમાન મહારાજશ્રીની અનન્ય
પ્રજાહિનવાદિતાના પરિણામે અસ્તિત્વમા આવેલી છે, એ સંસ્થામાં
શનીપર જ (વનવાસિની પ્રજા)ના બાળકોને ગખાને તેમને કૃષિકર્મ
(ખેતી) તેમ જ અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના ગૃહ-ઉદ્યોગોના વ્યાવહારિક
શિક્ષણ ઉપરાંત લેખન, વાચન, અંકગણિત અને નૈતિક તથા સાંસા-
ગિક સંસ્કૃતિનું પણ આવશ્યક શિક્ષણ પર્યાપ્ત પરિમાણમાં આપવામા
આવે છે એ બાળકોને ખાનપાન, વસ્ત્રપ્રાવરણ તથા અભ્યાસ માટેના
પુસ્તકો આદિ સર્વ માધનો રાન્યનકથી પૂરા પાડવામા આવે છે.
એ બાળાશ્રમમાંના અનેક વિદ્યાર્થી બાળકો બાળાશ્રમમા પોતાના

શુદ્ધ પ્રમાણે નહીને યુગ્મશની ગાળામાં નેમજ હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા રહે છે અને પોતાના મનુષ્યાવતારના સાક્ષ્યરૂપ શાનતું અર્જન કરીને મહારાજશ્રીના દીર્ઘ આયુષ્ય, અખંડ આરોગ્ય તથા શાશ્વત ઉત્કર્ષને પરમાત્મા પામેથી વાચતા રહે છે

૫ સુનગર યોજના પોતાની રાજધાનીને યથારાક્ય સુંદર તથા રમણીય સ્વરૂપ સમર્પીને પ્રજાનાં સુખસાધનેને વધારવાને વર્તમાન મહારાજશ્રીનો ત્રીજ અભિનય હોવાથી તેમણે માર્ગ સુધારણા વિષયક (Town-planning) યોજનાને અસ્તિત્વમાં લાવીને દેવગ પોતાની રાજધાનીના ભાગેને જ નહિ, કિન્તુ પોતાના રાજ્યની સીમામાંના મમસ્ત ભાગેને એવા તો હિતમ વ્યવસ્થા સુધારાવી દીધા છે કે માર્ગવિષયક એ સુગ્રામણના દર્શનથી મહારાજશ્રીના મંલ્યધર્માં આપણા સુખમાંથી સ્વાભાવિક જ ધન્યવાદાત્મક ઉદ્ગારો બહાર નીકળી પડે છે આ યોજનાના પરિણામે મોટરકાર, ઘોડાગાડી, બગીચાગાડી તથા ઘોડા આદિ વાહનોદ્વારા તેમ જ પગે ચાલીને રાજ્યના કોઇ પણ ભાગમાં પહોંચવાનું કાર્ય અતિશય સુલભ થઇ પડ્યું છે અને રાજધાનીની રમણીયતા તો સ્વાભાવિક જ અતિશય વૃદ્ધિગત થઇ ગઇ છે -

૭ હું જ્યારે વાસદા ગયો હતો ત્યારે જિલ્લીમોર સ્ટેશને ઉતરીને મોટરકારમાં જ વાસદા ગયો હતો. જિલ્લીમોર સ્ટેશનથી વાસદા પહોંચતા લગભગ ૩૦ માઇલ્સનો પ્રવાસ કરવો પડે છે અને એ ૩૦ માઇલ્સના ગાળામાં બ્રિટિશ સરકાર, ગાયકવાડ સરકાર તથા વાસદારાજ્ય એ ત્રણ રાજ્યોની સીમાઓ આવી જાય છે અર્થાત્ એ માર્ગમાત્ર નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તથા નામદાર ગાયકવાડ સરકારના માર્ગવિભાગો કરતા ૩ વાસદા રાજ્યના સ્વામિત્વનો માર્ગવિભાગ અત્યંત સ્વચ્છ, સુવ્યવસ્થિત, અખડ, અખડ, ખાડાખડળા વગરનો તથા સુખદાયક મારા જોવામાં આવી શક્યો હતો અને વર્ષાઋતુ હોઇને વચ્ચે જે નદીઓ ઓળંગવાની હોવા છતાં પણ વાસદા

૬ શિષ્યવૃત્તિ કિંવા छात्रवृत्ति પોતાના રાજ્યમાં, એટલે કે પોતાની પ્રજામાં વિદ્યા તથા જ્ઞાનનો ચલાશક્ય અધિકાધિક પ્રચાર થતો રહે અને નિરક્ષરતા તથા અજ્ઞાનની ન્યૂતતા યદ્ જન્ય એ જ વર્તમાન મહારાજાશ્રીનો ધ્યાસરૂપ અભિવ્યવ્હાર હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાગાશ્રમની સ્થાપના ઉપરાંત રાજ્યમાંના જે કોઇ પણ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓની કૃષિકર્મવિદ્યા, વનવિદ્યા (Forestry), સ્થાપત્યવિદ્યા (Civil Engineering) તથા વિજ્ઞાન (Science) આદિકે વ્યવહારોપયોગિની વિદ્યાઓને પ્રાપ્ત કરી દેવાની ઉચ્છા હોય છે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓથી સાધનોના અભાવના કારણથી પોતાની એ જ્ઞાનાર્જનવિષયક મુશોભ્ય ઇચ્છાને પૂર્ણ નથી કરી શકતી તે વિદ્યાર્થીઓને, જે માગણી કરવામાં આવે તો, એ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાટે તેમ જ કોતેજમાંના ઉચ્ચતર શિક્ષણને મેળવવામાં મહારાજાશ્રીએ રાજ્યતરફથી આવશ્ય શિષ્યવૃત્તિઓ કિંવા छात्रवृत्तियों (Scholarships) આપવાની પણ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરેલી છે, અને એઓ શ્રીમાનુની એ વ્યવસ્થા એઓશ્રીમાનુના વિદ્યા તથા જ્ઞાનવિષયક અમાધ અનુરાગનો અખંડ તથા નિર્વિવાદ પરિચય કરાવી રહી છે.

૭ જલભંડાર પ્રજાને જળના દુષ્ક તથા અભાવની બાધાથી મુક્ત રાખવામાટે કેલાસવાસી મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજે વામદા તથા સિલ્હુધામમાં અત્યારની પદ્ધતિના જે જલભંડારો (Waterworks) બંધાવ્યા હતા તેમાં કેટલીક સુધારણાઓની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવાથી વર્તમાન મહારાજાશ્રીએ તે સુધાર-

રાજ્યની માર્ગવ્યવસ્થા સુદર હોવાથી અને વર્ષાઋતુમાં નદીને ઓળ મવાના સાધનો પણ તૈયાર રાખવામાં આવતા હોવાથી દોઢ કલાકમાં જ મહારાજા શ્રીની બેઠકમાં અને વાસણમાંના મારા ડિવારના દ્વારમાં નિર્વિપ પહોચાડી દીધો હતો.

શુઓના કાર્યને હાથમાં લીધું છે અને તેથી આશા ગમ્મી રાકાય કે વાંસદા નગરના નિવાસી પ્રજાજનોના જળને મેળવવાના કષ્ટનો હવે અદ્ય સમયમાં જ અંત આવી જશે.

૮ વિદ્યુત્પ્રકાશ પ્રકાશના મંબંધમાં આગનો યુગ ' વિદ્યુત્પ્રકાશ 'નો હોવાથી વર્તમાન મહારાજશ્રીએ રાજધાની વાંસદાનગરમાં ' વિદ્યુદ્દ્યોતપાદક યંત્રાલય (Electric Power House) નું નિર્માણ કરાવીને પોતાના રાજમહાલય ઉપરાંત વાંસદા નગરના સમસ્ત માર્ગોને વિદ્યુદ્દીપના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત કરી દીધા છે અને જે નાગરિકોની પોતાના ગૃહોમાં વિદ્યુત્પ્રકાશને સ્થાપવાની ઇચ્છા હોય તે નાગરિકોને પણ અતિશય યોગ્ય મૂલ્યથી વિદ્યુત્પ્રકાશનો લાભ આપવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ આ વિદ્યુત્પ્રકાશવિષયક યોજનાના યોગે રાત્રિના સમયમાં રાજધાની વાંસદાના માર્ગોમાં વિચરતી વેગાથે જાણે આપણે મુંબઈના કોટ અથવા કલિકાદેવી (કાલમાદેવી) જેવા કોઇ માર્ગમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હોઈએની ! એવો જ આપણને ધડીલર ભ્રમ દિંવા લાસ થઇ જાય છે.

૯ રાષ્ટ્રસ મિલ્ક, આર્થિક મિલ્ક તથા ફોરો મિલ્ક વાંસદા રાજ્યમાં એખાનો પાક બહુ સારા પરિમાણમાં થતો હોવાથી તેમ જ તલ (તલ) ની ઉત્પન્ન પણ વિશાલ પરિમાણમાં થતી હોવાથી ડાંગર ખાડવાની, તલમાંથી તેલ કાઢવાની તેમ જ ઘઉં, બાજરી તથા જુઆર આદિક ધાન્યોને દળવાના યંત્રોની આવશ્યકતા અત્યારના યંત્રપ્રધાન યુગમાં સર્વથા અનિવાર્ય થઇ પડેલી હોવાથી અને એ યંત્રોના અભાવે મનુષ્યોને થતા કષ્ટ ઉપરાંત કોઇ પણ રાજ્યને અતિશય આર્થિક હાનિ થવાનો પણ સંપૂર્ણ મંભવ હોવાથી વર્તમાન મહારાજશ્રીએ પોતાની પ્રજાના કષ્ટના નિવારણમાટે તથા રાજ્યની આર્થિક હાનિને અટકાવી દેવામાટે વાંસદા તથા ઉનાઇ એ વાંસદા રાજ્યના વ્યાપારના

જે નુષ્ય ન્યાનોમા રાષ્ટ્રમુખિસ્તુ, ઔષ્ઠમુખિસ્તુ તથા ક્ષેત્ર મિસ્ત્રને નાણાંની મોટી મઠમ મેટીને આલતી કરી દીધી છે અને તેથી પ્રગતે વડી જ મમરઃ ચક્ર મઠ છે, રાજ્યને પણ પોતાના રોકેલાં નાણાંનું માફ વ્યાજ આવકના ઉપમા મળ્યા કરે છે, કેટલાક મનુષ્યોને રાજ્ય માટે મળતો મહે છે અને એ ખાડવા, પીલચ તથા દગવાનાં જે નાણાં એ યંત્રોના અભાવે ગદાર આપ્યા જતાં હતાં તે રાજ્યમાધી બદાર જતાં અટકી ગયા છે એ વળી મોટામાં મોટો ભાગ થયો છે

૧૦ એ ઉપરાંત વાંચના રાજ્યમા જેતીનાં અજમાયસી કાર્મો પાત્ર સ્થાપવામા આવ્યાં છે કે જેમાથી જેકુતો જેતી અંબાધી પ્રત્યક્ષ નાહિની અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવી શકે છે આવા પ્રકારનાં કાર્મો નાના વામના તથા સીશુધષ્ટ એ બે સ્થાનોમાનાં કાર્મોમાનાં પાણીના પંખો એ જગતથી આવે છે અને સીશુધષ્ટ કાર્મ જેકુતોને પણ યોગ્ય મૂલ્ય રહતે જોઈતુ પાણી તેમનાં જેતરોમા પહોંચ્યાડી દેવાની સગવડ કરી આવે છે આ કાર્મોએ પૂતા, ભંજનોર તથા માધસેર આદિક સ્થાનોમાનાં કૃષિવિશયક પ્રશ્નોમાથી સુવર્ણચક્ર તથા હસ્યચંદ્રક એમની ઉત્તમતા તથા ઉપયુક્તતાના કારણથી મેળવ્યા છે, માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ વામના રાજ્યના કેટલાક જેકુતો પણ પોતાની કૃષિવિદ્યાવિષયક દક્ષતાના મૌઘવ તરીકે એવા ચક્રોને મેળવી શક્યા છે, એ પણ અહીં વિશેષતઃ સ્મરણમાં રાખી લેવા યોગ્ય થતના છે રાજધાની વસુદેવ તેમ જ મળ્યના અન્ય સ્થાનોમાનાં આવાં કાર્મોમા પ્રત્યેક પ્રકારના ' ધર્મગેટ્સ ' તથા ' ડાય ' કોષ્ટને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે અને જેકુતોને પણ વખતો વખત એની આવશ્યક માહિતી આપવામાં આવે છે

વામના મળ્યના જળવાયુ (આબોહવા) જેમના માટે અનુકૂળ થરાનો સંભવ છે તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ રેશને જિઆડીને તેની મારીસ

(કલમો) રૈયતને ઉત્તેજન તરીકે અર્ધ મૂલ્યથી આપીને રાન્યથી બહારના પ્રદેશોમાંના લોકોને કિંચિત્ કીમતથી આપવામાં આવે છે.

વાંસદા રાન્યમાં જે કેટલીક જૂમિ અણુખેડેલી તથા પડતર પડેલી છે તેને ખેડાતી તથા ઉપજાવેલી જૂમિના રૂપમાં ફેરવી નાખવા- માટે બહારના કેટલાક હુશિયાર ખેડુતોને અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ લાભો આપવાની શર્તે વાંસદા રાન્યમાં ખોલાવવામાં આવે છે એટલે અત્યારે વાંસદા રાન્યથી બહારનાં સ્થાનોમાંથી આવેલા ખેડુતોનાં લગભગ ત્રીસ કુટુંબો વાંસદા રાન્યમાં સ્થાયી બાવથી વસી ગયાં છે, અને એમની સંખ્યામાં દિવમાનુદિવસ અધિકાધિક વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

ટૂકીર અને સુપરેડી ઢળનાં અંગ્રેજી તથા અમેરિકન ઓર્ગરો વડે લોકોની જમીનોને પડતર કીમતે ખેડી આપીને કપાસ આદિકને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં બિગાડવાના કાર્યમાં તેમને પ્રત્યેક પ્રકારની સહાયતા આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વાંસદા રાન્યમાં બજાએ વર્ષનો માત્રો નાખીને ખેતીવાડી, જંગલ તથા ઉદ્યાન આદિકના ઉદ્યોગોની સ્થાનિક વસ્તુઓના ત્રૈવાર્ષિક પ્રદર્શનનો સમારંભ પણ રાન્યદ્વારા થતો રહે છે. એ જ પ્રમાણે ખેતીના કામમાં ઉપયોગી થનારાં તથા દૂધ દેનારાં (દૂધાળાં) ટોરોની ઓલાદને સુધારવાના કાર્યમાં પણ પ્રજાને મયાદમ્ય વિપુલ ઉત્તેજન આપવાની વર્તમાન મહારાજાશ્રીએ બહુ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરેલી છે.

૧૧ ન્યાં પણ માનવજાતિનો નિવાસ હોય છે ત્યાં તે માનવજાતિના જીવન તથા આરોગ્યની રક્ષામાટે કુદાજ આયુર્વેદ- રાત્રાસાર વૈદ્યો તેમ જ ડોક્ટરો આદિકની અને ચિકિત્સાલયો તથા રુઝ્દાલયો (હોસ્પિટલ્સ) આદિકની કેટલી-તથા કેવી અનિવાર્ય આવ- શક્યતા રહ્યા કરે છે એ કાર્ષ પણ મનુષ્યથી તત્કાળ સમજી શકાય તેવી ગ્રંથથી પણ સરળ વાર્તા હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. આ અનિવાર્ય આવશ્યકતાના મહત્ત્વને

મધાર્થ સ્વરૂપમાં જાણી વધતે વાંસુદાના દેવાસવાસી મહારાજશ્રી પ્રતાપસિંહજી મહારાજે રાજ્યધાની વાંસદામાં પોતાના પૂજ્ય માતાશ્રી દેવાસવાસિની રતનકુંવરબા સાહજાના સ્મારક તરીકે એક દોરિપટલ બંધાવી હતી અને તેમાં તે સમયના પરિભાષુમાં સર્વ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી; પરંતુ એ દોરિપટલમાં સમયના વહન સાથે અનેક પ્રકારના સુધારાવંશારા તથા સાધનશક્તિની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી વર્તમાન મહારાજશ્રીએ પોતાના પૂજ્ય માતામહીદેવીના સ્મારકસ્વરૂપ એ રૂણાલ્પમાટે નવીન આલીસાન મકાન બંધાવીને તેમાં ચિકિત્સાનાં સર્વ પ્રકારનાં અગત્ય (અધુરું) સાધનોને વસાવી દીધાં હતાં અને એ દોરિપટલને ખીણ સાગમાં સારી તરીકે ગણાતી દોરિપટલની હરોબમાંથી ખાંધી હતી, માન એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ માટેના બિન્ન ચિકિત્સાલયનો વાંસદામાં અભાવ હોવાથી એ અભાવની પૂર્તિમાટે વર્તમાન મહારાજશ્રીએ સ્ત્રીઓ તથા અપવયરક બાળકોમાટે એક જૂની નવીન દોરિપટલ બંધાવીને તેમાં ચિકિત્સાનાં સર્વ પ્રકારના આધુનિક સાધનોની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે એ દોરિપટલ ' લેડી વિસ્પેન્ડ દોરિપટલ ફોર વિમેન એન્ડ ચિલ્ડ્રન ' નામથી ઓળખાય છે, એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓમાટે અત્યંત આવશ્યક ' પ્રસૂતિગૃહ ' (મેટર્નિટી હોમ) ની પણ વર્તમાન મહારાજશ્રીએ બિન્ન વ્યવસ્થા કરી દીધેલી હોવાથી સ્ત્રીઓનાં પ્રસૂતિના પ્રસંગે યોગ્ય ચિકિત્સા તથા ઠેલક સહાયતાના અભાવે ધણીક વાર થઈ જનારા અકાળ તથા પ્રસૂતિજન્ય મૃત્યુઓની મુખ્યા વાસદા રાજ્યમાં ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ છે અને તેથી વર્તમાન મહારાજશ્રીનાં મસ્તક ઉપર વામદા રાજ્યની માતૃપદાર્દદા દીન અમળાઓ આનંદપ્રુથકિત અંત કરેલુથી અનન્ય આશીર્વાદોની વૃદ્ધિને વર્ધાવી રહી છે. એ ઉભય દોરિપટલમાટે એક ' ઓપરેશન થીયેટર ' પણ વર્તમાનયુગની આવશ્યકતાની પૂર્તિમાટે બંધાવી દેવામાં આવ્યું

છે અને તેમાં યોગ્ય શસ્ત્રચિકિત્સક ડૉક્ટરો (સર્જનશુ)ના હસ્તે સર્વ પ્રકારની શસ્ત્રચિકિત્સા (ઓપરેશન્સ) દક્ષતાપૂર્વક કરાય છે. વાંસદા ઉપરાંત વાંસદા રાજ્યના પ્રતાપનગર તથા અંકલાછ નામક બે ગ્રામોમાં બે બીજાં ઔપધાલયો (ડિસ્પેન્સરી અથવા દવાખાનાં) પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એ ઉપરાંત એક પ્રવાસી ઔપધાલય (ટ્રેવેલિંગ ડિસ્પેન્સરી)ની પણ યોજના કરાયેલી છે એટલે એક ડૉક્ટર ગામડાંમાં ફરતો રહીને જોમને આવરવકતા હોય તેમને યોગ્ય ઔષધ આપતો રહે છે.

આવી રીતે વાંસદા રાજ્યમાં રુઝુપરિચર્યા તથા રુઝુ પ્રજા-જનોની ચિકિત્સાનો તો એટલી સીમા પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે કે તેની જોટની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી પ્રશંસા અદ્યતન પણ અદ્ય થવાનો જ સંભવ છે. અહીં એ વાર્તાનું પણ કદાપિ વિસ્મરણ થવા દેવું ન જોઈએ કે આ મર્વ રુઝુલયો તથા ઔપધાલયો રાજ્યના ધનથી જ આવી રહ્યાં છે; પ્રજા પાસેથી મમે નેવાં ઉત્તમ ઔષધો તથા ગમે તેની મંજીર ચિકિત્સાનું કાંઈ પણ મૂલ્ય કદાપિ લેવામાં નથી આવતું. રુઝુલયો તથા ચિકિત્સા-લયોની આવી અનન્ય ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા વડોદરા જેવાં અમુક આંગ-ળીના ટેરવા ઉપર ગણી શકાય તેટલાં અપવાદરૂપ આદર્શ રાજ્યો વિના બીજાં સારાં સારાં ને મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં પણ ન્યાં જોવામાં નથી આવી શકતી ત્યાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં તો તેના દર્શનની આશા ક્યાંથી જ રાખી શકાય વાર ? અર્થાત્ પ્રજાના જીવન તથા આરોગ્યના રક્ષણની આટલી મીમા પર્યન્ત ચિન્તા રાખનાર તથા પોતાની પ્રજામાટે જીવરક્ષા તથા આરોગ્યરક્ષાના આટલાં બધાં વિપુલ સંધતોને પોતાના રાજ્યમાં મર્વસુલભ કરી આપનાર વત્-માન વાંસદાનરેશને જે તેઓ શ્રીમાનની પ્રજા 'દેવમૂર્તિ' તરીકે ઓળખતી તથા ઓળખાવતી ગહે, તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ

પણ હોય એકે તેમ છે ખર કે ? ‘કદાપિ નહિ,’ એ જ એ પ્રશ્નનું એકમાત્ર નિશ્ચિત હિતર છે

૧૨ વાસદા રાજ્યની રાનીપરજ નામક પ્રજા બદ્ધા નિરક્ષર હોવાથી જે વચ્ચે મનુષ્યોની લેખન તથા વાચન વિષયક જ્ઞાનને એળવવાની ઇચ્છા દિવસના સુમયમાં અવકાશના અભાવે પૂર્ણ ન થઈ શકતી હોય તેમનામાં રાજધાની વાસદામાં ગત્રિશાળાને સ્થાપવામાં આવી છે એટલે એવા મનુષ્યોથી એ રાત્રિશાળાના યોગે પોતાની શિક્ષણપ્રાપ્તિવિષયક ઇચ્છાને કોઈ પણ પ્રકારના બ્યય વિના જ પૂર્ણ કરી શકાય છે

૧૩ એજ રીતમાં વર્તમાન વાસદાનરેશની હિતરતાથી સ્થાપકની મૂઠ-ઉલોમણાગાઓ દ્વારા વાસદારાજ્યમાંના ધીમે ધીમે મરી જવાની અણીપર આવી લાગેના નાનાવિષ મૃદહૃદયોગે નવીન સ્વરૂપમાં પુનર્જન્મ તથા પુનર્જીવનને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે

૧૪ વાસદારાજ્યના સોલહીવસમૂખી રાજ્યકર્તાઓ પ્રથમથી જ પોતાના મનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મના દૃઢ અનુયાયી પુરસ્કારક તથા ઉપાસક હોવાથી અને તેમના વડી વાસદારાજ્યજ્ઞના આદર્શ નારી મત્તોની ધર્મશ્રદ્ધા તો અનન્ય તથા અદ્વિત હોવાથી વાસદા રાજ્યમાં અને ભૂતકાલિક રાજ્યકર્તાઓએ તેમ જ તેમની ધર્મશોના મહારાણીઓએ પોતાની ધર્મશ્રદ્ધાના પરિચાયક તરીકે અનેક દેવમંદિરો બનાવેના હોવાથી તેમનામાંના જે દેવમંદિરો જીર્ણ થઈ ગયા હતા તેમનો વર્તમાન વાસદાનરેશ જીર્ણોદ્ધાર કેવા પુનરુદ્ધાર કરાવીને તેમ જ બીજા નવીન દેવમંદિરોને ચણાવીને પોતાની ધર્મપ્રિયતાનો પણ સંસારને પર્યાપ્ત સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે આવા લઘુ તથા મૂઠદ દેવમંદિરો વાસદામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ નથી, કિન્તુ જેમ વાસદા રાજધાનીમાં તેમ જ રાજ્યના બીજા કેટલાંક ઉત્તમ તથા સુયોગ્ય સ્થાનોમાં પણ વિવિધમાન હોઈને પ્રજાજનોના હૃદયોમાંની

નૈસર્ગિક ધર્મભાવનાને પોષવા તથા દદાવવાના કટ્યાણુકારક કાર્યને અવિચલ ભાવથી સુસંપન્ન કરી રહ્યાં છે એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી પોતાની માન્યતા તો નથી જ.

૧૫ વર્તમાન મહારાજ શ્રી ધન્વસિંહજી મહારાજે અનેક છાત્રી ભવનોનાં છાત્રોદ્ધારના કાર્યોને પૂર્ણ કરાવવા ઉપરાંત પોતાની કાર્ય-ક્રીતિમાં જે ભવ્ય તથા અઘનન સુખમાધનપૂર્ણ નવીન ભવનોનું પોતાના હસ્તથી નિર્માણ કરાવ્યું છે તે ભવ્ય ભવનો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેનાં છે:—

(૧) દિગ્વીરનિવાસ રાજમહાલય (પંચેશ); (૨) રાજસભાભવન અથવા દરબારહોલ; (૩) હર્ષદભવન રાજમહાલય; (૪) દિગ્વીર મનોરંજનમંદિર (કલ્પ હાઉસ); (૫) દેવેન્દ્રભવન અતિથિનિવાસાલય (ગેસ્ટ હાઉસ); (૬) 'મંજિલે મુરાદ' મેહમાંસરા (ગેસ્ટ હાઉસ); (૮) શ્રીપ્રતાપ ઉચ્ચતર શિક્ષણશાળા (હાઈસ્કૂલ); (૯) શ્રી નંદવર બોર્ડિંગ; (૧૦) કિશોર સેકેટરીયેટ; (૧૧) હુજૂર ગ્રામવિદ્ ઓદિમ; (૧૨) પ્રતાપ સિશ્વર જમુબિલી ટાવર; (૧૩) ટાઉન હોલ અને (૧૪) શ્રી શુક્લાવસિંહજી ફ્રી લાયબ્રેરી એન્ડ રીડિંગરૂમ. એ ઉપરાંત ચાર પાંચ નાના વિલા (બંગલા); પટેલ હાઉસ તથા મોદરગેરેજે આદિક પણ બંધાવવામાં આવ્યાં છે, અને નાનાં નાનાં મકાનોની મંજ્યા તો ઘણી મોટી થવા જાય છે. આ સર્વ ભવનોના નિર્માણમાં ઓળામાં ઓળા પણ પંદરથી વીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયલા હોવા જોઈએ એવી સામાન્ય કલ્પના કરી શકાય તેમ છે અને એ ગૃહ આ નાનકડા રાજ્યની અત્યંત ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિ અને વાંસદાના રાજ્યકર્તા પુરુષની દક્ષતા તથા વ્યવહારકુશળતાનો નિર્વિવાદ પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવી રહી છે.

૧૬ વાંસદા-હિનાષ રોડ નામથી અત્યારે ઓળખાતો સાત માઇલ જેટલી લંબાઈનો અને લગભગ વીમથી પચીસ શીટની સુરેરાસ

પહેલાજાઇનો માર્ગ વર્તમાન મહારાજશ્રીએ જ તેયાર કરાવ્યો છે અને એ માર્ગમાં એ મોટા જળપ્રવાહો આવતા હોવાથી તેમની ઉપર એ મોટા પૂલો (બિલ્ડિંગ્સ) પણ મહારાજશ્રીએ બંધાવી દીધા છે. એ ઉપરાંત મહારાજશ્રી બિલ્લીમોરા-વાંસદા રોડ ઉપર આવતી બે નદીઓ ઉપર એ મોટા મેલુ (બિલ્ડિંગ્સ) બંધાવવાની વિચારણા પણ કરી રહ્યા છે અને મહારાજશ્રીની પ્રજાસુખસાધનનિર્માણ-વિષયક તીવ્ર તત્પરતાને જોતાં એ વિચારણા પણ અત્ય સમયમાં જ પ્રત્યક્ષ કાર્યના સ્વરૂપમાં પરિણત થઇ જશે, એવું નિશ્ચિત અનુમાન કોઇ પણ પ્રકારની શંકા વિના કરી શકાય છે. હું એ જ ધન્યું હું જે પરમાત્માની કૃપાથી મહારાજશ્રીની એ વિચારણા શીઘ્રથી પણ શીઘ્રતર કાર્યના રૂપમાં પરિણત થઇ જાય અને તેમ થતાં એ માર્ગમાં આવતી નદીને ઓગંગવામા પ્રજાજનોને વર્ષાઋતુમાં જે વિડંબનાઓ ભોગવવી પડે છે તે વિડંબનાઓનો સત્વર અંત આવી જાય !

૧૭ વાંસદા રાજ્યમાં પ્રાથમિક શાળાઓથી આરંભીને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચશાળા (હાઇસ્કૂલ) પર્યંતના વિદ્યાર્થીઓને કોઇ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના મફત શિક્ષણ આપવામા આવે છે, એ વાંસદા રાજ્ય, વસ્તુતઃ વાંસદાના વિદ્યાર્થી નરેન્દ્રવર્માની વિશિષ્ટતા અવરુદ્ધ સ્મરણુમાં રાખી લેવા યોગ્ય છે; કારણ કે, પ્રાથમિક (પ્રાઇમરી) શાળાઓથી હાઇસ્કૂલ પર્યંતના શિક્ષણનો પ્રજાના બાળકોને નિર્વ્યય લાભ આપવાની આવી આદર્શ તથા પ્રશંસાપાત્ર વ્યવસ્થા ધરી જ મોટી આવકવાળા ને ધણી જ સારા કહેવાતા મોટા મોટા રાજ્યોમા પણ ભાગ્યે જ આપણા જોવામાં આવી શકે છે, અને તેથી જ મેં આ સ્થાનમા વર્તમાન વામદાનરેસની એ વ્યવસ્થાને તેઓ શ્રીમાનની એક અરણીય તથા પ્રશંસનીય ત્રિશિષ્ટતા તરીકે સૂચારણુ ઓળખાવેલી છે. આ પ્રથા અન્ય દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓમાંટે નિરંતર અનુકરણીય નથી એમ કહેનાથી કહી શકાય તેમ છે વાંસ

૧૮ વર્તમાન વાંસદાનરેશના રાજ્યાધિકારના આરંભથી પૂર્વે જ વાંસદામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા શ્રી મુલાબસિંહજી ગ્રંથાલય તથા વાચનાલયમાં વર્તમાન મહારાજશ્રીએ નવીન તથા ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો ઉમેરીને ગ્રંથોની સંખ્યાને આગળ કરતાં ત્રણ કે ચાર ગણી વધારી દીધી છે; મામયિક પત્રો પણ સારી સંખ્યામાં મંગાવવા માંડ્યાં છે અને બીજા પણ ઘણા સુધારા વધારા કરી દીધા છે એટલે એ લાયકેરી વાંસદા રાજધાનીના નિવાસીઓમાટે એક આશીર્વાદરૂપ થઈ ગઈ છે અને વાંસદાનિવાસીઓ એ સરસ્વતીસદનનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ રહ્યા છે.

૧૯ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બિલ્લીભોરા સ્ટેશનથી વાંસદા લગભગ ૩૦ માઇલ્સ દૂર છે; પરંતુ બિલ્લીભોરાથી ઇલાઅબા સુધી વડોદરા સરકારની ગાયકવાડ્સ બ્રેડા સ્ટેટ રેલ્વે (G. B. S. Ry) થઈ ગયેલી હોઇને એ રેલ્વેના બિનાઇ નામક સ્ટેશનથી વાંસદા કેવળ ૭ માઇલ્સ થાય છે એટલે બિલ્લીભોરાથી એ ૭ બી. એસ. રેલ્વેની મીટરગેજ ટ્રેનમાં બિનાઇ પહોંચી જવાય તો ૨૩ માઇલ્સના પ્રવાસનો પરિશ્રમ ઓછો થઈ જાય છે; છતાં પણ એ ૭ માઇલ્સનો પ્રવાસ તો કરવો જ પડે છે, અર્થાત્ અત્યારના વેગવાન પ્રવાસના યુગમાં વાંસદાના પ્રજાજનોમાટે એ ૭ માઇલ્સનો આવવા જવાનો પ્રવાસ વેગવાન તથા સુખદાયક થઈ પડે એટલામાટે નામદાર મહારાજશ્રીએ વાંસદા બિનાઇ સ્ટેટ મોટર સર્વિસ ચાલુ કરી દીધી છે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિના પરિમાણમાં લોકો પશુ બહુ જ બ્યાજબી લેવામાં આવે છે એટલે એ મોટર સર્વિસ વાંસદાની પ્રજામાટે એક આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી છે; કારણ કે, બિનાઇ સ્ટેશન પરની ટ્રેનોના આવવા તથા જવાના નિયત સમયને અનુસરીને દિવસમાં બે વાર એ મોટર (બસો) ના જવા આવવાના સમયો નિયત કરવામાં આવ્યા છે. એ કાંઈને આખી મોટર ભેજતી હોય તો ચાર કલાક પૂર્વે માગણી કરવાથી સ્વતંત્ર મોટરની વ્યવસ્થા પણ કરી આપવામાં આવે છે.

૨૦ આ મર્વ પ્રજનકસ્થાણુદારિણો પ્રવૃત્તિયોની સાથે મહારાજ-
જ્ઞથીએ રાજ્યના ઔદ્યોગિક વિકાસનું પણ તે કૃમિકર્મ વર્ણની
સ્થાપનાદ્વારા મંગવાચરણ કરી દીધું છે અને આમ જતાં આવા
પ્રકારના ઉદ્યોગોને અધિકાધિક વિકસાવવાનો મહારાજજ્ઞીનો દ્વ
અભિલાષ છે.

૨૧ વાંમદા રાજ્યની જૂમિમાથી આજના યુગમા રાજ્ય તથા
પ્રજા ઉભયમાટે ઉપયુક્ત તથા જ્ઞાનદાયક થઈ પડનારા અમુક
ખનિજ પદાર્થો નીકળવાની મંજાવના હેવાથી મહારાજજ્ઞીએ વાંસના
રાજ્યની જૂમિની ભૂસ્તરપરીક્ષા (Geological Survey) પણ
કરાવેલી છે, અને એનું પરિણામ દ્વે પછી પ્રકાશિત થવાનું છે.

૨૨ વર્તમાન વાંમદાનરેસો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના પ્રજ્ઞેપયોગી
નવીન કાયદાઓને ધડવાની તથા એ કાયદાઓને અમલમાં લાવવાની
પ્રવૃત્તિના યોગે પોતાની પ્રચંડનીય પ્રજાવત્સવતાનો અનન્ય પરિચય
કરાવી દીધો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ કાયદાઓમાંના
અમુક કાયદાઓ તો વગી એવા છે કે જે કાયદાઓ મહારાજજ્ઞીના
હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિવિષયક પ્રચંડ અભિમાન તથા શ્રદ્ધાશી-
લતાને અત્યંત રુપ્પેટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી રહ્યા છે તે કાયદા
અથવા રાજનિયમો આ છે —

(૧) રાનીપરજનની સ્ત્રીઓ તથા રાનીપરજનાં બાળકોના
ધર્મોન્તરનિષેધવિષયક નિયમો; * (૨) ગનીપરજનાં જેડુતોની
જમીનના વેચાણવિષયક નિયમો; (૩) જેડુતોના દેવા (ઝણુ કિંવા
કળ) સાથે સંબંધ ધરાવનારા નિયમો, (૪) ગોવધના નિષેધ
તથા પ્રતિબંધવિષયક નિયમો; * (૫) નવરાત્રિમા રાજ્ય તર્કથી

●આમનો ગોવધપ્રતિબંધક નિયમ તો બહુધા સર્વ હિન્દુ રાજ્યોમાં
અસ્તિત્વ ધરાવતો જ હોય છે એટલે એના સંબંધમા તો કરી પણ નવીન
તથા વિશિષ્ટ ટીકાટિપ્પણીની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. પરંતુ અત્યાસની

અયુવધ કરવાની જે પ્રથા પ્રચલિત હતી તે પ્રથાને મધ કરનાર નિયમ અને (૧) જેતીવાડીમાટ રૂવા એવાવવાના કાર્યમા ખડુતોને એકાવતા તથા રાહત આપવાના નિયમ પ્રત્યાદિ

૨૩ વામદારાજ્યની મુખ્યસ્થાવિષયક નામના તે પ્રથમ પશુ હતી જે, છતાં તેમા અનેક સ્થગે નિયત તથા એકવારી પદ્ધતિનો કાષ્ઠક અભાવ હોવાથી વર્તમાન મહારાજાશ્રીએ એ ન્યૂનતાને પણ પરિમાર્જિત કરીને રાજ્યવ્યવસ્થાને એવી નો પૂર્ણપદ્ધતિયુક્ત બનાવી દીધી છે કે વામદારાજ્યની એ પદ્ધતિયુગ્મન્તાને જોઇને અનેક

આપણા હિન્દુધર્મ તથા આપણી હિન્દુભૂતિની કટાકની ધરિકામા રાનીપરજની શ્રીઓ તથા રાનીપરજના બાગકોના ધર્માન્તરનિવેધવિષયક ગોવત્પ્રતિબધક નિયમ કરતાં ય સદ્ગતવાર અધિકાર આવશ્યક રાજનિયમને અસ્તિ વમા લાવીને મહારાજાશ્રીએ પોતાની જે અનન્ય વિચારસીસતા તથા મુદ્ધિમતાનો સાક્ષર તાર નાવી દીધો છે તેમાટે તેઓ શ્રીમાન્ની મુદ્ધિમતાની જેટલી પાલ પ્રશંસા કરવામા આવે તેથી પ્રશંસા સ્વરૂપથી પણ સ્વરૂપ થવાનો જે શ્રાવણ ૭, કાર ૧૩, આજે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુભૂતિ ઉપરના વિધર્મીઓના સત્તત આક્રમણ, હિન્દુ શ્રીઓ તથા બાગકોના વિધર્મીઓદ્વારા થતા નિરન્તર અત્યુચ્છ અને હિન્દુઓના બગાડકારી વર્માન્તર તથા બ્રહ્મીકરણના બધાનક યુગમા હિન્દુભૂતિના અસ્તિત્વને મુરશિત રાખવામાટે, વિરોધત રાનીપરજ જેવી અસિક્ષિત તથા ભોળી પ્રજાના શ્રીઓ તથા બાગકોને હજપ્રપચપત્યક વિધર્મીઓના પાલમા સપડાઇને ધર્મશ્રદ્ધ (મુસ્લિમ કિવા ક્રિશ્ચિયન) થઇ જતા અટકાવવામાટે પ્રયેક હિન્દુરાજ્યમા આવા ધર્માન્તરનિવેધ તથા પ્રતિબધવિષયક નિયમોના સર્જન તથા કઠોરતાપૂર્ણ પ્રયોજનની અત્યંતથી પણ અત્યંત તથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવા છતાં એવનો વિચાર કે વિરોધસમ્ય હિન્દુરાજ્યોમા અઘારિ આવા હિન્દુધર્મશક્ત તથા હિન્દુભૂતિરક્ષક રાજનિયમો અસ્તિત્વ નથી ધરાવતા આ વિષયમા ભારતીય હિન્દુરાજ્યકર્તાઓમાટે શ્રીમન્ત વાસદાનરેશનુ આ વિગિદ નિયમવિધાન મ પૂર્ણ અનુકરણીય છે

અગ્રેજ ઉચ્ચ અધિકારીઓએ પણ પ્રતિસાદ્યક ઉદ્ગારા કરીને અનેક વાગ પોતાના મ તોષને વાણીદારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે

૨૪ એ ઉપરાંત મહારાજાશ્રી નિત્ય સાયંકાળ મમથે પોતાના રાજમહાલયના નિમ્નતલના મુક્ત જાગમા વિરાજીને કાષ્ઠ પણ પ્રાર્થના કરવામાટે આવેલા ગરીબથી ગરીબ પ્રજાજનોની પ્રાર્થનાને 'અર્ચ' લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળે છે અને જે પ્રાર્થનાનો તત્કાલ નિર્ણય કરી નાખવાની આવશ્યકતા જણાય છે તે પ્રાર્થનાનો વિચારપૂર્વક તે ક્ષણે જ નિર્ણય કરી નાખે છે એટલે એથી ગરીબ પ્રજાની હાડમારી બધી જ ઓછી થઈ જાય છે અને રાકડી રૂપતનો ન્યાયની પ્રાપ્તિમાટે ન્યાય-મંદિરના દ્વારોને ખખડાવવાની તથા પૈમાનો અકારણ ભોગ આપવાની વિડ બનાઓમાથી તત્કાલ છૂટકા થઈ જાય છે જે અત્યંત આવશ્યકતા હોય, તો કોઈ પણ પ્રજાજન કોઈ પણ વેળાએ મહારાજાશ્રીના દર્શન તથા ન્યાયદાનનો લાભ મેળવી શકે છે, અર્થાત્ પ્રજાની પ્રાર્થનાના શ્રવણમાટે મહારાજાશ્રી અષ્ટીપ્રહર તત્પર રહ્યા કરે છે, એમ જ કહી શકાય તેમ છે અને એ વિધાનમાં અતિશયોક્તિનો અંશમાત્ર પણ નથી એ નિમિષપૂર્વક માની લેવાનું છે *

* હું અત્યારે નાસદામા હતો ત્યારે એક દિવસ બે બ્યાપારીઓ મહારાજાશ્રી સમક્ષ આવ્યા હતા. એક લેણદાર હતો અને એક દેવાદાર હતો. દેવાદારથી દેવાની બધી રકમ મેંડી સાથે બરી રાકાય તેમ ન હોતું અને લેણદાર જેમ હમેશા યાય છે તેમ પોતાની આખી લેણી રકમને અદાલતમાં દાવો દાખલ કરી એકદમ વસૂલ કરી લેના માગતો હતો. મહારાજાશ્રી ઉપર થની પરિચિતિ તથા વસ્તુચ્ચિતિને જાણતા હોવાથી મહારાજાશ્રીએ લેણદારને સાતિપૂર્વક એવો ઉપદેશ આપ્યો કે 'અદાલતમાં દાવો દાખલ કરવાથી રાજ્યને તો પાચ'સો કે હજાર રૂપિયાની આવક જ થવાની છે, પરંતુ તમારે અનેક પ્રકારની હાડમાની ભોગવવી પડશે અને દેવાદાર પાસે અત્યારે વધારે મિલકત છે જ નહિ એટલે તમે જે રકમ નેવા ધારો છો તે મળશે પણ નહિ એટલે એના કરતા જે રકમ અત્યારે મને તે લઈ દેશો અને બાકીની રક

૨૫ વાંસદા રાજ્યના બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના મૈત્રી-સંબંધો: ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં આરંભાઈને ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં ચમાપ્ત થયેલા પંચવર્ષવ્યાપક યુરોપીય મહાભારત મહાસંગ્રામના સમયમાં વાંસદાનરેશ ભારતીય બ્રિટિશ આવંભૌમ સત્તાને પોતાથી આપી શકાય તેટલી મર્વ પ્રકારની આર્થિક તથા મૈનિક સહાયતા આપી હતી; અર્થાત્ એ સંગ્રામના અવસરમાં શ્રીમાન્ વાંસદાનરેશ એકંદરે ર. ૨૦૪૬૯૩ ની રકમ વેગ્ડમાં આપી હતી અને માણસોની પણ સારી ભરતી કરાવી દીધી હતી; એ ઉપરાંત ડાંગના જંગલ પ્રદેશમાં ન્યાય બિલ્ડોએ બળવો જગાડ્યો હતો ત્યારે તે પ્રદેશના બ્રિટિશ અધિકારીઓને તરફાળ આવશ્યક સહાયતા મોકલી આપીને તે બળવાને કાબૂમાં લાવવા તથા બેમાડી દેવાના તેમના કાયને સુલભ કરી દીધું હતું. જે મહારાજશ્રીની એ સહાયતા બ્રિટિશ અધિકારીઓને ચકામચમ ન મળી ગઈ હોત, નો કદાચિત્ બળવાની જવાબદારી સ્વરૂપને ધારણ કરીને દૂર દૂર પર્યન્ત વિસ્તરી ગઈ હોત અને તેમ થતાં મનુષ્યોનાં જીવન તથા સંપત્તિ આદિકની હાનિને મહાભયંકર અવસર આવી લાગ્યો હોત, એ નિર્વિવાદ વાત છે. પરંતુ મહારાજશ્રીની સમયસૂચકતા તથા તાત્કાલિક સહાયતાએ એ અર્વાચીનક મમયના મંભવને અટકાવી દીધો હતો અને એમાટે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મહારાજશ્રીનો દાર્દિક આભાર પણ માનવામાં આવ્યો હતો.

મહું નવું ખાતું પડાવી દેશે કે જેથી સંબંધ પણ જળવાયેલા રહે; દેવાદારમાટે નાદાર થવાનો પ્રસંગ ન આવે અને દેવાદારને સારો વખત આવતા તમારી બાકીની લેણી રકમ પણ તમોને મળી જાય. ” મહારાજશ્રીના એ ઉપદેશને તેણે માની લીધો અને એ વિવાદનો તરફાળ અત થઈ ગયો. વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે તો ન્યાયદાનની આ પ્રણાલી જ મન-કલ્યાણકારિણી યદ્ ગટે તેમ છે.

૨૬ મહારાજાશ્રીનું આડંબરમુક્ત આદર્શ જીવન અને આકર્ષક તથા પ્રભાવશીલ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ: વર્તમાન વાસનાને મહારાજાધિગજશ્રી ઇન્દ્રમિંદ્રજી મહાગજ, તેઓ શ્રીમાનૂની અવસ્થા અત્યાગે લગભગ ૪૮ વર્ષની હોવા છતાં અને તેમની સિંદામનાધિષિત સ્વનંત્ર રાજ્યકર્તા તરીકેની કાર્યદક્ષિણે પણ લગભગ ૨૫ વર્ષ જેટલી ભૂતકાલિજ થઈ ગયેલી હોવા છતાં, આદારવિહાર-વિષયક મંચમગીયના તથા નિયમિતતા; આરોગ્યરક્ષાવિષયક નિયમોના પાત્રન, મર્મ પ્રકાશના (મંદિરા, ભંજ તથા તબાકુ આદિક) માદક તથા ઉત્તેજક પદાર્થોના વ્યવનકષ અમેરન અને નિરંતર પ્રયુક્ત તથા આશાવાદી ઇશ્વરપરાયણ અત કમ્બુમુખ આનન્દી સ્વભાવના શુભ પરિભ્રામ નગરે તેઓ શ્રીમાન પોતાના શારીરિક આગિન્યને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં અચળ તથા નુગમિત રાખી શક્યા છે અને તેઓની સીમા પર્યંત કે અત્યાર સુધીના વ્યતીત આયુષ્યમાં, જે અપવાદરૂપ કમ્બુ આદિકના પરિવર્તન સાથે મંચ ધરાવનારા અલ્પકાલિક તથા સામાન્ય પ્રકારની શારીરિક અસ્વસ્થતાના અમુક અવસરોને વળ્ય કરવામાં આવે તો, જેમને લાઈકે કહી શકાય તેવા પ્રકારની રુચ્છતાઓ કિંવા અસ્વસ્થતાઓના અવસરો તેઓ શ્રીમાનને કદાપિ પ્રાપ્ત થયા જ નથી અને લવિષ્યમાં પણ બહુલા પ્રાપ્ત નહિ જ થાય એ ઘટના જાગેને એટલામાટે નિશ્ચિત જણાય ॥ કે આપણા આયુર્વેદના આદિમ તથા અગ્નિમ નિયમ અનુસાર —

“ વયસે સત્તિ ગદાર્તસ્ય કિ મોષધિનિષેષણમ્ ? ।

પથ્યેડસત્તિ ગદાર્તસ્ય કિમોષધિનિષેષણમ્ ? ” ॥

“ જે મનુષ્ય પથ્ય કિંવા રોગાવરોધક નિયમોને નિરંતર પાળ્યા કરતો હોય તો તેના ગરાગ્રમાં રોગના ઉદ્ભવનો સંભવ ન હોવાથી તેના માટે ઓષધિના મેવનની જેવી રીતે આવશ્યકતા નથી ગહેતી તેવી રીતે જે મનુષ્ય આરોગ્યરક્ષક નિયમોનું અપાલન જ કર્યું કરતો હોય, તો પણ તેના માટે ઓષધિના મેવનની જે કારણથી આવશ્યકતા નથી

ગેની કે આરોગ્યવિષયક નિયમોના અપાલનના મોજે કેવળ ઔષધો-
પચાર તેના માટે લેશમાત્ર પણ રોગપરિહારકે તથા લાભદાયક નથી
જ થઈ શકતો; ” એ એક ત્રિકાલાખ્યા સત્ય સિદ્ધાંત છે અને એ
સિદ્ધાંતના રહસ્યના ગાતા હોવાથી મહારાજશ્રીએ નિરંતર રોગાવ-
રોધક નિયમોના પાલનદ્વારા ‘ Prevention is better than
cure ’ એ અમૂલ્ય આદેશ અનુસાર ઔષધિસેવનના અવસરને
પથાસક્ય વિશેષ પરિભાષુમા પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ન આવરા દેવાના
માર્ગને જ પ્રથમથી સ્વીકારી લીધો છે. અર્થાત્ મહારાજશ્રીને નૈમર્ગિક
આરોગ્યમંડિત તથા સુદૃઢ ભૌતિક દૈહ આવા પ્રકારની આરોગ્ય-
રક્ષાના યોગે પોતાની નૈસર્ગિક સુદૃઢતાને અત્યાર સુધી અક્ષીણ
ગણી શક્યો છે અને ‘ શરીરમાર્ગ મ્વલ્લ ધર્મસાધનમ્ ’ એ
પ્રાચીન સુક્તિ અનુસાર ધર્મના આદિમ માધન તરીકે પોતાને
એટલામાટે સિદ્ધ કરી રહ્યો છે કે શારીરિક આરોગ્ય તથા સુદૃઢતાના
યોગે જ મહારાજશ્રી પોતાના નાનાવિધ રાજધર્મોનું ઉપર જણાવ્યા
પ્રમાણે યથેષ્ટ તથા વિપુલ પાલન કરી શક્યા છે ને કરી શકે છે.
પરમકૃપાળુ પરમાત્મા વાંસદાની પ્રજ્ઞના કલ્યાણમાટે મહારાજશ્રીના એ
આરોગ્યને નિરંતર અખાધ્ય તથા અખંડ રાખે એ જ આ શુભેચ્છક
મંથકારની પરમાત્માનાં શ્રીચંદ્રોમાં અષ્ટૌપ્રહર અનન્ય અભ્યર્થના છે !*

* સર રિચર્ડ બેકર (Sir Richard Baker) નામક એક
પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના શારીરિક આરોગ્યની અનન્ય મદદતાને દર્શાવનારા નિમ્ન
ઉદ્ધારો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ નિરંતર સ્મરણમા રાખી લેવા યોગ્ય છે —

“ Do gather riches, do not hazard health
For truth to say health is the wealth of people ”

આરોગ્યની મદદતાનો પરિચય કરાવનારી નિમ્ન પદ્યબદ્ધ લોકોક્તિ પણ
ત્રિકાલાખ્યા સત્યરૂપિણી છે —

મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રમિહજી મહારાજનો ભૌતિક દેહ જેવી રીતે ઉપર ધ્યાનપ્રાપ્તિ પ્રમાણે અર્ધાંશ આરોધ્યમંડિત, સુદૃઢ તથા પ્રભાવશાલી છે તે જ પ્રમાણે તેમના એ સુદૃઢ તથા પ્રભાવશાલી દેહમંદિરમા વસતો અભિજાત આત્મા પણ એટલી મીઠા પર્યાન્ત ઉચ્ચ-કોટિનો તથા સદ્ગુણસમવૃંત નિરભિમાની આત્મા છે કે દુર્લભ રાજવંશમા મહારાજશ્રીનો જન્મ થયેલો હોવા છતાં અને પોતાના હરતમા માનવમહાધકારિણી નિરંકુશ ગાન્ધારી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ મહારાજશ્રીના શબ્દોપમા મદાધતા, મિથ્યા આડંબર, મિથ્યા અભિમાન, ગર્વિષ્ટતા, અકારણ ક્રોધરતા, અહંકાર તેમ જ વાણી તથા વર્તનવિષયક અસબદતા અને નાનુદગિની વિવેકશૂન્યતા આદિ માનવજાતિના દુર્ગુણના પરિચાયક શબ્દો અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતા એ સત્ય રિયલિટીને મહારાજશ્રીના વામદામાના પ્રત્યક્ષ સમાગમજન્ય સાક્ષાત્કાર તથા મુખ્યધર્મના મહારાજશ્રીના સ્વાર પછીના વારંવાર પ્રાપ્ત થયેલા સ્વભાવદર્શન દ્વારા આ અંચકારને પર્માત્મ અપરોક્ષ અનુભવ થઈ ગયો છે અને મહારાજશ્રીના સમાગમમા આવેના તથા આવનારા અન્ય અનેક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના મુખથી પણ મહારાજશ્રીના સંબંધમા એ જ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ અનુભવના પરિચાયક ઉદ્દગારો આ અંચકારના માલજવામા આવ્યા છે અર્થાત્ મહારાજશ્રીને એ દૃષ્ટિથી અમૃતદેગ સદૃશ દેગદાતા હોવા છતાં નિરંતર નમ્રતાધારક આમ્રદક્ષી ઉપમા જ આપતી જોઈએ; કારણ કે, રાજસ-તાપીય હોવા છતાં અને રાજમતાનો મદ વિલક્ષણ હોવા છતાં મહારાજ

“ પંડિત સુખ તે નતે નર્થા, બીજુ સુખ તે ધર દીકરા,
ત્રીજુ સુખ મુલુવતી નાર, ચોથું સુખ કોહીમા નર ! ”

શ્રીમત વાસદાનરેશ આ મારે પ્રકારના સામાજિક સુખોને ઇશ્વર કૃપાથી મેળવી રાક્યા છે પરમ્પરાના એએ શ્રીમન્તના એ અલિપ્ત સુખોને સદા સર્વદા અવિચળ રાખે !

રાજાશ્રી ધન્દસિંહજી મહારાજ એ રાજસત્તાજન્ય મદના મંપકથી સર્વથા અલિપ્ત હોઇને કોઇ એક સામાન્ય વ્યક્તિને પણ આદર્શી દૃષ્ટિથી જોનારા, મનુષ્યમાત્રની સાથે અત્યંત વિવેકપૂર્વક વર્તન, અપમાનકારક તથા તિરસ્કારદર્શક ચબ્દોને કદાપિ પોતાના હૃદય મુખથી ન ઉચ્ચારનારા, સભ્યતાને તેની અંતિમ સીમા પર્યન્ત જાળવનારા, પોતાના રાજ્યના ઉચ્ચતમ અધિકારીઓથી આરંભીને સામાન્ય કોટિના એવકો પર્યન્તના મનુષ્યોને મનુષ્યજાતિ તરીકે સમદૃષ્ટિથી જોઇને તેમના ઉચિત માનને રક્ષનારા અને પોતાને આંગણે આવેલા આમંત્રિત કિંવા અનામંત્રિત અતિથિઓના આદરાતિષ્ઠની તેમની સામાજિક યોગ્યતા અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા કરીને તે વ્યવસ્થાની સ્વયં દેખરેખ રાખનારા એક મહાવન નિરભિમાનમૂર્તિ તથા આદર્શ અહંકારશૂન્ય વિવેકાવતાર રાજપુરુષ છે, એ સ્વપ્ને એઓથીના મમાગમમાં આવનાર તથા એઓ શ્રીમાનના એ મહાશયોના જ્વલનાર કોષ પણ મનુષ્યથી, એમના મિત્ર કિંવા વિરોધી કોષ પણ સત્યાનુરાગી તથા નિષ્પક્ષપાત સ્વીકૃતથી, કદાપિ કોમ પણ પ્રકારના મંથેગોમાં લેશમાત્ર પણ અસ્વીકાર કરી રાક્ષસ એ ધટના સર્વથા અગન્ય તથા અસંભવનીય છે. મારા આ કથનને પર્માપ્ત પુષ્ટિ સમર્પનાર વામદાના મારા એક દેશમંદુ જાડેજાવંસજૂષણકર્તવ્યપરાયણ તથા ગજ જકેન યુવક અધિકારીના સુહૃદ્ગારને જે હું અહીં ઉદ્ધૃત કરીશ, તો ન અપ્રાસંગિક તથા અસ્થાનીય તો નહિ જ સાચ એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે

હું જ્યારે ગૃત વર્ષના જુવાઇ ગામમાં, પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે વર્મિદ્ય ગયો હતો ત્યારે રાજ્યના અતિથિ તરીકે મહારાજાશ્રીના સહભાગ્યશીલા જ્યેષ્ઠા (વિવાહિતા) રાજકુમારી શ્રીમતી સુશીલાદેવી મહારાજાના શુભ નામ વડે જેને અવકૃત કરવામાં આવી છે તે ' સુશીલસદન ' નામક સર્વસુખસાધનમન્વિત અઘતન અતિરિમન્કારશાળા (જેસ્ટ હાઉસ)માં મારા નિવાસ તથા ખાનપાન

આદિકેનો ઉચિત પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો અને મહારાજગ્રંથીના એ. ડી. ઝી. તરીકેના પદ પર નિયુક્ત અમારા કચ્છ દેશના જાડેજા નામક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાજવંશમાં જન્મેલા શ્રીયુત પૃથ્વીરાજસિંહજી જાડેજા નામક યુવકના શિર પર આ અતિચિલાળાના પ્રબંધની નિરીક્ષાના ભારને પણ સ્થાપવામાં આવેલો હોઈને અમારા એ કચ્છી યુવક અતિશય મિલનમાર સ્વભાવના હોવાથી દેશબંધુ તરીકે એક જ વારના પતિચર્યા અમારો પરસ્પર મૈત્રીસંબંધ સ્થપાઈ ગયો હતો એટલે અવકાશની વેળાએ તેઓ ક્યાંક કલાક ને બપોળે કલાક આવીને માઝી પાએ બેસતા હતા અને અમારા વચ્ચે કચ્છ રાજ્ય તથા વામદા ગાંધ્યના સંબંધમાં ધણી વાતો સ્વાભાવિક જ થયા કરતી હતી એક વાર વાંસદા રાજ્ય તથા વર્તમાન નાસદાનરેશ મહારાજગ્રંથી ઇન્દ્રમિંહજી મહારાજના સંબંધમાં અમુક વાર્તાલાપ થતા ભાઈશ્રી પૃથ્વીરાજજીના મુખમાથી અત્યંત સ્વાભાવિક ભાવથી એવા ઉદ્ગારો નીકળી ગયા હતા કે:—

“ મહારાજગ્રંથી ઇન્દ્રમિંહજી મહારાજનું વ્યક્તિત્વ કાંઈક એવું ને એટલું તો પ્રભાવશાળી તથા આકર્ષક છે અને તે ઉપરાંત પોતાના રાજ્યના નાના નથા મોટા અધિકારીઓ તેમ જ સેવકો પ્રતિ પણ એ શ્રીમન્તની મમતા, આત્મીયતા તથા સન્માનભાવના એવી તો ઉચ્ચ કોટિની છે કે અન્ય સ્થળે કદાચિત્ અધિકે આર્થિક લાભ મેળવવાની મંભાવના હોય, તો પણ મહારાજગ્રંથીના આ અદ્ભુત મુખોના કાગ્જથી મહારાજગ્રંથીની છાયામાંથી દૂર થવાની સ્વાભાવિક જ કોઈના મનમાં ઇચ્છા નથી થતી; કારણ કે, અન્ય રાજ્યોમાં કદાચિત્ આર્થિક લાભ અધિક મળી શકે તેમ હોય, તો ય આપ-જીયા/આવી અનન્ય મમતા તથા આત્મીયતાને નથી અનુભવી શકતી અને આપણા માન તથા પ્રતિષ્ઠાની આટલી રીમા પર્યંતની ગ્યાની બંદુ પણ ભાગ્યે જ રાખી શકાય છે એટલે એ જ વાર્તા

વાંસદાના કોઈ પણ ગજમેવકના હૃદયમાં વાંસદાનરેશની સેવ્યતાને ત્યજી જવાના વિચારને કાણુમાત્રને પણ ઉદ્ભવવા નથી દેતી. વાંસદા મહારાજના મેવંકો એ જ નૈમર્ગિક નિયમને અનુગરી રહ્યા છે કે

“ માન જહા આદર જહાં, અરુ નૈનનમે નેહ;
સન્નજન હિસ ઘર જાછયે, પત્યર જરમે મેહ !
માન નહી, આદર નહો, નહિ નૈનનમે નેહ;
સન્નજન, વહાં ન જાછયે, કંચન જરમે મેહ ! ”

આ પૃથ્વીગજસિંહજી એક સુશિક્ષિત, વિચારશીલ તથા વિદ્યા-યતની યાત્રા કરી આવેલા એક શુદ્ધિમાન યુવક હોઈને શ્રીમંત મહારાજશ્રી પ્રતિ અતિસાચ પૂજ્ય ભાવ ધરાવનારા છે. રાજ્યના અન્યાન્ય અધિકારીઓ તથા નાગરિકોના મુખથી પણ આવા જ પ્રકારનાં મહારાજશ્રીનાં યશોમાન મારા પ્રાલગ્નવામાં આવ્યા હતાં એટલે એની પુનરુત્તિ અનાવશ્યક છે.

૨૭ મહારાજશ્રીનો સાહિત્યાનુરાગ તથા સંગીતપ્રેમ શ્રીમન્ત મહારાજશ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજ મામાન્ય ભાવથી સમસ્ત સાહિત્ય તથા વિશિષ્ટ ભાવથી ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક તથા નૈતિક સાહિત્યના અતિથય અનુરાગી હોવાથી જેવી રીતે તેઓ શ્રીમાને રાજધાની વાંસદાના માર્વજનિક પુસ્તકાલય તથા વાચનાલયને અથ-મશૂદ્ધિ તથા સામયિક સાહિત્યસમૃદ્ધિ વડે સુમંપન્ન કરી દીધો છે તેવી જ રીતે પોતાના રાજમહાલયમાં પોતાના અભ્યાસ, જ્ઞાનવર્ધન તથા મનોરંજનમાટે એક લિખ ગ્રંથાલયનો પ્રબંધ કરીને તેમાં પણ ઉત્તમોત્તમ તથા મોંઘા મૂલ્યના અનેક ગ્રંથોને ખરીદીને વસાવી દીધા છે. એ ગ્રંથમંડપમાં સુજગતી ભાષા તથા આર્ય ભાષાના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો ઉપરાંત આપણી લલિત્યમા રાષ્ટ્રભાષાના મૌરવાન્વિત ૫૬ ઉપર મંલવન આરંભ થનારી હિન્દી ભાષા તથા મહારાષ્ટ્રીય (મરાઠી) ભાષાના ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે; કાળુ કે,

મહાગજશ્રી સુજસતી, અગ્રેષ્ઠ, હિન્દી તથા મરાઠી એ ચારે ભાષા-ઓનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવે છે એ અંધાધમ્માં મંસ્કૃત ભાષાના અનુ-વાદિત ધાર્મિક ગ્રંથો પણ મારી સંખ્યામાં મંત્રદાયક છે આ અંધકારની લેખિનીથી લખાયાના 'સ્વામી વિવેકાનન્દ વિચારમાળા'ના સુવાસિત તથા બૃહત્ પાંચ પુષ્પ (ખંડ), ૪ જાનેશ્વરી ગીતા, અનન્તા-નુભૂતિ તથા ટેટલીક ઐતિહાસિક નવનકથાઓ આદિક ગ્રંથો પણ મહા-રાજાશ્રીના એ મૃદુઅંધાધમ્માં શોભાવી રહ્યા છે અથવા તો મહારાજા-શ્રીના સત્કાર દ્વારા એ ગ્રંથો એક પ્રકારના સત્કારજન્ય ગૌરવને અનુભવી રહ્યા છે આવા પ્રકારના વિદ્યાવિનાસ તથા વિરાગ વાચન દ્વારા મહારાજાશ્રીને બહુશ્રુત પુરુષની પદવીને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોય તો તે એક સર્વથા સ્વાભાવિક વસ્તુ હોવાથી તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ અને હોવાનો મતલબ પણ નથી

મહારાજાશ્રી આવી રીતે એક વિદ્યાવિવાસી તથા અન્ય-આહિતાનુસંગી રાજપુરુષ હોવાથી સરસ્વતીતા સેવકો એટલે કે વિદ્વાન્ અંધકારો પ્રતિ તેઓ શ્રીમાન્ના હંધમાં નિરંતર એક પ્રકારનો આદરભાવ વસી રહ્યો છે અને એ આદરભાવના યોગે જ્યારે પણ યોગ્ય અવસર આવીને ઉપસ્થિત થઈ જાય છે ત્યારે અત્યંત આત્મીય ભાવયુક્ત આદરપૂર્વક વિદ્વાનજનોનો અંત કચ્છુ, ધન તથા વચનદ્વારા યથાશક્ય સત્કાર કરવામાં તેઓ શ્રીમાન્ નિરંતર તત્પર રહ્યા કરે છે વિદ્વાનજનવિષયક આવા પ્રકારની નૈમર્ગિક આદરશ્રદ્ધિના કારણથી મહારાજાશ્રીએ પોતાની ગજબગર્તા તરીકેની કાર્યકીર્તિના સમયમાં અનેક અંધકારોને મત્કારીને યથાશક્ય આર્થિક સહાયતાઓ પા-
 ૫૫

૪ મહારાજાશ્રી પ્રહરીશ્રુત સ્વામી વિવેકાનન્દ તથા તેમના આદર્શ યુગવર્ષ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના આદર્શ બેઝિલ્લ પ્રતિ પૂર્ણ પૂજ્યભાવ ધરાવનારા હોઈને શ્રીમ્ વિવેકાનન્દ સ્વામીના ગ્રંથોના અનન્દ અનુભવ છે, એ જાણતે અહીં પાઠકદંડે અવગ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે

ઔદાયપૂર્વકે આપેલી છે, * અત્યારે પણ એ શ્રીમન્તનો સરસ્વતી-મત્કાર ધમધોકાર ચાલી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ સરસ્વતીના મુયોગ્ય સેવકોને એ વર્તમાનકાલિક વિદ્યાવિદ્યાસી વિક્રમાદિત્યની વિદ્યાવિદ્યાસિતાજન્ય ઉદ્ધરતાનો અનન્ય લાભ મળતો જ રહેવાનો છે એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે. મહારાજશ્રી સાથે આ દીન ગ્રંથ-કારનો ધનિષ્ઠ સંબંધ જે સંયોગોમાં સ્થપાયો હતો તે સંયોગોની કથા મહારાજશ્રીની એ વિદ્વજ્જનવિષયક અનન્ય અનુરાગપૂર્ણ અનુકંપાને વ્યક્ત કરનારી હોવાથી તે સંયોગોની કથાને અહીં સંક્ષિપ્ત અરૂપમાં વર્ણવવાના પ્રલોભનને મારાથી નથી અટકાવી શકાતું.

આજથી અઢી વર્ષ પૂર્વે (ઇ. સ. ૧૯૩૨માં) ન્યારે હું મારી અત્યંત નિરાશાજનક શારીરિક અસ્વસ્થતાના કારણથી જી. આઇ. પી. રેલ્વે ઉપરના ચાણાના નિકટવર્તી મૂલેન્ડુ (મુલ્લુન્ડ) નામકે પરામા વસતો હતો તે વેળાએ મારી શારીરિક અસ્વસ્થતા ઉપગત મારી આર્થિક સ્થિતિ પણ અત્યંત નિરાશાજનક હોવાથી આવન વર્ષની અવસ્થામાં ધનપ્રાપ્તિના જે માર્ગની મારા મસ્તિષ્કમાં કદાપિ કલ્પનામાત્ર પણ ન હોતી ઉદ્ભવી તે માર્ગનું મારે અત્યંત નિરુપાયવશતાથી અત્યંત અનિચ્છાપૂર્વકે તથા અનિપૂર્વકે અવગંબીર કરવું પડ્યું હતું. અર્થાત્ અમારી ‘ હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા ’ના તે મમય પર્વન્ત પ્રકાશિત થયેલા મથો આર્થિક સહાયતાની યાચના તથા પ્રાર્થના મહિત ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર (કાર્ઠિયાવાડ)ના અમુક એવા રાજ્યકર્તા પુરુષો ઉપર મેં મોકલ્યા હતા કે જે રાજ્યકર્તા પુરુષોને હું વિદ્યાવિદ્યાસી, ઉપરાત્મા તથા વિદ્વજ્જનનાત્રવદાતા તરીકે માનતો

● મહારાજશ્રીની આવા પ્રકારની ઉદ્ધરતાનો અમુક સક્ષસંગોદિના સાક્ષરોએ દુરુપયોગ પણ કરી બતાવ્યો છે અને ‘માદ્દગ વિપરીતા રાક્ષસા મ્બન્તિ’ એ વિદ્વજ્જનોના વિપરીત વર્તનને વ્યક્ત કરનારી ઉક્તિને અક્ષરો સાથે તથા અન્યથા કંડી બતાવી છે, એ સત્ય વાતોને આ આનમાં પ્રકાશિત

હતો. શ્રીમન્ત વામદાનગેહની વિદ્યાવિદ્યાસિતા તથા વિદ્યજ્ઞાનપ્રિયતા વિષયક ખ્યાતિ તથા કીર્તિ મારા સાંભળવામાં આવેલી હોવાથી એ પ્રથો મેં મદાયતાની પ્રાર્થના મહિન વાસનાગેશ શ્રીમન્મહારાજ-ધિરાજ ઇન્દ્રમિંદજી મદારાજ ઉપર પશુ મોહક્યા કરતા એ કે મહાગજશ્રી મારા પ્રથોના વાચનદ્વારા મને એક વિદ્યુષ્ટ મુજર મદકર તરીકે ઓળખના હતા, પરંતુ આગ પ્રત્યક્ષ પરિચયનો અવસર તેઓ શ્રીમાનને

કરતા મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો એવો તો તીવ્ર ખેદ થાય છે કે એ ખેદના આધારની અન્ય મોઢ પશુ બ્યમિથી કદાચિ થયાર્ય કદમના કરી શકાય તેમ જ નહિ, મારનું કે, આવા ચારિત્ર્યની, સ્વાર્થસાધુ તથા વેરાધારી વિદ્યજ્ઞનો (?)ના દુષ્કારિ પ તથા દુરાચારી અને પાત્નીવર્તનવિરોધ તથા હવતતાના ચેત્રે એ બધું આશ્વસતા પુરુષોના હૃદયમાં સામાન્ય સરસ્વતી સેવકોના સ્વર્ગધર્મા વિપરીત આવ કલ્પના થઈ નય છે તો તેના દુષ્કારિ ભૂમિ ઉત્તમ કોટિના તથા સત્કારપાત્ર સુશીલ સરસ્વતીસેવકોને તેમના પોતાના કોઈ પશુ પ્રકારના અપરાધ વિના જ થાતી નાર અકારણ ભોગવવા પડે છે જેમનો અનન્ય ઉદ્દારમાં શ્રીમન્ત વાસદાનગેશને અતિશય કહું તથા વિપરીત અનુભવ થયો છે અને જેમણે શ્રીમન્ત મહારાજશ્રીની ઉદારતાનો દેવજ દાગળ દુરુપયોગ જ કરી બતાવ્યો છે એવા કહેવાતા જે સાક્ષરશત(?) નામધારી શક્તિસરનોના નામો મારી નાખ્યા હોવા છતાં અનેક કારણોથી તે મહારાજોના નામોને અપ્રકાશિત અવસ્થામાં રાખવાનું જ મને હચિત જણાય છે, કારણ કે, મહારાજશ્રી આ સુભાગ્યભિમિત સસારના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોઈને 'પાત્રે આગળો સરખી નથી હોતી' એ દષ્ટિથી જ ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી જોતાશ અને અલ્પ પરિચયથી મનુષ્યની યથેચ્છ પરીક્ષા કરી લેતાશ મહાવિવેકી તથા વિચારશીલ પુરુષ હોવાથી જેમના હસ્તથી કોઈ પણ સુચોગ્ય તથા સત્કારપાત્ર વિદ્વાનનો અસત્કાર થાય અને એક બ્યમિના અપરાધની શિક્ષા અન્ય નિર્દોષ બ્યમિને અપાય એ સર્વથા 'ન જ્ઞતો ન ભવિષ્યતિ' તુલ્ય પડતા છે, કારણ કે, પ્રત્યક્ષ પરિચયના ચોગે મહારાજશ્રીની માનવ સ્ત્રીઆવિષક ચોગ્યતાનો મને થયાપિત પરિચય થઈ ગયો છે

એ સમય પર્યન્ત કદાપિ પ્રાપ્ત થયો ન હોનો એટલે વ્વાલાવિદ જ હું પોતે પણ એ સજ્જન ઔદાર્યમૂર્તિ રાજપુરુષના પ્રત્યક્ષ દર્શન તથા પરિચયના મહાદુર્લભ લાભથી વંચિત જ રહેલો હતો. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં અને એ જ વેળાએ કાષ્ઠ એક આવસ્થક રાજનૈતિક કાર્યમાટે મહારાજશ્રીને પૂના પધારવાનો પ્રમગ અચિન્ત્ય પ્રાપ્ત થયેલો હોવા છતાં મુંબઈના માર્ગે જ પૂનાનો પ્રવાસ કરવાનો હોવાથી મહારાજશ્રીએ પૂનાના પ્રવાસની તૈયારી આલી રહી હતી તે જ વેળાએ જિતાવગચી માગ ૫૦ પોતાના જ શુભ હસ્તથી એક અત્યંત અનુકંપાપૂર્ણ તથા આશ્વાસક ૧૦ લખીને ૩, ૧૦૦) એક સોની રકમની નોટો તે પત્રની માથે જ મોઝી આપવાની અવર્ણનીય કૃપા દર્શાવી હતી અને લવિષ્યમા રૂને વાસદા જોવાવીને વિશેષ સહાયતા આપવાનું આશ્વાસન પણ આપ્યું હતું. મહારાજશ્રીની એ કૃપિયા એક સોની દશ દશ કૃપિયાની દશ નોટો સાથેની કૃપાપત્રિકા ઇ. સ. ૧૯૩૨ ના માર્ચ ૨૪ માસની ૨૮ મી તારીખ ને જુધવારની લખેલી હોઈને અને તે માર્ચ ૨૯ મી તારીખને શુરવારે સવારમા મળી હતી કે જે વેળાએ મારા ટેબલના ખાનામાં કેવળ ૩, ૧૬-૩-૦ એકે રૂપિયા સોગ નેત્રથી આનંદ જ સિલ્લક તરીકે બાકી રહ્યા હતા અને મારી માનસિક વેદનાનું મારા રૂઝુ શરીરમાં અનિષ્ટ પરિણામ યત્તાં મારા જીવનની આશા નિરાશાના ચિહ્નોને દર્શાવી રહી હતી; કારણ કે. માનસિક ચિન્તાઓના કારણથી મારા શરીરમાંના પ્રચંડ પાકુરોગ (પર્નિશિયસ એનિમિયા) ઉત્પન્ન થઈ અંતિમ સીમા પર્યન્ત આવી લાગેલો હોઈને મારા શરીરમાંના રક્ત માંસ તથા મેદનો સર્વથા લોપ થઈ થઈ ગયેલો હોવાથી કેવળ અરિષ્ટ પિંજર જ અવશિષ્ટ રહ્યું હતું અને મારા હૃદયપુષ્ટ દેહનું ૧૬૦ પાઉન્ડ વજન ઘટી ઘટીને કેવળ ૬૦ પાઉન્ડ ઉપર આવી ગયું હતું. મારા શુભેચ્છક તથા મિત્ર તરીકે કેવળ નિસ્વાર્થ લાવથી જ મારી ચિકિત્સા કરના

મારા ચિકિત્સક ચૂડામણિયોએ પણ બહુધા મારા જીવનની આશાને ત્યજી દીધી હતી અને મારા પરિચિત સર્વ શુભેચ્છકો પણ મને આ ટાણુભરુ સંસારના અત્યંત અપકાલિક નિવાસી પ્રવાસી તરીકે ઓળખી રહ્યા હતા આવી અણીની વેળાયે મહારાજગ્રામીના હસ્તથી મોકનાયની આ રકમ તથા આશ્વાસનપત્રિકાએ કાંઈ એક નવજીવન-ાયક ધન્વતરિની આવશ્યકતાને જ પૂર્ણ કરી બતાવી હતી અને મારા નિર્જીવ થવાની સીમાપર આવીને દઢાયમાન થયેના જીવનમાં એક નવજીવનદાયિની અદ્ભુત જ્યોતિને જગાવી દીધી હતી, એમ હૃદયમાં હું દેશમાત્ર પણ અતિશયોકિત નથી કરતો, એ વાતને મારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ નિશ્ચયપૂર્વક સત્ય માની લેવાની છે એ ઘટનાની માથે જ જે એક અન્ય આશાવર્ધિની ઘટના તે દિવસે જ વળી હતી તે પણ એક વિશિષ્ટ કારણથી આ સ્થાનમાં મને ઉત્તેજનીય જણાય છે

અમુક બદ પુરુષના હસ્તથી અપાયતી લક્ષ્મી લક્ષ્મીના અન્ય નામોને પણ ખેંચી લાવનારી થઈ પડે છે એ આપણી પ્રાચીન ભોક્ષ માન્યતાને મારા નેત્રોને તે દિવસે જ માક્ષાત્કાંઠ થઈ ગયો કારણ કે, જે દિવસે મહારાજગ્રામીના હસ્તથી મોકલાયતી એ લક્ષ્મી તથા આશ્વાસનપત્રિકા અને પ્રભાતમા મળી તે જ દિવસે મારી નખેની સુ નેતા વાસો અથવા એક નળીની આત્મકથા " નામક સૈકયિય નવનકથાના તૃતીય દરજ્જા (ખંડ અથવા ભાગ) ની કથવિક્ષયની વાતો નિશ્ચિત થઈ જતા એ ંથના ખગોદનસરા મહારાયો પાસેથી એ ંથના નિશ્ચિત પ્રાપ્ત મૂલ્યના વિભાગ તરીકે રૂપિયા સવા પાંચ માની સામગ્રી રકમ રાત્રે નવ વાગ્યાની લગભગમાં મારા ચાતિમંદુ જ્ઞાલિસિદ્ધ રા મ નદવાન જગનનાન ઠક્કર મહાશયની ઓદિસમાં ન ખારેલી રાતે મને પ્રપ્ત થઈ ગઈ એ બાદપદ ગ્રામ (સવત ૧૯૮૮) ની કૃષ્ણ ચતુર્દશીનો દિવસ હતો અને દીપોત્તમવીના આગ-

મનમા કેવળ એક માસ જેટલો અલ્પ મમય જ અવશિષ્ટ રહ્યો હતો
 એટલે આવી રીતે એ દિવસે એકસમયાવરઝેદે રૂપિયા સવા ૭ સેંની
 રકમ આવી જવાથી અને ત્યાર પછી દીપોત્સવીના આગમન સુધીમાં
 ખીજી પશુ રૂપિયા પાંચ મો જેટલી રકમ લિન્ન લિન્ન સ્થળેથી આવી
 મળવાથી દીપોત્સવીના પ્રસંગે જે તથ્યદાતાઓ (લેણુદારો) ને
 અમુક રકમો આપી દીધા વિના ચાલે તેમ હજુ જ નહિ તે તથ્ય-
 દાતાઓને તેમની લહેણી રકમો પશુ આપી શકાય હતી અને
 દીપોત્સવીના પ્રમંગના મામાન્ય સામાજિક વ્યવહારને પશુ સંભાળી
 શકાયા હતા. એ જ દિવસથી જેને ચિકિત્સાએ મર્વયા અસાધ્ય તરીકે
 માની લીધી હતી તે માગી શારીરિક અસ્વસ્થતા કિવા અસાધ્ય રુઝાણાના
 અંતને આરંભ પશુ થઈ ગયો હતો એ ઘટના વળી વિશેષ અમલકારિણી
 હતી, કારણ કે, પરમકૃપાલુ પરમાત્માએ મારી નિર્ધન તથા નિરાધાર
 સ્થિતિનો વિચાર કરીને મારી પોતાની બુદ્ધિને સુઝારી દીધેલાં
 તથ્યચાર ઔષધો મેં ઢાકાના “શક્તિ ઔષધાલય”માંથી મંગાવ્યાં
 હતા તે પશુ તે જ દિવસે મહારાજશ્રીની મોકલેલી મહાયતા સાથે જ
 વી. પી. થી આવી લાખ્યાં હતાં અને તેમના મૂલ્યના રૂ. ૨૫) પચીસ
 મહારાજશ્રીની મોકલેલી રકમમાંથી જ આપવામાં આવ્યા હતા. જે
 તે જ દિવસે એ રકમ ન આવી હોત, તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે
 મારા ટેબલના ખાનામાં કેવળ રૂ. ૧૬-૩-૦ ની જ રકમ બાકી
 રહેલી હોવાથી એ વી. પી. ને કદાચિત્ તત્કાળ સ્વીકારી ન શકાત
 અને પોસ્ટ ઓફિસમાં એક અથવા બે દિવસ પર્યન્ત તો અવરથ
 અસ્વીકૃત અવસ્થામાં ગળાવી દેવું પડતું હોત. પરંતુ કૃપાસિંહુ પર-
 માત્માએ સર્વ યોગાનુયોગને મેળવી દીધા અને તેથી સર્વ સાધનો.
 અનુકૂળ થઈ મયા પરમાત્માએ મારા મંકટપરિહારના નિમિત્ત-
 કારણનું પદ નામદાર વાંસદાનરેશને જ અમરેણું હોવાથી ન્યાસુધી
 મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો મહારાજશ્રીના આ હિપકારનું

મારા હૃદયમાં અખંડ રમરણુ ગ્લાં કરો, એ સર્વથા નિશ્ચિત વાર્તા છે. અસ્તુ.

મેં મારા અનેક ગ્રંથોના ઉપોદ્ધવાતોમાં, પુનરુક્તિના દોષને શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારી લાધને, એ વાર્તાનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરેલો છે કે અમુક કોઈ પણ કાર્યની સંપન્નતા તથા સિદ્ધિનો જે સમય આ વિશ્વની અગ્રેય, અનાદિ તથા અનન્ત શક્તિદ્વારા નિયત થયેલો હોય છે તે સમયે જ તે વિશિષ્ટ કાર્યની સંપન્નતા તથા સિદ્ધિ થઈ શકે છે, અન્ય સમયે તે કાર્યસિદ્ધિના ગર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ તથા વ્યર્થ જ થતા રહે છે. આ નિયમ મારા વાસદામનના સંબંધમાં પણ અક્ષરશઃ, સત્ય જ સિદ્ધ થયો હતો; કારણ કે, ઇ સ ૧૬૩૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં વાસદામનના વિષય ચર્ચાયેલા હોવા છતાં અનેક પ્રકારનાં પ્રતિકૂલ કારણો તથા વિશ્વ ગ્રાધાઓ આદિના થોડે ઇ. સ. ૧૬૩૪ ના જુલાઈ માસ એટલે કે લગભગ એ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ સમય પર્યન્ત વાસદામનના પ્રસંગ આવી શક્યો ન હતો. અર્થાત્ એ વર્ષના માળા પછી મહારાજાશ્રીના પ્રેમભર્યા આમંત્રણથી વિશ્વ્યાલિકા અગ્રેયશક્તિના નિયત કરેલા સમયે જ એ પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો અને મહારાજાશ્રીના ચાર દિવસના સમાગમ તથા એ પુણ્યશાળી પૃથ્વીવસ્તુભના દર્શનનો અસભ્ય લાભ આ મંથકારને મળી શક્યો હતો. આવી રીતે પારસ્પરિક પ્રત્યક્ષ પરિચય થઈ ગયા પછી ન્યારે પણ પોતાના કોઈ પણ કાર્યપ્રસંગે મહારાજાશ્રીની મુબહમ્મ પદરામણી થાય છે ત્યારે મને તેઓ શ્રીમાન્તા મુબહમ્મ ચનારા આગમનના સમાચાર પ્રથમથી જ મળી જતા હોવાથી મુબહમ્મ : નેપીયન્સી રોડ ઉપરના તેઓ શ્રીમાન્તા પોતાની માલિકીના આલીશાન કુમંજિલા બંગલામાં તેઓ શ્રીમાન્તા દર્શન તથા સમાગમનો આ દિન અંથકારથી વારંવાર અવશ્ય લાભ મેળવી શકાય છે, *

* મુબહમ્મ નેપીયન્સી રોડ ઉપર રૂપિયા ત્રણ લાખની કીમતનો એક

‘હિતમ વિપયોની ચર્ચા નિઝકાચ બાવથી કરી રાકાય છે અને મહારાજશ્રીના દૈવી ગુણોના અધિકાધિક પરિચયને પ્રાપ્ત કરી રાકાય છે. પરમાત્મા મહારાજશ્રી માથે કાષ્ટ પૂર્વપ્રખ્યાના પ્રતાપે થયેલા આ અચિન્ત્ય ગાઢ સંબંધને આ ગરીબ અંધકારના જીવનની અનિમ પ્રતિકા પર્યન્ત અવિચલ રાખે, એ જ આ ગરીબ અંધકાર ગરીબનવાજ પરમાત્મા પાસેથી અહોનિશ ચાચી રહ્યો છે. અસ્તુ. હવે આપણે મહારાજશ્રીની મંગીતપ્રિયતાના વિષય ઉપર આવીશું’.

જ્યારે હું વાંમદા ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના બજારમાં એક સંન-યની નામાંકિત, પરન્તુ અત્યારે હવે ‘સ્વર્ગવામિની’ સંસ્થાને પ્રારંભ થયેલી રવ. મૂળજી આસારામ જોગી મહાશયની માલિકીની શ્રી મોરબી આર્યસુબોધ નાટક મંડળીના એક મમૂળના નુવિધ્યાત નર્ત-નાજ તથા કુશળ સંગીતજ્ઞ રા. રા. હીરાલાલ નાયક અચાનક મારા જોવામાં આવ્યા. રવ. મૂળજી આસારામ જોગી સાથે મારો ગાંઠ સંબંધ હોવાથી હું મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીમાં વારંવાર જતો હતો અને તેથી શ્રીમુત હીરાલાલભાઈ સાથે પણ મારો મૈત્રી-સંબંધ થઈ ગયો હતો. પરંપર કુશળ સમાચાર પૂછવાના વ્યાવહા-રિક વિવેકની સમાપ્તિ પછી જ્યારે મેં એ પ્રશ્ન હીરાલાલભાઈને પૂછ્યો કે. “ભાઈશ્રી, આપ અહીં ક્યાંથી ?” એટલે મારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે: “મોરબી નાટક મંડળી વેચા-ઈને બંધ થયા પછી હું જાવનગર રાજ્યમાં મંગીતશાસ્ત્રી તરફે રહ્યો હતો અને ત્યાંથી શ્રીમન્ત વાંસદાનરેશ મને અહીં લઈ આવ્યા

અંગેશ મહારાજશ્રીએ બહુ દિવસથી ખરીદી લીધો છે અને તોયજાના પાસેના સમુદ્રતીરપ્રાતની વિશાળ ભૂમિ પણ ખરીદેલી છે કે ને ભૂમિ ઉપર એક અત્યંત વિશાળ તથા સર્વાંગસુન્દર રાજમહાલયગૃહ્ય પ્રાસાદને ચણાવવાની તેઓ શ્રીમાન તીવ્ર ઇચ્છા કરી રહ્યા છે.

હતા ત્યારથી દુ અહીં જ છું, માત્ર એવું જ નહિ, પણ આપણા
 શ્રીયુત વાદીશાલ ઉત્તમ પણ અહીં જ વિરાજે છે, પણ કાલમાં તેઓ
 તેમના પુનની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેના ઉપચારમાટે મુંબઈ
 મેં જા છે " ત્યાર પછી શ્રી હીરાલાલભાઈ મે ત્રણ વાર ' સુશીલ
 સદન ' નામક મારા નિવાસાનુષંગ પછી મને મળવામાટે આવ્યા
 હતા, અને મહારાજશ્રીની સંગીતપ્રિયતા તથા આરિત્યપ્રિયતાની
 વિસ્તૃત કથા તેમજે જ મને મંજળાવી હતી કુશળ સંગીતશાસ્ત્રી
 વાદીશાલભાઈ પણ ત્યાર પછી મુંબઈમાંના મહારાજશ્રીના ભંજનામાં
 એક વાર અચાનકે ભેગા થઈ ગયા હતા અને તેમના મુખથી પણ
 મહારાજશ્રીની સંગીત તથા આરિત્યપ્રિયતાની એવી જ પ્રશંસા
 મારા મંજળવામાં આવી હતી અર્થાત્ શ્રીયુત હીરાલાલભાઈ તથા
 શ્રીયુત વાદીનાલભાઈ ઉત્તમ મંત્રીશાસ્ત્રી તથા નાનાવિધ વાદ્યવાદન-
 કુશળ હોવા ઉપરાંત આરિત્યશીલ તથા સાદાઈના ઉત્તમ નમૂનારૂપ
 હોવાથી મહારાજશ્રીએ એ સંગીતના નગરોને પોતાના રાજ્યમાં
 સમઢી લીધા છે એટલે મંગીતશાસ્ત્રીઓના નિર્વાચનમાં પણ મહારાજ-
 શ્રીએ પોતાની માનવપરીક્ષા કમતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવી
 દીધો છે એ ઉભય મંગીતશાસ્ત્રીઓના ધ્યન અનુસાર ઉત્તમ રામ-
 હારી ઉપરાંત જે મંગીતમાં જ્ઞાન તથા પ્રભુગુણુમાન આદિક પ્રગલ્ભ
 વિષયો અર્ચ્યના હોય છે તે મંગીત જ અદિક પરિમાણમાં મહારાજ-
 શ્રીને ઉત્તમ, આકર્ષક તથા મનોરંજક જણાય છે, શૃંગાર-
 રસાત્મક ગેય પદો તેઓ શ્રીમાનના હૃદયને વિશેષ રંજિત નથી
 કરી શકતા

આપણા સિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નાદને પણ અક્ષરપ માનવામાં
 આવ્યો છે એટલે જો મંગીતશાસ્ત્ર શુદ્ધ તથા નિષ્કલ્પક હોય તો
 નાદમહાના યોગે અજ્ઞાનને પણ અનુભવી શકાય છે, કારણ કે,
 શાસ્ત્રશુદ્ધ મંગીતમાં માનવવૃત્તિયોને પદમાત્માનુદયા તત્ત્વીન કરી

દેવાની અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે અને એવા જ સામર્થ્યનો નિઃકલંક સાહિત્યમાં પણ સામ્યતા નિવાસ છે એ રહસ્યને ચાંતરસમોદના મહારાજાથી ઉત્તમ સ્વરૂપમાં જાણી શકેલા હોવાથી અને અનેકવિધ રાજનૈતિક તથા કૌટુંબિક કાર્યોથી આંતરેથી આત્મા તથા હૃદય-માટે અતિપરિહારકે તથા આનંદપ્રદાયકે શુદ્ધ વાચવાદનમુક્ત સંગીતની આવશ્યકતા મળ્યા અનિવાર્ય હોવાથી; કિંબદ્ધના સાહિત્યપ્રિયતા તથા સંગીતપ્રિયતા જ મનુષ્યત્વનાં પ્રધાન લક્ષણ હોવાથી મહારાજાથી જેવા એક પૂર્વજન્મની યોગબદ્ધતાના યોગે જ વાંસદાના રાજકુલમાં અવતરેલા મહાપુરુષ સાહિત્ય તથા સંગીતના નૈસર્ગિક આકર્ષણ તથા અનુરાગથી વંચિત રહે, એ ઘટના જ અસંભવનીય છે અને તેથી જ આપણે તેઓ શ્રીમાનના સાહિત્ય તથા સંગીતવિષયક અદ્ભુત આકર્ષણ તથા અનન્ય અનુરાગને આપણાં ચર્મ ચક્ષુઓની મહાધનાથી અત્યક્ષ નિહાળી રહ્યા છીએ.

ઉપસંહાર અને આશીર્વાચન: મહારાજાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્ર મિંહજી મહારાજ, વર્તમાન વાંસદાનરેશ જે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે તો એક અનન્ય પ્રજાપાત્રકે તથા પ્રજાવત્સલ પૃથ્વીવલ્લભ (મહારાજ) છે; સૌકંઠીવંશના યથાર્થ વંશદીપકે કિંવા દુઃસહીપકે છે; એક મઆરિત્યશીલ તથા ગુણગંભીર ગૃહસ્થ છે; એક સંઘામ-શર સેનાધ્યક્ષ છે; પ્રેમપ્રતિભ પતિદેવ છે; મંતાનવત્સલ પિતા છે; અતિચિજનોના અનુરાગી યજ્ઞમાન છે; દીન જનોના બંધુ છે; અનાયના નાથ છે; નિરાધારના આધાર છે; વિદ્યાના વિવાસી છે, મંગીનના બોધના છે; વિદ્વાનોના વર્તમાનકાલિક વિક્રમાન્તિ છે, સાધુપુરુષોના સત્કરક છે; નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાવતાર છે; દુરાત્માઓના દારુણ દંડવિધાતા છે; ઋતજનોના ત્રાતા છે અને ધર્મ-નીતિમંત્રોના અખંડ ઉદ્ગાતા છે; સારાંશ કે, 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' માંના 'નમણો ચ નરાધિપ:' એ વચનને યથાશક્ય

અધિપ પગિમાણુમાં દેશ નથા કાન આદિ ની વર્તમાનકાનિક પગિરિયનિ અનુમાર મત્ય સિદ્ધ કરી નતાવતારા જે અપવાદરૂપ હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓ વર્તમાન ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા આ મયકારના જોવા તથા જાણવામાં આવી રાખ્યા છે તે અપવાદરૂપ ભવ્ય ભાગ્ય-શાન્તિ તથા ભદ્રમૂર્તિ જૂપાભોના નગમાં પણ અમભાગ વિરાગવાની સંપૂર્ણ હામનાના ધાગક એ ઇન્દ્રમિદ્રણ મહારાજ એક ખરેખરા અને મયાનામાં તથાગુણા નરેન્દ્રવર્ષ છે એ સર્વથા મત્ય તથા નિરપવાદ વિધાન છે

શ્રીમન્ત મહારાજાશ્રી ઇન્દ્રમિદ્ર મહારાજે, જે વેળાએ તેઓ શ્રીમાનની રાજ્યકર્તા તરીકેની ક્ષિણવલ કાર્યકીર્તિનો પ્રસ્તુત કિમિત્ પરિચય લખાતો હતો તે વેળાએ જ, ચોતાની ઇશ્વર મદરા પ્રગવલ્લ-લતા તથા ક્યાહુતાનો જે પરિચય કરાઓ હતો તે પણ અવશ્ય અહીં ઉલ્લેખનીય છે આ વર્ષમાં જમાનક હિમપાતના કારણથી શુનરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર આફ્રિક પ્રદેશમાના ક્રોધા મોન જળી મપેલા હોવાથી અનેક સ્થાનેમાં કુષ્કાગના વરુણ દરયો ઉપસ્થિત થઇ મયા છે અને કૃષિશ્રી પ્રજાજનો લય કર આપતિમાં આવી પડ્યા છે, એ વાર્તા વર્તમાનપત્રોમાંના જ્ઞાન્તોદાગ વિશ્વવિખ્યાત મધ ગયેની હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા અમોને નથી જણાતી અર્થાત્ લામિન રાજ્યમાં પણ હિમપાતના યોગે અતિશય હાનિ થતાં વસિદા રાજ્યના દીન પ્રજાજનો મહારાજાશ્રી મમદા રાજપ્રમુક્તિ મેળવવા-માટે આ ૧૧ હતા મહારાજાશ્રી તમના આશયને જાણી ગયેલા હોવાથી હજી તો પ્રજાજનો કદા પણ પ્રાર્થના કરે તેથી પૂર્વે જ મદા ગાથીએ અત્યંત અનુક પાદશક લાવથી તેમને જણાવી દીધુ હતુ કે ભાગ્યે, નમો શા મગણથી અત્યારે માગી પાસે આ-યા છે તે ૮ સારી રીત જાણુ છુ હિમપાતના યોગે તમોને જે હાનિ મદન કરવી પડી છે તે મારથી અર્થાત નથી અર્થાત

આ વર્ષના સમસ્ત રાજકર્યા હું તમોને મુક્ત કરું છું એટલે તમારે એક પાછ પછુ રાજ્યને આપવાની નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આવતા વર્ષમાટે તમોને જે કાંઈ પણ ખીજ આર્થિક મદાયતા જોઈશે, તે પણ તમારી આવશ્યકતાઓનો વિચાર કરીને અવશ્ય આપવામાં આવશે એટલે તમો કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કરશો જ નહિ. ” મારાન કે, જ્યાં હજી મોટા મોટા ગભ્ય-કર્તા પુરુષો પોતપોતાના રાજ્યોમાના મંકટસ્ત દીન પ્રજાજનોને મારી કેટલી આપવી, લેણાની વમુલાતમાથી કેટલા દકા બાદ કરવા અને બવિધને માટે જોઈતી આર્થિક મદાયતા પ્રજાજનોને આપવી કે કેમ એ વિષયોની હજી તો વિચારણાઓ તથા મંત્રણાઓ જ કરી ગયા છે અને તેમની એ લાની વિચારણાઓના પરિણામે પ્રાપ્તજનો બૂખે મરતા યજ ગયા છે, ત્યાં આ વાંસદાન્ય પ્રજાપાલક પૃથ્વીવલ્લભે પગમાત્રનો પણ વિવંબ ન કરતા પોતાના પ્રજાજનોને ઋણમુક્ત, ચિન્તામુક્ત તથા ઉત્પાદકપૃથ્વી કરી દઈને પોતાના પ્રજાપાલક તરીકેના કર્તવ્યને તત્કાળ પાળી બતાવ્યું છે, એ જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરીને જોવામાં આવે તો વર્તમાન સુમતી પરિસ્થિતિમાં શ્રીમન્ત વાંસદાનરેશ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહાગજની સર્વથા અનન્ય તથા અકલપનીય પ્રજાવલ્લભતા તથા દયાપુતાનું એક જ્વલન્ત પ્રમાણ છે એ સત્યનો કોઈ પણ વ્યાકિતકી જ્ઞાપિ કોઈ પણ સંયોગોમા ક્ષણમાત્રને માટે પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.

અચાત્ર જ્યારે કોઈ પણ શુદ્ધિચાળી મનુષ્યને આવા સુયોગ્યતમ રાજ્યકર્તા પુરુષો તથા તેમના નાનાપિતૃ દેવી ગુણોનો સાક્ષાત્કાર થાય જે ત્યારે તે મનુષ્યના મુખમાથી તત્કાળ અચિન્ત્ય જે સત્ય ઉદ્ગારો નીકળી જાય છે તે ઉદ્ગારો એ જ આગયના પ્રદર્શક હોય છે કે “જો કોઈ પણ મનુષ્ય એક યોગ્યતાચાળી રાજ્યકર્તાના એક પ્રજાજન તરીકેની પદ્ધતિને દાસતા (પરાધીનતા કિંવા ગુલામી) જ માનતો

હોય તો તેની એ માન્યતા મુવંયા પ્રમાદમુલક કિંવા જાતિમુલક છે, કારણ કે, એક ન્યાયપગાયણ તથા સુશીલ રાજ્યકર્તાની હાયામાં જ મનુષ્યની વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા અધિકતર આનન્દ કિંવા પ્રસન્નતાને અમર્યાદાથી યજ સકે છે, ”* (અર્થાત્ અરાજકનામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આનન્દપૂર્ણ તથા શાંતિપૂર્ણ ઉપભોગ મનુષ્યને કદાપિ નથી જ મળી શકેતો એ જ એનું તારતમ્ય છે અને તે અક્ષર્ય સત્ય હોવાથી એનું વિશેષ વિવેચન અનાવર્યક છે)

અંતમાં આ અધિકારનું ભૂમીન્દ્ર ભૂપાત્ર ઇન્ડિયન મહારાજને એ જ હાર્દિક અખંડ આશીર્વાચન છે કે મહારાજાશ્રીના વૈભવ ઇન્દ્રપ્રધાન થાય અને મહારાજાશ્રીની પ્રજાવત્સનતાના ઉપભોગદ્વારા વાસ્તવ-રાજ્યની રાજસકત પ્રજાની રાજસકતિ નિરંતર જલ્દિ મતા થતી રહે, મહારાજાશ્રીના આગારમાં ધર્મલાભપૂર્વક મંત્રિત તથા સંપત્તિની જલ્દિ થતી રહે અને અખંડ આરોગ્યપૂર્વક, હં કમનપત્રાક્ષ રાજનું, ‘કરેણુ’ શબ્દમાના કૂં રૂ તથા જૂં એ ત્રણ વ્યંજનોને વળ્ય કરતાં અવળિ રહેલા અ એ યતા હિ એ ત્રણ સ્વરોના સંધિના યોગે જે એક ‘આયુ’ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે તે આર્ષ શ્રીમાનનું આયુ (આયુષ્ય) અર્ચય (અનંતકાલિક) થાય । * તથાસ્તુ

ગુણપુજક મ યકાર નારાયણ વિરનંદ ઠક્કર

* ‘ He who thinks it slavery to be under a distinguished chief is mistaken. Never does liberty appear more pleasing, than under a righteous king ’

Claudian 24, 115

× “ રાજન કમલપત્રાક્ષ કરેણુ કરણે વિના ।

રૂપ મયતિ યત્સિદ્ધ તત્તે મયતુ ચાવ્યયમ ” ॥

સુમાપિતમ્

“ હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા ” ની ઇ. સ. ૧૯૩૩માં થયેલી નવીન
વ્યવસ્થા પછી “ હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા ” તથા “ વિશ્વ-
દર્શનગ્રંથમાળા ” ના રૂ. ૨૦૧-૦-૦ (રૂપિયા બસે
ને એક) ભરીને પ્રથમ વર્ગના

આજીવન આશ્રયદાતા થવાની અનન્ય ઉદારતા દર્શાવનાર અનન્ય
હિન્દુવાલિમાની આદર્શ રાજપુરુષો તથા સદ્ગૃહસ્થોની
નામાવલી અને કૃતજ્ઞતાદર્શન

૧ શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી જોગરાજ સવાઇ બહાદુર,
વિધાવિભારી, પ્રભાસલ, વયોજીર્ઘ તથા જ્ઞાનજીર્ઘ ભાગ્યસાધી કમ્બખૂપાલ.
ગુજ (કમ્બ)

૨ શ્રીમન્ત મહારાજા રાજા સાહબ શ્રી નટવરસિંહજી મહારાજ બહાદુર:
વિવેકભૂતિ, પ્રભાસલ તથા સાર્થિત્યગ્રેમી શ્રી પોરબંદરનરેશ (કાઠિયાવાડ)

૩ શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજ બહાદુર: પ્રભાસલ
તથા ન્યાયભૂતિ વિધાવિભારી શ્રી વાસદાનરેશ (ગુજરાત)

૪ શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજ શ્રીવીરજીસિંહજી મહારાજ બહાદુર: પ્રભાસલ-
વાદી તથા વાડમયવિદારી શ્રી લક્ષ્મણાદાનરેશ (ગુજરાત)

૫ રા. રા. શ્રીયુત સૂર્યશંકર દેવશંકર મેહતા, ઝેરિસ્ટર-એડ-લો કમ્બ
રાજ્યના નાગરકલમૂલ્ય સમર્થ વિદ્વાન પ્રધાન અમાત્ય (દીવાનસાહબ)
ગુજ (કમ્બ)

૬ રા. રા. શ્રીયુત હેમચન્દ્રવાઇ રામજીભાઇ મેહતા એલ્. સી. ઇ.; એમ. આઇ.
ઇ. બાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેના ડેપુટી મેનેજર સાહબ બાવનગર (કાઠિયાવાડ)

૭ રા. રા. શ્રીમાન યોગેશ્વર મુરારાદાસ કાલિદાસ ઇસ્ટ આફ્રિકાના કેન્યા પ્રદેશના
વિદ્વાનપુસ્તકારક ગોરાજીનિવાસી રથુવંશમૂલ્ય વિખ્યાત વ્યાપારી
લિંડી (કેન્યા)

૮ રા ૨૮ શ્રીમાન્ સેક શ્રી વીરજી કાશ્યાપાઈ સાહ. રંગ (બ્રહ્મદેરા)ના
કબ્રદેરાનિવાસી વિદ્યણુ વિદ્યાપ્રેમી તથા અનુરાગમૂર્તિ પેશ્વમુક્તમુક્ત
અગ્રણ્ય બાપાની (કાઈસ મર્ચન્ડ) રંગ (બર્મા)

અમારી ઉપયુક્ત ઉભય મધ્યમાગાઓના આ પ્રથમ
વર્ગના આજીવન આશ્રયદાતા થવાની અનન્ય ઉદારતા દર્શાવ-
ના પૂર્વોક્ત વિદ્યાપ્રેમી, ઇતિહાસાનુરાગી તથા ઉદારતા આદર્શ
ગત્તમહારાજાઓ તેમ જ વ્યાપારી સદ્ગૃહસ્થ મહાશયોપ્રતિ અમારી
હાર્દિક કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા ઉપરાંત જે અન્યાન્ય મહાશયોએ અમારી
એ ઉભય મધ્યમાગાઓના સામાન્ય સ્થાયી માહક થઈને અત્યારના
સમય સુધીમા પ્રકાશિત થયેલા સર્વ પ્રયોગી પી થી મ માગવી
લેવાની અનુકંપામુક્ત આત્મીયતા તથા ઉદારતા દર્શાવી છે તે સર્વ
હિન્દુવાકિમાતી મનજન પુરુષોનો પશુ અમે આ સ્થળે અત-
કરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે
અમારા હવે પછીના પ્રયોગી પ્રથમ તમા દ્વિતીય વર્ગના આજીવન
આશ્રયદાતા ગજપુત્રો તથા સદ્ગૃહસ્થોની એક વિશાળ નામા-
વરીને પ્રકટ કરવાનો પ્રોત્સાહક પ્રસંગ અન્યાન્ય ઉદારતા રાજપુરુષો
તથા સદ્ગૃહસ્થો પોતાની ઉદારતાના થોડે અમેને અવરય પ્રાપ્ત
કરાવી આપશે અને આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોગે પ્રકાશિત કરવાના અમારા
ઉત્સાહને આર્થિક મહાપતાદારા વૃદ્ધિગત કરતા રહેશે

અહીં માન રાજસ્થાન પોરબંદર (ડાહ્યાવાડ)ના વર્તમાન
પ્રધાન સચિવ (દીવાન સાહબ) મહાશય તથા મારા સાતિબધુ
મનજન પુત્ર શ્રીયુત ત્રિભુવનદાસ જે. રાજા એમ એ, એલ એન
બી તેમ જ મારી જન્મભૂમિ કચ્છરાજ્યના વર્તમાન પ્રધાન
અમાત્ય (દીવાન માહબ) મહાશય શ્રીયુત સર્વશંકર દેવરાકર

મેદતા ઍરિસ્ટર-ઍટ્-લો, એ ઉભય બાઅચાળી મહાનુભાવો પ્રતિ
 મારી હાર્દિક કૃતસતાને અવશ્ય દર્શાવવી જ ન્નેધએ; કારણ કે,
 ઐયુત ત્રિભુવનદાસભાષએ જે વેળાયે તેઓશ્રી લૂણાવાડા રાજ્યના
 અમાત્યપદને શોભાવી રહ્યા હતા તે વેળાયે મારા એક અનુકંપા-
 શીલ સાતિયંધુ તરીકે મારા આર્થિક સંકટના સમયમાં મારા પ્રતિ
 જે અનુકંપા તથા આત્મીયતા દર્શાવી હતી તે કદાપિ બૂદ્ધાય તેવી
 છે જ નહિ અને ત્યાર પછી મારા પુરાતન પ્રિય મિત્ર માન્યવર,
 સૂર્યશંકરભાષ કચ્છસચિવ શ્રીમાને તો વળી મારા સંકટની કથા
 સાંભળતાંની સાથે મને પોતાની પાસે બોલાવી; અનુરાગપૂર્ણ
 આશ્વાસનો આપી; તત્કાળ સંકટનિવારણાર્થ ભવિષ્યની આશાઓ
 સહિત આશાતીન રકમ આપીને મારી ચિન્તાઓને ઘટાવી દેવાની
 અને સન્મિત્રના 'દદાતિ કાલે' એ રાજયોગી ભટ્ટહરિકથિત
 ધર્મને તેની પરિમીમા પર્યન્ત અક્ષરશઃ પાળી જતાવવાની જે અનન્ય
 મમતામયી આત્મીયતા દર્શાવી હતી તે તો આત્મીયતા તથા પર-
 દુઃખભંજનતાની એક દૃષ્ટાંતરૂપિણી ઘટના હતી એમ જ કહી શકાય.
 તેમ છે. આવી રીતે એ ઉભય મચિવપદાધિક્ષિત પુરુષોએ પોતાના
 આ સરસ્વતીસેવક સુહૃદને સંકટના સમયમાં સહાનુભૂતિસમન્વિત
 સક્રિય સહાયતા મમર્ષાને, જે 'મિત્રસ્ય દુઃસ્વદલને ચિરલા
 મનુષ્યાઃ' એ વાક્ય કિંવા નિયમ સત્ય હોય (એ જ નિયમ ત્રિકાશા-
 આધ્ય સત્ય છે;) તો, અવશ્ય મનુષ્ય તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ વિરલ-
 તાને જ પ્રત્યક્ષ પુણ્યકૃતિ દ્વારા નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી જતાવી છે.
 અમારી અંયમાળાના આશ્રવન આશ્રયદાતાની નામાવલીમાં શ્રીમન્ત
 લૂણાવાડાનગેશના શુભ નામનો અમો સમાવેશ કરી શક્યા છીએ
 એ ઐયુત ત્રિભુવનદાસ રાજા મહાશયના પ્રેમયુક્ત પ્રયાસનું જ
 પવિત્ર પરિણામ છે અને અમારા કચ્છના જાડેજનવંશજૂવણુ વયોવૃદ્ધ
 તથા જાનવૃદ્ધ આદર્શ રાજ્યકર્તા, અમો કચ્છી પ્રજાજનોના પિતૃ-

નુસ્ય તથા જનકાર્થક મંબોધનથી જ સંબોધાતા શ્રીમન્ત મીરજ મહા-
 રાવ શ્રી ખેંગારજી બાવા મહાપિ દીર્ઘ કાળથી આ સેવક પ્રતિ ઉત્તમ
 ભાવના દર્શાવી રહ્યા છે અને આ અંચકારને એક કચ્છી પ્રબળજન તરીકે
 વાત્મસ્થપૂર્ણ તથા એક અંચકાર તરીકે માનપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળી
 રહ્યા છે તથાપિ અત્યારે તો તેઓ નામદાર બાવાશ્રીના આશ્રયદાતૃત્વનો
 લાભ તો શ્રીયુત સૂર્યશંકરભાઈના પ્રયાસથી જ મળી શક્યો છે;
 માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શ્રીયુત સૂર્યશંકરભાઈ સ્વયં પણ અમારી
 અંચમાળાઓના આજીવન આશ્રયદાતા થઈ ગયા છે એટલે મારી
 જન્મભૂમિના પરમપૂજ્ય રાજ્યકર્તા તથા તેમના અમાત્ય એ ઉભય
 મહાપુરુષોનાં શુભ નામો અમારી અંચમાળાના આજીવન આશ્રય
 દાતાઓની નામાવલીને એકત્ર વિરાજીને શોભારી રહ્યાં છે એ મારા
 માટે અવર્ણનીય મહાભાગ્યનો તથા અમારી અંચમાળામાટે અનન્ય
 ગૌરવયુક્ત ગવનો વિષય છે, એ સત્યનો કાષ્ઠથી પણ કદાપિ
 અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. મહા-
 રાજધિરાજ શ્રી ધન્વસિંહજી મહારાજ સાથેનો મારો પરિચય હવે
 ગાઢ તથા વૃદ્ધિગત થયેલો હોવાથી અને પ્રસ્તુત અંચ તેઓ શ્રીમાનુતે
 જ સમર્પાયલો હોઈને તેઓ શ્રીમાનની રાજ્યકર્તા તરીકેની અનન્ય
 ઉજ્જવન કાર્યકીર્તિનો પર્યાપ્ત પરિચય પણ સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં
 પ્રસ્તુત અંચમાં જ અપાયેલો હોવાથી તેઓ શ્રીમાનતા સંબધમાં
 અહીં વિશેષ કંઈ પણ લખવાની સ્થાલાવિક જ આવશ્યકતા નથી
 રહેતી શ્રીમન્ત મહારાજધિરાજ લૂણાવાડાનરેશે આ અંચકાર પ્રતિ,
 પ્રત્યક્ષ પરિચય ન હોવા છતાં પણ, જે સાનુરાગ તથા સાનુકંપ મમતા
 દર્શાવી છે અને આ અંચમાળાને જે ઉદારતાપૂર્ણ સહાયતા આપી છે
 છે તેમાટે આ અંચકાર એ શ્રીમન્ત રાજનીનો જીવનની અંતિમ
 ઘટિકા પર્યન્ત ચિર-સદ્ગુણ રહેવાનો છે

શ્રીયુત શેઠ મધુરાનમ કાલિદાસ, ટાંગાનિયમ ટેરિટરીના સાદ

મોનાગર, ઇસ્ટ આફ્રિકના ' સેફરમેક ' શાહ સૌદાગર, અનન્ય હિન્દુ-
ત્વાભિમાની તથા અતુલ દાનશીલ ઉદારાત્મા પુરુષ શ્રીમાન શેઠ નાનજી
કાલિદાસ મેહતા મહારાજના, પોતાના એ જ્યેષ્ઠ બંધુના આદર્શને
અનુસરનાર, કનિષ્ઠ સહોદર બ્રાતા છે. એ મહારાજે પણ પોતાના
વડિલ બંધુ પ્રમાણે જ હસ્તને મુક્ત રાખીને અનેકવિધ સમાજ-
સુધારક ઉત્તમ કાર્યોને પોતાના કષ્ટોપાર્જિત ધનવડે પોષીને
પોતાના કીર્તિકુસુમના મુખંધને વિસ્તારવાનો દીર્ઘ કાળથી આરંભ
કરી દીધો છે. શેઠ નાનજી કાલિદાસ મારા સાતિબંધુ પણ છે અને મારા
એક પરમહિતવાદી પુરાતન મિત્ર છે. આ ગ્રંથમાળાનો ' વીર વૈરાગી
અથવા બન્દા બહાદુર ' નામક ઐતિહાસિક ગ્રંથ એ ઉદારાત્મા
મહારાજને જ અર્પણ કરાયેલો છે એનું તો આ ગ્રંથમાળાનાં
પાઠકો તથા પાઠિકાઓને સ્મરણ હોવું જ જોઈએ. એ પ્રમાણે આ
ગ્રંથની સાથેજ પ્રકટ થયેલો ' આકૃતાબે પંજબ અથવા શમ્શીરે
ચરીમત અને કલ્સે હકીકત ' નામક ઐતિહાસિક ગ્રંથ શેઠ મયુદાસ-
ભાઈને અર્પણ કરાયેલો હોઈને તેમાં તેઓશ્રીનાં પર્યાપ્ત પરિચય પણ
આપવામાં આવ્યો છે એટલે તેઓશ્રીનાં સંબંધમાં અહીં કેવળ કૃત-
જ્ઞતાના દર્શન વિના અન્ય કંઈ પણ વિશેષ લખવાની અવશ્યકતા
નથી રહેતી.

રા. રા. શેઠ વીરજી કાલાભાઈ શાહ, મારા એક અત્યુત્ત
અનુરાગી, પ્રયંત પ્રશંસક તથા મહામમતાલુ બાલ્યસખા છે. ઈ. સ.
૧૯૦૩ ને ૧૯૦૪ માં એવા પણ દિવસો હતા કે જ્યારે અમે
પ્રતિદિવસ બન્ને ને ત્રણ ત્રણ કલાક જેટલા સમય પર્યન્ત અમારા
જન્મતનશીન મિત્ર અને વેદાંતશાનપિપાસુ બોબ્બ ગૃહસ્થ વૈદ્ય પ્રેમજી
જાંઘરભાઈ લાખાપુરવાળા મહારાજના ચિકિત્સાલયમાં બેસીને શાન-
ચર્યા તથા વાર્તાવિનોદ કર્યા કરતા હતા. ત્યાર પછી તેઓશ્રી
વ્યાપારાર્થે રંગૂન આજ્ઞા ગયા અને વૈદ્યાજી પ્રેમજી જાંઘરભાઈ

પશુ જન્મનગરીના થઈ ગયા એટલે વર્ષોનાં વર્ષો વિશેષમાં વીની
 ગયાં. ત્યારે રંગૂનમાંના માગ એક માયાશુ મિત્ર દિગ્મતવાવભાષ
 શાહ બી. એ ના મુખથી તેમણે મારી શારીરિક અસ્વસ્થતા નંગા
 આદિ'ક પ્રતિકૂલનાની કથા માંલગી એટલે તરત ડા. ૨૦૧) મોક-
 લીને તેઓ પ્રથમ વર્ગના આશ્રવન આશ્રયતા થઈ ગયા અને
 પ્રથમના મંથો મંગાવી તેના મૂલ્યની રકમ જૂદી મોકલી દીધી.
 ત્યાર પછી તેઓથી મુંબઈ પશુ આવ્યા હતા અને આ દીન મિત્રની
 પર્ણકુટીને પશુ પોતાના આગમનવડે શોભાવવાનું ચૂક્યા ન હોના.
 મને તેમણે એક સમયમાં બહુ જ ઉત્તમ સ્થિતિમાં જેવેતે હોવાથી
 અને મિત્ર તરીકે મારી સમસ્ત પરિસ્થિતિયોના તેઓ મં'પૂણ' શાતા
 હોવાથી મારી વિપન્નાવસ્થાના દર્શનથી તેમના હૃદયમાં અનુભ
 આધાત થયો હતો. તેઓ શ્રીમાન હજી પશુ અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ
 નિમિત્તને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના આ મંકટમસ્ત મિત્રને એટલા-
 માટે અધિક સહાયતા આપવાની ઇચ્છાને સેવી રહ્યા છે કે જેથી
 તેમનો આ મિત્ર ચિન્તાથી મુક્ત થઈ જાય અને નિશ્ચિન્ન થઈને
 તેનાથી હિન્દુભૂતિ તથા હિન્દુધર્મની ઉત્તરિમાટે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનું
 મયાસકય અધિક પરિમાણમાં નિર્માણ કરી સકાય. વ્યાપારી હોવા છતાં
 આદવી મીમા પર્યન્ત જેઓ વિદ્યાનુરાગી છે અને જુનાઈજવાની અણી
 પર આવી શાગેવા સંબંધને સ્થંવ મજબૂત કરીને જેઓ પોતાના જૂના
 પુગણા માહિત્યસેવક મિત્રપ્રતિ આવી સં'પૂણ'સક્રિય મહાનુભૂતિ તથા
 આત્મીયતાને મમતાપૂર્વક દર્શાવી રહ્યા છે તેમના પ્રતિ આ મયજે
 ને આ અંકાર પોતાની યથેષ્ટ કૃતચતા વ્યક્ત ન કરી બતાવે તો
 એ તેની કૃતપ્રતા જ કહી સકાય. હું મારા એ 'જેને દીદારથી છાતી ફરે
 છે તે લાખનમાં એકની મં'ખ્યામાં જ મળી શકનારા ' મારા
 દેશજંદુ તથા મમતાશુ બાવમિત્રનો પશુ અંત કરણપૂર્વક આભાર
 માનું છું અને આ આભારદર્શનપત્રિકામાં જે જે વ્યક્તિયોનો

સકારણ આભાર માનવામાં આવ્યો છે તે સર્વ સુલ્લઘ્ન તથા અન્ય વ્યક્તિઓના દીર્ઘ આયુષ્ય, અખંડ આરોગ્ય, આદર્શ સંતાન-મુખ, વૈભવ વિશ્વાસ તથા સર્વપ્રકારના યશોવિભૂષિત ઉત્કર્ષની પરમ-કૃપાણુ પરમાત્મા પાસેથી અખંડ યાચના કરીને શુભ આશીર્વાદ-પૂર્વક પ્રસ્તુત આભારદર્શનપત્રની પરિસ્થિતિ દેવાની આજ્ઞા અર્પુ છુ. હઃ શાંતિ:

વિશેષાર્થે
તા. ૫ મી મે ૧૯૩૫,
રવિવાર

} નિરંતર કૃતગત્તા તથા કૃપાભિલાષી
નારાયણ પિતૃનશ્ચ હંકરુર.
અંધકાર

૧) હિન્દુઝોરવપ્રથમાળા ના છ. સ. ૧૯૩૫ના જૂન માસ પર્વતના સમયમાં પ્રકાશિત થયેલા રા. રા. નારાયણ હંકરુર

ઉત્કૃષ્ટ મથોનાં નામ તથા મૃદ્ય આદિકની સૂચી

સંખ્યાંક નામ

મૃદ્ય ર.

- ૧ શુભોવિન્દસિંહ અથવા શુભર ધર્મસમ્રાટ, ઐતિહાસિક તથા સચિત્ર ૨-૦-૦
- ૨ વીર વૈરાગી અથવા બન્ધા બહાદુર: ઐતિહાસિક તથા સચિત્ર ... ૨-૦-૦
- ૩ હિન્દુસંગન અથવા મરણોન્મુખ હિન્દુભવિની એકમાત્ર સંસ્થાની ૧-૮-૦
- ૪ દમ્પતીયાત્ર અથવા લગ્નની સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર: પ્રથમ ખંડ, ૨-૦-૦
- ૫ સૌભાગ્યરાત્રિ અથવા વહ્નિશાળીને શીખામણ, પ્રથમ ખંડ, સચિત્ર ૨-૦-૦
- ૬ સૌભાગ્યરાત્રિ અથવા વહ્નિશાળીને શીખામણ, દ્વિતીય ખંડ, સચિત્ર ૨-૦-૦
- ૭ વીસમી સદીની વસન્તરસેના અથવા એક વિલસણ વારંચનાની વીરગજના, પ્રથમ ખંડ ... ૩-૮-૦
- ૮ વીસમી સદીની વસન્તરસેના અથવા એક વિલસણ વારંચનાની વીરગજના, દ્વિતીય ખંડ ... ૩ ૮-૦
- ૯ મુલ્કની હિન્દુ વીર મહિલા અથવા રમણીરત્ન રત્નદેવી ... ૨-૮-૦

- ૧૦ ક-ઇની પદ્મિની અથવા પુંચરો અને રાજે' (કચ્છની ઐતિહાસિકકથા) ૩-૦-૦
 ૧૧ બાલવિધવા કચ્છાત્રી અથવા રાજ કે રાજસ ? ... ૩-૦-૦
 ૧૨ હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ અથવા યજ્ઞસ્વિની હિન્દુભવિના દિવ્ય ગૌરવને
 ઇતિહાસ પ્રથમ ખંડ (સચિત્ર) ... ૪-૦-૦
 ૧૩ આફનાને પંજબ અથવા રામચંદ્રે સારીયત અને કલે હરીકત
 ઐતિહાસિક તથા સચિત્ર ૩-૮-૦

અન્ય ગ્રંથો:

- ૧ જયન્તી અથવા સંતાલવિદ્રોહઃ ઐતિહાસિક તથા સચિત્ર ... ૨-૮-૦
 ૨ કાબકુસુમાકર અથવા કકુર નારાયણના કાવ્યોનો સંગ્રહઃ સચિત્ર ૨-૮-૦
 ૩ સંસારપારિણત અથવા આદર્શ આર્થઅભજના સચિત્ર સામાજિકનાટક ૨-૪-૦
 આમાના ' શુકે ગોવિન્દસિંહ ' તથા ' પીર વૈરાગી ' એ બે ગ્રંથો કાયા
 પ્રમાણ પલ્લુ મળી રાકે છે અને તે પ્રત્યેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ છે. " હિન્દુ
 ગૌરવગ્રંથમાળા "ના રચાયી ગ્રાહકોને આ ગ્રંથો બહુ ઓછા મૂલ્યથી અપાવ
 છે નવીન સૂચીપત્ર સવાઆમાની ટિકિટ ગોઠીને મંગાવે. પોસ્ટેજ, રજી-
 સ્ટ્રેશન તથા પેકિંગ ખર્ચ બહુ સમજવાતું છે.

પ્રામિત્યાનઃ મહાન્ત શ્રી રામદાસજી મહારાજ,
 અધ્યક્ષ ' શ્રી હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા ' કાર્યાલય
 નં ૨૭, લહરીપુરા વડોદરા.

ધિ ગોલ્ડ્ ફીલ્ડ્ લેધર વર્ક્સ
ઈ. સ. ૧૯૩૫ નો નવો છેલ્લામાં છેલ્લો મોડેલ

વલકન ફાઇબર સૂટ કેઈસ

અને

અટેચી કેઈસ

મુસાફરીમાં ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે કુલીવગર ઉપાડીને લઈ જઈ શકાય છે
છતાં લોખંડથી પણ વધારે મજબૂત અને
વધારે ટકાઉ છે.

એગેરવેન, ટ્રીમર, રેલ્વે ટ્રેન અને જગતની મુસાફરીમાં
ખામ વાપરવાની અમો જલામણ કરીએ છીએ.

સાઈઝ અને કીમત

ઇચ ૧૪, ૩ ૫-૮-૦ ઇચ ૧૬, ૩. ૬-૦-૦ : ઇચ ૧૮, ૩ ૬-૧૨-૦
ઇચ ૨૦, ૩. ૧૦-૦-૦ ઇચ ૨૨, ૩ ૧૧-૦-૦ : ઇચ ૨૪, ૩. ૧૨-૦-૦
ઇચ ૨૬, ૩. ૧૩-૦-૦ ઇચ ૨૮, ૩. ૧૪-૦-૦ : ઇચ ૩૦, ૩. ૧૫-૦-૦

ધિ ગોલ્ડ્ ફીલ્ડ્ લેધર વર્ક્સ

૧૫૮-૯૦, પ્રિન્સેસ્ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૪

બૂટ્, શૂઝ, ફેન્સી ચંપલ અને યુટવેર માર્ક :

પીરભાઈ મેન્શન : મેન્ડેલ્સ્ટ્રી રોડ : મુંબઈ નં. ૪

આયુષ્યવૃદ્ધિનો મુખ્ય માર્ગ આરોગ્ય છે અને ઉત્તમ આદાર
તથા વિશુદ્ધ વાયુથી જ મનુષ્યને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ
થતી રહે છે

ઢોવાહેલમથી મુખ્ય નગરીમાં કેવળ

‘ શ્રી નૃસિંહ હિન્દુ લૉજ ’ માં જ

મુખ્યત્વે હિન્દુ નિવાસી તેમ જ મુખ્ય આવતા જતા હિન્દુ
પ્રવાસીઓને આરોગ્યવર્ધક તથા પૌષ્ટિક ઉત્તમ આદાર તેમ જ
વિશુદ્ધ વાયુવાળા નિવાસગૃહની પ્રાપ્તિ મઠ શકે છે.

‘ શ્રી નૃસિંહ હિન્દુ લૉજ ’ની વિશિષ્ટતાઓ આ છે —

- ૧ આ લૉજ બેરી બદર સ્ટેશનથી ફક્ત ચાર મિનિટના રસ્તા પર સીતા
રામ બિલ્ડિંગ (મુખ્ય નં ૧) માં આવેલું ઢોવાધી અને ટ્રામ,
ટેક્સી તથા તથા બિક્ટોરિયા આદિક વાહનો મમે ત્યારે ત્યાં જ મળી
સકતા ઢોવાધી આવવા જવાની ધણી જ સગવડ જળવાય છે
- ૨ આદાર તથા નિવાસનો પ્રમુખ ઉત્તમથી ઉત્તમ ઢોવા છતાં ધાગ્મ
ખીસાને પોસાય તેવા તથા સમયને અનુકૂળ ચાલ તેવા નિશ્ચય જ
રાખવામાં આવ્યા છે
- ૩ લૉજમાં આગવદાર હિન્દુ કુટુંબો તથા બહારવામથી આવના પ્રવાસી
હિન્દુ ગૃહસ્થોમાં અતિશય ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે
- ૪ માહકોનો સતોષ અને સચ્ચ વ્યવદાર એ જ અમારી નીતિ છે અને
અમારો મુદ્દાનેજ એ છે —

૫ ‘ થોડે ખાટિ ખેડિને, ઝાઝા કરિયે વાપાર
જે ન કરિયે ઉધાર, તો બાર માસે બમણા ! ’

ટેલિગ્રાફિક એડ્રેસ : ‘ લૉજ ’

ટેલિફોન નં ૨૨૭૧૦

એક વાર પધારી ખાત્રી કરવા બહામણુ છે

હિંદી વીમાના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત

વૉર્ડનને

પહેલા વર્ષનું ઝળકતું પરિણામ
કરતાં સાનંદ અભિમાન થાય છે.

૧૯૩૪ ના પહેલાજ વર્ષમાં મેળવેલું કામ રૂ. ૩૫,૩૬,૦૦૦
૧૯૩૪ ના પહેલાજ વર્ષમાં પૂરું કરેલું કામ રૂ. ૨૫,૧૫,૦૦૦
વસૂલ મળેલા નવા પ્રીમિયમો રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦

ખિચ્નેશ મેળવવાનું અર્થ નક્કી કર્યા કરતા પાણુંજ ઓછું રાખ-
વામાં આવ્યું છે.

પૉલીસી રદ થવાના અને મરણના અનુભવો નહિ જોવાજ છે.
પૉલીસી દીઠ વીમો જીનારેની રકમ હિંદી જિન્દગીના વીમાની ઓદિસો
કરતા મોતી છે.

—:અમારી સફળતાની સાચી:—

કુશળ વ્યવસ્થા, ઉદાર અને કિસ્તમ પૉલીસી કરારો અને
અદ્ભુત લાભો

પ્રતિનિધિત્વ વગરના પ્રદેશમાં અમારી સાથે કામ કરવા હચ્છતા
અન્ય સદ્ગૃહસ્થો માટે દમેશા નથી તકો
વધારે વિગત માટે લખો—

ધી વૉર્ડન ઈન્શ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

મુખ્ય ઓફિસ.

રીચીરોડ, અમદાવાદ

શાખાઓ

મુળદ, મદ્રાસ, કલકત્તા.

સ્વદેશી ખાંડની જાતબતની સ્વાદિષ્ટ મીઠાઇઓ અને મસકતી
હલવાની હરીફાઈ કરનારા હરેક જાતના હલવાને મેળવવાનું
એક જ વિશ્વામયાત્ર મથક

ગોવિન્દાશ્રમ સ્વીટ માર્ક

૧ ધી તથા ખાડ ગોખ્યા તથા સો યે સો ટકા સ્વદેશી જ વાપરવા
એ 'ગોવિન્દાશ્રમ'ની ગભીર નીતિ છે.

૨ મીઠાઇઓમાં સ્વાદની સમતોલતાને જળવી રાખવી એ 'ગોવિન્દા-
શ્રમ'ની અદ્વિતીય વિરિણતા છે.

૩ સારામાં સારા પગાર આપીને મીઠાઈ બનાવનારા સારામાં સારા
હારીમોને રાખવા એ 'ગોવિન્દાશ્રમ'નો આરભથી જ અખડ નિયમ છે
કે ને અત્યાર સુધી જળવાયો છે ને બનિશ્યમાં પણ જળવાયવો જ
રહેવાનો છે.

૪ 'ગોવિન્દાશ્રમ'ની મીઠાઈઓ ધણા દિવસ સુધી જરા પખ નથી
બગાડતી અને હલવાઓ તો મહિનાઓ સુધી તાજ જ રહે છે એ
'ગોવિન્દાશ્રમ'ની મીઠાઈઓની ચવિના તથા બલમતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ॥

૫ થોડા નફાથી ઝાઝો બ્યાપાર અને માલકોને સતોષ એ જ
'ગોવિન્દાશ્રમ'નો મુદ્દાવેષ છે

~~દ્રવ્ય~~ મીઠાઇના ગમે તેટલા ગોટા એંડરો વેવામાં આવે છે, અને
માલ વાચદસર પૂરે પાડશ્યા આવે છે

‘ગોવિન્દાશ્રમ’ મીઠાઈવાલા :

જુ રમા મ સિંહ દની સાથે : મુંબઈ ૨

શ્રીમાન્ શ્રી મહાન્ત શ્રી રામદાસજી મહારાજ
'શ્રી હિન્દુગૌરવત્રયમાળા'ના પ્રકાશક

'શ્રી રામાનન્દ સાહિત્યપ્રચારકમંડળ'ના મંત્રી અને
'શ્રી તત્ત્વદર્શી' હિન્દી માસિકના પ્રકાશક
વીરક્ષેત્ર (વડોદરા)

એક નિવેદન

પ્રખુલ 'દિગ્વિજય' દિન્દુ નામક ઇતિહાસકથા 'દિન્દુ'નાર
 મથભાષા નો એક ઉત્કૃષ્ટ મથ છે અને એ મથ નામે દીર્ઘ કાળ પથાન
 પરમાત્માની કૃપા તથા પરમપૂજ્ય મહાન્ત્રી રામદાસજી મહારાજના અનુપમ
 ઇતિહાસપ્રેમ તથા અવિચાલ પરિશ્રમના થીને જ પ્રકાશના રશ્મિ કરી શકે
 છે, અર્થાત્ મથપ્રકાશનના વ્યવસાયમાં એ નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિથી નેતામાં
 આવે તો નેટવી મહત્તા મથકારની દોષ છે તેટલીજ મહત્તા થોવનારાની
 પ્રકાશકની પણ દોષ છે મથકાર તથા પ્રકાશકના પારસ્પરિક સહકારથી જ
 ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશિત થઈ શકે છે મહાન્ત્રીની અન્યાન્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ
 થીનો વિખુલ પરિચય હુ અન્ય અવસરે આપવાનો છું આ મથ એ
 મહાપ્રકાશના ચિત્ર ચિત્ર પ્રકાશિત થાય એ વાર્તા મને ઉચિત ન લાગવાથી,
 તેમની પોતાની હચા ન હોવા છતાં, એ અવિચલ આગ્રહ કરીને મારી
 પોતાની હચાથી જ તેઓ શ્રીમાન્ત્રી ચિત્રને આ મથમાં મથનો ન્યા
 આરબ થામ છે તે સ્થાનમાં જ પ્રકાશિત કરવાનું ઉચિત થાઈ છે આથી
 એ પૂજ્ય મહાન્ત્રીના હૃદયમાં કાંઈ પણ સંકોચ થયેલ હોય તો તેની હુ
 નમ્રતાપૂર્વક તેમની પાસેથી ક્ષમા માછું છું

નારાયણ દેવે, મથકાર

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

હિરણ્યગર્ભ હિન્દુ

અથવા

યશસ્વિની હિન્દુજાતિના દિવ્ય ગૌરવનો ઇતિહાસ

ભૂમિકા

આપણા સુજાત, સુરક્ષ તથા શાસ્ત્રસ્યામન ભારતવર્ષ, આપોર્વત તથા હિન્દુસ્થાન આદિક શુભ નામોથી ઓળખાતા દેશનું અતિશય સ્થૂલ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનાર મનુષ્યનો પણ તત્કાળ એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે કે નિર્સર્ગદેવતા અથવા પ્રકૃતિદેવીની જે કોઈ પણ દેશ પર સંપૂર્ણ કૃપા ઊતરી હોય તે તે દેવળ આ હિન્દુસ્થાન આદિક નામોથી ઓળખાતા દેશ પર જ ઊતરેલી છે, અને તેથી એક મામિક લેખકે હિન્દુસ્થાનના સખધમા 'હિન્દુસ્થાન દેશ તે સમસ્ત પૃથ્વીનું જ એક સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે' + એવો જે ઉદ્દગાર કાર્યો છે તે અક્ષરશઃ સત્ય તથા વાસ્તવિક છે, કારણ કે, વિશ્વના બિજ બિજ દેશોમાં સૃષ્ટિના જે જે બિજ બિજ વિશિષ્ટ સ્વરૂપો દૃષ્ટિગોચર થતા રહે છે તે સર્વ જાણે હિન્દુસ્થાનમાં એકત્ર વસતા હોયની + એવો જ ભાસ થયા કરે છે પ્રેક્ષકોના હૃદયોને પોતાના જાદૂથી સ્પર્શી નાખનાર અસૌકિક સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, અત્યંત રૂણરૂપ જમિ, અત્યંત ઘાટા અરણ્યો, અત્યંત ઉત્તુમ ગનનયુજિત પર્વતો, સહસ્રાવધિ પ્રચડ સરિતાઓ તેમ જ કારમીર જેવા અતિશય શીતન પ્રદેશો સાથે વૃક્ષશય તથા ખડખડ

+ " India is an epitome of the whole world "

મયદાનો, જતશ્રુત્ય વાલુકામય પ્રદેશો અથવા રેતીના રણો અને મરુભૂમિ (મારવાડ) જેવા અત્યંત ઉષ્ણ પ્રદેશોને જો કયાં એક જ જોઈ તથા અનુભવી શકાતા હોય તો તે કેવળ વિશાળ ભારતવર્ષમાં જ નિરતર જોઈ તથા અનુભવી શકાય છે મરે નામક એક અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકે હિન્દુસ્થાનના સખધમાં એવા ઉદ્દગારો કહેવા છે કે " હિન્દુસ્થાનની નૈસર્ગિક શોભાની ભવ્યતા, વિશાલતા તથા વિવિધતા અને ત્યાંની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારી બહુમૂલ્ય તથા વિપુલ ધાન્યસપત્તિ આદિક વિષયોમાં વિશ્વમાના અન્ય કોઈ પણ દેશથી હિન્દુસ્થાન દેશની સમાનતા કિંવા સ્પર્ધા કરી શકાય તેમ છે જ નહિ " * કાઉન્ટર્ જર્નલ્સ્ટર્જના હિન્દુસ્થાનની ગૌરવગાથા એવા શબ્દોમાં ગાય છે કે " આ હિન્દુસ્થાન દેશની સૃષ્ટિદેવતાએ જાણે ચિત્રવિચિત્ર તથા અનેશ્વરી બહુમૂલ્ય વસ્ત્રા પરિધાન કર્યા હોયની ' એમ જ આપણને દેખાય છે એ દેશમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અચાનક ઉદ્ભવનારી યવરપતિસપત્તિ, વર્ષાઋતુમાં અચાનક ચઢી આવનારી મેઘપટ્ટા, તેના હિમાચ્છાદિત હિમાલયની ભવ્યતા, તેની વાલુકાભૂમિ (રેતીના રણો) ની ભયંકર દાહકતા, ઉત્તરભારતના અતિશય વિસ્તીર્ણ મયદાનો તથા તેના ગગનચ્ચુબિત ગિરિરાજોની નૈસર્ગિક શોભા આદિક નિરીક્ષકના હૃદયમાં ભારતવાસીની નિર્સર્ગદેવતાની વિશ્વશ્રુતા, ભવ્યતા તથા અમરકૃતિના શાશ્વત પરિધાનને નિપજાવ્યા વિના રહેતા જ નથી " + નગાધિરાજ હિમાયયની મહાભવ્ય નિર્સર્ગશોભાનું વર્ણન કર્યા તથા કેવા પ્રકારના શબ્દોમાં કરવું, એ પ્રશ્ન પ્રવાસીઓમાંટે એક ગભીર સમસ્યા સમાન થઈ પડે છે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના એક લેખક એલિન્ડરન સાહેબ ચોતાના ઇતિહાસમાં એક સ્થળે લખે છે કે

* ' The varied grandeur of its scenery and the rich production of its soils are scarcely equalled in any other country ' Murray's History of India, p 18 (1843)

+ The Theogony of Hindus, p. 126

"કોઈ એક પ્રવાસી ગમે તેવો સરળ, ગંભીર અથવા તોળા તોળાને જ લખનારો હોય, તો પણ હિમાલયની નૈસર્ગિક શોભામાં જે એક પ્રકારનું અપૂર્વ સામર્થ્ય વ્યાપેલું છે તે સામર્થ્યના યોગે હિમાલયની એ નૈસર્ગિક શોભાને જોનાની સાથે જ તે પ્રવાસીના મન તથા ક્ષેપિતી હિત્સાદવડે હિઝાળા મારવા મહી જાય છે અને તે સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યની રમૂતિ જીવનની અતિમ ધટિકા પર્યન્ત તેના મનમાં અવિચળ રહી જાય છે તેમ જ એવી નૈસર્ગિક શોભા તેને અન્યત્ર ક્યાય દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી "x

જેવો હિન્દુસ્થાન દેશમાં નિસર્ગદેવતાએ સૌન્દર્યરૂપ પ્રસાદનો નર્પાદ વર્ષાવી દીધો છે તેવો જ શુદ્ધિદેવતાનો પણ હિન્દુસ્થાન દેશના શિર પર અખડ વરદહસ્ત રચપાયેલો છે. વિવિધ સૃષ્ટિ રચના પ્રમાણે જ માનવસમાજના નિરીક્ષણ તથા અધ્યયનમાટે હિન્દુસ્થાન દેશ તથા હિન્દુસમાજ એક સનાતન ગ્રંથની આવશ્યકતાને જ પૂર્ણ કરી રહ્યા છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશમાન પણ સભવ નથી કાહિન્દૂ જર્નલિસ્ટજની નામક એક પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારના કથન અનુસાર "નખથી શિખા પર્યન્ત પોતાના શરીર પર લોહ કવચ (અખતર) ને ધારણ કરનાર રાજપૂતાનાના અશ્વારૂઢ પોદ્દા અને કાશીપુરીના દેવાનયમાના હથ્થરધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણને જુઓ, પોતાની મુદ્દનીકામાં અથવા તો પોતાના અમ્બના પૃષ્ઠભાગમાં અનનવનન કરનાર કઠોર મરાઠા તેમ જ ગજરાજની પીઠ પર ગોઠવેલી અખાડીમાં નિરાજને મદગતિથી ચાલનાર કોઈ ગજનું અવ લોકન કરો, કિના જગતમાં બીષણ વ્યાધનો શિકાર કોઈ પણ પ્રકારના

x ' The scenery of the Himalayas is a sight which the soberest traveller has never described without kindling into enthusiasm and which if once seen leaves an impression that can never be equalled or effaced

ભય વિના કરનારી હિન્દુ નીરનારી તેમજ પોતાની કામવામનાનું પોતાના ઇષ્ટદેવને જ બલિદાન આપી દેનારી મુરખી ગાયત્રી દેા દાગી પ્રતિ દષ્ટિપાત મ્હેા એમ્હેા દિન્દુસ્તાનની વિવશભુતા બનના તથા અમલકૃતિનો તમેાને તત્કાલ સાક્ષાત્ક યજ્ઞજશે ' + ગજસ્થાનના ઇતિહાસના લેખક માન્યવર કર્નેટ ટૉમ્સ આહેાજ હિન્દુઓની બુદ્ધિમતાના સમ્બંધમા પોતાનો એવા પ્રશ્નરનો અભિગ્રાથ દર્શાવે છે કે " મીક તરવરાનની અપૂર્ણ સ્પર્ધા કિંવા સમાનતા મ્હેા ચકનારા હિન્દુના પ્લેટો, થેન્સ તથા પિથેગોરસ આદિક તરવેતાઓના ગુરુસ્થાને વિરાજવાપેાચ તરવરાનદર્શનો અથવા દર્શનસાસ્ત્રોના નિર્માના સુવિરો હિન્દુસ્થાન વિના અન્ય કયા દેશમા મળી શકે તેમ છે વા? જેમના જ્યોતિશાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાનના અવતોકનથી આત્મારના અમયમા પણ પાશ્ચાત્ય-યુરોપીયન્-પડિતો-આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જાય છે તેના જ્યોતિશાસ્ત્રય પડિતો, અત્યંત પણ યુરોપીયન્ શિવસાસ્ત્ર વેતા પડિતોના આદરને પાત્ર થનારા પ્રચક તથા મદામુદ્ગ પર્વન ગુહાઓના કાનરના શિષ્યશાસ્ત્રય તથા મર્તિમ્હેા અને રગ તથા સ્વરના પરિવર્તનપૂર્વક શ્રોતાઓના અન કરણોને આનન્ધમાથી દુખના દેશમા તેમજ દુખના અશ્રુમાથી દર્વના રિમનમા સદજ લીનાથી ખેચી જનારા સગીનકનાવિશારદ ગાયકો હિન્દુસ્થાન વિના અન્ય કોઈ પણ દેશમા મળી શકે તેમ છે ખરૂં કે ? ' કનકતા રિચુ ' નામક એક અંગ્રેજી મસિક પત્રના ઈ સ. ૧૮૬૧ ના ડિસેમ્બર મામના અકમા એક લેખકે હિન્દુરાષ્ટ્રના સમ્બંધમા પોતાના અભિગ્રાથને બ્યક્ત કરતા સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખ્યુ છે કે ' હિ દુરાષ્ટ્ર અત્યારે હીન તથા દીન સ્થિતિમા આવી પડેલું હોના છતા પ્રચીન કાળમા એ હિન્દુરાષ્ટ્રમા ઐર કનાકૌશલ્ય તથા બુદ્ધવિદ્યા, પ્રજાસુખ્યવર્ધિની આદર્શ રાજ્યપદ્ધતિ, વક્ષનાપૂલુ ન્યાયનિયમ તથા ઉચ્ચકોટિના જ્ઞાન ઈત્યાદિક સર્વ

આદર્શ વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એમા તો કેઈ પણ પ્રકારની શકા છે જ નહિ. એવી જ રીતે 'એડિન્બરો રિવ્યુ' નામક એક વિદેશી અંગ્રેજી માસિક પત્રના ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના ઓક્ટોબર માસના અંકમા એક વિદેશી લેખકે હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા તથા શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમા એવા ઉદ્દેશો કાઢેલા છે કે: "વિશ્વના અત્યારે ઉપવબ્ધ થનારા ઇનિડિઅમા જે પ્રાચીન રાષ્ટ્રો કેવળ નામો દ્વારા જ અસ્તિત્વ ધરાવતા આપણા જોવામા આવી શકે છે તે નામ-રોપ થયેલા પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમા સંસ્કૃતિનો અરુણોદય થવા પૂર્વે તો આ હિન્દુરાષ્ટ્રનો સંસ્કૃતિસૂર્ય આકાશના મધ્યભાગમા આવી પહોંચ્યો હતો જે સર્વ પ્રાચીન રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિના મહત્ત્વયુક્ત અવશેષો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે સર્વ પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમા હિન્દુરાષ્ટ્ર સર્વથી પુરાતન છે અને હિન્દુરાષ્ટ્ર આટલી સીમાપર્વત પુરાતન અથવા પ્રાચીનતમ હોવા છતાં પણ આશ્ચર્યનો વિષય તો એ જ છે કે સુમરૂતિ તથા સુધારણાના વિષયમા અત્યાર સુધી અન્ય કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એ હિન્દુરાષ્ટ્રથી લેશમાન પણ આગળ વધી શક્યુ નથી અને હિન્દુરાષ્ટ્રને પાછળ દટાવી શક્યુ નથી." 'સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણીઓમા માનવપ્રાણી સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને મનુષ્યમા પણ વળી તેનું મન શ્રેષ્ઠતર છે,' એવું સર વિવિયમ્ હૅમિલ્ટન્ નામક એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાનું એક સૂત્ર છે અને એ સૂત્રની દૃષ્ટિથી જ જે વિચાર કરવામા આવે, તો "હિન્દુરાષ્ટ્રના મન તથા બુદ્ધિ જેટલા ઉચ્ચ તથા દૂરના પ્રદેશમા ઉઠાણુ કરી શક્યા છે તેટલા ઉચ્ચ તથા દૂરના પ્રદેશમા પૃથ્વીના અન્ય કોઈ પણ રાષ્ટ્રના મન તથા બુદ્ધિથી અત્યારસુધીમા ઉઠાણુ કરી શકાયુ નથી;" એમ જે મિસિસુ મૅનિંગ નામક એક વિદ્વંસી આગન ત્રયકાન્હિણીએ કહેલું છે તે કથનની વાસ્તવિકતા તરફાળ આપણા જાણવામા આવી જાય

છે. એક અન્ય અથકાર જણાવે છે કે " કાવ્ય તથા સંગીત એ બન્ને કલાઓ હિન્દુરાષ્ટ્રના અસ્થિ તેથા માસરૂપ જ હતા અને હિન્દુઓ વ્યાપારવ્યવસાયમા પણ તેટલા જ નિષ્ણાત હતા શાસ્ત્રોના શોધ તથા શાસ્ત્રોની રચનાના વિષયમા પણ હિન્દુઓની અવિશ્રાત ઉદ્યોગશીલતા તથા તીવ્રદષ્ટિ કમલે ને પગલે આપણને દેખાઈ આવે છે. કયા-કૌશલ્ય તો હિન્દુસ્થાનમા જાણે અતિમ સીમા પર્યન્ત આવી પહોંચ્યું હોયની ! એવો જ આપણને ભાસ થયા કરે છે. હિન્દુઓની સસ્કૃત ભાષા વિશ્વની અન્ય સર્વ ભાષાઓ કરતા અતિશય ઉત્કૃષ્ટ તથા અત્યંત મનોહારિણી છે એની તો કાંઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ. સત્યનિષ્ઠા, ઉદારતા તથા વિશ્વાસપાત્રતા એ વિષયોમા તો હિન્દુઓના જાતીય અથવા ગાષ્ટ્રીય શીલની અન્ય કાંઈથી પણ સમાનતા કરી શકાય તેમ નથી એક સમયમા હિન્દુઓના ઉપનિવેશો સમસ્ત વિશ્વમા વ્યાપેલા હતા અને હિન્દુઓના રાજાઓને અત્યારે પણ અન્ય રાષ્ટ્રો સાગરદેવતા તરીકે પૂજી રહ્યા છે, કિંમકુના સુધ-રેલા જગતના પ્રત્યેક ખૂણામા તેમ જ પ્રત્યેક મનુષ્યની આસપાસ આવી રહેલા સર્વ વ્યવહારોમા પ્રાચીન હિન્દુઓની સુધારણા, સબ્યતા અથવા સસ્કૃતિ જ ઓતપ્રોત બરેલી આપણા નેત્રાને દેખાયા કરે છે." પ્રોફેસર હીરેન્ ધોપણા કરીને કહી રહ્યો છે કે " કેવળ એશિયા ખંડના જ નહિ, કિન્તુ યુરોપખંડના ભોકોના સમસ્ત યાત્ર તથા સર્વ ધર્મોનો ઉદ્ભવ પણ હિન્દુસ્થાનમા જ થયેલો છે."*

હિન્દુસ્થાન તથા હિન્દુરાષ્ટ્રના ગુણોના ગૌરવના ગાન ગાતા ઐકસ્મ્યલર સાહેબની વાણી નામક સરિતામા તો વર્ગી વક્તૃત્વના મદા-પ્રચક પ્રવાહનો આવિભીવ થયેલો પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. ' હિન્દુ-સ્થાન અને તે આપણને શુ શીખવી શકે તેમ છે ? ' નામક પોતાના અથમા એ પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતચ પડિને એવી વીરવોધણા કરી છે કે-

“ નિસર્ગદેવતાએ પોતાની, પોતાના સામર્થ્ય તથા પોતાના મૈન્દર્ધ્યને સંપૂર્ણ પરિભાષમાં સમર્પી દઇને, કયા દેશને મૃત્યુસોડના નંદનવનના સ્વર્પમાં પરિવર્તિત કરવાની ઉદારતા દર્શાવી છે એ જાણવામાટે જો એવા દેશને જગતમાં શોધવાનો હું ઉદ્યોગ કરું, તો અંતે મારે હિન્દુસ્થાન પ્રતિ અંશુલીનિર્દેશ કરીને કહેવું પડશે કે જેને મૃત્યુસોડનું નંદનવન કહી શકાય તે દેશ કેવળ હિન્દુસ્થાન અને હિન્દુસ્થાન જ છે. માનવી અંતઃકરણ તેમ જ માનવી ભુદિની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ તથા શક્તિઓ જે દેશમાં પૂર્ણ અવરયા પર્યન્ત પહોંચી ગઈ હોય એવો દેશ કયો છે વાર ? સૃષ્ટિ તથા સંસારના અત્યંત મહત્ત્વમય ગૂઢ પ્રમેયોનો સૂક્ષ્મ તથા ગદનતમ વિચાર કયા દેશમાં કરાયેલો છે ? તેમ જ પ્લેટો તથા કૅટ્ આદિક તત્ત્વવેદાઓના અંશોનું જેમણે યોગ્ય પરિશીલન કરેલું છે તેવા મંડિતજનોના અધ્યયનને પણ સર્વ પ્રકારે પાત્ર થઈ શકે તેવા ઉપર્યુક્ત ગૂઢ પ્રમેયોના નિરાકરણ કયા દેશમાં થયેલા છે વાર ? આવા પ્રશ્નો જો કોઈ મને પૂછે, તો મારાથી તેને એ જ એકમાત્ર ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે કે : ‘એ સર્વ કાર્યો કેવળ હિન્દુસ્થાન, હિન્દુસ્થાન અને હિન્દુસ્થાનમાં જ થયેલા છે ! મીક, રામન અને મહાદેવ એ ત્રણ જ રાષ્ટ્રોના વિચાર, વાઙ્મય તથા સંસ્કૃતિના આધારે યૂરોપીયન્ રાષ્ટ્રો આજ પર્યન્ત પોપાયવા હોવાથી યૂરોપીયન્ રાષ્ટ્રોના આધ્યાત્મિક જીવન સર્વથા અપૂર્ણ, આકુંચિત તથા વૃદ્ધિહીન અવસ્થામાં જ અટવાઈ રહ્યા છે. જો આપણા આ જીવનોને ખરેખર જ આપણે પરિપૂર્ણ, વિશાળ તથા સમસ્ત મનુષ્યત્વનું આકલન કરનારાં તેમ જ વિશ્વન્યાયક બનાવવા હોય; કિંબહુના તેમાં નવીન તથા સનાતન ત્ર્યંતન્યને ઓતીને તેમને અન્તરામર કરી દેવા હોય, તો આપણે કયા દેશનો આશ્રય લેવો જોઈએ, એવા પ્રકારના વિચારો ન્યારે ન્યારે મારા મનમાં ઉદ્ભવે છે ત્યારે ત્યારે મહાભાગ્યશાલી ભરતખંડ જ મારા નેત્રા સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે ! ભાષા, ધર્મ, પુરાણ-કથા, ન્યાયનિયમન, નીતિરીતિ, પ્રાચીન

કલા તથા પ્રાચીન સાહ્ય આદિક જે જે માનવી મનોબુદ્ધિના વિકાસે તથા વિવાસે મનાયલા છે તેમાના કોઈ પણ એક વિષયના અધ્ય-
યનનો આરંભ કયો પછી ઈચ્છા કિંવા અનિચ્છાપૂર્વક પણ હિન્દુ-
રથાનનો પ્રયાસ તમારે કરવો જ પડશે', કારણ કે, માનવી ઇતિ-
હાસની સામગ્રીઓમાની અત્યંત મદરવ્યક્ત તથા અત્યંત બોધકાન્ક
સામગ્રીનો જગર તો હિન્દુસ્થાન, કેવળ હિન્દુસ્થાન અને હિન્દુસ્થાનમા
જ બરી રાખવામા આવ્યો છે."*

* " If I were to look over the whole world to find out the country most richly endowed with all the wealth, power and beauty that nature can bestow in some parts a very paradise on earth, I should point to India. If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found solutions of some of them which well deserve the attention even of those who have studied Plato and Kant, I should point to India. And if I were to ask myself from what literature we here in Europe—we who have been nurtured almost exclusively on the thoughts of the Greeks and the Romans, and of one semitic race the Jewish—may draw that corrective which is most wanted in order to make our inner life more perfect, more comprehensive, more universal, in fact more truly human—a life, not for this life only, but a transfigured and eternal life, again I should point to India. Whatever sphere of human mind you may select for your special study, whether it be language, or religion, or mythology, or philosophy, whether it be laws or customs, primitive art or primitive science, everywhere you have to go to India,

મારાશ કે, રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના કોઈ પણ અંગ અથવા તેા માનવી
 બુદ્ધિના વિકાસની કોઈ પણ શાખાનો વિચાર કરવામા આવે, તેા
 તે પ્રત્યેકમા પ્રાચીન હિન્દુઓની શ્રેષ્ઠતા તથા અમગણ્યતા અલૌકિક
 હતી અને એ વિશિષ્ટતા અથવા શુરુતા વિશ્વના અન્ય કોઈ પણ
 રાષ્ટ્રમા હતી જ નહિ, એ જ વસ્તુસ્થિતિ આપણા જોવા તથા જાણુ-
 વામા આવી શકે છે એટલે એ વિષયના અતિવિસ્તૃત વિવેચનની
 આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્થાત્ આજ સુધીમા આ વિશાળ વિશ્વમા
 જેટલા રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમા આવીને નામરોષ થઈ ગયા છે અને
 અત્યારે વર્તમાન છે તેમાના કોઈ રાષ્ટ્રની યુદ્ધવિદ્યામા તેા કોઈ રાષ્ટ્રની
 વ્યાપાર વ્યવસાયમા શ્રેષ્ઠતા દેખાઈ આવે છે; કોઈ રાષ્ટ્રની તત્વજ્ઞાન-
 મા તેા કોઈ રાષ્ટ્રની કાવ્યમા ઉત્તમતા જણાઈ આવે છે, કોઈ
 રાષ્ટ્ર શાસ્ત્ર તથા કલાકૌશલ્યમા શ્રેષ્ઠતમ મનાય છે અને એવી જ
 રીતે કોઈ એક રાષ્ટ્ર રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી અતિશય ઉચ્ચ પદની પર
 આરૂઢ થયેલું દેખાય છે; છતાં તે નૈતિક તથા યૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી પણ
 તેટલા જ પરિમાણમા ઉચ્ચનાપાત્ર હોવું જ જોઈએ એની સ્થિતિ
 તેા જોવામા નથી જ આવતી. પરંતુ આ સર્વ વિષયોમા અર્વથા સમાન
 શ્રેષ્ઠતા તથા એકસરખી અમગણ્યતા ધરાવનાર આપણા પ્રાચીન-
 તમ હિન્દુરાષ્ટ્ર વિના અન્ય કોઈ એક પણ રાષ્ટ્ર આ વિશાળ જગતી-
 ત્વમા પૂર્વે અસ્તિત્વમા હતું નહિ અને અત્યારે પણ અસ્તિત્વ નથી
 જ ધરાવતું. પ્રાચીન હિન્દુરાષ્ટ્રની આવા પ્રકારની ગૌરવગાથાનું શ્રવણ
 કરીને કદાચિત્ કોઈ શંકાશીલ મનુષ્યના મુખમાથી એવા રાષ્ટ્રો
 નીકળવાનો સંભવ છે કે- “ પ્રાચીન હિન્દુરાષ્ટ્રના આવા અગમગાદ
 કરતા ચિત્રને અંકિત કરીને તેના દોષોને છુપાવી દેવા અને કેવળ

whether you like it or not, because, some of the most
 valuable and most instructive materials in the history of
 man are treasured up in India and in India only. ”

F. Max Muller's ' India, What can it teach us ? ' p 15

શુભોના ગીતડા જ આપા કરવા એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત તથા
 યોગ્ય નથી' તો એ આક્ષેપના ઉત્તરમાં અમારે જણાવવું જોઈએ
 કે પર્વતની ઉત્પત્તિના અથવા ઉચ્ચાર્જિને તેની નાની નાની ટેકરીઓ
 તથા સામાન્ય વિભાગની ઉચ્ચાર્જિના માપથી માપવામાં નથી આવતી,
 કિન્તુ તે પર્વતના જે અત્યંત ઉચ્ચ શિખરો હોય છે તે ઉચ્ચતમ શિખ-
 રોના માપથી જ માપવામાં આવે છે એ વસ્તુસ્થિતિને આપા આક્ષે-
 પોએ અવશ્ય સહ્યમાં રાખી લેવાની છે હિમ ક્ષય પર્વતને 'નુમાધિ
 રાજ' ની જે યથાર્થ પદ્ધતિ આપવામાં આવી છે તે મમૂરી, દાર્જિલિંગ
 કિંવા સીમલા પાસેના હિમાલયના ઉચ્ચ પાર્વત્ય વિભાગોના માપથી
 નથી આપવામાં આવી, કિન્તુ ગૌરીશંકર ધ્વજમિરિ તથા કાચન-
 ગમાં જેવા અગત્યુબિત શિખરોના માપથી જ આપવામાં આવી છે
 એ જ ન્યાયથી હિન્દુઓની સરકૃતિ તથા હિન્દુજાતિયે વિશ્વના
 ઇતિહાસમાં કરેલા મહત્કથોને માપતી વેળાએ તેમના અત્યુચ્ચ
 શિખરોના માપની જ સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે, તેમની ન્યૂન-
 તાઓના મપની વિશેષ આવશ્યકતા નથી, એ હવે નવીનતાથી
 જણાવવું પડે તેમ છે જ નહિ

એસીરિયન, એમીતોનિયન, ઇજિપ્શિયન, રિનિશિયન, ગ્રીક,
 ઇરાનિયન તથા રોમન આદિક અનેક પ્રાચીન રાષ્ટ્રો ઉચ્ચ પામ્યા,
 વંશવના શિખર પર વિરાજમાન થયા અને ત્યાર પછી રાજનૈતિક
 ક્રાતિયો, સામાજિક ઉત્પાત કિંવા વર્ણવિદેશના ભૂકપના પગમાં
 સપડાઈને અતે નામશેષ પણ થઈ ગયા, પરંતુ એવા પ્રકારની રાજ-
 નૈતિક ક્રાતિયો, સામાજિક ઉત્પાતો તથા વર્ણવિદેશના ભૂકપ
 આદિકના પગમાં સપડાઈને પણ મહાભાગ્યશાલિની હિન્દુજાતિ
 પોતાના વિશિષ્ટ હિન્દુત્વને અવિચળ રાખીને અત્યારના ક્ષણ પર્યન્ત
 પોતાના અસ્તિત્વને ધારણ કરી રહી છે તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ
 વાર? હિન્દુધર્મની ઈમારત સનાતન સત્યના પાયોપર ચણાયથી

હોવાથી તેના જ આશ્રયથી જન્મેલી તથા પોષાણને વૃદ્ધિગત યોગેલી હિન્દુસંસ્કૃતિ, તેનામા જે એક પ્રકારની વિવક્ષણ ક્રિયા અદ્ભુત જીવનશક્તિ તથા શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે તેના યોગે, પોતાના અસ્તિત્વને ધારણ કરી રહી છે અને એ હિન્દુધર્મમા જન્મેલી તથા હિન્દુ-સંસ્કૃતિવડે પોષાપક્ષી પ્રાચીનતમ હિન્દુજાતિ (અથવા હિન્દુરાષ્ટ્ર) અત્યારસુધી જીવ્યુપયે પ્રયાણ ન કરના સજીવન રહી શકી છે એમા દેશમાત્ર પણ સશય નથી. એસીઆ, ઍશીયોન, ઇન્ડિય, ઇરાન, ગ્રીસ તથા રોમ આદિક રાષ્ટ્રો તથા તેમની સંસ્કૃતિઓ વૈભવશાલી હતા એ વાર્તા મત્ત હોવા છતાં પણ તે રાષ્ટ્રોના વૈભવો તથા સંસ્કૃતિયો આકાશમાની કોઇ એક ઉંચા જેવી રીતે પૃથ્વી તથા આકાશમા દક્ષિણ દેહીધમાન પ્રકાશને વિસ્તારતી અને સોઢોના નેત્રાને આજી નાખતી તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે કિંવા એક ધૂમકેતુ પોતાના પિંડમણ્ણ વેગથી તેમ જ અપૂર્વ આકૃતિથી વિશ્વને ભય તથા આશ્ચર્યથી ચક્રિત કરતો ઉદય પામ્યા પછી ગાંધ સમયમા જ અનેત આકાશમા ધાવમાન થઇને અદશ્ય થઇ જાય છે તેવા પ્રકારના હોવાથી પોતાના અસ્તિત્વને દીર્ઘકાલ પર્યન્ત દેખાવી શક્યા ન હોતા. પરંતુ હિન્દુરાષ્ટ્રનો વૈભવ તથા હિન્દુ સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ એથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી હિન્દુરાષ્ટ્ર-વૈભવ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિરૂપ સૂર્યનારાયણ, તેને અનેક વાર મેવાચ્છાદિત થવાના કિંવા વિપત્તિરૂપ ગ્રહણના પાશમા સપ્રકાશ જવાના પ્રતિકૂલ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે એવા તથા ગ્રહણના પાશને છેદીને, વિશાળ વિશ્વના એકેએક વિભાગમા પોતાના પ્રકાશ, પોતાની ઉજ્જ્વલતા તથા પોતાના ચૈતન્યને પ્રસારતો અખિલ માનવજાતિને સમાધાન તથા સૌખ્યના નિધિયો સમર્પતો અત્યારે પણ હિન્દુસ્થાનદેશરૂપ ગગનમા પૂર્વ પ્રમાણે જ પ્રકાશી રહ્યો છે અને સૃષ્ટિના અન પર્યન્ત એ જ પ્રમાણે પ્રકાશવાનો છે એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

હિન્દુજાતિ અથવા હિન્દુરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠતા આવી રીતે સ્વર્ગીય

શ્રેષ્ઠતા વૃદ્ધ હોવાથી અને આ દેશને હિન્દુમતિના નિવાસના થોડે જ 'હિન્દુસ્થાન' નામની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી ધરતી સનની ચૌદમી સદીમાં થઈ ગયેલા અબ્દુલ્લાહ વાસિક નામક એક મુસ્લિમ મોરિંએ (ઇતિહાસલેખકે) પણ પોતાના 'તાજિયાતુલ અમ્સાર' નામક ઇતિહાસગ્રંથમાં હિન્દુસ્થાનની પવિત્ર ભૂમિના સમૃદ્ધતા અતિશય પૂર્ણ હોવાથી એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે " સર્વ લેખકોની પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા રહિત માન્યતા અનુસાર હિન્દુસ્થાન દેશ તે વિશાળ વિશ્વનો એક અત્યંત રમણીય વિભાગ અને પૃથ્વીનો એક અત્યંત અનુરૂપ નિવાસાલય છે હિન્દુસ્થાનની ભૂમિની ધૂપિકા વાયુ કરતા પવિત્રતર છે અને હિન્દુસ્થાનનો વાયુ પવિત્રતાની પોતાની પવિત્રતા કરતા પણ પવિત્રતર છે, હિન્દુસ્થાન દેશના મહારમણીય સમૃદ્ધ ભૂમિ-ભાગો સ્વર્ગના ઉદ્યાનની જ પ્રતિરૂપણ કરી રહ્યા છે અર્થાત્ જો એમ કહેવામાં આવે કે હિન્દુસ્થાનમાં જ સ્વર્ગનો સમાવેશ થયેલો છે તો તેથી તમારે લેશ માત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થવાનું નથી, કારણ કે, જો વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે તો સ્વર્ગની પોતાની પણ એટલી ચોખ્ખતા નથી કે તેની હિન્દુસ્થાન દેશ સાથે તુલના કરી શકાય "+

+ " India, according to the concurrent opinion of all writers, is the most agreeable abode on the earth and the most pleasant quarter of the world Its dust is purer than air and its air is purer than purity itself Its Delightful plains resemble the garden of paradise

If it is asserted that Paradise is in India

Be not surprised, because Paradise itself is not comparable to it

Elliot's History of India, Vol III pp 28 and 29.

" (નીચેનું થોડું) વર્ણન તે જોહેર-વાડીઓનું છે કે જોનો પરાક્રમ ગારોને વાચકો આપવામાં આવ્યો છે તેમાં પાણીની નદીઓ છે કે જે કદી વાસ મારી ગયેલનાર નથી, અને દૂધની નદીઓ છે કે જોનો સ્વાદ કદી

મુસ્લિમોના ધર્મગ્રંથ કુરાન શરીફમા જન્મત અથવા મિલિ-
સ્તનું જે સામાન્ય વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તે જ જે ખરેખર
જન્મત હોય, તો તે જન્મત અથવા સ્વર્ગથી તો હિન્દુઓના આ
પૃથ્વી પરના ' હિન્દુસ્થાન ' નામક અશ્રુતપૂર્વ સ્વર્ગની કદાપિ લેણ-
માત્ર પણ સ્પર્ધા કિવા સમાનતા કરી શકાય તેમ નથી અને તેથી
જ એ મુસ્લિમ ઇતિહાસવેબ્ધકે હિન્દુસ્થાન દેશને સ્વર્ગથી પણ

બદલાતો નથી, અને દારૂની નદીઓ ■ કે જે પીનારાઓને મુર અને
સ્વાદિષ્ટ હોય છે, અને શુદ્ધ મધની નદીઓ છે અને તેઓને માટે તેમા
સપ્તળી જાતના ફળો અને પોતાના પરવરદેમાર તરફથી મારી ■ શું (જેને
આ નેઅમત આપવામા આવી છે) તે તેના જેવા છે કે જે નિરતર
આગમા રહેનાર છે ? અને જેઓને ઉત્તમ પાણી પીવરાવવામા આવે છે
અને તે તેઓના આતરડાના કટકે કટકા કરી નાખે છે ? "

‘ કોરઆને મહદ ’ નો ફારસી અને અરબી સાવાના પ્રોફેસર રોબ
ગોલ્ડમ્મદ એસક્રહાની કૃત ગુજરાતી તરજુમા, પૃષ્ઠ ૯૭૮.

આ કુરાન શરીફની ‘ સુરતો ગોલ્ડમ્મદ ’ શીર્ષક ૪૭ મી સુરાની ૧૫ મી
આયાતનો ગુજાર અનુવાદ ■ અને એમા વર્ણવાયલા સ્વર્ગની વસ્તુઓમાની
કઈ વસ્તુ હિન્દુસ્થાન દેશમા વિષુદ્ધ પરિમાણમા નથી મળી આવતી ? મિનુ,
મગ્ગ, અમુના, બ્રહ્મપુત્ર, કૃષ્ણ તથા કાવેરી જેની હિન્દુસ્થાનની સતતવાહિની
સનિતાઓના મહાપવિત્ર નિર્મલ નીર કદાપિ વારા મારીને બગડે છે ખરા
કે ? ગોધન એ જ જે પવિત્ર દેશનું પ્રધાન ધન મનાય છે તે ગૌમાતાઓના
આવ્યોગમાથી ઉત્પન્ન થકને માનવમુખમા સતત વહન કરનારી બારસરિતા
ઓના ક્ષીરનો સ્વાદ કદાપિ બદલાય છે ખરો કે ? હિમાલય, મહાનલેશ્વર,
માધેરાન તથા એવા જ અન્યાન્ય સત્તાવધિ બારતીય પર્વતો તથા આરવ્યો-
માના મધપૂડા માનવજાતિના પોષણમાટે જે મુર મુ (મધ) ની સરિ-
તાઓને વહેવડાવી રહ્યા છે તે વટના કયા કોઈથી અજાણી છે ? હિન્દુસ્થાનમા
વળી સુરા તો સુરા, પણ તે સજીવની સુરા જેવી કેવળ મુર તથા સ્વાદિ-
ષ્ટ નહિ, કિંતુ મુરતા તથા સ્વાદિષ્ટતા ઉપરાંત એક વાર તો મરણોન્મુખ
મનુષ્યને પણ સજીવન કરી દેનારી સ્વર્ગીય સુરાઓની સરિતાને પણ વન્વ-
તરિ, ચરક તથા મુમુત જેવા મહાવૈભવાળેએ પ્રથમથી જ વહેવડાવી રાખી,

અધિક રમણીય દર્શાવીને પોતાની સસત્રિયતા તથા સત્યવાદિતાને વિશ્વને સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો છે

હિન્દુની હિરણ્યગર્ભતા તથા હિન્દુસ્થાન દેશની અર્થોક્તિ ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રાથમિક પરિચયમાટે આટલી જૂમિકા પર્વાસ હોવાથી આ જૂમિકાની સમાપ્તિ કરીને હવે આપણે પ્રતિપાલ વિષયના પ્રતિ-
પાદનમા જ અગ્રેસર થઈશું

છ અને અ તે આમરૂળ જેવા આ પૃથ્વીના અમરરૂળને ઉપનવનારી તથા સમસ્ત વિશ્વને એ અમરરૂળનો સ્વાદ ચખાડનારી હિન્દુભૂમિ (હિન્દુસ્થાનની ભૂમિ) એવા કયા ઉત્તમ રૂળો છે કે જે રૂળોને ભિન્ન ભિન્ન ઋતુઓમા નથી ઉપનવતી ? અમરતાનની પરિરિપતિ એથી સર્વથા વિપરીત પ્રકારની એટલે કે જ્યાં હોડોને કા તો જળની પ્રાપ્તિ જ નથી થતી અને કા તો મરુ-
ભૂમિના ઠીના પાણી જ પીવા પડે છે અને તેથી અમરતાનવાસીઓના આતરણના કટકે કટકા થઈ જાય છે એવા પ્રકારની હોવાથી તે મુરિદમ ઇતિહાસરેખક અબ્દુલ્લાહ વાસિફને હિન્દુસ્થાન દેશ કુશન શરીરમા વર્ણ-
વાયલા એ બિહિરત (સ્વર્ગ) કરતા પણ અધિક શ્રેષ્ઠ, અદ્વિતીય તથા અતુલનીય કિંબદુના અનિર્વચનીય દેખાવો હોય, તો એમા આશ્ચર્ય નેતુ કાઈ છે જ નહિ, કારણ કે, કુશન શરીરમા વર્ણવાયલા સ્વર્ગથી તો હિન્દુ-
સ્થાન દેશની સ્વર્ગીયતા કિંવા યોગ્યતા કોટિ કોટિવાર વિશેષ છે એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

પ્રકરણ ૧ છું

હિન્દુસમાજઘટના

વિશ્વની અનેક પ્રાચીન તથા વૈભવશાલિની સંસ્કૃતિયો તેમ જ વિશ્વના અનેક પ્રાચીન તથા વૈભવશાલિ રાષ્ટ્રો નામશેષ થઈ જવા જતા હિન્દુસંસ્કૃતિ, હિન્દુરાષ્ટ્ર તથા હિન્દુધર્મ એ કેવળ ત્રણ ભારતીય વસ્તુઓ જ ‘સનાતન’ વિશેષણને પાત્ર થા કારણથી થઈ શકી છે એ વિષયનું જુમિકામાં આપણે સામાન્ય દિગ્દર્શન કરી આવ્યા છીએ એટલે આ પ્રકરણમાં એ જ વિષયનો આપણે તેનાથી કાંઈક જિનન દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે

અનેક મનુષ્યો અથવા વ્યક્તિઓના સમુદાયને ‘સમાજ’ નામની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એટલામાટે તે સમુદાયનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ છે અને તે સમાજની અભિવૃદ્ધિ તથા તે સમાજનો હાસ કયા નિયમો અનુસાર થતા રહે છે એ પ્રશ્નના સળધમાં યુરોપીયન સમાજશાસ્ત્રાવેતાઓમાં દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ઊઠાપોઠ થયા પછી અને એવા એક સિદ્ધાંતને સર્વમાન્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે સમાજ એટલે વાનુકાજુમિયાની વાનુકાના અનેક કણો પ્રમાણે એક બીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર તથા અસંજલ અનેક વ્યક્તિઓનો એકત્ર વસનારો સમૂહ નથી, હિન્દુ માનવસમાજ એક (Organic body) સજીવ તથા મચેતન વસ્તુ છે, અને તેનો ઉત્કર્ષ તથા અપઠ્ઠ સૃષ્ટિમાની ઇતર સજીવ તથા સચેતન વસ્તુઓના વૃદ્ધિ તથા હાસના નિયમોને અનુસરીને જ થતો હોય છે અર્થાત્ સમાજ તથા રાષ્ટ્રની ચિરસ્થાયિતામાટે તેમની ઘટના સૃષ્ટિના નિયમ અનુસાર તેમ જ શાસ્ત્રશુદ્ધ પાયાપર જ થવાની આવશ્યકતા છે એ સર્વથા નિસશય છે સહસ્રાવધિ જાતિયોની સચેતન વસ્તુઓની ઉત્કાતિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને ઈર્નર્ટ સ્પેન્સર આદિક પાશ્ચાત્ય ઉત્કાતિ-

વાદીઓએ એવા સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરેલો છે કે સજીવ તથા સચેતન વસ્તુની જેમ જેમ અધિકાધિક ઉત્ક્રાંતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેના બિન્ન બિન્ન શારીરિક વ્યાપારો તથા કાર્યો કરવામાટે બિન્ન બિન્ન અવયવો તથા ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થતા જાય છે જીવોની ઉત્ક્રાંતિના સર્વથી નીચેના સોપાનપરના જીવો તે અનિસૂક્ષ્મ અણુજીવો હોઇને તેમનામાં બિન્ન બિન્ન અવયવો જિંવા ઇન્દ્રિયોનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે, તેમના મર્વ વ્યાપારો તેમના અણુમાત્ર ગોળ શરીરો જ કરતા હોય છે સારાસ કે, પ્રત્યેક વ્યાપાર અથવા કાર્ય માટે એક બિન્ન તથા સ્વતંત્ર અવયવ કિંવા ઇન્દ્રિયનો જે ઉદ્ભવ તે ઉત્ક્રાંતિની અતિમ સીમા હોઇને તે સીમા મનુષ્યજાતિમાં અથવા મનુષ્યપ્રાણીમાં બહુ બંશે સિદ્ધ થઇ ગયેલી જોવામાં આવી શકે છે

સૃષ્ટિની સજીવ તથા સચેતન વસ્તુઓની ઉત્ક્રાંતિનો એ જ નિયમ જે સમાજઘટનામાં વિશેષ પરિમાણમાં પળાયતો જોવામાં આવી શકતો હોય તે સમાજને ચિરસ્થાયી કિંમતુના સનાતન થવાને પાત્ર થયેલો ગાની સેવામાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રસવાય નથી એ ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વની દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જોતા વિશ્વના અન્ય સર્વ માનવસમાજો કરતા હિન્દુસમાજની ઘટના અત્યંત અધિક પરિમાણમાં સૃષ્ટિનિયમોને અનુસરીને થયેલી છે એમ કોઈ પણ જુદા માન, વિચારશીલ તથા નિષ્પક્ષપાત મનુષ્ય તત્કાલ કહી શકે તેમ છે સમાજના અસ્તિત્વ, પોષણ તથા વૃદ્ધિમાટે જે વ્યાપારો તથા જે કાર્યો આવશ્યક છે તે વ્યાપારો તથા કાર્યોના વિશુદ્ધ સપાદનમાટે તે સમાજમાં બિન્ન બિન્ન અવયવો તથા ઇન્દ્રિયો (અર્થાત્ વર્ગો) ની જે ઉત્પત્તિ તે જ તે સમાજની અભિવૃદ્ધિનું પ્રધાન ચિહ્ન છે પુરુષસૂત્રમાં રાષ્ટ્રપુરુષના ચત્ત્ર અવયવોના સ્થાનમાં કરાવેલી આતુર્વર્ણ્યની સ્થાપના કેટલી મીમાપર્વન્ત માર્મિક અથવા રહસ્યપૂર્ણ છે એ તંત્ર આ વિવેચનથી તત્કાલ આપણા લક્ષમાં આવી જાય ■ સામાજિક વ્યાપાર તથા કાર્યોના આ પૂર્ણ

વિભેદીકરણનું ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વ હિન્દુસમાજઘટનામા વર્ણાશ્રમધર્મના રૂપે પરિણીત થયેલું હોવાથી જ હિન્દુસમાજ, હિન્દુરાષ્ટ્ર તથા હિન્દુધર્મ અત્યારના પણ પર્યન્ત સંજીવન રહી શક્યાં છે કેવા પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ રાખી શક્યાં છે એ કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે. યૂરોપીયન્ માનવસમાજમા અમુક વ્યક્તિએ જ અથવા અમુક એક વ્યક્તિસમૂહે જ સમાજનો અમુક વ્યાપાર અથવા સમાજનું અમુક એક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવું જોઈએ એવો કોઈ નિયમ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી; કિન્તુ કોઈ પણ એક વ્યક્તિ અથવા અમુક વ્યક્તિઓના એક સમુદાય વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રતિસ્પર્ધાના તરવેના નામ તળે પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનારો અથવા તો પોતાના મનને યોગ્ય લાસનારો કોઈ પણ વ્યવસાય ગમે ત્યારે અને ગમે તે વેળાયે કરતો રહે છે, અને વારંવાર પોતાના વ્યવસાયોને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર બદલતો રહે છે. અર્થાત્ યૂરોપીયન્ માનવસમાજ, તેની આ પરિસ્થિતિને જોતાં, અદ્યાપિ ઉપર્યુક્ત અણુજીવની અથવા તો તેનાથી થોડીક ઉચ્ચતર કોટિનો જ છે અને તેના શરીરમાં હાલમા જ લિન્ન લિન્ન અવયવો તથા ઇન્દ્રિયોના ઉદ્ભવનો આરંભ થવા માડ્યો છે, એમ જ આપણે નિરુપાપવશાત્ કહેવું પડે છે; કારણ કે, યૂરોપમાં વ્યવસાયસંઘ (ટ્રેડ ગિલ્ડ)ના રૂપે વિભેદીકરણ અથવા હિન્દુઓની વર્ણવ્યવસ્થાનું તત્ત્વ ધીમે ધીમે દૃષ્ટિગોચર થવા માડ્યું છે. સારાશ કે, યૂરોપમાંના આજકાલના એ વ્યવસાયસંઘો કેટલાંક સતકે પછી આપણા વર્ણ તથા જાતિયોના વલનને જ સ્વીકારી લેશે અને જો તેમ થશે, તો જ યૂરોપીયન્ સમાજને અભિવૃદ્ધિ તથા ગિરસ્થાપિતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

આપણા પ્રાચીન સમાજપ્રવર્તક હિન્દુ ઋષિયોએ સૃષ્ટિના આ ઉત્ક્રાંતિનિયમને જાણી લધને અને તે નિયમને અનુસરીને જ હિન્દુસમાજની ઘટના કરેલી છે. જેવી રીતે તે હિન્દુ ઋષિયોનાં

આત્મનિરીક્ષણ તથા આત્મજ્ઞાન અત્યંત શ્રેષ્ઠ કોટિના હતા તેવી જ રીતે તેમનું સૃષ્ટિવિષયક જ્ઞાન પણ અગ્રાધ હોવાથી તેમણે સૃષ્ટિના ભિન્ન ભિન્ન ગૂઢાગૂઢ અને સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ વ્યાપારો તેમ જ કાર્યોનું પણ સૂક્ષ્મ અવતોડન કરીને તેના આધારે સમાજઘટના તથા વ્યક્તિના સદાચારોના સનાતન સિદ્ધાંતોને બાધી લીધા હતા એ સિદ્ધાંતોના પાયા પર જ હિન્દુસમાજઘટનાની પ્રમારત અણ્યાયની હોવાથી કતૃત્વ સાથે સૌખ્ય, પ્રગતિ સાથે સ્થિરતા અને અભિવૃદ્ધિ સાથે સ્વત્વસરક્ષણનો જો હિન્દુસમાજને ચિન્તાભ મળ્યો હોય અને એ સૃષ્ટિનિયમરચાપિત સિદ્ધાંતોને અનુસરવાથી જ હિન્દુઓના સમાજનિયમ તથા સમાજસરથાને દૃઢતા તથા સ્થિરતા સાથે જો એક પ્રકારની દિવ્ય ઈજ્જતવંતતા પણ આવી મળી હોય, તો એ સ્વાભાવિક હોવાથી એમાં આશ્ચર્ય પામના જેવું કાંઈ પણ નથી માનવ શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન અવયવો તથા ભિન્ન ભિન્ન ઇન્દ્રિયો એક જ અતિગેભ્યાની પ્રેરણા અનુસાર વર્તેને પોતપોતાના વ્યાપારો તથા કાર્યો છતર અવયવો તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો તથા કાર્યોની વચ્ચે ન આવતા એક ખીજને યોગક થઈ પડે તેવી રીતે કાંઈ પણ પ્રકારના કોલાહલ વિના કરતા રહે છે અને તેથી જ મનુષ્યપ્રાણી ઉત્સાહપૂર્ણ તથા બનાદય રહીને અભિવૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા રહે છે કિંવા સૂર્યમાલામાના ભિન્ન ભિન્ન મહો, ઉપમહો તથા લઘુ મહો મધ્યવર્તી સૂર્યની વ્યાકર્ષણશક્તિના અનુરોધથી પોતપોતાની વિવક્ષિત મ્હામા પોતાથી ભિન્ન અન્ય મહો, ઉપમહો તથા લઘુ મહોની ગતિમા લેશમાત્ર પણ બાધાશ્પ ન થતા વિવક્ષિત ગતિમા ફરતા રહે છે તેથી જ સૂર્યમાલાનું આ ચક્ર સુચરિત ચાલતું રહે છે એ જ ન્યાયથી હિન્દુસમાજ ન્યારે પોતાના વૈભવો તથા સામર્થ્યના શિખર પર આરૂઢ થયેલો હતો તે વેળાએ તેના ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ, વર્ગ તથા જાતિયો અન્ય વર્ણ, વર્ગ, તથા જાતિના વ્યવસાયોની વચ્ચે ન આવતા અથવા તેમાં દસ્તક્ષેપ ન કરતા પોતપોતાના નિયત વ્યવસાયોને નિયમિત રીતિથી તથા

સમસ્ત હિન્દુસમાજમાટે પોષક ચર્ષ પડનારી પદ્ધતિથી કાર્ય કરતા હતા તેથી જ હિન્દુસમાજ સર્વત્રેષ્ટ ચઢને અવનતિના કાળમા પશુ પોતાના અરિતત્વને ટકાવી રાખવાની ક્ષમતા અથવા શક્તિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો.

સારાશ કે, હિન્દુસમાજની ઘટના આવી રીતે શાસ્ત્રશુદ્ધ પાયા પર થયેલી હોવાથી અર્વાચીન યુરોપીયન્ સમાજરચના તથા યુરોપીયન્ સરકૃતિમા દેખાતા દોષો, ન્યૂનતાઓ તથા વિગુણતાનો હિન્દુ સમાજઘટના તથા હિન્દુસરકૃતિમા લેશમાત્ર પશુ અવિર્ભાવ થઈ શક્યો નથી હિન્દુસમાજમા સ્પર્ધો તથા કંવદના માદક ઉત્તેજન વિના જ શાતતા તથા ચિરંજીવીત્વ સર્વ સામાજિક વ્યવહારો તથા મામાજિક પ્રતિયોગ્યતા રહ્યા છે યુરોપીયન્ માનવસમાજ પ્રમાણે હિન્દુસમાજના એક જ વર્ગ પાસે અસીમ સર્પતિ આવી જતા અન્ય વર્ગોને દીનતા તથા દારિદ્ર્યને ભોગવવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત નથી થયા અને શ્રીમાનને અધિક શ્રીમત તથા ધનહીનને અધિક દગ્ગિ કરી નાખનારા સમાજઘટનો તથા સમાજનિયમો પશુ હિન્દુસમાજમા નથી આવ્યા વર્ણોશ્રમપદ્ધતિનો મુખ્ય અર્થ (અથવા રહસ્ય) એ જ છે કે, પ્રત્યેક વર્ણ, વર્ગ અથવા જાતિ અને તે વર્ણ, વર્ગ તથા જાતિની પ્રત્યેક વ્યક્તિને હિન્દુસમાજે તેમની શારીરિક તથા માનસિક યોગ્યતા અનુસાર તેમ જ સામર્થ્ય અનુસાર વિશિષ્ટ કાર્યો કરવાના સધિયો (અવસરો) તથા સાધનો આપતા જ આપી મૂક્યા હોવાથી તેમના એ કાર્યકરણથી સમસ્ત સમાજ તથા રાષ્ટ્રના વ્યવહાર, દિત તથા પ્રગતિ આદિ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થતા રહે છે, અને તે કાર્યોના સંપાદન સાથે વ્યક્તિઓના સ્વાભાવિક ગુણો, શક્તિઓ તથા કૃતૃત્વ આદિનો પશુ સુલભતા તથા શાતતાપૂર્વક વિકાસ થનો જાય છે. હિન્દુસમાજની આ વર્ણોશ્રમવિભાગપદ્ધતિના યોગે સ્પષ્ટિનો એક જ વર્ગના મનુષ્યોના ભડાગમા સચ્ચા ન થતા ને સર્પતિની મવ વર્ગના મનુષ્યોના ભડારોમા યોગ્ય વહેંચણી થતી દેવાયા હિન્દુસમાજ દેશમા

હિન્દુશાસનકાળમાં અષ્ટાદશવિધા દારિદ્ર્ય તથા જળાત્કારે નિર્જલા એકાદશાવ્રત પાળવાના એટલે કે જૂએ મરવાના પ્રસંગે મનુષ્યોના શિર પર ખાંધા આવતા જ ન હોતા, લોકોની નેતિક તથા બૌદ્ધિક પ્રગતિ થતી રહેતી હતી, રાષ્ટ્રીય વ્યવહારો ચોખ્ખાટથી તથા ખૂબ રાણુ રિતો જ આપ્યા કરતા હતા અને તેમાં પણ વળી અધિકતા એ કે શાંતિ તથા સ્થિરતા અવિચલ રહેવાથી હિન્દુગણ અથવા હિન્દુ-જાતિની દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક પ્રગતિ થયા કરતી હતી.

હિન્દુઓની સમાજઘટનાની જે કાંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ તથા મુખ્ય વિશેષતા અથવા વિશિષ્ટતા હોય તે તે તેનો વર્ણાશ્રમવિભાગ છે એ તે પૂર્વે કહેવાયેલ જ છે. જે વેળાએ હિન્દુઓની સમાજઘટનાનો આગલ થયો તે વેળાએ ભારતવર્ષમાં આર્ય તથા અનાર્ય એવી રીતે માનવજાતિના માત્ર જે જ પ્રધાન વિભાગો હતા અર્ચાત્મક કાળમાં સમ્ય—Civilised—તથા જાગ્રમ—Savage—નામક માનવજાતિના જે જે વિભાગો માનનામાં આવે છે તેવા જ પ્રકારના એ આર્ય તથા અનાર્ય નામક જે વિભાગો પ્રાચીનકાળમાં હતા એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ એ જે માનવવિભાગોમાના ‘આર્ય’ નામક વિભાગમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના વળી ચાર વર્ણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા—

૧ બ્રાહ્મણ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન, વિદ્યા તથા શાસ્ત્રકલા, અધ્યાપન તથા અધ્યાપન અને યજ્ઞન તથા યાજ્ઞન એ બ્રાહ્મણોના કર્મ અથવા કાર્યો હતા.

૨ ક્ષત્રિય—ધનુર્વિદ્યા તથા સુદૃઢતા વિચરક પ્રવીણતાને પ્રાપ્ત કરીને ધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવાયેલા નિયમ અનુસાર યોગ્યતાપૂર્વક ગાંધ્યતત્ત્વ ચલાવવું એ ‘ક્ષત્રિય’ નામક વર્ણના પ્રધાન કર્તવ્યો હતા.

૩ વૈશ્ય—કૃષિકર્મ (ખેતી કરવી), ગોરક્ષણ તથા ગોપાલન, વ્યાપાર (વાણિજ્ય) અને અન્યાન્ય કયાકૌસલ્ય વિષયક વ્યવસાયો કરવા એ સર્વ વૈશ્યવર્ણના કર્તવ્યો હતા.

૪ શૂદ્ર—જે મનુષ્યો માનસિક તથા બૌદ્ધિક યોગ્યતામાં

ઉપર્યુક્ત ત્રણ વર્ણોના મનુષ્યોથી બિતરતી પકિનના હોય તેમની ગણના 'શૂદ્ર' વર્ણમાં કરવામાં આવતી હતી અને ઉપર્યુક્ત ત્રણ વર્ણના મનુષ્યોના ગૃહોમાં વૈતનિક સેવક (પમારદાર નોકર) તરીકે રહીને ગૃહકાર્ય ઇલાદિ કાર્યો કરના એ જ શૂદ્ર વર્ણનું પ્રધાન કર્તવ્ય હતું x

આ કર્મવિભાગના અવલોકનથી એ તો કાંઈ પણ નાણી શકે તેમ છે કે વિશ્વના કાંઈ પણ દેશના સુસજ્જ અથવા સુધરેલા માનવ-સમાજમાં આના પ્રકારનો કર્મવિભાગ એક અથવા અન્ય સ્વરૂપમાં અવશ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતો જ હોય છે; છતાં આ વિષયમાં આર્યાવર્તવાસી હિન્દુઓની શ્રેષ્ઠતા અથવા નિશિષ્ટતા કેવળ એટલી જ છે કે હિન્દુઓએ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં આ કર્મવિભાગપદ્ધતિને શાસ્ત્રીય તરવેના પાયાપર બિભી કરીને પૂર્ણતાની અતિમ સીમા પર્યંત પહોંચાડી દીધી હતી જે શાસ્ત્રીય તરવેના પાયાપર એ કર્મવિભાગ-પદ્ધતિના આગાત્મ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું તે તરવે આતુન-શિકતાન, શ્રમવિભાગ, સમાજની કાર્યકારિણી શક્તિની વરકમર તથા

x હિન્દુઓના આ આતુવચ્ચ સમાજના આ 'સ્વભાવ' (સ્વાભાવિક) કર્મો તથા શુભો શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં આવી રીતે વર્ણવાયલા છે —

“શમ, દમ તપ, ધનિત્રતા, શાંતિ (સમારોહતા), સરજતા, વેદોનુ જ્ઞાન, પરમાત્મા વિષયક વિજ્ઞાન તથા આસ્તિકતા એ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક કર્મ છે શૌર્ય, તેજરિવના, ધૈર્ય, આતુર્ય, શુદ્ધભૂમિભાષી પદ્માયન ન કરક, ઉદારતા અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક કર્મો છે જેની, ગાંધીનું દક્ષણ અને વ્યાપાર એ વૈશ્યના સ્વાભાવિક કર્મો છે તેમ જ બાગરી કરવી એ શૂદ્રનું સ્વાભાવિક કર્મ છે.”

“શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા, અ ૧૮ મા, શ્લો ૬૨ ૬૩, ૪૬

+ એ આતુવ શિક્ષાના તરવેની મદદતા તથા બ્યાપમાના નદરધને ચૂકાપીયન મનાજનાજવેતાઓ અવાધિ સપૂર્ણ સ્વરૂપમાં અથવા તેમ પર્યાપ્ત પરિમાણમાં સમજ જ નથી તકયા તે કે એ તરવેના નદરધને રમજી લેવાના તેમના પ્રવડ પ્રયત્નો તો આજ્ઞ છે.

રક્ષા, સમાજના સામર્થ્યની મુદ્દલ વૃદ્ધિ અને સમાજના મનોશુદ્ધિ ગુણોનો વિશિષ્ટ પ્રકારથી ચનારો પૂર્ણ વિકાસ આદિક હતા. અત્યારે યુરોપ તથા અમેરિકા આદિક સર્વ સુધરેલા દેશોમાં જેવી રીતે વિદ્વાનો યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો (ડૉક્ટરો), ધારાસાસ્ત્રીઓ, ધર્માધ્યક્ષો, વ્યાપારીઓ તથા શ્રમજીવીઓના વર્ગો આપણા જેવામાં આવ્યા કંઈ છે તેવી જ રીતે ભરતખંડ અથવા હિન્દુસ્થાનમાં પણ એ સર્વ વર્ગો પ્રાચીન કાળમાં હતા અને અત્યારે પણ ક્યા નથી ? પરંતુ એમાં જે ભેદ છે તે એટલો જ કે પાશ્ચાત્ય માનવસમાજની એ કર્મવિભાગપદ્ધતિ શિથિલ, અપૂર્ણ, અસ્પષ્ટ તથા ચચલ હોઈને તેનું કાર્ય અનિયમિત તથા યદ્યચ્છાથી જ ચલું રહે છે, પરંતુ ભારતીય હિન્દુસમાજની કર્મવિભાગપદ્ધતિ દૃઢ, પરિપૂર્ણ, સ્પષ્ટ તથા સ્થિર હોઈને તે કોઈ એક યત્ર પ્રમાણે પોતાના કાળને સર્વથા નિયમિત તથા અપ્રમાણ પૂર્વક કર્યો કરે છે.

હિન્દુસમાજની ઘટનાનો જે સમયે આરભ થયો હતો તે સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ કેટલાક કાળ પર્યન્ત એ વર્ણવ્યસ્થાને અત્યારની દૃઢ જાતિવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ન હોતું ઉપર્યુક્ત ચાર વર્ણનાં ભેદો પોતપોતાના નવોદિત ગુણકર્મ અનુસાર પોતાથી જિતરતા વર્ણમાં અથવા તે પોતાથી અદતા વર્ણમાં પ્રવેશ કરી શકતા હતા, એટલે કે, તે કાળમાં વ્યક્તિઓની ઉત્ક્રાંતિ તથા અપક્રાંતિ કિંવા ઉન્નતિ તથા અવનતિ એક સરખી રીતે સમાજમાં સમરેપાથી ચાલ્યા કરતી હતી. સમાજઘટનાની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આમ થવું એ સ્વાભાવિક પણ હતું અને તે સાથે ઇષ્ટ પણ હતું. આજણ માતા પિતાના ઉદરથી જન્મેલો મનુષ્ય પોતાના ગુણ તથા કર્મ અનુસાર કોઈ વાર ક્ષત્રિય, કોઈ વાર વૈશ્ય તેા કોઈ વાર શૂદ્ર થઈ જતો હતો અને એથી વિરુદ્ધ શૂદ્ર માતા પિતાના ઉદરથી જન્મેલો મનુષ્ય પોતાના ગુણ તથા કર્મ અનુસાર પોતાથી ઉચ્ચ કોટિના વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કિંવા આજણ વર્ણમાં વિરાજી જતો હતો. 'શાકર દિગ્વિજય' કારના કહેવા -

“ જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારૈર્દિજ ઉચ્યતે ।

વેદપાઠો ભવેદ્દિપ્તો બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ” ॥

અર્થાત્ “ માતાના ઊંઘરમાંથી તેા પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઘર જ જન્મે છે ; ત્યાર પછી સંસ્કારોપડે તે દિજ કહેવાય છે , જે વેદપાઠી હોય તે જ વિપ્ર છે અને બ્રાહ્મણુ તે જ છે કે જે બ્રહ્મને જાણુતો હોય ” આ ન્યાય અનુસાર તે કાળમાં સર્વ લોકો તેમના જન્મના સમયમાં ‘ શૂદ્ર ’ જ મનાતા હતા અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની પોતાની ગુણકર્મ વિષયક પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થામાં યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. ‘ મહાભારત ’ના ‘ વનપર્વ ’માં પણ એવું વિધાન જોવામાં આવે છે કે .—

“ સત્યં જ્ઞાનં ક્ષમા શીલમનૃશસ્ય તપો ધૃષ્ટિઃ ।

દૃશ્યતે યત્ર નાગેશ સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ” ॥

અર્થાત્ “ હે નાગેશ, જેનામાં સત્ય, જ્ઞાન, ક્ષમા, શીલ, અદુષ્ટતા (સાધુતા), તપ તથા ધૃષ્ટિ આદિક ગુણો દૃષ્ટિગોચર થતા હોય, તેને જ બ્રાહ્મણુ કહેવામાં આવે છે ” સારાસ કે, આમાં પણ વ્યક્તિના પોતાના ગુણકર્મને જ પ્રાધાન્ય અપાયલું છે પરંતુ એ જ ‘ મહાભારત ’ના ‘ શાંતિપર્વ ’માં એ જ વિધાન વિપરીત કમથી કરવામાં આવ્યું છે અને તે એ કે :—

“ ન વિશેષોઽસ્તિ ઘર્ણનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં જગત્ ।

બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વર્ણતાં જગત્ ” ॥

અર્થાત્ “ જ્યારે બ્રહ્મદેવે મનુષ્યપ્રાણીઓને નિર્માણ કર્યો ત્યારે તે સર્વ બ્રાહ્મણુ જ હતા, પરંતુ ત્યાર પછી તેઓ પોતપોતાની ભિન્નભિન્ન ગુણકર્મપ્રવૃત્તિ અનુસાર ભિન્નભિન્ન વર્ણના થઈ ગયા હતા ” આ વિધાનમાં પણ અન્ય રીતે વર્ણવ્યવસ્થાના વિષયમાં ગુણકર્મને જ મહત્ત્વ અપાયલું છે એ તો તત્કાળ જણાઈ આવે છે એટલે હવે એના કેટલાક ઉદાહરણોનું આપણે અવલોકન કરીશું.

કવચ એવય દાસીપુત્ર તથા ચદ્ર હોવા છતાં તેની વિદ્વાને
 જ્ઞેષ્ઠને ઋષિયોએ તેને પોતાના અમુદાયમા એટલે કે ઋષિમજ્જમા
 એક ઋષિ તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ
 તે જન્મથી ચદ્ર હોવા છતાં ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોના દષ્ટા ઋષિ
 થઈ શક્યો હતો (અનૈષ આઠણ, દ્વિતીય પંચિકા, અ. ૩-૧૬
 અને ઋગ્વેદ, દશમ મંડલ, સૂક્ત ૩૦ તથા ૩૪). મત્સ્યકામ જ્ઞનાવ
 જોતરીન હોવાથી પોતાની માતાના નામ ઉપરથી ' જ્ઞમાય ' નામે
 ઓળખાતો હતો ; કારણ કે, તેની માતાનું નામ જમાયા હતું
 (હાદોગ્ય ઉપનિષદ ૪-૪). વસ્તુરિયતે આવા પ્રકારની હોવા છતાં
 પણ તે પોતાના શુશ્રુકર્મની ઓછાના પરિણામે યજુર્વેદની એક
 શાખાનો આઘપ્રવર્તક થઈ શક્યો હતો (મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ મો,
 શ્લો ૬૫) આ વિષયના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય મળી આવે
 છે કે, " વૃદ્ધા વ્રાત્રગતમેતિ વ્રાત્રગંતિ શૂદ્રતામ્ ". અર્થાત્ " ચદ્ર
 (શુશ્રુકર્મનાયોગે) બ્રાહ્મણત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને બ્રાહ્મણ
 ચદ્રતાની ગર્તામા પછડાઈ પડે છે. " અમર સંસ્કૃત વૈયાકરણ
 (વ્યાકરણકાર) પાણિનિ ઋષિએ પોતાના ' અષ્ટાધ્યાયી ' નામક
 વ્યાકરણ ગ્રંથના ૬૬૧ અધ્યાયમાં એક પ્રાચીન વ્યાકરણકારનો
 ' વર્મણ ' પ્રત્યય સંદિત ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી એ પ્રત્યયના યોગે
 તેની ક્ષતિયતા પોતાની ગેરે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે ; ઋષિ વિશ્વા-
 મિત્ર જન્મથી ક્ષત્રિય તથા ઋષિ વાલ્મીકિ ચદ્ર હોવા છતાં પણ
 શુશ્રુકર્મના યોગે બ્રહ્મર્ષિપદને મેળવી શક્યા હતા એ વાતો તો સુપ્ર-
 સિદ્ધ જ છે એટલે એનું અધિક વિવેચન અનાવશ્યક છે. ઠીક
 ગ્રંથકારોએ હિન્દુઓની કેવળ ચાર જ જાતિયોનો પોતાના ગ્રંથોમાં
 ઉલ્લેખ કરેલો છે મૈત્રેયનીજ નામક ઠીક ગ્રંથકાર કહે છે કે
 ' કેાઈ પણ જાતિના હિન્દુથી ' સોદિસ્ટ ' એટલે કે ' બ્રાહ્મણ ' પદની
 પ્રાપ્તિ કરી શકાતી હતી ' એરિયન્ નામક ઠીક ગ્રંથકારે હિન્દુ-
 ઓના સોદિસ્ટ (બ્રાહ્મણ), કૃષિકાર (ખેડૂત), ગોપાલક અથવા

પશુપાલક (ગોવાળ અથવા લાપાડ), કારીગર, સૈનિક, અધિકારી તથા મંત્રી એવી રીતે સાત વર્ગોના ઉલ્લેખ પોતાના અથમા કરેલો છે. કર્નન ટાંડ સાહેબ પોતાના 'રાજસ્થાન' નામક ઇતિહાસપ્રથમા લખે છે કે 'સૂર્યવંશી તથા ચંદ્રવંશી નામથી ઝોળખાતા રાજવંશોની પ્રથમની કેટલીક પેઢીઓના મનુષ્યો બ્રાહ્મણ તરીકેના એટલે કે બ્રાહ્મણને વ્યવસાય પણ કરતા હતા, પરંતુ તેમના એ વ્યવસાયને વશપરપરાગત વ્યવસાયનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ન હોતું એ રાજવંશોની વશાવલીના અવતોકનથી આપણા જાણનામા આવી શકે છે કે એ વંશોની કેટલીક શાખાઓએ મધ્યતરે જ જ્ઞાત કર્યોને ત્યજી દધને તથા નવીન ગોત્રનો આરંભ કરીને બ્રાહ્મણના કર્યોને સ્વીકારી લીધા હતા અને ત્યાર પછી તેમના જ વંશજોએ પોતાના એ સ્વીકૃત બ્રાહ્મ કર્યોને ત્યાગ કરીને મૂળ જ્ઞાત કર્યોને અગ્રીકારી લીધા હતા.'

પરંતુ પછીથી વર્ણવ્યવસ્થાની એ મૃદુતાને અત થતા થતા સર્વથા હોપ થઇ ગયો, તેને અભારના રૂઢ તથા પરસ્પર અપ્રવેશ્ય જાનિએનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ મધુ અને તે સમયથી આનુવંશિકતા અથવા જન્મના તત્ત્વને પ્રધાન માનીને જાતિને નિશ્ચય થવા લાગ્યો, છતાં પણ તેમા પૂર્વવર્તિની મૃદુ અથવા પરિવર્તનશીલ વર્ણવ્યવસ્થાના ગુણકર્મવિભાગનું તત્ત્વ તો અવશ્ય અવિચલ રહ્યું હતું. અર્થાત્ બ્રાહ્મણકુળમા જન્મેના મનુષ્યને બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ થતી હતી, પરંતુ એ બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ સાથે બ્રાહ્મણ પ્રમાણે આચરણ કરવાનો ભાર પણ તેના શિરપર આવી પડતો હતો અને પોતાના બ્રાહ્મણ તરીકેના એ ઉત્તરદાયિત્વ (જવાબદારી)ને ન ઝોળખી લઇને જો તે અન્ય વર્ણના કર્યો કરવા મડી જાય, તો તે સમયની વર્ણશ્રમપદ્ધતિના અભિમાની ક્ષત્રિય રાજાઓ જે જાતિ તેના કર્યોને યોગ્ય હોય તે જાતિમા જ તેને નાખી દેતા હતા અથવા તો એવા મનુષ્યોની એક સર્વથા લિન જાતિ જ નિર્માણ થઇ જતી હતી સારાશ કે, એ કાગમા નિમ્ન જાતિયોમાથી ઉચ્ચ

જાતિયોમા પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ સર્વથા બધ થઈ ગયો હતો ને કેવળ ઉચ્ચ જાતિયોમાથી અધ પાત થવાનો, નીચ જાતિમા આવી પડવાનો કિંવા એવા પતિતોની એક નવીન જાતિ ઉત્પન્ન થવાનો ક્રમ ચાલુ રહી શક્યો હતો ત્યારપછી આશીર્વતવાસી હિન્દુઓનો પરકીય રાષ્ટ્ર તથા ભિન્ન ભિન્ન સરકૃતિયો સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ થતા પરકીય રાષ્ટ્રોના ગજાઓ જ્યારથી હિન્દુસ્થાનમા રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યાંથી આપણી-હિન્દુઓની-ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાનું એક અંગ સર્વથા દૂરી જતા આપણે હિન્દુસમાજ વિકલાગ-અપાગ-થઈ પડ્યો ચારે વર્ણો તથા તે વર્ણોમા અતશૂંત થયેલી સર્વ જાતિયો પોતપોતાનાં નિયત કાર્યો કરે છે કે નથી કરતા એની તપાસ રાખતા રહેવું અને જો તેઓ પોતપોતાના નિયત કાર્યો મથાનિયમ ન કરતા હોય, તો તેમને તેમનાથી ઊતરતી જાતિમા આસ્થા જવાની ફરજ પાડવી એ જે હિન્દુસમાજનું ધર્મનું અનુસાર હિન્દુ રાજાનું પ્રધાન કર્તવ્ય હતું તે કર્તવ્યનું મથાર્ય પાલન ચતુ અટકી ગયું એટલે એથી હિન્દુસમાજ આતેશય વિરકલિત થઈ ગયો અને એ વિરકલિ તતાના પરિણામે જ આપણા જાતિભેદને આત્યારનું મહાઅમરકારિક તથા મહાભયંર રસપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાતી છે અર્થાત આત્યારે હવે પરિસ્થિતિ એવા પ્રકારની થઈ પડી છે કે ઉચ્ચ જાતિના મનુષ્યો-ઓઓ તથા પુરુષો-મને તેવા ભયંકર ભ્રષ્ટા ચરણુ કરતા હોય, તો પણ તેમનો પોતાની જન્મજાતિ કરતા નીચ જાતિમા અધ પાત થતો નથી આત્યારે જાતિભેદને આવા પ્રકારના અતિશય હીન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ ગયેલી હોવાથી કનિષ્ઠ અથવા ઊતરતા પ્રકારની જાતિયોના હૃદયમા બ્રાહ્મણ આદિ ઉચ્ચ જાતિ-યોના મત્સર ઉત્પન્ન થવા માડ્યો છે અને એ મત્સરનું પ્રધાન કારણ જાતિભેદની એ હીન તથા ભયંકર સ્થિતિમા જ સમાયલું છે હવે આવા પ્રકારની સ્થિતિનો ઉત્પત્તિ શા કારણેથી થયેલી હોવી જોઈએ, એવો જો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા અમારે

જણાવવું જ જોઈએ કે ભારતીય યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોના થયેલા ભયાનક સંહારના યોગે રાષ્ટ્રના યુદ્ધસામર્થ્યનો હાસ થઈ ગયો, એના યોગે આર્યાવર્તનો હિન્દુ રાજ્યાધિકાર વિદેશીઓ તથા વિધર્મીઓના હસ્તમાં આવ્યો ગયો અને હિન્દુસમાજઘટનાના એ મહત્ત્વયુક્ત કાર્યના કર્તા હિન્દુધર્મોનુયાયી સામર્થ્યશીલ હિન્દુસમ્રાટના અભાવે હિન્દુ-સમાજવ્યવસ્થાની ધડી વિસ્કલિત કેવા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ.

મહાભારતીય કુરુક્ષેત્રના સંગ્રામ અથવા માનવહત્યાકાંડની સમાપ્તિ થતાંની સાથે જ કલિકાળ અથવા કલિયુગનો કેવી રીતે અને શા કારણથી આરંભ થયો અને હિન્દુસમાજના ધ્વાસના ખીજનું આરોપણ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું, એ આ વિવેચનથી પાકેલા તથા પાઠિકાઓના લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે. ભારતીય હિન્દુજાતિના વૈભવનો વિભાકર (સૂર્યનારાયણ) દ્વાપરયુગની સમાપ્તિના એટલે કે મહાભારત યુદ્ધના સમયમાં નબોમંડળના મધ્યમાં આવીને સ્તંભી ગયો હતો તે કલિયુગના આરંભ સાથે જ અસ્તાવ્યસ્તની દિશાપ્રતિ અગ્રેસર થવા અથવા ઢળવા લાગ્યો અને જ્યારે સ્થાનેશ્વરના સંગ્રામમાં શહાશ્રુદ્ધીન ગોત્રીએ હિન્દુસ્થાનના મહાવીર હિન્દુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચક્રવર્તીનો પરાભવ કરી નાખ્યો ત્યારે સંયોગિતાના અપૂર્વ અનુરાગ તથા પૃથ્વીરાજના અદ્વિતીય તેજના રક્તવર્ષ્ય સંધિપ્રકાશને વિસ્તારતો અસ્તાવ્યસ્તમાં આવ્યો ગયો; અથવા તો કુરુક્ષેત્ર કેવા પાણીપતના અપયશસ્વી યુદ્ધક્ષત્રમાં અદમદશાદ દુરાનીની સેનાએ મરાઠા મહાવીરોની સેનાનો પરાજય કરી નાખ્યો તે વેળાએ હિન્દુજાતિનો તે વૈભવસૂર્ય અધઃપાતના પરમનીચ બિન્દુ પર્વત પહોચીને દાર્ય-કાલને માટે સર્વથા અસ્તંગત થઈ ગયો, એમ પણ કદાચિત્ કદી શકાય તેમ છે !

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દુસમાજની વર્ણવ્યવસ્થાની ધડી અત્યારે જો કે વિસ્કલિત અથવા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલી છે ; છતાં પણ તે પુરાતન વર્ણવ્યવસ્થા હિન્દુસમાજના સ્વત્વસરક્ષણના કાર્યને

કેટલેક અંશે તો આત્મારે પણ અવસ્થા સિદ્ધ કરી રહી છે. સ્વત્વસંરક્ષણ તથા પ્રગતિ એ સમાજવ્યવસ્થાના એ અંગો અથવા કાર્યો હોઇને વિપરીત પરિસ્થિતિના ચોગ્ગે એમાનું ઉત્તરોક્ત કાર્ય તેના દસ્તથી અટકી ગયું છે; એટલે કે, હિન્દુસમાજની પ્રગતિનો અવરોધ યદ્ય મયો છે; છતાં હિન્દુઓની સમાજવ્યવસ્થા એમાના પૂર્વોક્ત સ્વત્વસંરક્ષણના કાર્યને તો આત્મારે પણ બહુ અંશે સિદ્ધ કરી રહી છે, અને તેથી જ હિન્દુસમાજ છેવટે એક દગ્ગર વર્ષ જેટલા કાળમાં થયેલી અનેકવિધ રાજનૈતિક ક્રાંતિઓ તથા ધાર્મિક આત્માચારોની સઠ્પરંપરાઓમાંથી નિર્વિદ્ધ બદાર નીકળી આપીને પોતાના હિન્દુત્વ અથવા હિન્દુજીવનને સુરક્ષિત રાખી શક્યો છે. હિન્દુસમાજની જાતિવ્યવસ્થાની એ ઉપયુક્તતા વિદેશી તથા વિદ્યર્થી યુરોપીયન એકવર્ણ સમાજના નિષ્પક્ષપાત તથા જુદિમાન પુરુષોના જોવામાં આવી ગઇ છે અને તેથી જ સર હેન્રી કોટન જેવા એક વિદ્વાન તથા વિચારશીલ પુરુષે એ જાતિવ્યવસ્થાના સખધમાં કેઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના એવા ઉદ્ગારો કાઢી દીધા છે કે—

“આત્મારના-વર્તમાન-હિન્દુસમાજમાં જે દોષ, ન્યૂનતા, અવરોધ, અથવા ભાજધડો જોવામાં આવ્યા કરે છે તેમનો ઉદ્ભવ જાતિવ્યવસ્થામાંથી નથી થયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુઓની એ જાતિવ્યવસ્થાએ પ્રાચીન કાલમાં સમાજવટનાનું મહત્કાર્ય કરેલું હોઇને આત્મારે પણ એ જાતિવ્યવસ્થાના ચોગ્ગે જ હિન્દુસમાજની સુવ્યવસ્થા તથા દૃઢતા સુરક્ષિત રહેલી આપણા જોવામાં આવી શકે છે.”

* “The system of caste, far from being the source of all the troubles which can be traced in Hindu society, has rendered most important service in the past and still continues to sustain order and solidarity.”

Sir Henry Cotton, *Now India*

યુરોપીયન સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ આપણી જાતિવ્યવસ્થામાં કયા કયા ગુણો રહેલા છે એનું સર સિકની લો નામક એક પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારે પોતાના 'A Vision of India', નામક પુસ્તકમાં જે વર્ણન કરેલું છે તે પણ અવસ્થ રમરણમાં રાખી લેવા યોગ્ય છે. તેઓ લખે છે કે :—

" જાતિવ્યવસ્થાના યોગે જ હિન્દુસમાજનો પાપા નયસ તથા બ્રાહ્મ્ય રહ્યો હતો, અને હિન્દુસમાજમાં સમાધાન ટકી રહ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ જાતિવ્યવસ્થાના ગુણથી જ ભયંકર રાજ્યકાલિયો તથા પંચમહાભૂતોના ઉત્પાતો સાથે અનેક શતકો પર્યન્ત ધાર્મિક ટક્કરો ઝીંકવાના સામર્થ્યનો હિન્દુસમાજમાં આવિર્ભાવ થયો હતો, એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી. સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની યોગ્યતા અનુસાર સ્થાન, યોગ્ય વ્યવસાય, યોગ્ય કર્તવ્ય તથા યોગ્ય મિત્ર આદિક બનાવી દેવાનું કાર્ય એ જાતિવ્યવસ્થા જ કરતી હોય છે. એ જાતિવ્યવસ્થાના યોગે કોઈ પણ વ્યક્તિ એકાકિની (એકલી) સ્વતંત્ર તથા અસહાય ન રહેતા તે તેના જન્મની ઘટિકાથી જ એક વર્ગ અથવા જાતિના એક અવયવરૂપ બની જાય છે અને એ જાતિવ્યવસ્થા તેને સામાજિક મત્સર તથા મનોરથભગજન્ય નિગરા જેવા મહાકષ્ટદાયક રોગોની તેના સમસ્ત જીવનકાળમાં તેને લેશમાત્ર પણ બાધા નથી થવા દેતી. જાતિવ્યવસ્થા તે વ્યક્તિની સ્થિતિ તથા તે વ્યક્તિના વ્યવસાયને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા સમાનશીલ સહચરો, રનેહી જનો તથા બાધવાને મેળવી આપીને તેના પોતાના મનમાં, પણ તેમના સબ્ધમાં રનેહ તથા બહુત્વની જાવનાને દબ કરી દે છે. યુરોપીયન સમાજમાં કલ્પ, વ્યવસાયસંઘ (ટ્રેડ યુનિયન—Trade Union) પરસ્પરસહાયક સંસ્થાઓ (Benefit Society) તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓ જે કાર્યો કરતા હોય છે તે સર્વ કાર્યો

દિન્દુસમાજમાં એટલી જાતિવ્યવસ્થા જ કર્યા કરે છે દિન્દુ-
ગ્રામમાં યુરોપ પ્રમાણે અનાયત્રહો (Work Houses) નથી
અને અઘાપિ તેમની આવશ્યકતા પણ ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ નથી, એનું
કારણ એ જ છે કે પોતાના આત્મ તથા ઈષ્ટ જનો, રોહી જનો
તથા ગાતિનાથોને સહનના સમયમાં સર્વ પ્રકારની સહાયતા
આપવી એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે એવી બાબના દિન્દુસમાજમાં
સર્વત્ર દૃઢ થયેલી છે, અને કુટુંબના સામાજિક પાશો તેમ જ સહ
વાસ તથા સમવ્યવસાયના યોગે ઉત્પન્ન થયેલા બંધનોને જાતિ
વ્યવસ્થાએ અધિક દૃઢ કરી નાખેલા હોવાથી જ ઉપર્યુક્ત સાવજનિક
કર્તવ્યબાબના ઉત્પન્ન થયેલી છે એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા છે જ
નહિ સાગરા કે, દિન્દુસ્થાન અને જાતિભેદ એ બે વસ્તુઓની
એટલી સીમા પર્યંત એકજીવતા થઈ ગયેલી છે કે જાતિભેદ
શૂન્ય દિન્દુસ્થાનની કલ્પનામાત્ર પણ આપણાથી કરી શકાય
તેમ નથી *

* There is no doubt that it is the main cause of the fundamental stability and contentment by which Indian society has been braced for centuries against the shocks of politics and the cataclysms of Nature. It provides every man with his place, his career, his occupation, his circle of friends. It makes him at the outset a member of corporate body; it protects him through life from the canker of social jealousy and unfulfilled aspirations; it ensures him companionship and a sense of community with others in like case with himself. The caste organization is to the Hindu his club, his trade union, his benefit society; there are no work-houses in India and none are as yet needed. The obligation to provide for kinsfolk and friends in distress is universally acknowledged.

અહીં કદાચિત્ ટેટલાક મનુષ્યો એવી રીતે દર્શાવી શકે તેમ છે કે 'જો સર સિંહની લોના કથન અનુસાર હિન્દુસ્થાન અને જાતિભેદની એટલી સીમાપર્યન્ત એકજનતા થઇ ગયેલી હોય કે જાતિભેદશૂન્ય હિન્દુસ્થાનની કલ્પનામાત્ર પણ આપણાથી ન કરી શકાય, તો અત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં ક્રિશ્ચિયનો તથા મુસલમાનોની પણ વિપુલ વસતી હોવાથી અને તેઓ જાતિભેદના વળગાડથી સર્વથા અલિપ્ત રહેના હોવાથી, કિંમદુના તેમના ધર્મો જ જાતિભેદના બધ-નને તોડી નાખનારા અને મનુષ્યમાત્રની સમાનતાને સ્વીકારનારા હોવાથી ક્રિશ્ચિયનો તથા મુસલમાનોના સમાજમાં પણ જાતિભેદના અસ્તિત્વને આપણે કા તો સ્વીકારવું પડશે અને મ તો એ પાશ્ચાત્ય પંડિતના કથનને જાનિમૂલક અથવા દોષયુક્ત માનવું પડશે' તો એ સમના સમાધાનમાટે અમારે જણાવવું જોઈ એ કે હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે વસતા હિન્દુસ્થાની ક્રિશ્ચિયનો તથા મુસલમાનોની સંકેતે નેવું રૂકા જેટલી સંખ્યા હિન્દુસ્થાનના રામન કેથોલિક નામક ક્રિશ્ચિયન ધર્મના અનુયાયી પોર્ટુગીઝ રાજ્યકર્તાઓના તથા હિન્દુસ્થાનના મુ-સ્લિમ ખાદશાહોના ધાર્મિક અત્યાચારોના યોગે હિન્દુમાથી વટીને ક્રિશ્ચિયન તથા મુસલમાન થઈ ગયેલા લોકોની જ હોવાથી એ ક્રિશ્ચિ-યનો તથા મુસલમાનોના સમાજમાં પણ આ જાતિભેદનો અધિકાર-ન્યનાધિક પરિમાણમાં અત્યાર સુધી વ્યાપેલો છે અને તે અત્યંત પર્યન્ત વ્યાપેલો જ રહેવાનો છે ઉદાહરણ તરીકે પોર્ટુગીઝ રાજ્યકર્તાઓ તથા પોર્ટુગીઝ રામન કેથોલિક પાદરીઓના અત્યાચારોથી વિવશ

ged nor can it be questioned that this is due to the recognition of the strength of family ties and of the bonds created by associations and common pursuits which is fostered by caste principle. An India without caste as things stands at present is not quite easy to imagine "

Sir Sidney Low A Vision of India

યદને અનિગ્ધાપૂર્વક હિન્દુમતી વટલીને ગામન કૃદ્ધાલિક કિશિયન સંપ્રદાયના અનુયાયી થયેલા ગોવાનીજ્ઞ કિશિયનો જે કે પરસ્પર ખાનપાનાદિકમાં જાતિભેદને નથી પાળતા, છતાં લગ્ન અથવા શરીર-સંબંધના વિષયમાં તેા હિન્દુઓ પ્રમાણે જ જાતિભેદને અત્યારમુધી પાળી રહ્યા છે; અર્થાત્ બ્રાહ્મજુગત્તનિમાંથી વટલીને કિશિયન થયેલા લોકો પોતાની કન્યાઓ મૂળ બ્રાહ્મજુગત્તનિના કિશિયનને જ આપે છે અને બ્રાહ્મજુગત્તિના કિશિયનોની કન્યાઓ સાથે જ પરણે છે; એવી જ રીતે ક્ષત્રિય વૈશ્ય તથા શૂદ્રજાતિના કિશિયનો પણ પોતપોતાની જાતિના કિશિયનો સાથે જ શરીરસંબંધ કરતાં ગ્રહે છે. આ નિયમના કેઈવાર અપવાદો થના હોય તેા તે જૂદી વાત છે, પરંતુ તેમના શરીરસંબંધનો નિર્ણય પ્રચલિત નિયમ તેા આ જ છે. કાઠિયાવાડના પોરબંદર રાજસ્થાનના ગ્રીક મેડિકલ ઓફિસર માન્યવર મેરકરીના સાહેબ કે જેઓ મૂળ ગોવાના નિવાસી હોઈને જેમના પૂર્વજો પોર્ટુગીઝોના અત્યાચારના અમ-યમાં બ્રાહ્મજુગત્તિમાંથી વટલીને કિશિયન થયા હતા તેમણે પોતે જ તેમનામાં અત્યારમુધી જળવાઈ ગેલા આ જાતિભેદના મંદસ્ત્રવી કથા અને સંબળાવી હતી + એ ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનના નેદિય કિશિયનોના સમાજમાં હિન્દુઓના જાતિભેદના મંદસ્ત્રવનું વારંવાર સ્મરણ કરવાનાગ અનેક પ્રકારના સામાજિક વ્યવહારો નિત્ય આપણા જેવામાં આવ્યા કરે છે એટલે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. મુસ્લિમ શાસકોના ધાર્મિક અત્યાચાર તથા કવચિત્ અન્ય કાંઈના યોગે સ્વે-ચ્છાથી મુસલમાન થઈ ગયેલા ખોજ, મેમણ, વોરા અને મોક્તેમસામ આદિક મુસ્લિમ જાતિયોના લોકો હિન્દુઓના વ્યવહારોને અલ્પસ્વરૂપ પરિવર્તિત સ્વરૂપમાં અદ્યાપિ જળવી રહ્યા છે અને ખાનપાનાદિકના

+ એ ડૉ. મેરકરીના પોતજ દરના વર્તમાન રાજ્યકર્તા મદારાજ રાધા સાહેબ ઓ નટવરસિંહજી બહાદુર સાથે યુરોપના પ્રવાસે ગયા હતા અને ત્યાં જ આજથી આઠેક વર્ષ પૂર્વે ઈન્ડિયનએજના બાધાથી તેમનો અચાનક સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો.

સંબંધમાં જાતિભેદને વિશેષ મહત્ત્વ ન આપવા છતાં હમ અથવા
શરીરસંબંધના વિષયમાં, કેટલાક અપવાદોને વર્જ્ય કરવામાં આવે તો,
હિન્દુઓ પ્રમાણે જ જાતિભેદના પાલનને વળગી રહ્યા છે માન્યપર આર
ધ. એન્થોપન સાહેબે પોતાના 'મુખ્ય ઇલાકાના માનવસમુદાય અને
જાતિયો' નામક ગ્રંથના તૃતીય પુસ્તકમાં મુસલમાનોના જે ત્રણ વર્ગ
પાડેલા છે તેમાંના ત્રીજા વર્ગના સંબંધમાં એવા સ્પષ્ટ શબ્દો લખ્યા છે
કે: "એ હિન્દુમાંથી વટલીને મુસલમાન થયેલા લોકો પોતાની જાતિથી
અન્યજાતિ સાથે લગ્નસંબંધ કરવાના પોતાના પૂર્વનિર્દેશને અગ્રાપિ જાળવી
રહ્યા છે" * અર્થાત્ હિન્દુસ્થાનની જાતિભેદ વિષયક પરિસ્થિતિ
અત્યારે પણ આવા પ્રકારની હોવાથી જાતિભેદથી રહિત હિન્દુસ્થાનની જે
અત્યારે પણ આપણાથી કલ્પના ન કરી શકાય તો એ સર્વથા સ્વાભાવિક
નથી કે શું ? સારાશ કે, હિન્દુસ્થાનમાંથી જાતિભેદના મહત્ત્વનો સર્વથા
લોપ થઈ જાય એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય ઘટના છે અને જે
જાતિભેદમાં પ્રવેશી ગયેલી અત્યારની કેટલીક વિધાતકતાનો બહિષ્કાર
કરી દેવામાં આવે, તો પરિમિત જાતિભેદથી તો સર્વથા લાભ અને
લાભનો જ સંપૂર્ણ સંભવ છે.

● "Hindu converts retaining their former prohibition
of marriage outside the caste"

R. E. Enthoven's 'The Tribes and Castes of Bombay'
Vol III, P. 74

મકરણ ૨ જી

હિન્દુસંસ્કૃતિની અત્યંત પ્રાચીનતા

સર્વથા અવિનાશી તથા સનાતન તત્ત્વોના અત્યંત બહાદ્ય પાયાપર સૃષ્ટિના નિયમોને અનુસરીને ચણાયલા ‘હિન્દુસમાજ’ નામક બધા પ્રમાણના યોગે હિન્દુસમાજ, હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિને પ્રાપ્ત થયેલી એક પ્રકારની મહાવિનક્ષણ તથા મહદાશ્ચર્ય-કારિણી સજીવનતાનું આપણે જત પ્રકરણમા પર્ષીમ દિગ્દર્શન કરી લીધેલું હોવાથી હવે પ્રસ્તુત પ્રકરણમા એ ‘હિન્દુસંસ્કૃતિ’ની સજીવનતા જોટીજ, કિંબદ્ધના તેના કરતા પણ અધિક આશ્ચર્યકારિણી હિન્દુસંસ્કૃતિની અત્યંત પ્રાચીનતાનું આપણે દિગ્દર્શન કરવાનું છે.

તમો ઓક રાષ્ટ્રની પ્રાચીનતા પ્રતિ દર્શિષાત કરો, મિસર-ઈજિપ્ટના વિશ્વવિખ્યાત સમાધિમંદિરો-પિરેમિડ્સના નિર્માયક સૌરી નામક રાજવંશની પ્રાચીનતાને અવલોકો કિવા અર્વાચીન યુરોપીયન શાસ્ત્રોએ એક પ્રાચીનતાદર્શક ચિહ્ન તરફ સ્વીકારેલા પાષાણયુગનો વિચાર કરો, છતાં હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા સાથે સરખાવી જોતાં એ સર્વ પ્રાચીનતાઓ તમોને સર્વથા અર્વાચીન અને અર્વાચીન જ દેખાશે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે આપણી આ પૃથ્વી અથવા જુમાતાના આયુષ્યની મર્યાદા એટલી તો વિશાળ છે કે તેની સહસ્રાવધિ કિવા લક્ષાવધિ વર્ષોને બદલે અબ્જગવધિ વર્ષોથી ગણના કરવામા આવે, તો પણ તે મર્યાદાને જાગ્યે જ નિશ્ચિત કહી શકાય તેમ છે અને આવા

૧ મનુષ્યો પ્રાથમિક અવસ્થામા પાષાણના સજ્જો બનાવતા હતા અને ત્યારપછી અનુક્રમે વાત્ર (તાણુ), કાચ (કાચું) તથા લોહ (લોહું) આદિ ધાતુઓનો સોધ થતા તે તે ધાતુના સજ્જો બનાવવા લાગ્યા હતા એવી કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઐતત્ત્વવિદોની માન્યતા હોવાથી એ વસ્તુઓને અનુસરીને તેમણે માનવસંસ્કૃતિના પાષાણયુગ, વાત્રયુગ, કાચયુગ તથા લોહયુગ આદિ યુગો માનેલા છે.

પ્રકારના એ પુરાણતમ અથવા પ્રાચીનતમ કાલ પર્યંત વિસ્તરેલા વિશ્વના ઇતિહાસમા જે જે સંસ્કૃતિયોના ઇતિહાસો અત્યારે ઉપલબ્ધ થયેલા જણાય છે તે સર્વ સંસ્કૃતિયોમા હિન્દુસંસ્કૃતિ અત્યંત પ્રાચીન છે એ વાર્તાને હવે સર્વ નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસશોધકો અથવા પ્રાચીન-તત્ત્વવિશારદોએ એકવાક્યતાથી સ્વીકારી લીધી છે. સૃષ્ટિના આરંભ-કાળથી આજના ક્ષણ સુધીમા આ વિશ્વમા અનેક રાષ્ટ્રો જન્મ પામીને નાશશેષ થઈ ગયા છે, અનેક સામ્રાજ્યો રથપાછને ધરાશાયી થઈ ચૂક્યા ■ અને અસંખ્ય રાષ્ટ્રો ઉત્પત્તિના ઉચ્ચતમ શિખરપર ચઢીને વિનાશની અનત ગર્તોમા પડવાના ભાગ્યને ભોગવી ચૂક્યા છે, પરંતુ એ સર્વ રાષ્ટ્રો તથા સામ્રાજ્યોના જન્મ તથા મૃત્યુ, રથાપના તથા લોપ અને ઉન્નતિ તથા વિનાશ આદિક ઘટનાઓને, અર્થાત્ તે સર્વ રાષ્ટ્રોના વિચલવિધિ તથા અત્યેષ્ટિક્રિયા એ ઉભય ધનનાઓને હિન્દુરાષ્ટ્રે યોતાના નેત્રોથી જોયેલી હોવાથી અને એના ઇતિહાસોમા અસંખ્ય પ્રમાણો વિષમાન હોવાથી હિન્દુસંસ્કૃતિ વિશ્વની અન્ય સર્વ સંસ્કૃતિયો કરતા પ્રાચીનતમ છે એ વર્તા સ્પષ્ટ તથા નિવિવાદ હોવાથી એ વાર્તાનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી.

મમસ્ત જૂના રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિયોની પરીક્ષા કરીને કાઉન્ટ જનર્સ્ટેજનીએ યોતાના એવા પ્રકારના અભિપ્રાય અથવા સિદ્ધાન્તને બ્યક્ત કરેલો ■ કે “જેનાથી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાની સમાનતા અથવા સ્પર્ધા કરી શકાય એવું એક પણ અન્ય રાષ્ટ્ર આ પૃથ્વીતનપર હવે પણ નહિ અને અત્યારે ■ પણ નહિ.”^૧ અમેરિકાની યેલ કોલેજના પ્રેસિડન્ટ ડૉ. સ્ટાઇલ્સ સંસ્કૃત વાઙ્મય કિંવા સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રાચીનતાને જોઈને એટલી સીમા પર્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા કે તેમણે “અંકમના પુરતકો કદાચિત્

પ્રાચીનતમ હિન્દુસ્થાન દેશમાં મળી શકશે ' એમ ધારીને સર વિલિયમ જોન્સને ઍડમના પુસ્તકોને હિન્દુસ્થાનમાં શોધવાની પ્રાર્થના કરી હતી. હિન્દુઓની અત્યુગ્રામિક કાનગણુનાને અવરોધીને હાલ્ધેક નામક ગ્રંથકારેનું હૃદય આશ્ચર્ય તથા પૂજ્ય શ્રુતિથી ઉભરાઇ જવા લાગ્યું હતું અને તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક જ એવા ઉદ્ઘાસની નીકળી ગયા હતા કે " જ્યારે આપણે હિન્દુઓની કાનગણુના વિષયક પ્રાચીનતાને જોઇએ છીએ ત્યારે તેની સાથે સરખાવતા યહૂદીઓના ધર્મગ્રંથમાં વર્ણનાયકો સૃષ્ટિરચના વિષયક ઠાળ ગર્ભ કાલ જેવા જ બાસવા માટે છે. ' કેમકે પશુ રાષ્ટ્ર જ્યાં સુધી જાણ્યાવર્યા તથા તારુ-પથમાંથી પાર પડીને ઔઠ દેશમાં નથી આવતું ત્યાં સુધી તે રાષ્ટ્રમાં સૃષ્ટિશાસ્ત્રો કદાપિ નિર્મોલ્ય નથી થતા અને એવા શાસ્ત્રોમાં પણ આકાશસ્થ પ્રહંગોલ વિષયક શાસ્ત્ર અથવા જ્યોતિશાસ્ત્રનો તે સર્વ શાસ્ત્રોથી પછી જ ઉદય થઈ શકે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ શાસ્ત્ર વિષયક શોધ તથા પ્રગતિ પણ પગથિયે પગથિયે તથા ધીમે ધીમે જ થતા રહે છે આ દૃષ્ટિથી હિન્દુઓના જ્યોતિશાસ્ત્રની પ્રાચીનતાને જોતા ભારતીય જ્યોતિશાસ્ત્રના ઉદયથી સહસ્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે હિન્દુરાષ્ટ્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય જોઇએ એવી કલ્પના સહજ તથા નિર્વિવાદ કરી શકાય છે હિન્દુ જ્યોતિશાસ્ત્રની પ્રાચીનતાને સર્વપક્ષીય વિચાર કરીને અતે કાઉન્ટ જનર્સ્ટ્રજનનાં એવા પ્રકારને એક સ્થળે ઉલ્લેખ કરેલો છે કે " બેલીના કરતા મણિતથી એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે ધરતી સન્ના આરબથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યોતિશાસ્ત્ર તથા ભૂમિતિશાસ્ત્ર એ ઉભય શાસ્ત્રોમાં હિન્દુરાષ્ટ્રની પ્રગતિ થઇ ચૂકી હતી, અર્થાત્ એથી હિન્દુરાષ્ટ્રની સામાન્ય સંસ્કૃતિ એ કાળથી કેટલાય હજાર વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવી જોઇએ એમ આપણે કેમ પણ પ્રકારની ચકા વિના માની

રાખીએ છીએ. બીજું, અજંટા, વેરુણ તથા બારાપુરી આદિક સ્થાનો-
માંની ગુફાઓ અને પ્રત્યક્તામાં મિસર-ઇજિપ્ત-ના પિરેમિડોની સ્પર્ધા
કરનાર ને શિશ્વસૌન્દર્યમાં તે તે પિરેમિડોથી ક્યાંય આગળ વધી
જનાર ભારતીય દેવાલયોને જોતાં હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાને
આપણાથી તત્કાળ નિશ્ચય કરી શકાય છે.”^૧ બેકસથી આરંભીને
સિંકર-એલેક્ઝન્ડર ધિ ગ્રેટ-પર્યન્તનો કાળ ૬૪૫૧ વર્ષનો હોઇને તે
કાલાવધિમાં હિન્દુસ્થાનમાં એકંદર ૧૫૩ રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું હતું,
એમ પ્લીની નામક ઇતિહાસકાર કહે છે; એટલે બેકસથી પૂર્વે અહીં
ભારતવર્ષમાં કેટલા રાજ્યો રાજ્ય કરી ગયા છે, એ વાતોને ઇતિહાસ
જાણતો જ નથી. ‘કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસના નિર્માતા કદ્દહે
‘રાજતરંગિણી’ નામક ઇતિહાસગ્રંથમાં જે જે રાજ્યોની કાર્ય-
કીર્તિનાં વર્ણનો કરેલા છે તે સર્વ રાજ્યોની એકંદર કાર્યકીર્તિનો કાળ
૪૧૦૯ વર્ષ, ૧૧ માસ અને ૬ દિવસ જેટલો થવા જાય છે. સ્પે-
ન્સરથી આરંભીને ચંદ્રગુપ્ત-ચન્દ્રગુપ્ત-ની કાર્યકીર્તિ સ્પર્ધામાં ૬૦૪૨
વર્ષ જેટલો કાળ વીત્યો હતો; એમ મેગાસ્થનીસ કહે છે. પ્રો.
મેકરડંકર એક સ્થળે લખે છે કે: “વિક્રમ સંવત્સરી ૩૦૪૪ ક્રિવા
ઈસ્વી સનથી ૩૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે મુષિકિરના શકનો આરંભ થયો હતો.
અને તે સમયથી પણ પૂર્વે એટલે કે ઈસ્વી સનથી ૬૭૧૭ વર્ષ પૂર્વે
સ્પેન્સર અથવા સ્પેન્સર ઉપનામ ક્રિવા અન્ય નામ કાયોનિસિયસ
ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઇએ.”^૨ કાઉન્ટ જાન્સનનાં
લખે છે કે: “જ્યારે ચન્દ્રગુપ્તની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં સિંકર-એલેક્ઝ-
ન્ડર ધિ ગ્રેટ-નો પ્રતિનિધિ મેગાસ્થનીસ આવ્યો હતો ત્યારે ત્યાં

૧ “Theogony of the Hindus” Pages 37-38.

૨ કેટલાકો ગ્રીક ઇતિહાસલેખકો સ્પેન્સરને કાયોનિસિયસ કહેતા
હોઇને એ હિન્દુસ્થાનના એક અતિપ્રાચીનકાલિક રાજાના નામનો ગ્રીક
અપભ્રંશ છે.

૩ “History of Antiquity” pp 218 & 74.

કેટલાક રાજાઓની વંશાવલીઓ તેના જોવામા આવી હતી. તેમાં ડાયોનિશિયમસૂત્રી આરંભીને ચદ્રગુપ્ત પર્વન્ત થયેલા ૧૫૩ રાજાઓના નામો તથા પ્રત્યેક રાજાની કાર્યકીર્તિના નિશ્ચયાત્મક વર્ષો આપવામાં આવ્યા હતા. તદનુસાર તે સર્વ-૧૬૩-રાજાઓનો એકદર રાજત્વકાળ ૬૪૫૧ વર્ષ જેટલો ચવા જતો હતો એમ તેના જાણવામા આવી શક્યુ હતુ. આ ઉપરથી હિસાબ કરતા ડાયોનિશિયમ નામક રાજા ઇસ્વી સનૂથી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભરતખંડમા રાજ્ય કરતો હોય એમ સિદ્ધ થઇ જાય છે મિસર દેશમાના સર્વથી પ્રાચીન રાજાનો સમય ઇસ્વી સનૂથી ૫૮૬૭ વર્ષનો જ છે, પરંતુ ભરતખંડના ડાયોનિશિયમ નામક રાજાનો સમય તો તે સમયથી પણ પૂર્વનો અથવા પૂર્વવર્તી થઇને જોયો રહે છે "૧" અર વિલિયમ જેન્સ લખે છે કે- "પુરાણોમા મગધદેશમા રાજ્ય કરી ગયેલા ૮૧ રાજાઓનો નિર્દેશ કરાયયો છે, તેમનામાના પ્રથમના ૨૦ રાજાઓની કાર્યકીર્તિનો કાળ પુરાણોમા આપવામા આવ્યો નથી અને ત્યાર પછીના ૬૧ રાજાઓ એક જ વંશના ન હોતા, હિન્દુ બિજ બિજ પાત્ર વશોના હતા એમનામાના પ્રથમ રાજવંશના પ્રદિષ્ટ નામક રાજાથી આરંભીને નંદ રાજાની કાર્યકીર્તિ પર્વન્ત એકદર ૧૦ રાજાઓએ ઇસ્વી સનૂ પૂર્વ ૨૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું ત્યાર પછી દ્વિતીય રાજવંશના ૧૦ રાજાઓએ ઇ સ પૂર્વે ૧૩૬૫ પર્વન્ત રાજ્ય કર્યું હતું. શુગ નામક રાજવંશમા પણ ૧૦ રાજાઓ થયેલા હોઇને ઇ સ. પૂર્વે ૧૨૬૩ ની લગભગમા તેમની સમાપ્તિ થઇ ગઇ હતી. ત્યાર પછી કાણ્વ નામક રાજવંશમા કેશ ૪ રાજાઓ જ ચવા હતા અને તેમણે ઇ સ થી પૂર્વે ૯૦૮ પર્વન્ત રાજ્ય કર્યું હતું પચમ રાજવંશ આદ્રદેશનો હોઇને તેની રાજસત્તા ઇ સ થી પૂર્વે ૪૫૬ કિવા વિક્રમ સંવતથી પૂર્વે ૪૦૦

વર્ષ પર્યન્ત અવિચળ રહી હતી " ૧ " પ્રસોત કિંતુ પ્રદિષ્ટ નામક રાજવંશની સ્થાપના થયા પૂર્વે (ઈ સ થી પૂર્વે ૨૧૦૦) બાર્હદ્રથ નામક રાજવંશ મગધ દેસમાં રાજ્ય કરતો હતો એ બાર્હદ્રથ વંશનો પ્રથમ ગણ સોમપી હતો અને અંતિમ રિપુજય નામક રાજા હતો આ રાજવંશે ૧૦૦૦ વર્ષ જેટલા કાળ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું હતું અને આ બાર્હદ્રથ નામક રાજવંશથી પૂર્વે સદેવ, જરાસંધ તથા બૃહદ્રથ નામક રાજાઓ મર્ધ ગયા હતા " આ સમસ્ત કથાનકોના યોગે ૨૫૯ જણાઈ આવે છે કે હિન્દુ રાજાઓના કાળની ગણના કરતી વેળાએ પુરાણ કર્તાઓને પ્રત્યેક રાજાના કાળને બદલે અનુક્રમે એક એક સમસ્ત રાજવંશના કાળને સ્વીકારીને તે સમસ્ત રાજવંશની જ કાળગણના કરવી પડી છે હિન્દુસસ્કૃતિની પ્રાચીનતાને નિર્વિવાદ સિદ્ધ કે વા માટે, જો અન્ય કિંદાદરણો ન હોય તો, કેવળ આ એક કિંદાદરણ જ પર્ણાત્મ યર્ધ પડે તેમ છે ગ્રે હીન્ડના અભિપ્રાય અનુમાર અયોધ્યા નગરી ઈ સ થી ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે વસાવવામાં આવેલી હોવી જોઈએ કેપ્ટન ટ્રાવર તો ગ્રે હીરનથી પણ આગળ વધીને જણાવે છે કે ઈ. સ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સમ્યતાના વિષયમાં અતિશય આગળ વધેના અનેક વિચારણ રાજ્યો હિન્દુસ્થાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એને તે કાળથી પણ અનેક ચાતકો—સદીઓ પૂર્વે ' રામાયણ ' નો નાયક રામ યમ ગયેલો હોવો જોઈએ અયોધ્યા નગરીએ ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાલાવધિ પર્યન્ત વૈભવને ભોગવ્યા પછી શુગ નામક રાજવંશના એક રાજાએ કાન્વકુબ્જ-કનોજ—નામક નગર વસાવ્યું હતું, એમ પુરાણાતરમાં વર્ણવાયેલું છે, અને એ કાન્વકુબ્જ નામક નગરની સ્થાપના ઈ સ થી ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલી હોવી જોઈએ એવો રેનેવનો અભિપ્રાય છે હસ્તિના પુર અને ઈન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના તો અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થયેલી હોવી

જોઈએ એ વાર્તા તો, પુરાતત્ત્વવેદાઓના સમુદાયમાં બહુમાં સર્વમાન્ય થઈ ગયેલી છે એટલે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ કાશ્મીરમાં સર દિલિપ્ત જો-સને ‘દળિરતાન’ નામક એક બાકિટ્ટ્યન લેખ મળી આવ્યો હતો. એ લેખમાં અનેક રાજાઓની એક વિસ્તૃત નામાવલી આપેલી હોઇને તે રાજાઓના સમુદાયનો પ્રથમ રાજા સિકંદરની ચંદ્રાધી લગભગ ૫૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે બાકિટ્ટ્યા દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો અને તે રાજા હિન્દુ હતો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આવા પ્રમાણથી, ઇ. સ. થી ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે, એટલે કે મધ્યયુગના યુરોપીયન ગ્રંથ-કારોએ જે કાળને મનુષ્યપ્રાણીના આઘનિમોલ્ચના કાળ તરીકે નિર્ધારિત કર્યો હતો તે કાળથી પણ અનેક સતકે પૂર્વે ભરતખંડની સંસ્કૃતિ કેટલી સીમા પર્યંત ઐશ્વર્યમાં પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી એ વાર્તા અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે.” એવો કાઉન્ટ જર્ન રટજનીએ પોતાના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી બતાવ્યો છે.^૧ એજ પ્રમાણે વિશ્વના પ્રાચીન દેશોમાંથી જે પ્રાચીન મુદ્રાઓ-સિક્કાઓ-મળી આવી છે તેમાં પણ સર્વથી પ્રાચીન મુદ્રાઓ તો હિન્દુસ્થાનની જ છે એટલે એથી પણ હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાની મથાર્ય કલ્પના કરી શકાય છે મિસર, ગ્રીસ, ઈરિન, ચીન તથા અમેરિકા આદિ દેશોમાં પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુઓએ જ જમીને ઉપનિવેશોની સ્થાપના કરી હતી અને તે હિન્દુઓના જ વરાળે ત્યાર પછી ત્યાંના નામકિત રાજાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત થઈ ગયા હતા. રૅકૅન્ડનેપિયા, જર્મની તથા શ્વિટ્ઝરલેન્ડના લોકોને પણ સંસ્કૃતિ તથા ધર્મની હિન્દુ તથા હિન્દુસ્થાન પાસેથી જ પ્રાપ્તિ થયેલી છે. સારાંશ કે, પ્રાચીન કાળમાં સમગ્ર વિશ્વને વિદ્યા, સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ આદિકોને જે લાભ મળ્યો હતો તે ભરતખંડેવ યુરુદેવ પાસેથી જ મળ્યો હતો એટલે એથી હિન્દુસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાનું દાંઠ પણ

અકિંતરી વાસ્તવિક અનુમાન કરી શકાય તેમ છે આગળ જતા એકે પ્રકરણમાં હિન્દુસ્થાન અથવા આર્યોવર્તના જગદ્ગુરુત્વનો પ્રકાશ અમે કરવાના જ છીએ એટલે આ સ્થાનમાં ભારતના જગદ્ગુરુત્વનો આટલો પરિચય પર્યાપ્ત છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ શોધકો કાલગણના તથા કાલનિર્ણયના વિષયમાં અધિક ચિંતિતે તથા પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદી હોય છે અને એ એક દૃષ્ટિથી જોતા યોગ્ય તથા ઇષ્ટ પણ છે પરંતુ જ્યારે એ ચિંતિતિકા બુદ્ધિનો અતિરેક થઈ જાય છે ત્યારે તેને સંશયાત્મકતા તથા વિશ્વાસ-શૂન્યતાનું સ્વરૂપ ગ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને ગ્રી વિલ્મન્ માહબના કથન અનુસાર તે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ શોધકો અતિવિશ્વાસ અથવા અંધ વિશ્વાસના પાશમાં ન સપડાઈ જવાની સલાહ રાખતા રાખતા તેથી વિરુદ્ધ દિશાગામિની સંશયશીલતાના વખળમાં સપડાઈ જાય છે આ વિષયપરતે અવશ્ય લક્ષમાં રાખી સેવાયોગ્ય એક અન્ય વાતી એ છે કે સામાન્ય યુરોપીયન્ વિદ્વાનોની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બહુધા વિગેષ દૂર ન પહોંચી શકનારી, સંકુચિત તથા અવિશાલ હોવાથી ૫૦૦૦ અથવા ૬૦૦૦ વર્ષ જેટલા ભૂતકાળથી આગળ વધી શકતી જ નથી યુરોપખંડની આધુનિક સંસ્કૃતિથી પૂર્વે યુરોપમાં જગતના આરંભકાળથી જાંમસત્વ તથા અજ્ઞાન વ્યાપેલા હતા એવી તેમની દૃઢ માન્યતા થઈ ગયેલી છે, ક્રિ.મહુના આ જગત્ તથા આ જગત્માં વસતા માનવ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા તે ઉત્પત્તિના કાળના સબધમાં પણ તેમની દૃષ્ટિ એવી જ સંકુચિત હતી અને અત્યારે પણ તેવી જ સંકુચિત છે જગત્ની ઉત્પત્તિને કેવળ ૧૦૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ વર્ષ થયા છે અને માનવપ્રાણીની ઉત્પત્તિને કેવળ ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વર્ષ જ થયા છે એવી માન્યતા જ્યાં અનેક શતકોથી દૃઢ થઈ ગયેલી હોય ત્યાંના વિદ્વાન્ શોધકોના હૃદયો જે હિન્દુસ્થાનની સંસ્કૃતિની અપવાદરૂપિણી તથા અકલ્પનીય પ્રાચીનતા તથા તેની કાલગણના વિષયક પ્રચ્છંદતાને જોઈને ગભરાઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર ?

૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે બહુધા યૂરોપમાં જાગૃતતા અથવા પશુતા વ્યાપેલી હતી એમ તેમના જાણવામાં આવી ગયેલું હોવાથી અન્ય દેશોમાં ૧૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે પણ મનુષ્યો ધણા જ સુતરકૃત અથવા સુધરેલા હતા એમ જ્યાં તેમને કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ કથનમાં તેમનો વિશ્વાસ બધાતો જ નથી યૂરોપીયન વિદ્વાનોની આ મન સ્થિતિનું યૂરોપીયન ઇતિહાસ અથવા પુરાતત્વશોધકોના મનમાં પણ તેમના પોતાના જાણવામાં ન આવી શકે તેવી ગેને અનિબંધ પરિણામ થયા વિના નથી જ રહેલું હિન્દુસ્થાનના ગામડાં, કવિઓ કિંવા ગ્રંથોના કાળને વિચાર તથા નિર્ણય કરતી વેળાએ યૂરોપીયન પુરાતત્વશોધકો તેમના કાળને જોટલા પરિમાણમાં ખેંચી શકાય તેમલા પરિમાણમાં અર્પાવીને કાળ પ્રતિ ખેંચવાના પ્રયત્નો જ કરતા રહે છે, તેનું બીજું પણ એમાં જ અમાયલું છે કેટલાક પુરાતત્વ-શોધકો અથવા ઇતિહાસનિર્માતાઓ અમુક એક પ્રમેયને પોતાના હૃદયમાં રિયર કરી લે છે, ત્યારપછી પોતાના તે સ્વીકૃત પ્રમેયની સ્થાપનામાંટે અનુકૂળ સઘ પડે તેવા આધારોને શોધવા માટે છે, ખેંચતાણ કરીને કેટલાક આધારોને બધ બેસાડી દે છે અને જે વચનો તેમના સ્વીકૃત પ્રમેયથી વિરુદ્ધ જનારા હોય તે વચનોને પ્રક્ષિપ્ત વચનો તરીકે ઘોષિત કરીને પોતાના કર્તવ્યથી મુક્ત થઈ જાય છે પરંતુ આ પૂર્વગ્રહાવિત મનોરજિત સત્યશોધકતાના માર્ગમાં કેટલી સીમા પર્વન્ત વિદ્ય અથવા વ્યત્યય નાવનારી છે, એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ આપણી આ ભૂમિ અથવા પૃથ્વીના આસુષ્યને હજારો રાખો કિંવા કરોડો વર્ષથી નહિ, કિંતુ અબજ વર્ષોથી જણવાની આવશ્યકતા છે તેમ જ આ પૃથ્વી તલપર જે વેળાએ મનુષ્યપ્રાણીનો પ્રથમ ઉદ્ભવ થયો હતો તે ઘટનાને પણ લક્ષ્યાવધિ વળો વીતી ગયા છે, એ વર્તમાને હમણા હમણા કેટલાક સમયથી જુસ્તરશાખવેતાઓના પ્રયત્નના યોગે યૂરોપના લોકો અરુપ સ્વરૂપ પરિણામમાં જાણવા લાગ્યા છે અર્થાત્ અત્પારના વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીના જે જે દેશોમાં કેવળ જાગૃત અથવા

જંગલો અસભ્ય મનુષ્યોની જ વસતી જોવામાં આવ્યા કરે છે તે સર્વ દેશો સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ એ સ્થિતિમાં છે, એવા સિદ્ધાન્તને સ્વીકારી લઇને રાષ્ટ્રો તથા દેશોની સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાનો કદાપિ મથાર્થ નિર્ણય કરી શકાતો નથી અને કરી શકાય પણ નહિ; કારણ કે, કોઇ એક દેશ અત્યંત સુસંસ્કૃત અથવા સભ્ય હોવા છતાં પ્રચંડ ભૂકંપ, જ્વાલામુખીઓના ઉદ્વેગ, જલપ્રલય કિંવા કાલિયોના પરિણામે જે તે દેશની સંસ્કૃતિ નાશરોષ થઈ જાય અને તેના સ્થાનમાં જંગલતા કિંવા અસભ્યતાનો પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય, તો તે સર્વથા સંભવનીય છે, એ સત્ય વાતોને કોઇએ પણ વિસારી દેવાની નથી. એ જ પ્રમાણે અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં સૃષ્ટિનો અમુક એક દેશ સર્વથા અસભ્ય અવસ્થામાં હતો એવા પ્રમાણો મળી આવે, તોય તેવા તે સમયમાં સૃષ્ટિના સમસ્ત દેશો એવી જંગલ અવસ્થાને જ ભોગવી રહ્યા હતા એમ પણ કોઇએ માની લેવું ન જોઈએ; કિંમતુના અત્યારે જે સ્થાનોમાં મોટા મોટા મહાસાગરો તથા અત્યંત શૈત્યથી બધાઈને બર્ફરૂપ થઈ ગયેલા સમુદ્રો આપણા જોવામાં આવે છે તે સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ એ સ્થાનોમાં હતા એમ પણ માની શકાય તેમ નથી; કારણ કે એ સ્થાનોમાં પૂર્વે વિશાળ ખંડો, પ્રચંડ રાષ્ટ્રો તથા ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિનું અતિ-પ્રાચીન કાળમાં અસ્તિત્વ હતું એ સત્યનો હવે ધીમે ધીમે પ્રકાશ પડવા માડ્યો છે. આ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરતા યુરોપીયન પુરાતત્ત્વશોધકોની સૃષ્ટિની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિયોની પ્રાચીનતા ત્રિપથક કલ્પનાઓ કેટલી સીમા પર્યન્ત સંકુચિત તથા પ્રમાદમૂલક છે અને અને તે કલ્પનાઓની સંકુચિતતા તથા પ્રમાદમૂલકતાના કારણે શા છે એની અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓથી અવસ્થ મથાર્થ તથા વાસ્તવિક કલ્પના કરી શકાશે એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કિંવા માનવપ્રાણીના નિર્માણના કાળને ભારતીય હિન્દુઓએ આવી સંકુચિત કિંવા અવિશાલ દૃષ્ટિથી કદાપિ

નિશ્ચિત નથી ક્યો ભારતીય હિન્દુઓની યુગપદ્ધતિયુક્ત કાલગણના અર્વાચીન બૂસ્તરસાઅવેતાઓની કાલગણના વિષયક પદ્ધતિના નિક-ટમાં જ આવી જાય છે, એ વાતો અવશ્ય સમરણ્યમા રાખી લેવાયોગ્ય છે ભારતીય હિન્દુઓએ પોતાની સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી કાળના વિભાગો જેવી રીતે અતિસૂક્ષ્મ પરિમાણ પર્યન્ત પાડી જતાવ્યા છે તેવી જ રીતે અનાદ્યનન્ત કાલને માપવા અથવા ગણનાના પ્રયત્ન પરિમાણોને પણ પોતાની વિશાલ શુદ્ધિથી નિશ્ચિત કરી દીધા છે, એ સદજ સિદ્ધ કરી રાકાય તેમ છે

હિન્દુઓના પ્રત્યેક નાના અથવા મોટા ધાર્મિક વિધિ તથા ધર્મ કૃત્યના આરંભમાં જે સકલ્પ ઉચ્ચારવામાં આવે છે તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કાળનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શિગોચર થયા કરે છે “અથ યો બ્રહ્મણો દિતોય પ્રહરાર્થે લેલસ્યત મર્ગ્યંતરે મહાચિંશતિતમે કલિયુગે કલિપ્રથમચરણે દૃઢકારણ્યે દેશે”

આવા પ્રકારનો આ સકલ્પ છે હવે આ સકલ્પનો અર્થ શો છે અને તેના યોગે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કાળની નિશ્ચિત ગણના કેવી રીતે થાય છે એ આપણે જોઈશું

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સબધમાં ભારતીય હિન્દુઓનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે એક વાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ એટલે પછી તેનું તે વ્યક્ત સ્વરૂપ વિવિધાત કાળ પર્યન્ત ટકી રહે છે, અને ત્યાર પછી તે વ્યક્ત જગતનો નાશ થતા તે અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં એટલે કે મૂળ પરમાણુ રૂપમાં તેટલા જ કાળ પર્યન્ત રહીને પુનરપિ વ્યક્ત સ્વરૂપમાં આવી શકે છે જેટલા કાળ પર્યન્ત જગત વ્યક્ત સ્વરૂપમાં હોય છે તેટલા કાળને ‘બ્રહ્મદિન’ એટલે કે સૃષ્ટિકર્તાના દિવસ અને જેટલા કાળ પર્યન્ત તે અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં રહે છે તેના કાળને ‘અભરાત્રિ’ એટલે કે સૃષ્ટિકર્તાની રાત્રિ એવા અન્વયેક પારિભાષિક નામો આપવામાં આવેલા છે એ જ ‘બ્રહ્મદિન તથા અભરાત્રિને એક ખીગ પારિભાષિક પર્યાય ‘કલ્પ’ સંબંધી પણ ઓળખવામાં આવે છે

“અવ્યક્તા દ્વયક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।
રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે સત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥

ભૂતગ્રામઃ સ ઇવાય મૃત્વા મૃત્વા પ્રલીયતે ।
શન્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે” ॥*

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ. ૮, શ્લો. ૧૮-૧૯

“સર્વં ભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિષ્ણુજામ્યહમ્” ॥×

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ. ૯, શ્લો. ૭

આ શ્લોકોમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો આ રેટ અથવા ચક્ર કેવી રીતે ફરે કહે છે એનું જ વર્ણન કરાયેલું છે, અસ્તુઃ કહે આપણે એ જોવું જોઈએ કે બ્રહ્મદેવના આ દિવસ તથા રાત્રિ-કલ્પ-નું માનવી વર્ષો સાથે શું પ્રમાણ આવે છે. ભારતીય હિન્દુઓની કાલગણનામા સામાન્યતઃ ૬ અને ૬૦ એ બે પરિમાણો વિશેષ મહત્વના છે એ નીચેના કોષ્ટકથી તત્કાળ જણાઈ આવે તેમ છે:—

૬૦ પળ = ૧ ધટિકા; ૬૦ ધટિકા = ૧ અહોરાત્ર (દિવસ ને રાત)

૬૦ અહોરાત્ર = ૧ ઋતુ; ૬ ઋતુ = ૧ વર્ષ

* “જ્યારે (બ્રહ્માનો) દિવસ થાય છે, ત્યારે સર્વ વ્યક્તિયો (દૃશ્ય અથવા વ્યક્ત સૃષ્ટિ) અવ્યક્ત (અદૃશ બ્રહ્મ)માંથી પ્રકટ અથવા વ્યક્ત થાય ॥ અને જ્યારે (બ્રહ્માની) રાત્રિ થાય છે ત્યારે તે જ વ્યક્તિયો અવ્યક્ત (અદૃશ બ્રહ્મ)મા લીન થઈ જાય છે” “હે પાર્થ! એનો એ જ આ ભૂત ગ્રામ (સૃષ્ટિ) થઈ યઈને, જ્યારે, રાત્રિનું આગમન થાય ॥ ત્યારે (પોતે) પર તત્ર (હોવાથી) લય પામે ॥ અને જ્યારે દિવસનું આગમન થાય ॥ ત્યારે (પુનરપિ) પ્રકટ થઈ જાય છે” શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, અ. ૮, શ્લો. ૧૮-૧૯

× “કૌન્તેય! કલ્પને અંતે (પ્રલય કાળમા) સર્વં ભૂતો મારી (ક્રિયાસકિન્નચિણી) પ્રકૃતિમા લય પામે છે અને (નવીન) કલ્પ (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ)ના આરંભમા તેમને હું પાછા પ્રકટ કરે છું.” શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અ. ૯, શ્લો. ૭

૬૦ વર્ષ = ૧ સંવત્સરચક્ર; ૬ સંવત્સરચક્ર = ૧ દિવ્ય (દિવોનું) વર્ષ
દિવોનું આ એક વર્ષ અને બ્રહ્મદેવના અહોરાત્ર (દિવસ ને રાત્ર)
નું પરસ્પર પ્રમાણ 'મનુસ્મૃતિ'ના (અ. ૧, શ્લો. ૬૬-૭૨ સુધીના)
આર શ્લોકોમા અપાયકું છે અને તે આ છે —

“ચત્વાર્યાહુઃ સદ્ધ્યાણિ ચર્ષાણાં તુ કૃત યુગમ્ ।
તસ્ય તાવજ્જતી સધ્યા સંધ્યાંશઃ તથાવિધ ॥
કૃતરેષુ સસંધ્યેષુ સસધ્યાંશેષુ ચ ત્રિપુ ।
ષ્ઠાપાયેન યતન્તે સદ્ધ્યાણિ શતાનિ ચ ॥
યદેતરપરિસરવ્યા તમાદાવેય ચતુર્યુગમ્ ।
યતદ્ બ્રાહ્મ સાદસં દેવાનાં યુગમુચ્યતે ॥
દૈવિકાનાં યુગાનાં તુ સદ્ધ્યપરિસરવ્યા ।
બ્રહ્મમેક મહર્ષેય તાવતી રાત્રિ દેવ ચ ॥”

મનુસ્મૃતિ, અ. ૧, શ્લોક ૬૯—૭૨

આ શ્લોકોથી નીચે આપેલો હિસાબ રખાઈ દેખાઈ આવે છે.—
સાત્ર યુગ=૪૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ + ૪૦૦ દિવ્યવર્ષસંખ્યા + ૪૦૦ દિવ્ય
વર્ષ સંખ્યાસ=૪૮૦૦ દિવ્ય વર્ષ

ત્રેતા યુગ=૩૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ + ૩૦૦ દિવ્યવર્ષસંખ્યા + ૩૦૦
વર્ષ સંખ્યાસ=૩૬૦૦ દિવ્ય વર્ષ

દ્વાપર યુગ=૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ + ૨૦૦ દિવ્યવર્ષસંખ્યા + ૨૦૦ દિવ્ય
વર્ષ સંખ્યાસ=૨૪૦૦ દિવ્ય વર્ષ

કલિ યુગ=૧૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ + ૧૦૦ દિવ્યવર્ષસંખ્યા + ૧૦૦ દિવ્ય
વર્ષ સંખ્યાસ=૧૨૦૦ દિવ્ય વર્ષ

એકદર ૧૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ

આર યુગો=૧૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ=૧ દિવ્ય યુગ

૧૦૦૦ દિવ્ય યુગ = બ્રહ્મદિન

૧ બ્રહ્મ રાત્રિ

૩૬૦ માનવી વર્ષ=૧ દિવ્ય વર્ષ, એટલે કે,

સાત યુગ=૪૮૦૦ દિવ્ય વર્ષ \times ૩૬૦=૧૭૨૮૦૦૦ માનવી વર્ષ
ત્રેતા યુગ=૩૬૦૦ દિવ્ય વર્ષ \times ૩૬૦=૧૨૯૬૦૦૦ માનવી વર્ષ
દ્વાપર યુગ=૨૪૦૦ દિવ્ય વર્ષ \times ૩૬૦=૮૬૪૦૦૦ માનવી વર્ષ,
કલિ યુગ=૧૨૦૦ દિવ્ય વર્ષ \times ૩૬૦=૪૩૨૦૦૦ માનવી વર્ષ
એક ચતુર્યુગ=૧ દિવ્ય યુગ \times ૪૩, ૨૦,૦૦૦ માનવી વર્ષ
અર્થાત્ ૧ બ્રહ્મદિન=૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ માનવી વર્ષ

સારાશ્વ કે, આટલા કાળ પર્યન્ત સૃષ્ટિ અથવા જગતનું અત્યા-
રનું વ્યક્ત સ્વરૂપ અવિચલ રહેવાનું છે. હવે અત્યારનો કાળ તે બ્રહ્મ
દિવસના કાળમાનો ગયો કાળ છે એટલે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને કેટલો
કાળ થઈ અથવા વીતી ગયો છે એ આપણે જોઈ લેવાનું છે.

“યત્પ્રાગ્ દ્વાદશ સાહસ્ર મુદિત દૈવિકં યુગમ્ ।

તદેકં સત્તનિગુણં મન્વન્તર મિહોચ્યતે” ॥

મનુસ્મૃતિ: અ. ૯. શ્લો. ૭૮.

‘મનુસ્મૃતિ’ના આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે જોને
દિવ્ય યુગ અથવા ચતુર્યુગાત્મક યુગ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો
છે તેવા ૭૧ દિવ્ય યુગ અથવા ચતુર્યુગાત્મક યુગો ન્યાયે પૂરા થાય
છે ત્યારે તે એક મન્વંતર થયેલો કહેવાય છે અને એક બ્રહ્મદિન
અથવા કલ્પમા એવા ૧૪ મન્વંતરોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કાવ-
મણુનાના આ પરિમાણે ‘સર્વસિદ્ધાન્ત’નામક ગ્રંથમા નીચે પ્રમાણે
આપેલા છે:—

“યુગાનાં સત્તતિ સૈકા મન્વતરમિહોચ્યતે ।

કૃતાઋત્સૂર્યા તસ્યાંતે સધિ. પ્રોક્તો જલપ્લવ. ॥

સસધ્યસ્તે મનથ કલ્પે હ્રેયા ચતુર્દશ ।

કૃતપ્રમાણ કર્ણાદો સધિ પંચદશ સ્મૃતઃ ॥

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारक ।

कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती " ॥

સૂર્યસિદ્ધાન્ત, અ. ૧, શ્લો. ૧૮-૨૦

અર્થાત્ ૭૧ દિવ્યયુગો અથવા ચતુર્યુગી=૧ મન્વતર, અને સધિ સંહિત ૧૪ મન્વતરો=૧ બ્રહ્મદિન અથવા કલ્પ આવા બે મન્વતરોના સધિકાલમા જન્મલેખ અથવા જલપ્રલય થાય છે અને ૧૪ મન્વતરોના અતમા સૃષ્ટિનું બ્યક્ત સ્વરૂપ નષ્ટ થઇને અબ્યક્ત-પરમાણુ—રૂપમા આસ્થું જાય છે એવો આ શ્લોકોનો મહિતાર્થ છે

દ્વે ઉપર આપેલા સંકલ્પમા એમ કહેછું છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને આજ સુધી (સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઔતમિ, તામસ, રૈવત તથા આક્ષય એ) ૭ મન્વતરો થઈ ગયા છે અને અત્યારે સાતમો વૈવસ્વત નામક મન્વતર વર્તમાન છે દ્વે ૫મી ચાત્રતા અથવા વર્તમાન મન્વતરના બાકી રહેલા વર્ષો તથા (સાવર્ણિ, ક્ષત્રસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, રૌદ્રસાવર્ણિ કિંવા દેશસાવર્ણિ અને જૌબ્યસાવર્ણિ કિંવા ઇન્દ્રસાવર્ણિ એ) સાત મન્વતરો વીતવાના હોઇને એ સાત મન્વતરોને અતે કલ્પનો અત થઈ જવાનો છે અત્યારના વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વતરના ૭૧ દિવ્યયુગો અથવા ચતુર્યુગીઓમાના ૨૮ મા દિવ્યયુગમાનો “ કલિયુગ ” અત્યારે ચાલી રહ્યો છે અને એનો જો પ્રત્યક્ષ હિસાબ માડવામા આવે તો તે આવી રીતે માઠી શકાય તેમ છે —

૧ દિવ્ય વર્ષ અથવા ચતુર્યુગી=૪૩,૨૦,૦૦૦ માનવી વર્ષ

૧ મન્વતર=૭૧ દિવ્ય વર્ષ અથવા ચતુર્યુગી=૪૩,૨૦,૦૦૦× ૭૧= ૩૦, ૬૭, ૨૦, ૦૦૦ વર્ષ,

અર્થાત્ ૬ મન્વતરો=૩૦, ૬૭ ૨૦, ૦૦૦×૬=૧,૮૪,૦૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ સાતમા મન્વતરના વીતી ગયેલા ૨૭ દિવ્ય યુગો=૪૩, ૨૦, ૦૦૦×૨૭=૧૧,૬૬,૪૦,૦૦૦ વર્ષ

અઠાવીસમા દિવ્ય યુગ (ચતુર્યુગી)મા ત્રણ યુગો સમાપ્ત

યયા પછી કલિયુગનાં પણ ૫૦૧૪ વર્ષ વીતી ગયા છે, એટલે અગાધિ કલિયુગનો ૪૨૬૯૮૬ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ અવશિષ્ટ છે

અર્થાત્ ૨૮ મી ચતુર્થુગી..... = ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ.

કલિનાં અવશિષ્ટ વર્ષ..... = ૪,૨૬,૯૮૬

બાકી

અદ્વાવીસમી ચતુર્થુગીના વીતેલા વર્ષ . ૩૮,૯૩,૦૧૪

એટલે જગતની ઉત્પત્તિના સમયથી આગ-

સૂધીના એકદર છ મન્વન્તરો. .. = ૧,૮૪,૦૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ.

સાતમા મન્વતરમાની ૨૭ ચતુર્થુગી... = ૧૧,૬૬,૪૦,૦૦૦ ,,

૨૮ મી ચતુર્થુગીના વીતેલા વર્ષ.. ... = ૩૮,૯૩,૦૧૪ ,,

એકદર ૧,૯૬,૦૮,૫૩,૦૧૪ વર્ષ

યયાં અને બાકી રહેલા ઉપરના સાત મન્વતરો ૩૦,૬૭,૨૦,૦૦૦x

૭=૨૧૪૭૦૪૦૦૦૦ વર્ષ. સાતમા મન્વતરમાની બાકી રહેલી ૪૩

ચતુર્થુગી ૪૩૨૦૦૦૦x૪૩ = ૧૮૫૭૬૦૦૦૦

અત્યાગની ચાલુ ૨૮ મી ચતુર્થુગીના બાકી રહેલા વર્ષ=૪,૨૬,૯૮૬

અર્થાત્ વિદ્યમાન જગતનો અંત-કલ્પાત-યતા સૂધીમા હજી એકદર ૨,૩૩,૩૨,૨૬,૯૮૬ વર્ષ જેટલો કાળ વીતવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે .

જેમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ક્રિંવા કલ્પના ભૂતકાલમા ૭ ક્રિંવા સાત હજાર વર્ષની સીમાથી જલ્દયા લેસમાન પણ આગળ નધી વધી શક્તી તે પુરુષોની જુદી ભારતીય હિન્દુઓની આ વિશાલતન કાલગણનાના સાક્ષાત્કારથી અમિષ્ટ ક્રિંવા બધિર ચર્ચ જતા ને તેએ એ વિશાલતમ કાલગણના ઉપર 'અસકરતા' ક્રિંવા 'કાલ્પનિકતા' ની મુદ્રાને મારી દેવાને કટિબદ્ધ ચર્ચ જાય તો તેમની એ એકદર સર્વથા અધ્યાત્મિક એટલા તરીકે જ જોળખી શકાત તેમ છે પન્દુ

ધર્માત્મ પડિતોની એ પક્ષપાતિની કિંવા આકૃષ્ટિત દષ્ટિની ભ્રમણા
 કિંવા આન્તિને આપણા ભારતીય હિન્દુ ધર્મદાસમંશેષક વિદ્વાન્ પુરુષો
 પણ જે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાની અવિચારશીલતાને દર્શાવતા રહે,
 તે એ ઘટનાને અસ્થ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના તરીકે જ આપણે
 ઝાગખીએ તથા ઝેળખાવીએ, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે અમારા
 આ વિધાનની વાસ્તવિકતાને નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી જતાવનાર છેત્રામા
 છેલ્લુ તથા સ્પષ્ટતમ ઉદાહરણ આપણને રા. રા. અમક ગુરુનાથ
 કાળે મહાશયના ' પુરાણનિરીક્ષણ ' નામક ગ્રંથમા દષ્ટિગેચર થઈ
 શકે છે, કારણ કે, એ ગ્રંથમા ભારતીય યુદ્ધના કાળને ઇસ્વી સનથી
 ૧૨૬૩ વર્ષ પૂર્વનો દર્શાવમા આપ્યો છે. આ કાળનિર્ણયના
 મુખ્યમા એ ગ્રંથકાર મહાશયે જે એક મુખ્ય આધાર ગ્રંથ કયો
 છે તે એ છે કે લોકો જે કાળને કલિયુગના આરંભ તરીકે ગણ
 સુધી સ્વીકારતા આપ્યા છે તે કાળ વસ્તુત ' કલ્પારંભકાળ ' નથી, કિન્તુ
 ' કલ્પારંભકાળ ' છે અને એમા ' ચ ' તથા ' પ ' અક્ષરનો ગોટાળો
 આર્ષભટ્ટ આદિક જ્યોતિ શાસ્ત્રવેતાઓએ જ કરેલો છે રા. રા. કાળે
 મહાશયે પોતાની આ માન્યતાને અત્યંત દૃઢ તથા અવિચલ કરી
 લીધેલી હોવાથી એમનો યુગ કેવળ ૪ વર્ષનો થઈ ગયો છે, એમના
 એક મન્વંતરમા કેવળ ૨૮૮ વર્ષ જેટલા કાળનો જ સમાવેશ થયેલો
 દેખાય છે અને એમના એક કલ્પની સીમા કેવળ ૪૦૩૨ વર્ષ બાપી
 કાળ પર્યંત પહોંચી શકે છે । । અર્થાત્ પ્રોફેસર ફર્ગ્યુસન મહાશયની
 એક પ્રમાણુશૂન્ય કિંવા અનિશ્ચિત માન્યતાને પ્રાણ કરી લેવાથી જ
 રા. રા. કાળે મહાશય આવા પ્રકારના વિલક્ષણ ભ્રાંતિમ્લસમા અટવાઈ
 ગયા છે ઇસ્વી મનથી ૩૧૦૧ વર્ષ પૂર્વનો જે કાળ તે કલિયુગના
 આરંભનો કાળ નથી, કિન્તુ આર્ષલોકોએ સિંધુનદને ઝાગગીને
 સરસ્વતી મળિતાના તીરપ્રાંતમાં કરેલા નિવાસનો કાળ છે, એવા
 આશયનો પોતાનો ' એક નિર્ણય કિન્તુ પ્રમાણુશૂન્ય ' અનિપ્રાય
 પ્રોફેસર ફર્ગ્યુસન મહાશયે એક સ્થળે બંધ કરેલો છે અને તે

એકેસર મહાશયના એ અભિપ્રાયને રા. રા. કાળે મહાશયે સર્વથા આજ તરીકે સ્વીકારી લીધો છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ પાશ્ચાત્ય પડિતથી પણ એ ડગનો આગળ વધીને રા. કાળે મહાશયે આર્યોના સરસ્વતીના તીરપ્રાતમાના નિનાસના કાળને 'કલ્પારભ' નામથી ઓળખાવી દીધો છે. પરંતુ અહીં એથી જે એક નૈમર્ગિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે રા. રા. કાળે મહાશય પાસે 'કલ્પ' શબ્દનો આવા પ્રકારના અર્થમાં સ્વીકાર કરી શકાય તેવો કાઈ આધાર છે ખરો કે ? ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે 'સૂર્યસિદ્ધાન્ત' નામક જ્યોતિશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથને કદાચિત્ આપણે મદત્ત ન આપીએ, તો પણ 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' તથા 'મનુસ્મૃતિ' આદિક ગ્રંથોમાંના જે વચનો પૂર્વે ઉદ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે તેમાં 'કલ્પ' એટલે બ્રહ્મદિન કેવા બ્રહ્માનો દિવસ, 'કલ્પારભ' એટલે આ વિશ્વની નવીન વ્યક્ત રચના અને 'કલ્પાત' એટલે કેવળ જલપ્રલય નહિ, કિન્તુ વિશ્વના વ્યક્ત સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ નાશ એવા જ પ્રકારની અર્થ-વ્યવસ્થા વિસ્તરેલી છે 'અમરકોષ'માં પણ 'કલ્પ' શબ્દના 'બ્રહ્માનો દિવસ' કેવા જગતનો ક્ષય' એવી રીતે કેવળ બે અર્થો જ આપવામાં આવ્યા છે આ સર્વ પ્રમાણોને જોતા ભારતીય યુદ્ધથી પૂર્વે જગતની ઉત્પત્તિની ઘટનાને કેવળ ૧૮૩૬ વર્ષ જ થયા હતા એ રા. રા. કાળે મહાશયની ઉપપત્તિનો હાસ્યારુપ્દ અર્થ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો અર્થ ઈર્ષ શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે બે મન્વ તરોના મધ્યવર્તી સમયમાં ચનારે જલપ્રલય રા. રા. કાળે મહાશયની ઉપપત્તિ અનુસાર અત્યેક ૨૮૮ વર્ષના સમયાન્તરે થતો રહેવો જોઈએ એમ પણ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. 'મનુસ્મૃતિ'માં યુગના વર્ષો દિવ્ય વર્ષોની ગણનાથી કથાયલા છે, માનવ વર્ષોની ગણનાથી નથી કથાયલા એ વાર્તા પણ આર્ય બૃહ આદિકના સિરપર દોળને સ્થાપનાર રા. રા. કાળે મહાશયના લક્ષમાં નથી આવી શકી 'કલ્પ' શબ્દને પોતાની માન્યતા પ્રમાણેનો ગમે તે અગડમ્ જગડમ્ અર્થ

વળગાડી દેવો; 'કલ્પારંભ' ને જ કાષ્ઠ પશુ પ્રકારના આધાર વિના વાસ્તવિક 'કલ્પારંભ' તરીકે ઠેકઠી બેસાડવો અને આર્યભટ્ટે 'કલ્પારંભ'ને 'કલ્પારંભ' તરીકે ગ્રાહ્યભાવેલો હોવાથી પોતાના દોષના કિંવા પોતાના પ્રમાદના ભારને આર્યભટ્ટના મસ્તક પર ચઢાવી દધને હિતર-દાતૃત્વથી મુક્ત થઈ જવું એ વ્યાપાર કિંવા વ્યવહાર રા રા કાળે મહાશય જેવા ચિકિત્સક ઇતિહાસસંશોધક કિંવા પ્રત્નતત્ત્વવિદ્યારદ પુરુષભાટે કદાપિ શોભાસ્પદ થઈ શકે તેમ નથી એ વાતો નિર્વિવાદ હોવાથી એનું અધિક વિવેચન નિરર્થક છે

પ્રકરણ ૩ જી

હિન્દુઓની રાજ્યવ્યવસ્થા

ગત પ્રકરણમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિની અત્યંત તથા અપરિમિત પ્રાચીન-
નાનુ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે એટલે હવે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં હિન્દુ-
જાતિની એ પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિના એક મહત્વના અંગ તરીકે સ્વીકારાયેલી
હિન્દુ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અમારે ત્રોટક વર્ણન કરવાનું છે. પરંતુ હિન્દુઓની
રાજ્યવ્યવસ્થાના વર્ણનના આરંભ પૂર્વે આધુનિક સામાન્ય સુશિક્ષિત
મનુષ્યોના હિન્દોમાં સ્વતંત્રતા અથવા સ્વાધીનતા (Freedom),
રાજ્યપદ્ધતિ (Constitution) તથા રાજ્યવ્યવસ્થા (Admini-
stration) આદિકના સ્વરૂપના સંબંધમાં જે ગોટાળો થઈ ગયેલો
આપણા જોનામાં આવ્યા કરે છે તેના નિરાકરણની અનિવાર્ય
આવશ્યકતા હોવાથી આપણે અત્યારે તો એ ગોટાળાના નિરાકરણના
કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત થઈશું.

‘સ્વતંત્રતા’ અથવા ‘સ્વાધીનતા’ એ શબ્દોના બાહ્ય સ્વરૂપ
અત્યંત સુદર તથા મનોહર હોઇને આધુનિક સુશિક્ષિત મનુષ્યોને તો
સાક્ષાત્ ઈમર અથવા પરમાત્મા કરતાં પણ એ ‘સ્વતંત્રતા’ અથવા
‘સ્વાધીનતા’ની મહત્તા અધિક બાસતી હોય એમ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ
આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં એ ‘સ્વતંત્રતા’ અથવા
‘સ્વાધીનતા’ શબ્દ માપેક્ષ હોઇને નૈમગ્નિક તથા નામાગ્નિક બંધનો
વડે ‘સ્વતંત્રતા’ અથવા ‘સ્વાધીનતા’નો અર્થ અતિશય મર્યાદિત
થઈ રહેલો છે એમ અવશ્ય આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી
શકે છે. પક્ષીઓ અંતરિક્ષ અથવા આકાશમાં પોતાની ઇચ્છા હોય
ત્યાં સયાગ કરવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે, એવો જોડે આપણને બાસ
થાય છે ખરો, પરંતુ એ સ્વતંત્ર પક્ષીઓથી સમુદ્રનું હિંસલ ધન નથી.

કરી શકાતું અથવા તે વાતાવરણના અમુક નિયત ઉચ્ચ પ્રદેશથી અધિકતર ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉડાણ નથી કરી શકાતું 'જન્મથી જ સ્વતંત્ર' મનાવેલા અથવા મનાતા મનુષ્યની પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે, મનુષ્યની મનોદેવતા પોતાની ઇચ્છાના ગમે તેટલા અપરિમિત પ્રદેશમાં ધાવમાન થયા કરતી હોય, તથાપિ સૃષ્ટિએ તથા જે તમાજમાં તેનો નિવાસ હોય છે તે માનવ સમાજના મૂળ નિયમોએ તેની ગતિને પ્રથમથી જ મર્યાદિત અથવા પરિમિત કરી રાખેલી હોવાથી તેનાથી સૃષ્ટિ તથા મમાજના તે મૂળ નિયમોનું ભાંગે જ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે " મનુષ્યપ્રાણી જન્મથી જ સ્વતંત્ર છે અને સ્વતંત્રતા અથવા સ્વાધીનતા મનુષ્યપ્રાણીનો જન્મ-સિદ્ધ અધિકાર છે " આવા પ્રકારનો પ્રભાવ પાશ્ચાત્યો પાસેથી ઉછીની લાવેલી માન્યતાના આધારે તાડવનૃત્ય કરનારા આજ કાલના કહેવાતા સુશિક્ષિત ભારતીય મનુષ્યો બને કરતા ગહે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમની એ સ્વતંત્રતા અથવા સ્વાધીનતા અત્યંત મર્યાદિત છે, કિંમહુના આપણા વેદાન્તની દૃષ્ટિથી 'કર્મના ઉપાધિના યોગે જીવની સ્વતંત્રતા અથવા સ્વાધીનતાને તેનો જન્મ થતાની સાથે જ લોપ થઈ જાય છે અને તે અનેક પ્રકારના બંધનોમાં જકડાઈ જાય છે ' એમ જ કહેવામાં આવે છે તે કથનની વાસ્તવિકતા ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા સત્યનિષ્ઠ પુરુષોના લક્ષમાં આવ્યા વિના કદાપિ ગહે તેમ નથી

હવે સ્વતંત્રતાના આ તાત્ત્વિક વિચારને ત્યજી દઇને કેવળ રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય અથવા સ્વતંત્રતાનો જ આપણે વિચાર કરીએ તો રાજનૈતિક સ્વતંત્રતામાં પણ મર્યાદા અથવા સીમાબદ્ધતા તો આપણને દેખાઈ જ આવે છે રાજનૈતિક સ્વતંત્રતાની એ બાબત છે તેમાની એક બાબત એ છે કે, અમુક એક વિશિષ્ટ દેશની રાજ્યપદ્ધતિ કિંવા રાજ્યવ્યવસ્થામાં અન્ય દેશનો અણુમાત્ર પણ અધિકાર અથવા હસ્તાક્ષેપ ન હોવા જોઈએ સ્વાતંત્ર્યની આ બાબતે કદાચિત આપણે 'રાજનૈતિક બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય' ના નામથી ઝોળખી રાખીએ તેમ છે

રાજનૈતિક સ્વતંત્રતાની બીજી બાજુ એ છે કે, રાજ્યવ્યવસ્થામાં અત્યંત આવશ્યક હોય તેવા વિષયો વિના અન્ય સર્વ વિષયોના સંબંધમાં રાજ્યકર્તા પુરુષ અથવા રાજાનો પ્રભુ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. સ્વતંત્રતાના આ સ્વરૂપને 'અંતસ્સાતંત્ર્ય' નામ આપી શકાય તેમ છે. આમાંના રાજનૈતિક બાજુ સ્વાતંત્ર્યમાં અનેક રાષ્ટ્રો કિંવા દેશોનો પરસ્પર સંબંધ અપેક્ષિત હોય છે અને રાજનૈતિક અંતસ્સાતંત્ર્ય અથવા આબ્યંતર સ્વાતંત્ર્યમાં રાજ્યકર્તા કિંવા રાજા તથા પ્રજાના પરસ્પર સંબંધની અપેક્ષા રહેલી છે અર્થાત્ અમુક એક દેશને ઉપર્યુક્ત પ્રકારના રાજનૈતિક બાજુ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ થાય કિંવા ન થાય તેની સાથે તે દેશની રાજ્યપદ્ધતિનો વસ્તુતઃ કશો પણ સંબંધ છે જ નહિ. દેશમાં અનિયંત્રિત રાજસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ પ્રચલિત હોવા છતાં પણ તે દેશને આ રાજનૈતિક બાજુ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને એથી વિરુદ્ધ દેશમાં પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કોઈ કોઈ વાર તે દેશને એ રાજનૈતિક બાજુ સ્વાતંત્ર્યનો સંપૂર્ણ લાભ નથી મળી શકતો. આબ્યંતર સ્વતંત્રતા તથા રાજ્યપદ્ધતિ (Constitution) નો પરસ્પર નિકટ સંબંધ હોવાનો તત્કાળ સર્વને બાંસ થતો રહે છે. અત્યારે જગત્માં કેટલાંક અર્વાચીન પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યો આસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી જ્યારે તે પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યોનાં પ્રજાજનોની વૃદ્ધિગત થયેલી સ્વતંત્રતાને આપણે જોઈએ છીએ એટલે એથી અનિયંત્રિત રાજસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ તથા પ્રજાની પરતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ તથા પ્રજાની સ્વતંત્રતા એમનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હોવો જોઈએ, એવું સ્વાભાવિક અનુમાન આપણે કરી લઈએ છીએ; માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજસત્તાનો લાભ જે પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય તે પ્રજા સ્વતંત્ર છે, એમ જ સીમાન્યતઃ આપણે માની લઈએ છીએ; પરંતુ જો વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે, તો આ સંબંધ તે નિસ સંબંધ છે જ નહિ અને

તેથી જો એને આપણે નિત્ય સમય તરીકે માની લઈએ, તો તે આપણે એક પ્રકારનો બર્ષાંકર બમ અથવા અદ્વિત્ય પ્રમાદ છે, કારણ કે, રાજ્યપદ્ધતિ તથા ગાંધીયવસ્થા કિંવા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનો જે વાસ્તવિક સમય છે તે સાધન તથા માધ્યમ સમય જોવો જ છે. વિશિષ્ટ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ તે એક સાધન છે અને સુખકારક ગાંધીયવસ્થા કિંવા પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય તે એક માધ્યમ છે પરંતુ પ્રખ્યાત સ્વર્ગીય આગ્ય તત્ત્વવેદા તથા વિચારક હર્ષદ્ રેન્સરના કથન અનુસાર આ વાસ્તવિક મનધને અનેક સુશિક્ષિત પુરોષો પણ ખૂલી જાય છે, કિંમતુના આ બન્ને વસ્તુઓ ભિન્ન નહિ, પણ એક જ છે, એવી જ તેમની દૃઢ માન્યતા થઈ ગયેલી હોય છે રાજ્ય પદ્ધતિ અનિયતિત રાજસત્તાત્મક હોવા છતાં પણ પ્રજાજનોને જે મળવી જોઈએ તે સ્વતંત્રતા મળી શકે છે અને આપણી પ્રાચીન આમંત્રયાના નાના નાના લોકસંઘોની બનેલી અનિયતિત રાજસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ એના ઉદાહરણરૂપ છે અર્થાત્ એ રાજ્યપદ્ધતિનું ખાણ સ્વરૂપ ગાંધીયવસ્થાત્મક હોવા છતાં પણ એ રાજ્યપદ્ધતિમાં આમંત્રયાના યોગે પ્રજાજનો ધણા ખરા વિષયોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને જ ભોગવતા હતાં, અને એથી વિરુદ્ધ સંપૂર્ણ લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ હોવા છતાં પણ જો ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓ પોતાના વાસ્તવિક કર્તવ્યક્ષેત્રની સીમાથી આગળ વધીને રેન્સર મહાશયના કથન અનુસાર પોતાની મહા અપાયકારક અનિયતિત સત્તા-Over-government-ને જ જર્જરવા કરતા હોય તે ત્યાંની પ્રજાને આપણાથી સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે કદાપિ ઓળખી કિંવા ઓળખાવી શકાય તેમ નથી.

સ્વતંત્ર દેશોની રાજ્યપદ્ધતિને જોતા આપણને એમ જ લાગે આવે છે કે, તે સ્વતંત્ર દેશોમાંની રાજ્યપદ્ધતિ ત્યાંની મમાજ-

ગ્રામના તથા સમાજવ્યવસ્થાના એક મહત્વયુક્ત અગ્ર સમાન જ હોય છે સમાજના અસ્તિત્વ, અભિવૃદ્ધિ તથા ચિરતામાટે તેમને વ્યક્તિ યોદ્ધારા અથવા વ્યક્તિયોના મુદ્દાઓદ્ધારા અનેક કાર્યો કરવાની હોવા પડે છે તે કાર્યોમાનુ એક કાર્ય એ છે કે પરકીય સમાજના આવાત અથવા અસર્ગથી તે સમાજનુ અને પરકીય વ્યક્તિ કિવા નર્ગના આધાત અથવા સમર્ગથી તે સમાજની એક વ્યક્તિ અથવા તે સમાજના એક વર્ગનુ રક્ષણ કરવુ અર્થાત્ સમાજનુ આ કાર્ય જે સરથાને સોપવામા આવેલું હોય છે તે રાજ્યમંસ્થા છે, અને રાજ્યમંસ્થાનું જે કાર્ક પશુ વાસ્તવિક તથા મુખ્ય કર્તવ્ય હોય તે તે એ જ છે પોતાના કર્તવ્યના આ સીમામદ્દ ક્ષેત્ર અથવા દ્વીપમા રાજ્યમંસ્થા, તેની રાજ્યપદ્ધતિ ગમે તેવા પ્રકારની હોવા છતા, જેટલી પણ અધિક સત્તા ગર્જવના માટે છે તેટલા પરિમાણમા પ્રજાની સ્વતંત્રતાનુ પરિમાણ ઓછુ ને ઓછુ જ થતું જાય છે, માન એટલુ જ નહિ, પણ રાજ્યમંસ્થાના વાસ્તવિક કર્તવ્યની પૂર્તિમા પણ વ્યત્પય અથવા બાધા આવી પડે છે, એ સ્પષ્ટ હોવાથી એને નવી નતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ રાજ્યમંસ્થા સમાજમંસ્થાનું એક અગ્ર હોવાથી મમાજિક તથા નૈતિક ધ્યેય અને તેના યોગે ધડાયલુ તે સમાજનુ શીન જે સ્વરૂપ તથા જે યોગ્યતાનુ હોય છે તે જ સ્વરૂપ તથા યોગ્યતાને ધરાવનારી સામાન્યત ત્યાની રાજ્યપદ્ધતિ તથા નિર્ણયત ત્યાની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય છે રાજ્ય પદ્ધતિ ગમે તે પ્રકારની હોય, તે પણ જે મમાજના આધ્યાત્મિક, નૈતિક તથા સામાજિક ધ્યેયો ઉચ્ચ પ્રકારના હોય છે તે ત્યાની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ તે ઉચ્ચ ધ્યેયોને અનુમરીને પ્રજામાટે સુખકારક થઈ પડે તેની જ ચર્ચ જાય છે જે મમાજમા આવા ઉચ્ચ ધ્યેયોનો અભાવ હોય, તે રાજ્યપદ્ધતિ ગમે તેવી ને ગમે તેટલી ઉત્તમ હોવા છતા પણ ત્યાની રાજ્યવ્યવસ્થામા વ્યક્તિયો, પક્ષો તથા વર્ગો નચ્ચે દ્રવ્યમાટે તથા અધિમાત્ર (દક) માટે જેને 'અતિસ્પર્ધા' એવું

મનોહર નામ આપવામા આવ્યું છે તે પ્રતિસ્પર્ધા નામધારી મહા-
ભયાનક કવદનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયા વિના કદાપિ રહેતો જ નથી
ચૂરોપ તથા અમેરિકાની રાજ્યપદ્ધતિ બહુધા પ્રજાસત્તાત્મક અથવા
લોકસત્તાત્મક હોવા છતાં પણ ત્યાં આ કલહનો અગ્નિ પોતાની
જવાલાઓને ગગન પર્યન્ત પ્રસારતો સર્વકાળ પ્રજ્વલિત રહ્યા કરે છે
અને તેનું બીજા ઉત્તમ અથવા ઉચ્ચ ધ્યેયોના અભાવમા જ સમારું
છે જે સત્તાના અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિથી રાજ્યપદ્ધતિનું પર્ગોઠરણ કર
વામા આવે તો રાજસત્તાત્મક, મહાજનસત્તાત્મક, પ્રતિનિધિ
સત્તાત્મક તથા લોકસત્તાત્મક આદિ તેના બેઠ થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ
જે પ્રજાજનોનાં સુખ તથા ઉત્કર્ષને જ મહત્ત્વ આપીને વિચાર કર
વામા આવે તો એવો જ સામાન્ય મિદાન્ત નિષ્પન્ન થનાનો કે
જે રાજ્યપદ્ધતિ ઉચ્ચશીલવાન ઉદારહૃદય વ્યાપક સહાનુભૂતિશીલ
સંશુશ્રુક્ષ્મ કૃત તથા મહાશુદ્ધિમાન લોકોને જ શ્રેષ્ઠ પદ ઉપર ચઢાવતી
રહે છે અને શીલહીન મંદુચિતહૃદય અદ્વરદષ્ટિ, દુરાચારી,
નીચાશય તથા શુદ્ધિહીન કિવા મૂર્ખ લોકોને એજ્ઞતાના સોપાન પર
નથી ચઢવા દેતી તે જ સર્વથી ઉત્તમ કિવા ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યપદ્ધતિ
છે એમા કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ

કોઈ પણ દેશની અમુક એક વિવક્ષિતકાલિક રાજ્યવ્યવસ્થા
ઉત્તમ હતી કિવા અધમ હતી, એનો નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી
સેવાનો એક ઉપાય, સર્વથા પ્રમાદશૂન્ય ઉપાય ધર્મ્યેડના પ્રખ્યાત
ગજનીતિસ એકમક બર્ફ મહાશય આપણને બતાવી ગયા છે અને
તે એ કે જે દેશની લોકસંખ્યા તથા સપત્તિ દિવસાનુદિવસ
વધતી જતી હોય તે દેશની રાજ્યપદ્ધતિ રાજસત્તાત્મક હોવા છતાં
પણ ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ છે એમ જ કોઈપણ પ્રકારના સંશય
વિના માની લેવું એને એથી વિરુદ્ધ જે દેશમા લોકસંખ્યા તથા સંપત્તિ
ગે બન્ને અથવા બે માથી એકપણ વસ્તુ ઓછી હોય અને તેની વૃદ્ધિ પણ

યોગ્ય પરિમાણમાં ન થતી હોય, તો તે દેશમાં લોકસત્તાત્મક રાજ્ય-
પદ્ધતિ હોવા છતાં પણ ત્યાંની રાજ્યવસ્થા અધમ છે એમ અત્યંત
૬૬ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું જોઈએ. રાજ્યવ્યવસ્થાની ઉત્તમતા
તથા અધમતા વિષયક નિર્ણયના આ નિયમને જો આપણે આપણા
પ્રાચીન ભરતખંડને લાગૂ પાડી દેઈએ, તો પ્રાચીન ભારત અથવા
પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનની રાજ્યવ્યવસ્થા અત્યંત ઉત્તમ પ્રકારની હતી
એ વાતો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી સર્વના જોવામાં આવી જાય તેમ
છે. 'હાયડ્રાપિસ (જેલમ) અને હાયપાનેસુ (અર્થાત્ બિયાસ) આ
બે નદીઓના મધ્યવર્તી એક હજાર નગરોમાં યુક્ટાછટીજ નામક
રાજ્યની સત્તા ચાલતી હતી;' એવો સ્ટ્રૅબો નામક ગ્રીક ઇતિહાસ
લેખકનો કહેલો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. 'ઉપર્યુક્ટ બે નદીઓના
મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં ૧૫૦૦ નગરો હોઈને તે પ્રત્યેક નગરની લોકસંખ્યા
'કોસ' નામક નગર કરતાં ઝાઝી નથી' એમ આયોલોડોરસ લખે
છે.^૧ 'હિન્દુસ્થાનમાં એકંદરે બિનબિન ૧૨૦ રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વ ધરાવે
છે,' એમ મેગાસ્થનીસ લખી ગયો છે. 'આર્યાવર્તની મનુષ્યવસતી
અગણનીય હોઈને આર્યાવર્ત દેશનાં નગરોની સંખ્યા પણ એટલી
તો વિશાળ ■ કે તેની લાગ્યે જ ગણના કરી શકાય તેમ છે;' એ
એરિયન નામક ગ્રંથકારનો અભિપ્રાય હોઈને પ્રોફેસર મેક્સ મૂલરે
પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે: 'પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં
હિન્દુરાષ્ટ્ર અથવા ભારતીય રાષ્ટ્ર સંખ્યાની વિશાળતામાં અન્ય સર્વ
રાષ્ટ્રોથી શ્રેષ્ઠ છે.'^૨ એરિયસ નામક ગ્રંથકારે તો એથી પણ આગળ
વધીને એમ જણાવેલું છે કે: 'અન્ય સર્વ સમકાલિક રાષ્ટ્રોની લોક-
સંખ્યાને એકત્ર કરતાં જેટલી લોકસંખ્યા થવાનો સંભવ હતો
તેટલી લોકસંખ્યા એકલા હિન્દુરાષ્ટ્રની હતી !' સ્ટ્રૅબો નામક પૂર્વોક્ત
ઇતિહાસકાર લખે છે કે: "પૅલિઓથ્રા (પાટલીપુત્ર) નગરની લંબાઈ

૧ Cliphinstone's History of India, P 241.

૨ History of Antiquity, Vol. V., P. 1૯.

૮ માધ્યમ હોઇને તેના સુવિસ્તીર્ણ દુર્ગાપ્રાચીર ઉપર ૫૭૦ યુગ હતા અને તેના દુર્ગદ્વારોની મંખ્યા ૬૪ જેટલી થવા જતી હતી.^૧ દિબ્બુના ઇસ્વી સનની સોળમી મદીમાં કાન્યકુબ્જ નગર (કનોજ)માં ૩૦ દળગ તમેળી તથા ૬૦ દળગ તે કેવળ વાઘવાદકો જ હતા (એ વાઘવાદકોમાં શરણાષ્ટ આદિક મુખવાદો, મૃદગ આદિક પક્ષ વાદો તથા એવા જ અન્યાન્ય વાદોને વગાડનારા સર્વ વાઘવાદકોનો સમાવેશ થતો હતો).^૨ આ સર્વ પ્રમાણોથી પૂર્વે હિન્દુસ્થાનમાં લોક મંખ્યા કેટલી હતી, એની મામાન્ય શુદ્ધિ ધરાવનાર કોઇ પણ મનુષ્યી મહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડ-પ્રાચી અનેક લોકો દેશત્યાગ કરીને યુરોપ તથા અમેરિકામાં વસવા-માટે અનેક વાર ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે પ્રગળ રાષ્ટ્રોની સ્થાપના કરી હતી કે જેનો વિશેષ વિસ્તૃત વૃત્તાત પ્રસૂત પુસ્તકમાં આગળ જતા આવવાનો છે, એટલે એથી પણ હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન કાલિક મહાવિશાળ કિંવા પ્રચલ લોકમંખ્યાનું તત્કાળ અનુમાન કરી શકાય છે.

તે હિન્દુઓની ગાન્યપદ્ધતિને મપત્તિની કસોટીપર કસીને જોવામાં આવે તો એ ઓગી પણ હિન્દુરાન્યપદ્ધતિને સો ટકના નિર્ભય સુવર્ણ નરીકે જ સિદ્ધ કરી બતાવે છે, કારણ કે, કેવળ સપત્તિની વિગ્નનાના ચોગે જ હિન્દુસ્થાનની ભૂમિને સર્વથા સાર્થક 'સુવર્ણ-ભૂમિ' નામની પ્રાપ્તિ થયેલી છે અને એનું સવિસ્તર વર્ણન પણ આગળ જતા અમો કંચના છીએ સ્ટ્રોમોએ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી રાખ્યો છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં કયાંય ચોરીનું નામમાત્ર પણ માલજનામાં આવતું ન હોતું.^૩ 'અત્યંત સુધરેલા પાશ્વાત્મ રાષ્ટ્રની રાજધાની રાજતાનના વિનાસમદિરૂપ હોઇને ત્યાં રાત્રિના સમયમાં પરિવ્રમણ કરવું એટલે મૃત્યુની તૈયારી કરવા સમાન હોય છે, અને કોઇ પારકા ધરમાં સવાને જવું હોય તો ત્યાં જતા પૂર્વ પોતાના

મૃત્યુપાનને રજિસ્ટર્ડ કરાવી લેવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોય છે ' એવું જે કાળનું ડૉ. જૉન્સને અતિરાયોક્તિમય વર્ણન કરેલું છે તે કાળેમા ગૃહોના દારોને બધા સામાટે કરવા જોઈએ અને તેમને માફલો તથા તાળા સામાટે વાસના જોઈએ, એ વસ્તુને હિન્દુઓ નવાસી હિન્દુઓ જાણતા જ ન હોતા. કિંગડુના એની હિન્દુઓને કંપનામાન પણ ન હોતી ' મેનાસ્થનીસના કથન અનુમાર ' મમ્માદ્ અંદ્રગુપ્તના ચિગિર (છાવણી) મા એકદર આર લાખ મનુષ્યો હોવા છતાં ત્યાં જે ચોરી થતી હતી તે ચોગાયવા માલની કીમત એકદર દરરોજ રૂપિયા ૩૦ થી વધારે ભાગ્યે જ જવા જતી હતી. આ પ્રમાણથી તે અમલની પોલિસની નિર્ભરતાનો આપણને પ્રત્યક્ષ પરિચય થઈ જાય છે અને તે માથે હર્ષેન્દ્રમા સ્વ. મહારાણી વિક્ટોરિયાની કાર્યકાર્તિ પર્યંત વ્યવસ્થિત પોલિસખાતું અસ્તિત્વમા પણ ન હોતું આવ્યું એ વાર્તા પણ અવશ્ય સ્મરણમા ગાખી લેવા યોગ્ય છે

જે કેટલાક લોકો એમ બોલવા તથા લખવાની ધૃષ્ટતા કરી રહ્યા છે કે. પ્રતિનિધિસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દુઓના સ્વભાવમા પણ ન હોતી આવી, કિંગડુના હિન્દુઓની રાજ્યસત્તાત્મક પ્રકૃતિને એ એ પ્રતિનિધિસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ અનુકૂળ થઈ શકે એ સર્વથા અમલબનીય છે, તે પોતાને વિદ્વાન તરીકે ઓળખાવનારા પુરુષો એક પ્રકારનો પ્રલાપ અથવા અક્ષમ્ય પ્રમાદ જ કરી રહ્યા છે એમ અમારે નિરુપાય થઈને તથા અમારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તીને કહેવું પડે છે, કારણ કે, હિન્દુઓ પ્રતિનિધિસત્તાત્મક કિંવા લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિના મૂર્ણ જાતા તથા ભોક્તા હતા એના ઇતિહાસમા આપણને જોટવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણો મળી શકે છે લે કર્નલ માર્કર્સ વિદ્વક્ષે એના મળધમા પોતાના અથમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ' આચીનકાળથી આગળીને હિન્દુસ્થાનનું પ્રત્યેક ગ્રામ કિંના નગર એટલે લઘુ હોવા છતાં સ્વયં પૂર્ણ લોકસત્તાત્મક રાજ્ય જ હતું અને મમસ્ત હિન્દુસ્થાન દેગ

તે એવાં અનેક લઘુ સ્વરાજ્યોનો પ્રયંક સંઘ જ હતો.^૧ " " ભરત-ખંડની પ્રત્યેક બાતિ સ્વતંત્ર છે," એમ જે એરિયને કહેલું છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. 'હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન, રાજ્યપદ્ધતિ તથા રાજનિયમન કિંવા મારાધિરણ (કાયદા) માં પ્રજાસત્તાત્મક અથવા લોકસત્તાત્મક રાજ્યનાં ખીજ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવે છે' એટલી વાર્તા તો મિલ જેવા એક મહાદુરામહી તથા અહમ્મન્ય અંગ્રેજ ઇતિહાસકારને પણ નાં છૂટકે અથવા બળાત્કારે પણ સ્વીકારવી પડી છે. વાસ્તે મેંટકોફે તો એ હિન્દુ ગ્રામસંસ્થાનું મહારસભારિત ગુણ-વર્ણન કરેલું છે. તે લખે છે કે: " આ ગ્રામસંસ્થારૂપ લઘુ લોકસત્તાત્મક રાજ્યની બહુધા સર્વ આવરપકતાઓ ગ્રામમાં ને ગ્રામમાં જ પૂરી થઈ જતી હતી; તેમના પર પરકીય રાજસત્તાનો આધાત કદાપિ થયો જ ન હતો. જ્યાં ઇતિર સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણબંધુર બાસતી હોય છે ત્યાં એ ગ્રામસંસ્થા જ માત્ર સનાતન અથવા ચિરસ્થાયિની જણાય છે. એક પછી એક અનેક રાજ્યવંશો ઉદ્ભવીને નષ્ટ થઈ ગયા; એક પછી એક અનેક રાજ્યક્રાંતિયો થઈ ગઈ; પંડ્યા, શુંગ, મરાઠા, સમ્રાટ તથા અંગ્રેજ આદિકની રાજસત્તાઓના મોર્ચા અનુક્રમે આ દેશમાં મંડાયા; પરંતુ આ સઘળા ઉદય પાથલોમાં પણ ગ્રામસંસ્થા તો પોતાના અસ્તિત્વને તેના તે સ્વરૂપમાં અત્યાર સુધી પંથુ જાળવી રહી છે. આ ગ્રામસંસ્થારૂપ લઘુ લોકસત્તાત્મક રાજ્યોના બનેલા આદ્ય સંઘના યોગે જ હિન્દુઓને રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાર્થબન તથા રાજનૈતિક સુખની પ્રાપ્તિ થયેલી છે.^૨ " પરંતુ એ નાની નાની ગ્રામ-

^૧ Historical Sketches of the South of India, Vol I. P. 119.

^૨ "The village-communities are little republics having nearly everything they can want within themselves and almost independent of any foreign nation. They seem to last where nothing lasts. Dynasty after

અરથાએ વાલુકાના કળો પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ હોમની તેમની એકજીવતા અથવા એકત્રતા કદાપિ દત્તી જ નહિ, એમ કદાચિત્ કોઇ માની એમે તો એમ માનવાનું પણ કાર્થ કારણ નથી, કારણ કે, વસ્તુરિયતિ એવી દત્તી જ નહિ 'ગાળ'એ પ્રત્યેક ગ્રામમા એક, દસ અથવા વીસ ગ્રામોના સમુદાય ઉપર એક, એવા પાય અથવા દસ સમુદાયીઓની ઉપર એક અને એવા ઈશ્વરમદાસમુદાયોની ઉપર એક એવી રીતે અધિકારીઓને યોજવા અથવા નીમવા અને તે અધિકારીઓએ પરસ્પર પોતાના ચડતા ઊતરતા અધિકાર અનુમાર પોતાના ઉત્તરદાયિત્વ (જવાનદારી) નો વિચાર કરીને વર્તવું'રે આવા પ્રકારની પદ્ધતિ તે મુમયમા વર્તમાન કિંવા પ્રચલિત હતી.

ધર્મશાસ્ત્ર અથવા કાયદાના સ્વરૂપ તથા વ્યાપકતા પણ ગાળ્ય-વ્યવસ્થાની ઉત્તમતા તથા અધમતાની એક કસોટી જેવા છે એ તો કાર્થ પણ કહી શકે તેમ છે હિન્દુઓનો ધર્મશાસ્ત્રવિષયક મુખ્ય ગ્રંથ 'મનુસ્મૃતિ' છે આ ગ્રંથની ગચના જેટલી સરળ છે તેટલા જ એ ગ્રંથમાના નિયમો દીર્ઘદર્શિતા તથા જીવિમત્તાના સમૂર્ણ નિદર્શક છે 'મનુસ્મૃતિ'માના નિયમો વારંવાર પગિવર્તિત થનારા ન હોવા છતાં પણ સમાજમન વ્યક્તિયોના સર્વ બિન્ન બિન્ન પારસ્પરિક સબ્ધોને વહોત્તી વળે તેટલી સીમાપર્યત વ્યાપક છે સર વિલિયમ જેન્સે 'મનુ-સ્મૃતિ'ના મુમયમા પોતાનો એવા પ્રકારનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે

dynasty tumbles down, revolution succeeds revolution and Pathan, Mogul, Marhatta, Sikh, English are all masters in turn, but the village-communities, remain the same. This union of village, communities—each one forming a little state in itself, is in a high degree conducive to their (Hindoos) happiness and to the enjoyment of a great portion of freedom and independence" (Report of the Select Committee Vol III, of the House of Commons 1842)

“મનુસ્મૃતિ ઓક સ્મૃતિકાર સોલન · કિંબલુના લાયકરગસના કરેલા ધારાશાસ્ત્રથી પણ પ્રાચીનતર હોતી જોઇએ. ‘મનુસ્મૃતિ’માં મર્યાદા કરાવેલા ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોને સર્વથી પ્રથમ જ્યારે સમાજના વ્યવહારમાં મેળવવામાં આવ્યા હતા તે કાળ જે વેળાએ મિસર ઇજિપ્ત તથા હિન્દુસ્થાન-ભરતખંડ-માં પ્રથમતઃ રાજસત્તાની સ્થાપના થઇ હતી તે લગભગતો જ હોવો જોઇએ ક્રીટ નામક દ્વીપ-ખેટ-માંના પ્રાચીન કાયદા મનુના ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલા નિયમો જેવા જ દેખાઇ આવે છે. અને એ જ કાયદાઓને લાયકરગસ સ્પાર્ટામાં લઇ આવેલો હોવો જોઇએ એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.”^૧ “ધિ બાયબલ ઇન્ ઇન્ડિયા” (હિન્દુસ્થાનમાં બાયબલ) નામક ગ્રંથના લેખક જોહાનિયેટને તો ‘મનુસ્મૃતિ’ના સંબંધમાં એવો જ નિમિત્ત અભિપ્રાય છે કે : “મિસર, ઇરાન, ગ્રીસ તથા રોમ આદિક દેશોના કાયદાઓની રચના ‘મનુસ્મૃતિ’ના આધારે જ કરવામાં આવી છે અને અત્યારે પણ યૂરોપખંડના ન્યાયમંદિરોમાં પ્રતિદિવસ ‘મનુસ્મૃતિ’નું જ પ્રાણસ્થ દષ્ટિગોચર થવા કરે છે.”^૨ “‘એસેમ્બ્લેટની કાર્યકીર્તિમાં ગ્રીકોએ હિન્દુઓની સ્મૃતિયો ઉપરથી જ પોતાના કાયદાઓ તૈયાર કરેલા હોવા જોઇએ અને સ્પાર્ટાથી ગ્રીક કાયદાઓના અધારે રોમન તથા રોમન કાયદાઓના આધારે ઇંગ્લિશ કાયદાઓ રચવામાં આવ્યા હતા.” ગ્રી. વિલ્સન લખે છે કે : “હિન્દુઓના સ્મૃતિગ્રંથોમાં સમાજમાંના સર્વ લિંગ લિંગ સંબંધોને નિયમિત કરનારા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે અને જે સમાજમાં આવા નિયમો પ્રચલિત હોય તે સમાજ સુધારણા કિંવા સમ્યક્તાના વિષયમાં અવશ્ય અતિશય આગળ વધેલો હોવો જોઇએ; કારણ કે, જે

૧ Houghtons Institutes of Hindu Law, Preface, P. X.

૨ “The Manu Smriti was the foundation upon which the Egyptian, the Persian, the Grecian, and the Roman codes of law were built, and the influence of Manu was still every day felt in Europe.”

સમાજસુધારણા કિંવા સંન્યતાના વિષયમાં આટલી સીમા પર્થન્ત આગળ વધેલો ન હોય, તો તે સમાજમાં આવા ઉત્કૃષ્ટ નિયમો કદાપિ અસ્તિત્વમાં આવી શકે જ નહિ.”

માત્ર મિલ્ નામક ઈંગ્લિશ ઇતિહાસલેખક હિન્દુઓના ધર્મશાસ્ત્રના સંબંધમાં અતિશય હીન વિચાર ધરાવતો હતો અને તેથી તેણે પોતાના લખેલા ‘ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ’માં હિન્દુધર્મશાસ્ત્રના સંબંધમાં પોતાનો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે: “ હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્ર સ્મૃતિ કિંવા કાયદાની રચના તથા તેમનાં વર્ગીકરણ અતિશય ઓખડ ઓખડ હોઇને હિન્દુજાતિ અથવા હિન્દુરાષ્ટ્રની ભંગલતાને જ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. અમુક વસ્તુને અલગ તરીકે ધરાણે રાખીને નાણાં ઉછીનાં (કર્જ તરીકે) આપવાં એ પદ્ધતિ જગલીપણાને જ દેખાડનાર છે. જૂની સાક્ષી આપવી એ એક ગુણ છે એમ હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર માને છે. આ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં અનિશ્ચિતતાની તો કશી સીમા જ નથી, તેમ જ એ ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થ કરતી વેળાએ એક પડિતને અભિપ્રાય બીજા પંડિત સાથે કદાપિ મળી શકતો નથી. મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્ર (હદીમ) હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર કરતા અતિશય શ્રેષ્ઠ છે; ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક આક્ષેપો હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર ઉપર એ મિલ્ મહાશયે કરેલા છે. પરંતુ મિલ્ મહાશયના આ ઇતિહાસમંથના સંપાદક પ્રો. વિલ્સન્ સાહેબે મિલ્નાં આ સર્વ આક્ષેપ વિધાનેશુ સપ્રમાણ ખંડન કરી નાખ્યું છે અને મિલ્ના સંબંધમાં છેવટે પોતાનો એવો નિર્ણય દર્શાવી દીધો છે કે: “ આ આક્ષેપો કરીને મિલ્ સાહેબે હિન્દુજાતિ વિષયક પોતાના પક્ષ દુરાગ્રહ તથા ગાદ અગ્રાન્તુ જ પ્રદર્શન કરાવી દીધું છે ! ” પ્રો. વિલ્સન્ મહાશય કહે છે કે: “ જો કાયદાની રચના તથા કાયદાના વર્ગીકરણને જોઇને જ અમુક એ રાષ્ટ્રની સુધારણાનો તોલ કરવાનો હોય, તો સુધારણાના વિષયમાં ઇંગ્લિશ રાષ્ટ્ર હિન્દુરાષ્ટ્ર કરતાં બહુ જ નીચા અથવા ઊંચરતા પ્રકારનું

જ મિદ્ધ થઇ જાય છે અમુક વસ્તુને અનેજ તરીકે ધરાણે રાખીને કર્જ નાણા આપવાની પદ્ધતિ જો જગલીપણાને દેખાડનારી હોય, તો લડન નગરમાં કેવળ મોટંગેજના ધંધાથી જ ચોતાના બચકારને મલાવનારા અસખ્ય Pawn-brokers-શાહકરો-ધર્મિન્ડના જંગલીપણાને જ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે, એમ જ આપણે માનવું જોઈએ. હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર જૂની માફી આપવાના કાર્યને શુભ તરીકે માને છે એ મિલ્લ મહાશયનું કથન મર્ચંડા અમલ તથા નિરાધાર હોઇને તેમની રોગગ્રસ્ત કલ્પનાશક્તિના મહાવિદ્રુપ અપત્ય સમાન છે. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં જો અનિશ્ચિતતાનો દોષ રહેયો હોય, તો અંગ્રેજી કાયદાનો વિલંબ તેટલો જ, કિબકુના તેના કગ્તા પણ અત્યંત અધિક વિધા તક છે, અને એ વિલંબના યોગે જ લાચારસ્વત, લાગવગ તથા કારસ્તાનો આદિકને ન્યાયના કાર્યમાં બાધા નાખવાના અવમરો અનાયાસ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેની રીતે શાસ્ત્રોના અર્થોના સંબંધમાં હિન્દુ પડિતોનો પરસ્પર મતભેદ થાય છે તેવી જ રીતે અંગ્રેજી ગત્યમાં પણ કાયદાના અર્થોના સંબંધમાં વહીવટી તથા ઍરિસ્ટરોનો કપાનક મતભેદ નથી થતો કે શું? અમુક અભિયોગના સંબંધમાં મદ્રાસના બીફ જસ્ટિસે આપેલો નિર્ણય લોકોને હાનિ પહોચાડનારો તથા કાયદાથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે એમ બગાડાની હાથ કાટના બીફ જસ્ટિસ કોઇ પણ પ્રકારના સંકાય વિના બહી શકે છે, એ મતભેદ નથી તો બીજું શું છે વાફ? મુસન્માનોના ધર્મશાસ્ત્રમાં દડવિધાનના મંત્રમાં વૈરના પ્રતિશોધની જગલીપણાને દર્શાવનારી કલ્પના વિશેષ પ્રબળ છે અને હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં એ કલ્પનાનો સવ થા અભાવ છે. (અર્થાત્ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં દડવિધાન સાથે અન્ન વૈરના પ્રતિશોધનો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો જ નથી) હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં કાર તથા વારસાના સંબંધમાં જેટલું પશ્ચિમી તથા નિશ્ચિત વર્ણન કરાયલું છે તેટલું પરિપૂર્ણ તથા નિશ્ચિત વર્ણન મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્રમાં મિલ્લુત નથી.”

૧ મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કાર તથા વારસાના સંબંધમાં પરિપૂર્ણ

ઓ મંત્રમૂલક મહાશયે તો મિત્રના લખેલા 'હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ' ના મબઘમા પોતાનો એવો નવન સત્ય અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો છે કે "અંગ્રેજી ભાષામાં જે કોઈ પણ એક મહાવિધાતક અથવા અપકારક અથ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તે મિત્રનો લખેનો 'હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ' જ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુસ્થાન ઉપર આવી પડેલા કેટલાક ભનકર સંકટોની જવાબદારી પણ એ અથના મન્તક ઉપર જ ગહેલી છે. મિત્રના લખેના 'હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ' મા આરભથી અત પર્વન્ત એટલું તો વિપુલ વિષ ભરેલું છે કે પ્રો નિસ્સને આપેલા દિગ્વિશિષ્ટ વિષમતિમંથક ઔપધના યોગે તે પ્રાણુહારક હનાહવની પ્રાણુહારકતા લેશમાત્ર પણ ન્યૂન ધર્મ મળી નથી"¹ એ અથના મંબઘમા પોતાના આવા પ્રકારના નિગબર સત્ય અભિપ્રાયને દર્શાવીને ઓ મંત્રમૂલક કહે છે કે "આવા પ્રમા-રના દુષ્ટ અંચને મિત્રના મર્વિસની પરીક્ષામાં મેસનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે નિયત કરવામાં આવે કે અને એ અથના મંબઘમા લેખના અભ્યાસની પરીક્ષા લેવામાં આવે"² એ અન્ય ત દુર્ભાગ્યમથી થટના છે "

તથા નિશ્ચિત વર્ણન ન દોવાથી અને હિન્દુસ્થાનના અત્યારના મુસલમાનોની સેકેડે હપ દકા નેટલી સખ્યા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓના ધાર્મિક અન્યા આરો તથા અન્ય હપાધોવડે વટલીને હિન્દુમાંથી મુસ માન્યથયેલી હોનાથી હિન્દુસ્થાની મુસલમાનોની મેમલ કોમ જેવી કેટલીક કોમો અથવા જ્ઞાતિ થોના કચાર તથા વારસા સબધી વિવાદોના નિર્ણયો અત્યારે પણ હિન્દુ-સ્થાનમાંની અચેજ સરકારની હાઈ કોર્ટોમાં હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર (હિન્દુ લે) ના આધારે જ આપવામાં આવે છે સ્વાર્થના અંગે મુસલમાનોની અમુક જ્ઞાતિવા, મુસલમાન થવા છતાં, વારસાના વિવાદના સબધમાં હિન્દુધર્મશાસ્ત્રની સહાયતા લઇને પોતે જ મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્ર કરતા હિન્દુધર્મશાસ્ત્રની અધિક બદનાને સ્વીકારી રહી છે.

૧ " The book which I consider most mischievous, nay, which I hold responsible for many of greatest mis-

કાલમનુ નામક એક અગ્રેજ પ્રયત્નકર્તા પોતાના રચેલા 'હિન્દુઓના પ્રગલ્ભ' નામક પ્રથમા 'મનુસ્મૃતિ' ના સંબંધમાં પોતાને એવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે " 'મનુસ્મૃતિ' માં ગોખલથી ભાષામાં કાવ્યના પ્રથમાં જેની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોય છે તે ગંભીરતા તથા ઉદાત્તાત્વાત્મક ભરેલી હોવાથી તેના મોટે 'મનુસ્મૃતિ' માં ગોખલથી ભાષાના સંબંધમાં આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારનો આદરમુક્ત પ્રભાવ પડી જાય છે એક મંથિર વિના અન્ય સર્વ વ્યક્તિઓના નિયમોને વર્ણવતા 'મનુસ્મૃતિ' એ એટલી સીમા પર્યંત નિર્ભયતા તથા સ્વતંત્રતાને સ્વીકારી લીધી છે કે ન્યાય વિષય નિષ્કુશ્તતાના સંબંધમાં ગળજીઓને ઉદ્દેશીને કરાવવા તીવ્ર વિધાનો જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે જ તે વિધાનોની ઉચ્ચતાની આપણાથી યથાર્થ કલ્પના કરી શકાય છે "

એ જ પ્રમાણે ડૉ. રૉબર્ટ્સને 'મનુસ્મૃતિ' ના સંબંધમાં જે ઉત્તમ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે તે એ છે કે વિવેચનાત્મક વિધાનો સંખ્યા તથા વિવિધતાને જોતા હિન્દુઓની 'મનુસ્મૃતિ', સ્ત્રીનિયંત્રણ રામન ધર્મશાસ્ત્ર (ધારાશાસ્ત્ર) અથવા અન્ય કોઈ સુધરેલા ક્ષિત્ર સુમન્ય દેશના ધર્મશાસ્ત્ર જેટલી જ ચોક્કસ ધરાવનારી છે

fortunes that have happened in India, is Mill's History of India, even with the antidote against its poison which is supplied by Prof Wilson's notes "

India, What Can It Teach Us ?, p 49

૧ ' The style of Mann has a certain austere majesty that sounds like the language of legislation and exerts a respectful awe. The sentiments of independence on all being but God and the harsh administrations even to king are truly noble '

Mythology of the Hindus

‘મનુસ્મૃતિ’ માં દર્શાવાયલા નિયમોનો અનુક્રમ સ્વાભાવિક તથા સ્પષ્ટ છે, એ નિયમો અતિશય વ્યાપક તથા અનેકવિધ હોઈને તેમનાં વિવેચનો અત્યંત સૂક્ષ્મ તથા ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી કરાયલા છે. તેમ જ ‘મનુસ્મૃતિ’ માં કગાયલા નિર્ણયો સર્વ કાળમાં સર્વ દેશોના લોકોમાં માન્ય રખાયલા હોય તથા સનાતન ન્યાયતત્ત્વોના આધારે જ અપાયલા છે આ ધર્મશાસ્ત્રને માનનારો માનવ સમાજ (અર્થાત્ હિન્દુસમાજ) અત્યંત વૈભવશાલી તથા સુસરૂત હોવો જોઈએ એ વાતા સર્વથા નિસંશય તથા નિર્વિવાદ છે આ સ્મૃતિમાં કેટલાક વિષયોના એટલા તો વ્યાપક વિસ્તાર તથા વર્ગીકરણ કરવામાં આન્યા છે કે જેની યુરોપીયન ધર્મશાસ્ત્રકારોને કલ્પનામાં પણ થઈ ન હોતી ‘મનુસ્મૃતિ’ ના કેટલાક નિયમોને જોતા તે નિયમોના પાળનાર સમાજની સરૂતિની શ્રેષ્ઠતાનો તત્કાળ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે અને તેમાં પણ વળી તે માનવ સમાજમાં એ સરૂતિનો ઉત્તમ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થયો હતો એ જોઈને તો આશ્ચર્યનો અવધિ જ થઈ જાય છે ” હિન્દુધર્મશાસ્ત્રાંતર્ગત પૂરાવાના સાત્ત્વના મંબધમાં મદ્રાસ હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ સર થોમસ સ્ટ્રેન્જ એવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે “આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પ્રત્યેક અંગ્રેજ ધાર્મિકશાસ્ત્રી (લૉયર) ને અતિશય લાભ થનારો મળવો અને આ શાસ્ત્રના કેવળ વાચનથી પણ અંગ્રેજ ધાર્મિકશાસ્ત્રીના હૃદયમાં આત્મ તથા આનંદ ઉત્પન્ન થયા વિના તો નહિ જ રહે ”^૧

“મનુસ્મૃતિ” ના ગીકાકાર કુલ્લુકની ટીકાના મંબધમાં સર વિલિયમ જોન્સે પેતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે આ

૧ “ It will be read by every English lawyer with a mixture of admiration and delight, as it may be studied by him to advantage ”

Sir Thomas Strange, the late chief justice
of Madras.

ટીકા અન્ય સર્વ ટીકાઓ કરતા લઘુ હોવા છતાં પણ સ્વયં અધિ-
 અધ્યપ્રકાશિકા છ. એમાં ટીકામગની વિદ્વતા સમૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શિ
 એગર થવા છતાં પાત્તિયના વૃથા પ્રદક્ષનનો કયાંય અશમાત્ર પણ
 નથી દેખાતો. યુગોપ તથા એશિયા ખંડના કોઇ પણ પ્રાચીન કિંવા
 અવાનીન મથની કુદ્દુક નેપી અત્યંત ગદ્ગદ ગભીર તથા મર્વ
 માન્ય ટીકા અન્ય કોઇ પણ વિદ્વાન્ ટીકાકારે નથી જ કરી. ' 1

t It is the shortest yet the most luminous the
 least ostentatious yet the most learned the deepest yet
 the most agreeable commentary ever composed on any
 author ancient or modern European or Asiatic "

Sir William Jones Preface to Houghton's Ins
 titutes of Hindu Law p 18.

પ્રકરણ ૪ થું

ભારતીય હિન્દુજાતિનું શીલ

ભારતીય હિન્દુઓની રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી કિંવા કેવા પ્રકારની હતી એનું ગત પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. છતાં પણ ભારતીય હિન્દુઓની સમાજવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થાની સર્વશ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં જે એથી પણ અધિક પ્રમાણેને જોવાની કોઈની ઇચ્છા હોય તો જે સમાજવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થાની સર્વશ્રેષ્ઠતાના પરિણામે ભારતીય હિન્દુજાતિમાં જે અલૌકિક શીલનો ઉદ્ભવ કિંવા આવિર્ભાવ થયો હતો તે અલૌકિક શીલના અવલોકનથી તેની એ ઇચ્છા સર્વાંશે પરિપૂર્ણ થઈ જાય તેમ છે, એવી અમારી પોતાની તો નિશ્ચિત માન્યતા છે; કારણ કે, ભારતીય હિન્દુજાતિની નીતિવિષયક કલ્પનાઓ કિંવા માન્યતાઓ કેટલી સીમા પર્વન્ત શ્રેષ્ઠતમ હતી તેમ જ ભારતીય હિન્દુજાતિના શીલની શ્રેષ્ઠતા કેટલા અકલ્પનીય પરિમાણમાં અલૌકિક હતી એના સંબંધમાં ભારતીય ગ્રામીન આર્ય ઋષે તથા ભારતીય હિન્દુજાતિ-વિભૂષણ પુરુષપુગવેનાં અત્યંત વિષુદ્ધ સંખ્યામાં જેટલાં જોઈએ તેટલાં પ્રમળ પ્રમાણેને આ સ્થાનમાં પ્રકાશિત કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ એના સંબંધમાં અહીં કેવળ ભારતીય ગ્રામીન આર્ય ઋષે તથા ભારતીય હિન્દુજાતિવિભૂષણ પુરુષપુગવેનાં પ્રમાણેને જ પ્રકાશિત કરવાથી તે ઋષે તથા ભારતીય હિન્દુઋષકારોના શિરપર આત્મસ્લાધા, પદ્મપાત તથા અતિશયોક્તિ આદિકનો આરોપ મહજ્જ કરી શકાય તેમ હોવાથી જે આરોપ કિંવા આક્ષેપની સભવનીયતાને સદાને માટે અટકાવી દેવામાટે ઋષેએ અહીં કેવળ તે અભિપ્રાયોના પ્રકાશનની જ વ્યવસ્થા કરેલી છે કે જે અભિપ્રાયો મત્તવક્તા વિદેશી

ન્યા વિષમાં પુરુષોએ ભારતીય હિન્દુજાતિના શીખની સર્વશ્રેષ્ઠતાના સમર્થમાં નિષ્પક્ષપાતિની દૃષ્ટિથી જ જિત્ત જિત્ત મમયમા દર્શાવેલા છે. અગ્ર

મનુષ્યના માનસિક, મૌલિક તથા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ તેમ જ માનવસમાજની અભિવૃદ્ધિમાટે જે મદ્યુષોની આવશ્યકતા મર્વદા અનિવાર્ય હોય કે તે મર્વ સદ્યુષોમાં 'સત્ય' નામક સદ્યુષ્ય મર્વ-શ્રેષ્ઠ મનાય છે, હિન્દુના જિત્ત જિત્ત સર્વ સદ્યુષ્યો હિંવા મર્વનીતિ તરફે કેવળ એક 'સત્ય'ના જ જિત્ત જિત્ત સ્વરૂપ છે એમ પણ, કેઈ પણ પ્રકારના મકેલ્ય વિના કદી સકાય તેમ છે. માગશ કે, જેની યોગ્યતા 'સત્ય' કગ્તો અધિક હોય તેવો કેઈ પણ સદ્યુષ્ય આ સંસારમાંના કેઈ પણ સ્થાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી એ સિક્કાન્ત નિકાલાત્રાપ્ય છે અને એ મર્વશ્રેષ્ઠ 'મત્ય' નામક મદ્યુષ્ય ભારતીય હિન્દુજાતિમાં અન્યંત ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન રહ્યા કગ્તો હતો એના સમર્થમાં સર્વ દેશોના તથા સર્વ ધર્મોના અધકારો, પ્રવાસીઓ (યાત્રાલુઓ) તથા મજનીતિય પુરુષોની મંપૂર્ણ એકવાક્યતા જ આપણા જોવામાં આન્ધા કરે છે. ઇસ્વી સનના દ્વિતીય શતક (બીજી મહી)માં ચર્ચ ગયેના એગિયન્ નામક ગ્રીક ઇતિહાસલેખકે પોતાનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવેનો છે કે 'જેને અસત્યવાદી મનુષ્ય તરીકે ઓળખાનો સકા તેવો કેઈ પણ ભારતીય હિન્દુ આજ પર્યન્ત કોઈના પણ જોવા કિંવા જાણવામાં આવી શક્યો નથી' અને સદ્યુષ્યો નામક ઇતિહાસલેખકે હિન્દુઓના શીખના મંયધમાં જે હિંલેખ કરેલો છે તે એ છે કે 'ભારતવાસી હિન્દુઓ એન્હો સીમાપર્યન્ત પ્રામાણિક કિંવા સત્યવાદી છે કે તેમને પોતાનાં ગૃહોના દારોને સપત્તિની સુરક્ષિતતામાટે તાજા વાસવાની કિંવા કરેલા કરારોને બંધનકારક બનાવવામાં લિપિમદ્ કરવાની ક્તાપિ લેશમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી જણાતી' ગ્રીનવેસવાસી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ખૌદ માત્રાતુ હુએનસાએ પોતાના ભારતયાત્રા વિષયક ગ્રંથમાં હિન્દુજાતિની

અનૌકિક અત્યપ્રિયતાના સમઘમા એવો હલ્લેખ કરેલો છે કે “પ્રામાણિકતા તથા સરળતા એ એ ગુણોમા કોઈથી પણ ભાગતીય હિન્દુઓની મમાનતા કિવા અતિસ્પર્ધા કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમની ગળ્મ-નવગ્ધામા પણ એ ગુણો વિપુલ પરિમાણમા આપણા જોવામા આવ્યા કરે છે હિન્દુઓ અન્યાયથી કદાપિ કાંઈના ધન આદિકનો અપહાર નથી કરતા અને તેમની ન્યાયપ્રિયતા તો વળી એટલી અરમ સીમા પર્યન્ત પહોંચી ગઇ છે કે તેમની એ અત્યંત ન્યાયપરાયણતાના યોગે તેમના ન્યાયને કેટલીક વાગ અનુચિત ઔદાર્યનું સ્વરૂપ પણ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે (હુએન સગના ભારત ઇતિહાસનો વૃત્તાન્ત, અગ્રેજ અનુવાદ, દ્વિતીય ખંડ, પૃષ્ઠ ૮૩) મયા મના એક રાજપ્રતિનિધિ (વકીલ) સુ-વે (ઇ સ ૧૨૭૧) ક્રાન્ડ ઓર્ડેનસ (ઇ મ ની ચતુર્થ શતાબ્દી), ચીના રાજપ્રતિનિધિ (વકીલ) શી-ટૂ (ઇ સ ૬૦૫) અને જોડી અજ જમાન (૪૨૫ સનની તેરમી મહી) આદિક વિદેશી તથા વિધર્મા સત્યવક્તા તથા નિષ્પક્ષપાત પુરુષોએ ભાગતીય હિન્દુઓના મળધમા પોતાના જે અપ્રેમ અભિપ્રાયો દર્શાવેલા છે તે મર્વ અભિપ્રાયોનો આગ્રહ એ જ છે કે “ભારતીય હિન્દુઓ મરગ પ્રામાણિક, સત્યનિષ્ઠ તથા ન્યાયપરાયણ હોઇને પોતાનાં સુખમાથી નીજોના વચન (શપથ કિવા પ્રતિજ્ઞા)નો કદાપિ ભંગ નથી જ કરતા તેમનામા અમત્યપ્રિયતા કિવા હાગપ્રપચ તેમ જ દુષ્ટતા આદિક માનવજાતિના કનકરૂપ હાતુ દુર્ગુણોનો નિવાસ નામમાત્રને માટે પણ જોવામા નથી આવતો અને તેમના હલ્લેખમા જીવન તથા મરણની લેશમાત્ર પણ ભીતિ નથી હોતી (જુઓ સ્વ અધ્યાપક મેક્સમુલરકૃત India What can It Teach us? ” પૃષ્ઠ ૫૫ તથા પૃષ્ઠ ૨૭૫) છઠ્ઠી મનની અગિયારમી મહીમા લખેલા પોતાના જુગોવ વિવરક ગ્રંથમા હદિસી નામક એક ગ્રંથકારે હિન્દુઓના તીવ્રતા મળધમા એવા પ્રકારનો હલ્લેખ કરેલો છે કે “ભાગતવાસી હિન્દુઓ એટલી સીમા

પર્યન્ત ન્યાયપરાયણ, વિશ્વાસપાત્ર, આમાણિક તથા વચનપાલક છે કે તેમના એ સદ્ગુણોની સ્તુતિ સાંભળીને દૂર દૂરના અન્ય દેશોના નિવાસીઓ ભારતવર્ષમાં આવીને ત્યાંના રથાચી નિવાસીઓ થઈ જાય છે.” ઇસ્વી સનની તેરમી સદીમાં યઈ ગયેલા મહર્ષિ પાલો નામક એક વિદેશી અવાસીએ પોતાના અવાસગ્રંથમાં ભારતીય બ્રાહ્મણ જાતિના સંબંધમાં પોતાની એવી માન્યતાનો પ્રકાશ કરેલો છે કે: “ભારતવાસી બ્રાહ્મણો જેવા ને જેટલા સત્યવાદી તથા વિશ્વાસપાત્ર વ્યાપારીઓ આ વિશાળ પૃથ્વીતલમાંના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય એવી મારી પોતાની માન્યતા તો નથી જ; કારણ કે, આ લોકમાંના કોઈ પણ પ્રકારના લાભમાટે તેઓ કદાપિ અસત્ય બાપણુ નથી કરતા તે નથી જ કરતા.” ઇસ્વી સન ૧૯૧૩ થી ૧૪૮૨ પર્યન્તના સમયમાં કલિકત તથા વિદ્યાનગરની રાજસભામાં આવી વસેલા ખાકાન દેશના મુસ્લિમ રાજપ્રતિનિધિ કિંવા વકીલ કમાલુદ્દીન સમરકન્દીએ પણ ભારતીય હિન્દુઓના સંબંધમાં એવા જ ઉદ્ગારો કહેલા છે કે: “હિન્દુસ્થાનમાં અન્ય દેશોમાંથી આવતા સૌદાગરો (વ્યાપારીઓ) નાં ધન તથા જીવન આદિકનું હિન્દુઓના હસ્તથી અત્યંત ઉત્તમ રત્નરૂપમાં નિરન્તર રક્ષણ ચતું રહે છે.” મહાન મુગલ સમ્રાટ અકબરની રાજસભાના રત્નરૂપ મુસ્લિમ વિદ્વાન અબુલ્ફઝલે પોતાના લખેલા ‘આધને અકબરી’ નામક કારસી ગ્રંથમાં ભારતીય હિન્દુઓની જે મુક્ત કંઠથી પ્રચંડ પ્રશંસા કરી છે તે એ છે કે: “હિન્દુઓના સંબંધમાં સંશ્લેષમાં જે કહેવાનું છે તે એટલું જ કે હિન્દુઓ ધાર્મિક અથવા ધર્મનિષ્ઠ છે; સુશીલ કિંવા મધુરભાષી છે; અતિયિ અભ્યાગતનો આદર સત્કાર કરનારા છે; નિરંતર પ્રસન્ન રહેનારા છે; જ્ઞાનના પિપાસુ કિંવા જિજ્ઞાસુ છે; ન્યાયના પ્રેમી છે; ઔકાંતિકતાને ઈર્ષ્યાનારા છે; ઉત્તમ વ્યવસાયી કિંવા વ્યાપારી છે; સત્યના સ્તુતિપાલક છે; કૃત્ય કિંવા ઉપકારના યાતા છે અને અસી પ્રબુભકન કિંવા ઇશ્વરનિષ્ઠ છે. જ્યારે તેઓ કોઈ સંકટ કિંવા વિપત્તિ

પરિસ્થિતિમાં આવી પડે છે ત્યારે તેમના ચારિત્ર્યની જ્યોતિ અત્યંત ઉજ્જવલ થઈ જાય છે તેમના સૈનિકોના મસ્તિકામાં યુદ્ધભૂમિમાંથી પલાયન કરવાની કલ્પનામાંજ પણ નથી હોતી (આ કથન ક્ષત્રિયોના સબધમાં કરાયેલું છે એ સ્પષ્ટ છે), તેઓ પોતાના રાજ્યકર્તાઓ પ્રતિ અતિશય પૂજ્યભાવ ધરાવે છે અને જ્યારે પરમેશ્વરની સેવામાં જીવનને સમર્પવાનો અવસર આવી લાગે છે ત્યારે તેઓ પોતાના ક્ષણભર જીવનના કાંઈ પણ મૂલ્ય નથી આકતા જો કાંઈ પણ મકલ્પસ્ત મનુષ્ય (પછી જાણે તે મનુષ્ય તેમનાથી સર્વથા અજ્ઞાન હોય, વિદ્યર્થી હોય કિંવા વિદેશી હોય તો પણ) તેમની પાસે આશ્રય અથવા રક્ષણને મેળવવામાંદે દોડી આવે છે, તો તેને તેની ઇચ્છા અનુસાર અનુરાગપૂર્વક આશ્રય આપીને તેઓ પોતાના ધન, પ્રતિષ્ઠા તથા જીવનના ભોગે પણ તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરી નતાવે છે (‘આદ્યને અકબરી ’ નો અગ્રેજી અનુવાદ ઇ સ ૧૮૦૦ ની આવૃત્તિ, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી ૩૨૪) * મરુ જૈન મા'કમ મહાશયે ભારતીય

“ Summarily, the Hindos are religious, affable, courteous to strangers, cheerful, enamoured of knowledge, fond of inflicting austerities upon themselves, lovers of justice, given to retirement, able in business, admirers of truth, grateful, and of unbounded fidelity Their character shines brightest in adversity Their soldiers know not what it is fly from the field of battle (meaning of course the Kshatriya, or military caste) They have great respect for their rulers, and make no account of their lives, when they can devote them to the service of God If any person in distress flies to them for protection, although he be a stranger, they take him by the hand, and will defend him at the expence of their property, reputation, and life ” Areen Akbery (in 1600, Vol II. Pages 322 and 324)

પર્યન્ત ન્યાયપગાયણ વિશ્વાસપાત્ર, પ્રામાણિક તથા વચનપાક છે તેમના એ સુગુણોની સ્તુતિ માલળીને દૂર દૂરના અન્ય દેશ નિવાસીઓ ભાગતવર્ષમા આપીને ત્યાંના સ્થાયી નિવાસીઓને જાણ છે ' ઇસ્વી સનની તેરમી મહીમા ચર્ચા મહેલા નાઈએ નામક એક વિદેશી પ્રવાસીએ પોતાના પ્રવાસમયમા ભારતીય લક્ષણ જાતિના સબધમા પોતાની એવી માન્યતાનો પ્રકાશ કરેલો છે.

ભારતવાસી બ્રાહ્મણો જેવા ને જેટલા સત્યવાદી તથા વિશ્વાસપાત્ર વ્યાપારીઓ આ વિશાળ પૃથ્વીતલમાના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય એવી મારી પોતાની માન્યતા જો નથી જાણતા છતાં કે આ લોકમાના કોઈ પણ પ્રકારના લાભમાટે તેઓ કશું અસત્ય બાપણુ નથી કરતા તે નથી જાણ કરતા ' ઇસ્વી સન ૧૮૪૨ થી ૧૪૮૨ પર્યન્તના સમયમા કવિકત તથા વિદ્વાનગરની રાજસભામાં આવી વમેજા ખાકાન દેશના મુસ્લિમ રાજપ્રતિનિધિ કિવા વીર કમાનુદીન મમરકન્દીએ પણ ભારતીય હિન્દુઓના સબધમા એક જ ઉદ્ગારો કાઢેલા છે કે ' હિન્દુસ્થાનમા અન્ય દેશોમાથી આવત સૌનાગરો (વ્યાપારીઓ) નાં ધન તથા જીવન આદિકર્તુ હિન્દુઓ હરતથી અત્યંત ઉત્તમ સ્વરૂપમા નિરન્તર રક્ષણ ચલું રહે છે મહાન મુગલ મમ્લાદ્ અકબરની રાજસભાના રત્નરૂપ મુસ્લિમ વિદ્વાન અબુ ફજને પોતાના લખેના આધને અકબરી ' નામક ફારસી કથમ ભારતીય હિન્દુઓની જે મુક્ત મઠથી પ્રચક પ્રશંસા કરી છે તેને છે કે હિન્દુઓના સબધમા સક્ષેપમા જે કહેવાયું છે તે એટલું જ કે હિન્દુઓ ધાર્મિક અથવા ધર્મનિષ્ઠ છે સુશીલ કિવા મધુરમાર્ગી છે અતિથિ અભ્યાગતનો આદર સત્કાર કરનારા છે નિરન્તર પ્રદાન રહેનારો છે ગાનના પિપાસુ કિવા જિજ્ઞાસુ છે ન્યાયના પ્રેમી છે ઐકાંતિકતાને ઈચ્છનારા છે ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી કિવા આપની છે સત્યના સ્તુતિપાક છે કૃત્ય કિવા ઉપકારના ગાતા છે અને અન્ય પ્રભુભક્ત કિવા ઇશ્વરનિષ્ઠ છે જ્યારે તેઓ કોઈ સકાર કિવા વિનમ્ર

પરિસ્થિતિમાં આવી પડે છે ત્યારે તેમના આરિઝ્યની જ્યોતિ અત્યંત ઉજ્જવલ થઈ જાય છે. તેમના સૈનિકોના અસ્તિશ્વમાં યુદ્ધભૂમિમાંથી પલાયન કરવાની કલ્પનામાત્ર પણ નથી હોતી (આ કથન ક્ષત્રિ-
યોના સંબંધમાં કરાયલું છે એ સ્પષ્ટ છે), તેઓ પોતાના રાજ્યકર્તાઓ પ્રતિ અતિશય પૂજ્યભાવ ધરાવે છે અને જ્યારે પરમેશ્વરની સેવામાં જીવનને સમર્પવાનો અવસર આવી લાગે છે ત્યારે તેઓ પોતાના ક્ષણભંગુર જીવનનાં કાંઈ પણ મૂલ્ય નથી ઝાંકતા. જો કોઈ પણ સકલ્પસ્ત્ર મનુષ્ય (પછી ભલેને તે મનુષ્ય તેમનાથી સર્વથા અજ્ઞાત હોય, વિદ્યર્થી હોય કિંવા વિદેશી હોય તો પણ) તેમની પાસે આશ્રય અથવા રક્ષણને મેળવવામાટે દોડી આવે છે, તો તેને તેની ઇચ્છા અનુસાર અનુરાગપૂર્વક આશ્રય આપીને તેઓ પોતાનાં ધન, પ્રતિષ્ઠા તથા જીવનના ભોગે પણ તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરી જતાવે છે. ('આઇને અકબરી' નો અગ્રેજ અનુવાદ: ઇ. સ. ૧૮૦૦ ની આવૃત્તિ, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી ૩૨૪). * મરુ જૉન્ માડકમ્ મહાશયે ભારતીય

" Summarily, the Hindus are religious, affable, courteous to strangers, cheerful, enamoured of knowledge, fond of inflicting austerities upon themselves, lovers of justice, given to retirement, able in business, admirers of truth, grateful, and of unbounded fidelity. Their character shines brightest in adversity. Their soldiers know not what it is fly from the field of battle (meaning of course the Kshatriya, or military caste.) They have great respect for their rulers, and make no account of their lives, when they can devote them to the service of God. If any person in distress flies to them for protection, although he be a stranger, they take him by the hand, and will defend him at the expence of their property, reputation, and life. " (Ayeen Akberv, edit. 1800; Vol II. Pages 322 and 323)

અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોના મુખમાંથી નીકળી શકે તેમ છે વાર ? ” અધ્યાપક મેક્સ્મૂલર મદદાશયે આ પ્રશ્ન ઇંગ્લેંડમાંથી ગોરાંગ બંધુઓને પૂછ્યા પછી ભારતીય હિન્દુઓના સંબંધમાં પોતાનો જે વેવક્રિષ્ક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે : “ જે જે પરકીય લોકોને હિન્દુસ્થાન માથે સંબંધમાં આવવાના અવસરો પ્રાપ્ત થયેલા છે તે મર્ન વિદેશી જનો ત્યાંના હિન્દુઓની રાષ્ટ્રીય શીલ વિષયક સત્યનિધાને જોઈને અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા છે; કારણ કે, હિન્દુઓનો એ પ્રધાન તથા અવિચલ સદ્ગુણ એવા પ્રકારનો છે કે એ સદ્ગુણ અન્ય-દેશોના નિવાસીઓમાં કદાપિ જોવામાં નથી આવી શકતો, કોઈ પણ પરકીય મનુષ્યથી હિન્દુઓ ઉપર અસત્યવાદિતાનો આરોપ કદાપિ કરી શકાયો નથી. અત્યારના પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓ પોતાનાં પ્રવાસ વિષયક પુસ્તકોમાં પૌરસ્ત્ય દેશોના મનુષ્યોની મત્યનિધાની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાની ઉદારતા બહુધા નથી જ દર્શાવતા. ફ્રાન્સ દેશમાં ફરી આવેલો અંગ્રેજ પ્રવાસી ફ્રેંચોની પ્રમાણિકતા કિંવા સત્યનિધાના મંબંધમાં એક શબ્દ કિંવા અક્ષગમાત્ર પણ નથી લખતો અને એથી વિરુદ્ધ ઇંગ્લેંડમાં આવી ગયેલો કોઈ ફ્રેંચ પ્રવાસી પોતાના પ્રવાસના વૃત્તાન્તને લિપિબદ્ધ કરતી વેળાએ ઇંગ્લેંડને ‘વિશ્વાસઘાતક ઇંગ્લેંડ’ (‘Perfide Albion’) જેવા કોઈ એક હીનત્વદર્શક વિશેષણ વડે વિશ્રૂપિત કર્યા વિના ભાગ્યે જ સદૃષ્ટ થઈ શકે છે ! અર્થાત્ આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ અત્યેક પરદેશીય પ્રવાસી પુરુષ પોતાના પ્રવાસ વિષયક પુસ્તકમાં હિન્દુ લોકોની સત્ય નિધાનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરતો રહે છે એટલે એ ઉલ્લેખનું એવું જ કાંઈ પણ બદલવર કારણ હોવું જ જોઈએ એ વાર્તા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ નિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ ” (‘India, What Can It Teach Us ?’ Page ૩૭).

ભારતીય હિન્દુજાતિની આદર્શ સત્યનિધાના મંબંધમાં સ્વ. અધ્યાપક મેક્સ્મૂલર મદદાશયના આ અત્યંત ગૌરવદર્શક અભિપ્રાયને

હિન્દુઓના મળધર્મા પોતાના એવા પ્રકારના અભિપ્રાયને કાર્ષ પછી પ્રકાશના મોકાય વિના વ્યવસ્થા કરી બતાવે છે કે “ હિન્દુઓની સત્યનિષ્ઠા જેની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે તેવી જ તેમની ધૈર્યશીલતા પણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે ” (મિલકત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૫૨૩)

કર્નલ સ્લીમન નામક ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના યુરોપીયન અધિકારીમાં હિન્દુઓના શીતની પરીક્ષા કરી બેવાની જોટથી પાત્રતા હતી તેટલી પાત્રતા અન્ય યુરોપીયન ગૃહસ્થોમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવી શકે છે અર્થાત્ હિન્દુઓના શીયના એ સત્ય પરીક્ષક કર્નલ સ્લીમન મહારાજે પોતાના મથના હિન્દુઓના સળધર્મા જે અભિપ્રાય દર્શાવે તે એ છે કે ‘ પારસ્પરિક વ્યવહાર કરતી વેળાએ વિશ્વાતઘાત ક્રિયા અસત્યવાદ કરવાની વાર્તાને હિન્દુસ્થાનનાં આમોમાના હિન્દુઓ જાણતા જ નથી અર્થાત્ મારા સમક્ષ કેટલાક એવા પ્રકારના અભિયોગો આવ્યા હતા કે જે અભિયોગોમાં અસત્યવાદના આશય વિના આરોપીઓના ધન માત્ર સ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રાણાદિકની રક્ષાનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય હતો જ નહિ હતા આવી અણીની વેળાએ પણ હિન્દુજાતિના અપરાધીઓએ અસત્યવાદના આશ્રયથી પોતાના ધન સ્વાતંત્ર્ય તથા જીવનને રક્ષવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ‘ ના ’ પાડી નીધી હતી ” x કર્નલ સ્લીમન મહારાજના હિન્દુઓ વિષયક આ અભિપ્રાયને પોતાના ‘ ભાગતર્થ ’ આપણને શુ સીખવી શકે છે ?

નામક મથમાં ઉદ્ધૃત કરીને સ્વર્ગીય અખ્યાપક મેક્સમૂલર મહારાજે પોતાના ઇન્ડો-વાસી ગૌરાગ જાણુઓને એવો પ્રશ્ન પૂછેલો છે કે “ આવા ઉદ્ગારો અંગ્રેજ આરોપીઓના સળધર્મા કેટલા

+ “ I have had before me hundreds of cases in which a man's property, liberty and life, has depended upon his telling a lie, and he has refused to tell it. ”
(Quoted by Prof Max Muller in his ‘ India, What Can It Teach Us ? ’ Page 50)

અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોના મુખમાંથી નીકળી શકે તેમ છે વાર ? " અધ્યા-
પક મેક્મલર મહાશયે આ પ્રશ્ન ઇંગ્લેંડમાં ગોરાંગ બંધુઓને
પૂછ્યા પછી ભારતીય હિન્દુઓના મંબંધમાં પોતાનો જે વૈયક્તિક
અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે: " જે જે પરકીય લોકોને હિન્દુ-
સ્થાન માથે મંબંધમાં આવવાના અવસરો પ્રાપ્ત થયેલા છે તે સર્વ
વિદેશી જનો ત્યાંના હિન્દુઓની રાષ્ટ્રીય શીલ વિષયક સત્યનિધાને જોઈને
અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા છે; કારણ કે, હિન્દુઓનો એ પ્રધાન
તથા અવિચલ સદ્ગુણ એવા પ્રકારનો છે કે એ સદ્ગુણ અન્ય-
દેશોના નિવાસીઓમાં કદાપિ જોવામાં નથી આવી શકેતા. કોઈ પણ
પરકીય મનુષ્યથી હિન્દુઓ ઉપર અસત્યવાદિતાનો આરોપ કદાપિ
કરી શકાયો નથી. અત્યારના પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓ પોતાનાં પ્રવાસ
વિષયક પુસ્તકોમાં પૌરસ્ત્ય દેશોના મનુષ્યોની સત્યનિધાની યોગ્ય
પ્રશંસા કરવાની ઉદારતા બહુધા નથી જ દર્શાવતા. ફ્રાન્સ દેશમાં ફરી
આવેલો અંગ્રેજ પ્રવાસી ફ્રેંચોની પ્રામાણિકતા કિંવા મત્યનિધાના
મંબંધમાં એક શબ્દ કિંવા અદારમાત્ર પણ નથી લખેતા અને
એથી વિરુદ્ધ ઇંગ્લેંડમાં આવી ગયેલો કોઈ ફ્રેંચ પ્રવાસી પોતાના
પ્રવાસના વૃતાન્તને લિપિબદ્ધ કરતી વેળાએ ઇંગ્લેંડને 'વિશ્વાસઘાતક
ઇંગ્લેંડ' ('Perfidious Albion') જેવા કોઈ એક હીનત્વદર્શક
વિશેષણ વડે વિભૂષિત કર્યા વિના બાક્યે જ મંત્રાંત્ર થઈ શકે છે !
અર્થાત્ આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક પરદેશીય
પ્રવાસી પુરુષ પોતાના પ્રવાસ વિષયક પુસ્તકમાં હિન્દુ લોકોની સત્ય
નિધાનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરતો રહે છે એટલે એ ઉલ્લેખનું એવું
જ કાંઈ પણ બહવત્તર કાગળ હોતું જ જોઈએ એ વાર્તા સ્પષ્ટ
હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ "

('India, What Can It Teach Us ? ' Page 57).

ભારતીય હિન્દુજાતિની આદર્શ સત્યનિધાના મંબંધમાં સ્વ.
અધ્યાપક મેક્મલર મહાશયના આ અત્યંત ગૌરવદર્શક અભિપ્રાયને

વાંચીને કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય (યૂનિવર્સિટી) માં ભારતીય વૃદ્ધ તથા તરુણ સુસિદ્ધિત સમુદાય સમક્ષ હિન્દુરાષ્ટ્રના સલાહકારો " અસત્યવાદી " તરીકેની મુદ્રાને અંકિત કરી દેનાર સત્યવાદી કિંવા સત્યનિષ્ઠ (I) વાપસરાય કર્જન મહારાયનું પણ જો આપણને અચાનક રમરણ થઈ આવે, તો તે ઘટના સર્વથા સ્વાભાવિક છે. ઇ. સ. ૧૬૦૫ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૧ મી તારીખે કલકત્તા યૂનિવર્સિટીના પદવીધાર સમારંભના પ્રસંગે ત્યાં એકત્ર થયેલા વયોવૃદ્ધ તથા તરુણ અંગાર્થ વિદ્વાનોની પોતાના આન્તેસર તરીકેના અધિકારથી લોડ કર્જન મહારાયે જે પાઘપૂજ કરી હતી તે પાઘપૂજમાં તેમણે " સત્ય અત્યુચ્ચ ધ્યેય પ્રધાનતઃ પાશ્ચાત્ય જ છે; " " પૌરસ્ત્ય નીતિશાસ્ત્રમાં મત્યને શ્રેષ્ઠ પદની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે જ પાશ્ચાત્ય નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યને શ્રેષ્ઠ પદવીની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ હતી. " આદિક વિલક્ષણ સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને અસત્ય તથા મુખપૂજકતાની બાં બાંખાઓ કરી બતાવી હતી: " પોતાના શીલ, અન્ય જનોના વર્તન કિંવા જગતમાં ઘટનારી ઘટનાઓના સંબંધમાં આપણા જે લાપણ કિંવા વર્તનથી સોડોની જે ભ્રમભૂલક માન્યતા થઈ જાય છે તે પ્રમાદ-ભૂલક લાવના જ અસત્યનું બીજું નામ છે. મુખપૂજકતા પ્રામાણિકતા-ભૂલક પણ હોય છે અને અપ્રમાણિકતાભૂલક પણ હોય છે. પરંતુ એ ઉભય પ્રકારની મુખપૂજકતાને ત્યજ દેવામાં જ મનુષ્યનું કલ્યાણ સમાયલું છે. મુખપૂજકતા પ્રામાણિકતાભૂલક હોય તો પણ તે અસત્ય જ હોય છે અને જો તે અપ્રામાણિકતાભૂલક હોય તો અસત્ય હોવા ઉપરાંત તેમાં નીચતા પણ સમાયલી હોય છે. " લોડ કર્જન મહારાયના ઉપર્યુક્ત ઉદામ ઉદ્ગારોનો તે વેળાએ ભારતવર્ષની સમસ્ત જનતાએ એકવાક્યતાપૂર્વક પ્રચંડ નિષેધ કર્યો હતો; છતાં લોડ કર્જન મહારાયે ભારતીય જનતાના એ પ્રચંડ નિષેધનું કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું ન હોતું. પરંતુ ત્યાર પછી આઠ વર્ષે એ નિષેધનું એક મધ્યસ્થ દ્વારા તેમણે એવું ઉત્તર આપ્યું હતું કે: " મેં મારા તે

વેળાના વ્યાખ્યાનમાં હિન્દુસ્થાનના સર્વ હિન્દુઓને નિરપવાદ અસત્યવાદી તરીકે ઠેકાપિ ઓળખાવ્યા ન હોતા. મારો જે કાઈ પણ કટાક્ષ હતો તે ભારતીય હિન્દુઓની

“ વિવાદકાલે રતિસંપ્રયોગે પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે ।
ધર્મસ્ય ચાર્યે દાનુતં વદેત પંચાનુતાન્યાદુરપાતકાનિ ”+ ॥

આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા પાંચ પ્રકારના પ્રસંગોમાં જો અમત્ય બાપજી કરવામાં આવે તો તેથી અમત્યવક્તાને પાતક નથી લાગતું એ કલ્પના કિંવા માન્યતાના સબધમાં જ હતો” પરંતુ જો સત્ય પૂછવામાં આવે તો આવા પ્રકારના અસત્ય બાપજોના ઉદાહરણોને શોધી કાઢવામાં ‘ મહાભારત ’ જેવા પ્રચલિત ગ્રંથોના પૃષ્ઠોને ઉપવાવવાની લોડ કર્જન મહારાજપ્રમટે કરી પણ આવશ્યકતા હતી જ નહિ; કારણ કે, જો તેઓ શ્રીમાને તેમના પોતાના જ લખેલા “ Problems of the Far East ” નામક ગ્રંથના ૧૫૫ તથા ૧૫૬ એ જ પૃષ્ઠોને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચી લીધાં હોત, તો કેરિયાની ફારિન આફ્રિકાના પ્રધાન મંત્રી તેમજ પોતે જ ‘ સત્યના શ્રેષ્ઠતમ પાશ્ચાત્ય શ્યેય’નો કથો તથા કેવા પ્રકારનો નમૂનો રજૂ કરી બતાવ્યો હતો એ વાત તત્કાળ તેમના જોવા તથા જાણવામાં આવી ગઈ હોત । કેરિયાના મહારાજાધિરાજને મળવામાં જના પૂર્વે તે સમયના મિસ્ટર કર્જન મહારાજ ઉપર્યુક્ત કેરિયન પ્રધાનને મળ્યા હતા અને તે સાક્ષાત્કારના પ્રમુખે કેરિયન પ્રધાને તેમને જે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો

+ “ વિવાદના સમયમાં, રતિવિલાસના પ્રસંગે, આપણા પોતાના કિંવા અન્ય કોઈ મનુષ્યના પ્રાણનાશનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હોય તે વેળાએ પ્રાણરક્ષાના આશયથી, સમસ્ત ધનના નાશના અવસરે ધનરક્ષાના ઉદ્દેશથી, અને ધર્મની રક્ષાપ્રતિ જે અસત્ય બાપજી કરવામાં આવે, તો એ અનિવાર્ય પાંચ પ્રસંગોમાં કયાવા અસત્ય બાપજી પાતકરૂપ નથી યતા ”

તે હતો કે “તમારી અવસ્થા કેટલા વર્ષની છે ?” કાગિયા દેશનો અસ્થ વયના તરુણ પુરુષોનો વિશેષ સત્કાર કરવામાં નથી આવતો એ એ વાર્તા મિસ્ટર કર્જન મહારાજના જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી તેઓ શ્રીમાને એ પ્રશ્નના શ્રવણથી લેશમાન પશુ લયબીત ન થતા તત્કાળ ધૃષ્ટતાપૂર્વક એવું ઉત્તર આપી દીધું હતું કે : ‘મારી અવસ્થા અત્યારે ત્રાણીય વર્ષની છે !’ કારિયન પ્રધાનના હૃદયમાં ‘આ-અશ્રેય ગૃહસ્થ પોતાની અવસ્થા ત્રાણીય વર્ષની છે એમ દર્શાવી રહ્યો છતાં એ આટલો બધો તરુણ કેમ જણાય છે ? એવા પ્રશ્નના મરાતે ઉત્તર આપતા તેણે બીજી વાત જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે ‘આપની અવસ્થા ત્રાણીય વર્ષની હોવા છતાં આપ તરુણ કેમ દેખાઓ છો વાર ?’ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મિસ્ટર કર્જન મહારાજે મળીગતાથી જણાવ્યું કે ‘આજે એક માસ જેટલા સમયથી કારિયા જેવા ઉત્તમ જન વાયુકુળ મહેરામાં હું અવાસ કરી રહેતો હોવાથી કારિયાના આરોગ્ય વર્ધક જનવાસુના યોગે મારી અવસ્થા ત્રાણીય વર્ષની હોવા છતાં પણ માગ શરીરમાં નીતન તારુણ્યની છદા મુનગપિ વિસ્તરેલી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી છે’ તેમના આ ઉત્તરને સાંભળીને કારિયન સચિવે એવા આશયનો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘હું ધારું છું કે આપ ઇંગ્લેન્ડના મહાગતીશ્રી માથે નિકટવર્તી કૌટુંબિક મળધ ધરાવતા હશે, મારી આ ધારણા અમલ્ય તો નથી ને ?’ કારિયન સચિવના આ પ્રશ્નનું જ મિસ્ટર કર્જન મહારાજે ‘જ નહિ ઇંગ્લેન્ડના મહાગતીશ્રી માથે એવો કોઈ પણ પ્રકારનો મારો કૌટુંબિક મળધ છે જ નહિ’ એવું મત્ય ઉત્તર આપ્યું પરંતુ પોતાના એ ઉત્તરના યોગે કારિયન પ્રધાનના મુખમંજમાં એક પ્રકારના તિરસ્કારની છટાને પ્રમદેલી જોઈને મિસ્ટર કર્જન મહારાજે નિર્જનતાપૂર્વક (Unscrupulous) પરંતુ હું જણાવિ અનિવારિત છું’ એમ કહીને અને ‘હું મહારાજીશ્રીના જમાતાનો પરીવર આવી સકોચ એવો મધુર્વ સંભવ છું’ એવા પ્રકારના આગમને અનિત કરીને કારિયન પ્રધાનને

પરિપૂર્ણ પરિભાષણમાં પ્રસન્ન કરી દીધો હતો ! મિસ્ટર કર્જન મહાશયની આ 'અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારની સત્યનિષ્ઠા'નું વર્ણન અન્ય કોઈ મત્સરઝસ્ત કિંવા વિરોધી મનુષ્યે પોતાના પુસ્તકમાં નથી કરી બતાવ્યું; કિંતુ તેઓ શ્રીમાને પોતે જ પોતાના ગ્રંથમાં પોતાની જ લેખની વડે આ પ્રસંગને લિપિબદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. અર્થાત્ ત્યાર પછી ભારતવર્ષના વાયસરાયના ઉચ્ચ પદ ઉપર વિરાજેલા એ મિસ્ટર કર્જન મહાશયે કલકત્તા યૂનિવર્સિટીના પદવીદાન-સમારંભના પ્રસંગે જેના લક્ષણોનો પ્રકાશ કર્યો હતો તે અસત્ય તથા મુખપૂજકતાના એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણોને વ્યાખ્યાકાર તરીકે પ્રથમથી જ સંસારને સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો હતો ! હિન્દુજાતિના ઉપરિ નિર્દિષ્ટ નીતિશ્લોકમાંના અસત્ય બાવણુ વિષયક પાંચ અપવાદોમાં પણ મિસ્ટર કર્જન મહાશયનાં પૂર્વોક્ત અસત્ય બાવણોનો સમાવેશ નથી થઈ શકતો; કારણ કે, કારિયન્ સચિવ સાથે ઉપર્યુક્ત સંબાવણુ કરતી વેળાએ મિસ્ટર કર્જન મહાશયનો કોઈ કોરિયન્ કુમારિકા સાથે લગ્નસંબંધ કરી લેવાનો આશય કિંવા અભિલાષ ન હોતો; તે પ્રસંગ રતિસંપ્રયોગનો તો હતો જ નહિ; તે મહાશયના પ્રાણ ઉપર એકું કોઈ બપાનક સંકટ આવી પડ્યું ન હોતું; તેમની સમસ્ત ધનસંપત્તિના સર્વનાશનો સમય આવી લાગ્યો ન હોતો તેમ જ ધર્મની દૃષ્ટિથી કોઈ અન્ય વ્યક્તિના કલ્યાણને સાધવાનો ભાર પણ તેઓ શ્રીમાનના શિર પર આવી પડ્યો ન હોતો. અર્થાત્ આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ કેવળ આત્મપ્રતિજ્ઞાની અવિચલતામાટે જ એક પછી એક ત્રણ ત્રણ ભયંકર અસત્ય વિધાન કરનાર; માન એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં એ ભયાનક અસત્ય વિધાનોને ગર્વ-પૂર્વક પોતાના લખેલા ગ્રંથમાં પોતાની જ લેખનીથી લિપિબદ્ધ તથા પ્રકાશિત કરી બતાવનાર એ પાશ્ચાત્ય સત્યનિષ્ઠ (?) સદગૃહસ્થે આડંબરપૂર્વક ભારતવાસી હિન્દુઓને 'અસત્યવાદી' તથા 'મુખ-પૂજક' આદિ હીનત્વદર્શક વિશેષણો વડે વિશૂષિત કરવા પર્યંતની

ધૃષ્ટતા કરી જતાની હતી એટલે તેમની એ કૃતિને દુષ્ટતાની પરિસીમા તરીકે જ ઓળખાવી શકાય તેમ છે બટલર તથા ખાનગામા આદિક ગ્સોડા માથે મંબંધ ધરાવનાર નોકર ચાકર; ઉદારાર્થી કારકૂનો કિવા બીરુ તથા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ રાવસાહબો તથા ગવનહાદુરો આદિક માનવ પ્રાણીઓ સાથેના પોતાના નિત્યના સમર્પના યોગે તે માનવ પ્રાણીઓ કિવા નૈતિક દૃષ્ટિથી અધઃપતિત થયેલા બારતીય મનુષ્યોનાં અસત્ય બાપણોને સાબજવાની તથા તેમની મુખપૂજકતાને અનુભવવાની જોમની એક પ્રકારની ટેવ જ પડી ગયેલી હોય છે તેવા બીજા પક્ષ અનેક યૂરોપીયન ગૌરાંગ અધિકારીઓ હિન્દુરાષ્ટ્રની સત્પનિદાના સખધમા આવા જ પ્રકારના સત્પથી સર્વથા વચિત તથા ભ્રામક વિધાનો વારંવાર કરતા રહે છે. અર્થાત્ આવા યૂરોપીયન ગૌરાંગ દેવેને અમો સ્વ અભ્યાષક મૈદરમુલ્લર મહારામની અત્યંત મબીર મુચના પ્રતિ લક્ષ આપવાની આગ્રહયુક્ત અભ્યર્થના કરીએ છીએ તે મુચના આ છે. “ જો ન્યાયને ‘ સ્થાલી પુલાક ન્યાય ’ કહેવામાં આવે છે તે ન્યાય રધાયલા ભાતને લગાડવા પૂરતો છે, એ ન્યાયને માનવ સમાજ કિવા કોઈ એક રાષ્ટ્રને મધુ લાગૂ કરી દેવાની એટ્ટા કરવી એના જેવું અન્ય કોઈ નિંદ્ય કૃત્ય છે જ નહિ અને કદાપિ હોષ શકે તેમ પણ નથી એક વાગ એક આગ્ય બાબપનોંકા (સ્ટીમર અથવા આગમોટ)માં એક અંગ્રેજ પાદરી બાવાને એક ફ્રેંચ બાળકને ‘ બારિટનમ ’ આપવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો અર્થાત્ તે ફ્રેંચ બાળકનું નાક લાંબુ હોવાથી તેના તે લાબા નાકને નિહાળીને તે અંગ્રેજ પાદરી બાવાએ એવો પરિપક્વ તથા અવિચલ સિદ્ધાંત બાંધી લીધો કે ‘ સર્વ ફ્રેંચ બાળકોના નાકે આવા જ લાબાં હોય કે અથવા હોવાં જોઈએ ! ” મુશિક્ષિત મૂર્ખશિરોમણિ મહારામો પણ ઉપયુક્ત ન્યાયને માનવસમાજના સખધમા પ્રયુક્ત કરીને આવા જ પ્રકારનો સતત પ્રમાદ કરતા રહે છે જો ‘ મહાભારત ’ માના અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષ બીજમ પિતામહના કિવા ‘ વાસ્ત્મીકિ રામાયણ ’ માંના

અગવાન શ્રી રામચન્દ્રના ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેમનાં એ ચરિત્રોમાં સર્વત્ર મત્યને જ અત્યંત ઉચ્ચ પદ સમર્પાયતું આપણા જોવામાં આવી શકે છે; કારણ કે, કેવળ સત્યના પાલન કિંવા મમર્થનમાટે એ આદર્શ વ્યક્તિઓએ મર્વ પ્રકારના સ્વાધોનો સર્વથા પરિત્યાગ કરી દીધો છે. ભૂલથી પોતાના મુખમાંથી નીકળી ગયેના વચનના પાલનમાટે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રે જે અસહ્ય મંકટોને મહન કર્યા હતાં તે સત્યવાદી રઘુકુલદીપક અયોધ્યાનાથ રાજા હરિશ્ચંદ્રના સત્યવાદની કથા ગંગારામા સર્વત્ર વિખ્યાત છે. ઉપર્યુક્ત તથા મહાપુરુષોની સત્યનિષ્ઠાની જેમનાથી આજમાત્ર પણ સ્પર્ધા કિંવા સમતા કરી શકાય તેવા અધિક નહિ તો કેવળ એક જ સત્ય-નિષ્ઠ પુરુષને લોર્ડ કર્જન જેવા હિન્દુરાષ્ટ્રનિન્દક પાશ્ચાત્ય ધંડિનોએ ઉદાહરણ તરીકે પૃથ્વીના અન્ય કોઈ પણ દેશના પ્રમાણિક ઇતિહાસ કિંવા અન્ય કોઈ પણ દેશની કલ્પિત કાદબરીઓ (નવવકથાઓ)- માંથી શોધી કાઢીને ત્યાર પછી જ ભારતીય હિન્દુઓના શિર પર આવા પ્રકારના અસત્ય આક્ષેપો કરવામાટે કલ્પિત થયેલો જોઈએ અને તેમનાથી જો કોઈ એવું ઉદાહરણ ન જ બતાવી શકાય તો તેમણે આવી ભયકર ધૃષ્ટતાના પાપથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ એ જ અમારી એવા પાશ્ચાત્ય નિન્દક સમાજને સવિનય સૂચના છે અસ્તુ. એ સત્યનિષ્ઠા ઉપરાંત હિન્દુઓના ખીજા પણ અનેક પ્રકારના મર-ગુણોનો અત્યંત વિકાસ જોવાને વારંવાર સાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી હિન્દુઓના એ અનેકવિધ સદ્ગુણોમાટે તેમણે હિન્દુઓનું મુક્ત મનથી ગૌરવ કરેલું છે. યુરોપમાં એક મમયમા જે ‘દાસપ્રથા’ (ગુલામગિરી અથવા Slavery)નો ભયકર સ્વરૂપમા સર્વત્ર પ્રચાર હતો તે દામ-પ્રથાનું વિશાળ ભારતવર્ષમા કયા ય નામમાત્રને માટે પણ અસ્તિત્વ જોવામાં આવતું ન હોતું એટલે ભારતવર્ષમા એ દાસપ્રથાના આત્યંતિક અભાવને અવલોકીને તેમ જ ભારતવર્ષની હિન્દુજાતિના સ્ત્રીપુરુષોનાં શાર્પ તથા ધૈર્ય આદિક સદ્ગુણોનો અને તેમા પણ વિશેષ.

ભારતીય હિન્દુ નારીઓના ' પાતિવ્રત્ય ' નામક અવૌકિક સદગુણોત્તર સાક્ષાત્કાર કરીને મેઝારથનીસના આશ્રયનો અવધિ થઈ ગયો હતો અને હિન્દુજાતિના મંબધમા તેના મનમાં અતિશય આદરભુક્તિના ઉદભવ થતા તેણે હિન્દુજાતિના સમયમાં સ્પષ્ટ સંદેશમાં પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો હતો કે " ભાગ્યવર્ધવાસી હિન્દુઓ શૌર્યના વિષયમાં અન્ય સર્વ એશિયાવાસીઓ કરતાં એકતા હોઈને ઉલ્લોમી તથા દુર્બલમનપરાક્રમ્ય છે, હિન્દુજાતિના કૃષિકારો (ખેડૂતો) પશ્ચિમશીય તથા કૃષિવિદ્યાકુચળ હોવા ઉપરાંત કુશલ કારીગર હોઈને પોતાના દેશના (સ્વદેશી) રાજ્યના અધિકાર તથા શાંતિપૂર્વક જીવનયાપન કરતા રહે છે, તેઓ બહુધા ન્યાયમંદિની સોપાનએણીનો સાક્ષાત્કાર કરતા જ નથી " (જુઓ હટર ફ્રમ ઈન્ડિયન, 'Indias' પૃષ્ઠ ૨૬૬) ' Religion of the World ' નામક ગ્રંથમાં તે ગ્રંથના લેખક ઈરિસ મહાશયે ભારતીય હિન્દુઓના ગ્રંથમાં એના પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે " કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જોતા શૂદ્ર જાતિના લોકો પૂર્વે ગુલામીના બંધનમાં જકડાયેલા હતા એવી પરિસ્થિતિ આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી ચકતી નથી અને અત્યારે પણ ભારતીય શૂદ્રો ગુલામીના બંધનમાં જકડાયેલા નથી હિન્દુસ્થાનવાસી સર્વ લોકોને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકે નિકાળીને એક લોકોના આશ્રયનો પરમ અવધિ થઈ ગયો હતો * ' એન્ડ્રિ- ન્ડન સાહેબે પોતાના લખેલા ' હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ' ('History of India') નામક ગ્રંથમાં હિન્દુજાતિના સ્વાભાવિક ગુણોનો જ સંખ્યામાં સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે તે સંખ્યા એ છે કે " હિન્દુઓના પુરાતન નાટ્ય ગ્રંથોમાંના ઇતર સામાન્ય કેાટિનાં ધર્મો રાજ સાથે

* " The Sudras are not in any sense slaves, and never can have been such The Greeks were surprised to find all classes in India free citizens "

Religious of the world, by Morris Page 43

સભાપણું કરતી વેળાએ લેશમાત્ર પણ મુખપૂજકતા કિંવા દીનતા નથી દર્શાવતા એ વાર્તા નિરોપત લક્ષમાં રાખી લેવા યોગ્ય છે ”

“ જો ધનાઢય મનુષ્ય અતિશય ગર્વિષ્ટ કિંવા દુષ્ટ સ્વભાવ ધરાવનાર ન હોય તો હિન્દુ સેવકો તેની માથે નિમક્રાય ભાવ (મુક્ત મન) તથા વિશ્વસનીયતાપૂર્વક વર્તતા રહે છે અને પોતાના પરિષ્ટ સાથે સભાપણું કરતી વેળાએ હિન્દુ લોકો દીનતા કિંવા મુખપૂજકતા (હાજી ખોરપણા)નો કદાપિ લેશમાત્ર પણ સાક્ષાત્કાર નથી કરાવતા, ” એ હિન્દુઓના સ્પષ્ટવક્તૃત્વ તથા મરણ વર્તનના સમઘમા સ્વ અધ્યાપક (પ્રોફેસર) વિલ્સન મહાશયનો અભિપ્રાય છે એન્ડ્રિયુટન સાહબે પોતાના ઉપર્યુક્ત ઇતિહાસમાં હિન્દુઓના એ જ ગુણને ચર્ચતા (પૃષ્ઠ ૨૦૨ મા) પોતાનો એવા પ્રકારનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે “ પોતાના સેવકો કિંવા અનુચરો સાથે તેમનો સ્વામી જો દયાલુતા તથા આધાનુતાપૂર્વક વર્તતા હોય તો હિન્દુજાતિના સેવકો પોતાના તે સહૃદય સ્વામી સાથે એટલી મીઠા પર્યન્ત વિશ્વામપાત્રતાપૂર્વક વર્તતા રહે છે કે તેમના જોડી ને જોડલી વિશ્વામ પાત્રતા કિંવા સ્વામિનિષ્ઠા આ મમારમાં અન્યત્ર કયા ય કોઈના જોવામાં આવી શકે તેમ છે જ નહિ પોતાના સ્વામીની રુઝુતાના મમયમાં, વિપરીત વેળામાં કિંવા મમ્મકાળમાં હિન્દુજાતિના સેવકો પોતાની સ્વામિનિષ્ઠાની ખરાકાદા રી બતાવે છે અને ચક્રદની કસોટી ઉપર પોતાને મો ટચના મુવર્ણ તરીકે નિવિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવ છે એનો યૂરોપીયનોને અનેક વાર અનુભવ થયેલો હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ ” અકબરની ગાજસબાના અત્યત ડુશળ તથા ચતુર લોકનિરીક્ષક અશુ ફજલ નામક મુસ્લિમ ઇતિહાસ લેખકે હિન્દુઓના મમઘમાં પોતાનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો છે કે “ હિન્દુઓ ધુરધર ધાર્મિક, નિષ્કપટ પરમીય મનુષ્યો માથે મન્યતાપૂર્વક વર્તનાર, આનંદી જ્ઞાનનિષ્ઠ, ન્યાયપ્રિય, અરહારદક્ષ, મત્વનિષ્ઠ તથા પ્રત્યેક વ્યવહારમાં અતિશય વિશ્વમપાત્ર

હોય છે એ સર્વથા નિર્નિવાદ વાર્તા છે ' (જુઓ ટોડરૂત ' રાજ
સ્થાનનો ઇતિહાસ', પ્રથમ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૬૪૩) ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં
એટલે કે આજથી ૮૪ વર્ષ પૂર્વે અજમેર-માગવાડ-ના હમિદનગની
પદવી ઉપર વિરાજમાન કર્નલ ડિમ્પન નામક અંગ્રેજ અધિકારીએ
હિન્દુઓના સદ્ગુણોની જે સ્તુતિ કરી છે તે એ છે કે ' હિન્દુઓની
વિશ્વાસપાત્રતા, સત્યનિષ્ઠા, આમાણિકતા અકંપનીય વિલક્ષણ શરૂ
તા ગાજનિષ્ઠા અને જે વેગાયે પ્રતિદાની સુરક્ષિતતાનો પ્રગમ
આવીને ઉપસ્થિત થઈ ગયો હોય તે વેગાયે તેમનામાં અચાનક દષ્ટિ
ગોચર થનારી અને તદસ્ય મનુષ્યના હૃદયને પણ આશ્ચર્યના અર્થુ-
વમાં નિમજ્જિત કરી દેનારી અનન્ય સ્વામિનિષ્ઠા આદિકની જેટલી
પણ સ્તુતિ કરવામાં આવે તેટલી સ્તુતિ સ્વલ્પ થવાનો જ મતલબ
છે ' હિન્દુઓની ધાર્મિક સદિષ્ટતાના મંજુષમાં નેમુદર નામક એક
વિધર્મા પુરુષે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે ' હિન્દુઓ જેવા
ધર્મધર્મસદિષ્ટ લોકો આ અખિલ પૃથ્વીતનમાં હિન્દુસ્થાન વિના
અન્યત્ર કયા ય અસ્તિત્વ ધરાવતા જ નથી માત્ર એટલું જ નહિ
પણ પ્રાણિમાત્ર (પશુ પક્ષી આદિક કોઈ પણ પ્રાણના જીવ) ને
યથાશક્ત્ય પરિમાણમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કૃત્ય ન દેવાની ભાવના
કિંના જુદી અત્યંત ઉત્કટ રચનામાં જે કોઈ પણ માનવ સમાજના
મનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે કેવળ હિન્દુ સમાજના મનમાં
જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે " જાનિયર વિલિયમ્સ નામક આગ્ર મહા
પુરુષે પોતાના લખેલા ' વર્તમાન ભારત અને ભારતવાસીઓ ' (' Modern India and Indians ') નામક ગ્રંથના ૧૦૦ પા

વેળાએ આકાશ સ્વચ્છ તથા નિરપ્ત થતાં અતિશય ઉભાનેા અધિકાર અનનીમાં વ્યાપી જાય છે તે વેળાએ શીતલ પ્રદેશના નિવાસી અંગ્રેજ ગૃહસ્થના હૃદયમાં અતિશય આનન્દનો અવિર્ભાવ થાય છે અને પોતાના એ આનન્દના પ્રદર્શન તરીકે તે અંગ્રેજ ગૃહસ્થ જગતમાં જાણે કેટલાક નિરુપદ્રવી તથા નિર્દોષ પ્રાણીઓની નિર્દયતાપૂર્વક અકામણ હત્યા કરી નાખે છે । અર્થાત્ હિન્દુઓથી અંગ્રેજોની આ ચમત્કારિણી મનોવૃત્તિની કદાપિ કલ્પનામાત્ર પણ નથી કરી શકાતી ” એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે પોતાના લખેલા ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ નામક ગ્રંથના ૧૬૬ મા પૃષ્ઠમાં આમીણુ હિન્દુઓના ગંબધમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે. “ હિન્દુસ્થાનના ગામડિયા હિન્દુઓ નિરુપદ્રવી, ગરીબ, પોતાના કૌટુંબિક જનોમાં મમતાયુક્ત અનન્ય પ્રેમ રાખનારા અને આડોશી પાડોશીઓ માથે મમતાપૂર્વક વર્તનારા હોઇને કેવળ મર કાર વિના અન્ય સર્વ જનો માથે આમાણિકતા તથા નિષ્કપટ મનથી વર્તનારા હોય છે ” ઇ. મ ૧૮૧૩ મા એટલે કે આજથી ૧૨૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળ પૂર્વે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ સાક્ષી આપતી વેળાએ કૉલન સિડનહૅમ મહારાજે હિન્દુઓના અનેકાનેક શરણોને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવીને પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો હતો કે “ તેમની (હિન્દુઓની) શુદ્ધિ તથા આદિકા શક્તિ અતિશય તીવ્ર હોઇને તેઓ ઉદ્યોગી તથા વિશ્વાસપાત્ર છે. ધર્માદાય, પરોપકાર તથા માતૃપિતૃભક્તિ વિષયક સમસ્ત કર્તવ્યોને યોગ્ય સમયે કાઈ પણ પ્રકારના પ્રમાદ વિના મનઃપૂર્વક સંપૂર્ણ કરી બતાવવામાં ભારતીય હિન્દુ લોકો વિશ્વમાના અન્ય કાઈ પણ સુમન્ય રાષ્ટ્રની સમાનતા કરી શકે તેવા કર્તવ્યપરાયણ છે ” (મિલ્કૃત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ પૃષ્ઠ ૫૨૪) અને હુમોઇ નામક એક ખાશાત્ય પ્રવાસીએ ભારતવાસી હિન્દુઓના મનઃધર્મા પોતાના એવા અભિપ્રાયને પોતાના પ્રવાસપુસ્તકમાં પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યો છે કે ‘ પોતાના બધુ બાધર જનો પ્રતિના પોતાના સમાજિક કર્તવ્યો શા છે અને તે કર્તવ્યોનું

હોય છે એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે ” (જુઓ ટોડરૂત ‘ રાજ
 સ્થાનનો ઇતિહાસ’, પ્રથમ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૬૪૩) ઇ. મ. ૧૮૫૦ માં
 એટને કે આજથી ૮૪ વર્ષ પૂર્વે અજમેર-માગવાડના ઇમિરનગરી
 પદ્મી ઉપર વિરાજમાન કર્નલ્ ક્રિસ્ચન નામક અંગ્રેજ અધિકારીએ
 હિન્દુઓના સદ્ગુણોની જે સ્તુતિ કરી છે તે એ છે કે “ હિન્દુઓની
 વિશ્વાસપાત્રતા, સત્યનિષ્ઠા, આમાયિકતા, અકલ્પનીય વિનયશુ યત્ની
 નતા, ગજનિષ્ઠા અને જે વેળાયે પ્રતિઠાની સુગંધિતતાનો પ્રમંગ
 આવીને ઉપસ્થિત થઈ ગયો હોય તે વેળાયે તેમનામાં અચાનક દષ્ટિ
 ગોચર થનારી અને તટસ્થ મનુષ્યના હૃદયને પણ આશ્ચર્યના અર્થુ-
 વમાં નિમગ્નિત કરી દેનારી અનન્ય સ્વામિનિષ્ઠા આદિકની નેટલી
 પણ સ્તુતિ કરનામાં આવે નેટલી સ્તુતિ સ્વરૂપ થવાનો જ મંભવ
 છે ” હિન્દુઓની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના મંબધર્માં નેણુદર નામક એક
 વિધર્મી પુરુષે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે “ હિન્દુઓ જેવા
 પદ્મધર્મમદિષ્ઠ લોકો આ અખિલ પૃથ્વીતનમાં હિન્દુસ્થાન વિના
 અન્યત્ર કયા ય અસ્તિત્વ ધરાવતા જ નથી, માત્ર એટલું જ નહિ,
 પણ માણિમાત્ર (પશુ પક્ષી આદિક કોઈ પણ પ્રકારના જીવ) ને
 યથારાક્ય પત્રિમાણુમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કુખ ન દેવાની જાવના
 કિંના વૃત્તિ અત્યંત ઉત્કટ સ્વરૂપમાં જે કોઈ પણ માનવ સમાજના
 મનમાં આરેતત્વ ધરાવતી હોય તો તે કેવળ હિન્દુ સમાજના મનમાં
 જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ” માનિયર વિલિયમ્સ નામક આગ્ર નહા
 પુરુષે પોતાના લખેના ‘ વર્તમાન ભારત અને ભારતવાસીઓ ’
 (‘ Modern India and Indians ’) નામક ગ્રંથના ૮૩ માં
 પૃષ્ઠમાં હિન્દુજાતિની અહિસકતા તથા જીવદયાના સંમધમાં જે
 ઉદલેખ કરેલો છે તે એ છે કે “ હિન્દુસ્થાનવાસી હિન્દુ લોકો જુદા
 પૂર્વક (જાણી જોઈને) કદાપિ કોઈ પણ જીવની હત્યા કિંવા હિંસા
 નથી કરતા ‘ જગતમાં આપણે પણ જીવતું અને અન્ય જીવોને પણ
 જીવવા દેવા ’ એ જ ‘ તેમનું એકમાત્ર ખ્યેય કિંવા તત્ત્વ છે જે

વેળાયે આકાશ સ્વચ્છ તથા નિરબ્ર થતા અતિશય ઉષ્માનો અધિકાર અવનીમાં વ્યાપી જાય છે તે વેળાયે શીતલ પ્રદેશના નિવાસી અગ્રેજ ગૃહસ્થના હૃદયમાં અતિશય આનન્દનો અવિભાવ થાય છે અને પોતાના એ આનન્દના પ્રદર્શન તરીકે તે અગ્રેજ ગૃહસ્થ જગલમાં જઈને ફેટલાંક નિરુપદ્રવી તથા નિર્દોષ પ્રાણીઓની નિર્દયતાપૂર્વક અકારણ હત્યા કરી નાખે છે । અર્થાત્ હિન્દુઓથી અગ્રેજોની આ ચમત્કારિણી મનોવૃત્તિની કદાપિ કલ્પનામાત્ર પણ નથી કરી શકાતી । એદિક્ન્સ્ટન સાહેબે પોતાના લખેલા ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ નામક ગ્રંથના ૧૯૯ મા પૃષ્ઠમાં આમીશુ હિન્દુઓના અળખમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે : “ હિન્દુસ્થાનના ગામડિયા હિન્દુઓ નિરુપદ્રવી, ગરીબ, પોતાના કૌટુંબિક જનોમાં મમતાયુક્ત અનન્ય પ્રેમ રાખનારા અને આડેશી પાડેશીઓ સાથે મમતાપૂર્વક વર્તનારા હોઈને કેવળ સર-કાર વિના અન્ય સર્વ જનો સાથે આમાણિકતા તથા નિષ્કપટ મનથી વર્તનારા હોય છે ” ૪ સ ૧૮૧૩ મા એટલે કે આજથી ૧૨૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળ પૂર્વે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ સાક્ષી આપતી વેળાયે ઝાંટન સિકન્ડેન્ મહારાજે હિન્દુઓના અનેકાનેક સદ્ગુણોને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યાને પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો હતો કે “ તેમની (હિન્દુઓની) બુદ્ધિ તથા આહિકા શક્તિ અતિશય તીવ્ર હોઈને તેઓ ઉલોગી તથા વિશ્વાસપાત્ર છે. ધર્મદાય, પરોપકાર તથા માતૃપિતૃભક્તિ વિષયક સમસ્ત કર્તવ્યોને યોગ્ય સમયે કાર્ધ પણ પ્રકારના પ્રમાદ વિના મનઃપૂર્વક સંપૂર્ણ કરી બતાવવામાં ભાર-તીય હિન્દુ લોકો વિશ્વમાના અન્ય કોઈ પણ સુમન્ય રાષ્ટ્રની મમાનતા કરી શકે તેવા કર્તવ્યપરાયણ છે ” (મિલકૃત ‘ હિન્દુસ્થા-નનો ઇતિહાસ ’ પૃષ્ઠ ૫૨૩) અમે હુઓષ નામક એક પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીએ ભારતવાસી હિન્દુઓના મનઃપ્રમા પોતાના એવા અભિપ્રાયને પોતાના પ્રવાસપુસ્તકમાં પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યો છે કે “ પોતાના બધા બાધવ જનો પ્રતિના પોતાના સમાજિક કર્તવ્યો શા છે અને તે કર્તવ્યોનું

પાપન કેવી રીતે કરી બતાવવું જોઈએ એ વાર્તાને હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ લોકો યૂરોપીયનો જેટલા પરિભ્રમણમાં કિંબલુના યૂરોપીયનો કરતા પણ અધિક હિતમ સ્વરૂપમાં બાંધેલા હોય છે ” ઉપર જેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ચાલતી પૂઝાની વેળાએ સર જૉન માલ્કમ મહાશયે અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હિન્દુઓના મનુષ્યમાં પોતાની એવી માન્યતાને વ્યક્ત કરી બતાવી હતી કે “ ભારતવર્ષના ‘ બહાર ’ નામથી ઓળખાતા પ્રાતઃમાં વસતા હિન્દુઓ જેની રીતે દીર્ઘકાલ તથા બનાદય છે તેવી જ રીતે નિર્ભય, સરવીર ઉદારાત્મક, ક્ષમાળુ, સત્યનિષ્ઠ તથા ધૈર્યશાલી છે, વિશ્વાસપાત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠા વિષયક તેમની નિષ્ઠા તો વળી એટલી સીમા પર્યંત ઉચ્ચ પ્રકારની છે કે જેની સત્ય કલ્પના પણ આપણાથી બાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે, અર્થાત્ તેમની એ વિશ્વાસપાત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠા વિષયક નિષ્ઠાના સમુદાય ત્યાં નિરતર એવા પ્રકારના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો દષ્ટિગોચર થતા રહે છે કે તે ઉદાહરણો ઇતિહાસ કરતાં કાદંબનિક કાદંબરી (નવલકથા) ને જ અધિક શોભાવી શકે તેવા હોય છે એમ કોઈ પણ અનુભવી અંગ્રેજ ગૃહસ્થ કોઈ પણ પ્રકારના મઠોમાં વિના કહી શકે તેમ છે મહાર પ્રાતવાસી હિન્દુઓ જેવા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યો અન્ય કોઈ પણ સ્થાનમાં અદ્યપિ મારા પોતાના જેવા કિંવા સાબળવામાં તો નથી જ આવી શક્યા ” . જે ઇંગ્લેન્ડ સાથેના હિન્દુસ્થાનના વ્યાપારનો ખુલ્લો ખુલ્લો આરભ થઈ જશે તો તેના થોડે હિન્દુસંસ્કૃતિની કાંઈ પણ અભિવૃદ્ધિ થશે, એમ તમે માની શકો છો ખરો કે કેમ ? ” એવો પ્રશ્ન જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં સર ચૉમસ મનરોને પૂછવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સર ચૉમસ મનરોએ એ પ્રશ્નનું જે ઉત્તર આપ્યું હતું તે એ હતું કે “ ધર્મવિષયક અતિ થલ્લા કિંવા અંધથલ્લા તથા દુરામદનાશક ઉદાર શિક્ષણ અને રાજ નીતિ એ બે વિષયોમાં ભારતવાસી હિન્દુઓ યૂરોપીયનો કરતા ઓછી મોખ્યતા ધરાવનારા છે, પરંતુ એક પ્રકારની કૃષિપદ્ધતિ, અદિતીય

હસ્તકૌશલ્ય; જીવનનિર્વાહ તથા વિલાસભાટેની સર્વ આવશ્યક વસ્તુઓને નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા; પ્રત્યેક ગ્રામમાં લેખન, વાચન તથા ગણિત આદિક વિષયોના શિક્ષણની જોમનામાં યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાયેલી હોય છે તેવી શાળાઓની સ્થાપના;* પરસ્પર સહયતા, આદરસત્કાર તથા પરોપકારયુક્ત વર્તન અને તેમાં પણ વળી વિશેષતઃ સ્ત્રીઓ સાથેના અત્યંત વિશ્વાસપૂર્ણ, આદરયુક્ત તથા માર્દવમંડિત આદર્શ વ્યવહાર એ સર્વ સદ્ગુણોને જો સુસભ્ય રાષ્ટ્રનાં લક્ષણો તરીકે સ્વીકારવામાં આવતાં હોય, તો એ સર્વ સદ્ગુણો કિંવા એ સર્વ વિષયોમાં ભારતીય હિન્દુઓ કોઈ પણ યુરોપીયન સુસભ્ય રાષ્ટ્રની સંપૂર્ણ સમાનતા કિંવા પ્રતિરૂપધાં કરી શકે તેમ છે. અર્થાત્ સુધારણા તથા મંસ્કૃતિ એ જ વસ્તુઓની પરસ્પર લેવડ દેવડ કરવાની જ જો આપણી ઇચ્છા હોય, તો હિન્દુસ્થાનની એ ઉભય વસ્તુઓની ઇચ્છામાં આપાત કરવાથી ઇચ્છાને જ અધિક લાભ થવાનો સંભવ છે એવી મારી પોતાની તો દૃઢ માન્યતા છે અને એ મારી માન્યતા સદા સર્વદા અવિચલ રહેવાની છે.”+

* પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અધતાસમર્થક પ્રકાશથી અનુદયતા દેટલાક આધુનિક મુશિક્ષિત જનોને આ વિધાન અવિશયોક્તિપૂર્ણ કિંવા સર્વદા અસત્ય જણાય એ ધટના સ્વાભાવિક છે; પરંતુ સદ્ભાગ્યવશાત્ વસ્તુસ્થિતિ આ વિધાનને નિર્વિવાદ સત્ય સિદ્ધ કરનારી છે; કારણ કે, ભારત-વર્ષમાં અજેન સરકારની શાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી પૂર્વે બંગાળમાં એસી હબર આમ્યશાળાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી; ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં એ શાળાઓનું પ્રમાણ ૪૦૦ મનુષ્ય દીઠ એક શાળાનું હતું; અને મદ્રાસમાં પણ પ્રત્યેક ત્રણ બાળકોમાંનો એક બાળક આમ્ય શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો એ વસ્તુરિયતિનો સરકારો નિવેદનપત્રો (રિપોર્ટ) જ આપણને પરિચય કરાવી રહ્યા છે.

+ સર ધોમસ મનરોના મુખમથી નીચેલા મૂળ ઉદ્ગારો આ છે:-

“ If civilization is to become an article of trade between two countries, I am convinced that England will gain by the import cargo. ”

કોઈ પણ વ્યક્તિ કિંવા મમાજના શી નો તે વ્યક્તિ કિંવા મમાજના ગ્રંથો કિંવા વાદ્યમય (સાહિત્ય) દ્વારા સહજ તથા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સાદાસર કરી શકાય છે, અને તેમાં પણ વળી વિરોધત વાદ્યમય વિષયક વાદવિવાદના સ્વરૂપ તથા વાદ્યમય વિષયક વાદવિવાદની પદ્ધતિના અવગોચરથી તે કોઈ પણ વ્યક્તિ કિંવા શાસ્ત્રના શી નથી પરીક્ષાનો માર્ગ અત્યંત પ્રશસ્ત તથા મુનમ થઈ પડે છે અર્થાત્ ભાગતવર્ષવારની હિન્દુ પદ્ધતિ તથા યૂરોપીયન સંસ્કૃત ' સ્કોલર્સ ' અને અન્ય વિદ્વાન્મનોની વાદ્યમય વિષયક વાદવિવાદપદ્ધતિનો મતત વીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાલ પર્યંત અનુભવ કરી લીધા પછી એના મંત્રધર્મા પ્રચલ પાશ્ચાત્ય પડિત ભૈરવમુક્ત મદાશયે પોતાનો જે અભિપ્રાય દર્શાવે છે તે એ હોત કે ' આવા પ્રકારના વાદ્યમય વિષયક વાદવિવાદમાં યૂરોપીયન પડિતો પરસ્પર (એક બીજા ઉપર) વૈયક્તિક આક્રમણો કરતા રહે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિનંદનાદ તથા સત્યના અપનાપની સીમા પર્યંત પણ પહોંચી જાય છે આવા પ્રકારના વાદવિવાદોમાં વિજય તથા સ્તુતિ કરતાં સત્ય તથા સનાતિમાનને અધિકાર મુદ્દવાનું કિંવા મહત્ત્વમય માનનારા પડિતો મૂર્ખસિરોમણિ છે, એવી જ એ યૂરો પીયન પડિતોની ભાવના હોય છે અને પોતાની એ ભવકર ભાવનાને અનુસરીને વાદ્યમય વિષયક વાદવિવાદની વેગાએ તેઓ શુદ્ધિપૂર્વક સર્વથા અમત્ય વિધાનો કરી દેવામાં પાપકે પુણ્યના વિચારને પોતાના હૃદયમાં બેશમાત્ર પણ સ્થાન નથી આપતા પરંતુ ભારતવાસી હિન્દુ પડિતોની વાદવિવાદ વિષયક પદ્ધતિ એથી મર્વથા સિત્ર પ્રકારની છે હિન્દુ પડિતો વાદવિવાદના પ્રમંથે ઉચ્છ્રમન લાપા કિંવા ગ્રામ્ય શબ્દો (અપશબ્દો) નો જે દા હસ્તથી પ્રયોગ થતો હોય તેને પડિત તો નથી જ માનતા, હિન્દુ તેને એક અસંખ્ય તથા જ્ઞાનહીન મનુષ્ય તરીકે જ ઓળખતા રહે છે વાદવિવાદના પ્રસંગે યૂરોપ તથા અમેરિકામાં તમાના ગૌરાગ પડિતોના મમેનના જેટલા પરિમાણમાં

સત્યનિષ્ઠા, ઔદાર્ય તથા મુસબ્બનાનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી સદીએ છીએ તેના કરતાં ભારતવાસી હિન્દુ પંડિતોની શાસ્ત્રાર્થ વિષયક મહાઓમાં અત્યંત અધિક પરિમાણમાં સત્યનિષ્ઠા, ઔદાર્ય તથા મુસબ્બનાનો અનેક પાશ્ચાત્ય લોકોએ સાક્ષાત્કાર કરેલો છે. હિન્દુ પંડિતો પોતાના વાદવિવાદમાં પોતાના સત્યામદ તથા દદામદનો મંધૂર્ણ પરિચય કરાવતા રહે છે; પરંતુ તેમનામાં ઉન્નત્ત્વભક્ષતા કિંવા અવિનયશીલતાનો કદાપિ કોઇને સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો નથી. જો પોતાનો કંઈ પણ પ્રમાદ (જૂલ) થયો હોય તો પોતાના તે પ્રમાદને કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના પ્રાજ્ઞલતાથી સ્વીકારી લેવાને તેઓ નિરંતર તત્પર રહ્યા કરે છે; પરંતુ જો પોતાના પ્રતિપક્ષીનો કંઈ પણ પ્રમાદ થયો હોય તો તેમણે તેઓ પોતાના પ્રતિપક્ષીનો ઉપહાસ કરવાની અવિચારશીલતા કિંવા વિવેકહીનતા કદાપિ નથી દર્શાવતા.* 'વિશ્વમાંના અન્ય કોઈ પણ દેશના વ્યાપારીઓ કરતાં હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ વ્યાપારીઓ નિષ્ઠા તથા પ્રતિજ્ઞાને અધિક મહત્ત્વ આપનારા હોવાથી હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ વ્યાપારીઓના હસ્તથી તેમના પર નીકળતાં અથવા લેણા પડતાં નાણાંની રકમોને ચૂકતે આપી દેવાના કાર્યમાં કંઈ પણ વાધા વિટ્ટિ કિંવા આનાકાની થવાની ઘટનાઓ ખુબુધા ઘટતી જ નથી;’ એવા ઉદ્ગારો અનેક અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ હિન્દુ વ્યાપારીઓના મંબધર્મ આરા સમક્ષ કાઢી ખતાવ્યા

* “They have displayed a far greater respect for truth, and a far more manly and generous spirit than we are accustomed to even in Europe and America. They have shown strength, but no rudeness. When they were wrong they have readily admitted their mistake, when they were right they have never sneered at their European adversaries.”

Professor Max Muller's 'India What Can It Teach Us'

છે.” (‘ India, what Can It Teach Us ? P. 63.)
 હિન્દુસ્થાનના પ્રથમ અંગ્રેજ ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે પાર્લા-
 મેન્ટની કમીટી (મમિતિ) સમક્ષ સાક્ષી આપતાં હિન્દુઓના
 સંબંધમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે એ હતા કે “ હિન્દુ લોકો
 માનવ મનોવિકારના કુદ્દ માર્ગોથી અન્ય કોઈ પણ સુસંસ્કૃત કિંવા
 સુસભ્ય રાષ્ટ્ર જેટલાજ પરાક્રમ્ય હોઇને પોતાને થયેલા અન્યાયનો
 બદલો લેવાની ળાવના કરતાં અન્ય મનુષ્યોએ તેમના પર કરેલા ઉપ-
 કારોમાટે પોતાની કૃતજ્ઞતાને દર્શાવવાની ળાવના જ તેમનાં હૃદયોમાં
 વિશાલ પરિમાણમાં વસેલી હોય છે. ” નિશપ હેઅર નામક એક
 પાશ્ચાત્ય પાઠરી મહાશયે હિન્દુઓના સંબંધમાં એક સ્થળે એવો ઉદ્દેશ્ય
 કરેલો છે કે : “ સૌમ્ય તથા સંયમશીલ સ્વભાવ, નૈસર્ગિક આહલશક્તિ તથા
 કુશલ બુદ્ધિ એ ગુણો સામાન્યતઃ માનવજાતિમાં જેટલા પરિમાણમાં
 મળી આવે છે અથવા જેવામાં આવી શકે છે તેના કરતાં એ ગુણો
 હિન્દુ લોકોમાં અતિશય અધિક પરિમાણમાં વસેલા છે એમ હું
 મારા પોતાના અનુભવ દ્વારા નિર્વિવાદ કહી શકું છું. ” અધ્યાપક
 વિન્સન મહાશયે ‘એક સ્થળે ભારતવાસી હિન્દુઓના મનુષ્યમાં
 પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે : “ હિન્દુ લોકો સામાન્યતઃ
 અતિશય સાધુ તથા સરળ સ્વભાવ ધરાવનારા હોવાથી બ્યવહારમાંની
 નાનાવિધ કુટિલતાઓ (દાવપેચો) સ્વાભાવિક જ તેમના ગુણુવામાં
 નથી આવી શકતી. જે સ્થાનમાં દીર્ઘકાળથી યુરોપીયન સુધારણાનો
 પ્રચાર થયેલો હોય છે તે સ્થાનમાં વસતા હિન્દુઓમાંથી જ માત્ર
 એ ગુણો અદૃશ્ય અથવા નષ્ટ થવા માંડ્યા છે. x વિદ્વાન્ હિન્દુઓ
 ઉદ્યોગી, બુદ્ધિમાન, આનન્દી તથા મુક્ત હૃદય ધરાવનારા હોય છે.

x સર જ ડેન્જેલ મહાશયે પણ હિન્દુઓના સંબંધમાં આવા જ પ્રકારની
 માન્યતા દર્શાવેલી છે અને તે એ કે : “ The longer we possess a provi-
 nce, the more common and grave does perjury become. ”
 (S. Johnson’s ‘ Oriental Religions, India, p, 288.)

બાર કિંવા તેર વર્ષના વયના હિન્દુ બાળકોમાં પણ અનેક વાર અપૂર્વ તથા આશ્ચર્યકારક આહકે શક્તિ જોવામાં આવ્યા કરે છે. શુદ્ધિમતા, આહકે શક્તિ તથા અભ્યાસિતા આદિક ગુણોમાં હિન્દુ બાળકો યુરોપીયન જાતિના એટલી જ અવસ્થાના બાળકો કરતાં અતિશય વર્ચસ્વ ધરાવનારા હોય છે ગૃહસ્થ તથા ધનાઢય હિન્દુ લોકોમાં પણ સભ્ય નીતિ રીતિ, શુદ્ધિ વિષયક વિશદતા તથા વ્યાપકતા, હૃદયની ઉદારતા તેમ જ આદર્શ વર્તન આદિક સદ્ગુણો એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રકટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતા રહે છે કે તેમના એ સદ્ગુણોની અતિશયતાના યોગે જગતમાંના કોઈ પણ દેશમાં તેમની ગણના ઉત્તમ સદ્ગૃહસ્થોમાં જ કરી શકાય તેમ છે.” (મિલકૂત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ પ્રથમ પુસ્તક: પૃષ્ઠ ૫૩૦-૩૨) અધ્યાપક મોનિયર વિલિયમ્સ મહાશયે તો હિન્દુઓની એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રથસા કરેલી છે કે: “ જોમને હિન્દુ લોકો કરતાં અધિક ધાર્મિક તથા કર્તવ્યનિષ્ઠ લોકો તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવા લોકો યુરોપમાં ક્યાંય મારા જોવામાં આવી શક્યા નથી. ” (*Modern India and Indians*, Pages, 88 & 128.) એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે હિન્દુઓના મંબધમાં પોતાના ઇતિહાસગ્રંથમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે: “ હિન્દુ તથા અંગ્રેજોની પરસ્પર દુશ્મનાઈ કરી જોતાં જે પરિસ્થિતિ આપણા જોવામાં આવી શકે છે તે એ છે કે હિન્દુઓમાં અન્ય મને તે દુર્ગુણો વિસ્તરેલા હોય છતાં પણ તેમનામાં મહાપાનના અસન તથા અસભ્યતા એ જે પ્રચંડ દોષો કિંવા દુર્ગુણોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તેમનાં વર્તન તથા જીવનપ્રણાલિકા અંગ્રેજો કરતાં અધિક શુદ્ધ હોય છે. ઈર્લેન્ડમાંનાં અત્યંત વિશાળ નગરોમાંના ઉચ્ચ વર્ગના લોકો જેટલા ને જેવા નીતિશ્રષ્ટ હોય છે તેટલા ને તેવા હિન્દુસમાજમાંના કનિષ્ઠ વર્ગના મનુષ્યો પણ નીતિશ્રષ્ટ નથી હોતા. ” (એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’ પૃષ્ઠ ૩૭૫-૩૮૧.) ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં પાર્લામેન્ટ મમલ્સ રજૂ કરાયેલા રિપોર્ટમાંથી

તારથી કાટેલા ચાર વર્ષના આંકડાઓની નિમ્ન પ્રદર્શિત તુલના
પણુ આ વિષયપરત્વે અવસ્ય જોવા તથા જાણી લેવા યોગ્ય છે -

	<u>ઈંગ્લેન્ડ તથા વેલ્સ</u>	<u>બંગાળ</u>
લોકસંખ્યા	૧૩૦ લાખ	૬ કરોડ
ફારસીની શિક્ષા પામેલાઓની વાર્ષિક સંખ્યા ૧૨૩૨		૫૬
લોકસંખ્યા અનુસાર ફારસીએ ચડેલા		
અપરાધીઓનું પ્રમાણ ૨૦૩૨૮૧૧	૧૦૦૪૧૮૨૧	
જન્મદીપની સજાવાળા અપરાધી		
ઓનું પ્રમાણ ૬૭૧૭૩૧	૪૦૨૦૧૦૧	

વિશ્વવિખ્યાત ડાર્વિન નામક યુરોપીયન સાયન્સ જ્યારે વિશ્વના
વિભિન્ન વિભિન્ન દેશોમાં પ્રયામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે પોર્ટુગલના કાગ
જૂઠામાં કેટલાક હિન્દુ બંદિજનોના દર્શન ક્રિયા સાક્ષાત્કારનો અવસર
જોતે પ્રાપ્ત થયો હતો અર્થાત્ તે અપરાધી તથા ગાંજડોઓના
હિન્દુઓના સુસજ્જ વર્તનને જોઈને એ પાશ્ચાત્ય સાયન્સના આશ્ચર્યનો
અવધિ ધર્મ ગયો હતો અને તેથી તેણે એ હિન્દુ બંદિજનોના
સબધમાં પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે " એ હિન્દુજન-
તિના બંદિજનો અત્યંત ઘાત સ્વભાવના હોઈને તેમનું વર્તન અતિશય
ઉત્તમ છે તેમનું બાલવર્તન તેમની સ્વચ્છતા અને પોતાના નિત્ય
નૈમિત્તિક ધાર્મિક આચારોના પાલન વિષયક તેમની તત્પરતાને જોઈને
જોનારના હૃદયમાં ન્યૂ સાહચ વેદસ્ના કારાજૂઠાના ગોરા કપ-
દીઓના સબધમાં જોવા નિરસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તેવો
તિગરકાર તે હિન્દુ બંદિજનોના સબધમાં ઉત્પન્ન થાય
એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય ઘટના છે "

(A Naturalist's Voyage Round the World p 454)

હિન્દુઓની કૃતચત્તાના સબધમાં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે જે પ્રમાણપત્ર
આપેલું તેનો ભાવાર્થ એ છે કે " મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓએ

કરેલા ઉપકારોના ગોગે હિન્દુ લોકો તે મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓ પ્રતિ એટલી સીમા પર્યન્ત કૃતજ્ઞ રહ્યા કરે છે કે જો દુર્ભાગ્યવશાત્ તે મોટા અધિકારીઓ અધિકારભટ્ટ અથવા દરિદ્ર થઈ જાય છે; તો પણ હિન્દુ લોકો તેમને યથાસક્ય મહાવતા આપતા રહે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના મરણ પશ્ચાત્ તેમના કુટુંબોનો પણ પરામર્શ લેતા રહે છે. બંગાલામાંનો એવો જ એક મોટો અંગ્રેજ આધિકારી અચાનક પોતાના અધિકારથી વચ્ચિત (નોકરીથી બરતર્જ) થઈને ઇંગ્લેન્ડમાં અતિશય દરિદ્રાવસ્થામાં પોતાના દિવસોને પીતાડી રહ્યો હતો અને તેને મહારાષ્ટ્રદેશવાસી એક દાક્ષિણાત્મ બ્રાહ્મણે એક લાખ રૂપિયાની રકમ સહાયતા તરીકે આપવાની બંકરૂપનીય ઉદારતા દર્શાવી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ત્યાર પછી તે અંગ્રેજ અધિકારી તેને એ રકમ પાછી આપી દેવામાટે તંબાર હોવા છતાં તે આપી દીધેલી રકમને પાછી લેવાની તે દાક્ષિણાત્મ બ્રાહ્મણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી દીધી હતી. ” (એલિફિન્સ્ટન કૃત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૦૧, ૨૦૨.) ભારતવાસી હિન્દુ સૈનિકોના મંત્રણમાં એ જ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે એવા પ્રકારનું પ્રમાણુપત્ર આપી રાખ્યું છે કે: “ અતિશય કટાકટીના પ્રસંગોમાં કિંવા અણીની વેળાએ પોતાના વિદેશી સ્વામીઓ પ્રતિ હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ સૈનિકોએ જેટલી નિષ્ઠા તથા વિશ્વામપાત્રતા દર્શાવી છે તેટલી નિષ્ઠા તથા વિશ્વાસપાત્રતા અન્ય કોઈ પણ દેશના સૈનિકો પોતાના સ્વદેશી સ્વામી પ્રતિ પણ દર્શાવતા હોય એ ધટના બહુધા અશક્ય સમાન છે. ”* એક અન્ય વિદેશી ગૃહસ્થે હિન્દુઓની આદર્શ સ્વચ્છતાના મંત્રણમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી

+ “ The fidelity of our sepoys to their foreign masters has been shown in instances which it would be difficult to match even among national troops in any other country. ”

ખતાબ્દો છે કે. " પોતાના શરીરો તથા ગૃહો આદિકની સ્વચ્છતાને સુરક્ષિત રાખવાના સંબંધમાં હિન્દુ લોકો દક્ષિણ યૂરોપવાસી લોકો કરતાં એટલે જ નહિ, પણ સ્વચ્છતાને સુરક્ષિત રાખવાની હિન્દુ લોકોની કેટલીક પ્રજ્ઞાનીકાઓ કિંવા પદ્ધતિઓ તે ઉત્તર યૂરોપના લોકોમાટે પણ અનુકરણીય થઈ પડે તેટલી સીમા પર્મિત ઉત્કૃષ્ટ છે "

મઘપાન તથા માંસાહાર વિષયક હિન્દુલોકોનો તિરસ્કાર તે વિશ્વવિખ્યાત છે એટલે એના સંબંધમાં યદ્યપિ વિશેષ કાંઈ પણ લખવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી, છતાં પણ એ વાર્તાને વ્યક્ત કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય જણાય છે કે હિન્દુસ્થાનવાસિની અમુક વિશાવસખ્ય હિન્દુજાતિઓ કિંવા હિન્દુજાતિઓ માંસાહારને નિષિદ્ધ ન માનનારી, એટલે કે, માંસાહાર કરનારી હોવા છતાં પણ તે માંસાહારિણી હિન્દુજાતિનાં લોકોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તેા સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મમતાપૂર્વક વર્તવાની જ હોય છે અર્થાત્ જે હિન્દુઓ માંસાહારને વર્જ્ય કિંવા નિષિદ્ધ નથી માનતા, તે હિન્દુઓનો પણ ' માંસ ' એ ખુસત્માનો તથા યૂરોપીયનો પ્રમાણે નિત્યના આહારનો પ્રધાન પદાર્થ નથી અને એ પરિસ્થિતિ હિન્દુઓની અતિશય ધર્મા-ધતા કિંવા શુદ્ધાશુદ્ધતા વિષયક માન્યતાના યોગે ઉત્પન્ન થયેલી નથી કિન્તુ એમાં એક મહત્ શાસ્ત્રીય કિંવા વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વનો સમાવેશ થયેલો છે, એ રહસ્યને પ્રકાશિત કરતાં બક્ય નામક વિશ્વ-વિખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે એના સિદ્ધાન્તને તારવી ખતાબ્દો છે કે " શીત પ્રદેશમાં વસતાં મનુષ્યો કરતાં ઉષ્ણ પ્રદેશમાં વસતાં મનુષ્યોના શરીરોના પોષણમાટે માંસ આદિકે ક્રૃષ્ણ વિશિષ્ટ (Cra bonaceous) આદ્ય કરતાં પિષ્ટાશ (Starch) વિશિષ્ટ તથા પ્રાણવાયુવિશિષ્ટ (Oxygenous) ધાન્ય આદિકની જ અધિકતર આવશ્યકતા હોય છે એ ઉપરાંત ઉષ્ણ દેશના વાણુ જે નૈસર્ગિક પરિણામ માય છે તેના યોગે લાંનાં મનુષ્યોથી વિશેષ પરિશ્રમયુક્ત

કાર્યો અવિશ્રાંત ભાવથી જાગ્યે જ કરી શકાય છે; અર્થાત ઉષ્ણદેશ-વાસી મનુષ્યો વિશેષ પરિશ્રમયુક્ત કાર્ય કરતાં સત્વર શ્રાંત થઈ જાય છે (યાકી જાય છે) અને તેમના કાર્યવિષયક ઉત્સાહનો લોપ થઈ જાય છે. ઉષ્ણદેશવાસી લોકોને પોતાને પણ આ પરિશ્રમિતો શરદ-ઋતુ (શીયાળા) તથા ગ્રીષ્મઋતુ (જિનાળા) માં તેમના હસ્તથી થતા કાર્યના પરિમાણના યોગે સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે. આ ઉભય સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખી લેવાથી જે કારણથી હિન્દુસ્થાનવાસી હિન્દુ લોકોમાં આટલી સીમા પર્યન્ત વિસ્તરેલી માંસાહાર વિષયક પરાક્રમ્યતા તથા શાકાહારપ્રિયતા અને તેમાં પણ વળી તંદુલાહાર-પ્રિયતા (ભાતના આહાર ઉપર જ આધાર રાખવાની પ્રવૃત્તિ) આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તે કારણને તત્કાળ આપણે જાણી શકીએ છીએ. અન્ય જાતિનાં ધાન્યો કરતાં ભાતમાં પિટ્ટાંશ (Starch) અત્યંત વિપુલ પરિમાણમાં વિદ્યમાન હોઈને જોવામાં અલ્પ પરિશ્રમથી ચોખ્ખાનો વિપુલ પાક આવ્યા કરે છે; કારણ કે, ચોખ્ખા જેટલા પરિમાણમાં વાવ્યા હોય તેના કરતાં સાદગણ્ય અધિક પરિ-માણમાં ઉત્પન્ન થતા રહે છે. અર્થાત હિન્દુસ્થાનના હિન્દુઓ કેવળ ભાતને જ પોતાના આહારના પ્રધાન પદાર્થ તરીકે સ્વીકારીને કેવળ નિર્મર્ગના નિયમનું જ પાલન કરી રહ્યા છે એ સર્વથા નિઃસંશય તથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે. ” (Buckle's History of Civili-
zation in England, Volume 1, page 64.) નીચુડર નામક એક વિદેશી વિદ્વાને હિન્દુઓના અન્નફલશાકાહારના મેંબંધમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને પ્રકાશિત કરેલો છે કે : “ ધન્દિયજનન્ય વિષયોના અતિસેવનના યોગે મનુષ્યનાં શરીર તથા મનમાં જે સ્વાભાવિક અનિષ્ટ પરિણામ થતું રહે છે તે પરિણામ શીતપ્રદેશવાસી મનુષ્યો કરતાં ઉષ્ણપ્રદેશવાસી મનુષ્યોનાં શરીર તથા મનમાં અત્યંત અધિક પરિમાણમાં તથા અત્યંત વેગપૂર્વક થતું હોવાથી ઉષ્ણદેશવાસી લોકોને પોતાના રાષ્ટ્રના સારીરિક, માનસિક તથા જૌદિક જળને અખંડ તથા સુરક્ષિત રાખવામાટે વયાસકય અધિક પરિમાણમાં વિષયપરાક્રમ્ય

યવાની સર્વથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે. જીવનશાસ્ત્ર, માનસ-
શાસ્ત્ર તથા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સાથે ધનિષ્ઠ ગ્રંથ ધરાવનાર આ સિદ્ધાન્તને
અને સામાન્યતઃ મનુષ્યો વૈજ્ઞાનિક વચન કિંવા ઉપદેશ કરતા ધર્મની
આઠામાં અધિક શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ રાખનારા હોય છે એ મનુષ્ય
સ્વભાવને હિન્દુધર્મશાસ્ત્રનિર્માતા મહાવિચારશીલ તથા સુદ્ધિમાન
આર્પઋષિએ સારી રીતે જાણતા હોવાથી તેમણે હિન્દુરાષ્ટ્રોનાં મનોને
ધર્મના અનેકવિધ બધનોમાં જકડી લાધને તે હિન્દુરાષ્ટ્રોને પ્રવૃત્તિના
માર્ગમાંથી પાછા વાળીને નિવૃત્તિના માર્ગમાં જ વેગપૂર્વક અગ્રગામી
કરી દેવાની જે કલ્યાણકારિણી વિચારશીલતા દર્શાવી છે તેમટી તે
હિન્દુ ઋષિએ અનન્ત ધન્યવાદને પાત્ર છે અને આવી રીતે હિન્દુઓને
નિવૃત્તિના માર્ગમાં ચલાવીને હિન્દુજાતિ ઉપર તેમણે એક મહાન
ઉપકાર કરેલો છે એ વાતોને આપણે અવશ્ય સ્વીકારવી જ પડે છે ”
હિન્દુઓની આ આહારપદ્ધતિનું તેમની સારીરિક, માનસિક તથા
બૌદ્ધિક સ્થિતિ તથા ઉત્પત્તિના સમયમાં સર્વથા ઇષ્ટ પરિણામ જ
થયેલું છે, એની તો કાષ્ઠથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ
અસ્તુ ઇસ્વી સન્ ૧૮૮૧ ની લગભગના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડ તથા વેલ્સમાં
ઉન્માદરોમથી પીડાતા મનુષ્યોનું પ્રમાણ દશહજારે ત્રોસતું હોવાથી
પ્રત્યેક એક હજાર મનુષ્યોમાના ત્રણ મનુષ્યો ગાડા હતા, પરંતુ
હિન્દુસ્થાનમાના કેવળ હિન્દુઓની વસતીવાળા પ્રદેશોમાં તે જ સમયમાં
દશ હજાર મનુષ્યોમાનાં કેવળ ત્રણ મનુષ્યો જ ગાડા જોવામાં આવતા
હતા (અર્થાત્ તે સમયમાં હિન્દુસ્થાનમાના હિન્દુવસતીવાળા પ્રદેશો
કરતા ઇંગ્લેન્ડ તથા વેલ્સમાં ગાડા માણસોની સંખ્યા દશગણી વધારે
હતી) ” ઉલ્લી મનુષ્યજાતીના પ્રસંગે હિન્દુસ્થાનમાની હિન્દુજાતિમાં
ગાડા માણસોનું પ્રમાણ એક લાખ માણસોમાં ૨૬ થી ૨૭ ની વચ્ચે
સ્તભેનું હતું મુજબ ઇલાકાના પારસીઓમાં એ પ્રમાણ ૧૬૦ નું,
યૂરોપીયનોમાં ૧૩૦નું અને યૂરેજિયનો (ઐઝનોઇન્ડિયન્સ) માં ૪૭૬નું
જોવામાં આવ્યું હતું ! જોઈ નામક એક પાશ્ચાત્ય પડિતે હિન્દુઓના

સારીરિક સૌન્દર્યના સંબંધમાં એવા ઉદ્ગારો કાઢેલા છે કે: "શરીરની પ્રમાણુમદતા, સુંદરતા તથા ચપળતામાં પણ હિન્દુ લોકો અન્ય દેશના લોકો કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઓછા કિંવા ઊતરતા એવામાં નથી આવતા. ગુજરાતના 'બનિયા' (વાણિયા) લોકો કરતાં અધિક સુંદર પુરુષો સમસ્ત વિશ્વમાં ક્યાંય કોઈના એવામાં આવી શકે તેમ નથી." એમ્બર્સના વિશ્વકોષમાં પણ હિન્દુઓની સારીરિક પ્રમાણુમદતાના સંબંધમાં એવો જ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે: "હિન્દુઓનાં શરીરોની પ્રમાણુમદતા (ધાર્મિકપણ) જેને આશ્ચર્યકારિણી કહી શકાય તેટલા પરિમાણમાં સુંદર હોય છે." (Chambers' Encyclopaedia, page 637.) હિન્દુઓના સંબંધમાં જેમના હૃદયમાં એક પ્રકારનો વિવક્ષણ દુરાગ્રહ કિંવા પ્રતિકૂલ ભાવ વસી રહ્યો હતો તે પ્રખ્યાત આંગ્લ ઇતિહાસકાર મિસ મહાસયને પણ એ સત્ય વાર્તાને નિરૂપાયવશાત્ સ્વીકારવી જ પડી છે કે: "હિન્દુઓનાં શરીરોમાં અસાધારણ ચપળતા વ્યાપેલી હોય છે. પોતાના શરીરના સર્વ અવયવોને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર વાળી અથવા નમાવીને તે અવયવોદ્વારા વ્યાયામના બિન્ન બિન્ન આતુર્યપૂર્ણ તથા આશ્ચર્યકારક ખેલ એવી બતાવવાના કાર્યમાં અન્ય કોઈ પણ દેશના લોકોથી હિન્દુસ્થાનના હિન્દુઓની સમાનતા કિંવા પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દોડવામાં તેમ જ સૈનિક ગતિમાં પણ અત્યંત દૃઢ દેહયશ્તિ ધરાવનાર અન્ય કોઈ પણ દેશના મનુષ્યોની હિન્દુઓ સંપૂર્ણ સમાનતા કિંવા સ્પર્ધા કરી શકે તેમ છે." (મિલકૃત 'હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ' પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૪૭૮.) સર વિલિયમ જેન્સે હિન્દુઓની ઉત્કૃષ્ટતાનો જે શબ્દોમા પરિચય કરાવ્યો છે તે શબ્દો એ છે કે: "ક્યાના રૂપમાં નીતિનું શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ, અંકોની દશક પદ્ધતિ (Decimal Scale) અને ચતુરંગ (શતરંજ)ની રમત એ ત્રણ મહાન્ શોધો હિન્દુઓના જ હોઈને એ શોધોના યોગે હિન્દુઓનાં આતુર્ય તથા કલ્પકતાનો સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં આપણે

સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. ” (મિલકૂત ‘ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ’
 દ્વિતીય ભાગ, પૃષ્ઠ ૪૩.) આમા સર વિવિધમ્ જોન્સ મહાશયે જે
 કથાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે આપણા ‘ પચત્રય ’ આદિક કથા-
 ગ્રંથો છે કે જે કથાગ્રંથો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને ભારતવર્ષમાં હિન્દુઓ
 દીર્ઘ કાળથી નૈતિક શિક્ષણ આપતા આવ્યા છે અને જે ગ્રંથોના,
 તેમની અનન્ય ઉત્તમતાના થોડે, વિશ્વની અનેક વૈદેશિક ભાષાઓમાં
 પણ અનુવાદો થઈ ગયા છે ઇતિહાસલેખક મિય મહાશય હિન્દુ
 ઓના વિરોધી હોવાથી ચતુર્વેગ કિંવા ચતુરજની રમતના હિન્દુત્વના
 સંબંધમાં જો કે તેમણે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે; “ ચતુર્વેગ
 અથવા ચતુરજની રમતનો આવિર્ભાવ પ્રથમ હિન્દુઓદ્વારા જ થયે
 હતો એટલે કે એ રમતના આદિ આવિષ્કારકો હિન્દુઓ જ હતા
 એ કથનની સત્યતાના સંબંધમાં હિન્દુઓના પોતાના કથન વિના અન્ય
 કશો પણ આધાર મળી શકતો નથી ” પરંતુ તેઓ શ્રીમાનના એ
 વિધાનનું અધ્યાપક વિલ્સન મહાશયે સમ્રાજ્ય ખડન કરી બતાવ્યું છે.
 તેઓ લખી ગયા છે કે: “ આ વિષય પરત્વે હિન્દુઓએ પોતે અસલ
 આડંબરનો પરિચય નથી કરાવ્યો; અર્થાત્ એ રમતના આવિષ્કારક
 તરીકે હિન્દુઓએ પોતે જ પોતાને નથી જાણાવ્યા, કિંતુ ઇ સ ની
 દશમ શતાબ્દી (દશમી સદી) માં થઈ ગયેલા મુસ્લિમ શાયર
 ફિરદોસીએ જ પોતાના વિશ્વવિખ્યાત ‘ શાહનામા ’ નામક કાવ્યમયમાં
 એક રચણે એવો ઉલ્લેખ કરી બતાવ્યો છે કે ‘ એક હિન્દુ રાજાએ
 ધરાનના બાદશાહ નૌશીરવાન આદિવના હબારમાં ‘ ચતુરવેગ ’ નામક
 ભુદ્ધિબળદર્શક ખેલનો એક પટ મોકલીને તે રમતના શીખવનાર
 એક શિક્ષકને પણ તેની સાથે મોકલી દીધો હતો ’ ફિરદોસી ઉપરાંત
 ખીજા પણ અનેક મુસ્લિમ અયકારોએ આ વાતોને સ્વીકારેલી છે
 સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ ચતુરજ ’ ની રમતનો વાચક ‘ ચતુર્વેગ ’ શબ્દ છે
 અને ફારસી ભાષાનો ‘ ચતુરજ ’ શબ્દ એ સંસ્કૃત શબ્દનો જ અપ
 ભ્રંશ છે ‘ વાફીઝી રામાયણ ’ માં પણ અયોધ્યાના વર્ણુનન પ્રસંગે

એવો ઉત્સેખ કરવામાં આવ્યો કે: ‘અયોધ્યા નગરીનો આકાર
'ચતુર્રંગ'ના ૫૮ (અષ્ટ પદ) સમાન હતો.’ (બાલકાંડ, સર્ગ ૫,
શ્લો. ૧૬.)” એટલે એથી મિત્ર મહાશયના દુરાગ્રહમૂલક અચ્છાન
કિંવા અચ્છાનમૂલક દુરાગ્રહનો પોતાની મેળે જ પ્રકાશ થઈ જતો હોવાથી
તેમના એ અસત્ય વિધાનના નવીન ખંડનની કશી પણ આવશ્યકતા
અવશિષ્ટ નથી રહેતી.

હિન્દુ લોકોના શીલના સંબંધમાં ઉપર વિદેશી વિદ્વાનોનાં જે
અનેક પ્રમાણો માફી તરીકે આપવામાં આવ્યાં છે તે પ્રમાણોના
સંબંધમાં કેટલાક સસવાતમાઓ દ્વારા એવો એક આક્ષેપ થવાનો
મંભવ માની શકાય તેમ છે કે: “પ્રાચીન કાળના હિન્દુઓ કદાચિત્
આટલી સીમા પર્વન્ત પ્રદેશોમાં જ રહ્યા હશે; પરંતુ તેમના અત્યારના
વસાતોમાં તે તેમના એ ગૌરવદર્શક ગુણોનો અભાવ જ જોવામાં આવ્યા
કરે છે.” આક્ષેપકો આ આક્ષેપ એક દૃષ્ટિથી જોતાં યથાર્થ છે;
કારણ કે, પ્રાચીન હિન્દુઓના આદર્શ ગુણો તેમના વર્તમાનકાલિક
વંશજોમાં જોટલા પરિમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થવા જોઈ એ તેટલા પરિ-
માણમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતા નથી; પરંતુ તે સાથે હિન્દુઓની
અત્યારની અસ્પૃશ્યવત્તાના ઉત્તરદાયિત્વના ભારને હિન્દુઓના પોતાના
શિરપર જ કાઢી રાખી શકાય તેમ નથી, એ સત્ય પરિસ્થિતિને
પણ આપણે અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે. અર્થાત્ મધ્યન્તરે
હિન્દુસ્થાન ઉપર આની પડેલી નાનાવિધ અનેક રાષ્ટ્રીય વિપત્તિઓમાં જ
વર્તમાનકાલિક હિન્દુઓની અધોગતિના બીજ સમાવેલા છે. જ્યારે
પણ કોઈ એક વિશિષ્ટ દેશમાં તે દેશના નિવાસીઓ કરતા ન્યૂન-
સંખ્ય અથવા બહુ જ ઓછી સંખ્યતા ધરાવનારા વિદેશી તથા વિદ્યર્થી
લોકોના ઠોર અધિકારનો આરભ થઈ જાય છે એટલે તેના પરિણામે
તે દેશના મૂળ નિવાસી લોકોના શીલનો હાસ થવા વિના રહેતો જ
નથી અને જિત (જીતાવલા) રાષ્ટ્રની સ્થિતિ ગુલામ જેવી જ થઈ
જાય છે એ એક પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો ત્રિકાલાબ્ધ નિયમ છે

અને એ જ નિયમ હિન્દુસ્થાનના હિન્દુઓના સબધમાં પણ નિરખવાદ સત્ય પ્રમાણિત થઇ ચૂક્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર ? સત્યવાદી બેન્ચમના કથન અનુસાર ' સફળ અસત્યવાદ જ ગુલામતી આત્મરક્ષાનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય હોય છે. ' (' Successful falsehood is the best defence of a slave ') એટલે એ જ ન્યાય રાજનૈતિક ગુલામગિરીનાં બધેનોમા જકડાઇ ગયેલા રાષ્ટ્રને પણ એટલા જ પરિમાણમાં લાગૂ પડી શકે છે અર્થાત્ આવા પ્રકારની અત્યંત હીન સ્થિતિમાં જ વસેતા તથા વૃદ્ધિગત થયેલા મનુષ્યો કિંવા ગાંધી જે અમુક પરિમાણમાં શીલબ્રહ્મ યર્ષ જાય, તો તેને જેમ આશ્ચર્ય-કારિણી થટના તરીકે કાઢીથી ઝાળખી કિંવા ઝાળખાવી શકાય તેમ નથી તેમ જ એ શીલબ્રહ્મતાના દોષને તે શીલબ્રહ્મ વ્યક્તિ કિંવા રાષ્ટ્રના પોતાના શિર પર પણ સ્થાપી શકાય તેમ નથી અધ્યાપક મેકરમૂલર મહાશયે આ વિષયપરતે પોતાના જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે અત્યંત ગંભીર તથા મનનીય હોવાથી અમે તે વિચારોને અહીં પ્રકટ કરવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ તેમણે લખ્યું છે કે " ઈ સ ૧૦૦૦ થી આરબીને ત્યાર પછીના ૬૦૦ થી ૭૦૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળ પર્યંત હિન્દુસ્થાનમાં મુસ્લિમોએ મહાવેશા બચ ત્રાસ તથા ધાર્મિક અત્યાચાર-યુક્ત રાજ્યાધિકાગ્રના વર્ણનોને વાચીને આરા મનમાં સ્વાભાવિક જ આશ્ચર્ય થયા કરે છે કે મુસલમાનોના આવા અમાનુષ અત્યાચારોને દીર્ઘ કાળ પર્યંત સહન કરવા છતાં પણ હિન્દુઓ સદાને માટે નીતિ-બ્રહ્મ યર્ષને રસાતનમાં પહોંચી જવાને બદલે અદ્યાપિ આટલી સીમા પર્યંત પોતાના સદ્ગુણ તથા પોતાની સત્યવાદિતાને સંજવન તથા સુન્દરિત રાખી શક્યા છે અર્થાત્ ધર્માંધ મુસલમાનોના આવા સતત પૈશાચિક અત્યાચારોના ચોએ હિન્દુઓ શાશ્વત નીતિબ્રહ્મ યર્ષને રસાતનવાસી કેમ ન થઇ ગયા અને સ્વયં શયતાનના સ્વરૂપમાં કેમ ન બદલાઈ ગયા, એ પ્રશ્ન આરા હૃદયમાં એક પ્રકારના અનિવર્તનીય આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે સારાંશ કે, અનેક શતાબ્દીઓ પર્યંત

આવા ધોર અત્યાચારોના આધારોને સહન કરતા રહેવાથી જો હિન્દુઓ અદ્ય સ્વદ્ય પરિમાણમાં શીલબ્રષ્ટ થયા હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી; કિન્તુ આવી પૈશાચિક યત્નજાઓમાં પણ હિન્દુઓ પોતાના જાતીય જીવન કિંવા રાષ્ટ્રોપ અસ્તિત્વને આટલી સીમા પર્યન્ત સુરક્ષિત રાખી શક્યા છે અને તેમનાં શીલ, નીતિમત્તા તથા સંસ્કૃતિ આદિક આટલા વિચાળ પરિમાણમાં અત્યારે પણ અવિચલ જોવામાં આવ્યા કરે છે એ જ એક મહાદ્વલ તથા મહદાશ્ચર્યકારિણી ઘટના છે.”
(India, What Can It Teach Us : pages 54 & 72)*

• I can only say that after reading the accounts of the terrors and horrors of Muhammadan rule, my wonder is that so much of native virtue and truthfulness should have survived "....." When you read the atrocities committed by the Muhammadan conquerors of India after that time (1000 A. D.) to the time when England stepped in and, whatever may be said by her envious critics, made, at all events, the broad principles of our common humanity respected once more in India, the wonder, to my mind, is how any nation could have survived such an Inferno, without being turned into devils themselves."

Max Muller's 'India, What Can It Teach Us ?'

pages 54 & 72

પ્રકરણ ૫ મું

હિન્દુઓના ક્ષાત્રધર્મ

ગત પ્રકરણમાં ભારતીય હિન્દુજાતિના શીવના સંબંધમાં પાશ્વલ પ્રવાસીઓ તથા મથકારોના અભિપ્રાયોના આધારે યથાશક્ય વિસ્તૃત વિવેચન કરાયું હોવાથી હવે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભારતવાસી હિન્દુઓના શૌર્ય, ધૈર્ય, દેશભક્તિ તથા ધર્મયુદ્ધપ્રીતિ આદિક સર્વ સદ્ગુણોને જેમાં અતર્ભાવ થઈ ગય છે તે ભારતીય હિન્દુઓના ક્ષાત્રધર્મનો અમારે અમારા પાકડા તથા પાહિકાઓને આવશ્યક પરિમાણમાં પરિચય કરાવવાનો છે ભારતવાસી હિન્દુઓના આ ક્ષાત્રધર્મનો પણ તેમના અન્ય શીનોના સમુદાયમાં સમાવેશ કરી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ તેમના આ મુશ્યનો પ્રસ્તુત સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં સર્વથા બિન પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે તેનું પ્રધાન કારણ એ છે કે કોઈ પણ એક રાષ્ટ્ર કિંવા વ્યક્તિમાં અન્યાન સાત્વિક તથા રાજસ સદ્ગુણોનો ગમે તેટલા વિશાળ તથા પ્રચંડ પરિમાણમાં આવિર્ભાવ થયેલો હોય, છતાં પણ જો તે રાષ્ટ્ર કિંવા વ્યક્તિમાં શૌર્ય, દેશભક્તિ તથા દૃઢપ્રતિગતા આદિક ક્ષાત્રવૃત્તિયોનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં વિકાસ થયેલો ન હોય, તો તે રાષ્ટ્ર કિંવા વ્યક્તિને આ વિશ્વમાંના કોઈ પણ સ્થાનમાં ઉચિત આદર સત્કારની ભાગ્યે જ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે રાજયોગી મી ભર્તૃહરિના

“યસ્યાસ્તિ ચિત્તં સ નરઃ કુલીન

સ પંડિતઃ સ શ્રુતિમાન્ ગુણજ્ઞ ।

સ એવ વક્તા સચ દર્શનીયઃ

સર્વે ગુણા કાંચન માશ્રયન્તે + ” ॥

+ આ શ્લોક શ્રી ભર્તૃહરિયુવ “નીતિસત્ક” માનો હોઈને એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે “જેની પાસે ધન હોય છે તે જ મનુષ્ય

એ સુભાષિતમાંનું વિધાન સામાન્ય વ્યક્તિ વિષયક વ્યવહારમાં અક્ષરશઃ સત્ય હોવા છતાં એમાંના તત્ત્વને એ રાષ્ટ્રને લાગૂ પાડવામાં આવે, તે તેમ કરતાં એ સુભાષિતમાંના ‘વિત્ત’ તથા ‘કાચ્ચ’ આદિક શબ્દોના રથાનમાં ‘શૌર્ય’ તથા ‘વીર્ય’ આદિક શબ્દોને યોગ્યા વિના એ કાર્ય કદાપિ સફળ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ. અર્થાત્ રાષ્ટ્ર સાથે આ સુભાષિતમાંના તત્ત્વના સંબંધને દર્શાવતાં આ શ્લોકની રચના આવી રીતે કરવી પડે તેમ છે —

“યસ્યાસ્તિ શાયં સુરાષ્ટ્રં કુલીનં
પાંડિત્યપૂર્ણં શ્રુતિમદ્ગુણક્ષમ્ ।
તદેવ વાણીપ્રભુ દર્શનીયમ્
સર્વે ગુણા વીર્યવલાશ્રિતા ચૈ * ” ॥

સ સારમાં કુલીન, પાંડિત, બહુશ્રુત, ગુણક્ષમ, વસ્તા તથા દર્શનીય (દર્શન-યોગ્ય) મનાતો હોવાથી સર્વ ગુણો કેવળ કાચ્ચના આશ્રયે જ રહેવા હોય એવી પરિસ્થિતિ રચાઈ દેખાડી આવે છે. ” અર્થાત્ આનો નિષ્કર્ષ એ જ છે કે મનુષ્યમાં કુલીનતા, પાંડિત્ય, બહુશ્રુતત્વ, ગુણક્ષતા, વજ્રત્વકલા તથા દર્શનીયતા આદિ સર્વ ગુણો વિધમાન હોવા છતાં એ તેના બહારમાં કેવળ વસ્તુનો અભાવ હોય, તે તે નરને પશુત્વ જ માનવામાં આવે છે.

* આ પરિવર્તિત શ્લોકનો અર્થ એ છે કે “જે રાષ્ટ્ર શૌર્ય નામક ગુણને ધરાવનાર હોય છે તે જ રાષ્ટ્ર કુલીન છે, તે જ રાષ્ટ્ર પાંડિત્યશાલિ છે, તે જ રાષ્ટ્ર બહુશ્રુત છે, તે જ રાષ્ટ્ર ગુણક્ષ છે, તે જ રાષ્ટ્ર વાણીપ્રભુ છે અને તે જ રાષ્ટ્ર સર્વથી દર્શનીય છે. સાતત્ય કે રાષ્ટ્રના એ કુલીનતા, પાંડિત્ય, બહુશ્રુતતા, ગુણક્ષતા, વજ્રત્વકલા તથા દર્શનીયતા આદિક સર્વ ગુણો રાષ્ટ્રના પોતાના વીર્ય તથા બળના જ આશ્રિત હોવાથી જે રાષ્ટ્રમાં એ વીર્ય તથા બળનો અભાવ હોય છે તે રાષ્ટ્ર સ્વેચ્છા હોવા છતાં પણ વિજયમાં અધમાધમ મનાય છે. ”

અર્થાત્ અત્યારના વર્તમાન યુગમાં જ્યારે જાપાની રાષ્ટ્રે રણભૂમિમાં રસિયાને પોતાના પરાક્રમનો પર્વામિ પરિચય કરાવીને ગણિયોને પરાજયની ગદન ગર્તામાં ગળકાની દીધા હતા ત્યારે પછી તેના એ વિજયના પ્રતાપે જ એમારમાં જાપાનના વૈભવ, જાપાનના વ્યાપાર, જાપાનના વાસ્તવ્ય (સાહિત્ય), જાપાનની ચિત્રકલા તથા જાપાનની સમાજવ્યવસ્થા આદિકો સર્વત્ર જયજયકાર થતા લાગ્યો હતો. અર્થાત્ એ જયજયકાર તે જાપાનના ચૌર, વીર, તથા બળનું જ સુપરિણામ હતું, એ વાનાં સ્પષ્ટ હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. સારાંશ કે, શારીરિક, નૈતિક તથા માનસિક આદિક વિષયોમાં માર્દવ કિંવા મૃદુતાને જેવી રીતે સ્ત્રીજાતિના પ્રધાન ગુણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તેવી જ રીતે શારીરિક નૈતિક તથા માનસિક એ ત્રણ વિષયોમાં પુરુષ અથવા નરજાતિના જે ગુણને પ્રાધાન્ય સમર્પવામાં આવે છે તે ગુણ પૌરુષ અથવા મહાનગી છે. અર્થાત્ એ પૌરુષ નામક પ્રધાન ગુણનો જે રાષ્ટ્રમાં અભાવ હોય છે તે રાષ્ટ્રને અન્ય રાષ્ટ્રો બહુ બહુ તો દયા તથા અનુકંપાની દૃષ્ટિથી જોતા રહે છે, પરંતુ એવા નિર્બલ રાષ્ટ્રના સબધમાં અન્ય રાષ્ટ્રોના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારના આદરનો ઉદ્ભવ તો નથી થતો તે નથી જ થતો.

ઉપર્યુક્ત 'પૌરુષ' નામક વિશિષ્ટ ગુણના મૂળમાં એક અત્યંત મહત્ત્વમય તત્ત્વ કિંવા મનોવૃત્તિનો નિવાસ રહ્યા કરે છે અને તે મનોવૃત્તિ એ ■ કે મનુષ્યની જો કોઈ પણ અત્યંત પ્રિય વસ્તુ હોય તો તે તેના પોતાના પ્રાણ જ હોય છે, એટલે કે, સામાન્યતઃ મનુષ્ય-માટે તેના પોતાના પ્રાણ કરતા પ્રિયતર વસ્તુ ભાગ્યે જ જોવામાં આવી શકે છે, અર્થાત્ સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ મનુષ્યમાટે એ પ્રાણો કરતાં પણ અધિક પ્રિય કોઈ પણ એક વસ્તુ અથવા કોઈ પણ એક ધ્યેયની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહ્યા કરે છે અને તે વિશિષ્ટ પ્રિયતર વસ્તુ કિંવા ધ્યેયનો મનુષ્યમાં

અભાવ હોય, તો તેનામા કેવળ પૌરુષ (પુરુષત્વ) નો જ નહિ; કિંમદુના મનુષ્યત્વનો પણ અભાવ છે, એમ જ આપણે માની લેવાનું છે. જો સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોવામા આવે, તો એક મર્ચા દીન તથા દીન કૃષિકાર પોતાની દીનતા તથા દીનતાના કારણથી રાગ, રાગ્યા-ધિકારીઓ તથા ધનાઢ્ય પુરુષોના નાનાવિધ અત્યાચારોને પોતાના મસ્તક તથા પૃથ્થાગ ઉપર મૂક મુખથી સહન કરતો રહે છે, પરંતુ જો કોઈ નીચ પુરુષ તેની પત્નીના પાતિવ્રત્ય કિંવા સની ધર્મને બ્રષ્ટ કરવા પરિન્તનો અનાચાર કરવાને તત્પર થઈ ગયેલો તેના જોવામા આવે છે તો તે વેળાએ તે જ દીન તથા દીન મનાતો કૃષિકાર તે અત્યાચારી મનુષ્યના રમતનું પાન કરવાને કટિમદ્દ થઈ જાય છે, માત્ર એટલું જ નહિ પણ જો એવો જ અમુક અવમર આવી લાગ્યો હોય, તો પોતાની પત્નીના પાતિવ્રત્યના રક્ષણમાટે તે પોતાના પ્રાણોની પણ આનંદપૂર્વક આહુતિ આપી દે છે । કુલીન તથા પતિવ્રતા પ્રમદા અમુક પ્રકારના પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમા સપડાઈ જતા કુષ્ટ ચોર કિંવા નિર્દય લૂગારાને તેનાથી લપનીન થઈને, પોતાના શરીર પરના મર્ચ અનકારો પોતાના હસ્તથી જ ગતારી આપે છે, પરંતુ તે જ ‘ અમળા ’ નામથી ઓળખાતી કોમનાગી કાન્તા જ્યારે કોઈ કુષ્ટાત્મા તથા કામુક પુરુષ તેના પાતિવ્રત્ય નામક અનકારને હરી લેવાની એજા કરતો તેના જોવામા આવે છે ત્યારે, જો પાતિવ્રત્યક્ષાત્રો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય જોવામા ન આવે તો, કા તો તે કામુક પુરુષના પ્રાણ હરી લેવાને તત્પર થઈ જાય છે અને તેમ નહિ તો પોતાના જીવનનું આનંદપૂર્વક વિમર્જન કરી નાખે છે । આનું કારણ એ જ છે કે તે સ્ત્રી પોતાના સુવશ્ય તથા રત્ન આફ્રિકના અવકારોના મૂલ્ય કરતા પોતાના પ્રાણોના મૂલ્ય જો કે અધિક આમ્તી હોય છે, પરંતુ પ્રાણો કરતા પણ પોતાના પાતિવ્રત્યને અધિક મૂલ્યવાન માનતી હોય છે. અર્થાત્ દાસ્યવૃત્તિના મૂળમા પણ આવા જ પ્રકારનું તત્ત્વ રહેલું હોય । સ્વયં તથા સ્વગત્ય અથવા

આપણા પોતાના રાજ્ય, તેના વૈભવ, તેની પ્રતિષ્ઠા કિંવા તેની સ્વતંત્રતા આદિકની ચોખ્ખોતોને પોતાના પ્રાણો કરતા પણ અધિક મૂલ્યવાન માનવી એ ક્ષાત્રવૃત્તિનું મૂળતત્ત્વ હોઇને એ તત્ત્વનો પ્રાચીન ભારતીય હિન્દુઓમાં અત્યંત ઉત્કટ સ્વરૂપમાં નિવાસ રહ્યા કરતો હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારના સમયની ભારતવાસિની મુક્ત-અવસાથિની બિબાબિજ હિન્દુજાતિયોમાં પણ એ તત્ત્વ બહુ અંશે અઘાપિ સજીવન રહેલું આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે એ તત્ત્વને હિન્દુઓના અસ્મિમાંસ તથા રોમરોમમાં ઠાસી ઠાસીને બરી દેવાના કાર્યમાં જો કાંઈએ કાંઈ પણ અગ્રભૂમિકા બજવી પડતી હોય, તો તે ભારતીય હિન્દુજાતિના જીવન તથા મરણ વિષયક તત્ત્વજ્ઞાને જ બજવી પડતી છે, એ વાર્તાને આપણે નિઃતર આપણા સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે. પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મ અને કર્મફળવાદ એ હિન્દુધર્મની એક મહત્તી વિશિષ્ટતા હોઇને એ વિશિષ્ટતાનો હિન્દુજાતિના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારોમાં પ્રવેશ થયેલો અત્યંત આપણને દેખાઈ આવે છે. રાત્રિ નામથી ઓગળ્યાતા બે હિસોના મધ્યવર્તી સમયમાં જેવી રીતે નિદ્રા આવી લાગે ■ તેવી જ રીતે પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મના મધ્યવર્તી સમયમાં પ્રાપ્ત થનાર મૃત્યુ પણ એક પ્રકારની નિદ્રા જ છે, એક આવાસને ત્યાં ઈષ્ટને અન્ય નવીન નિર્મિતનમાં નિવાસ કરવો અથવા તો જીર્ણ વસ્તોને બિનારી નાખીને શરીરપર નવીન વસ્તોને ધારણ કરી લેવાં એ કિંવાનું નામ જ મરણ છે, એ તત્ત્વ જેની મનોભૂમિકામાં અનિચય ભાવ રી દૃઢમૂલ કિંવા સમાવિષ્ટ થઇ ગયેલું હોય છે તે મનુષ્યના મનમાં અમુક વિશિષ્ટ તથા ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશ કિંવા હેતુની સફળતામાંટે આવનાર મરણ કિંવા પ્રાણહાનનો પ્રયોગ લેશમાત્ર પણ લાગે ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો, એ વાતો સ્પષ્ટ દેવાથી એનું વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે. ભારતખંડમાં પ્રાચીન હિન્દુ યોદ્ધાઓ કિંવા આર્યાવીન ભારતીય મુક્તવસાધી હિન્દુઓના હૃદયોમાં મૃત્યુ વિષયક જે મહાવિતરણ

નિર્ભયતા સદા સર્વદા સર્વના જોવામાં આવ્યા કરે છે તે નિર્ભયતાનું વાસ્તવિક તથા મૂળ કારણ આ ધર્મતત્ત્વમાં જ સમાયતું છે અને તેથી જ એલિઝ્બેથ સાહેબે પોતાના લખેલા 'હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ' (પૃષ્ઠ ૧૯૮-૧૯૯) માં હિન્દુજાતિને કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના એવું પ્રમાણપત્ર આપી દીધું છે કે: " જ્યારે પોતાના શિર પર કોઈ સર્વથા અનિવાર્ય સકટ આવી પડે છે ત્યારે હિન્દુજાતિમાંના અત્યંત કનિષ્ઠ વર્ગનો પુરુષ પણ જે શાંત વૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો રહે છે તે શાંત વૃત્તિને જોઈને જે યુગેપીયન લોકો આશ્ચર્યથી દિક્મૂઢ થઈ જાય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈ પણ નથી. " હિન્દુઓની આ મંડકાસિક આશ્ચર્યકારિણી શાંત વૃત્તિનાં મૂળ પણ આપણને ઉપસૂક્ત ધર્મતત્ત્વમાં જ મળી આવે તેમ છે, એ વાર્તાને નવીન સ્વરૂપમાં દર્શાવવાની આવશ્યકતા હોય, એમ અમે પોતે તો નથી જ માનતા.

દિગ્વિજેતા અલક્ષ્યેન્દ્ર (એલેક્ઝાન્ડર ધિ ગ્રેટ અથવા સિકન્દર) ને જે જે રાષ્ટ્રો સાથે, પોતાની દિગ્વિજય યાત્રાના અવસરે, યુદ્ધ કરવાના અવસરે પ્રાપ્ત થયા હતા તે સર્વ રાષ્ટ્રોમાં ભારતીય હિન્દુ રાષ્ટ્ર સમાન શૂરવીર ગણ્યાન-ગણીયાન કર્યાં ન તેના જોવામાં આવી શક્યું ન હોતું, એવો અલક્ષ્યેન્દ્રના દિગ્વિજયના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. અલક્ષ્યેન્દ્રના વિજયશાલી મૈનિકોએ પંજાબના પ્રદેશથી આગળ વધવાની અલક્ષ્યેન્દ્રને ચોખ્ખી ના પાડી દીધી હતી અને તેથી અલક્ષ્યેન્દ્રને પંજાબમાંથી જ સ્વદેશના માર્ગનો સ્વીકાર કરી લેવો પડ્યો હતો તેનું પ્રધાન કારણ એ જ હતું કે મગધદેશના તે સમયના બલાદય હિન્દુ સમ્રાટના પરાક્રમથી અલક્ષ્યેન્દ્રના સૈનિકો ભયભીત થઈ ગયા હતા, અને તેથી જો અલક્ષ્યેન્દ્ર પંજાબમાંથી આગળ વધીને મગધદેશની દિશામાં ગયો હોત, તો ત્યાંથી અવશ્ય પરાજીત થઈને પાછા ફરવાનો અવસર અલક્ષ્યેન્દ્રને પ્રાપ્ત થયો હોત, એવો અભિપ્રાય પણ કેટલાક ઇતિહાસલેખકોએ દર્શાવેલો છે । અકબરકાલિક ઇતિહાસકાર અબુલ્ફઝલે હિન્દુજાતિના શૌર્યના સંખં-

ધર્મા પોતાના જેવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને લિપિબદ્ધ કરી રાખ્યો કે
 “વિશેષતઃ સકલના સમયમાં હિન્દુઓનું સીધ અધિક જ્ઞાપી નીકળ્યું
 દેખાયા કરે છે રણુભૂમિમાંથી પ્રાણુ રક્ષામાટે પાછા પગલા કમ
 અથવા પનાયનનો આશ્રય લેવો, એની રાજપૂતોના મસ્તિકામાં કદાપિ
 કમનામાત્ર પશુ નથી હોતી અથવા નથી ઉત્ખવતી મુદ્દમાં
 પરાજયનો રંગ દટિગોચર થતા રાજપૂત પનાયનનો વિચાર નહીં
 કરતો, કિંતુ પોતાના અથવા પૃષ્ઠભાગમાંથી નીચે-સુમિપર-સિદ્ધિ
 તે શત્રુઓના સમુદાયમાં ઘુસી જાય છે અને જ્યાં મુખી પોતાના
 શરીરમાં પ્રાણુ હોય છે ત્યાં સુધી પોતાના શત્રુઓને સીધ તથા
 નિર્ભયતાપૂર્વક સહારતો રહે છે ।” જ્યારે સમગ્રદેવમાં શત્રુઓ
 માથે પ્રાણુના થતા સુધી જૂંઝરાનો સ્પર્શનું ચોક્કસઓનો અભિપ્ર
 નિશ્ચય થઈ જતો હતો ત્યારે તે સ્પર્શનું ચોક્કસઓ એક વિશિષ્ટ પ્રમ
 રની કેશરઅના કરતા હતા અને ભારતવર્ષના રાજપૂત ચોક્કસઓ
 એવા અવસરે કેસરી રંગના વસ્ત્રોને પોતાના શરીરો ઉપર ધાલ
 કરી લેતા હતા હિન્દુસ્થાનના મુગલ બાદશાહ શાહજહાનના દાન
 અને ઔરંગઝેબ તથા મુરાદ નામક વશુ શાહજહાનના ધર્મેશ્વર
 ધોલપુરના પારસ્પરિક મંત્રામર્માં શાહજહાન દ્વારા પોતાના બાદશાહી
 સૈન્ય સહિત મુદ્દલેવમાંથી પનાયન કરી ગયો હતો છતાં જૂદીને
 રાજપૂત રાજા એકલે જ રણુભૂમિમાં પ્રતિપક્ષીઓ સાથે લડતો રહ્યો
 હતો અને તેણે તે વેળાએ એવા ઉદ્ગારો પોતાના મુખમાંથી કાઢ્યા
 હતા કે. “રણુભૂમિમાંથી પલાયન કરી જનારા જીરુઓને ધિક્કાર હો!
 હું બાદશાહ સલામતનું લૂણુ ખાતો હોવાથી મારાથી આ રણુગણુમાંથી
 અત પર્યાન્ત પલાયન કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, વિજયને
 મેળવ્યા વિના રણુભૂમિમાંથી જે ચોક્કસ જીવતો ને જીવતો પલાયન
 કરી જાય છે તે પદ તથા નિમકહરામ જે એ જ મારી દહ માન્યતા
 છે ।” ઉજ્જવિની તથા દ્વંધનલપુર (ધોલપુર) એ મે સ્થાનોમાં જામેતા
 સંત્રામર્માં જૂદીના રાજપૂતના એકદર દાદરા (જાર) રાજપુત્રો

તથા દાડવંશની સર્વ શાખાઓના મુખ્ય પુરુષો અંત પર્યન્ત શત્રુઓને સંહારતા સંહારતા અન્તે વીરગતિને પામી ગયા હતા ! એ સમસ્ત વૃત્તાન્ત આપીને ' રાજસ્થાનના ઇતિહાસ 'ના લેખક કર્નલ ટોડ મહારાજે એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે : " એકનિષ્ઠતા તથા શૌર્યનાં આવાં ઉદાહરણો આપણને અન્યથે ક્યાં મળી શકે તેમ છે વાર ? " Where are we to look for such examples ?

જુઓ ' રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ' (અંગ્રેજી) પુસ્તક ખીજું, પૃષ્ઠ ૪૮૧.

જે વેળાએ બાદશાહ જહાંગીરનો રાજસત્તાવેશન માધ્યાહ્ન સૂર્ય પ્રભાણે ભારતગગનમાં ચમકી રહ્યો હતો તે વેળાએ તેને તેના પોતાના જ શિબિરમાં અચાનક અત્યુર્જન કિંવા બદિ કરી લેવાનું મુગલિયા રાજવંશના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભુત સાહસ કર્મના રૂપમાં વર્ણવાયેલું કાર્ય મહાખતખાને શિસોદિયા રાજપૂતોની સહાયતાથી જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. મહાખતખાન પોતે ઈસ્લામનો અનુયાયી મુસલમાન હોવા છતાં જન્મથી રાજપૂત હોઈને મેવાડના પ્રાત સ્મરણીય મહારાજા પ્રતાપસિંહના ઓરમાન ભાતાનો પુત્ર હતો. બાદશાહ અકબર, બાદશાહ જહાંગીર તથા બાદશાહ ઔરંગઝેબને રણભૂમિમાં જે જે મહત્વયુક્ત વિજયો પ્રાપ્ત થયા હતા તે સર્વ વિજયો તેમને તેમના રાજપૂત મિત્ર રાજાઓએ જ મેળવી આપ્યા હતા, એનાં જેટલા જોષએ તેટલાં પ્રભાણો આપણને મુસ્લિમ મોરિંઓના ઇતિહાસોમાંથી જ મળી આવે છે એટલે એ વિધાનની વાસ્તવિકતામાંટે અન્ય બાજુ પ્રભાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી મુગલિયા શહન શાહતની સલામતીમાંટે એ જ રાજપૂત રાજાઓ અફઘાનિસ્થાનના હિમમય પાર્વત્ય પ્રદેશમાં પહોંચીને અફઘાનો જેવા કઠોર લોકો સાથે નિર્ભયાથી લઢ્યા હતા એ વાતને ઉપયુક્ત બાદશાહોએ પોતે જ પોતાના મુખથી સ્વીકારેલી છે. અર્થાત્ મુગલ બાદશાહોના સામ્રાજ્ય-વિસ્તારના ઐયના અર્ધ કરતાં વ અધિક અંશના વાસ્તવિક અધિકારી રાઠોડવંશી રાજપૂતો હતા, એ સત્યનો કોષથી પણ કદાપિ અસ્વીકાર

કરી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, રાહોડ રાજપૂતોની તલ્વારોએ જ મુગલ સામ્રાજ્યનો ભારતવર્ષમાં આટલી સીમા પર્યન્ત વિસ્તાર કરી બતાવ્યો હતો. પરંતુ ઈસ્લામના અનુયાયી મુસ્લિમ મુગલ બાદશાહોએ પોતાના આવા મહાશરવીર તથા એકનિષ્ઠ (ઇમાનદાર) રાજપૂત સહાયકે મિત્રો પ્રતિ જે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતી જોઈએ તે કૃતજ્ઞતા તો ન હોતી જ દર્શાવી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આવા પ્રકારની એકનિષ્ઠ સેવાઓના બદલામાં મુગલકુલકલંક બાદશાહ ઔરંગઝેબે જોધપુર (મારવાડ) ના મહારાજા જયસિંહનો કાબુલમાં તથા તેના મુજરાજ પૃથ્વીસિંહનો દિલ્લીમાં તીવ્રતમ વિષપ્રયોગદ્વારા ઘાત કરાવી નાખ્યો હતો અને જ્યારે તેના માર્ગમાંથી એ વીર હિન્દુરૂપ કાંદ્ય આવી રીતે ઇંદાઈ ગયા હતા ત્યારે જ તે મિત્રધાનક તથા હિન્દુત્વ-વિરોધી ઔરંગઝેબથી હિન્દુઓના શિરપર ‘જંજીર’ નામક કરના ભારને લાદવાની ધૃષ્ટતા કરી શકાઈ હતી ! મુહમ્મદમાં જેની સાથે લડીને જેનો પરોજય કરવાનું પોતામાં સામર્થ્ય ન હોય તેવા વીર નરને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરી દેવાના વિષપ્રયોગ નામક ઉપાયનું એક વાર અકબરે જેવા મહાન મુગલ સામ્રાટે પણ અવસંબન કર્યું હતું અને એક વાર શત્રુને આપવાની વિષયુદ્ધિકા તેના અનુચરે પ્રમાદવશાત્ તેને પોતાને જ આપી દેવાથી અકબર બાદશાહ પોતે જ એ વિષપ્રયોગનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો એ બંદના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં નોંધાયેલી છે. અકબર બાદશાહના મૃત્યુ પશ્ચાત્ સલીમને બદલે અકબરના પૌત્ર ખુસરોને બાદશાહ બનાવવા માટેના અંબરાધીય માનસિંહના અલિલાષ તથા તે અલિલાષની સંકળતામાંટે ચાલી રહેલા તેના પ્રવાસોની વાર્તા શ્રવણશ્રાવે અકબરના જાણુવામાં આવી જતાં અકબરે માજૂનની એક ચુદિકા તૈયાર કરાવીને તેમાં વિષનું મિશ્રણ કરાવ્યું હતું અને તેવી જ એક બીજી વિષહીન ચુદિકા પોતા માટે જીદી રખાવી હતી. હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિષયુક્ત ચુદિકા માન-સિંહને આપવાને બદલે અનુચરે અકબરને જ આપી દીધી અને

વિપદીન ગ્રુટિકા માનસિંહને આપવામાં આવી એટલે એનું પરિણામ એ થયું કે ‘ જેને રામ રાખે તેને કેણુ ચાખે ? ’ એ લોકવદન્તી અનુમાર અખરાધીશ માનસિંહનું જીવન સુરક્ષિત રહ્યું અને અકમર પોતે જ અકાલ તથા અચિત્ત મૃત્યુનો ભક્ષ થઇ પડ્યો ! સારાશ કે, આવા પ્રકારના કપટાચરણ, સામ્રાજ્યમદ તથા ધાર્મિક અત્યાચાર આદિકના યોગે રાજપૂતોને પીડી પીડીને મુગલ બાદશાહોએ પોતાના પ્રાણાન્તક શત્રુ ન બનાવી દીધા હોત, તો મુહમ્મદશાહ રંગીલાના રાજત્વના સમયમાં રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ નાદિરશાહના હસ્તથી દિલ્હી નગરની દારુણ દુર્દશા કદાપિ ન થવા દીધી હોત અરતુ રાજપૂતો જેવા શઘ્વીર હતા તેવું જ તેમનું ચારીરિક મામર્થ્ય પણ અકલ્પનીય સીમા પર્યન્ત સુદૃઢ હતું પુરાણના મુસ્લિમ બાદશાહે દિલ્હીના બાદશાહના દર્બારમાં એક પ્રયત્ન લોહધનુષ્ય મોકલીને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “ આ લોહધનુષ્યને વાકુ વાળી શકે તેવો પ્રાપ્ત બહાદુર પહલવાન આપના દર્બારમાં છે ખરો કે ? ” પગલું તે વેળાએ અમરત દિલ્હી નગરમાંથી એવો એક પણ મુસ્લિમ વીર પુરુષ બહાદુર ન નીકળી આવ્યો કે જેનાથી એ કાર્ય સંપન્ન કરી શકાય અતે ભદ્રીવશાવતસ રાજપૂત વીર સોર્નિંગદેવે તત્કાળ તે લોહ-ધનુષ્યને વાકુ વાળી દીધું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેને વાકુ વાળીને તેના હુકડે હુકડા કરી નાખ્યા અને દિલ્હીના મુગલ માદ-શાહની પ્રતિષ્ઠાને સુરક્ષિત રાખી બતાવી ! અર્થાત્ આ પ્રમગને વર્ણવતા કર્નલ ટોર્ર મહાશયે જે યોગ્ય ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે એ છે કે “ કુરુઓ સાથે સરખાવી જોતા હોમરના વીર પુરુષો ક્ષુદ્ર વામન મૂર્તિ જ સિદ્ધ થાય તેમ છે, કારણ કે કુરુના કાડામાંના કડા અર્જુનમથી કેવળ ઉચકી શકાયા હોત કે કેમ એની જ જાણ શકા થયા કરે છે ત્યાં તે કડાને અર્જુનકસ વડે તોડી શકાવાની કલ્પના તો કયાથી જ કરી શકાય વાર ? ” x

પ્રાચીન ભારતીય ક્ષત્રિયોની પરંપરા અત્યારે કેવળ રાજપૂત જાતિમાં જ અવિચલ સુરક્ષિત રહેલી હોવાથી તે પ-પરાના યોગે પ્રાચીન ભારતીય ક્ષત્રિયોના ક્ષાત્રધર્મની બહુ અશે આપણાંથી સ્પષ્ટ કल्पના કરી શકાય છે. દિનુ રાજપૂત જાતિ એક એવી જાતિ છે કે એના જેવી શરવીંગ, દંડપ્રતિજ્ઞ, એકનિષ્ઠ તથા ઉત્કૃષ્ટ માનવ જાતિ આ પૃથ્વી તલ ઉપર ભારતવર્ષ વિના જૂનકાળમાં અન્યત્ર ક્યાંય ઉદ્ભવી પશુ ન હોતી અને અવિધ્યમા ક્યાંય ઉદ્ભવવાની પશુ નથી એ રાજપૂત જાતિના ઉજ્જવલતમ યોગોના કર્નલ ટોડ મહાશયની લેખનીથી લખાવના તથા મહાકાવ્યોને શોભાવનારી અદ્ભુત શૌર્યદર્શિની અક્ષરશ સત્ય કથાઓ વડે ભરેલા ઇતિહાસની અથ માત્ર પશુ સ્પર્ધા કરી શકે તેવા અન્ય કોઈ પશુ પ્રાચીન કિંવા અર્વાચીન રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ અસ્યર સુધી તો કાઢના જેવા તથા માલગવામાં નથી જ આવ્યો અને અવિધ્યમા પશુ કોઈના જોવામાં આવી શકશે કે કેમ એક મહાગબીંગ તથા સંશયાત્મક પ્રશ્ન છે અર્થાત્ કર્નલ ટોડકૃત 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'માંથી રાજપૂતોની શૌર્ય આદિક ક્ષાત્રવૃત્તિયોનાં ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણ સમાન ઉદાહરણો સહસ્રા વાધ મધ્યામાં ઉદ્કૃત કરી શકાય તેમ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પશુ રાજપૂતોનાં ઉજ્જવલતમ ઇતિહાસમાં વિશુદ્ધ ક્ષાત્રધર્મ તેના મૂર્તિમાન સ્વરૂપમાં અવતરેલો કાઢના પશુ જોવામાં આવી શકે તેમ છે રાજપૂતોના ક્ષાત્રધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપની ટોડ મહાશયના નિમ્ન આશયના અભિપ્રાયથી સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે તેમણે પોતાના ચિરંજીવી ઇતિહાસગ્રંથના પ્રથમ પુસ્તકના ૨૫૬મા પૃષ્ઠમાં પોતાનો એવા પ્રકારનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે "રાજપૂતોના રક્તમાં જોટલો ઉત્સાહ ભરેલો છે તેટલી જ સાહસિકતા પશુ જરૂર રહેલી છે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં સત્તુનો

whose bracelet we may doubt if Ajax could have lifted

Todd's Annals of Rajasthan, Vol II, page 81.

પરિપૂર્ણ પગિપાત કરવાનો યોગ્યતમ અવગર જ્યાં સુધી આવી વાગે ત્યાં સુધી બાહ્યતઃ ઔદાસિન્યવૃત્ત્ય દેખાતી ધૈર્ય-રીપતા તથા મહનશીલતાથી તે અવગરની પ્રતીક્ષા કરતા બેસી રહેવાનું પણ નેએ મપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવે છે અનેક ચતાબ્દીનાપક દીર્ઘતમ કાળને અત્યાચાર, હળ તથા પરતગ્તામા વીતાડવે પડેલો હોવા છતાં એ મકટોના ધર્ષણથી પોતાનું ધૈર્ય નામક શસ્ત્ર જાણે તીક્ષ્ણનું થઈ ગયું હોયની ! એવી રીતે પોતાના પૂર્વજોના ધર્મ, અસ્તૃતિ, આચાર, વિચાર તથા રૂઢિચો આદિકને જો કોઈ પણ માનવ જાતિ અવિચલ તથા સુરક્ષિત ગમી શકી હોય, તો માનવજાતિના ઇતિહાસમા ઉત્તેજના-યોગ્ય તે કેવળ ભારતવાસિની ગાંધીજી જાતિ જ છે અને એ નેમના ઉપરિ રૂઢિત નૈસર્ગિક શુભોનું જ મધુર પરિણામ છે, એનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ કેટલાક રાજપૂતોએ મુગલ બાદશાહોના આગ્રયને સ્વીકારી લીધે હનો, કેટલાક ગાંધીજી પોતાના હિન્દુધર્મ તથા પોતાની હિન્દુજાતિના કોઈ પણ ધર્મ ગયા હતા, કેટલાક રાજપૂતો ધર્મબ્રજતાને સ્વીકારીને મુસ્લિમ પણ ધર્મ ગયા હતા અને કેટલાક રાજપૂતોએ મુગલ બાદશાહો માથે પોતાની રાજકુમારીઓના લગ્નગળધ પણ કરાવી દીધા હતા, પરંતુ એવા આત્માભિમાનશૂન્ય તથા બ્રજ રાજપૂત ગાંધીજીના રાજ્યો કા તો નષ્ટ થઈ ગયા હતા અને કા તો સપુષ્ટમા આવી ગયા હતા. પરંતુ જે રાજપૂતોએ અત્યંત પર્યંત પોતાના ધર્મ તથા સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કર્યું હતું અને કેવળ સુરક્ષિતતામાટે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને શત્રુઓના હસ્તમા ન હોતી અમર્યા દીની તે ગેવાડ રાજ્ય અત્યારની ધટિકા પર્યંત અજગ તથા અચલ હોઈને પોતાના પૂર્વચરિત્રને ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓ અભિમાનપૂર્વક સુરક્ષિત રાખી રહ્યા છે રામન લોકોના વર્ચસ્વતબે પ્રાચીન પિટલ લોકોની શી દશા થઈ હતી એનું પણ અહીં આપણે તૌલનિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી લેવાનું છે અર્થાત્ રામનોના વર્ચસ્વના સમયમા પ્રાચીન પિટલ લોકોએ પોતાના

દેવમંદિરો, પોતાના પુરોહિતવર્ગ તથા પોતાનાં વૃક્ષવનો આદિકને સુગંધિત રાખવાના અવિશ્રાંત તથા પ્રયત્ન પ્રયામો કર્યા હતા; પરંતુ તેમના સર્વ પ્રયાસો અતે નિષ્ફળ જ થયા હતા રામનો પછી સ્થિતનમાં મેક્સન્ લોકો આવ્યા હતા એટલે સ્થિતન લોકોને તેમનાં ચરણોમાં પશુ મસ્તકો નમાવવાં પડ્યાં હતાં અને જ્યારે તેન લોકો સ્થિતનમાં આવ્યા ત્યારે પશુ એ જ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ થઇ હતી. એ મર્વ જાતિના લોકોના મંસર્ગથી જન્મેલી મિથ જાનિને પશુ અતે નોર્મન્ લોકોએ પાદાક્રાંત કરી નાખી હતી આક્રમણકારક શત્રુઓ એક જ યુદ્ધ વડે સમસ્ત રાજ્યને છતી લેતા હતા અને જિત લોકોના ધર્મ તથા સમાજ જેતા લોકોના ધર્મ તથા મમા-જમાં મંપૂર્ણ નિમજ્જિત થઇને તદ્દપ થઇ જતા હતા; એટલે કે, આવા પ્રકારનો અનુક્રમ ત્યાં આજનો રહ્યો હતો. પરંતુ રાજસ્થાનવાસી ભારતીય રાજપૂતોની સ્થિતિ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં મર્વયા એથી વિભિન્ન પરિણામ જ આપણા જોવામાં આવ્યા કંઈ છે. રાજપૂતોના કેટલાક રાજ્યો નામશેષ તથા કેટલાક રાજ્યો સંકુચિત થઇ ગયાં હતા એ વાતો જો કે નિર્વિવાદ છે; પરંતુ રાજપૂતોએ આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના ધર્મ તથા આચાર વિચાર આદિકના અંશમાત્રને પણ શત્રુઓના હસ્તથી પાદાક્રાંત ન હોતો થવા દીધો, એ જ રાજપૂતોમાંટે ઉચિત અભિમાન તથા મર્વનો વિષય હતો, છે અને ભવિષ્યમાં અનન્તકાલ પર્યન્ત રહેવાનો છે ।”*

* “How did the Britons at once sink under the Romans and in vain strive to save their groves, their druids or the alters of Bal from destruction! To the Saxons they alike succumbed; they again, to the Danes; and this heterogeneous breed to the Normans. Empire was lost and gained by a single battle, and the laws and religion of the conquered merged in those of the conquerers. Contrast with these the Rajputs; not an iota of

ક્ષાત્રધર્મમાં અતર્જીત થઈ શકનારો અન્ય ગુણ તે દેશ-ભક્તિ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્વામિનિષ્ઠા તથા દૃઢપ્રતિ-જ્ઞતાનો પણ એ જ આપક ગુણમાં અતર્જીવ કરી શકાય તેમ છે, કારણ કે, દેશભક્તિશૂન્ય શૌર્યનું મૂલ્ય પાતિવ્રત્યરહિત સૌન્દર્યના મૂલ્ય જેટલું જ અકાય છે, 'જે કોઈ પણ ધન આવે તે આપણો ધણી,' એવી માન્યતાને હૃદયમાં દૃઢમૂલ્ય કરી લઈને ધનદાતા કોઈ પણ પુરુષની સેવામાં પોતાના મૌન્દર્ય તથા તારુણ્યને સમર્પી દેનારી વેશ્યા અને ધનદાતા પુરુષના અન્થોમાં પોતાના શાર્પને સમર્પી દેનારા બાકૂતી સૈનિકો એ ઉભયની યોગ્યતાને એકમન્થી જ માનવામાં આવે છે અને તેવામાંટે જ ક્ષાત્રધર્મમાં દેશભક્તિને શૌર્ય જેટલું જ, કિંમ્બુના શૌર્ય કરતા પણ કાર્ષ્ણિક વિગેષ મહત્ત્વ નિગતર અપાયલું હોય છે એ દેશભક્તિ નામક ગુણનો પણ ગજપૂત જાતિમાં દૃઢથી અપરિમિત સીમા નહીં વિકાસ થયેલો હોય એનો ગજપૂ-તોના ઇતિહાસના પરિશીલન દ્વારા આપણને પર્વાસ પરિચય થઈ જાય છે, અર્થાત્ ગજપૂતોનો ઇતિહાસ ભારતવાસી ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતાનો એક માર્વાકાતિક તથા નિરંજન માક્ષી છે એમ જો જોવામાં આવે તો અમારા એ મનને કોઈથી પણ અમતવાદ કિંવા અતિશયોક્તિ નરીકે ઓળખાવવાની કૃષ્ટતા કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી એવો અમારો પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ છે કર્નલ ટોડે પોતાના લખેલા 'ગજપૂતોના ઇતિહાસ' માં ગજપૂતોના 'દેશભક્તિ' નામક ગુણની શ્રેષ્ઠતાના મુદ્ધમાં પોતાના એવા વિચારોને સ્પષ્ટ સંજોગમાં પ્રગટ કરી બતાવ્યા છે કે "અદેશભિના નામમાં રહેલા અપૂર્વ જાદુએ ગજપૂતોના હૃદયને વિલસણ સ્વરૂપમાં પ્રેતસાહિત કરી દીધેલા તથા

their religion or customs have they lost though many a foot of land and some of their estates have been expunged from the map

Toda's Annals of Rajasthan.

દેવમંદિરો, યોતાના પુરોહિતવર્ગ તથા યોનાનાં વૃક્ષવનો આદિકે સુરક્ષિત રાખવાના અવિશ્વાંત તથા પ્રચંડ પ્રયાસો કર્યા હતા; પરંતુ તેમના સર્વ પ્રયાસો અતે નિષ્ફળ જ થયા હતા. રામનો પછી ધ્વિટનમાં મેકસન્ લોકો આવ્યા હતા એટલે ધ્વિટન લોકોને તેમનાં અરણ્યોમાં પણ મસ્તકો નમાવવાં પડ્યાં હતાં અને જ્યારે તેન લોકો ધ્વિટનમાં આવ્યા ત્યારે પણ એ જ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ થઇ હતી. એ સર્વ જાતિના લોકોના મંસર્ગથી જન્મેલી મિત્ર જાતિને પણ અતે નોર્મન્ લોકોએ પાદાક્રાંત કરી નાખી હતી. આક્રમણકારક શત્રુઓ એક જ ધુરૂ વડે સમસ્ત રાજ્યને જીતી લેતા હતા અને જિત લોકોના ધર્મ તથા સમાજ જેતા લોકોના ધર્મ તથા ગમા-જમાં મપૂર્ણ નિમજ્જિત થઇને તદ્રૂપ થઇ જતા હતા; એટલે કે, આવા પ્રકારનો અનુક્રમ ત્યાં ચાલતો રહ્યો હતો. પરંતુ ગજસ્થાનવાસી ભારતીય રાજપૂતોની રિયતિ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતા મર્વયા એથી વિભિન્ન પગિણામ જ આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. રાજપૂતોનાં કેટલાક ગાંધ્યો નામશેષ તથા કેટલાંક રાજ્યો સંકુચિત થઇ ગયાં હતા એ વાર્તા જો કે નિર્વિવાદ છે; પરંતુ રાજપૂતોએ આવી પરિસ્થિતિમાં પણ યોતાના ધર્મ તથા આચાર વિચાર આદિકના અંશમાત્રને પણ શત્રુઓના હસ્તથી પાદાક્રાંત ન હોતો થવા દીધો, એ જ રાજપૂતોમાંટે 'ઉચિન અભિમાન તથા મર્વનો વિષય હતો, છે અને ભવિષ્યમાં અનન્તકાલ પર્યન્ત ગ્રહેવાનો છે।”*

* “How did the Britons at once sink under the Romans and in vain strive to save their groves, their druids or the alters of Bal from destruction! To the Saxons they alike succumbed, they again, to the Danes; and this heterogeneous breed to the Normans. Empire was lost and gained by a single battle, and the laws and religion of the conquered merged in those of the conquerors. Contrast with these the Rajputs; not an iota of

હિન્દુવરક્ષક સૂર્યવંશી દાર

મેવાડનાથ મહારાણા શ્રી પ્રતાપસિંહ

ક્ષાત્રધર્મમાં અતર્બીત થઇ શકનારો અન્ય ગુણ તે દેશ-
ભક્તિ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્વામિનિષ્ઠા તથા દૃઢપ્રતિ-
ગતાનો પણ એ જ વ્યાપક ગુણમાં અંતર્ભાવ કરી દેવાય તેમ છે,
કારણ કે, દેશભક્તિશૂન્ય સૌરિંદુ મૂલ્ય પાતિતત્વગ્રહિત સૌન્દર્યના
મૂલ્ય જેટલું જ અમાય છે, 'જે કોઇ પણ ધન આવે તે આપણો
ધર્મી,' એવી માન્યતાને હૃદયમાં દૃઢમૂલ્ય કરી વધતે ધનદાતા કોઇ
પણ પુરુષની સેવામાં પોતાના સૌન્દર્ય તથા તારુણ્યને મમર્ષી દેનારી
વેશ્યા અને ધનદાતા પુરુષના ચ જોમાં પોતાના સાર્થને મમર્ષી
દેનારા ભાડૂની મૈનિકા એ ઉભયની ચોગ્યતાને એકમ-પી જ માનનામાં
આવે છે અને તેનામાં જ ક્ષાત્રધર્મમાં દેશભક્તિને સૌર્થ જેટલું
જ, કિંમતુના સૌર્થ કરતા પણ કાર્ષિક વિગેષ મહત્ત્વ નિરતર
અપાયલું હોય છે એ દેશભક્તિ નામક ગુણનો પણ ગજપૂત જાતિમાં
કટલી અપરિમિત સીમા સ્થાન વિકાસ થયેલો હતો એનો ગજપૂ-
તોના ઇતિહાસના પશ્ચિમીન દ્વારા આપણને પર્યાપ્ત પશ્ચિમ થઇ
જાય છે, અર્થાત્ ગજપૂતોના ઇતિહાસ ભાગતવાસી ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતાને
એક માર્ગદર્શિક તથા નિગૂળન માણો છે એમ જો જોવામાં આવે
તો અમારે એ કથનને કોણથી પણ અમત્તવા કિંવા અતિશયોક્તિ
તરીકે ઓળખાવવાની ધૃષ્ટતા કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી એવો
અમારો પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ છે કર્ન ટાંકે પોતાના લખેના
'ગજપૂતોના ઇતિહાસ' માં ગજપૂતોના દેશભક્તિ નામક ગુણની
શ્રેષ્ઠતાના મબધમાં પોતાના એવા વિચારોને સ્પષ્ટ સમ્બોધમાં પકડ
કરી બતાવ્યા છે કે 'સ્વદેશભક્તિના નામમાં રહેના અપૂર્વ જાદૂએ
ગજપૂતોના હૃદયને નિઃશૂણ્ય સ્વરૂપમાં યોગસાહિત કરી દીધેના તથા

their religion or customs have they lost though many
a foot of land and some of their states have been expu
nged from the map

કરી રાખેલા હોય છે પોતાની ધર્મપત્ની કિંવા પ્રેમસબંધિની પ્રમદાના નામમાત્રનો ઉચ્ચાર પણ જો કોઈ પરકીય પુરુષના મુખથી રાજ-પૂતના સાબળવામા આવે, તો રાજપૂત એને એક પ્રકારનું અપમાન માને છે અને વિશુદ્ધ રાજપૂત એ અપમાનને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કદાપિ સહન કરી શકતો નથી એ જ પ્રમાણે જો તેની પોતાની રુદ્ધેશજનની કિંવા જન્મભૂમિના નામને કોઈ વ્યક્તિ આદરશૂન્ય કિંવા તિરસ્કારદર્શક બાવથી ઉચ્ચારે તો પોતાની જન્મભૂમિનો એ અનાદર પણ ખરા રાજપૂતથી સહન નથી કરી શકતો, અને તેથી આના અવગરોમા રાજપૂતની તત્વાર તત્કાળ આનમાથી બહાર નીકળી આવે છે ।” (જુઓ ટોડરૂત ‘ગજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ પુસ્તક ૨ જી, પૃષ્ઠ ૪૨૯) હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ મમસ્ત હિન્દુભૂતિ માટે કરી દીધેના સમુદ્રપ્રવાસવિષયક દરોગ નિષેધમા કદાચિત્ હિન્દુ હિન્દુની ગજકીય અવનતિ તથા અદ્વૈતદૃષ્ટિનો વર્તમાનકાલિક ભારતીય હિન્દુઓને ભાસ થતો હોય, તો પણ પોતાની અવનત સ્થિતિમા પરદેશમા જઈને પોતાના હસ્તથી જ પોતાના માનની હાનિ કરી લેના કરતા પોતાની પવિત્રતામા જન્મભૂમિમા જ પોતાના આયુષ્યને માનપૂર્વક વીતાડી દેવું અને પોતાના દેશમા જ પોતાના દેહનો પાત થવા દેવો એ જ અધિક શ્રેયસ્કર છે અને જેના હસ્તથી આ ઉભય વંતોનું અખડ તથા મથાર્થ પરિપાલન થતું રહે છે તે વ્યક્તિથી જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, એ દેશભક્તિમયી ઠંઠપનાનો પણ આ નિષેધમા સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થવા કરે છે રાજપૂતોનો સમસ્ત ઇતિહાસ અથથી દત્તિ પર્યન્ત દેશભક્તિ, દેશાભિમાન, ધર્માભિમાન, સ્વામિનિષ્ઠા, જાત્યભિમાન તથા દૃઢપ્રતિજ્ઞાની સજીવન કથાઓથી જ ભરેલો છે ઇંગ્લેન્ડના રાજસિંહ (પ્રથમ રિચર્ડ) ના પ્રજાજનો જો રાજપૂત હોત, તો તે પ્રથમ રિચર્ડને આસ્ત્રિયાના બંદિવાસની અંધારોકોટડીમાં વર્ષોના વર્ષો પર્યન્ત મડ્યા કરવાનો દારુણ પ્રસંગ કદાપિ પ્રાપ્ત ન થયો હોત એવાડના મહારાણા શ્રી પ્રતાપસિંહજી

મારવાડના રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસની દેશભક્તિની જોનાથી અંશમાત્ર પણ પ્રતિસ્પર્ધા કિંવા સમાનતા કરી રાકાય તેવી દેશભક્તિ કોઈ પણ દેશના પ્રાચીન કિંવા અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ વર્ણવાયલી જોવામાં આવી શકે તેમ છે. મહારાણા શ્રી પ્રતાપસિંહજીની મહા-વિકટ પરિસ્થિતિ અને તેના પ્રતિપક્ષી સહનશાહ અકબરના અગાધ સામર્થ્ય એ વિલક્ષણ વિરોધનો વિચાર કરતાં આવા પ્રકારની પરિ-સ્થિતિમાં મેવાડનો નાથ મહારાણા પ્રતાપસિંહ પચીસ પચીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘતમ કાળ પર્યન્ત મહાસાધનમંપજ 'દિલ્લીશ્વરો વા જગદીશ્વ-રો વા' સમ્રાટ્ અકબર સાથે અવિશ્રાંત ભાવથી સંગ્રામ કરતો રહ્યો હતો એટલે એ અવસરે મહારાણા પ્રતાપસિંહની પ્રચંડ દેશભક્તિની જેટલી કઠિનતમ પરીક્ષા થઈ હતી તેટલી ને તેથી અન્ય કોઈ પણ દેશભક્ત વીર નરની દેશભક્તિની કઠોર પરીક્ષા કદાપિ નહિ જ થઈ હોય અને સંકટોની આગી કઠિન કસોટી ઉપર કસાઈને મહારાણા પ્રતાપસિંહ સમાન અન્ય કોઈ પુરુષ પોતાને સો ટક્યના વિશુદ્ધ સુવર્ણ તરીકે કદાપિ સિદ્ધ પણ નહિ કરી શક્યો હોય, એ વાત સર્વમાન્ય હોવાથી સર્વથા નિઃસંશય તથા નિર્વિવાદ છે. એશિયાખંડના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન રાજસમુદાયમાંના એક ભવ્યશ્રેષ્ઠ રાજ્યકર્તા તરીકે સ્વીકારાયેલા મહાન મુગલ સમ્રાટ્ અકબરશાહ મહારાણા પ્રતાપ-સિંહનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો; તે સમસ્ત મુગલ સામ્રાજ્યના મામર્થ્યનું પૃથ્વળ ધરાવતો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અંબર (વર્તમાન જયપુર), ખીકાનેર તથા જૂંદી આદિક સંસ્થાનોના રાજપૂત રાજવંશો પણ અકબરના સહાયક થઈને તેના વિજયમાટે પોતાનાં શસ્ત્રો તથા પોતાની રાજનીતિચતાનો સ્વધર્મીય તથા સ્વગતીય મહારાણા પ્રતાપસિંહ વિરુદ્ધ દુરુપયોગ કરવાને અશ્રૈયકાર કટિબદ્ધ રહ્યા કરતા હતા; કિંમતના મહારાણા પ્રતાપસિંહનો પોતાનો ઓરમાન બ્રાતા સગરજી પણ અકબરના પક્ષમાં મળીને મહારાણા પ્રતાપસિંહ-જીનો પરમશત્રુ થઈ ગયો હતો. આ ઉપરાંત ખીજા પણ અનેક

બ્રહ્માદય પુરુષો સમક્ષ સદનચાહ અઠગરના પક્ષમાં મળી જવાના થોગે પ્રાપ્ત થનાર મોટી મોટી પદવીઓ, લક્ષ્મી, મહત્તા, જનમાન્યતા અને સુરક્ષિતતા આદિકનો મોહ મૂર્તિમાન આકાર ધારીને દંડાધમાન થયેલો હતો. અર્થાત્ સર્વત્ર આવી પ્રતિદૂલ પરિસ્થિતિ પ્રસરેલી હોવાથી મહારાણા પ્રતાપસિંહજીને પોતાને, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, પચીસ પચીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘતમ કાળ પર્યન્ત પોતાની રાણી, પોતાનાં સંતાનો તથા કેટલાક અત્યંત સ્વામિનિષ્ઠ સેવકો સહિત પર્વતો તથા અરણ્યોમાં બટકી બટકીને અને કંદમૂળના આદારદ્વારા શરીરમાં જીવનને ધારણ કરીને મહાકષ્ટમય જીવન વીતાડવું પડ્યું હતું; કારણ કે, મહારાણા પ્રતાપસિંહજીની ચિત્તોડ નામક રાજધાની તેના પ્રતિસ્પર્ધી અકબરના હસ્તમાં ચાલી ગઈ હતી; તેના પોતાના અનેક આસ તથા સ્વકીય જનોમાંના અમુક નીચ પુરુષો લોકવશ થઈ તેના સત્તુના પક્ષમાં મળી ગયા હતા અને કેટલાક ઠાપુરુષો વારંવારના પરાભવોથી નિરાશ થઈને તેને ત્યાજી ગયા હતા. તેના સુવરાજ અમરસિંહને રાજસેવકો તથા રાજસેવિકાઓના સમુદાયને બહોળે અરણ્યમાંનાં કૂર આપેલો તથા કૂરતર પશુપુત્ર્ય મનુષ્યોના સમુદાયમાં વસીને જીવન વીતાડવું પડ્યું હતું. આવી અત્યંત વિપન્ન અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ આશાવાદી મહારાણા પ્રતાપસિંહજીએ અકબરશાહ પાસેથી ચિત્તોડ તથા મેવાડદેશને પાછાં જતી લઈને પોતાના શિશોદિયા વંશની કીર્તિને અંત પર્યન્ત ઉજ્જવલ રાખવાના પોતાના નિર્ધારને પોતાના જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યન્ત અખંડ પાળી બતાવ્યો હતો. જ્યારે અનુકૂલ અવસર આવેલો દેખાતો હતો ત્યારે પોતાના પાર્વત્ય નિવાસસ્થાનમાંથી બહાર નીકળીને પોતાના અરુપસંખ્ય સૈન્ય સહિત મહારાણો પ્રતાપ વિદ્યુદ્ભેગથી મુગધ સૈન્ય ઉપર દૂટી પડતો હતો અને તેનો કરી સકાય તેટલો સંહાર કરીને પુનરપિ આરાવલી પર્વતના આશ્રયને સ્વીકારી લેતો હતો. આવા પ્રકારના સંગ્રામક્રમને તેણે પચીસ વર્ષ

પર્યન્ત અબ્યાહત ચાલતો રાખ્યો હતો. તાર્તર જાતિના બાદશાહ સમક્ષ પોતાના મસ્તકને નમાવવાની અને પોતાની કુમારિકા બગિનીઓ તથા પુત્રીઓને ચવન સમ્રાટના અંતઃપુરમાં ભેગમો નરીકે મોકલવાની કલ્પનામાત્રથી પણ એ આપ્પા રાવળના રણુચર વંશજના હૃદયમાં મરણાન્તિક વેદના ચપા કરતી હતી ! સારાંશ કે, આ એ પક્ષોમાંના એક પક્ષની પાસે પ્રબલ મહત્વાકાંક્ષા, અતુલ સામર્થ્ય, અપૂર્વ ગજનીતિગતા, અમર્યાદ સાધનસામગ્રી તથા ધર્મપ્રચાર વિષયક ઉત્સાહ આદિક વસ્તુઓ વિપુલ પરિમાણમાં વિદ્યમાન હતી અને અન્ય પક્ષની પાસે અશ્રુતપૂર્વ શાર્પ, અનન્ય નિષ્ઠા તથા અદ્વિતીય આત્મવિશ્વાસ એ સાધનો વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનાં સાધનો ન હોવાં છતાં પણ એ ઉચ્ચ પક્ષોનો સંગ્રામ શતાબ્દીના એક ચતુર્થાંશ જેટલા સમય પર્યન્ત અવિત્રાંત રૂપમાં ચાલી ગયો હતો અને તેમાં પણ વળી આશ્ચર્યે તે એ કે એ સંગ્રામમાં અને વિજ્યદેવતાએ વરમાળા તો સાધનહીન મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના કંઠમાં જ અર્પી હતી, એ સત્યવાદિતા, ઇશ્વરનિષ્ઠા તથા શૌર્ય આદિક ગુણોનું પરિણામ ન હોતું, એમ કહેવાની આજે પણ કોઈથી ધૃષ્ટતા કરી શકાય તેમ છે ખરું કે ? એ ઘટનાના મંથનમાં કર્નલ ટોડ્સ મહાશયે પોતાના લખેલા ‘રાજસ્થાનના ઇતિહાસ’માં જે મર્ચ્યા સત્ય અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે : “ જે વેળાયે ગ્રીસ દેશ ઉપર જર્કિસસના આક્રમણની ઘટના ઘટી હતી તે વેળાયે એ શત્રુ સાથેના સંગ્રામમાં ગ્રીક યોદ્ધાઓએ જે શૌર્ય તથા દેશભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે શાર્પ તથા દેશભક્તિના સાક્ષાત્કારથી આજે પણ સમસ્ત જગત્ આશ્ચર્યચકિત થતું રહે છે. પરંતુ અકબરનું સામ્રાજ્ય તાત્કાલિક સર્વ રાજ્યો કરતાં અત્યંત બલાદય હોઇને તેના સૈનિકાની સંખ્યા તેમ જ તેની યુદ્ધસામગ્રી જર્કિસસનાં સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી કરતાં અતિશય અધિક હોવા છતાં પણ એવા મહાબલાદય શત્રુ સાથે પોતાની અત્યંત અદ્ય સાધન-

સામગ્રીથી અત્યંત વિકટ પગિસ્થિતિમા પચીસ પચીસ વર્ષ જેટલા મમય પર્યન્ત અખડ સગ્રામ કરનાર મહાપ્રતાપી મહારાજા પ્રતાપસિંહની યુવનામા આ વિશ્વમતિના અન્ય કોઇ પણ વીર પુરુષ વિગળ શકે તેમ નથી આલ્પ્ય પર્વત સદૃશ મેવાડના આરાવલી પર્વતમા એવી એક પણ ખીણ નથી કે જે મહારાજા પ્રતાપસિંહના મહાવિજયશાહી પગક્રમ કિવા અધિક કીર્તિકારક પરાજયના સ્પર્શથી એક વાર પણ ધુનીત નહિ થઈ હોય હળદીવાટ તે મેવાડની ધર્માધી છે અને દેવીરની રણભૂમિ તે મેવાડનું મેરાથોન નામક સ્થાન છે એ સર્વથા નિસશય તથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે । ”

રાઠોડ વીર દુર્ગાસની સ્થિતિ મહારાજા પ્રતાપસિંહજીની સ્થિતિ કરતાં હાંધ્ય જિન પ્રમારની હતી છતાં પણ તેનામા જે દૃઢ નિર્ધાર, દિવ્ય દેશભક્તિ અખડ ચૌર્ય તથા અયૌધિક સ્વામિ નિષ્ઠા આદિક ક્ષત્રિયોચિત સ્વાભાવિક મદ્યુષ્ઠોનો નિવાસ હતો તે તેના મદ્યુષ્ઠો તો મહારાજા પ્રતાપસિંહજીના જે મદ્યુષ્ઠો જેટલા જ જાનવશ્ય હતા, એમ કોઈ પણ પ્રમારના પ્રત્યવાય વિના આપણાથી કહી શકાય તેમ છે વીર દુર્ગાદામ મારવાડના સિંહામનામિશ્રિત રાજવશમાં જન્મે ન હોતો કિન્તુ તે માગવાના તે સમયના મહાશૂનીર તથા વચનનિષ્ઠ મહારાજા જયસતમિંદજીનો એક મઠોડ વશી જાગીરદાર સરદાર હોયો અ્યારે મહાખટપદુ માદસાદ ઔરંગ જે ના પડ્યત્રના પરિણામે કાણુન જેના અત્યંત દુર્ગના જાગ્ય દેશમાં મારવાડના મહારાજા જયસતમિંદજીનો ધાત થઈ જવાની ઘટના ધરી ગઈ તે વેળાએ મહારાજાના રાજમિદાસન તથા રાજ મુકુટના એકમાત્ર ઉત્તરાધિકારી અલ્પવયસ્ક યુવરાજ અજિતસિંહની પણ દિલ્લીમાં એ જ દશા કરી નાખવાનો ઘાટ નિર્દય ઔરંગઝેમે ધરી રાખ્યો હતો, કાણુ કે ઔરંગઝેમના સ્ત્રવમાં મારવાડના રાજ-
સદાને માટે અન્ત કરી દઈને મારવાડ રાજ્યને મુગલ સામ્રાજ્ય નેરી દેવાની જ તીવ્ર લાલસા રમી રહી હતી આ વાર્તા કોઈ

भारवाडनो अनन्य देशलुक्त

वीरशिरोमणि दुर्गादास राहोड

પણ પ્રકારે રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસના જાણવામાં આવી જતાં, ઔરંગઝેબે અજિતસિંહ તથા તેની માતા આદિકેને દિલ્લીમાંથી બહાર ન નીકળવા દેવાનો અત્યંત કઠોર તથા પ્રચંડ પ્રબંધ કરી રાખેલો હોવા છતાં, રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે પોતાના અત્યંત અદ્ય-સંખ્ય સ્વામિનિઙ્ઠ રાઠોડ વીર નરોની સહાયતાથી મારવાડના તે અદ્યવચરક યુવરાજને દિલ્લીમાંથી બહાર કાઢી જઈને એક એવા શુભ તથા સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખ્યો હતો કે તે યુવરાજ ક્યાં હતો ને કેવી દશામાં દિવસ વીતાડી રહ્યો હતો એનો છ છ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ સમય પર્યંત ઔરંગઝેબને કશો પણ પત્તો મળી શક્યો ન હોતો. જે સમયમાં કાબુલમાં મહારાજા જશવતસિંહજીનો ઘાત કરી નાખવામાં આવ્યો હતો તે સમયથી આરંભીને યુવરાજ અજિતસિંહ વયમાં આવીને મારવાડનો મુકુટધારક મહારાજા થયો તે સમય પર્યંતના લગભગ ત્રીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ સમયમાં રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસ તથા તેના અનુયાયી રાઠોડ વીર પુરુષોએ જે અશ્રુતપૂર્વ દેશલક્ષિત તથા રાજલક્ષિતને સસારને સતત સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો તે તેમની દારુણ દેશલક્ષિત તથા આત્મસમર્પિકા રાજલક્ષિતની જોડ વિશ્વના ઇતિહાસમાં કોઈને અન્યત્ર ક્યાંય કદાપિ મળી શકે તેમ છે જ નહિ. તે કાળ એવા પ્રકારનો હતો કે એ ત્રીસ વર્ષના કાલાવિધમાં રાઠોડ-વંશનો કોઈ પણ વીર પુરુષ પોતાના ગૃહમાં નિવાસ કરીને પોતાની શય્યામાં શાંતિપૂર્વક સ્વર્ગવાસી થયો ન હોતો; એટલે કે, મારવાડના સર્વ રાઠોડ વીર પુરુષો પોતાના શત્રુઓને મંદારતા મંદારતા ગણ-શય્યામાં જ વીરગતિને પામ્યા હતા ! તે અવગર એવો હતો કે જે રાજપૂત પોતાની દેશલક્ષિત તથા રાજનિષ્ઠાને તિલાંજલિ સમર્પિતે મુગલ સમ્રાટના પક્ષમાં આપ્યો જતો હતો તે દેશદ્રોહી, રાજદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી તથા જાતિદ્રોહી રાજપૂતને મંપતિ, વૈભવ, સન્માન તથા અધિકાર આદિક સર્વ પદાર્થો વિપુલ પરિમાણમાં અને તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ જતા હતા. અર્થાત્ વીર દુર્ગાદાસ સમક્ષ પણ આ ભયંકર

મોહજાલનો પથોમ વિસ્તાર કરવામા આવ્યો હતો, પરંતુ શૌર્ય તથા દુરદષ્ટિ પ્રમાણે જ દેશભક્તિ સ્નામિનિષ્ઠા, ધર્મનિષ્ઠા તથા જાત્યભિમાન આદિક સદ્ગુણોના મજબૂત અવતારસ્વરૂપ રાકોડ વીર દુર્ગાદાસ એ સર્વ સ્વણુભગુર વસ્તુઓના મોહથી કેાઈ એક મહા-વિરક્ત યોગી કિવા મન્યાસી પ્રમાણે અન્ત પર્થન્ત સર્વથા અલિપ્ત અને અલિપ્ત જ રહ્યો હતો ! મુગલ બાદશાહ ઔરંગઝેમે એક વાર તેને પાંચ હજાર સિપાહીઓ (સૈનિકો)ની મન્સમદારી મમર્ષવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવી હતી અને એ મન્સમદારીના મોહના લપટાઈતે જો તેણે મુગલ બાદશાહ ઔરંગઝેમના એવકની પદવીને સ્વીકારી લીધી હોત, તો તેના ઐહિક વૈભવનો પરમ અવધિ જ થઈ ગયો હોત, કારણ કે, મુગલ શાનસાહના પક્ષમા આવી જવાના મૂલ્ય તરીકે તેણે ઔગ્ગજેમ પાસેથી જ કાંઈ પણ વસ્તુઓની યાચના કરી હોત, તે સર્વ વસ્તુઓ ઔગ્ગજેમ પાસેથી તેને તત્કાળ મળી જવાનો મંપૂર્ણ મંજવ હતો, પરંતુ વીર દુર્ગાદાસની દેશભક્તિ તથા રાજભક્તિ હિમાચલ મમાન અચલ તથા સર્વથા અમૂલ્ય હોવાથી પોતાની એ અમૂલ્ય વસ્તુઓને કેાઈ પણ મૂલ્યથી શત્રુના હસ્તમા વેચી નાખવાની નીચતા તથા હુદ્દતાને દર્શાવનાના પાપથી વીર દુર્ગાદાસ અન્ત પર્થન્ત અલિપ્ત જ રહ્યો હતો. શત્રુ પક્ષે દુર્ગાદાસના પોતાના મહોદર બ્રાતાનો નીચતાપૂર્વક વધ કરાવી નાખ્યો હતો, તો પણ તે શત્રુ તેના હસ્તમા સપડાઈ જતા ન્યારે જિંધાંસાની સફળતાનો અબીટ અવસર આવી લાગ્યો તે વેળાએ પોતાના ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશનો વિચાર કરીને વીર દુર્ગાદાસે તેનો ઘાત કરી નાખવાને બદલે તેને જીવનદાન આપવાની ઉદારતા જ દર્શાવી હતી ! ન્યારે પણ પોતાના કેાઈ હિન્દુ અચવા ગજપૂત રાજ્યકર્તા પુરુષોના અત પુરની અમ બાંચો પોતાના હસ્તમા સપડાઈ થઈ હોય તે અવસરે મુગલ બાદ શાહો તથા તેમના મુસ્લિમ અમલદારો તે રાજપૂત હિન્દુ રમણીઓ સાથે કેવા પ્રકારના નીચ વર્તન કરી બતાવતા હતા, એની અનેક

કયાઓ પ્રતિદાસમાં લખાયલી તથા વર્ણવાયલી છે, એટલે એના વિશેષ તથા વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. પરંતુ જ્યારે આરંગજેનના શાહજહાં અકબરના જનનાખાનાની બેગમે બાગ્યવશાત્ રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસના હસ્તમાં આવી પડી હતી અને શાહજહાં અકબર પોતે પણ તેના હસ્તમાં સપડાઇ ગયો હતો તે વેળાએ મુગલોની કુદ્દ નીતિનું અવલંબન ન કરતાં ગઠોડ વીર દુર્ગાદાસે શાહજહાં અકબરના પ્રાણની રક્ષા કરીને તેના જનનાખાનાની બેગમેની લજ્જા તથા પ્રતિષ્ઠાનું પણ સંપૂર્ણ રક્ષણ કરી બતાવ્યું હતું અને એ વર્તન દ્વારા પોતાના હિન્દુ તરીકેના વર્ચસ્વનો કેવળ શત્રુપક્ષને જ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત સંસારને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો હતો. અર્થાત્ બાદશાહના પોતાના ત્રિદુર્ગ કિંવા ત્રિમાચીરવેષિત રાજમહાસયમાના અંત, પુરમાં શાહજહાંની બેગમેની પવિત્રતા જેટલા પરિમાણમાં સુરક્ષિત રહેવાની સંજ્ઞાવના હતી, તેના કરતાં તે બેગમેની પવિત્રતા ગઠોડ વીરોના શિબિરમાં શતાવધિ વાર અધિક પરિમાણમાં સુરક્ષિત હતી એની સાક્ષી તે કાળના ઇતિહાસો આજે પણ આપણને આપી ગયા છે. આવા મહાપવિત્ર તથા મહાવીર રાઠોડ દુર્ગાદાસની સ્મૃતિ અત્યારે પણ રાજસ્થાનની પવિત્રતમ ભૂમિમાં અખડ જાગરુક છે અને ચિરકાલ પર્યન્ત જાગરુક રહેવાની છે. આ વાર્તાની વાસ્તવિકતાની એટલી એક ઘટનાથી જ કદપના કરી શકાય તેમ છે કે શ્વેત અશ્વ પર આરૂઢ ધયેલા વયોવૃદ્ધ હોવા છતાં પણ યુવકતુલ્ય બલાદય તથા સક્રિયશાળી ગઠોડ વીર દુર્ગાદાસના રમણીય ચિત્રના યોગે જેની શોભાની અભિવૃદ્ધિ ન થયેલી હોય તેવો એક પણ ચિત્રમંત્રહ સમસ્ત ગજપૂતામાં કયા ય કોઈના જોવામાં આવી શકે તેમ નથી. અસ્તુ.

શૌર્ય તથા દેશભક્તિ પ્રમાણે જ ધર્મયુદ્ધપ્રેમ કિંવા ધર્મ-સંત્રામ-અનુરાગ નામક એક તૃતીય ગુણની પણ સત્ય ક્ષાત્રધર્મમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહેલી હોય છે; કારણ કે, જેનામાં કેવળ

સૌથી તથા દેશભક્તિ એ એ યુધોનો જ નિઃસ રહેલો હોય તે યોદ્ધા કદાચિત્ કૂર, કુષ્ટ તથા ચાર્મપરાયણ હોવાની સલાવના રહ્યા કરે છે અને તેથી ક્ષાત્રવૃત્તિમાથી આ દુર્વિકારોના અશને મર્ત્યા કોઢી નાખવામાટે જ ધર્મયુદ્ધની કલ્પનાનો આવિર્ભાવ થયેલો છે. પણ તથા પદ્મીઓમાની નગ્નતિમા પણ યુદ્ધપ્રેમ દૃષ્ટિગોચર થતો ગહે છે, પરંતુ મનુષ્યજાતિની યુદ્ધપ્રવૃત્તિમાથી, મર્ત્ય પ્રાણીઓમા સામાન્ય ભાવથી વ્યાપેલો, એ યુદ્ધપ્રેમ યથાસકય પગિમાણુમા ન્યૂન થઈ જાય અને યુદ્ધને યથાસકય અધિકતર પરિમાણુમા પરોપકાર કિવા કર્તવ્યનુ સ્વરૂપ સમર્પી રાકાય, તો તેના યોગે એ યુદ્ધવિષયક પ્રેમ મનુષ્યત્વમાટે અધિક શ્રેયસ્કર થઈ રાંધે છે, એમા નો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ દીન, અનાથ, અમદાય, અમળા, શરણાગત કિવા ધર્મપરાયણ મનુષ્યો અથવા નો ધર્મ, દેશ તથા રાજ આદિકના જીવનના ગ્લણુના એકમાત્ર પવિત્ર આશયથી કેવળ પોતાના એક આવસ્યક કર્તવ્ય કર્મ તરીકે જ મંગ્રામ કિવા યુદ્ધનું અનલખન કરવું એ જ વાસ્તવિક ક્ષાત્ર ધર્મ હોઈને એ પ્રવૃત્તિમા પ્રત્યાઘાત, જિઘાંસા, શત્રુવિષયક દ્વેષજુદ્ધિ તેમ જ નિર્દયતા આદિક દુર્ગુણ કિવા દુભવહારોનું સ્થાન કદાપિ હોતું જ જ નથી. આવા પ્રકારના ધર્મયુદ્ધના નિયમોને પાળનારા ક્ષત્રિયો પોતાના શત્રુના પ્રતિકૂળ સંયોગોનો કદાપિ અન્યાયપૂર્વક લાભ નથી જ લેતા અને એ શત્રુ તેમના હસ્તથી પરાજિત થઈ જાય છે તો પણ તે પોતાના પરાજિત શત્રુ સાથે પણ તેઓ ઔદાર્યપૂર્વક જ વર્તતા ગહે છે એ ધર્મયુદ્ધપ્રેમ કિવા આગ્રહ ભાષામા જોને 'Chivalry' કહેવામા આવે છે તે ક્ષાત્રવૃત્તિ પ્રાચીન ભારતીય ક્ષત્રિયોમાં તેમ જ અર્વાચીન રાજપૂતોમાં સંપૂર્ણ પરિમાણુમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી અને તે પણ વળી એટલી સીમાપર્યંત કે રાજપૂતાનામાં 'રાજપૂત' તથા 'ધર્મયુદ્ધ' એ ઉભય શબ્દોને એક જીગ્મના પર્યાય કિવા સમાનાર્થક શબ્દો તરીકે જ માનવામાં આવતા હતા, એનાં રાજ-

પૂતોના ઇતિહાસમાં આપણને જોટલાં જોઈએ તેટલાં અસંખ્ય પ્રમાણે મળી શકે તેમ છે. યુગપ્રમાણ 'શિવદરી'ના યુગમાં યુવતી તથા રૂપસુંદરી રમણીઓની રક્ષા તથા સેવાને ત્યાંના વીરપુરુષો પોતાના એક અનન્ય બૂંધણુ તરીકે માનતા હતા એ વાર્તા સત્ય હોવા છતાં પણ એ યુરોપીયન મનોવૃત્તિમાં રાજ્ય કામુકતાનો અલ્પસ્વરૂપ અંશ તો અવશ્ય વિદ્યમાન રહ્યા કરતો હતો એટલે રાજપૂત 'શિવદરી' માથે યુરોપીયન 'શિવદરી' ની જે તુલના કરવામાં આવે, તો યુરોપીયન 'શિવદરી' કરતા રાજપૂત 'શિવદરી' અતિશય ઉચ્ચ પ્રકારની હોઈને અત્યંત સાત્વિક છે એ ગદ્યસ્ય કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ પરિશ્રમ વિના તત્કાળ આપણા બહુવામાં આવી જાય તેમ છે; કારણ કે, રાજપૂતોની મનોવૃત્તિ અનુમાર જે રમણીની રક્ષા તથા સેવા કરવાની હોય તે રમણી રૂપસુંદરી તથા તરુણી જ હોવી જોઈએ એવી કોઈ પણ પ્રકારની આવશ્યકતા હોતી જ નથી; કિન્તુ જે કોઈ પણ અબળા કોઈ પણ રાજપૂત વીર પુરુષ ઉપર પોતાની 'રક્ષા' (રાખી અથવા મુનકંઠણુ) મોકલી આપે છે અને તેનો સ્વીકાર કરીને તે રાજપૂત વીર પુરુષ તે 'રક્ષા' ને પોતાના કર (કાંડા)માં બાંધી લે છે એટલે એટલા એ રક્ષાબંધનના વિધિથી જ તે જી તથા તે પુરુષ એક બીજાના સહોદરા ભગિની તથા સહોદર બ્રાતા સમાન ભગિની તથા બ્રાતા થઈ જાય છે અને આવી રીતે એ પવિત્ર મંજુષની સ્થાપના થઈ ગયા પછી રક્ષાબંધ બ્રાતા તરીકે તે રાજપૂત વીર પુરુષ પોતાની તે ધર્મભગિનીનું, ન્યારે પણ એવો કોઈ કટાકટીનો અવમર આવી લાગે ત્યારે, આવશ્યક રક્ષણ કરવામાટે અને તે રક્ષણ કરતાં જે પોતાના પ્રાણોને સમર્પી દેવાની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ જાય તો પ્રાણોનું બલિદાન આપવામાટે ધર્મની સાક્ષીથી બંધાયેલા જ રહ્યા કરે છે. એમાં વળી જે એક અન્ય વિશિષ્ટતા રહેલી હોય છે તે એક અનેક વાર તો આવા પ્રકારનાં રક્ષાબંધન દ્વારા બ્રાતા તથા ભગિનીના સંબંધથી બંધાયેલાં પુરુષ તથા

સ્ત્રી કદાપિ એક બીજના સમાગમમાં ન આવેલાં હોવાથી એક બીજને દોઢે તેા ઝાળખતાં જ નથી ! અર્થાત્ આ રક્ષાબંધનગ્રન્થ પવિત્ર સંબંધના વિષયમાં વય, જાતિ, વર્ણ તથા ધાર્મિક માન્યતા આદિકને લેશમાત્ર પણ મહત્ત્વ અર્પવામાં નથી આવતું. ચિત્તોડની મદારાસી કૃષ્ણવતીએ બાદશાહ હુમાયૂંને એવી જ રીતે રક્ષાબંધનના વિધિથી પોતાના જાતાની પદ્મી વડે વિશ્રૂપિત કર્યો હતો; એ ગૌરવથી આકર્ષાઈને હુમાયૂંને તેના સહાયક તરીકે પોતાના સૈન્ય સહિત ચિત્તોડ સમક્ષ આવી ગુજરાતના સુલ્તાન બહાદુરશાહને ત્યાંથી પરાજિત કરીને હાંકી કાઢ્યો હતો અને રાજધાની ચિત્તોડને બહાદુરશાહનાં વિધાતક ધેરાથી ઝુકત કરીને પોતાના રક્ષાબદ્ધ જાતા તરીકેના કર્તવ્યનું મંપૂર્ણ પાલન કરી બતાવ્યું હતું. આ શૌર્ય આદિક જ્ઞાન-વૃત્તિ અને ધર્મમાટે પ્રાણુત્યાગ કરવા પર્યન્તની દૃઢતા એ ગુણોનો કેવળ ભારતીય રાજપૂતોમાં જ નિવાસ છે અને ભારતવર્ષની અન્ય હિન્દુજાતિઓમાં એ ગુણોનો સર્વથા અભાવ છે, એવો આ વિવેચનથી કાઢીએ વિપરીત કલ્પના કરી લેવાની નથી; કારણ કે, એ ગુણો ભારતવાસિની અન્યાન્ય હિન્દુજાતિઓમાં પણ પર્યાપ્ત પરિમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા જોવામાં આવ્યા કરે છે અને તેથી જ એલિઝબેથ સાહેબે પોતાના લખેલા ‘ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ’ (પૃષ્ઠ ૧૯૯)માં સમસ્ત ભારતીય હિન્દુજાતિમાં સામાન્ય ભાવથી એાત-મેાત વ્યાપી રહેલા એ ગુણના મંબંધમાં એવા પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે કે : “ અનેક અવસરોમાં એ હિન્દુ લોકો પોતાના એટલી સીમા પર્યન્તના અપરિમિત શૌર્યને પ્રકટ કરી બતાવે છે કે એ શૌર્યના વિષયમાં આ વિશ્વમાંની અન્ય કોઇ પણ યુદ્ધવ્યવ-સાયિની જાતિના લોકોથી હિન્દુજાતિના લોકોની સ્પર્ધા કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ હિન્દુ લોકો પોતાના ધર્મ કિંવા પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સુરક્ષિત રાખવામાટે જો જીવનનું બલિદાન આપવું પડે, તો તે જીવનબલિદાન આપવાને પણ પ્રતિક્ષણ કટિબદ્ધ

તથા તત્પર રહ્યા કરે છે ” આજથી લગભગ બે સતાબ્દીઓ
જેટલા સમય પૂર્વે પંજાબમાંના સિયાલકોટ નામક નગરમાંના એક
‘ મદરસા ’ (મુસ્લિમ પાઠશાળા અથવા નિશાળ) માં લખ્તુના
વિદ્યાર્થીઓમાંના એક મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીએ હિન્દુધર્મની નિન્દા કરીને
હિન્દુઓ જોમને પરમેશ્વર તરીકે પૂજતા આત્મા છે તે શ્રી રામચંદ્ર-
દેવ તથા મતીશિરોમણી માતા સીતાદેવીના મંજાધર્મમાં અતિશય
ખીજતસ તથા અત્લીલ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા એટલે એક હિન્દુ
વિદ્યાર્થીએ પણ ‘ ધાય તેરા થઇએ નો ગામ વચ્ચે રહીએ ’ અથવા
‘ શાઠં પ્રતિ શાઠયં કુર્યાત્ ’ એ ન્યાયને અનુસરીને ઇસ્લામની
નિર્ભત્સનાપૂર્વક અત્યુક મુસ્લિમ મહાપુરુષોના મંજાધર્મમાં તેવા જ
અત્લીલ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને ઇંટના આધાનનું પાપાલ્પના પ્રત્યા-
ધાત વડે યથોચિત ઉત્તર આપી દીધું હતું. આનું પરિણામ એ થયું
કે આ અભિયોગ કાજી (મુસ્લિમ ન્યાયાધીશ) સમક્ષ જતાં હિન્દુ
વિદ્યાર્થીના અપરાધને સર્વશા અક્ષમ્પ માનીને કાજી માહમે શરીયત
અનુસાર તે હિન્દુ વિદ્યાર્થીને મૃત્યુદંડની આજ્ઞા સંભળાવી દીધી.
લાહોરનો તે સમયનો મુસ્લિમ સુમેદાર કાઠક વિચારશીલ તથા દયાલુ
હોવાથી તેણે તે હિન્દુ વિદ્યાર્થીને મૃત્યુદંડથી મુક્ત થવાનો એ
માર્ગ દર્શાવ્યો કે : ‘ જો આ હિન્દુ વિદ્યાર્થી પોતાના કુક્ર (હિન્દુ-
ધર્મ) ને ત્યજી ઇર્ષ ઇસ્લામને પોતાના ધર્મ તરીકે સ્વીકારીને
મુસલમાન થઈ જશે, તો એને અવશ્ય મૃત્યુદંડથી મુક્ત કરી દેનામા
આવશે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એની ઉન્નતિના અન્ય વિપુલ
સાધનો પણ એને ખાદશાહ સલામત તર્ફથી અપાવી દેવાનો હું
મારાથી કરી શકાશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ ’ પરંતુ તે સુકુમારવયસ્ક
હિન્દુ વિદ્યાર્થીએ પોતાના મહાપવિત્ર હિન્દુધર્મના મૂલ્ય તરીકે
પોતાના જીવનના દાનને સ્વીકારવાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમા અસ્વીકાર કરી
દીધો, અર્થાત્ જીવિત રહેવામાટે ધર્મબ્રષ્ટ થવાની તેણે સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં ના પાડી દીધી અને હસિત વદનથી વધરયાનમાં જાહેર

ચાકાનના શત્રુથી પોતાનો શિંગડો ચવા દઇને અમર મૃત્યુનો
આનન્દપૂર્વક અગીકાર કરી લીધો । એ સુકુમારવયસ્ક પંજમી હિન્દુ
વિદ્યાર્થીનું નામ હુકીકતરાય હતું જે સ્થાનમાં લાહોરમાં એ હિન્દુ
ધર્મનિષ્ઠ વીર બાળકનો મહાનિર્દયતાપૂર્વક વધ કરવામાં આવ્યો
હતો । તે સ્થાનમાં પંજમકેસરી મહારાજ રણજિતસિંહે એક મુદર
મમાધિમદિર બધા યુ છે કે જે આવે ય વિદ્યમાન છે અને ત્યાં
સહસ્રાવધિ બાવિક તથા વીરપૂજક હિન્દુઓ એ આજ્ઞા વીર હુતા
તમા (શરીર)ના મમાધિમદિરના દર્શનાર્થ આવતા રહે છે ।*

હવે અહીં સ્વાભાવિક જ જે એક ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત
થાય છે તે એ છે કે જ્યારે ભારતીય ક્ષત્રિયો આટની સીમા

જ પંજમના અનેક ધર્મપ્રાચી હિન્દુ વીરોએ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ
ત્વની રક્ષામાટે અમૃતપૂર્વ નિર્ભયતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણોના અનિદાન આપી
દીધા છે અને તેથી પંજમના સિખોનો ઇતિહાસ સર્વથા આદર્શ હિન્દુ હુતા
રમાઓના ઇતિહાસના રૂપમાં જ પરિપૂત થઈ ગયો છે એમનામાના અમગલ્ય
પૂજનનમ હુતાત્મા શુરો ગોવિન્દસિંહ તથા બન્દા બહાદુરના રોમાચક ચરિત્રો
પ્રસ્તુત ' હિન્દુગૌરવ અયમાળા ના પ્રથમ તથા દ્વિતીય પુષ્પ (અથ) તરીકે
પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે અને આ સુકુમાર હુતાત્મા હુકીકતરાયનું વીરત્વ
પૂર્ણ જીવન પપ્પુ અમે ઐતિહાસિક નવ્યકથાના રૂપમાં અમારી આ
અયમાળાના એક પુષ્પ તરીકે ચધારાચક અદ્ય સમયમાં જ પ્રકટ કરવાની
છીએ માત્ર એટલું જ નહિ પણ જેમાં પંજમના એકદર વીરસૃષ્ટિ પચીસ
હિન્દુ હુતાત્મા વીર પુરોહીની અત્યંત રોમાચક અત્યંત ઉન્નવલ તથા
અનન્ય આદર્શ જીવનકથાઓનો સમાવેશ થયેલો છે તેવા એક લગભગ
૫૫૦ પૃથ્વીથી અથવા લેખન તથા પ્રકાશનની તૈયારી પણ કરી રહ્યા
છીએ કારણ કે અત્યારના પ્રતિકલ સંધાગ્રામા હિન્દુન્દતિન આવા
ઉત્સાહદાયક તથા માર્ગદર્શક સત્ય ઇતિહાસોને જ ભારતીય હિન્દુસમાજ
સમક્ષ રજૂ કરવાની અમેને અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાય છે આ અર્થનું
અક્ષીર તથા રક્ષકસૂચક નામ હવે પણ પ્રકટ કરવામાં આવશે

પર્યન્ત શૂરવીર તથા દેશલક્ષ્મી હતા; છતાં તેમનો દેશ આટલી અપરિમિત સીમા પર્યન્ત પરતજતા તથા અધોગતિની ગતિમાં પછડાઇ પડ્યો તેનું કારણ શું હોયું જોઇએ વાડ ? કેટલીક શતાબ્દીઓ પર્યન્ત ભરતખંડનો અમુક અલ્પ વિભાગ ઓકેાના અધિકારમાં રહ્યો હતો; પરંતુ સ્વાર પછી મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે સત્વર જ ઓકેાને ભારતવર્ષમાંથી ભગાડી દધને ભરતભૂમિને પુનરપિ સ્વતંત્ર કરી દીધી હતી. સ્વાર પછી ભારતવર્ષ ઉપર મુસ્લિમોના આક્રમણો થવા લાગ્યાં અને ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમ રાજસત્તાની સ્થાપના પણ થઇ ગઇ. એ વિધર્મી તથા વિદેશી રાજસત્તારૂપ વિધાતક વક્ષને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાનું કાર્ય હજી તો રાજસ્થાનના રાજપૂતો, પંજાબના સિખ્ઓ તથા મહારાષ્ટ્રના મરાઠા હિન્દુ વીર પુરુષો કરી જ રહ્યા હતા એટલામાં ફ્રેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ તથા અંગ્રેજ આદિક પાશ્ચાત્ય (યૂરોપીયન) રાષ્ટ્રોનો આ ભરતભૂમિમાં પ્રવેશ થઇ ગયો અને મુગલ રાજસત્તાનો સંપૂર્ણ લોપ કિવા અંત થવાં પૂર્વે જ યૂરોપીયનોની રાજસત્તા અમુક પરિણામમાં દબમૂલ પણ થઇ ગઇ એક બાજુ પ્રતિપક્ષી મલ્લ સાથે મલ્લયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય અને પ્રતિપક્ષી મલ્લ પરાજિત થવાની અણી પર આવી લાગ્યો હોય એટલામાં નવીન ઉત્સાહસપન્ન એક તૃતીય મલ્લ યુદ્ધ-ભૂમિમાં આવી લાગતા અનિચ્છાપૂર્વક તેની સાથે ઝુંઝવાના ભારને ભરતક પર ધારણ કરી લેવો પડે, એવા પ્રકારની સર્વથા વિકટ પરિસ્થિતિના મધ્યમાં સપડાઇ જવાથી આપણા હિન્દુસ્થાન દેશ સર્વથા પરાભૂત કિંવા પરાજિત થઇ ગયો અને અતે યૂરોપીયન રાજસત્તાના અંકિત થઇ રહેવાના દિવસો તેને જોવા પડ્યા. આ અતિમ પરિણામની નિષ્પત્તિમાં અનેક ભિન્નભિન્ન ઘટનાઓ તથા પરિસ્થિતિયો ભિન્નભિન્ન અગોના રૂપમાં કારણીભૂત થયેલી છે એ વાર્તા સર્વથા સત્ય હોવા છતાં પણ આ પરતજતારૂપિણી ધુરાની ભારતવર્ષની ઓવા ઉપર ચિરસ્થાપના કરી દેનાર જો કાઈ પણ

પ્રધાન કારણ દોષ, તે તે પ્રધાન કારણ કેવળ ભારતીય હિન્દુઓની અતિશય જૂનઘણ તથા હૃદયનાતીત ધર્મયુક્તિની જ છે, અર્થાત્ આ યુગોની અતિશયતાએ જ ભારતીય હિન્દુજાતિનો આટલી સીમા પર્યન્ત અધ પાત કરી નાખ્યો છે અને તે ઉપરાંત ભારતવાસી હિન્દુઓના પારસ્પરિક ક્રોધ, વિમદ, દ્વેષ તથા મત્સર આદિ આજ્યન્તર યજુઓએ પણ ભારતીય હિન્દુજાતિના કર તથા શરણમાં દીર્ઘકાલમાટે પારતંબરુ ખણ નાખી દેવાના કાર્યમાં અનસ્ય અમ્ભ મૂર્ચ્છા બજવી બનાવી છે. હિન્દુજાતિના યજુસમાજના હૃદયમાં એટલી સીમા પર્યન્ત જૂનઘણ પણ ન દોતી તેમ જ ધર્મયુક્તિમાં પણ ન દોતો, કિબજુના એ મતિપક્ષીઓ કિવા વિરોધીઓની નીતિ એવા પ્રકારની જ હતી કે ' પ્રેમસંપાદન તથા શુદ્ધ એ ઉભય કાર્યોમાં પ્રત્યેક પ્રકારના ઉપાયો ન્યાય જ હોય છે " (' Every thing is fair in love and war ') અર્થાત્ આ અંગ્રેજી શોકાવક-લીમાં વર્જવાપણા નિયમને પાળનારા પુરુષપુત્રો (')ની સખ્યા જ ભારતીય હિન્દુઓના યજુઓના સમુદાયમાં અધિક હતી એથી વિરુદ્ધ હિન્દુઓના હૃદયમાં શરણાગત યજુના સંહારને ધોર પાપ માનનારી તથા સકટમાં સપડાયના યજુને પણ તેની અસહાય અવસ્થાનો લાભ લઈને જ્યાંથી દેવાના કાર્યને ધોર અન્યાય તરીકે સ્વીકારનારી વૃત્તિઓ જ હૃદયમાં થઈ ગયેલી હોવાથી અમુક અશે હિન્દુઓની એ અત્યંત ધર્મપરાયણતા તથા ન્યાયપરાયણતા જ હિન્દુજાતિના વિનાશના કારણરૂપ થઈ પડી હતી અને અત્યારે પણ એ જ વૃત્તિઓના યોગે અમુક હિન્દુ દેશનેતાઓ હિન્દુજાતિને ઉન્નતિના સિખર ઉપર પહોંચાડવાને બદલે અધોગતિની ગહનતમ ગર્તામાં ગબડાવી દેવાના વ્યાપારને જ આચરી રહ્યા છે, અર્થાત્ આ રીતિજિતના અવલોકનથી એ વિચારણીય હિન્દુઓના હૃદયમાં શોક ખેડના આધાતો યતા રહે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક છે તિરો સીના સમોમમાં સુસ્તાન ચાહજુદીન ગોરી બદિ થઈને પૃથ્વીરાજના

પંજમાં સપડાઈ ગયો હતો; પરંતુ પૃથ્વીરાજે તેનો સંહાર કરી નાખવાને બદલે ઉદારતાથી તેને બંધનમુક્ત કરીને સુખરૂપ તેના દેશમાં પાછો જવા દીધો હતો. અર્થાત્ પૃથ્વીરાજની એ અતિશય ઉદારતાનું પરિણામ એ થયું કે શાહજહાન ગોરી પોતાના દેશમાં પહોંચી ત્યાં યુદ્ધનાં સાધનોને વિપુલ પરિમાણમાં એકત્ર કરી અત્યંત વિશાળ સૈન્યસંહિત પુનરપિ ભારતવર્ષમાં આવી લાગ્યો અને કાન્યકુબ્જ (કનોજ) તથા પાટણના દેશદ્રોહી તથા બંધુદ્રોહી રાજ્યકર્તાઓની સહાયતાથી તેણે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો યુદ્ધમાં પરાજય કરીને દિલ્હીના હિન્દુસામ્રાજ્યદીપનું દીર્ઘકાલમાટે નિર્વાંશ્ય કરી નાખ્યું ! એ જ પ્રમાણે ઔરંગઝેમની અત્યંત પ્રિય બેગમ ઉદયપુરી એક યુદ્ધના પ્રમગે મેવાડના મહારાણા રાજસિંહના પંજમાં સપડાઈ ગઈ હતી અને ઔરંગઝેમના સૈન્યને પણ એક પર્વતની મહાવિકટ ખીણોનાં બંને બાજુના મુખોને બંધ કરીને રાજપૂતોએ બે દિવસ પર્યંત જ્યાંનું ત્યાં જ અટકાવી રાખ્યું હતું; સારાંશ કે, જો રાજપૂતોએ પોતાના હસ્તમાં આવેલા શત્રુઓને વિશેષ સમય પર્યંત એ જ પરિસ્થિતિમાં ખીણમાં અટકાવી અથવા ગોંધી રાખવાની રાજનીતિગત કિંવા વિચારશીલતા દર્શાવી હોત, તો તે પ્રમગે બાદશાહ ઔરંગઝેમ તથા તેના સૈનિકો યુદ્ધ વિના કેવળ જૂખમરાથી જ પોતાની મેજ મરી ગયા હોત અને રાજપૂતોને યુદ્ધનો પરિશ્રમ પણ ન કરવો પડત ! પરંતુ ઉદારતા તથા દયાલુ રાજપૂતોને શત્રુઓને તેમની આવી વિકટ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને મારી નાખવાનું કાર્ય ઉચિત તથા ન્યાયપૂર્ણ ન જણાયું એટલે તેમણે પર્વતના ઉભય માર્ગોને મુક્ત કરીને બાદશાહ ઔરંગઝેમને તેના સૈન્યસંહિત ખીણમાંથી બહાર નીકળી જવા દીધો અને ત્યાર પછી બાદશાહની ઉદયપુરી બેગમને પણ સન્માનપૂર્વક બાદશાહ સમક્ષ પહોંચાડી દીધી ! ઔરંગઝેમનો એક સાહજદો પણ એવી જ રીતે એક વાર રાજપૂતોના હસ્તમાં સપડાઈ ગયો હતો અને રાજપૂતોએ તે સાહજદાને પણ

એ જ પ્રમાણે તેના સૈન્યસહિત સુખરૂપ પોતાના પંજમાંથી બહાર નીકળી જવા દીધો હતો ! બાદશાહ અકબર તથા બાદશાહ જહાંગીરને જે જે વિજયો મળ્યા હતા અને તેમના સામ્રાજ્યનો જે કદપનાતીત વિસ્તાર થઈ શક્યો હતો તે વિજયોને મેળવી આપનાર તથા મુગલ સામ્રાજ્યની આટલી સીમા પર્વન્ત અભિવૃદ્ધિ કરી આપનાર, જે સત્ય પૂછવામાં આવે તો, અંબરાધીશ માનસિંહ અને મૂળ હિન્દુ હોવા છતાં પછીથી ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસ્લિમ થયેલા ધર્મબ્રહ્મ સમરજીનો પુત્ર મહાબળતપાન એ એ હિન્દુ વીર પુરુષો જ હતા; અર્થાત્ અકબર તથા જહાંગીર એ ઉભય મુગલ બાદશાહોના સામ્રાજ્યના કાષ્ટવર્ધી આરાકાન પર્વન્ત થયેલા વિસ્તારમાંના અર્ધથી અધિક વિસ્તાર તો એ એ હિન્દુ વીર પુરુષોના હસ્તથી જ થયો હતો આ સમસ્ત ઘટનાઓનું વિચારશીલ વૃત્તિથી અવલોકન કરી લઈને કર્નલ ટૉડ મહાશયે પોતાનો જે યોગ્ય તથા નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય પોતાના લખેલા 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ' નામક ચિર-સ્મરણીય ગ્રંથમાં દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે "રાજપૂતોએ જે આટલા અપરિમિત પરિમાણમાં આવા પ્રકારની અપ્રાસંગિક ખૂત-હયા, ઉદારતા તથા અવિચારશીલતા ન કરાવી હોત; તો મુગલ સામ્રાજ્ય જેટલા આયુષ્યને ભોગવી શક્યું હતું તેટલા આયુષ્યને કદાપિ ન ભોગવતા ક્યારનું ? ખૂતલુના મુખમાં પડીને નામશેષ થઈ ગયું હોત !" જીએ ટૉડે ફક્ત 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' [અગ્રેજી] પ્રથમ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૩૭૯.)

જે વેળાએ વિશ્વવિજેતા ઝીસદેશાધીશ મહાદેવ અલક્ષ્યેન્દ્ર (એલેક્ઝાન્ડર ધ ગ્રેટ) ના હસ્તથી પૌરસ (પૌરવ) ના પરાજયની ઘટના ઘટી હતી તે વેળાએ પણ હિન્દુઓના પાર્શ્વરિક બહુદ્રેષે જ શત્રુપક્ષને એ વિજય અપાવ્યો હતો. જે કે અલક્ષ્યેન્દ્રના સૈનિકોની સંખ્યા પૌરસના સૈનિકોની મંખ્યા કરતાં બમણી તો પ્રથમથી જ હતી; અને તેમાં વળી તક્ષશિવાનો હિન્દુ રાજ્યકર્તા તથા શુદ્ધ

દેશના લોકો પોતાના પાંચ પાંચ હજાર મૈનિકો સહિત આવીને અલક્ષ્યેન્દ્રના પક્ષમાં મળી ગયા હતા એટલે એનું જે થયું જોઇએ તે પરિણામ એ જ થયું કે પૌરસનો રણભૂમિમાં પરાજય થઈ જતાં ભારતખંડને તેની ભાવિ પરતંત્રતાની સ્વયં પરક્રીય રાજસત્તાનો અનિષ્ટ સ્પર્શ થઈ ગયો ! ભારતવર્ષમાં જે હિન્દુઓનો આવા પ્રકારનો પારસ્પરિક બહુદ્વેષ અસ્તિત્વ ન ધરાવતો હોત, તો અસીરિયાની સેમિરામિસ નામક મહાસાહસિકા રાણીની ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરતી વેળાએ જેવી દારુણ દુર્દશા થઈ ગઈ હતી તેવી ને તેટલી જ, હિંબદુના તેથી પણ અધિક અલક્ષ્યેન્દ્ર તથા તેના સૈન્યની પણ દારુણ દુર્દશા થઈ ગઈ હોત, એ સર્વથા નિઃસંશય વાર્તા છે.

જે વેળાએ લનલોલુપ, ધર્મોંધ તથા નિર્દય લૂટારા મુસ્લિમોનાં આપણા હિન્દુસ્થાન દેશ ઉપર આક્રમણો કર્યા હતા તે સમયનો દિલ્લીશ્વર હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ પણ એક અનન્ય શરવીર તથા મહાદેશભક્ત પુરુષ હતો અને તેણે મિજનીના ગોરી વંશના સુલ્તાનોને રણાંગણમાં એક બે વાર નહિ, કિન્તુ સાત સાત વાર પરિપૂર્ણ પરાજિત કરી ભારતવર્ષમાંથી સૃંગાલો પ્રમાણે બગાડી દઈને પોતાના અદ્વિતીય શૌર્ય તથા સામર્થ્યનો વિશ્વને પચાંત પરિચય કરાવી દીધો હતો; પરંતુ જેવી રીતે દ્રૌપદીનો સ્વયંવર બીજ-રૂપથી ભારતીય યુદ્ધ અથવા કૌરવખાંડવવિગ્રહના કારણરૂપ થઈ પડ્યો હતો તેવી જ રીતે કાન્યકુબ્જધીશ રાજા જયચન્દ્રની રાજકુમારી સંયુક્તા (સંયોગિતા) ના સ્વયંવરની ઘટના ભરતખંડની પરતંત્રતામાં કારણીબૂત થઈ પડી હતી. સ્વયંવરમંડપમાં પૃથ્વીરાજના કંઠમાં વરમાળા સમર્પણે પૃથ્વીરાજને જ પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકારવાની રાજકુમારી સંયુક્તાદેવીની તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં તેના પિતા મહારાજ જયચન્દ્રે પૃથ્વીરાજને સ્વયંવરમાં પધારવાનું આમંત્રણ મોકલવાની ઉદારતા પણ ન હોતી દર્શાવી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૃથ્વીરાજનું જેટલું કરી શકાય તેટલું અધિક અપમાન કરવાની દુષ્ટ

ભાવનાથી પૃથ્વીરાજનો એક પુત્ર ન જનાવરાવીને તે પુત્રલને દાર પાલના સ્વરૂપમાં સ્વયંવરમંડપના દાર સમક્ષ દડાયમાન કરાવી દીધો હતો ! પરંતુ રાજકુમારી સંયુક્તાદેવીએ સ્વયંવરમંડપમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના પિતાના પ્રયત્ન કાપનો લેશમાત્ર પણ વિચાર ન કરતા ત્યાં એકત્ર થયેલા અન્ય સર્વ વિદાહેન્દ્ર રાજાઓ તથા રાજકુમારો પ્રતિ તિરસ્કારદર્શક દૃષ્ટિગાત કરીને દારપાનના સ્વરૂપમાં દાર સમક્ષ દડાયમાન થયેના દિશ્વીશ્વર પૃથ્વીરાજના નિર્જીવ પુત્રનના કંઠમાં જ વરમાળા સમર્પો દીધી અહીં એ વાતને પણ અવશ્ય જણાવવી જ જોઈએ કે યદ્યપિ જયચન્દ્રે પૃથ્વીરાજને આમ ત્રણ આપીને ન હોતો જોનાઓ છતાં પણ તેને સંયુક્તાનો ગુપ્ત મહેશ યથાસમય મળી ગયેલો હોઈને એ સ્વયંવરના અવસરે ગુપ્તવેશથી તે મન્યકુળ નગરમાં આવી પહોંચેનો હોવાથી એ વેળાએ સ્વયંવરમંડપમાં વિદ્યમાન હતો અર્થાત્ પૃથ્વીરાજ રાજકુમારી સાથે પ્રથમથી કરી રાખેના સંકેત અનુસાર રાજકુમારી સંયુક્તાને કાન્યકુળમાંથી હરીને દિશ્વીના માર્ગે પડી ગયો અને ત્યાર પછી જે જે રાજાઓ તેની સાથે મુદ્દ કરવામાટે તેની પૂઠે પડ્યા તે સર્વ રાજાઓનો સંમામમાં પરાજય કરીને વિજયનાદ તથા યશસ્વિતાપૂર્વક નિર્વિદ્ધ પાછો પોતાની રાજ ધાનીમાં આવી પહોંચ્યો ! પરંતુ એ પ્રસંગે પાંચ દિવસના અવિશ્રાંત પલાયનવિમહમાં પૃથ્વીરાજના એક એકથી હિતમ તથા મહાશ્વરવીર એક સો સેનાધ્યક્ષ થોડાઓ વીરગતિને પામી જવાથી પૃથ્વીરાજના સૈનિક સામર્થ્યમાં અવશ્ય કેટલીક ન્યૂનતા તો અર્થ જ ગણાવે અને એ ન્યૂનતા થવાની ઘટના સ્વાભાવિક જ હતી આ ઘટનાનું જે એક અન્ય વિપરીત પરિણામ થયું તે એ હતું કે પૃથ્વીરાજના આ પ્રયત્ન પરાક્રમના ચોગે કાન્યકુળધીરા રાજા જયચન્દ્ર તથા સ્વયંવરમાં આવેલા અન્યા ય હિન્દુ રાજાઓ જેટલા હતા ત્રણ તથા લગ્નિજત થયા હતા તેટલા જ કિંમહુના તેથી પણ અધિક પરિમાણમાં કેપાય માન થઈને પૃથ્વીરાજના વિનાશના અવસરના આગમનની આતુરતાથી

પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા એવામાં વળી પૃથ્વીરાજને ભૂગર્ભમાનો અપ-
રિમિત ધનમહાર પ્રાપ્ત થવાના સમાચાર જ્યારે તેમના સાબળવામાં
આગ્યા ત્યારે તો વળી તેમના મત્સરરૂપ અમિતી જવાળાઓ આકાશ
પર્યન્ત પહોંચી ગઈ સારાશ કે, આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ
જવાથી કાન્યકુબ્જાધીશ જયચન્દ્ર, ગુજરાતના અણહિલવાડ પાટણના
ગજન્યકર્તા તથા હાફલીરાય હમીર આદિક ભારતીય હિન્દુ ગજન્યોએ
એકત્ર થઈને શાહજીની ગોરી સાથે ગ્રામ મૈત્રીસંબધ કરી લીધો
અને તેને તેના સહાયક થવાનું તથા દ્રવ્ય આદિક સાધનોની સહાયતા
આપવાનું વચન આપીને પ્રચડ સૈન્યસહિત દિલ્લી ઉપર આક્રમણ
કરવામાટે બોલાવી લીધો. શાહજીની ગોરી તો આવા અવસરની
પ્રતીક્ષા કરી જ રહ્યો હતો અટલે તે અહીં સમયમાં જ હિન્દુસ્થાનમાં
આવી લાગ્યો અને જયચન્દ્રની દર્શાવેલી યુક્તિયો અનુસાર તેણે
પૃથ્વીરાજ સાથેના સંબાંધને પ્રચડ સ્વરૂપમાં આરબી દીધો બધું-
દેવના પરિણામે એ સંબાંધમાં પૃથ્વીરાજનો પરાજય થઈ ગયો અને
તે પોતે સુસ્તાન શાહજીની ગોરીના હસ્તમાં જીવતો જ સપડાઈ
ગયો. શાહજીની ગોરી તેને બદિ કરીને ગજની લઈ ગયો અને
ત્યાં તેના નેત્રોને ફેડી નાખીને તેને કારાગૃહમાં પૂરાવી દીધો. ઘટના
એવી ધી કૃ પૃથ્વીરાજનો આગ્રિત તથા અનન્ય મિત્ર ચંદ બરનાથી
પણ પૃથ્વીરાજ પછી અહીં સમયમાં જ ગજનીમાં આવી પહોંચ્યો
હતો, તેણે સુસ્તાન શાહજીની ગોરીના વિશ્વાસને મેળવીને તેની
રાજસુબામાં ય પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી યુક્તિપ્રયુક્તિથી
સુસ્તાન સમક્ષ પૃથ્વીરાજના સખ્દવેધિત્વની પ્રશ્ન કરીને તેના એ
કૌશલ્યના સાક્ષાત્કાર માટેની આગ્રહતાને સુસ્તાનના હૃદયમાં તીવ્ર
સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી અર્થાત્ અધ પૃથ્વીરાજને સુસ્તાન
શાહજીની સમક્ષ બોલાવીને તેના હસ્તમાં ધનુષ્ય તથા બાણ આપ-
વામાં આવી અને ચન્દ બારોટ ત્યાં એ વેળાએ વિદ્યમાન હોવાથી
સુસ્તાન તે વેળાએ જોટલા ઉચ્ચ અંતરે વિરાજતો હતો તે ઉચ્ચ

અંતરના પરિભ્રાણને દર્શાવનાર નીચેના દોહરો તેણે પૃથ્વીરાજને સંમો-
ધીને ગંભીરતાથી ઉચ્ચાર્યો —

“ચાર વશ ચૌવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;
જા હાપર સુસ્તાન હૈ, મત ચૂકે ચૌહાણ !”

આ સૂચનાનો જે અર્થ સમજવાનો હતો તે તે ક્ષણે જ સમજી
લઈને તદ્દનુસાર બાણાવધી પ્રત્યર્જીન પૃથ્વીરાજે ધનુષ્યમાંથી જે બાણ
છોડયો તે બાણે સુસ્તાનના વક્ષસ્થયમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંના ત્યાં જ
સુસ્તાનના પ્રાણને હરી લીધા ! આ ઘટના ઘટ્યા પછી પૃથ્વીરાજે
પોતે તથા ચન્દ બરદાથીએ પણ એક ખીજનનાના કંઠમાં અસિધારાનો
પ્રવેશ કરાવીને પોતાના ઐદિક જીવનની પરિસ્થિતિ કરી નાખી
હતી એ અત્યંત વિશ્વવિખ્યાત કથાની અહીં વિસ્તારપૂર્વક
પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી પોતાની
માન્યતા ન હોવાથી અને આ સ્થાનમાં આટલા જ કથાભાગની
આવશ્યકતા હોવાથી આટલા કથાભાગના પ્રકાશનને જ અમેએ
પર્યાપ્ત માની લીધું છે *

* અહીં ચન્દ બરદાથી દ્વારા ‘પૃથ્વીરાજ રાસા’ નામક કહેવાતા ઐતિહા-
સિક કાવ્યગ્રંથના આધારે સર્વત્ર પ્રચલિત યદ્ય યથેલી પૃથ્વીરાજના પરિ-
ભ્રાણની કથાનો જ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ત્યાર પછી યથેતા
ઐતિહાસિક અન્વેષણોએ આ કથામાંથી અનેક ઘટનાઓને સર્વથા અસત્ય
નિરાધાર, કાલ્પનિક, અવિશ્વસનીય તથા અપ્રમાણિક અને ઐતિહાસિક
ઘટનાઓ તરીકે નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવેલી હોવાથી એ ઐતિહાસિક
અન્વેષણોના આધારે દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના પરિભ્રાણ કિંવા
દિલ્લીના હિન્દુરાજ્યરૂપ દીપના નિર્વાણની મટનાના સત્ય તથા વાસ્તવિક
સ્વરૂપને દર્શાવવામાં આપેલો આ પચમ પ્રકરણનું એક મિત્ર પરિશિષ્ટ
અર્થે છે અને એ પરિશિષ્ટને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાની અમે અમારા વિચા-
રશીલ પાઠકો તથા પાઠિકાઓને આગ્રહપૂર્વક અભ્યર્ચના કરીએ છીએ આ

ન્યારે તેમર લંગના વંશજ બાબર બાદશાહે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે વેળાએ પણ ઇતિહાસની આજ ન પ્રકારની પુનઃગતિ થઈ હતી. બાદશાહ બાબર પોને એક યુવવીર સેનાપ્ત હોતો, તેના સિપાહીઓ કિંવા સૈનિકો પણ રણવીર તથા કઠોર મંકટ-મદિપ્ત હતા અને તે સર્વના રક્તમાં ઈસ્લામપ્રચારવિષયક ધર્માની એક પ્રકારની ઉખ્ખલતા નિર્જનર વિદ્યમાન રહ્યા કરતી હતી. પરંતુ આવી રીતે મર્વ પ્રકારના સાધનોની વિપુલતા તથા અનુકૂલતા હોવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં વિજયપ્રાપ્તિની ખટના મંચપારખ બામવાથી બાબર એક પ્રકારની ગદન ચિન્તામાં પડી ગયો હતો; કારણ કે, દિલ્લી તથા માલવદેશના મુસ્લિમ ગભ્યકર્તાઓ સાથેના એક પછી એક અઢાર યુદ્ધોમાં નિરંતર અખંડ વિજયને મેળવનાર મેવાડના મહારાણા સંગ્રામસિંહ (રાણા સાંગા) સાથે ભારતવર્ષની રણભૂમિમાં મંગ્રામ કરવાનો અવમર તેના મમણ આવીને દડાવમાન થઈ ગયો હતો અને તેથી એ મંગ્રામમાં વિજયને મેળવવાની આશા તેને નિરાશા મમાન જ દષ્ટિગોચર થવા કરતી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં મંગ્રામનો આરંભ થઈ ગયો અને ન્યારે મંગ્રામ બરાબર રંગમાં આવતાં બાદશાહ બાબરના પરાજયનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ હેખાવા લાગ્યાં તે વેળાએ મહારાણા સંગ્રામસિંહના સૈન્યના અમ્રભાગમાંનો એક

યુધ્ધવીરાજ ચૌહાણના પરિપાતની કથા પ્રમાણે જ અનેક કાલ્પનિક મિથ્યા કથાઓ ઐતિહાસિક પ્રામાણિક કથાઓ તરીકે પ્રચલિત થઈ ગયેલી છે અને હવે ઇતિહાસવેત્તાઓના અન્વેષણદ્વારા આવી કથાઓની કાલ્પનિકતાઓ તથા સત્ય ઐતિહાસિક કથાઓ ઉપર ઉચિત તથા આવરણક પ્રકારા પડવા માંડ્યો છે એ અત્યંત આનન્દનો વિષય છે. અમોએ અમારા મથેમા અનેક વેળાએ આવી કથાઓની કાલ્પનિકતાઓને દર્શાવી દઈને આવી કથાઓના વિશ્વસનીય તથા શુદ્ધ ઐતિહાસિક સત્યોને પ્રકાશિત કરેલા છે અને અત્યારે પણ અમો અમારા એ જ નિયમને પાળી રહ્યા છીએ.

તોમર (તુવર) વધી ગળપૂત સરદાર અચાનક બાદશાહ બામરના પક્ષમાં મળી ગયો અને તેથી વિજયપ્રાપ્તિની અણીપર આવી લાગેલા મહારાણા સમામમિંદના શિવપર બીજી વાગના મુદ્દની તૈયારી કરવામાટે તત્કાળ રણમૂળિને ત્યજીને ચાલ્યા જવાનો અનિષ્ટ અવસર આવી લાગ્યો ! આ સર્વ કયાઓનો એકમાત્ર સારાસ આપણા જોનામાં આવી શકે છે તે એ જ કે, આપણા ભરતખંડ કિંવા હિન્દુધર્માન નામક વિશાળ દેશમાં વિદેશી તથા વિધર્મીઓની રાજસત્તા સ્થપાઈ ગયાની વાર્તા સત્ય હોવા છતાં પણ તે વિદેશી તથા વિધર્મી આક્રમણકારકો પોતાના પરાક્રમના બળથી હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓને પરજીત કરીને ભારતવર્ષમાં પોતાની રાજસત્તાને ન હોતા સ્થાપી શક્યા, કિંતુ ભાગ્યવાસી હિન્દુઓએ બહુદેવરૂપ પિશાચનના પગમાં મપડાઈને અંતિમ દુષ્પરિણામનો લેશમાત્ર પણ વિચાર ન કરતાં પોતાની જન્મભૂમિને પોતે પોતાના હસ્તથી જ વિદેશી તથા વિધર્મી કહેવાતા વિજેતાઓના હસ્તમાં સોંપી દીધી હતી અને એમાં પણ વળી મહાજેદનો વિષય તો એ જ છે કે અત્યારે પણ અમુક ભારતીય હિન્દુઓ નાનાવિધ સ્વાર્થપગમણીતાને વશ થઈને અનેકવિધ સ્વરૂપમાં પોતાની જન્મભૂમિ, પોતાના ધર્મ તથા પોતાની જાતિ આદિકોને બચકર તથા દારુણ દ્રોહ કરી રહ્યા છે પરમાત્મા હિન્દુજાતિને મદ-હુદ્દિ સમર્પે એ જ પરમાત્માના ચરણોમાં અમારી એકમાત્ર અખંડ અભ્યર્થના છે ! ! !

ભારતવર્ષના અદ્વિતીય રણધીર

અંતિમ હિન્દુમત્તાદ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

પંચમ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ

ચૌહાણ સામ્રાજ્ય અને સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો
વાસ્તવિક ઇતિહાસ

ચૌહાણવંશનો ઇતિહાસ

ચૌહાણવંશની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવાની અહીં વિશેષ આવશ્યકતા ન હોવાથી એના મંબધમા એટલું જ કથન પર્ણાપ્ત છે કે 'ચાહમાન' નામક એક આર્ય ક્ષત્રિય પુરુષથી 'ચૌહાણ' નામનું રાજવંશની ઉત્પત્તિ થયેલી છે આ ચૌહાણવંશનો જે સર્વથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ તથા નામાકિત પુરુષ મનાય છે તે પુરુષનું નામ અજયરાજ હતું અજયરાજથી પૂર્વે એ એ વંશની ગજધાની સાંભર નામક નગરમાં હતી પરંતુ એ સમયમાં વિદેશી તથા વિધર્મી મુસ્લિમ હુડાકોએ ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરવાના પોતાના વિધાતક વ્યવમાયને આરબી દીધેનો હોવાથી અને જેના થોગે મુસ્લિમોના આક્રમણોના અવસરોમાં ગજધાનીની રક્ષા થવાનો સંભવ હોય તેવા પ્રકારના કોઈ દુર્ભોધ પર્વત કિંવા દુર્ગ દુર્ગ આદિક સાધનો સાંભર તથા તેના આસપાસના પ્રદેશમાં વિદ્યમાન ન હોવાથી અજયરાજને પોતાની ગજધાનીને કોઈ એવા સુરક્ષિત સ્થાનમાં લઈ જવાની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા દેખાવા લાગી કે જે સ્થાન અત્યંત સુરક્ષિત હોય અને જે સ્થાન ઉપર ખાલ આક્રમણકારી શત્રુઓથી અત્યાનંક આક્રમણ કદાપિ ન જ કરી શકાય અર્થાત્ એ આવશ્યકતાની પૂર્તિમાટે અજયરાજે શીઘ્ર જ ચારે દિશાએ પર્વતમાન વડે ઘેરાયેલા એક અત્યંત સુરક્ષિત સ્થાનમાં પોતાના નામથી અજયમેરુ નામક એક નવીન નગર વસાવી દીધું અને ત્યાં એક મહાદુર્ભોધ દુર્ગ પણ ચણાવી દીધો એ જ અજયમેરુ નગર અજયમેરુ નામથી અત્યારે ઓળખાતું હોઈને આપણા નેત્રો સમક્ષ વિદ્યમાન છે

અમળ્યમેરુ નગરના એ આદિ મંથાપક અમળ્યગાજ અથવા અમળ્યદેવ મહારાજના રાજત્વના સમયની રજતમુદ્રાઓ તથા તામ્ર મુદ્રાઓ (ચાદી તથા નાનાના સિક્કાઓ) અત્યારે પણ અમળમેરુ નગરની આસપાસની જમિમાંથી વારંવાર મળતી રહે છે એ પ્રાચીન મુદ્રાઓ ઉપર એક બાજુ 'શ્રી અમળ્યદેવ' એવી રીતે તે રાજ્ય કર્તાનું નામ લખેલું હોય છે અને બીજી બાજુએ શ્રી લક્ષ્મીદેવીનું એક એા પ્રધાન મિત્ર આતેખેલું હોય છે. ૪ સ ૧૨૨૮ના એક શિલાનેખના આધારે એ વાર્તા આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે તે મમય પર્વન્ત એ સિક્કાઓનો ત્યાંની પ્રજા પોતાના બચહારમાં ઢાઢ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના ઉપયોગ કર્યા કરતી હતી.

અર્જુનરાજ અથવા આનાજી

અમળ્યરાજના ઐહિક અસ્તિત્વનો અર્થ એવો થતા તેનો પુવરાજ અર્જુનરાજ રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજ્યો હતો એ અર્જુનરાજને અર્જુનરાજ તથા આનાજી નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે અને તેમાં પણ સામાન્ય જનતામાં એનું આનાજી નામ જ અધિક વિખ્યાત છે એ અર્જુનરાજ અથવા આનાજીની સર્વ મળીને ત્રણ ગણીઓ હતી અને તેમાંની બે રાણીઓ પ્રધાન અથવા મુખ્ય હતી એમાંની પ્રથમ ગણીનું નામ મુદ્રવા હોઈ તે તે અરુભૂમિ (મારવાડ) ના ગાજની પુત્રી હતી અને બીજી રાણીનું નામ કાચનદેવી હોઈને તે શુન્દરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની દુહિતા હતી એમાંની મુદ્રવા નામક રાણીથી મહારાજ અર્જુનરાજને ત્રણ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે પુત્રોમાંના પ્રથમ પુત્રનું નામ જગદેન હતું દ્વિતીય પુત્રનું નામ શુ હતું તે અત્યાર સુધી ઇતિહાસવેત્તાઓના જાણવામાં આવી શક્યું નથી અને ત્રીતીય પુત્રનું નામ નિમહરાજ હતું કે જેને વિશાનદેવ કિવા વીસવદેવ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે શુન્દરાધીશ સિદ્ધરાજ જયસિંહની દુહિતાથી અર્જુનરાજને એક રાજકુમારની પ્રાપ્તિ થઈ

હતી કે જે રાજકુમારનું નામ સોમેશ્વર રાખવામાં આવ્યું હતું અને એ જ સોમેશ્વર વિશ્વવિખ્યાત મહાવીર હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો જન્મદાતા પિતા હતો.

અર્જુનરાજ અથવા આનાજીએ પોતાની રાજધાની અજમેર નગરમાં પોતાના નામથી એક વિશાળ જગાશય બંધાવ્યો હતો કે જે તળાવ આજે પણ વિદ્યમાન હોઇને 'આનાસાગર' નામથી વિખ્યાત છે.

સંવત્ ૧૨૦૭ તથા ૧૨૧૦ ના મધ્યવર્તી કાળમાંના કોઇ એક દુર્દિને રાજ્યલોભરૂપ પ્રયત્ન પિશાચના પંજમાં સપડાઇને અર્જુનરાજના સર્વથી જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર જગદેવે પોતાના પિતા અર્જુનરાજ અથવા આનાજીની હત્યા કરી નાખી હતી એવા ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાં વિદ્યમાન છે.

વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૭ માં લખાયેલા જે એ શિલાલેખો શોખાવાડી પ્રાન્તના જીલ્લા માતાના મંદિર ઉપર અંકાયલા મળી આવ્યા છે તે જે શિલાલેખો અને ચિત્રોદ્ગત કિલ્લા તથા પાલડીમાંના શિલાલેખોને વચિતાં એ વાર્તા રચ્ય થઇ જાય છે કે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૭ ના આશ્વિન તથા કાર્તિક માસમાં ગુજરાતના રાજા કુમારપાલનો અર્જુનરાજ અથવા આનાજી સાથે રણસંઘામ થવાની ઘટના થઇ હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ શિલાલેખોના યોગે બીજી એ વાર્તા પણ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે અર્જુનરાજના પુત્ર વિશાલદેવે પોતાને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઇ ગયા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૧૦ ના માઘ માસની શુકલા પચમીને દિવસે (વસંત પચમીને દિવસે) પોતાની રચેલી 'હરકલિ' નામક નાટિકાની સમાપ્તિ કરી હતી. આ ઘટનાથી વળી એ રહસ્યનો પણ પ્રકાશ થઇ જાય છે કે કાં તો પોતાના જન્મતા પિતાની હત્યા કરી નાખવા છતાં પણ પિતૃઘાતક રાજકુમાર જગદેવ પોતાની રાજ્યપ્રાપ્તિવિષયક લાલસાને પૂર્ણ કરી શક્યો ન હોતો અને જે તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો હોય તો તેના

તે રાજ્યોપભોગ અતિશય અસ્પષ્ટાલિક જ હોવો જોઈએ, કારણ કે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેને નિકમ સંવત ૧૨૦૭ તથા ૧૨૧૦ ના મધ્યવર્તી સમયમાં પોતાના પિતા અર્જુનરાજની હત્યા કરી હતી અને સવત ૧૨૧૦ માં વિદ્યાસેવ અજમેર રાજ્યનો મિદામનાધિષ્ઠિત રાજ્યકર્તા થઈ ચુક્યો હતો.

विशाक्षदेव अथवा वीसणदेव

પૂર્વોક્ત વિધાન અનુસાર વિક્રમ સંવત્ ૧૨૧૦માં અથવા તેથી કિચિત્ પૂર્વે અજયમેરુ નગરમાં વિશાલદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. વિશાલદેવ એક મહાપ્રતાપશાલી તથા વિદ્વાન નરેન્દ્ર હતા. અત્યાર સુધીમાં એ વિશાલદેવના રાજ્યત્વના સમયના ચાર શિલાનેખા પ્રાપ્ત થયેલા છે અને એના બાતા સૌમેશ્વરના સમયનો સંવત ૧૨૨૬નો એક શિલાનેખા વિન્નેલિયા નામક સ્થાનમાંથી મળી આવ્યો છે. એ શિલાનેખા જે લેખ લખવામાં આવ્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે વિશાલદેવે નાડોન તથા પાલી નગરને ઉલ્લંઘ કરી નાખ્યા હતા, જલસોર નગરને જ્વાલાના મુખમાં સમર્પી દીધું હતું અને દિલ્લી નગરને જીતી લઇને અપરિમિત કાર્તિને મેળવી લીધો હતો. દિલ્લીમાંની ફીરોજશાહની ઘાટ ઉપર અંકિત કરાવના વિશાલદેવ વિષયક તૃતીય લેખમાં એ કથા વર્ણવાયલી છે કે તેણે તીર્થયાત્રાના નિમિત્તથી હિમાનયથી આરંભીને વિન્ધ્યાચલ પર્વતના પ્રદેશને જીતી લીધો હતો અને આર્યાવર્તમાંથી મલ્લેચ્છોને હાકીને પુનરપિ આર્યાવર્તને આર્યાદેશ તરીકે ઓળખાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવી દીધી હતી.

વિશાલદેવી રાજસભામાં સોમેશ્વર નામક એક અત્યંત વિદ્વાન કવિવર હતા કે જેણે 'સમિત નિઃહરાજ' નામક એક નાટકની સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરેલી છે એ નાટકના કથાનકની અવલોકનથી એ વાર્તા આપણા ગણજનોમાં આવી શકે છે કે વિશાલદેવી મજસાણામાં ૧૦૦૦ મજરાજ તથા અશ્વશાળામાં

૧૦૦૦૦ અથો વિદ્યમાન હોઇને તેના પદાતિ સૈનિકાની સંખ્યા ૧૦૦૦૦૦ (એક લક્ષ)ની હતી વિશાલદેવ પોતે વિદ્યાનુરાગી હોઇને સંસ્કૃત ભાષાનો એક ઉત્તમ કવિ પણ હતો. તેણે વિખ્યાત વિદ્યાનુરાગી રાજા જોગનું અનુકરણ કરીને અજમેર નગરમાં એક સુંદર પાઠશાળા બંધાવી હતી કે જે આજકાલ 'દામ દિનકા ઝાંપડા' ('અઢી દિવસનું ખૂંપડું') એવા એક પ્રકારના વિલક્ષણ તથા અર્થહીન નામથી ઓળખાય છે. * સંવત ૧૨૧૦ માં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે મહારાજા વિશાલદેવે 'હુરકેલિ' નામક સંસ્કૃત નાટકની રચના કરી હતી. પોતાના રચેલા એ નાટકને જે વિશાલ પાપાણુ શિક્ષાએ ઉપર અંકિત કરાવીને તેણે ઉપર્યુક્ત પાઠશાળામાં તે અંકિત શિક્ષાઓને રખાવી દીધી હતી એવું અનુમાન એ કારણથી કરી શકાય છે કે ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તે 'અદામ દિનકા ઝાંપડા'ને ખોદતાં એક મકાનના પાપામાથી તે શિક્ષાઓના પાંચ ખંડ અથવા કેકડા મળી આવ્યા છે કે જે ખંડો અત્યારે અજમેર (રાજપૂતાના)ના પુરાવરતુસમદાલય (મ્યુઝિયમ)ની શાલાને વધારી રહ્યા છે. વિશાલદેવે ચૌહાણોના એક ઇતિહાસમય કાવ્યની રચના કરીને તે કાવ્યને પોતાની 'હુરકેલિ' નામક નાટિકા પ્રમાણે જ પાપાણુશિક્ષાએ ઉપર અંકિત કરાવી તે શિક્ષાઓને પણ એ જ

* આના સબંધમાં કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા પણ જોવામાં આવે છે કે એ 'અઢી દિવસનું ખૂંપડું' પ્રથમ હિન્દુઓનું એક દેવમંદિર હતું કે જેને મુસલમાનોએ તોડીને અસ્થિદેના રૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખ્યું હતું. પરંતુ એ ભવનની આકૃતિને જોતાં તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં એમ જ જણાઈ આવે છે કે એ ભવનનો પૂર્વે હિન્દુ દેવાલય તરીકે નહિ, પણ હિન્દુ પાઠશાળા તરીકે જ ઉપયોગ થતો હોવા જોઈએ: કારણ કે, એ ભવનની રચનાપ્રણાલી સર્વથા પુરાતન પાઠશાળાઓની રચનાપ્રણાલી પ્રમાણેની જ છે અને એમાં દેવમંદિરના ચિહ્નોનો સર્વથા અભાવ જ જોવામાં આવ્યો કરે છે.

સ્થાનમાં રખાવી હતી કે જેમાંની કેવળ પ્રથમ શિક્ષા જ અત્યાર સુધીમાં મળી આવી છે. જે એ કાવ્યાંકિતા સર્વ શિક્ષાઓ મળી આવે, તો એના ચોથે વળી ચૈાહાણના ઇતિહાસ ઉપર અત્યંત વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે એ વાર્તા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. એ કાવ્યના લેખવાળી જે એક શિક્ષા મળી આવી છે તેના આરંભમાં અનેક દેવો તથા દેવીઓની સ્તુતિ કરીને અંતે સુર્વનારાયણની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ત્યાર પછી એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે જે સુર્વના વંશમાં ઇંદ્રવાકુ તથા શ્રી રામચંદ્ર આદિક અનેક મહાપ્રતાપી આદર્શ રાજાઓ યર્ષ ગયા છે તે જ વંશમાં ચાહમાન (ચૈાહાણ) પુરુષનો જન્મ થયો હતો. અર્થાત્ દેવો તથા દેવીઓની સ્તુતિ વડે જ ન્યાં આટલી વિશાળ શિક્ષાને બરી દેવામાં આવી છે ત્યાં ચૈાહાણ વંશનો એ કાવ્યમય પૂર્ણ ઇતિહાસ કેટલો બૃહદ્ કિંવા વિશાળ હોવો જોઈએ એની આપણાથી સામાન્ય કલ્પના તો અવશ્ય કરી શકાય છે. ખેડનો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે એ કાવ્યમય ઇતિહાસાંકિતા કેવળ એક જ શિક્ષા મળી સકી છે અને અન્ય શિક્ષાઓના અર્થ પિ દર્શન નથી થઈ શક્યાં. અસ્તુ:

એ ચૈાહાણકુલમૂળજી મહારાજ વિશાલદેવે પોતાના નામથી એક નવીન નગર પણ વસાવ્યું હતું કે જે નગર આજે જયપુર (અંબર) રાજ્યની સીમામાં હોઈને ‘વીસલપુર’ નામથી વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત અજમેરની પાસે જે ‘વીસલસર’ નામક તળાવ વિદ્યમાન છે તે તળાવ પણ એ જ મહારાજ વિશાલદેવનું બંધાવેલું છે.

સંભવતઃ સંવત્ ૧૨૨૦ થી ૧૨૨૪ ના મધ્યવર્તી સમયમાં એ વિલાપિલાસી તથા પ્રતાપી મહારાજ વિશાલદેવ ચૈાહાણના સ્વર્ગ-વાસની ધટના ધટેલી હોવી જોઈએ, એવું કેટલાંક પ્રમાણોના આધારે

અનુમાન કરી શકાય છે પોતાના મૃત્યુની વેળાએ તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓને એવા આશયનો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે: “ હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ પર્યન્તના પ્રદેશને તો મેં મર્વ્યા અધિકૃત કરી લીધો છે, એટલે હવે જે પ્રાંતો અનધિકૃત રહી ગયા હોય તે સર્વ અનધિકૃત પ્રાંતોને અધિકૃત કરી લેવાના તમો અખડ તથા અવિશ્રાંત પ્રયત્ન કરતા રહેજો અને સમસ્ત ભારતમા ચોહાણનશના એકચ્છત્ર સામ્રાજ્યને સ્થાપી દેજો ! ”

વિશાલદેવના સ્વર્ગારોહણની ઘટના ધરી ગયા પછી તેને બાતક પુત્ર અમરગાગેય તેના સિંહાસન પર વિરાજ્યો હતો, પરંતુ પિતૃધાનક જગદ્દેવના પુત્ર દ્વિતીય પૃથ્વીરાજે તેની પાસેથી તેનું રાજ્ય બલાતકારે છીનવી લેવાથી તેનાથી બહુ જ અસ્પષ્ટાળ પર્યન્ત રાજ્યનો ઉપભોગ કરી શકાયો હતો. દ્વિતીય પૃથ્વીરાજ એક અત્યંત ઉદારાત્મા તથા દાની (દાતા) પુરુષ હોવાથી તેણે રાજપદને મેળવ્યા પછી મોટા મોટા સુવર્ણભઠારો તથા કેટલાક નગરો ને ગ્રામો લોકોને દાનમા આપી દીધા હતા બિનોલિયા ગ્રામ પાસેના પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિરને મોરારૂરી નામક ગ્રામ દાન તરીકે એ દ્વિતીય પૃથ્વીરાજે જ આપ્યું હતું સવત્ ૧૨૨૬મા એ દ્વિતીય પૃથ્વીરાજ પરલોકવાપી થઈ ગયો અને એના રિક્ત સિંહાસન ઉપર ગળ તરીકે વિરાજવાનો અવમર સોમેશ્વરને પ્રાપ્ત થયો

મહારાજ સોમેશ્વર ચોહાણ

મહારાજ સોમેશ્વર ચોહાણે ચેદિદેશની રાજનન્દિની કંપૂર દેવી સાથે લગ્નમબ્ધ કર્યો હતો અને પોતાની એ રાસીથી તેને પૃથ્વી રાજ તથા હરિરાજ નામક બે પુત્રરત્નો થયા સમય પ્રાપ્ત થયા હતા સવત્ ૧૨૨૬મા સોમેશ્વર પોતાના રાજ્યની ધુરને પોતાના અવયસ્ક પુત્રરાજ પૃથ્વીરાજના સ્કંધ ઉપર સ્થાપીને અકાળ કાળવશ થઈ ગયો પૃથ્વીરાજ અઘાપિ બાવક હોવાથી તેની માતા કંપૂરદેવી

પોતાનાન્મત્રી કાદમ્બવાસ (કેમાસ)ની સહાયતાથી રાજ્યનો પ્રબધ કરેલી હતી એટલે એથી એવું નિમિત્ત થયું અનુમાન કરી શકાય છે કે પૃથ્વીરાજને બહુધા સવત્ ૧૨૩૬માં રાજ્ય-અવસ્થાના ભારને પોતાના શિર પર ધારણ કરેલો હોવો જોઈએ, એટલે કે, એ સમયમાં તે સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા થયેલો હોવો જોઈએ.

પૃથ્વીગાજના દત્તકવિધાનની કથા

‘પૃથ્વીગાજ રાસો’ નામક વિશ્વવિખ્યાત કાવ્યકથામાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે દિલ્હીના તોમરવંશી રાજા અનંગપાલે પોતાની પુત્રી કમલદેવીનો લગ્નસબ્ધ સોમેશ્વર ચૌહાણ સાથે કરી આપ્યો હતો અને તેની તે પુત્રીના ગર્ભથી પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો હતો અનંગપાલ વૃદ્ધાવસ્થા થતાં સુધી અપુત્ર અવસ્થામાં જ રહેલો હોવાથી અંતે પોતાના એ દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને પોતાના દત્તક પુત્ર તરીકે સ્વીકારી દિલ્હી રાજ્યને તેના હસ્તમાં સમર્પી દહને પોતે બહરિકામમાં નષ્ટ કરવામાં આવી ગયો હતો. ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’માં પૃથ્વીરાજના એ દત્તકવિધાનની ધનના આનન્દ વિક્રમ સનત ૧૧૧૨ અને વિક્રમ સનત ૧૨૧૨ અથવા ૧૨૧૬માં ધટેલી હોવાનું જણાવેલું છે કે જે વેળાએ પૃથ્વી રાજનું વય કેવળ સાત વર્ષનું જ હતું પરંતુ હવે અત્યારના ઐતિહાસિક અન્વેષણના મુગમ અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી એ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કે એ સમય પર્યન્તે તો પૃથ્વીરાજનો પોતાની માતાના ગર્ભમાંથી જન્મ સુધી પછી ન હોતો થયો, તો પછી તેની અવસ્થા સાત વર્ષની હોવાનો સંભવ તો હોય જ કયાથી વાઝ.’ સોમેશ્વરના અસ્તિત્વના સમયમાં અનંગપાલ નામક દિલ્હીનો કોઈ ગાજ હતો જ નહિ એટલે પછી સોમેશ્વર સાથે તેની કન્યાના લગ્ન સંબંધની વટના પછી પોતાની એજે જ નિર્મૂલ તથા કાષ્ઠનિક સિદ્ધ થઈ જાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે આ સર્વ કારણોથી ‘પૃથ્વી

રાજ રાસો 'માના એ કથનને કાઠ પલુ રીને સત્ય તથા' પ્રામાણિક
 કથન તરીકે આપણાથી સ્વીકારી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ છે જ નહિ
 એ ઉપરાંત દિલ્હી રાજધાની તો ચતુર્થ વિશાનદેવના રાત્રના
 સમયથી જ ઐહાણુના અધિકારમાં આવી ગયેલી હતી, કાલુ કે,
 સવત ૧૨૨૧ માં અકિત હુગયેલા ખિજોલિયાના શિનાનેખમાં એવો
 સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે 'દિલ્હી (દહલી)ને મેગવવાના
 કાર્યથી શ્રાત થયેલા (ચાકી ગયેલા) તથા અશિક્ષા (હાસી)ની
 પ્રાપ્તિથી થયેલા પોતાના યશને તેણે (વિશાનદેવે) પ્રતોની (દાગ)
 તથા બનબી કિંવા વનબી (ના ઝરખા)માં વિશ્રાંતિ આપી હતી."
 આ આતંકારિક વાક્યનો સરળ અર્થ એ થાય કે તેણે દિલ્હી
 તથા હાંસીને જીતી લઇને પોતાના યશને પ્રત્યેક ગૃહમાં વિસ્તારી
 દીધો હતો " દિલ્હીના શિનાલિક સ્તંભનાળા લેખમાં તેના હિંમ
 લપથી નિન્ધાચન પર્યન્તના પ્રદેશમાં થયેના વિજયની કથા ચર્ચવા
 યની છે હાંસીમાંથી મળી આવેના દ્વિતીય પૃથ્વીરાજના નિકમ
 સવત ૧૨૨૪ના શિનાનેખના ચોગે એ વાર્તા આપણા જાણુરામો
 આવી ગઇ છે કે તે સમયમાં ત્યાનો પ્રમુખકર્તા વિશાનદેવનો માતુન
 (મામો) ગાહિલવશી કિલ્લણ હતો આથી એ અનુમાન પણ
 કરી શકાય છે કે એવી જ રીતે તે સમયમાં દિલ્હી રાજ્ય નિર્વાહ
 દેવના કાઠ વિશ્વસનીય મામત અથવા આસજનના અધિગમાં હોવું
 જોઈએ અથવા હોવાનો મજબૂત છે 'તમકાતે નાસિરી' નામના એક
 મુસ્લિમ મોરિખના લખેલા ઇતિહાસમાં એવા આસનનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ
 કરાયેલો છે કે "ત્યારે સુલ્તાન શાહશુદ્દીન ગોરી સાથે પૃથ્વીરાજ
 ઐહાણુનો પ્રથમ સમાપ્ત થયો હતો ત્યારે પૃથ્વીરાજ સાથે દિલ્હીનો
 રાજ ગોવિન્દરાજ પણ વિજયમાં હતો અને તેના ભાવાથી આહન (વાપન)
 થઈને જ સુલ્તાનને સુદ્ધભિમાથી પનાયન કરવું પડ્યું હતું ' આ
 ઉલ્લેખથી એ વાર્તા નિશ્ચિત સ્પષ્ટ જાય છે કે પૃથ્વીરાજના ગજલ્લના
 સમયમાં દિલ્હી રાજધાની અજમેરના ઉક્ત સામંતના અધિકાર

કરાવીશું; કારણ કે, આવા પ્રસંગે પ્રતિપક્ષીના પરિચયની આવશ્યકતા પણ સર્વથા અનિવાર્ય હોય છે.

સુલ્તાન શાહબુદ્દીન ગોરી

જે સમયમાં હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અજયમેરુ નામક પોતાની રાજધાનીમાં વસીને ન્યાયપૂર્વક પોતાની પ્રજાનું શાસન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયમાં શાહબુદ્દીન ગોરી નામક વિદેશી તથા વિધર્મી મુસલમાન સુલ્તાન હિન્દુસ્થાનમાં પોતાની મુસ્લિમી કિંવા ઇસ્લામી સલ્તનતને કાયમ કરવાની કઠોર કાશિશો કરી રહ્યો હતો. અર્થાત્ તે મુસ્લિમ સુલ્તાનના પૈશાચિક અનાચારો તથા અત્યાચારો સર્વથા અસહ્ય થઇ પડતાં પશ્ચિમ ભારતના કેટલાક અગ્રગણ્ય હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓ રાજા ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચન્દ્રને પોતાના અગ્રણી કિંવા નેતા તરીકે સ્થાપીને પૃથ્વીરાજ પાસે તેની રાજધાનીમાં આવી લાગ્યા હતા. તે આગંતુક હિન્દુ રાજાઓનાં ઉદાસ મુખારવિન્દોને જોઈને પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં સ્વાભાવિક જ અમુક પ્રકારની શંકાનો સમુદ્ભવ થતા તેણે જ્યારે તેમના અધ્યાનક આગમનના કારણને જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે પૃથ્વીરાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમના નેતા ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચન્દ્રે એ નરેન્દ્ર-મહાળના આગમનના કારણને દેશાવતા જે નત્ર વાક્યો ઉચ્ચાર્યા તે એ હતા કે: “હે મહાપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ, શાહબુદ્દીન ગોરી નામક એક મુસલમાન સુલ્તાન ભારતવાસી ક્ષત્રિયોના રાજ્યોને સર્વથા નષ્ટ તથા નિર્મૂલ કરી નાખવામાટે ભારતગગનમાં ધૂમકેતુ પ્રમાણે ઉદિત થઇ ગયો છે; તેણે ભારતવર્ષનાં હિન્દુરાજ્યોનાં અનેક નગરોને દસ્યુ પ્રમાણે લૂટી લીધાં છે, ત્યાર પછી અગ્નિના મુખમાં સમર્પિત નિર્દયતાથી ભરંભીજૂત કરી નાખ્યા છે અને જે કાંઈ પેણુ હિન્દુ રાજ્યાધિકારી આત્મરક્ષા, રાજ્યરક્ષા પ્રજારક્ષા તથા ધર્મરક્ષા-માટે પોતાના શસ્ત્રોને ધારણ કરીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર

મા હતી 'તારીખ ફરિસ્તા' મા પણ એ જ ઉલ્લેખની જો કે પુનરુક્તિ કરવામા આવી છે, પરંતુ તેમાં ગોવિન્દરાજને બદલે દિલ્લીના અધિકારીનું નામ આપડેરાવ લખેલું છે કે જે ફારસી ભાષાની લિપિના (ફારસી અક્ષરોના) દોષનું જ પરિણામ છે એટલે એ સામાન્ય દોષને વિરોધ મહત્તા સમર્થવાની કશી પણ આવશ્યકતા છે જ નહિ.

પૃથ્વીરાજની માતાનું નામ પણ કમલાદેવી નહિ, કિંતુ કર્પૂર દેવી જ હતું અને તે કર્પૂરદેવી દિલ્લીના રાજા અનંગપાલની આત્મજા નહિ, કિન્તુ ચૈદિદેશના રાજા અયયરાજની દુહિતા હતી નયચન્દ મૂરિયે પણ પોતાના રચેલા 'હુમ્મીર મહાકાવ્ય' મા પૃથ્વી રાજની જન્મદાત્રી માતાના 'કર્પૂરદેવી' નામનો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આગરા કે, જ્યારે દિલ્લીનો રાજ્યાધિકાર મહારાજા વિશાલ દેવના સમયથી અજયમેરુ (અજમેર) ના ચૌહાણવંશી રાજ્યકર્તા એના હસ્તમા આવી ગયો હતો અને પૃથ્વીરાજ અનંગપાલ નામક કોઈ દિલ્લીશ્વરનો દીકરો હતો જ નહિ, તો પછી પૃથ્વીરાજનું દિલ્લીમા દત્તકવિધાન થવાની અને તેને પોતાના માતામહના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવાની કથા સત્ય તથા આભાશ્લિક હોઈ જ કથાથી શકે વાડે 'અર્થાત્ આ સર્વ પ્રમાણે 'પૃથ્વીરાજ રાસો' માની પૃથ્વીરાજનો દત્તકવિધાનની કથાને અક્ષરશઃ અસત્ય અવિશ્વસનીય તથા સર્વથા કપોલકલ્પત કથા તરીકે જ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે એટલે એ કથાની કો પનિગ્તાની સિદ્ધિમાટે અધિક પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી અરુ.

હવે અમે પૃથ્વીરાજના સમકાલિક વિદેશી તથા વિદર્ભી શત્રુ મુસ્તાન શાહજુદ્દીન ગોરીનો અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓને અહીં આવશ્યક પરિમાણમાં યથાશક્ય સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક પરિચય

કરાવીશું, કારણ કે, આવા પ્રસંગે પ્રતિપક્ષીના પરિચયની આવશ્યકતા પણ સર્વથા અનિવાર્ય હોય છે

સુલ્તાન શાહજહાન ગોરી

જે સમયમા હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અજયમેરુ નામક પોતાની રાજધાનીમા વસીને ન્યાયપૂર્વક પોતાની પ્રજાનું શાસન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયમા શાહજહાન ગોરી નામક વિદેશી તથા વિધર્મી અસહમાન સુલ્તાન હિન્દુસ્થાનમાં પોતાની અસ્થિતિ કિંવા ઈસ્લામી સલ્તનતને કાયમ કરવાની કઠોર ઇશિરો કરી રહ્યો હતો. અર્થાત્ તે અરિસમ સુલ્તાનના પૈશાચિક અનાચારો તથા અત્યાચારો સવથા અસહ્ય થઇ પડતા પશ્ચિમ ભારતના કેટલાક અગ્રગણ્ય હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓ રાજા ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચન્દ્રને પોતાના અગ્રણી કિંવા નેતા તરીકે સ્થાપીને પૃથ્વીરાજ પાસે તેની રાજધાનીમા આવી લાગ્યા હતા તે આગતુક હિન્દુ રાજાઓના ઉદાસ મુખારવિન્દોને જોઈને પૃથ્વીરાજના હૃદયમા સ્વાભાવિક જ અમુક પ્રકારની ઈંકાનો સમુદ્ભવ થતા તેણે જ્યારે તેમના અચાનક આગમનના કારણુને જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યાર પૃથ્વીરાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમા તેમના નેતા ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચન્દ્રે એ નરેન્દ્ર-ગઢના આગમનના કારણુને દર્શાવતા જે નમ્ર વાક્યો ઉચ્ચાર્યા તે એ હતા કે 'હે મહાપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ, શાહજહાન ગોરી નામક એક અસહમાન સુલ્તાન ભાગતવાસી ક્ષત્રિયોના ગભ્યોને સર્વથા નષ્ટ તથા નિર્મૂલ કરી નાખવામાટે ભારતમગનમા ધૂમકેતુ પ્રમાણે ઉદિત થઇ ગયો છે, તેણે ભાગતવર્ષના હિન્દુરાજ્યોના અનેક નગરોને દસ્યુ પ્રમાણે લૂટી લીધા છે, ત્યાર પછી અગિના મુખમા સમર્પિત નિર્દયતાથી ભસ્મેલીભૂત કરી નાખ્યા છે અને જે કેાઇ 'પણ હિન્દુ રાજ્યાધિકારી આત્મરક્ષા રાજ્યરક્ષા પ્રજાંરક્ષા તથા ધર્મરક્ષા માટે પોતાના શત્રુઓને ધારણ કરીને તેની સાથે મુઠ્ઠા કરવાને તૈયાર

યાવ ઇ તે દુર્ભાગી હિન્દુ રાજ્યકર્તા તેના, હસ્તથી તત્કાળ ચમરા-
જના આવાસનો અતિથિ થઇ જાય છે, એવી ધોર પરિસ્થિતિ અત્યારે
ઉપસ્થિત થઈ ગઈ છે અને તેથી અમે એ દારુણ સંકટના નિવારણ-
માટે આપ શ્રીમાનની સદાયતાની યાચના કરવાના આશયથી જ
આપ શ્રીમાનના દ્વારમાં આવી લાગ્યા છીએ. ”

અર્થાત્ તે હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓના આગમનના કારણથી
આ કથાના અવલુથી પ્રચંડ પરાક્રમશાલી પૃથ્વીરાજ અતિશય ક્રોધાપ-
માન થઇ ગયો અને એ ક્રોધના આવેશમાં જ તેણે તત્કાળ એવી
બીજી પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે : “ જો એ સુસ્તાનનામધારી ” સ્વયંભુવ-
પતિ શાહશુદ્ધીન ગોરીને ગિરફતાર અથવા બંદિ કરીને તેના ગર્વથી
ઉન્નત થયેલા મસ્તકને હું આપ સર્વ હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓના ચર-
ણોમાં ઝુકાવવાના અવસરને અર્ધ સમયમાં જ ન લાવી બતાવું, તો
મને આપ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ નામથી ઝોળખમે જ નહિ અને મને
કોઇ એક શ્વદ અથવા વર્ણસંકર જ માની લેશે ! ”

આ બીજી પ્રતિજ્ઞાથી બહુ ધકેને પોતાની સુસન્નિવૃત્ત પ્રચંડ
સેના સહિત અર્ધ સમયમાં જ પૃથ્વીરાજ સુસ્તાનની દિશામાં એટલા-
માટે વેગપૂર્વક પ્રસ્થાન કરી ગયો કે તે વેળાએ સુસ્તાન શાહશુ-
દ્ધીન ગોરી તે સ્થાનમાં તુફાન કરી રહ્યો હતો ત્યાં તરાર્ધન નામક
સ્થાનના નિઃકટવર્તી મયદાનમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તથા શાહશુદ્ધીન
સુસ્તાનનો મહાબીપણ્ય મંત્રામ થયો અને એ સંત્રામમાં પૃથ્વીરાજ
ચૌહાણે ગર્વિષ્ટ ગોરી સુસ્તાનને પૂર્ણ પરાજિત કરી પોતાનો રાજ-
બંદિ કરી લઇને પોતાની ઉપર્યુક્ત બીજી પ્રતિજ્ઞાને અક્ષરશઃ પૂર્ણ
કરી બતાવી. ત્યાર પછી શરણાગત હિન્દુ રાજ્યોને તેમનાં પોતાનાં
રાજ્યો પાછાં મેળવી આપીને ચૌહાણે વંશાવતંસ વીરસિરોમણિ
પૃથ્વીરાજ પોતાની વિજયવૈજયંતીને ફરકાવતો વિજયનાદ સહિત
પાછો સુખરૂપ પોતાની રાજધાનીમાં આવી લાગ્યો. આ ઘટનાના

મંત્રધર્મા એમ કહેવામાં આવે છે કે પૃથ્વીરાજ પોતાના રાજ્યદિ
મુસ્તાન શાહજુદીન ગોરીને પણ પોતાની સાથે પોતાની રાજધાનીમાં
સષ્ટ આવ્યો હતો અને ત્યાં દર તરીકે તેની પાસેથી દાદશ હસ્તી
(બાર દાથી) તથા એક ચત્ર અથો (એક સો થોડા) લઇને તેણે
ક્ષમાની માયના કરવાથી પોતાના સામ્રાજ્ય અનુસાર તેને બધન-
મુક્ત કરી દેવાની ઉદારતા દર્શાવી દીધી હતી. વિદેશી તથા વિધર્મી
મુસ્લિમ મોર્ચિખો (ઇતિહાસલેખકો)ના લખેલા ફારસી ભાષાના
અમુક ઇતિહાસોમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તથા શાહજુદીન ગોરી
મુસ્તાનના મુસ્તાન પ્રદેશમાં થયેલા ધોર સમામનાં જે વર્ણનો લખાયેલાં
છે તે વર્ણુને તે પણ અમો અર્થો પ્રકાશિત કરી દેવાના કાર્યને એટલામાટે
ઉચિત માનીએ છીએ કે તે વર્ણુનો મુસ્લિમ મોર્ચિખોની લેખનીયા
લખાયેલાં હોવાથી અને મુસ્લિમ મોર્ચિખોને પણ પૃથ્વીરાજ ચૌહા-
ણના વિજયને અનિચ્છાપૂર્વક અમુક પરિમાણમાં અવસ્થ સ્વીકારવો
પડેલો હોવાથી એક વિશિષ્ટ દષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક
પરિશિષ્ટલેખનના આશયની મિદ્ધિમાટે અતિશય ઉપયુક્ત તથા
પ્રત્યગ પ્રમાણસ્વરૂપ છે.

‘તખ્તને નાસિગી’ નામક ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિ-
હાસમાં એ મુદ્દના સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે:
“મુસ્તાન શાહજુદીન ગોરીએ સરહિન્દ નામક સ્થાનને સર કરી
લીધું અને તેની વ્યવસ્થાના બારને જિયાઉદ્દીન નામક એક કાજીના
હસ્તમાં મોંપીને તે પાછો ગજનીના માર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ
રાયકોત્તા પિથોરા (પૃથ્વીરાજ)ના આક્રમણના સમાચાર માલખાને
તે પાછો હિન્દુસ્થાનમાં આવી. લાગ્યો અને તરામન પાસે તેના
પિથોરા સાથેના જગત્નો રંગ જામી ગયો. હિન્દુસ્થાનના સર્વ હિન્દુ
રાજાઓ રાયકોતાની સાથે હતા મુદ્દમાં લડતી વેળાએ મુસ્તાને
દિલ્લીના રાજા ગોવિન્દરાય ઉપર હલ્લો કર્યો. ગોવિન્દરાય એ
વેળાએ દાથીની પીક પરની અંબાડીમાં વિરાજેલો હતો. મુસ્તાને

યથેવો હોષને બંગાલની રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીની રાખા દ્વારા
સુપ્રાકિત થઇને પ્રકાશિત પણ થઇ ગયો છે એટલે ઇતિહાસના
અભ્યાસકોમાટે એ કાવ્યના ઉપયોગનો માર્ગ ઉન્મુક્ત થઇ ગયો છે.

સંયુક્તા (સંયોગિતા) હરણની કલ્પના

‘પૃથ્વીગળ રાસો’ માના એક વિશિષ્ટ સ્થાનમા એવો ઉદ્દેશ્ય
કરવામાં આવ્યો છે કે “કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજા વિજયપાલે
ફિલીપીના પોતાના સમકાલિક તોમરવશી રાજા અનંગપાલ સાથે
યુદ્ધ કરવાના આશયથી દિલ્લી પર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ સોમેશ્વર
ચૌહાણ તથા અનંગપાલ તોમરની મહાબલશાહિની સેના સમક્ષ તેને
અર્પણ પગાજિત થવાનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો આ ઘટના ઘટી
ગયા પછી વિજયપાલે અનંગપાળની દ્વિતીયા કન્યા સુન્દરીદેવી સાથે
લગ્નસંબંધ કર્યો હતો અને એ દાપાયમેન ધના યોગે તેને જયચન્દ નામક
પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હતી વિજયપાલે પોતાની દિગ્વિજયયાત્રાના
સમયમા પૂર્વભારતના સાગરતટનર્તી કંટક નામક ગાળ્યના સૌમવશી
રાજા સુકુન્દરેર ઉપર ચઢાઇ કરી હતી પરંતુ સુકુન્દરે તેનું અતિશય
ઉત્તમ સ્વાગત કરીને વિપુલ ધનમપત્તિ માથે પોતાની કુમારિકા
કન્યાને પણ તેના ચરણોમા સમર્પો દીધી હતી, કિંતુ તે કન્યા સાથે
પોતે લગ્નસંબંધ કરી લેવાને બદલે નિજવપાલે તે કન્યાને પોતાના
પુત્ર જયચન્દ માથે લગ્નસંબંધ કરાવી દીધો હતો આ લગ્નના
ફળ તરીકે જયચન્દને સુયુખ્તા નામક એક કન્યાગત્નની પ્રાપ્તિ થઈ
હતી કે જેને સંયોગિતા નામથી પણ ઓળખવા તથા ઓળખાવવામા
આવે છે કંટકથી આગળ વધીને વિજયપાલ સેતુમંધ રામેશ્વર
પર્વન્ત પહોંચ્યો હતો અને લાંબી પાછા વળતી વેળાએ તેણે તેનંગ,
કર્ણાટ, મિથિલા, પુરગલ, આસેર, ગુર્જર, ગુડ, મગધ તથા
કલિંગ આદિક અનેક દેશોને જીતી લીધા હતા આ સર્વ દેશોના
રાજાઓ ઉપર વિજય એળવી લીધા પછી તે પદનપુર (અજયદિલ્હવાડ

પાટણ)ના રાજા ચૌહાણ હીમ ઉપર વિજયપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી ચડી ગયો હતો અને ચૌહાણ ભીમે પોતાના મુચરાન્દારા ચૌહાણ નજરાણ પાસે તેના વર્ચસ્વને સ્વીકારી મત્કરપૂર્વક તેને ત્યાંથી વિદાય કરાવી દીધો હતો. અર્થાત્ આવી રીતે વિજયપાસે ભારત-વર્ષના મર્વ રાજાઓ ઉપર વિજયદ્વારા પોતાના વર્ચસ્વને સ્થાપી દીધું હતું; પરંતુ અજયમેરના ચૌહાણવંશી રાજ્યકર્તાએ જ તેના વર્ચસ્વનો સ્વીકાર ન હોતો ક્યો અને એટલામાં વિજયપાસે સ્વર્ગવાસી થઈ જતાં ચૌહાણરાજાને નમાવવનો તેનો અભિલાષ તેના મનમાં જ રહી ગયો હતો. વિજયપાસે પછી તેનો પુત્ર જયચન્દ કલ્ચકુળનો સિદ્ધાસનાધિષ્ઠિત રાજા થયો હતો અને તેના હૃદયમાં 'રાજમૂલ' નામક યજ્ઞ કરવાની તીવ્ર આકાંક્ષા થતાં તેણે ભારતવર્ષના તે સમયના સર્વ રાજાઓને એ રાજમૂલ વચના પ્રસંગે કલ્ચકુળ નગરમાં પધારવાનાં યથાનિયમ નિમંત્રણો મોકલી દીધાં હતાં. અર્થાત્ પૃથ્વી-રાજાને પણ આ નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ પૃથ્વીરાજે આ નિમંત્રણનો સ્વીકાર ન હોતો ક્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જયચન્દની આ ધૃષ્ટતાથી ક્રોધાવમાન થઈને તેણે તેના જંધુ બાલુકરાય ઉપર ચઢાઈ મણુ કરી દીધી હતી. તેણે બાલુકરાયના પ્રાન્તના મુખ્ય નગર બેખુદપુરને તૂટી લીધું હતું અને મુદ્દમાં બાલુકરાયને મારી નાખ્યો હતો. અર્થાત્ આ ઘટના થઈ જતાં બાલુકરાયની વિધવા પત્ની હૃદયભેદક વિલાપ કરતી કલ્ચકુળ નગરમાં મદારાજા જયચન્દ, પોતાના જ્યેષ્ઠ, સમસ્ત પટોંગી મઘ અને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના હસ્તથી પોતાના થયેલા સર્વનાશની કથા અશ્રુપાતપૂર્વક હતી સંભળાવી. આ શોકકારક સમાચાર સાંભળીને મદારાજા જયચન્દે પૃથ્વીરાજ પર ચઢાઈ કરવાની પોતાની ઈચ્છા પોતાના મંત્રિમંડળને દર્શાવી; પરંતુ તેના મંત્રિમંડળે એવો પરામર્શ આપ્યો કે: "ત્રેવાડના મદારાજા સમર્થસિદ્ધને આપણા પક્ષમાં મેળવી લીધા વિના પૃથ્વીરાજને પરાજિત કરી શકાય, એ ઘટના અંગેને

તેના મુખમંડળ ઉપર લાલનો પ્રહાર કરવાથી તેના એ દાંત ટૂટી ગયા હતા. રાજાએ ક્રોધાવમાન મધને મુસ્તાન ઉપર સામે રાસ-પ્રહાર કર્યો અને તેના પરિણામે મુસ્તાન સલામતનો હાથ જખ્મી થઈ ગયો. એ જખ્મની પીડા અથવા વેદના એટલી બધી અસહ્ય થઈ પડી કે એ જખ્મ થયા પછી મુસ્તાનમાટે ઘોડા પર બેસવાનું કાર્ય સર્વથા અશક્ય થઈ પડ્યું અને મુસ્તાનની આવી નિરાશાજનક સ્થિતિને જોઈને તેના મુસ્લિમ સૈનિકો મપદાને જંગમાંથી એકદમ ભાગવા મંડી ગયા. મુસ્તાન પોતાના ઘોડા ઉપરથી જમીન પર પડકાઈ પડવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં એક બહાદુર ખિલજી જવાન મુસ્તાનના ઘોડા ઉપર ઝટ સવાર થઈ ગયો અને મુસ્તાનને રથમુખિમાંથી જોતજોતાંમાં સહીસલામત બહાર કાઢી ગયો. આ ઘટનાને જોઈને રાજપૂતો તેમની પાછળ પડ્યા અને ભાટીંગાના કિલ્લાને ઘેરી લઈને તેર માસ જેટલા કાલાવધિ પછી રાજપૂતોએ તે કિલ્લાને હતક કરી (છની) લીધો. ”

‘તારીએ ફરિસ્તા’ નામક ફારસી લખાવામાં લખાયેલા ઇતિહાસમાં એ સમાનના સંબંધમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરાયેલો મળી આવે છે કે : “મુસ્તાન મુહમ્મદ ગોરીએ દિબરી સન ૫૮૭માં પુનરપિ હિન્દુસ્થાન ઉપર હલ્લો કર્યો હતો અને અજમેરની કિશામાં આગળ વધતાં વચ્ચે ભાટીંગા નામક કિલ્લાને સર કરી લીધો હતો. ત્યાર પછી એક હજાર કરતાં કાંઈક વધારે ઘોડેસવાર અને તેટલા જ પૈદલ (પદાતિ) સિપાહીઓ સહિત માલિક જિયાઉદ્દીન ઘુલુજાને ત્યાંની વ્યવસ્થામાટે પાછળ રાખીને મુસ્તાન પોતે પોતાના દેશમાં પાછો જવામાટે તે સ્થાનમાંથી રવાના થઈ ગયો હતો. પરંતુ હજી તો તે માર્ગમાં જ હતો તેવામાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે : “અજમેરનો રાજા પિયોરા અને તેનો બાપા ચામુંડરાજ હિન્દુસ્થાનના અનેક હિન્દુ રાજાઓ સહિત બે લાખ અશ્વારોહી તથા ત્રીસ હજાર હાથીઓવાળા નિશાળ સૈન્યને લઈને ભાટીંગાના

માર્ગમા અગ્રગામી યર્ધ ચૂક્યા છે. ' અર્થાત્ આ સમાચાર સાલણીને સુસ્તાન ભટ્ટીડાથી આગળ વધીને સરસ્વતી સરિતાના તીરપ્રાતમાંના તરાઈન નામક ગ્રામ મમલ પહોંચી ગયો કે' જે ગ્રામ સ્થાનેશ્વરથી સાત કોશ (ગાઉ) તથા દિલ્લીથી આણીસ કોશના અંતરે આવેલું છે એ જ સ્થાનમા એ ઉભય પક્ષોનો ધનવોર સંગ્રામ થયો અને હિન્દુઓનો પહેલો હલ્લો ચતાની સાથે જ સુસ્તાનની ફોજ મથદાને જંગમાથી દૂરાર થઈ ગઈ. પરંતુ સુસ્તાન પોતે પોતાના અદ્ય સખ્ય સૈનિકો સહિત શત્રુ સાથે મંગ્રામ કરતો રહ્યો હતો, એટલે આવપડરાયે (આમુડગાજે) પોતાના ગજરાજને સુસ્તાન ઉપર ચલાવ્યો, પરંતુ સુસ્તાને આવપડરાયના મુખ ઉપર ભાવાનો પ્રહાર કરતા આવપડરાયના કેટલાક દાત દૂટીને પડી ગયા એટલામા દિલ્લીના રાજાએ સુસ્તાનના હાથમા એક બાણ મારવાથી સુસ્તાનનો હાથ મખ્ત જખ્મી થઈ ગયો અને તે એ જખ્મના યોગે મૂર્ચ્છિત થઈને પોતાના ઘોડા પરથી પડી જવાની અણીપગ આવી લાગ્યો હતો એટલામા એક મુલાજિમે (સેવકે) તેના ઘોડાપગ ચઢીને તેને સભાળથી પકડી લીધો અને ત્યાર પછી જંગના મથદાનમાથી તે વશદાર સેનક સુસ્તાનના ઘોડાને એકદમ દોડાવીને બહાર કાઢી ગયો. લગભગ વીમ કોશ જેટલા અંતર પર્યંત રાજપૂતોએ તેમનો પીછો કર્યો અને ત્યાર પછી ભટ્ટીડાના કિલ્લાની ચારે તર્ફ ચેરે નાખી દઈને તેમ મહિના જેટલા સમય પછી તે કિલ્લાને પોતાના અધિકારમા લઈ લીધો "

જો આ વિજયના યોગે પૃથ્વીરાજની કીર્તિ દિગ્વિગતમા વિસ્તરી ગઈ હોય તો તે ઘટના સર્વથા સ્વાભાવિક હતી અર્થાત્ આ પ્રમુદ વિજયના સ્મારક તરીકે પૃથ્વીરાજના રાજકવિએ ' પૃથ્વી-રાજવિજય ' શીર્ષક એક ઐતિહાસિક કાવ્યની મસ્કૃત ભાષામા રચના કરી હતી એ કાવ્યમા આહાણુનો સત્ય તથા પ્રામાણિક ઇતિહાસ વર્ણવાયનો છે અને સરભાગ્યવશાત્ એ અથ ઉપવખ્ય

મર્ત્યા અમંજનીય જણાય છે એટલામાટે સર્વથી પ્રથમ સમરસિંહને આપણા પક્ષમાં મેળવી લેવાનો જ આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે. ” પોતાના મંત્રીઓના આ ઉપદેશને સાંભળીને મહારાજ જયચન્દે રાવળ સમરસિંહજીને પોતાના આરંભેલા યત્નમાં પધારવાની આમંત્રણપત્રિકા ત્રણી મોકલી અને તેની સાથે કેટલાક વિશિષ્ટ લાભોના લેખમાં પણ તેને લપટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મેવાડના રાવળ સમરસિંહે તેના યત્નમાં પધારવાની અવિચારશીલતા ન દર્શાવી અને તેના આમંત્રણનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અસ્વીકાર કરી દીધો. પોતાના આ પ્રયત્નને નિષ્ફળ થયેલો જોઈને સાહસી જયચન્દે પૃથ્વીરાજ તેમ જ સમરસિંહ ઉભય ઉપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને તે ઉપરાંત પૃથ્વીરાજ ખાસેથી પોતાના માતામહત્તા દિક્ષી રાજ્યના અર્ધ ભાગને મેળવવાની આકાંક્ષાને પણ હૃદયમાં ધારણ કરી લીધી. અર્થાત્ તેણે પોતાના વિશાલ સેન્યને બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને એક વિભાગને દિક્ષીની દિશામાં અને દ્વિતીય વિભાગને મેવાડના માર્ગમાં વિદાય કરી દીધો. પરંતુ દુર્ભાગવશાત્ એ બંને સ્થાનોમાથી તેની સેનાએ પૂર્ણ પરાજય પામીને કાન્યકુબ્જમાં પાછી આવી લાગી. આ પરાજયથી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને મહારાજ જયચન્દે પૃથ્વીરાજની એક સુવર્ણમૂર્તિ તૈયાર કરાવીને તેને રાજસૂય યજ્ઞના મંડપદ્વારમાં દ્વારપાલના સ્થાનમાં દંડાયમાન કરાવી દીધી. આ રાજસૂય યજ્ઞની સાથે સાથે જયચન્દની રાજકુમારી સંયુક્તા (સંયોગિતા) ના સ્વયંવરનો સમારભ પણ થવાનો હતો અને પૃથ્વીરાજની અનન્ય વીરતાના સર્વ જ્ઞતાન્તો પ્રથમથી જ તે શુદ્ધિ-શાંલિની રાજનન્દિનીના સાંભળવામાં આવી ચૂક્યા હતા એટલે તે યુવતી રાજદુહિતાએ પૃથ્વીરાજ ઉપર સુગ્ધ યજ્ઞને પોતાના પતિ તરીકે તેના કંઠમાં જ વરમાળા સમર્પવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો અર્થાત્ જ્યારે તે વરમાળાને પોતાના કર-કમલમાં ધારણ કરીને સ્વયંવરમંડપમાં આવી લાગી ત્યારે અનેક

રાજાઓ તથા રાજકુમારો વરમાળાને પોતાના કંઠમાં સમર્પાયલી જોવાના અભિલાષને સેવતા રાજકુમારી પ્રતિ આશાતુર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા; પરંતુ રાજનન્દિનીએ તે સર્વ રાજાઓ તથા રાજકુમારોની આશાના દુર્ગને ધરાશાયી કરીને પૃથ્વીરાજની સુવર્ણપ્રતિમાના કંઠમાં જ, પોતાના પૂર્વ નિશ્ચય અનુસાર, વરમાળા સમર્પી દીધી. પોતાની પુત્રીના આ અવિચારયુક્ત કૃત્યને જોઈને મહારાજ જયચન્દના કોપનો અવધિ થઈ ગયો અને તેણે પોતાની એ પિતૃવિરોધિની પુત્રીને ગંગા નદીના તટ પરના એક ઔકાંતિક મહાવ્રયમાં બંદીનીના રૂપમાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરાવી દીધી. પૃથ્વીરાજને પણ પોતાના ગુપ્તચરો દ્વારા કાન્યકુબ્જમાં ઘટતી સર્વ ઘટનાઓના વિસ્તૃત સમાચાર પદ્માસમય મળ્યા કરતા હોવાથી આ ઘટનાના સમાચાર સાંભળતાંની સાથે જ તે પોતાના સૈન્ય સહિત વાયુના વેગથી કાન્યકુબ્જ પર ચઢી આવ્યો અને બીષણ યુદ્ધ કરીને અને પોતાની પત્ની સંયુક્તાદેવીને ત્યાંથી હરીને નિર્વિધ્ન પોતાની રાજધાની દિલ્લીમાં લઈ આવ્યો જયચન્દ પોતાના આ પરાજયથી અત્યંત લાજિજ્જલ થઈ ગયો અને બે દિવસ પછી તેણે પોતાના ઓકણક નામક પુરોહિતને મોકલીને વિધિપૂર્વક સંયુક્તાદેવીને પૃથ્વીરાજ સાથે લગ્નસંબંધ કરાવી દીધા. ”

‘પૃથ્વીરાજ રાસો’માંના આ ઉપર્યુક્ત કથનમાંની બેક ઘટનાઓને જો વળ્યું કરવામાં આવે, તો વિજયપાલના સ્વર્ગવાસ પછી જયચન્દના રાજ્યાભિષેક તથા જયચન્દ અને પૃથ્વીરાજની સંવત્ ૧૨૪૧-૪૨ ના સમયની આ સંસારમાંની વિદ્યમાનતા આદિક સર્વ ઘટનાઓ અથથી ઇતિપર્થન્ત અસલ, અવાસ્તવિક તથા સર્વથા કપોતકદિપ્ત છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંશમાત્ર પણ મંશય છે જ નહિ; કારણ કે, સોએશ્વરના સમયમાં દિલ્લીમાં અનગપાલનો રાજ્યાધિકાર હતો જ નહિ, તો પછી અનગપાલની પુત્રી મુન્દરીના

વિજયપાન આથેના લક્ષ્મણધની કયા સત્ય હોયજ ક્યાંથી વાર ?
 અર્થાત્ એ કયા પણ સર્વથા કષોયકલ્પિત છે અને તે પછીનો
 વિજયપાસના દિગ્વિજયનો વૃત્તાન્ત પણ સર્વથા નિર્મૂલ્ય તથા
 નિગધા છે, કારણ કે, વિજયપાસના સમયમા કટક પ્રદેશમા સોમ
 વશી મુકુન્દદેવનો નહિ, કિન્તુ ગંગવશી રાજાઓનો જ રાજ્યા
 ધિકાર વિદ્યમાન હતો એ જ પ્રમાણે તે સમયમા ગુજરાતના અણહિ
 લ્યપુ પાટણનો રાજ્યકર્તા લોળા લીમ ન હતો કિન્તુ જ્ઞેનધર્મ-
 પતિયોપક કુમારપાળ પાટણના રાજસિંહાસનને દીધાથી ગ્યો હતો,
 કારણ કે, કાન્યકુબ્જના મહારાજ વિજયપાસને વિક્રમ સંવત્ ૧૨૧૧
 પછી જ રાજ્યાધિકારની પ્રાપ્તિ થઇ હતી અને વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૬
 મા તેનો દેહાન્ત થઇ ગયો હતો ગુજરાતમા સંવત્ ૧૧૯૯ થી ૧૨૪૦
 પર્વન્ત મોલકીવશજૂપણ કુમારપાળનો રાજ્યાધિકાર વિદ્યમાન હતો
 અને લોળા લીમના રાજ્યાધિકારની ઘટના તો ઠેક વિક્રમ સંવત્ ૧૨૩૫
 મા ઘડી હતી એ જ પ્રમાણે કાન્યકુબ્જનરેશ જયચન્દના સમયમા
 મેવાડનો ગણે પણ રાવલ સમરસિંહ ન હતો, કિન્તુ સૌવતસિંહ
 (સામતસિંહ) તથા તેના કનિષ્ઠ ગર્હ કુમારસિંહનો રાજ્યાધિકાર
 મેવાડમા વર્તમાન હતો સમરસિંહ તો કુમારસિંહની પાચમી પેઢીએ
 અસ્તિત્વમા આવ્યો હતો અને તે વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૮ પર્વન્ત આ
 નંધર વિશ્વમા વિદ્યમાન હતો આ જ પ્રમાણે મહારાજ જયચન્દના
 હસ્તથી ગાજસય યદુ થવાની યદુની સાથે સ્વયંવરસમારંભની
 તેમજ અષ્ટધીરાજના હસ્તે થયેલા સયુક્તાદરણ આદિક ઘટનાઓની
 કથાઓ પણ અસત્ય તથા કાલ્પનિક હોઈને ઇતિહાસની
 દૃષ્ટિથી લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસપાત્ર નથી એ સર્વથા નિસંશય વાર્તા
 અત્યાર સુધીમા રાજ જયચન્દના અનેક દાનપત્રો (તામ્રપત્રો)
 મળી આવેલા હોવાથી તે એક મહાદાનેશ્વર મહારાજ હતો,
 એ વાર્તા તો સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ ગય છે, કારણ કે અનેકવિધ
 અવસરોમા તે જુમિના વિશાળ ખડો દાનમા આપી દેતો હતો એ વાર્તા

તેનાં મળી આવેલાં એ દાનપત્રોના યોગે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જાણ-
વામાં આવી શકે છે. અર્થાત્ જો તેણે રાજસૂય યજ્ઞ જેવા યજ્ઞોના સમારંભ
કર્યો હોત, તો એ નિશ્ચિત વાર્તા હતી કે એવા અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ
પ્રસંગે તેણે કેટલાંય આમો દાન તરીકે આપી દીધાં હોત। પરંતુ
એવા પ્રકારના તેના દાનના પરિચાલક દાનપત્રો પણ અત્યાર સુધી
કોઈ પણ સ્થાનમાંથી કોઈને નથી મળી આવ્યા તેમ જ કોઈ શિલા-
લેખ કિંવા પ્રાચીન પુસ્તકમાં પણ તેના એ રાજસૂય યજ્ઞોના અદ્ય
સ્વરૂપ ઉલ્લેખ પણ કોઈના જોવામાં નથી આવી શક્યો. હવે આપણે
કાન્યકુબ્જના રણક્ષેત્રમાં થયેલા પૃથ્વીરાજ તથા જયચન્દના પાર-
સ્પરિક સંગ્રામ તથા સયુક્તાદેવળની ઘટનાને આવી પરિસ્થિતિમાં
મત્ત ઘટનાઓ તરીકે કેવી રીતે સ્વીકારી શકીએ વા? અર્થાત્ આ
ઘટનાઓનો પણ કેવળ ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ વિના અન્યત્ર ક્યાંય કોઈ
પણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળી શકતો ન હોવાથી એ કથાઓને પણ
કેવળ કાલ્પનિક કથાઓ તરીકે જ સ્વીકારવી પડે છે ગવાલિપરના
તોમગવશી રાજા વીરમના પ્રસિદ્ધ રાજકવિ નયચન્દ સૂરીએ વિક્રમ
ગંવત ૧૪૪૦ની લગભગમાં જે ‘હુમ્મીર મહાકાવ્ય’ નામક સંસ્કૃત
ઐતિહાસિક કાવ્યની રચના કરી હતી તેમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના
જીવનનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે; એ જ પ્રમાણે એ જ
કવિશ્રીએ ‘રમામંજરી’ નામક જે એક નાટિકા રચેલી છે તે
નાટિકાનો પ્રધાન નાયક પણ કાન્યકુબ્જપતિ જયચન્દને જ બનાવેલો
છે; પરંતુ એ કાવ્ય તથા નાટિકામાં કોઈ પણ સ્થળે સંયુક્તાદેવળ
તથા પૃથ્વીરાજ અને જયચન્દની વચ્ચે થયેલા સંગ્રામનો નામમાત્રને-
માટે પણ કોો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો. આ સર્વ પરિસ્થિતિ
એ જ વાર્તાને નિર્વિવાદ મિદ્ધ કરી રહી છે કે વિક્રમ સવત ૧૪૪૦
પર્યન્ત તો આ કાલ્પનિક કથાઓની સ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં
ન હોતું આવ્યું

દ્વિતીય મુસ્લિમ સત્રામ

૧ પૃથ્વીરાજના હસ્તથી થયેલા પોતાના પ્રથમ પરાજયના યોગે મુમક્ષુમાન સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરીના હૃદયમા શોકનો એટલો ને એવો તો પ્રયડ આઘાત થઇ ગયો હતો કે તેને રાત્રિના સમયમા શાત નિદ્રાનો ઉપભોગ પણ મળી શકતો ન હોતો મનોરજનના સહ આવધિ સાધનો તેના શોકને શમાવી શકતા ન હોતા તેને ભોજન પણ ભાવતું ન હોતું અનેકઉત્તમ વસ્ત્ર આદિકને શરીરપર ધારણ કરવાના તેના મોહનો સર્વથા લોપ થઇ જવાથી તે એક સામાન્ય મનુષ્ય પ્રમાણે ચિન્તામસ્ત અવસ્થામા જ પોતાના દિવસોને વીતાડવા કરતો હતો અને પોતાના સૈન્યની અભિવૃદ્ધિના કાર્યમા જ અઘૌમહર નિમમ રહ્યા કરતો હતો અર્થાત્ પરાજય પામ્યા પછી કેવળ એ વર્ષ જેટલા કાલાવધિમા જ તે સુસ્તાન મુનરપિ પોતાના સૈન્યને સપૂર્ણ સુસન્નિજત કરી લઇને હિન્દુસ્થાનમા આવી ધમકયો અને તેણે દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજ સાથેના પોતાના દ્વિતીય વારના મત્રામને આરબી દીધો ઉપર જેના નામનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે હુમ્મીર મહાકાવ્ય મા એ બીજી વારના મુસ્લિમ સત્રામનો વૃતાત નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્ણવાયલો છે —

૧ શાહજુદીન ગોરી પૃથ્વીરાજ પાસેથી પોતાના પરાજયનો બદલો લેવામાટે સાત વાર પૃથ્વીરાજ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો અને એ માત્રે વાર પૃથ્વીરાજના હસ્તથી ભયકર સ્વરૂપમા પરાજિત થવાના પ્રસંગો જ તેને પ્રાપ્ત થયા હતા અર્થાત્ આવી પરિસ્થિતિને જોઇને અંતે તેણે હજમપ્રથમના બળથી પૃથ્વીરાજ ચાહાણને પરાજિત કરવાનો પોતાના મનમા નિશ્ચય કરી લીધો અને ઘટેક દેશનાં રાજની સહાયતા તથા સહકારિતાના બળે અચ્ચાનક દિલ્લીપર હત્તો કરીને દિલ્લીનગરને હસ્તગત કરી લીધુ આ સમાચાર જ્ઞારે પૃથ્વીરાજના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેના મુખમાંથી જે સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર

નીકળ્યા તે એ હતા કે: 'એ મૂર્ખ યવન સાત સાત વાર મારા હસ્તથી પરાજિત થવા છતાં વળી પાછો અહીં આવીને બાલ્યએષ્ટા કરીને પોતાની મૂઠતાનો જ પરિચય કરાવી રહ્યો છે ! અર્થાત્ આ કાંઈક અભિમાનદર્શક ઉદ્ગાર કાઢીને તે પોતાના અલ્પસંખ્ય કિંવા પરિમિત સૈન્ય સહિત શાહશુદ્દીન ઉપર આક્રમણ કરવાને પોતાના સ્થાનમાંથી બાલ્યતો યઈ ગયો. પૃથ્વીરાજના અચંડ શૌર્ય તથા બળને પોતાને અનેક વાર પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂકેલો હોવાથી સુસ્તાન શાહશુદ્દીન ગોરી પૃથ્વીરાજના દર્શનમાત્રથી જ ભયભીત થઈ ગયો અને સહજ વિજય-પ્રાપ્તિની સંભાવનાને ન બેધને રાત્રિના અંધકારાવૃત્ત સમયમાં તેણે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર શુભેચ્છક પુરોહાદારા પૃથ્વીરાજના અશ્વ-પાલ તથા વાઘવાહકોના હસ્તમાં રિશ્વતખેર તથા વિપુલ ધન મોકલી દીધું એટલે એ ધનના લોભમાં લપટાઈને પૃથ્વીરાજના અશ્વપાલ તથા વાઘવાહકો ગુપ્ત રીતે શાહશુદ્દીનના પક્ષમાં મળી ગયા. પ્રાતઃકાળ થતાં જ સુસ્તાનના સૈનિકોએ ચારે દિશાથી રાજપૂત સેનાને ઘેરી લીધી. અર્થાત્ આવા અવસરને અચાનક આવી લાગેલો અવસરોકાને પૃથ્વીરાજના રણશૂર રાજપૂત સૈનિકોએ પણ પોતાના રાજાઓને ધારણ કરી લીધાં, પરંતુ રિશ્વતખેર તથા સ્વામિદોહી અશ્વપાલે પોતાના સ્વામી પૃથ્વીરાજને સંગ્રામ-અશ્વને બદલે નાટ્યારંભ-અશ્વ ઉપર આરૂઢ કરી દીધો એટલે તે અશ્વ રણવાઘના નાદને સાંભળતાં જ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર મનોહર નૃત્ય કરવા મંડી ગયો અને તેથી પૃથ્વીરાજનું ધ્યાન મુગ્ધામને બદલે તે અશ્વના નૃત્યના અવસરો-કનમાં લાગી ગયું. અર્થાત્ આવા અલભ્ય અવસરને હસ્તમાં આવી, લાગેલો બેધને શત્રુઓએ તેના એ અશ્વને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. પૃથ્વીરાજને જ્યારે પોતાની સત્ય ગંભીર સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું ત્યારે તે તત્ક્ષણ પોતાના અશ્વ ઉપરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને પોતાના હસ્તમાં બળ્મને ધારણ કરીને સિદ્ધનાદપૂર્વક શત્રુઓને મંદા-રવા મંડી ગયો. એટલામાં કાંઈ યવન સૈનિક પાછળથી તેના મગામાં

ધનુષ્ય નાખી દઈને તેને પૃથ્વીપર પછાડી નાખ્યો અને અન્ય યવન સૈનિકોએ તેને સ્ફૂર્તિપૂર્વક બાધી લઇને બદિ કરી લીધો. આવી રીતે દૈવયોગ, વસ્તુતઃ દુર્દેવયોગથી પૃથ્વીરાજ જેવો પ્રચંડ તથા અજેય યોધ પુરુષ સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરીના પળમાં રાજબદિ તરીકે સપડાઈ ગયો. એ જ સમયની લગભગમાં, જેને પૃથ્વીરાજે સુસ્તાનના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરવામાંટે પ્રયત્નથી જ રાના કરી દીધો હતો તે વીર ઉદયરાજ પણ આવી લાગ્યો અને તેને આવી લાગેનો જોઈને સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરી ભયભીત થઈ દિલ્લીનગરના આબપતર બાગમાં પેસી ગયો. પૃથ્વીરાજના શત્રુઓના હસ્તમાં સપડાઈ જવાના સમાચારના શ્રવણથી વીર ઉદયરાજના અતઃકરણમાં અત્યંત તીવ્ર ખેદ થવા લાગ્યો અને પોતાના સ્વામીને આવા મંકડમાં ત્યજીને આશ્વા જવાનું કાર્ય તેને ડાઘ પણ રીતે ઉચિત ન જણાયું. અર્થાત્ વીર ઉદયરાજ દિલ્લી નગરને અતુર્કિંશામાં ઘેરી લઈને એક માસ પર્યંત સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરી માથે અખંડ તથા અવિશ્રાત રણમમામ કરતો રહ્યો. એક દિવસ સુસ્તાન સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને કોઈ એક વ્યક્તિએ એવી પ્રાર્થના કરી કે 'અદારાજ પૃથ્વીરાજે આપને સાત સાત વાર સુહૃદ્ભૂમિમાં પકડી લીધા પછી બંધનમુક્ત કરી દેવાની ઉદારતા દર્શાવી હતી, તો આપ થીમાને પણ એક વાર તો તેમને બંધમુક્ત કરી દેવાની ઉદારતા અવશ્ય દર્શાવવી જોઈએ' પરંતુ સુસ્તાને કોપા યમાન થઈને આ પ્રાર્થનાનો એ શબ્દેવ્યારદ્વારા પ્રચંડ નિષેધ કરી બતાવ્યો, કે 'જો સુસ્તાનેને તમાગા જેવા પરામર્શદાતા મંત્રીઓ જ મળતા રહે, તો તેમના ગળ્યનો વિનાશ કિંમતુના સર્વનાશ થઈ જવામાં પળમાત્રનો પણ વિનબ થવા ન પામે એ સર્વથા નિસ શય વાર્તા છે.' પછી સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરીએ પૃથ્વીરાજને બદિની અવસ્થામાં જ દુર્ગમાં મોકલી દીધો કે જ્યાં અંધ સમયમાં જ શોકના આઘાતથી તથા શત્રુઓદ્વારા અપાતી યત્રણાઓથી તેનો વ્યકાલ દેહાન્ત થઈ ગયો. આવી રીતે પૃથ્વીરાજના થયેના પરલોક-

વાસના સમાચાર સાંભળીને વીરવર્ધ ઉદયરાજ ગોડે પણ મુદ્દમાં કેસરિયાં કરીને પોતાના પ્રાણોને રણચંડીનાં ચરણોમાં નિર્ભયતાપૂર્વક સમર્પી દીધા ! ”

‘જામે-ઉલ્-હિકાયત’ નામક મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથમાં આ બીજી વારના સંગ્રામનો એવી રીતે ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે : “ જ્યારે મુલ્તાન શાહબુદ્દીન ગોરી બીજી વાર પૃથ્વીરાજ સાથેના સંગ્રામને આરંભવાની તૈયારીમાં હતો તે વેળાએ એ રહસ્ય તેના જાણુવામાં આવી ગયું કે : ‘રાજપૂતો સંગ્રામના સમયમાં પોતાના ગજરાજો (હાથીઓ)ને એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિમાં એવી રીતે બાંધી રાખી દે છે કે જેમને જોઇને વિરોધી પક્ષના અર્થે એકદમ ચમકી જાય છે.’ અર્થાત્ જ્યારે ઉભય પક્ષની સેનાઓ રણબૂમિમાં એકબીજાની સામે આવો લાગી અને સૈન્યોમાં જન્મે જાળૂ પ્રજ્વલિત પાવકનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો ત્યારે મુલ્તાને પોતાના સિંચાહીઓને એવી આજ્ઞા સંભળાવી દીધી કે : ‘પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતપોતાના તખ્તના અગ્રભાગમાં વિપુલ પરિમાણમાં ઇન્ધનો (જાળવાનાં લાકડાં)ને એકત્ર કરી રાખવાં ;’ ત્યાર પછી રાત્રિના મધ્યમાં તેણે પોતાના સૈન્યના એક વિભાગને એવી મૂચના આપી દીધી કે : ‘તમારે આખી રાત તમારા તખ્તોની આગળ પાવકને પ્રજ્વલિત રાખ્યા કરવો કે જેથી આપણા દુસ્મનોને એવો જ ભાસ થતો રહે કે મુલ્તાનની છાવણી આ સ્થાનમાં કાયમ છે.’ અર્થાત્ પોતાના સૈનિકોના એક વિભાગને આજ્ઞા પ્રકારની મૂચના આપીને મુલ્તાન પોતે પોતાના જાણના વિપુલ સૈન્યસંહિત લાંથી અન્ય દિશામાં પ્રવાણ કરી ગયો. હિન્દુ કિંવા રાજપૂત સૈનિકોએ મુલ્તાનના શિબિર-સ્થાનમાંના પ્રજ્વલિત અગ્નિને અવલોકીને પોતાના હૃદયમાં એવા વિશ્વાસને રિચર કરી લીધો કે : ‘મુલ્તાન હજી જ્યાં હતો ત્યાં જ છાવણી નાખીને પડેલો છે એટલે ચિન્તાનું કંઈ પણ કારણ નથી !’ પરંતુ મુલ્તાન આખી રાત પોતાના સૈન્ય સંહિત અખંડ તથા અવિચ્છાદ પ્રવાસ કરીને પૃથ્વીરાજની ચંદાવલ (સેનાના પૃથ્થભાગ)

સમક્ષ આવી ધમકચો. અને પ્રાત કાન ચતાની માથે જ રાજપૂતો ઉપર અચાનક હામગ્ર આક્રમણ કરીને તેણે રાજપૂતોની વિપુલ સંખ્યાનો મંદાર કરી નાખ્યો. આવી પરિસ્થિતિમા જ્યારે પ્રહલાગમાના રાજ પૂત સૈનિકો પોતાના અન્ય સૈનિકોના સ્થાનમા પહોચવામાટે પાછા હટવા લાગ્યા ત્યારે પૃથ્વીરાજ મુસ્તાનના આક્રમણને અટકાવવાના આદ્યથી પ્રહલાગ પ્રતિ અગ્રગામી થવા લાગ્યો. પરંતુ આ ધમાધમી થી તેના સૈન્યની વ્યવસ્થિતતાનો ભગ થઇ ગયો અને સત્રામગણેનો મમુદાય મખૂમા ન રહી શકવાથી સામાન્ય સ્વરૂપમા મગ્રામનો આગ્રહ થઇ ગયો. એ મગ્રામમા પૃથ્વીરાજ પગાળ્ય પામીને મુસ્તાનના પક્ષમા આવી ગયો અને મુસ્તાન રિજયપ્રાપ્તિપૂર્વક પોતાના રાજ બંદિને લઇને નિર્વિધિ દિલીમા પાછો આવી પહોચ્યો.

આ બીજી વારની લડાઇની તાલુબમઆસિરી નામક મુસ્લિમ ઇતિહાસકથમા જે હખીત આપવામા આવી છે તે એ છે કે દિન્દી સન ૫૮૭ (ઇ ૧૧૬૧)મા મુસ્તાન શાહબુદ્દીન ટોરીએ હિન્દુ સ્થાનપર ચડાઈ કરી હતી અને લાહોરમા આવી સરદાર કિનામુશ્શુ ૭ રહુદ્દીન હુમળને અજમેરના રાજના દરબારમા મોકલી એવા આશયનો સંદેશ પાઠવ્યો હતો કે તમે લુદ્ધ કર્યા વિના જ મુસ્તાન સ્થનામતની આધીનતાને સ્વીકારીને ઇસ્લામના અગીકાગદારા મુસલમાન થઇ જવાની વિચારશીલતાને દર્શાવી દો અને નહિ તો પછી પોતાના સર્વનાશમાટે તૈયાર થઇ જાઓ !' સરદાર હુમળએ અજમેરમા પહોચીને પોતાના આગમનનો આશય પૃથ્વીરાજને સ્પષ્ટ સંપ્રદેશમા સંભળાવી દીધો. પરંતુ પૃથ્વીરાજ પોતાની ક્રમ્પડ મેના તથા પોતાના અપરિમિત ઐશ્વર્યના બળથી મહોન્મત થઇને અમસ્ત વિશ્વને પરાજિત કરવાની મહત્વાકાંક્ષાને પોતાના હૃદયમા પળી ગયો હતો એટલે મુસ્તાનના સરદારના મુખથી માલગેના મંદિતનુ તેના હૃદયમા લેશમાત્ર પણ ઈષ્ટ પરિણામ સ્વાભાવિક જ ન થઇ શક્ય અને તેથી તેણે

સુલ્તાનના તે સરદારને અપમાનપૂર્વક ત્યાંથી વિદાય કરી દીધો. આ અપમાનથી કોપાયમાન થઇને સુલ્તાન પોતાના સૈન્યમહિત અજમેરના માર્ગમાં અગ્રેસર થવા લાગ્યો અને તેના આગમનના સમાચાર મળતાં જ જેની અપરિમિત વીરતાનો પ્રભાવ દરદરના દેશોમાં પણ વિસ્તરેલો હતો તે અજમેરપતિ મહારાજ કૌશા (પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ) પણ પોતાની અમખ્ય સેના સહિત એ સુલ્તાનને મંગ્રામમુખિમાં યોગ્યતા-પૂર્વક શત્રુસ્ત્રવડે સત્કારવાના આશયથી પોતાની રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. ગજરાજેના પૃથ્વેશમાં વિરાજેલા કૃષ્ણમુખ હિન્દુઓ શ્વેત શખેને વગાડવા લાગ્યા અને બહુ મમય પર્યાન્ત પ્રમદ નથા અવિઘ્નિત યુદ્ધ કર્યા પછી અન્તે મુસલમાનો ફતહયાબ (વિજયી) થતાં અજમેરનો ગજ (પૃથ્વીરાજ) સુલ્તાનના હાથમાં સપડાઇને કપડો થઇ ગયો, પરંતુ સુલ્તાને તેને ત્યાંના ત્યાં જ ભારી ન નાખતાં જીવનો રહેવા દેવાની ઉદારતા દર્શાવી દીધી. સુલ્તાન સલામતે અજમેર નગરમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંના હિન્દુ છુતખાનાં (દિવમંદિરો) ને જમીનદોજ (ધરાશાયી) કરાવી નાખીને તેમ જ કાફિર હિન્દુઓની દેવમૂર્તિઓને તોડી ફાડી નખાવીને તે છુતખાનાઓનાં સ્થાનમાં મોટી મોટી મસ્જિદો અણાવીને બની કરાવી દીધી. અજમેરના જ કાફિર રાજાને સુલ્તાને જીવનો રહેવા દેવાની દયા દેખાડી હતી, તે રાજા પૃથ્વીરાજ પ્રથમથી જ ઈસ્લામ તથા મુસલમાનોના મર્થપમા દિલ્લી નફરત ધરાવનારો હોવાથી સુલ્તાનના જિન્દાન-કારાગૃહ-માં પડ્યો પડ્યો પણ સુલ્તાનના વિનાશના પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો એટલે ન્યારે તેના એ પ્રયત્નોનો ભેદ સુલ્તાન સલામતના જાણવામાં આવી ગયો એટલે પછી સુલ્તાને તેના કતલનો હુકમ ફરમાવી દીધો અને સુલ્તાનના તે ફરમાન મુજબ તલ્વારના એક જ વારના કઠોર પ્રહારથી તેનો તત્કાળ શિરચ્છેદ કરી નાખવામાં આવ્યો ! એ પછી અજમેરનો રાજ્યાધિકાર પિયોરાના પુત્રના હસ્તમાં મગર્ષો દઇને સુલ્તાન પોતે દિલ્લીપર ચઢી ગયો; પણ દિલ્લીના રાજાએ સુલ્તાનના વર્ચસ્વને

સ્વીકારીને ખિરાજ (ખડણી) આપવાની શર્તને સ્વીકારી લેવાથી ત્યાં સંક્રામ કર્યા વિના સુસ્તાન પોતે પાછો ગજનીની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયો અને તેની સેના દિલ્લી રાજ્યની સીમાના ઇન્દ્રપત (ઇન્દ્રપ્રસ્થ) નામક ગ્રામમાં રહેવા લાગી "

એ જ વિગ્રહનો 'તમમતે નાસિરી' નામક મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથમાં જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે છે તે એ છે કે ખીજ વર્ષમાં જ સુસ્તાન શાહજુદીન ગોરી પોતાની નવી ફોજને તૈયાર કરીને પોતાના પરાજયનો બલ્લો લેવામાં હિન્દુસ્થાન પર પાછો ચઢી આવ્યો તેની સાથે મુઘનુદીન નામના જે એક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય હતો તેણે બિનરાજને એમ કહ્યું હતું કે તે વેળાએ સુસ્તાનના સૈનિકાની મંખ્યા એક લાખ ને વીસ હજારની હતી તેણે સગદિ નદીથી આગળ વધીને તરાઇન પાસેના સંક્રામમાં વિજય મેળવ્યો હતો. મુહમ્મદિયાઓ હિન્દુ સૈનિકો પતાયન કરી ગયા હતા અને રાજા પિથૌરા પણ પોતાના હાથી ઉપરની અબાડીમાંથી બેતરી ઘોડા પર સવાર થઈને જીવ બચાવવામાં પતાયન કરી ગયો હતો. પણ સરસ્વતી નદીના તીરપ્રાંતમાં પકડાઈ જતા તેને ત્યાં જ કતલ કરી - મારી - નાખવામાં આવ્યો હતો. દિલ્લીનો રાજા ગોવિન્દરાય પણ મુહમ્મદ મરાઈ ગયો હતો અને સુસ્તાને તેના મસ્તકને ને એ ટૂટેલા હાતિના ચિહ્નથી ઓગળી લીધું હતું કે જે હતોને તેણે જ એક વાર પોતાના બાબાના પ્રહારથી તોડી નાખ્યા હતા. અજમેર સજાનકના મર્વ પાર્વત્યે સ્થાનો સરસ્વતી પ્રદેશ તથા અન્ય પ્રાંતો સુસ્તાનના કબજામાં આવી ગયાં હતા. સુસ્તાન શાહ જુદીન ગોરીના આ વિજયની ધ્વજા ૬ રા ૧૧૬૨માં ધરી હતી.

પૃથ્વીરાજ રાસો માં આ મુહનો જે વૃત્તાન્ત અપાયો છે તે વૃત્તાન્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અત્યંત પૂર્વ અપાયલો હોવા છતાં અહીં શૃમ્પવાની અવિચ્છિન્નતામાં પ્રેરણાના દોષને સ્વીકારીને પણ અમે

તે વૃત્તાન્તને મરોપમાં પ્રખટ કરી દેવાનું ઉચિત માનીએ છીએ તે વૃત્તાન્તનો મારાશ એ છે કે 'આ બીજી વાગના યુદ્ધમાં શાહજીને ગોરી પૃથ્વીરાજને બદિ કરીને પોતાની માથે ગજની લાઇ ગયો હતો અને ત્યાં તેરો પૃથ્વીરાજને તેના નેત્રાને નષ્ટ કરી નાખીને શાશ્વત અધતા સમર્પા દીધી હતી આ ઘટનાને કેટલોક મમય વીતી ગયા પછી પૃથ્વીરાજના પરમમિત્ર ચન્દ બગદાબીએ ગજનીમાં પટ્ટાચી જઈને સુસ્તાન મમય પૃથ્વીગજના ધનુર્વિદ્યાવિષયક કૌશલ્યની અતિ-શય રસપૂર્ણ પ્રશંસા કરીને તેના એ કૌશલ્યના પ્રત્યક્ષ દર્શનની આતુરતાને સુસ્તાનના હૃદયમાં તીવ્ર સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી ન્યારે પૃથ્વીગજના ધનુર્વિદ્યાવિષયક કૌશલ્યના પ્રદર્શનની મર્વ બ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવી ત્યાં ચન્દ કવિના મંકેત અનુમાર બાણા-વક્ત્રી પૃથ્વીરાજે સુસ્તાન પર પોતાના બાણને બરાબર ચનાની દહને સુસ્તાનના શુવનની સમાપ્તિ કરી નાખી હતી આવી રીતે સુસ્તાન પામેથી વૈગનો બદનો લાઇ લીધા પછી ચન્દ કવિ તથા પૃથ્વીરાજ બન્ને ગજનીમાં જ આત્મહત્યા કરીને મરી ગયા હતા, અને પૃથ્વી-ગજના પગલોકવાસથી ભારતવર્ષના હિન્દુસામ્રાજ્યરૂપ દીપનુ શાશ્વત નિર્વાણ થઇ ગયું હતું

પરંતુ 'પૃથ્વીગજ રાસો' માંતે આ વૃત્તાન્ત અક્ષરશઃ અમત્ય તથા મર્વથા ઠ પનામૂલક જ છે, કારણ કે પૃથ્વીરાજને ગજની લાઇ જવાની ઘટના કદાપિ ધની જ ન હોતી અને ધ મ ૧૧૫૮ માં ગજનીમાં તે આત્મહત્યા કરીને મરી પણ ન હોતો ગયો, એ વાર્તા ઉપર્યુક્ત અનેક ઐતિહાસિક તથા વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઇ ચૂકેલી હોવાથી એ પ્રમાણોની પુનરુક્તિ અહીં મર્વથા અનાવરયક છે એ જ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજના બાણથી ચરેના સુસ્તાન શાહજીને ગોરીના મૃત્યુની કથા પણ મર્વથા અમલ તથા નિઃપ્રમાણ છે, કારણ કે, પૃથ્વીરાજના મૃત્યુની ઘટના ધની પણ પછી આદ વર્ષ નેટના

સમય પર્યન્ત સુલ્તાન શાહજુદ્દીન ગોરી આ મંસાગ્રમા વિદ્યમાન હોવાના અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો જ્યાં વિદ્યમાન હોય ત્યાં પૃથ્વી-રાજના બાણથી સુલ્તાન શાહજુદ્દીન ગોરીના થયેલા મૃત્યુની 'પૃથ્વી રાજ રાસા' માં વર્ણવાયેલી ઉપર્યુક્ત કથાને કોઈથી પણ સત્ય વૃત્તાન્ત તરીકે કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય એનો નિર્ણય વિચારશીલ પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ પોતે જ વિચારપૂર્વક કરી લેવાનો છે.

અત્યાર સુધીમાં પૃથ્વીગજ શ્રોહાણના રાજ્યવના સમયના એન્દ્ર પાત્ર શિનાયેબો મળી આ યા છે એમનામાનો એક શિના લેખ વિક્રમ મવત્ ૧૨૩૬ ના આપાદ માસની કૃષ્ણ દ્વાદશી તિથિને કોઈને મેવાડ રાજ્યના લેશદારી નામક આ માથી પ્રાપ્ત થયેનો છે, એ શિનાલેખો છુદેલખડમાના મદનપુર નામક ગ્રામમાથી હાથ લાગ્યા છે, એક શિનાલેખ વિસનપુર (વિસાનપુર) માથી જડયો છે અને એક શિનાનેખ મેવાડ રાજ્યના જહાજપુર નામક જિલ્લાના અવલદા નામક ગ્રામમાથી મળી આવ્યો છે પરંતુ એ શિનાનેખો માથી પણ 'પૃથ્વીગજ રાસો' માની કથાને પુષ્ટિ આપનાર કોઈ પ્રમાણ 'અદ્યાપિ ઇતિહાસમંજીષોકોના એવામા નથી જ આવી શક્યું અસ્તુ હવે આપણે ભારતવર્ષના હિન્દુસામ્રાજ્યના દીપનિર્વાણની ઘટનાનો કાંઈક વિચાર કરીશું.

દીપનિર્વાણ

એમા તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ કે પૃથ્વીરાજના પરિણાત પરાજય તથા પરતોક્વામની સાથે જ ભાગતવર માના હિન્દુસામ્રાજ્યરૂપ દીપતુ પણ નિર્વાણ થઇ ગયું હતું અને દેવના દુર્યોગથી સંસારની મર્વશિરોમણી આર્યજાતિ કિના હિન્દુ જાતિને, કદાચિત્ સદાને માટે નહિ તો પણ અપરિમિત દીર્ઘકાલ પર્યન્તને માટે અગ્નિજ્વાલાવાસિની તથા ઇન્દ્રામ-અનુપામિની અર્ધ સભ્ય મુસ્લિમ જાતિઓની આધીનતાને સ્વીકારી લેવાનો અત્યંત અનિદ

અવસર પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. સ્વતંત્રતાનો મુકૂટ હિન્દુજાતિના મસ્તકપરથી ઊતરીને મુસલમાનજાતિના રાજ્યકર્તાઓના મસ્તક પર વિરાજવા લાગ્યો હતો. જે ભારતીય ક્ષત્રિયો એક સમયમાં આસાત મુરપતિ પુરન્દર (૬-૬) ને પણ પોતાની તુલનામાં અથવા પોતાની યોગ્યતા સમક્ષ સર્વથા તુચ્છ માનતા હતા; જેમના ભયથી મૃત્યુના મનમાં પણ કંપનો આવિર્ભાવ થવા કરનો હતો અને સ્વતંત્રતાદેવી જેમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અષ્ટોત્તર જેમના સમગ્ર આજ્ઞાધીન સેવિકા સમાન દંડાયમાના રણા કરતી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેમનાં ઉત્તમ મસ્તકો કેવળ પરમાત્મા, પોતાના પૂજ્ય પુરુષો તથા શુરદેવ આદિક વ્યક્તિયો વિના અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ સમક્ષ કદાપિ લેણમાત્ર પણ અવનત ન હોતાં થતાં, તે જ ક્ષત્રિયો અતિકૂલ પરિસ્થિતિના પ્રચંડ પાશમાં મપડાઈ જતાં મુસ્લિમ આદસાહોના દર્બારોમાં પોતાનાં મસ્તકોને નમાવીને દશબાજ થયેલા દેખાવા લાગ્યા હતા ! હિન્દુવાળિમાનપૂર્ણ પાકો તથા પાકિકાઓ, આપે આ અશ્રુતપૂર્વ અનિષ્ટ પરિણામનાં ઉત્પાદક મહાભયંકર કારણોનો પણ કદાપિ વિચાર કર્યો છે ખરો કે ?

સંસારના છતિહાસમાંની એ એક અત્યંત આશ્ચર્યજનક તથા ગદન શોકજનક ઘટના છે કે અરબસ્તાનની મરુભૂમિમાં જન્મેલો તથા પોષાયલો કેવળ સત્તર વર્ષની સુકુમાર અવસ્થામાં વિહરતો મુદમ્મદ કાસિમ નામક એક મુસ્લિમ યુવક માત્ર દશથી બાર હજાર અરબ સૈનિકો સહિત હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાલ તથા વીરત્વશાલી દેશપર ચઢી આવે અને ત્યાંથી વિજય ગ્રેણીને પોતાના દેશમાં નિર્વિઘ્ન પાડે પહોંચી જાય ! ગજની પ્રદેશનો એક મામાન્યથી પણ સામાન્ય મુસ્લિમ સેનાપતિ પોતાની સામાન્ય સેના સહત હિન્દુસ્થાનપર ચઢી આવવાની ધૃષ્ટતા દર્શાવે અને ત્યારપછી સત્તર સપ્ત વાર હિન્દુસ્થાનના નાનાવિધ સંપત્તિજાંડરોને લૂટીને પોતાની જન્મ-

બૂમિમાં લઈ જવાની, હિન્દુઓના દેવમંદિરોને તથા હિન્દુઓની દેવમૂર્તિઓને તોડી ફાડીને દેવમંદિરોના રચાતોમાં મરિજોને ચણાવવાની અને હિન્દુ સ્ત્રીપુરોને ગુલામ તરીકે અકલ્પનીય વિશાળ મંખ્યામાં પકડી જઈને ગજનીના બાગરમાં પડાવે કરતા પણ ઓછા મૂલ્યથી વેચી નાખવાની પોતાની અમાનુષ ધૃષ્ટતાની પુનરાવૃત્તિઓ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના કરતો જ રહે અને હિન્દુ જાતિ તેના એ સર્વ પૈશાચિક અયાચારોને મૂક મુખથી સદન કરી લેના પર્વંતની વિધાનક સદિધ્વજતાને જ દર્શાવતી રહે આત્મરક્ષામાટે પણ આઘાતનું ઉત્તર પ્રત્યાઘાતથી આપવાની વિચારશીલતા ન દર્શાવે ! આમાં પણ વળી સર્વથી અધિક આશ્ચર્ય તથા ગ્રાસ્તો વિષય એ જ છે કે ભારતવર્ષમાં ખ્રીસ્તીરાજ ચૌદાશુ જેવો એક મહાવીર તથા પ્રચડપરાક્રમશીલ હિન્દુ સમ્રાટ વિદ્યમાન હોવા છતાં શાહજહાન જેવો એક ક પત્તર્થ તથા સાધારણ સુસ્થિર રાજ્યકર્તા હિન્દુસ્થાન પર હાવી કરીને વિજય મેળવી શક્યો હોતો ! જે દેશ ત્રીસ ત્રીસ કરોડ જેટલી મહાવિશાળ માનવસંખ્યા અને તેમાં પણ વળી રાજપૂત જાતિઓ જેવી મહાપરાક્રમશાસિની તથા રણુરગિણી વીર હિન્દુ જાતિઓને ધરાવનારો મહાભાગ્યલાળી દેશ હોવા છતાં પણ જે દેશમાં આવી સર્વથા અસંભવનીય તથા અસાધ્ય ધર્મનાઓ સંભવનીય તથા સુસાધ્ય થઈ શકતી હોય તો અવશ્ય એ અસંભવનીય તથા અસાધ્ય ધર્મનાઓની સંભવનીયતા તથા સુસાધ્યતાના કારણો પણ એવા જ કાંઈ ગંભીર હોવા જોઈએ અથવા તો તે દેશ કોઈ પણ આબ્જતર રોગના કારણથી દુર્દમનીય દુર્દર્શની દારુણતમ પરાક્રાંત કિંવા અતિમ સીમા પર્વંત પહોંચી ગયેલો હોવો જોઈએ એ જ અતિમ નિર્ણય ઉપર આપણાથી આવી શકાય છે અને તેથી એ અત્યંત વિધાતક કારણોનો આપણા ભાવિ શ્લોકમાટે, અવશ્ય આપણે ચોગ્ય વિચાર પણ અહીં યથાપ્રમંભ કરી લેવાનો છે

હિન્દુસ્થાન તથા હિન્દુજાતિની હીનતાને દર્શાવનારી આ ઘટનાઓનું કેવળ એ ઉત્તરથી સમાધાન કરી શકાય તેમ નથી કે “તુર્ક” આક્રમણકારીઓની સૈનિક શક્તિ ભારતીય હિન્દુઓની સૈનિક શક્તિ કરતા વિશેષ તથા અગ્ર્ય હોવાથી જ આ પરિણામ આવ્યું હતું.” અર્થાત્ આ પ્રશ્ન અતિશય ગંભીર તથા મહત્વનો હોવાથી આવા પ્રશ્નના મંમથમા ગંભીર વિચાર કરવો, એ પ્રત્યેક ભારતનાસી હિન્દુનું પરમ કર્તવ્ય છે અને હોવું જ જોઈએ.

ઇતિહાસના અભ્યાયકેા તથા અભ્યાસિકાઓ એ રહસ્યને પર્વામ પરિમાણમાં અવશ્ય જાણુતા હોવા જ જોઈએ કે જેમા રથગે રથજે હિન્દુઓના ચારિત્ર્યના આવા જ પ્રકારના ઉદાહરણો મળતા રહે છે અને જેમના યોગે હિન્દુઓના સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની ન્યૂનતાઓનો જ વિશ્વને પરિચય મળતો રહે છે, તે સત્ય પગિ સ્થિતિની દર્શક શોકપૂર્ણ ઘટનાઓના, ગત ૭ સતાબ્દીઓ જેટલા દીર્ઘ કાળમાં, એવા જ ભયકર સ્વરૂપ તથા એવા જ ભયકર પરિણામ મહિત, અનેક વાર પ્રત્યક્ષ અભિનયો થતા રહ્યા છે અને હિન્દુજાતિના પ્રાચીન નિષ્કલક ગૌરવને કલકિત કરતા રહ્યા છે અરુ.

હવે આ સ્થાનમાં જે પ્રધાન પ્રશ્ન આપણા સમક્ષ ઉપરિચિત થાય છે તે એ છે કે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ આટલી સીમા પર્યન્ત બનાદન, બનાદમ, તથા પરાક્રમશીન હિન્દુ મમ્રાટ્ હોવા છતાં સુલ્તાન નામધારી એક ય કચિર મુસ્લિમ દરયુના હસ્તથી તેનો આટલી સીમા પર્યન્ત પગિષાત થઇ ગયો તેનું મુખ્ય કારણ શું હોવું જોઈએ ? અતર્દષ્ટિથી અનલોકન કરતા તેના એ પરિષાત કિંવા અધ પાતના સમાજગત વ્યક્તિવૈમનસ્ય, ક્ષત્રિયજાતિની વિલાસપ્રિયતા તેમ જ વર્ણાશ્રમધર્મની વિસ્કલિતતા આદિક અનેક કારણો આપણા જોવામાં આવી શકે છે, પરંતુ એ મર્વ કારણોના વિસ્તૃત વિચાર-માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથના નિર્માણની આવશ્યકતા હોનાથી અત્યારે અહીં એ સર્વ કારણોમાના એક પણ કારણનું

અમારાથી પર્યાપ્ત વિવેચન કરી શકાય તેમ નથી અને એટલામાટે અહીં એના એક મોટામા મોટા નિશિષ્ટ કારણનો અમે યથેષ્ટ વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ કે જે કારણ સમસ્ત પાકકસમુદાયને સહજ બાનદષ્ટિથી નિરતર દષ્ટિગોચર થતું રહે છે અર્થાત્ એ કારણને આપણે કોઈ પણ પ્રકારના મંકેય વિના ક્ષત્રિય જાતિની 'રાજનૈતિક અસતતા'ના નામથી ઓળખી તથા ઓળખાવી શકીએ તેમ છે કારણ કે હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે પોતાના વિભીષણ વૈરી સુસ્તાન શાહજહાન ગેરરીને વારવાર બદ્ધિ કરી લેવા છતાં પણ તેને વારવાર બંધનમુખ્ત કરી દેવાની જે અયોગ્ય ઉદારતા દર્શાવી હતી તે તેની રાજનૈતિક અસતતાનું વિધાત્મક પરિણામ હતું એમા કોઈ પણ પ્રકારનો મંકેય છે જ નહિ અને કદાપિ હોઈ શકે તેમ પણ નથી કેટલાકે હિન્દુઓ પોતાના પ્રાણહારક તથા જિવાસુ શત્રુ પ્રતિ પૃથ્વીરાજે દશવિધી આ અત્રતપૂર્વ દયા તથા ઉદારતાને અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ માન્યા કરે છે અને એ ઉદારતાને તેઓ એક એવ અનન્ય તથા વિશિષ્ટ કાર્ય તરીકે ઓળખાવે કે જે કાર્ય ભારત વાસિની હિન્દુજાતિ વિના અન્ય કોઈ પણ દેશની મનુષ્યજાતિથી કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી જે લોકો આના પ્રકારના વિચારને ધગવનારા છે તેઓ પોતાના પક્ષના મમર્થનમાટે એવા પ્રકારના વિધાનો કરતા રહે છે કે 'ક્ષત્રિયો વીર નર હોય છે રાજનીતિય પુત્ર્ય નથી હોતા અને એટલામાટે સુદમા વીરતાપૂર્વક જીવનનું વિસર્જન કરી દેવું કિંવા વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ ક્ષત્રિયોનો એકમાત્ર આર્થ હોય છે સુદમા કોઈ પણ પ્રકારના ભદ્ર તથા અભદ્ર ઉપાયોથી વિજયને જ મેળવવો જોઈએ એ ક્ષત્રિયોનો આદર્શ હોતો જ નથી અને કદાપિ હોઈ શકે પણ નહિ પોતાની માતાના પીઘેલા દુગ્ધને ઉજ્જવન કરી જતાવતું એ જ વિશુદ્ધ રાજપૂતનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ હોય ■ અને એટલામાટે જ સાચો ક્ષત્રિય પોતાના મમે તેવા બીજા શત્રુના શરીરના કટિપ્રદેશથી નિમ્નભાગમા

કિવા તેના પૃથ્વભાગમાં કદાપિ પોતાના શસ્ત્ર કિવા અસ્ત્રનો પ્રદાન નથી કરતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આક્રમણ કર્યા પૂર્વે તે પોતાના શત્રુને સાવધાન કરી દેવાની ઉદાગતા પણ અવશ્ય દર્શાવતો રહે છે. ક્ષત્રિયોના આત્માને પુષ્ટ કરનારા આદર્શો પાગ્માર્થિક હોવાથી પ્રાકૃતિક નિયમે માથે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો મળધ કદાપિ હોતો જ નથી જે આદર્શો અન્ય જાતિયોને ઉત્તેજિત કરનારા હોય છે તે આદર્શો કરતા ક્ષત્રિયજાતિના આ આદર્શો અત્યંત ઉચ્ચ કાટિના છે, કારણ કે, આ આદર્શોના યોગે જ મનુષ્ય મદાયરણશાલી થઈ ગઈ છે મારાશ કે, ક્ષત્રિય વીર પુરુષો મદામભૂમિમાં જેવી ગીતે પોતાની ઉદારતાની પરાકાષ્ઠા કરી બતાવે છે તેની જ રીતે અન્ય પ્રકાગ્ના અવ-મરોમાં પણ પોતાની ઉદારતાની તથા પણ વિશેષ પરિમાણમાં પરા-કાષ્ઠા કરી બતાવે છે કારણ કે ઉદાગતા જ ક્ષત્રિયજાતિનો પ્રધાન ગુણ છે, ઉદારતા જ ક્ષત્રિયજાતિનું અનન્ય આભૂષણ છે.”

અર્થાત્ જે લોકો આવા પ્રકારની વિધાતક ઉદાગતાના પક્ષપાતી તરીકે આવા પ્રદાનના વિધાનો કરના રહે છે તે લોકો કદાચિત્ વર્ણાશ્રમ ધર્મના તે મૂલતરવોને જાણતા નથી કે જે તરવોમાં દેશમાં શાંતિને સુરક્ષિત રાખવાના કાર્યને જ ક્ષત્રિયોના પ્રધાન કર્તવ્ય તરીકે ઓળખા-વનામાં આવ્યું છે કેવળ ‘યુદ્ધ’ કિંવા ‘સમ્રામ’ એ જ ક્ષત્રિયોનો વાસ્તવિક ધર્મ હતો પણ નહિ, છે પણ નહિ અને હોઈ શકે તેમ પણ નથી, કારણ કે, ધર્મ, સમાજ તથા દેશની રક્ષા કરવી, એ જ ક્ષત્રિયોનો મૂળ ધર્મ હતો, છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનો છે સારાશ કે, જે વેળાએ પોતાના ધર્મ, સમાજ અથવા દેશ ઉપર કોઈ પ્રકારની ભીષણ આપત્તિ આવી પડેલી ક્ષત્રિયોના જોવામાં આવે તે વેળાએ ક્ષત્રિયો પોતાના બાહુમગથી તે આપત્તિ કિવા મકટને નિવારવાના પ્રયત્નોને પ્રાગ્ ભો દે છે અને તેની માથે ભવિષ્યમાં એવા પ્રકાગ્ના સકટને આવડું અટકાવી દેવાના પ્રયાસો પણ યથાશક્ય પરિમાણમાં કરતા ગહે છે વર્ણાશ્રમધર્મ અનુસાર ક્ષત્રિયજાતિનું જો કોઈ પણ મુખ્ય કર્તવ્ય હોય તો તે એ જ કર્તવ્ય છે અને એ

જન્મકર્તવ્યને ગજનીતિના એક અથ તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે જે ક્ષત્રિય આ કર્તવ્યના પાનનના નિયમથી મ્યુત કિવા બ્રહ્મ ધર્મ નમ છે અને જેના યોગે પોતાના ધર્મ, પોતાના મમાજ તથા પોતાના લીપણ અકસ્માણની નિષ્પત્તિની સપૂર્ણ સભાવના હોય તેવા પ્રકારની સર્વથા અયોગ્ય તથા અગ્રામગિક ઉદારતાને દર્શાવતો રહીને ક્ષત્રિયોચિત ગજનીતિથી વિપરીત આચરણ કરી બતાવે છે તે ક્ષત્રિય પોતાના હસ્તથી જ પોતાના ધર્મ, મમાજ તથા દેશપરનાં સકટોને આમ નથુ આપીને બોનાવનાર પોતાના ધર્મ, સમાજ તથા દેશના દારુણ શત્રુની આવશ્યકતાને જ પૂર્ણ કરો બતાવે છે એ વાર્તા સોચે એ દક્ષા નિમશય તથા નિર્વિવાદ છે અર્થાત્ જે ઐતિહાસિક કાળની અત્યારે આપણે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તે સમયમાં ભારતીય ક્ષત્રિયો પોતાના વર્તેત્વિક ક્ષાત્રધર્મ તથા ક્ષત્રિયોચિત કર્તવ્યથી બ્રહ્મ ધર્મ ગયા હતા અને તેમની એ કર્તવ્યબ્રજતા જ ભારતીય હિન્દુસામ્રાજ્યના વિનાશ તથા ભારતીય હિન્દુજાતિની અપરિમિત દીર્ઘકાલ-આપિની પ્રચંડ નિંતા અસહ્ય પરતગતતાના ઉત્પાદક મૂળ કારણરૂપ થઇ પડી હતી.

જે શત્રુ પોતાની શત્રુતાને બૂલી જવાની ઉદારતા કદાપિ ન જ દર્શાવી શકતો હોય જે શત્રુના હન્યમાં જિવાંસાનો પાવક અષ્ટામહા અખંડ મજબલિત રહ્યા કરતો હોય જે શત્રુની રિપુરકરપાનવિષયક તૃપ્ત કદાપિ શાત ન જ થતી હોય પોતાના વિરોધીનો કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ પણ ઉપાયથી વિનાશ કરી નાખવો એ જ જે અનુર શત્રુનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ સત્ અવિચલ રહ્યા કરતો હોય અને જે શત્રુનો ધર્મ અથવા મજહબ અન્ય સર્વ વિધર્મીઓને જો તે મજહબમાં એવી લાપવાની અને જે વિધર્મીઓ પોતાની ઇચ્છાથી તે મજહબમાં આવી જવાની વિચારતી નતા ન દર્શાવે તે વિરોધીઓને બળા કાર તથા નાનાવિધ છળપ્રયોગોવારા તે મજહબમાં લાવી દેવાની અને તેમ પણ ન કરી શકાય તો તે વિધર્મીઓની નિર્દયતાપૂર્ણ હત્યા કરી નાખવાની જ યોગ આદ્ય કર્મોભ્યાસ કરતો હોય તેના પ્રકા

રના મહાભયકર શત્રુ પ્રતિ આવા પ્રકારની દયા તથા ઉદારતા દર્શાવવી, એ કેવળ પ્રમાદ જ નથી, કિન્તુ એક પ્રકારનો મહાભયાનક ઉન્માદ છે, કિન્તુના એક પ્રકારની મહાવિનાશક મૂર્ખતા છે અને આત્મહત્યા તથા જાતીય હિનોનો સર્વનાશ એ જ એ મહાભયાનક મૂર્ખતાનું મહાભયાનક પરિણામ છે કે જે પરિણામને અમાગિની ભારતીય હિન્દુજાતિ અત્યારની ઘટિકા પર્યન્ત ભોગવી રહી છે । ક્ષત્રિયોની એ આત્મઘાતિકા ત્રુટિ કિંવા ન્યૂનતાએ ક્ષત્રિયોને પોતાને તેમ જ સમસ્ત હિન્દુસમાજ કિંવા હિન્દુરાષ્ટ્રને રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી પોતાથી બહુ જ નિમ્ન એણીના તથા અપમન્યતાયુક્ત પશ્ચિમોત્તરગાતવાસીઓના દામના રૂપમા પરિણત કરી બતાવ્યા છે । ભારતવર્ષનો મુસ્લિમોના ભારતવર્ષમા થયેલા આગમન પછીનો ઇતિહાસ આવા પ્રકારના અમજન ઉદાહરણોથી અથેતિ ભરેલો છે જે ઇસ્વી સન્ ૫૧૮ ની લગભગના સમયમા નૃમિહગુપ્ત બાબાદિત્યે મદાનિર્દય દ્વણરાજ મિહિરગુપ્તને પગ્ડી લીધા પછી છોડી દેવાની 'ઉદારતા'નામક મૂર્ખતા ન દર્શાવી હોત, જે ઇ સ ૧૪૪૦ મા મેવાડના મહારાણા હુમાયુએ માહના મહમ્મ ગિલજીને સ્વતંત્રતા સમર્પીને એ વિવાતક ઉદારતાની પુનરાવૃત્તિ ન કરી ખતાવી હોત, જે રાજપૂતો આથેના ત્રીસ ત્રીમ વર્ષના દીર્ઘકાલિન સંત્રામેમા મેવાડનાથ મહારાણા રાજમિહે ઔરંગઝેબને એકથી અધિક વાર જીવનદાન તથા સ્વાતંત્ર્યદાન આપવાની અવિચારીનતાનો પરિચય ન કરા થો હોત અને એ જ પ્રમાણે યુવરાજ જયમિહે ઔરંગઝેબના શાહમદા મુઅજ્જમ ઉપર દયાની દૃષ્ટિને વર્ણવવાનો પ્રમાદ ન કરી મનાવ્યો હોત, તો આજે હિન્દુસ્થાનનો ક્ષત્ર કિંવા હિન્દુ ઇતિહાસ કાષ્ઠક અન્ય સ્વરૂપનો જ નોવામા આવી શક્યો હોત ક્ષત્રિયોની આ આત્મઘાતિની ઉદારતાના સબધમા ગજસ્થાનના ઇતિહાસ ના ચિરંજીવી લેખક ઈર્નૅલ્ ટૉડ મહાશયે પણ પોતાના આજા જ પ્રકારના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ શબ્દોમા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે અને તે મબીર

અભિપ્રાય એ છે કે- “ જો મૂર્ખતાપૂર્ણ ઉદારતા તથા અવિચારપૂર્ણ મનુષ્યત્વના આના ઉદાહરણો અસ્તિત્વમાં ન આવ્યા હોત તો મુસ્લિમ બાદશાહોનું ભારતીય સિંહાસન સપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉવગી કિંવા ધરાશાયી થઇ ગયું હોત, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંડાપ છે જ નહિ ”

આ સમસ્ત પરિશિષ્ટનો અધિતાર્થ એ જ છે કે કાન્યકુબ્જના ધીરા મહારાજા જયચન્દના રાજસૂય યજ્ઞ, સંયુક્તાસ્થવર તથા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના હસ્તથી સંયુક્તાહરણની, ‘ પૃથ્વીરાજ રાસો ’ માં વર્ણવાયેલી ઘટનાઓ બધી જ ન હોતી ત્યાં જયચન્દના પૃથ્વીરાજ સાથેના વૈરભાવ તથા વૈરભાવથી પ્રેરાઈને સુસ્તાન શાહશુદ્દીન સાથે મળી જવાની ઘટના તો ક્યાંથી જ ઘડી હોય વાર ? અર્થાત્ આ સમસ્ત કથાઓની કાલ્પનિકતાની સિદ્ધિ દ્વારા જયચન્દના શિરપરથી ભૂતલદ્રોહ તથા દેશદ્રોહનો અત્યાર મુઠ્ઠી સ્થપાતો આવેતો આરોપ પોતાની મેળે જ દૂર થઇ જતો હોનાથી તાત્કાલિક ભારતીય હિન્દુ-સામ્રાજ્યદીપનિર્વાણના ઉત્તરદાતૃત્વનો ભાર એકમાત્ર પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના શિરપર જ આવી પડે છે અને તેથી એક નિષ્પક્ષપાત પ્રતિદામનેષક તરીકે પૃથ્વીરાજની અન્યાય અનેકવિધ અભિનન્દનીય યોગ્યતાઓને મુક્ત કંઠે સ્વીકારવા છતાં પણ અમારે અત્યંત વિદોષી હૃદયથી અમારા એ નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાયને અહીં દર્શાવી દેવો પડે છે કે ભારતીય હિન્દુસામ્રાજ્યની હૃદયવિદારણી દાનિના મૂળ કિંવા પ્રધાન કારણો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની પોતાની મૂર્ખતાપૂર્ણ ઉદારતા તથા અવિચારપૂર્ણ મનુષ્યનામા જ સમાવવા હતા, પૃથ્વીરાજના પોતાના એ સર્વથા અપરિમાર્જનીય તથા અશુભ પ્રમાદે જ ભારતવર્ષના હિન્દુસામ્રાજ્યદીપના નિર્વાણની અત્યંત ગ્રાસકર્મી ઘટનાને સિદ્ધ કરી બતાવી હતી અને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની એ મહાભયકર તથા આત્મધાનિની બૂઝના કારણથી જ ભારતીય હિન્દુભૂમિની સ્વાધીનતાનો પુનર્જન્મપ્રતીક્ષક અઝાળ સર્ગવાસ થઇ ગયો હતો !!!

પ્રકરણ ૬ હું

હિન્દુલગ્નસંસ્થા અને દાંપત્યધર્મ

વિશ્વવિખ્યાત પાશ્ચાત્ય વિચારક તથા વિદ્વાન સ્વ હર્મફ્રેડે ર્પેન્સર મહાશયની માન્યતા અનુસાર અમુક દેશ કિંવા ગણના માનવ સમાજમાં તે દેશ કિંવા રાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને જે પદની મમપદ્ધતિ વામાં આવી હોય તે પદનીની ઉચ્ચતા કિંવા નીચતા તેમ જ પુરુષ વર્ગદ્વારા સ્ત્રીગતિની થતી પ્રતિષ્ઠા કિંવા અપ્રતિષ્ઠાની નિરીક્ષણ તથા પરીક્ષણના યોગે અમુક વિશિષ્ટ દેશ કિંવા ગણની વાસ્તવિક સુધારણા તથા સંસ્કૃતિના વચાર્થ સ્વરૂપ તેમ જ તે વિશિષ્ટ દેશ કિંવા ગણની ઉત્તમતા કિંવા અધમતા (ઉચ્ચતા કિંવા નીચતા)ના પરિમાણનો અણુધા નિર્ભ્રાન્ત નિશ્ચય દર્શી ગણાય છે અર્થાત્ હર્મફ્રેડે ર્પેન્સર જેવા એક સમાજશાસ્ત્રની દર્શાવેલી આ કમોટી ઉપર કેસી જેના આપણી પ્રાચીન ભારતીય હિન્દુસંસ્કૃતિ માં ટચના સુવર્ણુત્તમ કિંવા અકરપનીય ગૌરવશાલિની મિલ્લ થાય છે કે કેમ એ વિષયનું જ અમારે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં અમાગ પાકે તથા પાશ્વિઓને દિગ્દર્શન કરાવવાનું છે અહીં ‘ દિગ્દર્શન ’ ગણદને સુદ્ધિપૂર્વક યોજવાનું કારણ એ છે કે આ પ્રશ્ન અત્યંત વ્યાપક અને મમાજગમના તથા કુટુંબમસ્થા માથે અત્યંત નિકટસ્થ મમધ ધગનનારો હોવાથી આવા એક સધુ પ્રકરણનો વિષય થનાની યોગ્યતાને નદિ, કિન્તુ એક મવિસ્તર તથા સ્વતત્ર પુસ્તકના પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય વિષયના પદ ઉપર વિરાજવાની યોગ્યતાને ધગનનારો છે, પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સ્થાનાભાવના કારણથી એ વ્યાપક પ્રશ્નના અત્યંત મર્્યા દિત તથા દિગ્દર્શનરૂપ આવસ્પક વિવેચનવડે જ અમારે મનોપ ાની લેવો પડે છે અસ્થુ

કેાઈ પણ સમાજવ્યવસ્થાની મૂલરૂપિણી કર્પનાના સ્વરૂપનો તે મમાજની ધર્મવિષયક માન્યતાઓ તથા તે મમાજના તત્ત્વજ્ઞાનના

સ્વરૂપ ઉપર બહુ અગ્રે આધાર રહેયો હોય છે વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા નૈમિત્તિક વ્યવસ્થા ॥ ઉપપત્તિના નિશ્ચયના પ્રગમે તત્ત્વના વ્યક્તિયોએ પુરુષતત્ત્વ તથા સ્ત્રીતત્ત્વ-પુરુષ તથા પ્રકૃતિ-ના જે પારસ્પરિક સંબંધને નિમિત્ત કર્યો હોય તેના જ અસ્પર્શસ્વરૂપ પ્રતિબિંબ તે વિશિષ્ટ મમા. જના સ્ત્રીપુરુષોના પારસ્પરિક વૈવાહિક તથા મામાગ્નિક સંબંધોમાં બહુ અગ્રે પડ્યો ગયે છે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એ વાર્તા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે છે કે કિંશિપાનિની તથા હૃદયમ આદિક આર્યેતર ધર્મો (મજ્ઞહમો)માં વિશ્વોત્પત્તિની જે ઉપપત્તિ આપવામાં આવી છે તે ઉપપત્તિમાં સ્ત્રીતત્ત્વ-પ્રકૃતિ-ને જ્યેષ્ઠ સ્થાન જ સમર્પવામાં નથી આવ્યું ત્યાં પછી સ્ત્રીજાતિના પુરુષાત્ત્વનિ માથેના સમાનય કિંવા મમાનાધિકારની મનાવના તો હોય જ પણ વાર્તા પરંતુ ભારતીય હિન્દુધર્મની વિશ્વોત્પત્તિવિષયક ઉપપત્તિ એથી સર્વથા જિજ્ઞાસુ પ્રકારની છે અર્થાત્ આપણા ભારતીય હિન્દુધર્મમાં બ્રહ્મા તથા માયા પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એ શિવ તથા શક્તિ એ દ્વપતીઓને વિચ્છેદ કરવામાં નથી આવ્યો અને કિંશિપાનિની તથા હૃદયમ આદિક આર્યેતર ધર્મો (મજ્ઞહમો)માં વર્ણવેલા યક્ષા પુરુષેશ્વર (ગોંડ તથા અહલાહ કિંવા ખુલ) જેવી પુરુષતત્ત્વના ભક્ત જ જોવામાં આવ્યા કરે છે અસ્તુ ભારતીય હિન્દુધર્મમાંની બ્રહ્મા તથા માયા પુરુષ તથા પ્રકૃતિ અને શિવ તથા શક્તિ વિષયક ઉપપત્તિ = પનાનો ત્યાર પછી વિશેષતઃ વિકાસ થતાં સચ્ચુ તથા સાકાર ઈશ્વરના ધ્યાન તથા સ્મરણમાં પણ એ યુગ્મતત્ત્વ અખડ તથા અનાખ્ય રહેતું જ દૃષ્ટિગોચર થવા કરે છે શચીપુરુષદર શકર પાવતી અને શ્રી સીતારામ આદિક દિવ્ય દ્વપતીઓને હિનવિમિહન કરી નાખવાનું કાર્ય આપણી હિન્દુઓની ધાર્મિક મનોવૃત્તિને સર્વથા દુર્મત તથા અસહ જ દેખાયા કરે છે શિવશક્તિના દેહધારી-અર્ધનારીનટેશ્વરના સ્વરૂપમાં તો એ દાખલ વિષયક કલ્પના વળી અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપમાં પરિણત થયેલી છે કારણ કે, એ સ્વરૂપમાં

પૂર્વેકત દેવતાવિષયક દેહલિખતા કિંવા લિખદેહત્વનો પણ મર્થ્યા લોપ થઇ ગયો છે, અને તેથી એક પ્રાચીન કનિષે એના નળધર્મા એવા ઉદ્ગારો કાઢેલા છે કે —

“સાર્થે કેન ચ કસ્યાંચ શિવયો · સમરૂપિણો · ।

જાતુ ન શક્યતે લગ્નં”

અર્થાત્ ‘શિવ તથા શિવા ઉભય મમત્વરૂપ હોવાથી જાતુ અર્થ અગ જાના અર્થ અગ સાથે મેનગ્ન થયેલુ (જોડાયુ — જોડાઈ મયેલુ) છે, એ રહસ્ય જાણવામા આવી શકતુ જ નથી ।”

ક્રિશ્ચિયાનિટી (ખ્રીસ્તી ધર્મ) મા પ્રકૃતિતત્ત્વના અન્વિતને સ્વીકારવામા જ નહી આવ્યુ, એ તો ઉપર જણાવેતુ જ છે, પરંતુ ‘ખ્યાધખ્ધ’ (ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર)મા મનુષ્યજાતિના આદિમ જનક જનની આદિમ તથા ઇન્દ્રની ઉત્પત્તિની કથા એવા સ્વરૂપમા નર્ણનાયલી છે કે પરમેશ્વરે પોતાના સ્વરૂપને અનુસરીને મૃત્તિકાની એક પ્રતિમા (પુત્તનક કિંવા મૃતિ) નુ પ્રથમ નિર્માણ કર્યુ અને ત્યાજ પછી તેના શરીર-તેની નાસિકા-મા પોતાના શ્વાસને ભરી દહતે તે નિર્જીવ પ્રતિમાને મજબૂત કરી દીધી એ જ મૃત્તિકા-નિર્મિત પુરુષ પત્રીથી અંડેમ (આદિમ) નામથી ઓગળાયો સજીવન થવા પત્રી જનારે તે આશ્મને પોતાના એકાકી જીવનને કટાળો આપવા માડયો ત્યારે તેણે પોતાની જઘાના અન્ધિમાથી એક સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી દીધી અને તે સ્ત્રી પત્રીથી ઇન્દ્ર નામની ઓગળાવા લાગી પરંતુ આપણા હિન્દુઓની સ્ત્રીપુરુષમે-વેદાયક કલ્પના એથી મર્થ્યા ભિન્ન પ્રકારની છે અને તે આ પ્રમાણે

“હિંદા રત્વાઝ્મનો દેહમર્થેન પુરુષોઝમવત્ ।

અર્થેન નારો તસ્યાં સ વિરત્તમસ્જત્પ્રભુ ” ॥

મનુસ્મૃતિ. જ ૧, સ્ત્રો ૩૨

અર્થાત્ ‘શ્રાહદેવ પોતાના શરીરના મે ભાગ કરી નાખીને એક ભાગમા પુરુષ તથા બીજા ભાગમા સ્ત્રી થઇ ગયો । અને ત્યાજ

પછી તેણે જ પુરુષરૂપથી તે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરી દીધું. ” આના પ્રકારનું વિધાન ‘મનુસ્મૃતિ’માં કરાયેલું છે. એ જ પ્રમાણે ‘મનુસ્મૃતિ’માં એક અન્ય સ્થળે (૪ થા અધ્યાયના ૪૫ માં શ્લોકમાં) એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે: “યો મર્તા સા સ્મૃતાંગના” અર્થાત્ “જે ભર્તા છે તે જ અંગના” (સ્ત્રી) છે.” વિશ્વોત્પત્તિ વિષયક આ ઉપપત્તિ ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાંની વિશ્વોત્પત્તિવિષયક ઉપપત્તિ કરતાં નિઃસંશય અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે એ કોઈ પણ માની તથા કહી શકે તેમ હોવાથી એની શ્રેષ્ઠતાની સિદ્ધિમાટે અન્ય બાકી પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. ‘પત્ની જ પતિની અર્ધાંગી છે,’ એ કલ્પનાને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં સર્વથા અભાવ હોવા છતાં પણ ખ્રીસ્તી માનવ સમાજમાં સંપૂર્ણ પ્રભાવાત્મક પ્રમાર વિદ્યમાન છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખ્રીસ્તીઓએ તો વળી એ ‘અર્ધાંગી’ને પુરુષ કરતાં ૫ અધિક ઉત્તમતા સમર્પવાની ઉદારતા દર્શાવીને સ્ત્રીને Better half (એટલે હાફ-ઉત્તમ અર્ધાંગી) વિશેષણથી સંબોધવાના પરિપાકને પણ પોતાના સમાજ તથા પોતાની ભાષામાં પ્રચલિત કરી દીધા છે, કારણ કે, પુરુષરૂપ અર્ધાંગ કરતાં સ્ત્રીરૂપ અર્ધાંગ શ્રેષ્ઠતર છે, એવી ખ્રીસ્તી પુરુષોની દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે. અર્થાત્ ખ્રીસ્તીઓની સ્ત્રીભક્તિવિષયક આ કલ્પના શ્રેષ્ઠતર છે, એમ સંકૃદ્ધ નથી જો કોઈને બાસ થઈ જાય તો તે સ્વાભાવિક છે; પણ વસ્તુતઃ એ ભામ ભક્તિમૂલક તથા અસ્વાસ્ત્યિક છે, અને તે એટલામાટે કે પતિ તથા પત્નીને એક જ દેહતીનાં બે અર્ધ અંગો નહીં જોળખાયા પછી તેમાંના એક અર્ધ અંગને જો અન્ય અર્ધ અંગ કરતાં ઉત્તમતર અર્ધ અંગ તરીકે જોળખાવવામાં આવે તો એથી તેના એકત્વનો નાશ થઈને તેમાં અવશ્યમેવ એક પ્રકારનો ભેદભાવ ઉપજ થઈ જાય છે. અર્થાત્ શ્રેષ્ઠાશ્રેષ્ઠત્વયુક્ત બે અર્ધાંગોની કલ્પના કરતાં અભિજત્વદર્શક કેવળ એ અર્ધાંગો વિષયક કલ્પના તથા ઉપપત્તિ અધિક ઉચ્ચ કોટિ કિંવા ઉચ્ચ પ્રકારની છે, એ

સર્વથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે. ખ્રીસ્તીઓની આ કલ્પનાને અગ્રેષ્ઠ માનવાનું જે એક અન્ય કારણ છે તે એ કે ખ્રીસ્તી સમાજમાં ‘ ઉત્તમાર્થગી ’ ની કલ્પના રૂઢ હોવા છતાં તેમાં વાસ્તવિકતાને બદલે આલંકારિકતા અને અસત્ય તથા ઔપચારિક ગૌરવના અંશો અધિક પરિમાણમાં રહેલા છે. ખ્રીસ્તી રાષ્ટ્રોમાંના પતિપત્નીમંબંધના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ દ્વારા એ વાર્તા સર્વથા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણાં જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે કે ધર્મ અર્થ તથા કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોની દૃષ્ટિથી કેવળ કામ નામક પુરુષાર્થના વિષયમાં તેમની વિશેષ એકતા કિંવા એકવાક્યતા રહ્યા કરે છે; પરંતુ ધર્મ (એને રિલીજન-Religion-નામથી ઓળખો કિંવા ડ્યૂટી-Duty-નામથી મંબોધો એ એક જ વાત છે) તથા અર્થ ના વિષયમાં તેમની અસ્પર્શસ્પર્શ મહકાર્થયુક્ત ભિન્નતા જ જોવામાં આવ્યા કરે છે. આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજના દાંપત્યની રિથિતિ કિંવા વ્યવસ્થા એથી સર્વથા વિપરીત પ્રકારની છે અને તે એ કે: “ ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ નાતિચરામિ નાતિચરામિ નાતિચરામિ ” એવા પ્રકારનું અભિવચન પતિદેવ વિવાહના અવસરે ત્રણ વાર પોતાની વધૂને સમોધીને ઉચ્ચારે છે. એમા પશુ વળી જે એક અનન્ય વિશિષ્ટતાને સમાવેશ થયેલો છે તે અનન્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે અર્થ તથા કામ એ ઉભય પુરુષાર્થોને ગૌણત્વ સમર્પીને પતિદેવ પોતાની પત્નીને કેવળ ‘ સદ્ધર્મિણી ’ કિંવા ‘ સદ્ધર્મચારિણી ’ આદિક ધર્મપ્રધાન પદ વડે જ અતંકૃત કરતો રહે છે. આ પદના મંપૂર્ણ અર્થને વ્યક્ત કરનાર એક પણ સજ્ઞ ખ્રીસ્તી લોકોની ભાષામા અદ્યાપિ અસ્તિત્વ નથી ધરાવતો, એ પરિસ્થિતિ વળી વિશિષ્ટતાપૂર્વક સ્મરણ તથા લક્ષમાં રાખી લેના યોગ્ય છે. ખ્રીસ્તીઓના લગ્નવિધિના અવસરે પણ આર્થ લગ્નપદ્ધતિ પ્રમાણે વધૂનો પિતા કન્યાદાન કરતો રહે છે, પરંતુ એ કન્યાદાનનો વિધિ એકલા પિતાના હસ્તથી જ થાય છે; એ વિધિમા કન્યા કિંવા વધૂની માતાનો લેશમાત્ર પણ અધિકાર

નથી હોતો પરંતુ આપણા હિન્દુમત્સંસ્થામાં ગણતરીકતા વિના કોઈ પણ ધાર્મિક વિધિ કદાપિ નથી કરી શકાતો, એ હિન્દુ ધર્મની વિશિષ્ટતા પણ અવશ્ય સ્મરણમાં ગણી લેવા યોગ્ય છે. ખ્રીસ્તી વિવાહવિધિની વેળાએ વધુ તથા વર હોય પદ્મપદ અમુક આશયના નિશિષ્ટ અભિવ્યક્તો આપીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સપથક્રિયા કરતા હોય છે, અર્થાત્ એ વિધિ એક પ્રકારના કરારના સ્વરૂપનો જ હોય છે, પરંતુ હિન્દુ વિવાહવિધિના અન્વયે વધુ પોતાના વરને કોઈ પણ પ્રકારનું અભિવ્યક્ત નથી આપતી કિંવા કોઈ પણ પ્રકારની સપથક્રિયા પણ નથી કરતી, કેવળ વરરાજા જ પોતાની વધૂને આત્મમત્સંસ્થ કરતી વેળાએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અમુક પ્રકારના અગ્નિ સાક્ષિ અભિવ્યક્તો અર્પિતો રહે છે.

પુરુષમૃતિતત્ત્વોપપત્તિવિષયક ઉપર્યુક્ત વિષય વિષય કંઈપણ એના વિષય વિષય પરિણામો ભારતીય હિન્દુમત્સંસ્થા નથી પાશ્ચાત્ય ખ્રીસ્તીમત્સંસ્થાની વિવાહપદ્ધતિ તથા વૈવાહિક સ્થિતિમાના પતિ તથા પત્નીના પાશ્ચાત્ય મંત્રધર્મા એના કરતાં ય વળી અન્ય સ્વરૂપમાં હોયોચ્ચ થતા રહે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ તથા ભારતીય હિન્દુપદ્ધતિમાં જ સર્વથી પ્રથમ મુદ્દા એ દષ્ટિએચ્ચ થાય છે તે એ છે કે પાશ્ચાત્ય ખ્રીસ્તી મત્સંસ્થામાં પ્રત્યેક સ્ત્રીનો સગનવિધિ અવશ્ય થવા જ જોઈએ, એવો કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્બંધ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી, પરંતુ ભારતીય હિન્દુમત્સંસ્થામાં, અમુક પ્રકારના અનિર્ણય અપરાધક નારીકૌમારની ઘટનાને જો સર્વ કરવામાં આવે તો, પ્રત્યેક સ્ત્રીનો સગનવિધિ અવશ્ય થવો જ જોઈએ, એ નિર્બંધ પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવતો આવ્યો છે અને વર્તમાન ઇતિહાસ પર્યન્ત વિદ્યમાન છે એ બેદો ઉપરાંત ખ્રીસ્તી વિવાહપદ્ધતિમાં જો કેટલાક અન્ય બેદો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે એ કે પાશ્ચાત્ય ખ્રીસ્તી મત્સંસ્થામાં વધુ તથા વર અમુક પૂર્ણ નૌવનમા આવી લાગતો જ્યારે પુરુષનો હૃદયમાં સ્ત્રીના તથા સ્ત્રીના હૃદયમાં પુરુષના સહવાસની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા-

કામચામના—ઉત્પન્ન થવા માટે છે ત્યારે જ અથવા ત્યાર પછી વધુ તથા વરના ગોધનકાર્પને આરંભવામાં આવે છે અને એ વધુ તથા વરને ગોધી કાઢવાનો કિંવા વધુ તથા વરના નિર્વાચનનો ગમગમ આર વધુ તથા વરના પોતાના જ હિર પર ગદ્ગદો દોવ છે. પરંતુ એ વિસાદમગધ ઉત્તમ વ્યક્તિઓ કિંવા કોઈ પણ એક વ્યક્તિને દુર્ભાગ્યશાળી ને સુખકાંક કિંવા સુખાવદ ન જણાય, તો ન્યાયદેવતાની મદાપનાથી એ મમધના બધને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખીને તે સ્ત્રી તથા પુરુષથી પુનઃ નવીન દાંપત્ય મંત્રધને પણ સ્થાપી શકાય છે. આગ-નીય હિન્દુસમાજમાં, એથી વિરુદ્ધ, સ્ત્રી તથા પુરુષના તંત્રમાં કામચામનાનો ઉદ્ભવ થનાથી પૂર્વે જ બહુમા કન્યામાટે વગ તથા વગમાટે કન્યાને ગોધી કાઢવાના કાર્પને આરંભી દેવામાં આવે છે, વધુ તથા વરના નિર્વાચન વિષયક ઉત્તરફાતૂત્વનો આર વધુ તથા વરના શિર પર લેશમાત્ર પણ નથી હોતો; વધુ તથા વરના માતાપિતા કિંવા આત્મીય જનો જ એ નિર્વાચનના ઉત્તરફાતૂત્વમાં રહ્યાં કે છે અને એવા પ્રકારના એ વિસાદસમયને મરણ પર્વન્ત અનામ્ન તથા અખડ સ્વપ્નમાં પાળવાના ઉચ્ચ ધ્યેયને વિસાદગોગ કિંવા વિસાદિત વધુ તથા વરના નેત્રો અમલ અવિચલ ભાગ્યી વિદ્યમાન મળવામાં આવે છે * આ ઉત્તમ પ્રકારની વિસાદપદ્ધતિઓમાંની ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટ-તાઓનું આના કરતાં વ અધિક આપક તથા સદ્મતર દૃષ્ટિથી પરીદર્શ

ક હિન્દુસ્થાનવાસી કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોમાં વિવાહબધનના વિચ્છેદ તથા પુનર્નિર્ભાગી પ્રથા કિંવા રૂઢિ બહુમા સર્વ જ પ્રચલિત છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હવે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી સ્વચ્છ વર્ગના હિન્દુ સ્ત્રી પુરુષો પણ વિવાહવિચ્છેદ તથા પુનર્નિર્ભાગી પ્રથાના પુરસ્કારક થતા જાય છે. પૂર્વે કનિષ્ઠ વર્ગના હિન્દુસમાજમાં પણ જ્ઞાતિના મદાગનનમંડળની સમતિ વિના કોઈથી વિવાહવિચ્છેદ તથા પુનર્વિવાહ કરી શકાતો ન હોતો; પરંતુ આત્યારના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સુચના એ બધનનો પણ લોપ થઈ ગયો છે. વરિષ્ઠ હિન્દુજાતિઓમાં પ્રસરતા જતા પુનર્વિવાહના વિધિને પણ એ જ કાઢિનો માની શકાય તેમ છે, કારણ કે, વિવાહ વિચ્છેદ તથા પુનર્વિવાહ એ ઉચ્ચ પદ્ધતિઓ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રના ધ્યેય

કરવામાં આવે તો તે પરીક્ષણના યોગે એ ઉભય પદ્ધતિયોના અતન્વરૂપો તથા મૂળતરનો વિશેષ પરિભાષમા પાડેલા તથા પાટિકાઓના જાણવામા આપેલું શકે હોતેમ જે પરંતુ એટલી વાર્તા તો એ પદ્ધતિયોના સ્થૂલદષ્ટિ નિરીક્ષકો તથા નિરીક્ષકાઓના જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રોસ્ટી સમાજ રિવાજને કારના સ્વરૂપના એક વિધિ તરીકે સ્વીકારતો હોઇને સ્વાગતીય હિન્દુસમાજ વિવાહ કિના દાખલ અંતરને પગપૂર્વથી છંદરધરિન કિના સૃષ્ટિકર્તા સંધ તરીકે જ સ્વીકારતો રહ્યો છે ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ એ સૃષ્ટિના પ્રધાન તથા મહત્વમય કાર્યો હોવાથી જો એ દૃષ્ટિથી જોવામા આવે, તો સ્ત્રી તથા પુરુષની અવિવાહિત અવસ્થા સૃષ્ટિકર્મથી સર્વથા વિરુદ્ધ હોઇને સૃષ્ટિદેવતાના એક પ્રકારના અપરાધરૂપ છે અને એક પ્રકારના અશુભ પાતક ગમાન છે, એવી આપણા હિન્દુસમાજની દૃઢ માન્યતા હોવાથી પ્રત્યેક સ્ત્રીનો વિવાહ વિધિ અવશ્યમેવ થવો જ જોઈ એ એ નિર્બંધને હિન્દુસમાજે પ્રથમથી જ એક અવશ્યમેવ પાલનીય નિયમ તરીકે સ્વીકારી લીધો છે સારામાં હિન્દુઓની માન્યતા અનુસાર વિવાહ એક અત્યંત મહત્વનો ધર્મ સંસ્કાર હોઇને એ સંસ્કારવડે સંસ્કૃત થયા વિના સ્ત્રી તથા પુરુષને

તથા એક દર પોતપોતાની સર્વથા વિરુદ્ધ તથા વિપરીત છે ‘મનુસ્મૃતિ’ મા નિયોગ તથા વિધવાવેદન (પુનર્વિવાહ) એ ઉભય કાર્યોની થાઅતા એકસરખી જ માનવામા આવેલી હોઈ ને ‘જય દિવે દિવે વિદ્વદ્ભિ પશુ-ધર્મો વિગ્રહિત’ (મનુ અ ૯, શ્લો ૧૬) આપા પ્રકારના સંબોધને એ કાર્યોની નિન્દા પણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા કરવામા આવી છે માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિવાહમત્ર તથા વિવાહવિધિમા નિયોગ તથા વિધવાવેદનનો દ્વિચિન્માત્ર પણ ઉલ્લેખ કરવામા નથી આવ્યો એ વાર્તા પૂર્વેકિ સ્લોકના પરિશીલનથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને એથી પણ અધિક ‘મનુસ્મૃતિ’ના પ્રથમ અધ્યાયના પેઢકા સ્લોકમા આ ઉભય કાર્યોનો જ સ્પષ્ટ નિષેધ જાવામા આવ્યો છે તે જો છે કે ‘ન દ્વિતીયસ્ય સાધ્વીના ક્વચિદ્ મર્તોપદિ જ્યતે’ ॥ એટલે કે ‘સાધ્વી સ્ત્રીઓનો દ્વિતીય વર્તો કદાપિ સંભવતો જ નથી’

હિન્દુમંત્રાગ્રવ્યવસ્થામા નિયત (નિયમિત) તથા સન્માન્ય સ્થાન કદાપિ નથી મળી શકે. મનુના નિમ્ન વિધાનના દર્શનથી સ્ત્રીના વૈનાદિક વિધિની અકલ્પનીય મહત્તાની કાષ્ઠિક કલ્પના પાડેલા તથા પાડેલાઓથી અવશ્ય કરી શકાશે —

‘ વૈવાહિકો વિધિ સ્ત્રોણા સંસ્કારો વેદિક સ્મૃત ।

પતિસેવા ગુરો ગાસો ગૃહાર્થેઽગ્નિપરિક્રિયા ” મનુ ૨ ૬૧

આ મનુનચ્ચન અનુમાર સ્ત્રીઓના ઇતર મંસ્કારો કદાચિત્ પૌરાણિક હોય તથાપિ તેમનો મુખ્ય વિવાહમસ્કાર નો વૈદિક જ હોય છે અને પુરુષોને ઉપનય ૫૭ી જેવી રીતે અધ્યયનમાટે ગુરુ ગૃહવાસ તથા ગૃહસ્થાશ્રમને સ્વીકાર્યા પછી અગ્નિસેવા આદિક કર્તવ્યો કરવા પડે છે તેની જ રીતે વિનાહ જ સ્ત્રીઓનું ઉપનયન હોઈને તેમની અગ્નિસેવાનો ગૃહકૃત્યોમા તથા તેમના ગુરુગૃહવાસનો પતિસેવામા મમાવેશ થઈ જાય છે અર્થાત્ સ્ત્રીઓના હસ્તથી થતી પતિસેવા એ જ સ્ત્રીઓનો ગુરુગૃહવાસ છે અને સ્ત્રીઓના હસ્તથી થતા ગૃહકૃત્યો એ જ સ્ત્રીઓની અગ્નિસેવા છે ” બ્રાહ્મણ આદિ વર્ગોમા આકથી નાર વર્ષના વય સુધીમા જ સ્ત્રીનો વિવાહનિરિ થઈ જાય છે, એનું સર્વથી પુરાતન તથા પ્રધાન કારણ આ જ છે, એ વસ્તુસ્થિતિને માલવિવાહપદ્ધતિ ઉપર આક્ષેપ તથા આક્રમણ કરનારા લોકો સર્વથા ભૂલી જાય છે અથવા ભુદ્ધિપૂર્વક એ વસ્તુ સ્થિતિની ઉપેક્ષા કરતા રહે છે એ અતિશય શોક તથા એદનો વિષય નથી કે શું ?

“ ત્રિશદ્વર્ષો વહેત્કન્યા દયા દ્વાદશચાર્વિકી ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષા વા ધમે સીદતિ સત્ત્વર ’ ॥

આ શ્લોકમા (મનુસ્મૃતિ અ ૬ ૨૧૦ ૮૪) મનુ ભગવાને પુરુષના વિવાહકાલને યદ્યપિ ૨૪ થી ૩૦ વર્ષના અવસ્થા પર્યન્તનો દર્શાવેલો છે તથાપિ સ્ત્રીઓના તો ૮ થી ૧૨ વર્ષની અવસ્થા પર્યન્તના વિવાહકાલને જ પ્રચલિત તથા ગ્રાહ્ય કાલ તરીકે વ્યક્ત કરી

ખતાઓ છે અર્થાત્ આનું બીજ પણ ઉપર્યુક્ત કલ્પનામાં જ સમા
યનું છે તાત્પર્ય એ જ કે આપણા હિન્દુમત્માં નિગદ્ધિવિધિ કિંના
દાપત્ય સળધને એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તથા અનિવાર્ય આવશ્યક
ધાર્મિક સરકાર તરીકે જ સ્વીકારેલો છે તેમ જ એ સંસ્કારમાં વધુ
તથા વગ્ની પોતાની ઇચ્છા કિંવા સમતિને જોવા, નિયામના તથા
મહત્વ ગમર્પવાની પ્રથાનો પણ હિન્દુમત્માં મર્મથી અભાવ છે
અને તેનું એક કારણ એ છે કે ‘ દેવદત્તા પતિ ભાર્યા વિન્વતે
મેચ્છ્યાદમન ’ । એટલે કે પુરુષને તેની પોતાની ઇચ્છા
અનુસાર નહિ કિન્તુ પરમેશ્વરદ્વારા અર્પાયેલી ભાર્યા જ મગની હોય
છે તમ જ સ્ત્રીને પણ દેવદત્ત (દેવદારા અર્પાયેલો) પતિ પ્રાપ્ત
થતો હોય છે એવી આપણા હિન્દુમત્માંની પૂર્વાપર દૃઢ માન્યતા
મઘ ગયેલી છે અને નેટનામાટે જ મનુ લગનાને

यस्मै दद्यात्पिता त्वेना ज्ञाता चानुमते पितु ।

तं शुश्रूषेत जीवन्त संस्थित च न लघयेत् ’ ॥

આ (મનુસ્મૃતિ ન્ય ૫ શ્લો ૧૫૧) શ્લોકમાં પિતા

કિંવા તે પિતાની મમતિથી જાતા જે પુરુષના હસ્તમાં મમર્ષો દે તે
પુરુષ જ્યા સુધી જીવિત હોય ત્યા મૂર્ધા સ્ત્રીએ તે પુરુષ (પોતાના
પતિ) ની સેવા કરવી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે પતિનો પર
લોકવાસ થઈ ગયા પછી પણ તે સ્ત્રી (વિધવા) એ પોતાના
પતિજતાધર્મનું કદાપિ ઉલ્ભધન ન કરવું ” એ પ્રમાણેની પોતાની
આજ્ઞા હિન્દુ નારીસમાજને ચોખ્ખાપૂર્વક મળાવી દીધી છે
વિવાદના વિષયમાં નહીં તથા વગ્ની પોતાની ઇચ્છા કિંવા પરદગ્નીને
પ્રાધાન્ય ન આપવાનું જે એક અન્ય કારણ છે તે એ કે એ કાર્ય
સાથે જોડાયેલા ગંભીર પ્રકારના ઉત્તરદાયિત્વને યોગ્ય રીતિથી પાર
પાડવા જેટલી માત્રતા કિંવા યોગ્યતાનો વધુ તથા નર ઉભયમાં
અભાવ જ હોય છે, એવી આપણી દૃઢ માન્યતા દીર્ઘ કાળથી રૂઢ
થઈ ગયેલી છે જો નહીં તથા વગ્ના નિર્વાચનકાર્યના આરને તે વધુ

તથા વગ્ના પોતાના શિરપર નાખી દેવો હોય, તો તે ઉભય વ્યક્તિયો તારુણ્યમાં આવી ગયેલી હોવાની મર્વથી પ્રથમ તથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા રજા કરે છે; પરંતુ તારુણ્ય કિંવા યૌવન એટલે તે અંતસ્વરૂપ કિંવા સદ્ગુણને બદલે તાત્કાલિક બાહ્ય સ્વરૂપ કિંવા બાહ્ય સૌન્દર્યના મોહમાં તત્કાલ મુગ્ધ કરી દેનારી અને સારાસાર-વિચારને વિરમરણના વારિધિમાં વિલીન કરી દેનારી અવસ્થા હોવાથી યૌવનમહોન્મત્ત વધૂ તથા વર એ ઉભય વ્યક્તિયોથી પારસ્પરિક અંતઃસ્વરૂપનું અત્યંત આવશ્યક પરીક્ષણ બહુધા નથી જ કરી શકાતું; તેઓ એક બીજાના સૌન્દર્ય આદિક બાહ્ય, (તે ક્ષણપૂરતા કિંવા કૃત્રિમ) ગુણોમાં જ લુબ્ધ થઈ જાય છે અને સ્ત્રી તથા પુરુષની એ નૈસર્ગિક આકર્ષણશક્તિ કિંવા એક પ્રકારની કામવામનાને જ ' પવિત્ર પ્રેમ ' ના નામથી ઓળખી લઈને વિવાહના બંધનથી બદ્ધ થઈ જાય છે, પરંતુ ત્યારપછી વૈવાહિક સ્થિતિમાં પારસ્પરિક સતત સહવાસના યોગે જ્યારે તેમના અંતસ્વરૂપો યથાસ્થિત આકારમાં પ્રકટ થવા માડે છે, ત્યારે તેમના પશ્ચાત્તાપની પરિસીમા થઈ જાય છે, સસાર તેમને દુઃખની દારુણ મૂર્તિ સમાન દેખાવા માડે છે, અને જેમનાથી એ વૈવાહિક વેદના મદન નથી કરી શકાતી તે સ્ત્રી ન્યાયદેવતાને આશ્રય લઈને પોતાના વિવાહનો વિચ્છેદ કરી નાખે છે. જેમણે એ પાશ્વત્ય માનવ મમાજ તથા આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજ એ ઉભય માનવ મમાજનેની લક્ષપૂર્વક તથા અનુભવયુક્ત સમીક્ષા કરેલી છે તેવા અનેક વિચારશીલ, નિષ્પક્ષપાત તથા શુદ્ધિમાન પુરુષોએ એ ઉભય સમાજોના મંજ્ઞમમા પોતાના એ જ નિર્ણયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે: પાશ્વત્ય મમાજ કરતા ભારતીય હિન્દુસમાજના એકન્દર દૃષ્ટિથી જોતા ગૃહસૌખ્યનું પરિમાણ અવશ્ય અધિકતર રજા કરે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ભારતીય હિન્દુસમાજના એ ગૃહસૌખ્યની દૃઢતા તથા ચિરંજીવિતા પણ પાશ્વત્ય ગૃહસૌખ્ય માથે સરખાવી જોતા અતિશય વિશેષ હોય છે કવે અહીં જે એક

સ્નાનાદિક પ્રથમ ઉપસ્થિત થાય છે તે એ જ છે કે, પાશ્ચાત્ય મમાજમા વધુ તથા વરના નિર્વાચનનો ભાર વધુ તથા વરના પોતાના શિર પર જ રહેતો હોવાથી તેમણે કેટલાક સમય પર્યન્ત પારસ્પરિક મહત્વાસ દ્વારા પારસ્પરિક ગુણ તથા સ્વભાવ આટ્રિકના પરીક્ષણાત્મક પરિચય પછી જ કરેલા અને તેથી 'પ્રેમજન્ય' મનાયના એ વિવાહ સંબંધો વસ્તુતઃ કદાપિ વિમિશ્રિત ન થનારા, અર્થાત્ ચિરંજીવી તેમ જ આશ્રવન દ્વિતાવહ તથા અખંડ સુખદાયક ચર્મ પડનાગ હોવા જોઈએ ખરા કે નહિ ? અર્થાત્ આનું સામાન્ય ઉત્તર તો એ જ મળી શકે તેમ છે કે આવા પ્રકારના 'પ્રેમજન્ય' તથા 'અનુભવજન્ય' વિવાહસંબંધો અવશ્ય ચિરસ્થાયી તથા અખંડસુખ દાયક હોવા અથવા થવા જ જોઈએ । પરંતુ પાશ્ચાત્ય મમાજમાના આવા પ્રકારના સ્વયંનિર્વાચનજન્ય તથા પારસ્પરિક પ્રેમજન્ય વિવાહમનધોની વાસ્તવિક સ્થિતિ એથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની જ જોનામા આવ્યા કરે છે, કારણ કે ત્યાં અનેક વાર એવી ઘટનાઓ ઘટતી રહે છે કે વિવાહનો વિધિ થઈ ગયા પછી 'હની મૂન' (Honey-moon-મધુચન્દ્ર) ના આનન્દના સ્મરણને વિસ્મરણના મામરમા વિલીન થવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય તેથી પૂર્વે જ નનવિવાહિત દપતીના પારસ્પરિક વૈમનસ્ક્યનું મગનાચરણ ચર્મ જાય છે અને હુંભાગ્યવશાત્ જો વૈમનસ્ક્યની માત્રા કદપનાતીત પરિમાણુમા વૃદ્ધિગત થઈ જાય છે તો તેના પરિણામ તરીકે અપ સમયમા જ તેમના વિવાહવિન્નદની વેળા આવી લાગે છે પાશ્ચાત્ય મમાજમા આજ્ઞાત પોતાના વિસ્તારને લખાનક પરિમાણુમા વધારી રહેલા અને ન્યાય-નિયમનદ્વારા દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક સુનબ થતા જતા વિવાહ-વિન્નદ કિંવા પતિપત્નીના ઘટસ્ફોટમાટે ઓસ્તી ધર્મેશાસ્ત્રમા કયા ય કાઠ પથ્ય પ્રકારનો સમતિદર્શક આધાર વલ્લિ નથી મળી શકેતો, કિંબલુના તેમના વિવાહપ્રમંથના ચપથવિધિની વેળાયે વધૂતે પોતાના વદનથી 'I will love, cherish and obey you till death do us part' (જ્યા સુધી મૃત્યુ આપણે રીતગ

નહિ કરાવી દે, ત્યા સધી હું તમારી સાથે અનુરાગ, એકનિષ્ઠતા તથા આગ્રાધાગ્રકતાપૂર્વક વર્તતી રહીશ !') આના પ્રકરના શપથનો ઉચ્ચાર કરવો પડે છે અને એમાના 'Obey' શબ્દને વાન્ય કરીને અવશિષ્ટ સર્વ શબ્દોને ઉચ્ચારનાનો ભાર વગરાળના શિગ્ગર પણ ગહેલો હોય છે, એટલે એનો અર્થ એ જ થાય છે કે, ખ્રીસ્તી ધર્મ દપતીમાની એક વ્યક્તિના મૃત્યુની ઘટના ધરી ગયા પછી અન્ય વ્યક્તિને પુનર્વિનાહ કરી લેવાની મંમતિ કિવા આગ્રા સમર્પે છે, પરંતુ ઉભયના અસ્તિત્વના મમયમા જ વિવાહવિચ્છેદ કિવા ઘટ-સ્ફોટ કરી નાખવાનો તેમ જ દ્વિતીય શરીરમખધ કરી લેવાનો માર્ગ ખ્રીસ્તી ધર્મને માન્ય નથી, એ સ્પષ્ટ વાર્તા છે તથાપિ ખ્રીસ્તી રાષ્ટ્રોમાની વિશેષસખ્ય વ્યક્તિયોએ જાણે ધર્મ કેવળ એક વિશ્વાસ સાથે સંમધ ધરાવનાર પદાર્થ હોઈને તેનો મનુષ્યોના આચરણો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંમધ છે જ નહિ, એવો જ પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો હોયતી. એવા જ પરિસ્થિતિ તેમના અન્યથાન્ય નાનાવિધ અનેક વર્તનોના નિરીક્ષણદ્વારા આપણા જોવા તથા જાણવામા આવ્યા કરે છે. અર્થાત્ વધૂ તથા વરના નિર્વાચન (ચૂંટણી અથવા પર્મદગી) ના મખધમા પણ પાશ્ચાત્ય સમાજે પોતાની આ માન્યતાને જ અમરસ્થાન સમર્પી દીધું છે એટલે 'વધૂ તથા વરના નિર્વાચનના ભાગને તે વિવાહયોગ્ય કિવા વિવાહેચ્છુક વધૂ તથા વરના પોતાના શિગ્ગર જ સ્થાપી દેવામા આવે, તે જ તેમનો વિવાહસમય ચિરસુખદાતા થઈ શકે તેમ છે, અન્યથા વિવાહ-સંમધની સુખદાયકતા મર્યાદા અસમ્ભવનીય છે, ' એમ માનનાર તથા જોવનારા લોકોને પોતાની એ માન્યતા અનુમાર વર્તતી વેળાયે જે સિદ્ધાન્તોને કલ્પના દ્વારા સ્વીકારી લેવા પડે છે તે મિદ્ધાન્તો માંના કેટલાક મિદ્ધાન્તો આ પ્રમાણે છે (૧) પ્રત્યેક યુવતી સ્ત્રી તેમજ યુવક પુરુષ અનુક્રમે પોતાના ભાતી ભાતી તથા પોતાની ભાતિ ભાતીના સ્વભાવ તથા મુખ્ય આદિકના પરીક્ષિકા તથા પરીક્ષક

તરફની પાત્રતા તથા યોગ્યતાને અપૂર્ણ પરિમાણમાં ધરાવનારા જ
 હોય છે, (૨) તેઓ પોતાના એ નિર્વાચનકારને મર્યાદા નિર્વિકાર
 મન તથા ઉત્તમદાયિત્વપૂર્વક કરી શકનારા હોય છે, (૩) પ્રત્યેક
 તરફ સ્ત્રી તથા પુરુષ પોતાનાં સ્વભાવ તથા અંત સ્વરૂપનો પોતાના
 કક્ષમાં ધારણ કરેલા પાંચ એક માણા આર્થિક અવકાશ પ્રમાણે અથવા
 તેના આગ્રહીતમાના બાજુ પ્રમાણે મારી રીતે જોઈ શકાય તેવી રીતે
 મર્જનનોત્તરે પરિચય કરાવતા રહે છે, (૪) એ નિર્વાચનના સમયમાં 'કામ
 વાસના' તથા 'પ્રેમ' એ ઉભય વસ્તુઓના ભેદ કિંવા ભિન્ન ભાવને જાણ
 વા જોઈ શકી તથા મયમશીનતાપૂર્વક વર્તવા જોઈ શકી નિર્વિકાર મનોદશાને
 તેઓ ધરાવી શકે છે, અને (૫) 'કોપરેશન' (Co-partnership પ્રેમાકર્ષણ)
 પ્રમુખે જે વૈપરિતિક સ્વભાવ ગુણ દષ્ટિગોચર થઈ જાય છે તે
 સ્વભાવ ગુણ વળતેપતુલ્ય હોઈને તેમાં ભવિષ્યમાં કદાપિ કાંઈ પણ
 પરિવર્તન કિંવા ન્યૂનાધિકતા થઈ જવાનો સંભવ બહુધા હોતો જ નથી.
 ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હવે જે વધુવરના આવા પ્રકારના સ્વયનિર્વાચિત
 વિવાહોમાના સેક્ટે ૮૦ દેશ જોઈ શકી અપ્રમાણ વિવાહો પણ આ
 અર્થમંત્રનીય વિધોની સંભવનીયતા કિંવા અશક્ય વસ્તુઓની શક્યતાનો
 આપણને માણાત્કાંઈ કમની શકતા હોય, તે તે પ્રૌઢ વધુ તથા
 વરની પોતાની પમદગીથી થનારા એ વિવાહવિધિને આપણે
 ભવિષ્યમાં અત્યંત સુખાવહ તથા હિતાવહ થઈ પડનારા આદર્શ
 વિવાહવિધિ તરીકે સ્વીકારવો જ જોઈએ એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો
 સંશય છે જ નહિ અને કદાપિ હોઈ શકે તેમ પણ નથી, પરંતુ
 એકનો પ્રિય છે કે આવા પ્રકારના વધુવરના સ્વયનિર્વાચિત વિવા
 હોમાના સેક્ટે ૭૫ થી ૮૦ દેશ જોઈ શકી વિવાહોનું પર્યાવરણ બહુધા
 ઘટરફોડ કિંવા વિલક્ષ્ણતામાં જ થતુ રહે છે અને ૨૦ દેશ જોઈ શકી
 વિવાહો જ આમાન્ય સ્વરૂપમાં સુખપર્યાવરણી થયેલા કિંવા થતા
 દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય સ્વયનિર્વાચિત વિવાહોના આ સ્ત્રોતનીય તથા
 નિરાશાજનક પરિણામોની કથા ત્યાંની લગ્નસંખ્યા તથા ઘટરફોડ

સમ્પ્રાનાં જે વાર્ષિક રાજનિવેદનો પ્રકાશિત થતા રહે છે તે નિવેદનપત્રોના પરિશીનનથી તત્કાળ જાણવામાં આવી જાય તેમ હોવાથી એ કથનની વાસ્તવિકતાને પ્રસ્થાપિત કરી દેખાડવામાટે અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી તાત્પર્ય એ જ કે આના કરતા આપણા હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમા વધુ તથા વરના જન્મદાતા માતાપિતા કિંવા પાત્રોને મોઢીને અપાયલી “આરો કુલ પરી ક્ષેત્ત તતો વિદ્યાં તતો ધર્મ”* આ આસા કેટલી સીમા પર્યન્ત વિચારયુક્ત, સન્માન્ય તથા હિતસાધિકા છે, એનો ભુદ્ધિશાળી પાઠકો તથા ભુદ્ધિશાલિની પાઠિકાઓથી તત્કાળ નિર્ણય કરી લેવાય તેમ જ એટલે એનું વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ તેમ જ હિન્દુસમાજે વધુ તથા વરના નિર્વાચનનો ભાગ વધુ તથા વરના શિર પર નાખી દેવાના કાર્યને ઉચિત નથી માન્યુ તેનું તૃતીય કારણ એ છે કે અન્યદેશવાસીઓ કરતા આપણા ભારતીય હિન્દુ-સમાજની સ્ત્રીજાતિની શુદ્ધતાવિષયક માન્યતા અધિકતર કઠોર તથા સુક્ષ્મદૃષ્ટિયુક્ત હોઈને દૂર દૂરના ભવિષ્ય કિંવા ભાવિ પશ્ચિમમાં માથે મંત્ર ધરાવનારી છે, કારણ કે, સ્ત્રીના હસ્તથી કેવળ ‘કર્મણા’ જ નહિ, કિન્તુ ‘મનસા’ તેમ જ ‘વાચ્ચા’ પણ વ્યભિચાર ન થવો જોઈએ, એટલે કે, સ્ત્રીના મનમાં વ્યભિચાર વિષયક વિચારમાત્ર પણ ન આવવો જોઈએ સ્ત્રીના મુ મથી વ્યભિચાર વિષયક શબ્દનો ઉચ્ચારમાત્ર પણ ન થવો જોઈએ અને તે ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ શારીરિક વ્યભિચારકર્મથી પણ સ્ત્રી મુક્ત જ રહેવી જોઈએ, એ હિન્દુ-જાતિનું શ્રેષ્ઠતમ ધ્યેય જ અને એ ધ્યેય અનુસાર સ્ત્રીની કામવાસના-માટે એક-પુરુષમગ્દા રહેવાની આવશ્યકતા સર્વથા અનિવાર્ય હોય, એ વાની સ્વાભાવિક હોવાથી એ કામવાસનાના પ્રાદુર્ભાવના વચનું

* આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે “સર્વથી પ્રથમ (વિવાહના પ્રસંગે) કુવની પરીક્ષા કરી લેવી, ત્યાર પછી વિદ્યાની અને અતે ધનની પ્રશ્ન કરવી”

આગમન થવા પૂર્વ જ જો એ કામવામનાના વિષયરૂપ પતિને વિવાહ દ્વારા નિશ્ચિત કરી રાખવામા આવે તો જ સ્ત્રીથી એકપુરુષમમક રહી શકાય છે અને પૂર્વાકૃત જ્યેષ્ઠ સાધ્ય તથા સિદ્ધ યર્ષ શકે છે અથવા તો જો સમાજમા પ્રૌઢવિવાહ કિંવા યૌવનવિવાહની પ્રથા પ્રચલિત હોય તો ચોતાના પતિના નિર્વાચનના કાયને વધુના હસ્તમાં ન સમર્પવાની માત્ર એટલું જ નહિ પણ વિવાહના અવસરના આગમન પર્યન્ત વધૂની ઋનોદૃષ્ટિને કામવાસનાથી બહુ અશે અક્ષિપ્ત તથા નિર્વિકાર રાખવાની માનધાનતાયુક્ત આવશ્યક વ્યવસ્થા કરી દેવામા આવે તો જ એ જ્યેષ્ઠની અમાધ્ય સિદ્ધિની આશા રાખી શકાય છે, એવો આપણા ભ્રાતૃતીય હિન્દુસમાજનો અપૂર્ણ કટાક્ષ છે એ વાર્તા વિશ્વવિખ્યત હોવાથી એનું વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે આપણા હિન્દુસ્થાનવાસી હિન્દુસમાજમા વિવાહની આ ઉભય પ્રથાઓ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે ઉત્તર ભ્રાતૃતમા યૌવનવિવાહ કિંવા પ્રૌઢવિવાહનો જો કે અધિક પ્રચાર છે તો ત્યાં તે યૌવનવિવાહની સાથે સ્ત્રીઓની પદ્મપ્રણાલી કિંવા ગોશાનશીની પણ વિદ્યમાન છે, દક્ષિણભ્રાતૃતમા જાનવિવાહનો વિશેષ પ્રચાર હોવાથી જ પદ્મપ્રણાલી કિંવા ગોશાનશીનીની વિશેષ આવશ્યકતા નથી જણાતી અહીં જાતવિવાહના યોગે અકાલ સંભોગ તથા બાપ વિધવાઓના એક વિશિષ્ટ વનિતાવર્ગની ઉત્પત્તિ એ એ સામાજિક દોષો અવશ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એ મત્ય વાર્તાને તો અમારે પણ સ્વીકારવી જ પડે છે પરંતુ જેવી રીતે બાલવિવાહપ્રણાલીમાં આ એ દુષ્પરિણામો વિદ્યમાન રહ્યા કરે છે તેવી જ રીતે અન્ય પ્રકારની વિવાહપ્રથાઓમાં અન્ય પ્રકારના દુષ્પરિણામોની વિદ્યમાનતા દૃષ્ટિ ગોચર થતી રહે છે એટલે તાત્પર્ય એ જ કે કોઈ પણ પ્રકારની વિવાહપદ્ધતિ સર્વથા નિર્દોષ તો કદાપિ હોઈ શકતી જ નથી અને તે નિર્દોષ હોય કિંવા હોઈ શકે એ ધનના કદાપિ સંભવનીય છે જ નહિ અર્થાત્ જેવી રીતે જાનવિવાહની પ્રથાના પરિણામો બાલ

વિધવાઓના વર્ગની ઉત્પત્તિ થતી ગ્હે છે તેની જ રીતે યાવન-
વિવાહની પ્રણાલિકાના પગિણાએ પ્રૌઢા તથા વયોવૃદ્ધા કુમારિકાઓ
કિંવા કન્યાઓનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યા કરે છે.
વિવાહબદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને પરસ્પર સહવાસના યોગે જે એક પ્રકારના
વિશિષ્ટ તથા અવર્ણનીય સુખની મંપ્રાપ્તિ થતી ગ્હે છે તે
અવર્ણનીય સુખથી વચિત રહેવાની દૃષ્ટિથી જ જોવામાં
આવે, તો હિન્દુજાતિના માત્રવિવાહપદ્ધતિપાત્રક ઉચ્ચ વર્ગોની જ્ઞાન-
વિધવાઓ અને જે જે પૌરસ્ત્ય તથા પાશ્વાત્ય નમાજમાં યૌવન-
વિવાહ તથા પ્રૌઢવિવાહની પદ્ધતિ વિદ્યમાન છે તે પૌરસ્ત્ય તથા
પાશ્વાત્ય સમાજની પ્રૌઢા કુમારિકાઓ સમાન પરિમાણમાં દુર્દૈવશાવિતી
છે, એમ કહેવામાં લેગમાન પણ અતિશયોક્તિનો અશ અમોને તો
નથી જ દેખાતો એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનવિવાહમાં જેની મીને અકાલ-
સંભોગની સંભાવના રહેલી છે તે જ પ્રમાણે યૌવનકાલિક વિવાહનાં
અને તેમાંય વળી વધુ તથા વગ્ના પોતાના નિર્નાયનથી થનાર વિવાહમાં
કામવામના કિંવા પ્રેમના પ્રામદ્યના યોગે સ્ત્રીની એક પુરુષ-
નિમદ્ધતા અત્યંત અપવાદરૂપ મખ્યામાં જ અવિચલ રહી મોકે છે
એટલે એ યૌવનકાલિક વિવાહપદ્ધતિમાં, વિગેયત વરવધૂનિર્નાયનપ્રધાન
લગ્નસંસ્થામાં વધુના વિવાહપૂર્વકાલિક કૌમારભગતી એટલી ને એડી
જ, કિંમદુના એડી પણ કાષ્ઠિક અધિક મનાવના રણા કરે છે મનો-
ભૂમિમાં વેગપૂર્વક પ્રેમાકુરોનો ઉલ્ભવ થયા કગતો હોય અને ને
એકુરો જો કેઈ અનિવાર્ય કારણવચ્ચાત વિવાહના રૂપમાં મદ્ધ ન
થઈ શકે એટલે તે પ્રેમાકુરોને મનોભૂમિમાંથી ઉમેડી નાખવાની અને
પુનઃપિ નવીન પ્રેમાકુરોના ઉદ્ભવમાટે મનોભૂમિને તૈયાર કરી રાખવાની
વિડળનાઓને વારંવાર ભોગવવાના અવમરોના યોગે નવરૌવના
કુમારિકાઓના નારીહૃદયમાં દુખ તથા નિરાશાના કેવા ને કેટલા
દારુણ આપાતો થતા હોવા જોઈએ અને એકંદર રીતે તંના મનોવૃત્તિ-
રૂપ ઇચ્છની નીતિધારા કેટલી સીમાં પર્યન્ત ભુટ્ટી થતી જતી હોતી
જોઈએ, એ ઘટનાઓના પ્રતક્ષ અનુભવના અનિષ્ટનમ અવસરો

ભારતીય હિન્દુ કુમારિકાઓને પ્રાપ્ત નથી થતા એટલે એ ઘટનાઓની ભય કરતાના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાટે પાશ્ચાત્ય ઔદાઢ્ય ઠન્યાઓના હૃદયો પ્રતિ જ આપણે દષ્ટિપાત કરવો જોઈએ તો જ એ ઘટનાઓની ભય કરતાની આપણાથી કાંઈક યથાર્થ ઠટપના કરી શકાય તેમ છે નવયોવન પુરુષ તથા નવયોવના નારીઓને કામચાગના કિંવા પ્રેમોદ્ભવના વ્યાવા અપાયકારક એલો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબધ વિના એલવા દેવા કરતા અઠાન પ્રેમોગનો સંભવ શતાવધિ વાગ અધિક ઉત્તમ છે એવી આપણા હિન્દુઓની નૈતિકદષ્ટિયુક્ત દઢ માન્યતા થઈ ગયેલી છે અને એ માન્યતાના પરિણામે પ્રત્યેક કુમારિકાને વિવાદનો એક અવસર તો અવશ્ય મળવો જ જોઈએ એવી હિન્દુસમાજે પોતાના સમુદાયમા પ્રથમથી જ આવશ્યક વ્યવસ્થા કરી રાખી છે પરંતુ એથી વિરુદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિવાદપદ્ધતિમાં અનેક કુમારિકાઓને પગથુવા માટેની તેમની તીવ્રતમ કુચ્છા હોવા છતાં એક વાર પણ વૈવાહિક સુખને અનુભવવા કિંવા ભોગવવાનો અવગર નથી મળતો તે ઠેક જીવનની અંતિમ ધટિકા પર્યંત નથી જ મળતો ! નાગીભતિમાટે આના કરતા અધિક હૃદયનિદારકો અન્ય શો આધાત હોઈ શકે તેમ છે વાર ?

વધૂ તથા વરના પોતાના નિર્વાચન અનુસાર થનાર પાશ્ચાત્ય વિવાદમાં જે એક અન્ય પ્રધાન દોષ આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તે એ છે કે ત્યાંનાં વધૂ તથા વરનો પારસ્પરિક પ્રેમ સર્વથા સાપેક્ષ હોય છે સર્વથા નિરપેક્ષ નથી હોતો અને તેમાં સાત્ત્વિકતા તથા કર્તવ્યના સ્વરૂપનો પણ વિરોધત અભાવ ને અભાવ જ રહ્યા કરે છે અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય વધૂ તથા વરનો પ્રેમ મહુધા સૌન્દર્ય આદિક બાણ કિંવા સ્વભાવ આદિક અંતર્ગત ગુણોના કારણથી જ ઉદ્ભવતો હોવાથી તે નિરપેક્ષ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી જ વિવાદની ઘટના ધગી ગયા પછી જે જેમાંની કોઈ પણ એક વ્યક્તિના ઉપર્યુક્ત બાણ કિંવા આભ્યતર ગુણોમાં કાંઈક ન્યૂનતા થઈ ગય છે અથવા એ ગુણોને અધિક પરિમાણમાં ધરાવનારી અન્ય વ્યક્તિનો

તેમને મળી જાય છે, એટલે એવા અવગરે જો વિવાદબંધનને તોડી
 શકાતો હોય તો વિવાદવિચ્છેદની શક્યતાના યોગે તેમના પ્રેમની
 હવેલીના સ્તંભોને કગમગી જતાં લેણમાત્ર પણ વિનંબ નથી થતો.
 એથી વિરુદ્ધ વર તથા વધૂનાં માતાપિતા કિંદા પાલકો દ્વારા થતા
 વિવાદમાં, વિતોષનઃ બ્રાહ્મવિવાદમાં વર તથા વધૂનો પ્રેમ મુખ્યનિર-
 પેક્ષ, કામવામનાનિરપેક્ષ તથા માસ્ત્રિક કર્તવ્યરૂપ હોય છે અને
 એ જ હિન્દુ બ્રાહ્મવિવાદપ્રણાલિકાની ઉત્કૃષ્ટ તથા આદર્શ વિશિષ્ટતા
 છે. માર્ગંશ કે, આ ઉભય પ્રકારની વિવાદપદ્ધતિયોનાંના પારસ્પરિક
 બેદની જે અંતિમ વ્યાખ્યા કરી શકાય તેમ છે તે એ જ કે:
 પાશ્ચાત્ય મમાગમાં વધૂ તથા વરનાં હૃદયોમાં પારસ્પરિક પ્રેમનો
 પ્રાદુર્ભાવ થતો હોવાથી જ તેઓ લગ્નના બંધનથી બંધાય છે અને
 આપણા હિન્દુસમાજમાં, વિતોષતઃ દ્વિગતિ હિન્દુસમાજમાં વર
 તથા વધૂ વિવાદના બંધનથી બંધાય છે અને તેથી જ તેઓ કર્તવ્ય-
 મુદ્ધિથી પ્રેમવિનિમય કરતાં રહે છે અર્થાત્ માતા પિતા, ભ્રાતા,
 સહોદરા તથા સતતોનાંના પારસ્પરિક પ્રેમ આવા જ પ્રકારના મુખ્ય-
 નિરપેક્ષ હોય છે, એ વાર્તા સર્વવિશુદ્ધ હોવાથી એના નિગેય
 વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્થાત્ માતા પિતાના મતાનમાં
 એટલામાટે જ વાત્મલ્ય પ્રેમ રાખતી રહે છે કે તે તેનું પોતાનું
 સંતાન છે; એટલે આત્મીયતા વિના એ પ્રગાઢ પ્રેમનું અન્ય કાર્ષ્ણ્ય
 પણ કારણ હોતું જ નથી અને હોવાનો મંજન પણ નથી જો કાર્ષ્ણ્ય
 પાશ્ચાત્ય તરુણીને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે: 'તારા પતિમા
 તારો આટલી સીમા પર્યન્ત પ્રેમ બધાઈ ગયો છે તે શા કારણથી
 વાર્?' તો એના ઉત્તરમાં તેના મુખમાથી બહુધા એવા જ આશ ના
 શબ્દો નીકળવાના કે: 'તેઓ એટલા બધા માયાળુ તથા એટલા
 બધા ઉદાર હતા કે...' (He was so kind, so generous,
 and...) પરંતુ જો એ જ પ્રશ્ન કોઈ પણ કુલીન તથા વિવાહિતા
 હિન્દુ યુવતીને પૂછવામાં આવે, તો તેના મુખમાથી 'આ શું, બાઈ'

આના પ્રશ્નો તે વળી પૂછતા દરો ખગ ૧' આટલા શબ્દોથી વિશેષ શબ્દો તેના મુખમાંથી બાગ્યે જ બહાર નીકળી શકે છે અને વિવાદિતા દિન્દુ યુવતીના આટલા શબ્દોમાં જે આશય સમાખ્લો હોય છે તે આશય એ જ કે 'પત્ની પોતાના પતિમા પ્રેમ રાખવાને બંધાયેલી હોવાથી પતિમા પત્નીનો પ્રેમ હોવો જ જોઈએ, એટલે એ પ્રેમના સંમધમાં વિશેષ કંઈ પણ પૃચ્છા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી ।' આપણા હિન્દુમત્તામાં કવચિત્ પતિ તથા પત્નીથી પારસ્પરિક પ્રેમની સ્થાપના ન જ કરી શકાય, તો પણ પતિથી તે સ્ત્રીના વિવાદિતા પત્ની તરીકેના અધિકારોને તો કદાપિ નષ્ટ નથી જ કરી શકાતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ બ્યભિચાર આદિક દોષોના થેજે પતિના થયેલી હોય, તો પણ 'ચર્યાન્નપાન દેય તુ વસેયુ ઇ ગૃહાતિકે' ('તે સ્ત્રીઓને પોતાના ગૃહના નિકટમાં જ રાખીને અન્ન તથા વસ્ત્ર આદિકની યોગ્ય વ્યવસ્થા તો કરી જ આપવી જોઈએ, ') એવા પ્રકારની આપણા ધર્મશાસ્ત્રે આપણા હિન્દુસમાજને સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી દીધી છે (જુઓ - 'તુસ્મૃતિ, અ ૧૧, શ્લો. ૧૮૮) પરંતુ પાશ્ચાત્ય સમાજમાં પતિ તથા પત્નીના પારસ્પરિક પ્રેમનો લોપ ચતાની સાથે જ તેમનો અમરત સસાગ સંગી જોડે છે અને તેમાં તેમના ગૃહસૌખ્યની પૂર્ણાકૃતિ અપામ્ત જાય છે આયરુદ્ધના અત્યત વિખ્યાત અગ્રણી પાર્નેલ મહાશયની જીવન કથાનો જે એક મથ તેમની પુનરુદ્ધા પત્નીએ પ્રકાશિત કરેલો છે તેમાં પાશ્ચાત્ય વિવાહપદ્ધતિમાનો આ દોષ અત્યત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે, અને તે આ પ્રમાણે એ બાર્મશ્રીનું પૂર્વ નામ મિસિસ ઓશી હતું અને તે મિસ્ટર પાર્નેલના પ્રાણપ્રિય મિત્ર કેપ્ટન ઓશીની પત્ની હતી ત્યાં જેમ સદા જનતું ગૃહે છે તેમ કાંઈ એક વિશિષ્ટ કાળના યોગે એ પતિ તથા પત્નીના પારસ્પરિક પ્રેમનો લોપ થવા માંડ્યો અને એ જ વેળાએ મિસિસ ઓશી તથા મિસ્ટર પાર્નેલના પારસ્પરિક પ્રેમનો

પ્રારંભ થઈ ગયો. આ પ્રેમાકર્ષણનું પરિણામ એ થયું કે એ ઉભય વ્યક્તિયોનો એ ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ દશ દસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ મમય પર્યન્ત અખંડ તથા અવિચ્છાંત ચાલતો રહ્યો હતો ! પાર્નેલ મહાશય પાર્યામેન્દ્રમાં હોમરૂવ વિષયક પ્રચ્છ મંગાગમમાં પોતાની વીર ભૂમિકાને ભજવ્યા પછી નિત્ય રાત્રિના સમયમાં મિસિસ ઓશીના નિવાસાલયમાં સૂવામાટે પધાગતા હતા અને એ ગુપ્ત સ્નેહમયનતા સ્મારકસ્વરૂપ એક અપત્યની પણ તેમને પ્રાપ્તિ થઈ હતી ! એ બાહ્યશ્રીએ પોતે જ આ મમસ્ત્ર વૃત્તાન્ત પોતાના લખેલા એ ચરિત્ર-મથમાં વિસ્તારપૂર્વક આપેલો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કુટુંબનાં એશીના તથા મારા પારસ્પરિક પ્રેમનો લોપ થયેલો હોવાથી એવા પ્રેમશૂન્ય વિવાહના બધનથી હું તથા પાર્નેલ એક બીજા સાથે બધાયલા ન હોતા અને તેથી જ આ વિવાદવિહીન હોવા છતાં ખરેખરે અથવા વાસ્તવિક પ્રેમમુદ્ધ રાખવાની આપણે સંપૂર્ણ સ્વનત્રતા ધરાવીએ છીએ, એવા અમેએ નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી નાખ્યો !' આવા આશયના વિધાન દ્વારા એ બાહ્ય શ્રી પામે પોતાના મિસ્તર પાર્નેલ સાથેના એ ગુપ્ત પ્રેમસબધનું બૌદ્ધિક સમર્થન પણ સાથે સાથે કરી બતાવ્યું છે

બાહ્યવિવાહ અને વિવાહના વિષયમાં વધુ તથા વરની ઇચ્છા, મમતિ કિંવા પર્મદગીના મબધને વચ્ચે ન આવવા દેવો, એ પદ્ધતિના મબધમાં પાશ્ચાત્યોના ઉચ્ચિષ્ટ કિંવા પાશ્ચાત્યો પાસેથી ઉછીના લીધેલા વિચારોનડે જ યુષ્ટ થયેલા અનેક ભારતીય સુસિક્ષિત જનો (૧) જે એક નિયત આક્ષેપ નિરતર કરતા રહ્યો છે તે આક્ષેપ એ છે કે “ જ્યાં બાહ્ય-વિવાહની પ્રથા પ્રચલિત હોય છે ત્યાં વધુ તથા વર વિનાહરિધિની મહત્તા તથા વૈવાહિક રિયતિની ઉત્તરદાયિતાને લેશમાત્ર પણ બાણી શકતાં નથી, કિંબહુના ‘ પતિ ’ એટલે શી વસ્તુ છે અને ‘ પત્ની ’ નામથી કઈ વસ્તુને ઓળખવામાં આવે છે, એ સામાન્ય વિષયના જ્ઞાનથી પણ જેઓ સવ થા વચિત હોય છે તેના અજ્ઞાન અલંકારને વિવાહ-

બધનથી એક બીજા સાથે સદાને માટે બાંધી અથવા જકડી દેવા અને જે વિવાહના ચોગે તેમના જીવનાન્ત પર્યન્તના મંબધનો અધિ બંધાઇ જવાનો હોય છે તે વિવાહના મંબધમા તેમની પોતાની સમતિ ન લેવી અથવા તો એ વિવાહવિષયક નિર્ણયના ભારને તેમના પોતાના જ હસ્તમા સમર્પી દેવાની ઔદાર્યયુક્ત વિચારશીલતા ન દર્શાવવી એ એક પ્રકારનો લયકગ અયાચાર અથવા અન્યાય નથી તો બીજી શું છે વાર ?' પરંતુ આ આધુનિક આક્ષેપક મહાશયો એ વસ્તુસ્થિતિને આવા પ્રકારના આક્ષેપોના બાહ્યને ચક્ષાવતી વેળાએ સર્વથા વિમરી જ નય છે કે તેઓ જે આક્ષેપ કરે છે તે 'વિવાહ એક પ્રકારનો કરાર છે' એવા પ્રકારની પોતાની વિશિષ્ટ માન્યતાના આધારે જ કરતા હોય છે કે જે માન્યતા હારનીય હિન્દુસમાજ જવસ્થાથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે અર્થાત્ એ આધુનિક આક્ષેપક મહાશયોની એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગયેલી હોય છે કે વિવાહ એટલે એ એક પ્રકારની વ્યાવહારિક ભાગીદારી (Partnership) જ હોવાથી એ ભાગીદારીની જવાબદારીને પોતાના માથાપર ધારણ કરનાર ઉભય ભાગીદાર વ્યક્તિઓ અવશ્ય સંમત કિંના સુઘ હોવી જ જોઈએ એ જવાબદારીને તેમણે પોતાની ખુશી તથા પમદગીથી જ સ્વીકારવી જોઈએ એ ભાગીદારીમાં અમુક સર્તો પણ હોવી જોઈએ અને જે તે સર્તોને બગાળર પાળવામાં ન આવે તો એ ભાગીદારી બધ થઇ જવી જોઈએ' પરંતુ આપણો હિન્દુસમાજ વિવાહવિધિને એક ધર્મસંસ્કાર તરીકે સ્વીકારતો એવાથી ભાગીદારીના વ્યવહાર તરીકે કદાપિ સ્વીકારતો જ નથી એટલે એ આધુનિક આક્ષેપોના મર્દ આક્ષેપો આપણા હિન્દુવિવાહવિધિના મંબધમા લેણમાન પણ તાગૂ પડી શકતા નથી અને કદાપિ તાગૂ પડી શકે તેમ છે પણ નહિ વળી એ વિશિષ્ટતાને પણ અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે આ સમાજમાં બિનબિન વ્યક્તિઓના જે સારસ્પરિક નિકટના સંધિ બધાતા હેય છે તે વ્યક્તિઓમાંની એક પણ વ્યક્તિને અન્ય

અકિતની સગાનાવસ્થાકિંવા પારસ્પરિક પર્મદગીની આવશ્યકતા હોતી જ નથી. આવા પ્રકારના અવસરોમા એ ઉભયમાની એક અથવા ઉભય વ્યક્તિયો જે વેળાએ અગાનાવસ્થામા વિહરતી હોય છે તે વેળાએ તેમનો આ મમથ બધાર્થ જન ■ જેમને પતિ તથા પત્નીના સમઘની સમકક્ષામા સ્થાપી કિંવા બેસાડી શકાય તેવા ધૃતર નિકટ સંબધ તે માતાપિતા તથા મતાનો અને ભાતા તથા ભગિની આદિકના પારસ્પરિક મમથ જ આ સંસારમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે અર્થાત્ એ સમઘના આરબના મમથે ઉભય પક્ષો સગાન નથી હોતા, એ સંબધમા રહેલી જનામદારીની તેમને લેશમાત્ર પશુ જાણુ કિંવા કલ્પના નથી હોતી અને એ સમઘના આરબથી પૂર્વે ઉભય પક્ષની પારસ્પરિક પસદગીને જાણી લેવાની તો સર્વથા અશક્યતા તથા અર્મલવનીયતા જ હોય છે સારાશ ૭, વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પશુ કાર્ષ્ણિકદમથી ઉદ્દામ મુખાન્નુધારકથા પશુ એ વસ્તુસ્થિતિને અન્યાય તથા અત્યાચાર આદિક હીનતર નામોવડે વિશૂષિત (વસ્તુત વિદ્રૂપ કિંવા કલકિત) કરવાની ધૃષ્ટતા નથી કરી શકાતી, તો પછી કાષ્ઠ પશુ વિચારશીન તથા સમદષ્ટિ કિંવા નિષ્પક્ષપાત પુરુષથી તો એ વસ્તુ સ્થિતિને અન્યાય તથા અત્યાચાર આન્કિ નીત્યાર્થદર્શક નામોવડે કલકિત કરનાની ધૃષ્ટતા કેમ તથા કેવી રીતે કરી શકાય વાર ?

“માતા પિતા તથા સતાનો અને મહોન્ન તથા સહોન્ન આદિકના પારસ્પરિક સમથો અધિક નૈમર્ગિક હોવાથી તેમના મમથનો ન્યાય પતિ તથા પત્નીના સમઘને લાગૂ કરી શકાય તેમ નથી,” એવી એક શકે શકાશીન મનુષ્યથી અહીં દર્શાવી શકાય તેમ જ, પરંતુ જે વાસ્તવિકતાથી તથા વિચારપુરસર જેવામા આવે તો સ્ત્રી તથા પુરુષના મમથની વિચાહના યોગે થનારી નિમજ્જતા એ જ કુટુંબમસ્થા તથા સુવ્યવસ્થિત સમાજસંસ્થાનો પાયો હોવાથી જ્યાં એ પાયાનો અભાવ હોય છે ત્યાં કુટુંબમસ્થા અસ્તિત્વમા જ નથી આવી શકતી અને જ્યાં કુટુંબસંસ્થા જ અસ્તિત્વ ન ધરાવતી હોય, ત્યાં માતાપિતા,

મંતાન નયા જાતાજગિની આદિક નૈસર્ગિક સંબંધેને સામાજિક મહત્વની પ્રાપ્તિ કદાપિ ન થાય, એ વાર્તા સર્વથા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી આ સર્વ કારણોથી જ પતિપત્નીસંબંધ આ નૈસર્ગિક સંબંધો જેટલો જ કિંમતુના એ સંબંધો કરતાં વધારે અધિકતર માસ્ત્રિક તથા મૂર્ચ્યા કર્તવ્ય-મૂલક છે, નિદાન તે મંત્ર અધિકતર સાસ્ત્રિક તથા કર્તવ્યમૂલક હોવા જોઈએ, તે જ આ અમાર સંસાર સારસ્વ તથા સુખાવદ થવાનો મહત્ત્વ માની શકાય નેમ છે એ જ આપણી હિન્દુજાતિની દૃઢ માન્યતા છે અને તેથી જ આપણી હિન્દુજાતિની વિવાહપદ્ધતિયે આપણી એ માન્યતા અનુસારિ સ્વરૂપને ધારણ કરી લીધું છે અસ્તુ

હવે વર તથા વધૂની પોતાની પસંદગીની જ થનારા વિવાહના યોગે નૈતિક તથા સામાજિક દૃષ્ટિથી જોતાં જે એક અન્ય અનિજ્ઞતમ પરિણામ થતું આપણા જોવામા આવ્યા કરે છે તે અનિજ્ઞતમ પરિણામ એ છે કે એ સ્વયંનિર્વાચનાત્મિકા વિવાહમંજુસિકાના પરિણામે અસંખ્ય સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને મરણપર્યંત અવિવાહિત અવસ્થામા જ પોતાતા દુર્લભ માનવ અવતારની સમાપ્તિ કરી દેરી પડે છે કામવાસના તથા કામવ્યવહારની વિવાહના યોગે થનારી નિયમિતતા તથા એકવ્યક્તિનિમજ્જતાની પુરુષજાતિ કરતાં પણ સ્ત્રીજાતિમાટે તેના નૈતિક દિતની દૃષ્ટિથી અધિક પરિમાણમા તથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે વિવાહના નિર્બંધથી વિહીન કામવ્યવહાર, એટલે કે, વસ્તુતઃ વ્યભિચાર, પાપ તથા પુણ્યની દૃષ્ટિથી, સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભય-માટે એક સરખી રીતે જ ત્યાજ્ય તથા પાતકાવદ છે અને એવા પ્રકારના સ્વં કામવ્યવહારના સંબંધમા મનુ સ્મૃતિને જે ઉચારે કાઢ્યા છે તે એ છે કે —

“ નહી દશ મનાયુષ્ય લોકે કિશ્ચન વિદ્યતે ।

વાદશ પુરુષસ્યેદ પરદારોપસેવનમ્ ” ॥

અર્થાત્ “ પગ્નીગમન સમાન પુરુષના આયુષ્યની દાનિ કરનાર
અન્ય કોઇ પણ કાર્ય આ ગંભીરતા અસ્તિત્વ ધરાવતું જોવામા નથી
આની શક્યુ.” એ જ મનુ લગ્નવાનના ઉદ્ગારોનો મથિતાર્થ છે.
પરંતુ જો આ વ્યવહારને કેવળ સામાજિક દૃષ્ટિથી જ જોવામા આવે,
તો આ વ્યવહાર (વસ્તુતઃ વ્યભિચાર) પુરુષની નૈતિક દાનિ કરતા
સ્ત્રીજાતિની જ અધિક દાનિ કરતો રહે છે. પુરુષ સ્વૈર કામવ્યવહાર
કરીને મુક્ત થઇ જાય છે અને તેના શરીરમા એ પાતકનું જોને
‘દશ’ કહી શકાય નેત્ર કાંઈ પણ ચિહ્ન અનાશિષ્ટ નથી રહેતું, પરંતુ
એથી વિકૃત મનુષ્ય સ્ત્રીજાતિના શરીરમા મળના રૂપે જે પાપમય
કામવ્યવહારનું અષ્ટ ચિહ્ન અસ્તિત્વમા આવીને મમાજમા સર્વત્ર સ્ત્રી-
જાતિની અપ્રતિષ્ઠાને વિસ્તારી દે છે આ પગિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનાર
સૃષ્ટિની ઘટના જ છે, એ સત્યનો તો એ ઘટનાને અન્યામ્બલકતરીકે
ઓગખાનના વ્યક્તિથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી
અર્થાત્ આ નમર્ગિક પરિણામની ઘટનાને લક્ષમા લઇને આપણા
હિન્દુસમાજમા પુરુષના વિવાહ કરતા સ્ત્રીના વિવાહની અત્યંત
અધિક તથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા માનવામા આવી છે અને સ્ત્રીનો
વિવાહ સ્ત્રીમાટે એ જ દૃષ્ટિથી અધિક હિતાવહ છે, એ કોઈ પણ
કહી તથા સમજી શકે તેમ છે મારાશ કે જે માનવસમાજમા સ્ત્રીનો
યથામનય વિવાહ કરી દેવાની આટલી સીમા પર્યંત અનિવાર્ય
આવશ્યકતા અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી તે માનવસમાજમા ધીમે ધીમે
અનિવાહિતા પ્રૌઢા તથા વયોવૃદ્ધા કન્યાઓનો એક અત્યંત
વિશાળ વર્ગ નિર્માણ થઇ જાય છે, વિવાહવિપાક અનિશ્ચિતતાના યોગે
એવા માનવસમાજની સ્ત્રીઓને ઉદરપોષણમાટે અન્ય સ્ત્રીઓ તથા
પુરુષો સાથે ભયકર પ્રતિસ્પર્ધા કરવી પડે છે, એ પ્રતિસ્પર્ધાના યોગે
સ્ત્રીઓની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક અધોગતિ (નિર્ધન દાનિ
તો) થતી રહે છે અને નીતિનિયમના સૈધિદ્યના યોગે સમાજમા
અજ્ઞાતકુલશીલ, અનાથ તથા વર્ણસકર સત્તાનોના એક વિશિષ્ટ

સમુદાયનો વિવાદબંધનવિષયક શૈથિલ્યના સમારકના રૂપમાં શાશ્વત પ્રવેશ થઈ ગયો છે ! પાશ્ચાત્ય સમાજમાંના વિચારશીલ પુરુષોને પણ આ સ્થિતિ સ્પષ્ટશૈલી તો નથી જ લાગતી અને તેથી જ 'ઈંગ્લેંડમાંની અવિચારિતા અંગળાઓમાંની પ્રતિ સત દ્રશ્ય અંગળાઓને પોતાના ઉદરપોષણાર્થે શારીરિક તથા માનસિક પરિશ્રમે અનિશ્ચયપૂર્વક કરવા પડે છે; 'એ વાર્તાને લેંડ' કોર્ટને મદદારાયે પ્રકાશિત કરીને ત્યાંના સીમમાજની દુર્દશાના સંબંધમાં પોતાની ગહન અનુકંપાને વ્યક્ત કરી બતાવી છે. એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારની શંકા છે જ નહિ કે આપણા આધુનિક સમાજસુધારકોની ઇચ્છા અનુસાર જો આપણા હિન્દુસમાજમાં એ વર તથા વધૂની પારસ્પરિક પરમ્ભગીયી યતા ધૌરનોત્તર વિવાહની પ્રથા પ્રચલિત થઈ જશે, તો તેના પરિણામે આપણા હિન્દુસમાજમાં પણ એ નૈતિક તથા સામાજિક સંકટો પાશ્ચાત્ય સમાજ પ્રમાણે જ વિસ્તરી જશે અને આપણા હિન્દુસમાજ ઉભતિના ઉત્તુંગ શિખર પર આરોહણ કરવાને બદલે અધોગતિનાં ગદનતમ ગર્ભમાં જ જાડો ને જાડો જીતરવા માંડશે । વાર્ષિક ચાર, પાંચ કે દસ હજાર રૂપિયાની આવકવાળા બેરિસ્ટરો, વહીવટી, ડોક્ટરો, પ્રૌદ્યસરો તથા સરકારી અધિકારીઓ જ જ્યાં સુધી પસંદગી-પ્રધાન વિવાહના એવો પોતાના તરુણ પુત્રો તથા પુત્રીઓના દરેકે ખેલાવી રહ્યા છે, ત્યાં સુધી તો તેમની સુવતી તથા મૌઢા કન્યાઓને આવા અનિષ્ટ તથા શોકાત્પાદક પ્રયત્નો વિશેષ પરિભ્રાજુમાં પ્રાપ્ત નથી ચલાવતા; પરંતુ જો એ વિવાદવિષયક 'સુધારણા' નામધાગિણી કુધારણુનો મધ્યમ વર્ગના લોકસમુદાયમાં દુર્દૈવચાત્ર તેમની ઇચ્છા અનુસાર પ્રવેશ થઈ જશે, તો તેના ચેતે ઇંગ્લેંડમાંની પરિસ્થિતિની આપણા હિન્દુસમાજમાં પણ વિષાતક પુનરાવૃત્તિ થયા વિના નહિ જ રહે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ તથા નિઃસંશય વાર્તા છે. પરમાત્મા ભારતીય હિન્દુસમાજને એ પાશ્ચાત્ય અનિષ્ટ પરિસ્થિતિનો કદાપિ સાક્ષાત્કાર ન કરાવે, એ જ પરમાત્માનાં શ્રીચરણોમાં અમારી અદ્વોનિશ અર્પણ તથા અરિશ્વાંત અબચના છે ! તથાસ્તુ.

પુરુષપ્રકૃતિની પારસ્પરિક મજબુતિયક આપણી હિન્દુ ધર્મની તાર્તિક તથા ધાર્મિક ઉપપત્તિનું આપણી હિન્દુ વિશ્વદર્શનના મૂલ્યોના જે કાંઈ પણ હટ પગિશ્ચામ થયેલું છે તે હટ પરિણામનું અમોઝે અત્યાર સુધી મથામતિ વિવેચન પર્વાત પગિશ્ચામના કંઈ હોવાથી હવે એ ઉપપત્તિને આપણા હિન્દુ ધર્મનીઓના પારસ્પરિક સુખ ઉપર કેટલો તથા કેવો પ્રભાવ પડે છે એ વિષયને અમારે અમારા પાંડે તથા પાંડેઓને આવરક પરિચય કરાવવાનો છે પતિપત્ની, ધર્મધર્મિણી અને વરવધૂ આદિક નિકટમ મનુષ્યો શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાં એવા જ અર્થદર્શક શબ્દો પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પણ વિદ્યમાન છે. અંગ્રેજી ભાષામાં 'Couple' શબ્દ પ્રમાણે 'દંપતી'ના અર્થનો દર્શક જોડી' અથવા 'જોડણી' શબ્દ આપણી ભાષામાં પણ દાગરાહુજૂર છે, જના પણ પતિ તથા પત્નીના આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક અભિજ્ઞતાદર્શક 'દંપતી' શબ્દસમાન કિંવા અંગ્રેજી ભાષાના 'Family' તથા 'Wife' એ ઉત્તમ શબ્દોના એકીકરણકારક 'કુટુંબ' શબ્દ સમાન ગભીરાર્થદર્શક એક પણ શબ્દ પાશ્ચાત્ય દેશની કોઈ પણ ભાષામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો આપણા જોવામાં નથી આવી શકે. પાશ્ચાત્ય સમાજના ઠરિજનો 'Home' એટલે કે 'સ્વગૃહ'ની "Home, Home, Sweet Home, There is no place like Home" કહ્યાદિ શબ્દોવડે નિરતર સ્તુતિ કરતા રહે છે, પરંતુ આપણે એ અત્યંત મધુર સ્વગૃહની તમ જ એ ગૃહની દેવતા-ગૃહિણીની એક જ મહોકમા સીમામદ થયેલી જે મહાયાગાધ્યા, કિન્તુ મહામહાન અર્થદર્શક શબ્દોવડે સ્તુતિ કરીએ છીએ તે એ છે કે—

“ન ગૃહ ગૃહમિત્યાહુ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહ તુ ગૃહિણીદીન કાન્તારાદિતિરિચ્યતે ” ॥

આ ગૃહદેવતા વિષયક સ્તુતિનો અર્થ એ થાય છે કે જુદામા

મનુષ્યો ગૃહને 'ગૃહ' નામથી ન ઓળખતાં 'ગૃહિણી'ને જ 'ગૃહ' નામથી ઓળખતા રહે છે; કારણ કે, જે ગૃહમાં ગૃહિણીનો અભાવ હોય છે તે ગૃહ નિર્જન અરણ્ય કરતાં પણ અતિશય ભયંકર રહ્યા કરે છે; એટલે કે, ગૃહિણીના ચોગે જ 'ગૃહ'ની 'ગૃહ' પદવીની સાર્થકતા થતી રહે છે." ગૃહિણી તથા ગૃહસ્થાશ્રમના માહાત્મ્યનાં પરિચાલક આવા અનેક સુબાષિતો આપણી ગીર્વાણ ગિરામાં વિદ્યમાન હોઈને ' ઘન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ' એ સિદ્ધાંતને આપણે આપણા એકમેવાદિનીય અંતિમ તથા સાશ્વત સિદ્ધાંત તરીકે જ સ્વીકારી લીધો છે. સારાંશ કે, પાશ્ચાત્ય સમાજમાંનાં પતિ તથા પત્નીનો જીવનક્રમ પરસ્પરસંબંધ, પરંતુ ભિન્નતાપૂર્વક, એક જ દિશામાં જનારી સમાન્તરરેખા સમાન હોય છે. અર્થાત્ એ રેખાઓનું બહુધા પરસ્પર સંમેલન નથી થતું; માત્ર એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પ્રસંગે એ રેખાઓ પારસ્પરિક છેદનપૂર્વક વિપરીત દિશામાં જતી પણ જોવામાં આવી શકે છે. એથી ચિરુદ્ધ આપણા ભારતીય હિન્દુ-સમાજમાંનાં પતિ તથા પત્નીનો જીવનક્રમ તે રેખાઓ સમાન હોય છે કે જે બે ભિન્ન ભિન્ન દિશામાંથી આવનારી રેખાઓ, તેમનું પરસ્પર સંમેલન થઈ ગયા 'પછી, બહુધા એક જ રૂપથી એક જ દિશામાં સતત પ્રવાણ કરતી રહે છે. અર્થાત્ પાશ્ચાત્યોનો પતિપત્ની-સંબંધ ભિન્નત્વયુક્ત સમાનતાક્ષણી હોય છે અને આપણા હિન્દુઓનો પતિપત્નીસંબંધ કિંવા દાંપત્ય સંબંધ ભિન્નતાના ભયાનક દુર્ગંને બેદીને સમાનતાના પ્રદેશથી પણ પરપ્રદેશમાં વિદરની (આધ્યાત્મિક) એકતા (એકત્વ કિંવા એક્ય) ને પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે! મહાશોકનો વિષય છે કે આવો આ એકતમ દાંપત્યસંબંધ પણ સમતાવિષયક ભ્રાંતિમૂલક કંપનાના ઉન્માદરોગના ભોગ થયેલા આપણામાંના કેટલાક સુચિકિત આધુનિક સુધારકોને યોગ્ય નથી જણાતો અને ચિલ્ નામક એક પાશ્ચાત્ય અંધકારના 'ઝીઝોની પરવસતા' નામક અંધમાંનાં ત્યાંના સમાજમાં એ અપાયલાં સર્વ યોગ્યયોગ્ય પ્રમાણેને ઉછીનાં

લક્ષને તે પ્રમાણેના મંજુધને હિન્દુસ્થાનીસ મંજુધિયક કલ્પનાના શિષ્ય પછાડાની જ્યારે ને ત્યાર તિરસ્કારથી જોવાએ તે સીમાનો કરતા ગ્હે છે । પરંતુ મિલ્ મહાશયના એ મંથગાનું તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા ત્યાં તે મહાશયના પોતાના દેશમાં પણ જૂનું પુરાણ તથા અનુપયુક્ત યજ્ઞ ગયેલું હોઈને તે તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવહારમાં યોગ્યવાથી સ્વીકૃતિ આપી તથા અબલોક્તિવિષયક મમસ્થાનો નિર્ણય તો જાણે નથી જ ધર્મશક્યો-પરંતુ વિવાદમધનવિષયક તિરસ્કાર વિવાદિત સ્વીકૃતિનો સનતિ-વિષયક તિરસ્કાર અને લોકસંખ્યાનો ક્ષાસ ઇત્યાદિક ધડાખાળિયા, વિકટ તથા અત્યંત કોમન નવી નવી મમસ્થાઓ વિપુલ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત થવા માડી છે અને એ સર્વ મમસ્થાઓ જેની આપણાથી વાસ્તવિક કલ્પનામાં પશુ કરી રાકાય તેમ નથી તેટલી અપરિમિત સીમા પર્યંત પાશ્ચાત્ય મહાજનાયકોના મહાશયદ્રુપ મસ્તિષ્કોને બંધ કરે સ્વરૂપમાં મુંઝવી રહી છે જેની રીતે આપણા વર્તમાન હિન્દુસમાજમાં હિન્દુસ્થાનમાં પોતાની રાજસેનાથી મુક્ત ધધને સ્વદેશની દિશામાં પ્રયાણ કરતા કોઈ ગૌરાગદેવના જૂના નત્તો તથા જૂનાં દુર્નિયર આદિકને કોઈ કાળા કે ગોરા લીલામવાળાના લીલામખાનામાંથી ખરીદી લાવીને પોતાના ગરીબ તથા આગારોને શૂઘારનારા બુદ્ધિશાળી (૧) પુરુષો આજકાલ સારી મંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવી જ રીતે ઈંગ્લેન્ડમાં જૂની પુરાણી ધર્મ ગયેલી અને જેમની વાસ્તવિકતાના સમર્થમાં ત્યાં અનેક પ્રકારના સંશયો ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા હોય તેવા પ્રકારની માન્યતાઓને આપતા પર કોઈતું વાગી કહેવત પ્રમાણે યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં બિપાડી લાવીને તે માન્યતાઓનું હિન્દુસમાજના શિર પર અસ્ત્રોક્ષેપણ કરનારા આલસ્યમૂર્તિ નિરીક્ષણુશ્ચ તથા સ્નાતિમાનશત્રુ હિન્દુ મહાપુરુષો આપણા હિન્દુસમાજમાં અત્યારના વિવક્ષણ સમયમાં વિપુલ સંખ્યામાં પ્રકટ થઈ ગયા છે અને એ મહાપુરુષોએ સમાજસુધારણાના નામથી મહાપવિત્ર હિન્દુસમાજના બધીકંથુને જ વેગપૂર્વક આરબી દીધું

છે. આ સુધારક મહાશયો હિન્દુમઝાજના ચિર પર નિર્ગતર જે નિયન આલેપો કરતા ગહે છે તે એ કે “હિન્દુઓ બુદ્ધિપૂર્વક સ્ત્રીઓને યોગર શિક્ષણ ન આપીને અજ્ઞાનના અંધકારમાં જ અટવાતી રાખતા ગહે છે, સ્ત્રીઓને પુરુષોની સમાનાધિકારિણી તરીકે ન સ્વીકારતાં સ્ત્રીઓને ગુણમડીઓ કિંના પશુગુલ્ય જ લેખતા રહે છે અને નિર્દય તથા સ્વાર્થપરાયણ હિન્દુમઝાજ સ્ત્રીજાતિને કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મમર્ષવાની ઉદ્દાગતા ન દર્શાવીને પરતગતાની બંધનમાં જકડાયતી તથા અંન પુરની ચાર દીવાત્રોની વચ્ચે કારાગૃહવાસિની પ્રમાણે ગોધાયલી ને ગોધાયલી જ રાખ્યા કરે છે. . . .”

ધત્યાદિ ધત્યાદિ એક સર્વથા વિચિત્ર કુટુમ્બની કન્યા પોતાના પતિના આવાજમાં આવીને ત્યાના સમારવ્વનહાર તથા પોતાના પતિ સાથે એકરૂપ થઈ જતી હોનાથી તે વિવાહિતા સ્ત્રીના સ્વતંત્ર મંસાર અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી, એટલે એ દૃષ્ટિથી જોતા આપણા હિન્દુ સમાજમાં પત્ની સ્વતંત્રતાની અધિકારિણી નથી હોતી, એ વાતને કોઈ પણ માન્ય કરી શકે તેમ છે. પરંતુ આવા પ્રકારની સ્વતંત્રતાની અપ્રાપ્તિથી હિન્દુ પત્નીની હાનિ શી થાય છે, એની અમારાથી તો કશી પણ કલ્પના નથી જ કરી શકાતી જ્યાં સુધી ગંગા યમુના તથા સરસ્વતી એ ત્રણ પતિતપાવતી સરિતાઓનો સગમ થયેલો નથી હોતો ત્યાં સુધી જ એ સરિતાઓના સ્વતંત્રતાનો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે, પરંતુ જ્યારે એક સરિતાનો અન્ય સરિતા સાથે સંગમ થઈ જાય છે ત્યારે તે સગમસ્થાનમાંથી જે સરિતાનો પ્રવાહ અગ્રગામી થતો હોય તે નામ જ અવશિષ્ટ રહે છે અને તે પ્રવાહમાં જે સરિતાનો સગમ થયેલો હોય છે તે સરિતાના નામનો લોપ થઈ જાય. એ જ પ્રમાણે સર્વ સરિતાઓ સાગર સાથે જ્યારે મળી જાય છે ત્યારે સર્વ સરિતાઓના નામોનો લોપ થઈને કેવળ ‘સાગર’ દેવનું નામ જ અવશિષ્ટ રહેલું જોવામાં આવ્યા કરે છે પરંતુ એથી કોઈ એવો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નથી થઈ શકતો કે સાગરમાં મળીને એકરૂપ થઈ ગયેલી ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોદાવરી, નર્મદા તથા તાપી આદિ

સરિતાઓના સહિયનો મહાસાગરના વારિરાશિમા સર્વથા અભાવ જ
 હોય છે અર્થાત્ એ જ ન્યાય અનુસાર પતિના પ્રામાદમાં પધાર્યા
 પત્ની પત્નીના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો એ કે લોપ થઈ જાય છે, તો પણ
 પત્ની કોઈ પણ પ્રકારની મદત્તાને નથી જ ધરાવતી અને તેની
 યોગ્યતા કેવળ એક આગ્રાધાગિણી દાસી કિંવા ગુલામડી જેટલી જ
 હોય છે, એ સુધારકો (વસ્તુતઃ આધુનિક સુધારક મન્યો) નું વિધાન
 અક્ષરશઃ અમત્ય છે અને એ વિધાનમા વાસ્તવિકતાનો અંશમાત્ર
 પણ અમારા જોવામા તો નથી જ આવી શકતો, હિન્દુ સ્ત્રીઓના
 અચાનના મનઘમા સુધારકોદ્વારા જે પ્રયત્ન પોકારે થતા રહે છે તે
 પોકારો પણ આવા જ પ્રકારના અમત્ય તથા પોતા છે, એમ જ
 માની લેવાનું છે હિન્દુ સ્ત્રીઓ અચાન કે અશુદ્ધ છે અને અશિક્ષિત
 છે એમ જોલનારાઓના આક્ષેપનો વાસ્તવિક અર્થ એટલો જ સમજ-
 વાનો છે કે અત્યાગે પુરુષોને મળનારૂં પુસ્તકી શિક્ષણ હિન્દુ સ્ત્રીઓને
 મળતું ન હોવાથી હિન્દુ સ્ત્રીઓ અત્યંત અચાન છે અને અકલ્પનીય
 પરિમાણમા અશિક્ષિતા છે પરંતુ જો વાસ્તવિકતાથી જોવામા
 આવે, તો એ આક્ષેપકો માક્ષરતા તથા સુશિક્ષિતતા એ જ શબ્દોને
 એકાર્થદર્શક શબ્દો તરીકે જ માન્યા કરે છે અને એ તેમનો
 પોતાનો જ પ્રમાદ છે એ વસ્તુસ્થિતિ તેમના પોતાના જોવા તથા
 જાણવામા આવી જ નથી શકતી આપણો સામાન્ય હિન્દુ સ્ત્રીસમુ-
 દાય કદાચિત્ નિરક્ષર હશે અથવા છે, પરંતુ કેવળ નિરક્ષરતાના
 કારણથી જ હિન્દુ સ્ત્રીસમુદાયને સર્વથા અચાન તથા અશિક્ષિત
 તરીકે કદાપિ જોળખી કિંવા જોળખાવી શકાય તેમ નથી, કાન્યકે,
 સાક્ષરતા જ્ઞાન તથા શિક્ષણનું એક સાધન હોવા છતાં પણ એ
 માક્ષરતા ન હોવા છતાં ય મનુષ્ય સજ્ઞાન તથા સુશિક્ષિત હોઈ શકે કે
 અથવા યદ્ય શકે છે અર્થાત્ આપણા હિન્દુસમાજમાની એ પરિ-
 સ્થિતિનો તો કોઈ પણ મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ પરિચય થઈ શકે તેમ છે કે
 આપણા હિન્દુસમાજમાના સર્વથા નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષો પણ ધર્મ,
 નીતિ તથા સદાચાર આદિકના મર્મને સારી રીતે જાણતા હોય છે;

એ ધર્મ, નીતિ તથા સદાચારની મદત્તા તેમનાથી લેશમાત્ર પણ અસાત નથી હોતી અને તેથી જ તેઓ યથામતિ તથા યથાશક્ત્ય સદાચરણના માર્ગમાં અગ્રેસર થતાં રહે છે. જ્યાં આવી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ નિરંતર આપણા જોવામાં આવ્યા કરતી હોય ત્યાં એ નિરક્ષર હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષોને આપણાથી ‘અજ્ઞાન’ તથા ‘અશિક્ષિત’ આદિક અવારનવિક વિશેષણો વડે કવી રીતે ઠંઠકિત કરી શકાય વાર્દ અત્યારના વર્તમાન સમયમાં સામાન્યતઃ સમસ્ત ભારતીય સ્ત્રીઓને પણ, પુરુષો પ્રમાણે જ, સાક્ષરતા, પુસ્તકી જ્ઞાન તથા બહુ-શ્રુતતાની આવશ્યકતા છે, એ વાર્તાને તો સર્વ જનો સ્વીકારી રહ્યા છે; એટલે કે, શુદ્ધમતવાદીઓના હસ્તથી આ વાર્તાનો નિષેધ થયો પણ નથી અને યવાની સંભાવના પણ નથી; આપણી હિન્દુ સ્ત્રીઓને તથા તે સ્ત્રીઓ દ્વારા આપણા હિન્દુસમાજને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની દિશામાં જોતી જવાના એક સાધન તરીકે જ આપણા સુધારકોના હસ્તથી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રસાર જ્યાં સુધી થતો રહેશે, ત્યાં સુધી પુરાતન ધ્યેયો તથા પુરાતન આચારના અભિમાની હિન્દુઓ એ શિક્ષણથી પોતાના સ્ત્રી-વર્ગને અવશ્ય અલિપ્ત જ રાખતા રહેશે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે અને વર્તમાન સમાજસુધારકોની વિદ્યક્ષણ ચેષ્ટાઓને જોતાં પુરાતન-મતવાદીઓના એ બ્યવહારને કાઢી પણ અયોગ્ય તથા અન્યાય્ય બ્યવહાર તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ નથી એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. અર્થાત્ પુરાતનમતવાદીઓના એ સ્ત્રીશિક્ષણપ્રચાર-વિષયક વિરોધમાટે વર્તમાન સુધારકો પુરાતનમતવાદીઓના શિર પર અપશબ્દો તથા અભિશાપ આદિની ગમે તેટલી નીત્ર દૃષ્ટિને વર્ષાવતા રહે, તો ય પુરાતનમતવાદીઓ તેમના અપશબ્દો તથા અભિશાપોની લેશમાત્ર પણ પરવા કે દરકાર નથી કરવાના તે નથી જ કરવાના. સ્ત્રીઓને આપણે હિન્દુઓ પુરુષોની સમાનપદાધિકારિણી નથી માનતા એ સુધારકોના આક્ષેપનું મગર્ષક ઉત્તર ઉપર અન્યૂર્વ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની પદ્ધતિનીના સંબંધમાં

મુધારકો જે ખૂમાખૂમ કરી રહ્યા છે તે નેમની ખૂમાખૂમનો વ્યાપાર પણ એ જ પ્રમાણે દુરાગ્રહ, વિપરીત ગ્રહ નથા અજ્ઞાન વડે દૂષિત થયેલો છે; કારણ કે સ્ત્રીઓની પવિત્રતા તથા શુદ્ધતાને અવિચલ રાખવાના એકમાત્ર વાસ્તવિક આશયથી જ પદ્મપ્રણાલીનો ઉદ્ભવ થયેલો છે, અર્થાત્ એ પદ્મપ્રણાલીના નિર્માણમાં સ્ત્રીજાતિ ઉપર અત્યાચારોની વૃદ્ધિને વર્ણવવાનો કિંવા સ્ત્રીઓને ગુણામોના કંઠાર બંધનમાં જકડી રાખવાનો ઉદ્દેશ કદાપિ હતો પણ નહિ, અત્યારે છે પણ નહિ અને ભવિષ્યમાં પણ એ ઉદ્દેશ દૃષ્ટિગોચર નથી થવાનો તે નથી જ થવાનો ! જે પદ્મનશીનીનું પરિણામ ગુણામી જ હોત, અને પદ્મપ્રણાલી દુષ્ટ પરિણામેને નિપજ્જવનારી જ હોત; તે જે રાજપૂતજાતિમાં એ પદ્મપ્રણાલી આજે દીર્ઘકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતી આવી છે તે રાજપૂતજાતિની રમણીઓમાં એ પદ્મપ્રણાલી-જન્ય દુષ્ટ પરિણામો તથા દુર્ગુણો વિપુલ પરિમાણમાં આપણા જોવામાં આવી શક્યા હોત, એ વાર્તા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ અને હોર્ષ શકે તેમ પણ નથી. પરંતુ રાજપૂત રમણીઓએ, તેઓ પોતે પદ્મનશીન પ્રમદાઓ હોવા છતાં પણ, એસારને પોતાના કેવા પ્રકારના અઘોષિક નાનાવિધ ગુણોનો વિશ્લેષણ સાક્ષાત્કાર કરાવેલો છે એના પ્રામાણિક તથા અમર સાક્ષી તરીકે સ્વ. કેર્નલ ડૉર્સ મહાશયકૃત ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ આપણા સમક્ષ દંડાયમાન હોઈને તે ઇતિહાસ અષ્ટૈકપ્રહર એ જ વાસ્તવિકતાની દિગ્વ્ય ધોષણા કરી રહ્યો છે કે રાજપૂતજાતિની પદ્મનશીન પ્રમદાઓએ એસારને પોતાના સ્વાર્થત્યાગ, તેજવિસ્ત્રા, આત્માભિમાન, સત્યનિષ્ઠા ધર્માભિમાન, દેશાભિમાન, રણસૌર્ય તથા આત્મસમર્પણ આદિક અમૃત્ય સદ્ગુણોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવી દીધો છે અને જે સદ્ગુણોની ગૌરવગાથા મુરિત્રમ મોરિંજોની તવારીખમાં પણ ચવાયત્તી છે તે સદ્ગુણો પાશ્ચાત્ય દેશની પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યઓગિની તથા એપદ્મ ગૌરાંગ રમણીઓમાં અકપ સ્વરૂપ પરિમાણમાં પણ અસ્તિત્વ નથી ધરાવતા,

એ આશ્ચર્યનો વિષય નથી તો અન્ય શું છે વાર ? અર્થાત્ “ કેવળ પોતાના આચાર વિચારને જ મર્યાદાથી તરીકે માની લઈને તે આચાર વિચારોના માપથી જ અન્ય દેશવાસીઓના આચાર વિચારને માપવાની એટલા કરનાર વિપરીતદષ્ટિ વિદેશી પ્રવાસી કિંવા મંથકારો પદોપકારશુદ્ધિના આડંબરપૂર્વક હિન્દુ સ્ત્રીઓની અત્યંત દીન તથા દીન દશા (દુર્દશા) ના સંબંધમાં પોતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાને વર્ષાવીને પોતાના મુખમાંથી દુઃખદર્શક ઉદ્ગારોને કાઢતા રહે છે; પરંતુ હિન્દુ સ્ત્રીઓને પોતાની એ પરિસ્થિતિ બેશમાત્ર પશ્ચ દીન, અવનત તથા દુઃખપૂર્ણ નથી દેખાતી; ” અથવા પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવીને સ્વ કર્ત્ત્વ દોડ મદાસયે પોતાના અમર પ્રતિદાસમંથમાં એક સ્થળે આ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો સુવર્ણપુત્ર રાજપૂતોમાં જે પરિચય કરાવ્યો છે તે પરિચય એ છે કે: “ એ (વિદેશી પ્રવાસીકિંવામંથકારો)ના હૃદયમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્યભાવને જોઈને અતિશય દુઃખ થાય છે અને તેથી એ વિદેશી પુરુષ હિન્દુ સ્ત્રીઓની એ મર્યાદા તથા પદોપકારોને ‘ કારાગૃહવાસ ’ ના નામથી ઓળખાવવા મંડી જાય છે ! પરંતુ એ પદોપકારો અથવા અંતઃપુરવાસિની રાજપૂત રમણીઓ કેટલી સીમા પર્યન્ત સ્વાતંત્ર્યને ઓળવતી હોય છે: કેટલા અકલ્પનીય પરિમાણમાં સુખિની હોય છે અને તેમના સંબંધમાં રાજપૂતજાતિનાં તથા અન્ય જાતિઓનાં હૃદયોમાં કેટલો ને કેવો પૂન્યતાયુક્ત આદરભાવ વસેલો હોય છે, એ સમસ્ત પરિસ્થિતિનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયેલો હોવાથી હું પોતે રાજપૂત રમણીઓની એ અંતઃપુરવાસિતા કિંવા પદોપકારોને ‘ કારાગૃહવાસ ’ નામથી કદાપિ નથી જ ઓળખાવી શકતો. ”* સ્ત્રીઓની અંતઃપુરવાસિતા

* “ He particularly laments her want of liberty and calls seclusion, imprisonment. From the knowledge I possess of the freedom, the respect, the happiness, which Rajput women enjoy, I am by no means inclined to deplore their state as captivity.” Tod.

કિંવા પર્વોત્સવોની અટ્ટવે ભવંકર પરતંત્રતા અથવા ગુલામી એવા પ્રકારના અનુમાનને એ આલેષક મદાશયો કયા તર્કવાચના આધારે દર્શાવતા રહે છે, એ જ રક્ષક પ્રથમ તો અમારાથી મમજી નથી શકાતું કોઈ પણ મનુષ્ય પામે મર્યાદા ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય અનેક વસ્તુઓ હોય છે અને સર્વ મનુષ્યો એવી ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓને ગુપ્ત જ ગણતા રહે છે એમનામાંની કેટલીક વસ્તુઓને તેમની હીનતાના કારણથી ગુપ્ત રાખવાની આવશ્યકતા હોય છે અને કેટલીક વસ્તુઓને તેમની અર્થોર્થિક પવિત્રતા કિંવા જહુમ્મસનાના કારણથી ગુપ્ત રાખવાની આવશ્યકતા સર્વથા અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે પાનકા તથા બ્રહ્મચારીને તેમની હીનતાના કારણથી તેમ જ તેમના પ્રકાશના યોગે થનારી અપ્રતિષ્ઠાને અટકાવવાના આશયથી ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે; દેવમૂર્તિ આદિકને તેમની પવિત્રતાને સુરક્ષિત રાખવાના ઉદ્દેશથી જ એવા સુગંધિત સ્થાનમાં રાખવામાં આવે છે કે જ્યાં અન્ય અપવિત્ર કિંવા અશુદ્ધ મનુષ્યની પ્રવેશ ન કરી શકાય અને દેવમૂર્તિની અપવિત્રતાનો મમજી જ ન રહે અને ધનમંપતિ, સુવર્ણ ગજત તથા ગ્લતાવકાર આદિકને તાંગેરીમાં અતિશય સાવધાનતાપૂર્વક એટલામાટે નથ કરી રાખવામાં આવે છે કે જો એ વસ્તુઓને મમે તે અરક્ષિત સ્થાનમાં રખાઈ ગઈ વામાં આવે તો એ સર્વ પદાર્થો મૂલ્યવાન હોવાથી એમના ચોરાઈ જવાનો ભય તથા મંભવ પ્રતિક્ષણ હાથમાં ન લેવા કરે છે. આગંધ કે, હિન્દુમાજી સ્ત્રીઓને અત્યંત પવિત્ર માનવો હોવાથી અને સ્ત્રીઓની પવિત્રતા હિન્દુમાજીની માન્યતા અનુસાર મોંઠામાં મોંઠા 'કાહેનૂર' હીરાના મૂલ્ય કરતા પણ અધિક મૂલ્યવાની હોવાથી જ હિન્દુઓ પોતાની ગૃહદેવતાઓ કિંવા ગૃહવક્ત્રીઓને યથાશક્ય પારમાણુમાં ગૃહના સુગંધિત આબ્જનર ભાગમાં, જ્યાં તેમના પરપુરુષ સાથે અધિક મમાગમમાં આવવાનો મમજી ન હોય ત્યાં, સુખપૂર્વક રાખવાની પ્રચાને પરાપૂર્વથી પાળના આગ્યા છે પરંતુ હિન્દુઓના એ ગૃહદેવતામૂલક જવાદારનો વિષયમ થતા આધુનિક આલેષકોની

દષ્ટિને સ્ત્રીઓની એ અંત પૂરવામિતા કિંવા પર્વાનશીનીમા પાવિત્ર્ય રક્ષા તથા બહુમુશ્યતાને બદલે કારાગૃહવાસિતા તથા ગુનામીનો જ સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે એટલે એ વિપરીત પરિણામના સર્વનમા અહીં એ જ કથન પર્વાસ છે કે “જિરકા આખોમે ચગ્ગી છા બાની દરૂ, ઉમે ભેંસકી બકરી હી નજર આની હયુ!” અસ્તુ

હિન્દુ સ્ત્રીઓની પરવચતા પરતત્રતા દિવા ગુનામીના દિવસે ને રાતે એક સરખા ઢોલ વગાડનારા એ સ્ત્રીસ્વાતન્ત્રવાદી સુધારકો! હિન્દુભાનિ ઉપર આક્ષેપ કરવા માગેના એક શસ્ત્રક્રમ સાધન તરીકે વાગનાર જેનો ઉપયોગ કરતા રહે છે તે ‘મનુસ્મૃતિ’ માનો તેમનો અવન પ્રિય કેના એક જ શ્લોક છે અને એ શ્લોકને તેઓ આ સ્ત્રીસ્વાતન્ત્રવિપયક પ્રશ્નના વાદવિવાદના પ્રમગે સદા મર્વદા તેમના પ્રતિપક્ષીઓના મુખ ઉપર બગપૂર્વક પછાડતા જેવામા આવ્યા કરે છે પરંતુ એ શ્લોકમા સુધાગદાના પ્રતિપક્ષી પુરાતનમતનાદીઓના મુખદારને વાસી દેવાના સામર્થ્યનો નર્વથા અભાવ હોવાથી એ શ્લોક શિવધનુષ્ય પ્રમાણે બિજાગેને આક્ષેપકોના પોતાના વક્તવ્યો ઉપર જ ચઢી બેસે છે। તે શ્લોક આ છે —

“પિતા રક્ષતિ કૌમારે મતાં રક્ષતિ યૌવને।

રક્ષતિ રથધિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્ય મર્હતિ”

મનુ અ ૯, શ્લોક ૩

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે “સ્ત્રી જ્યારે કુમારિકા હોય છે ત્યારે તેના પોતાના પિતાના હસ્તે તેની રક્ષા થતી રહે છે, યૌવન કાલમા તેની રક્ષાનો બાર તેના પતિદેવના શિર પર રહેતો હોય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામા તેના પુત્રો તેની રક્ષા કરતા રહે છે એટલે ત્યારે અવસ્થામા સ્ત્રી સ્વતંત્રતાની અધિકારિણી હોતી જ નથી” આના સદાય તરીકે વળી ‘મનુસ્મૃતિ’ના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૪૮ માં શ્લોકમાના ‘ન મજેત્ સ્ત્રી સ્વતન્ત્રતામ્’ એ વાક્યને પણ આક્ષેપક

મદાશયો ઉચ્ચારતા રહે છે અર્થાત્ મનુ ભગવાન્ના આ વચનોને ઉચ્ચારીને સુધારકો એવા પ્રકારનો આક્ષેપ હિન્દુમત્તાના શિર પર કરતા રહે છે કે “મનુના આ વચનોથી એજ નિશ્ચિત કઠી શકાય છે કે મનુની માન્યતા અનુસાર સ્ત્રીઓ કદાપિ સ્વતંત્રતાને પાત્ર છે જ નહિ એટલે કે સ્ત્રીઓની યોગ્યતા એ જ છે કે તેમને સદા સર્વદા પરત્રતા કિંવા ગુનામીના બંધન વડે જબડાયેલી ને જકડાયેલી જ ગણ્યા કરવી અને તેમના મસ્તિષ્કમાં સ્વતંત્રતાની કલ્પનામાત્રનો ઉલ્લેખ પણ ન થવા દેવો ” પરંતુ આક્ષેપકારક સુધારકોએ મનુ ભગવાન્ના ઉપર્યુક્ત વચનોનો પોતાની કલ્પના દ્વારા ઉપજાવી કાઢેનો આ અર્થ મર્વથા પ્રમાદમૂલક કિંવા ભ્રાંતિમૂલક છે એ વાર્તા એ વચનોના પૂર્વાપર સંદર્ભના વિચારક પુરુષના બજાવામાં તત્કાલ આવી જાય તેમ છે, અને તે આ પ્રમાણે, ‘ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્ય મર્હતિ’ એ વાક્યથી પૂર્વના ત્રણ વાક્યોમાં ‘રક્ષણ’ મંત્રવધેનો ત્રણ વાર ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આ પો છે અને તેમાં ‘કૌમાર’, ‘યૌવન’ તથા ‘વાર્ધક્ય’ (વૃદ્ધાવસ્થા) એ આયુષ્યની ત્રણે અવસ્થાઓ કિંવા આયુષ્યના જિન જિન પ્રમણમાં પિતા પતિ તથા પુત્ર આદિ કોએ જ સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી જોઈએ, એ જ આશયને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ રક્ષા અર્થાત્ કેવળ શારીરિક રક્ષા જ નથી હિન્દુ એમાં સ્ત્રીઓની માનસિક અને તેમાં પણ નણી વિશેષતઃ નૈતિક રક્ષાનો આગમ સમાયનો છે, માન એટલું જ નહિ પણ એમાં સ્ત્રીઓના પાલનયુક્ત પોષણનો પણ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. આગળ કે, એથી પૂર્વના ત્રણ વાક્યોનો તુલનાત્મક વિચાર કરતા ‘ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્ય મર્હતિ’નો એવો અર્થ કદાપિ નથી જ થઈ શકતો કે સ્ત્રીઓને તો મદા સર્વદા પરત્રતા અથવા ગુનામીના બંધનમાં જ જકડી રાખવી જોઈએ કિંતુ એનો સત્ય તથા વાસ્તવિક અર્થ એ જ થાય છે કે સ્ત્રીઓ ગમે તે અવસ્થા કિંવા ગમે તે સ્થિતિમાં હોય છતાં તેમના પોતાના પાનન પોષણનો ભાર પુરુષોએ તે સ્ત્રીઓના પોતાના શિરપર કદાપિ નજ નાખવો જોઈએ, એને

કે, સ્ત્રીઓના સારીરિક, માનસિક અને નૈતિક પાનન તથા પોષણના બારને પોતાના શિર પર ધારણ કરી લેવામાટે પુરુષો સદા સર્વદા બધાયલા હોવાથી સ્ત્રીઓનું એ પાનન પોષણ નિરંતર પુરુષોએ જ કરવાનું છે. આ અર્થ જ મનુ ભગવાનના આશયનો સત્ય પરિચાક છે એ વાતો 'મહાભારત' માંના નિમ્ન વચનથી સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે તે વચન આ છે:—

“માયાંયામરણાદ્ મર્તા પાલનાશ્ચ પતિ સ્મૃત ” ૧

મહાભારત, આદિપર્વ, અ ૧૮૪

આનો અર્થ એ થાય છે કે “પુરુષ પોતાની બાયાંનું ભરણ પોષણ કરતો હોવાથી ‘ભર્તા’ અને પોતાની પત્નીનું પાનન કરતો હોવાથી ‘પતિ’ કહેવાય છે ” એ જ પ્રમાણે ‘મહાભારત’ ના નનપર્વના ૬૯મા અધ્યાયમાં એક અન્ય પણ એવું સ્પષ્ટ વચન વિદ્યમાન છે કે ‘મર્ત્યોચ્ચા રક્ષણોચ્ચ પત્ની દિ પતિના સદા’ અર્થાત્ ‘મહાભારત’ માંના એ શ્રી બ્રહ્મસવચનનો પણ એ જ આશય છે કે ‘પત્નીના ભરણ પોષણ તથા રક્ષણનો ભાર સદામર્ગદો પતિના મસ્તક પર જ ગ્રહેલો છે’ આવી રીતે હિન્દુ પુરુષો પોતાના સ્ત્રી-વંશનું જ પાનન પોષણ કરતા ગ્રહે છે તે પાનન પોષણ તથા રક્ષણ આદિકમાં તેમનો શ્રીવંશ હિપ્ત પોતાની વર્ચસ્વયુક્ત સત્તાને અપાનનાનો નીચ આશય કદાપિ નથી હેતો, કિંતુ એથી વિરુદ્ધ સામાજિક ધાર્મિક તથા પારલૌકિક વિરોધમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા અત્યંત અધિક તથા કંપનનાતીત હોવાથી તેમની એ મહત્તાની દૃષ્ટિથી જ હિન્દુ પુરુષોના હસ્તથી સ્ત્રીઓના પાનન પોષણ તથા રક્ષણ આદિક કાર્યો નિરંતર પાનનીય કર્તવ્યના રૂપમાં મૂળ સત્તા ગ્રહે છે આ અમારા વિધાનને સમર્થનપૂર્વક પ્રુષ્ટિ આપનારા પ્રમાણો ‘મનુસ્મૃતિ’ માં જ વિષુદ્ધ સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે હિંદુઓ તરીકે ‘મનુસ્મૃતિ’ ના ૯ મા અધ્યાયના દશમ તથા દ્વાદશ પોકોમાં અત્યંત

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવા આશયના ઉદ્દેશો કરવામાં આવ્યા છે કે
 “ સ્ત્રીઓને ગૃહમાં ગાંધી રાખીને તેમ જ ગુલામીની મર્તામાં એમી
 રાખીને તેમની પવિત્રતાને અવિચન ગણવાની એટા સર્વથા નિંદ
 હોઇને એટવામાંટે ત્યાગ્ય છે કે એવા ઉપાયોથી સ્ત્રીઓને કદાપિ
 ગૃહ નથી રાખી શકાતી, કિન્તુ સ્ત્રીઓને પોતાને જ પોતાના રક્ષણની
 ક્ષમતા સમર્પણથી સ્ત્રીઓ અધિક સુરક્ષિત થઇ જાય છે ”* અહીં
 અમે આજકાલના પાશ્વત્ય સુધારણાના પુરસ્કારક સુધારક મહાશયોને
 પૂછવા માગીએ છીએ કે મનુ ભગવાનના આ વિધાનમાં આપ
 શ્રીમાતોને સ્ત્રીમતિ વિષયક હીન દૃષ્ટિનો અશમાત્ર પશુ દૃષ્ટિ ગોચર
 થઇ શકે છે ખરો કે ?

આ મંત્રાર્માં અસ્તિત્વ ધરાવનારી અનેક મૂલ્યવતી વસ્તુ-
 એમાંની ‘ સ્ત્રી ’ નામક મજબૂત વસ્તુ એન્હી સીમા પર્યન્ત અધિક
 મૂલ્યવતી છે કે એના મૂલ્યની, જે વાસ્તવિમ્તાથી નિયામપૂર્વક જેવામાં
 આવે તો, યથાર્થ તથા વાસ્તવિક કલ્પના કોઇથી જાગ્યે જ કરી
 શકાય છે, અને તેથી જ હિન્દુમતિને તથા હિન્દુ ધર્મસાત્ત
 પ્રવૃત્તાઓએ સ્ત્રીમતિ તથા તેની પવિત્રતાના રક્ષણને આટલી અકલ્પનીય
 સીમા પર્યન્ત મહત્ત્વ મમર્ષેલું છે અર્થાત્ સ્ત્રીમતિના રક્ષણ-
 વિષયક ‘ મનુસ્મૃતિ ’ માના નિમ્ન ઉદ્દેશો પશુ સર્વ હિન્દુઓમાંટે
 અવસ્ય મદા મર્દદા સ્મરણમાં ગણી લેવા યોગ્ય છે —

“ ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં દારા રક્ષ્યતમા સદા ” ।

મનુ અ ૮ શ્લો ૩૫૯

* “ ન કવિદ્ યોષિત શક્ત પ્રસહ્ય પરિરક્ષિતુમ્ ” ।

મનુ અ ૯ શ્લો ૧૦

“ અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધા પુરુષે રાત્તકારિમિ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તા સુરક્ષિતા ” ॥

મનુ. અ ૯ શ્લો ૧૨

“સદ્દમેભ્યોઽપિ પ્રસંગેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયો હિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુ રરક્ષિતાઃ”

મનુઃ અ. ૯. શ્લો. ૫.

આનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે : “સ્ત્રી સંસારમાંની અન્ય સર્વ વસ્તુઓ કરતાં અત્યંત રક્ષણીય (રક્ષણ કરવા યોગ્ય) વસ્તુ હોવાથી ચારે વર્ણના લોકોએ સ્ત્રીઓનું અન્ય સર્વ વસ્તુઓ કરતાં અધિક રક્ષણ કરવાનું છે;” માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અતિશય સુદૃઢ જળાતા સામાન્યથી સામાન્ય મોઢેતપાદક પ્રમુગેથી પણ વિશેષ દક્ષતાપૂર્વક સ્ત્રીઓને સુરક્ષિત રાખવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; કારણ કે, જો સ્ત્રીઓને સુરક્ષિત રાખવાની દક્ષતા દર્શાવવામાં ન આવે, તો તે અસાધ્યતાના પરીણામે તે સ્ત્રીઓના પિતૃકુલ તથા જનસુરકુલ એવી રીતે ઉભય કુળોમાટે દુઃખ તથા પશ્ચાત્તાપના પ્રમુગે અવશ્ય ઉપસ્થિત થઈ જાય છે.”

વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષો પોતાના જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યંત એક ખીલની સાથે અખનિઃસરિણી અખંડ નિઃશ્વાપૂર્વક રક્ષાં કરે એ પરિસ્થિતિ નૈતિક તથા સામાજિક દૃષ્ટિથી કેટલી સીમા પર્યંત આવશ્યક છે, એ વિષયને ચર્ચતાં મનુ ભગવાને જે વચનો ઉચ્ચારેલાં છે તે વચનોમાં મનુ ભગવાનના કેઈ કદામાં કદા તથા કાલકૂટ વિરોધી તથા મનુ ભગવાનની આજ્ઞાઓને ‘સાપતાની આજ્ઞા’ કહેનાર વિક્ષિપ્ત તથા ગઈબરાજોપમ મૂર્ખાંશિરોમણિ સમાજસુધારકોથી પણ ક્યાં ય પુરુષાત્મતિવિષયક પક્ષપાતને દેખાડી શકાય તેમ નથી; તો પછી સામાન્ય મનુષ્યથી તો તે વચનોમાં પુરુષાત્મતિવિષયક પક્ષપાતને ક્યાંથી જ દેખાડી શકાય ત્રા? મનુ ભગવાનનાં તે વચનો આ છે:—

“સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્વા માર્યાં તયૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્” ॥

મનુઃ અ. ૩. શ્લો. ૬૦

અયોન્યસ્યા વ્યભિચારો ભવેદા મરણાતિક્ક ।

एष धर्मः समासेन दैव्य स्त्रीपुंसयो पर ॥

મનુ અ ૭ શ્લો ૧૦૧

‘ જે કુનમા બાપાદ્વારા ભર્તા તથા ભર્તાદ્વારા બાપા નિગતર સતુષ્ટ રહ્યા હશે છે તે કુવતુ શાશ્વત કસ્યાશ્ચ યતું રહે છે એમા કોઈ પણ પ્રમાણેનો સંશય છે જ નહિ આમરણુ, એમ્ને કે જીવનની અનિમ ઘટિકા પરિન્ત પતિ તથા પત્નીનો પારસ્પરિક અન્યતિ આગી પ્રેમ નિગતર અનિચન ગ્લા રે અને તેમા અન્યત્વનો આધિ બાંધ ન થાય, જે જ વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોની શ્રેષ્ઠ વૈવાહિક નીતિનો અંતિમ સાગ છે, ” એ મનુ સગનાનના મનુસ્મૃતિ ‘માના ઉપર્યુક્ત વિધાનનો મથિતાર્થ કિંવા બાવાર્થ છે આ વિધાનની માથે સાથે જ ‘ મનુસ્મૃતિ ’ મા સ્ત્રીજાતિની નૈતિક શુદ્ધતાના નમધમા કાષ્ઠક અધિક આમદ દર્શાવવામા આવ્યો છે, પરંતુ તે આમદ પુરુષવિપવક પક્ષપાતના આશયથી નથી દર્શાવવામા આવ્યો, કિન્તુ સ્ત્રીજાતિના પોતાનાજ નૈતિક પક્ષપાતના કારણથી દર્શાવવામા આવ્યો છે એ નાતર્કને પણ અહીં આપણે વિચિત્રતાપૂર્વક નક્કમા ગણી નેમની છે કેવળ સ્ત્રીઓની જ આગની વ્હના તથા સાનધાનતાથી રક્ષા મગવાને જે જે કાગળો નથા હેતુઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સર કાગળો તથા હેતુઓનો ‘ મનુસ્મૃતિ ’ મા સ્પષ્ટ ગળેમા ઉત્તેજ કગાનનો છે અર્થાત્ મનુસ્મૃતિ ‘માના એ મર્ વિધાનોના એકાગ્ર પરિશીનન દ્વારા મનુ આલિક હિન્દુ સ્મૃતિ’કાગે પક્ષપાતી પણ ન હોતા અત્યા આગી પણ ન હોતા જંગન પણ ન હોતા અને ન્યાયરિપુ પણ ન હોતા, કિન્તુ સર્વથા નિષ્પક્ષપાત અનત્યાયાગી મમદષ્ટિ તથા મહાવિચાર શીન, કિંમહુના અર્નોલ્ડક શુદ્ધિશાળી વદ પુરુષો હતા એ મત્ય પરિસ્થિતિ કોઈ પણ વિચાર શીન મનુષ્યના જાણવામા તત્ત્વાગ આની જાય તેમ છે મનુસ્મૃતિ ‘માના તે વિધાનોને અમારા પાકેકા તથા પામિઓની જાણમાટે નીચે ઉદ્ધૃત કરવામા આ વા છે —

‘ સ્વા પ્રસૂતિ ચરિત્ર ચ કુલમાત્માનમેવ ચ ।
 સ્વ ચ ધર્મ પ્રયત્નેન જાયા રક્ષન્ હિ રક્ષતિ ॥
 પતિ મર્યા સપ્રવિદ્ય મર્મો મૃત્વેહ જાયતે ।
 જાયાયાસ્તદ્દિ જાયાત્વ યદસ્યા જાયતે પુન ॥
 તસ્માદ્વજા વિશુદ્ધયર્થ સ્ત્રિય રક્ષે ત્પ્રયત્નત ॥

મનુ અ ૧ શ્લો ૭, ૮, ૯.

આનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે યદિ પત્નીનું પ્રયત્ન પૂર્વક નૈતિક મરક્ષણ કરવામાં આવે તો તેના રોગે આપણી મનતિ આપણા આરિત્ય આપણા કુન તથા આપણા ધમનું માન એટલું જ નહિ પણ આપણુ પોતાનું પણ સ્વયમેવ (પોતાની મેળે) તથા સદગ્ર મરક્ષણ થતું રહે છે પતિ પોતે જ પત્નીના ઉદરમાં પ્રવેશીને ગર્ભરૂપે પુન જન્મતો હોનાથી એટલે કે ભાર્યાના ઉદરથી પતિ પોતે જ પુન જન્મને ધારણ કરતો હોનાથી ભાર્યાને જ્યા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ધારણ કે એ જ જ્યારું જ્યાત્વ છે એનામાટે મનતિની શુદ્ધિને અર્થાત્ વશની વિશુદ્ધતાને અવિચલ તથા નિઃકલક રાખના માટે પુરુષોએ પ્રયત્નપૂર્વક તથા અતિશય દક્ષતાપૂર્વક સ્ત્રીઓની નૈતિક રક્ષા સદા સર્વદા કર્યા કરવાની છે ’ અર્થાત્ આ વિધાનમાં સ્ત્રીઓના નૈતિક રક્ષણ તો ઉત્તેજ કરાવતો હોઈને તે રક્ષણના હેતુને પણ તેટલા જ સ્પષ્ટ ચબ્દે મા બજાવ કરી બતાવવામાં આવ્યા છે એ જ વિધાનપત્રે ચાતવસ્કય ભગવાનના નિમ્ન વચનો પણ અતિશય આદરણીય છે —

“લોકાનન્ત્ય દિવ પ્રાપ્તિ પુત્રપૌત્રપ્રપૌત્રકે ।

યસ્માત્તસ્માત્સ્ત્રિય સેવ્યા કર્તવ્યાશ્ચ સુરક્ષિતા ’ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ ૨ શ્લો ૭૮

એનો ભાવાર્થ એ છે કે પુત્ર પૌત્ર તથા પ્રપૌત્ર આપ્તિનું ઉપાલન કરીને તેમના ઉત્પાદનદ્વારા આપણને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કામી

આપનારી અને માનવસમાજની પરંપરાને અવિચ્છિન્ન ગાખનારી કેવળ સ્ત્રીઓ જ હોવાની વિવાદબંધનપૂર્વક તેમનું મેવન કરતું અને તેમની રક્ષા કરવી એ પુરુષોનું પ્રધાનથી પણ પ્રધાન તથા આવશ્યક કર્તવ્ય છે.” એ જ પ્રમાણે મનુ ભગવાને પોતાના “યોજ્જામા ન્દૂપયે ત્કન્યાં સ સદ્યો વધમર્દતિ” એ વિધાનથી (મનુસ્મૃતિ, અ ૪, શ્લો. ૩૬૪) અવિવાહિતા સ્ત્રી (કન્યા)ને બવાત્કારથી દૂષિત કરનારા પાપાત્મા અપગ્રાધીમાટે દેહાન્તદહ (વધ)ની વ્યવસ્થા દર્શાવેલી છે, એટલે એથી હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારો સ્ત્રીજાતિની શુદ્ધતાને જોડેલી સીમા પર્યન્ત મહત્તા આપતા હતા એની યથાર્થ કલ્પના આપણાં તત્કાળ કરી શકાય છે વળી મનુ ભગવાન કેવળ સ્ત્રીજાતિના નૈતિક મગ્દળાની મામાનિક તથા ધાર્મિક મહત્તાને દર્શાવીને જ કર્તવ્યમુક્ત નથી થઈ ગયા; કિન્તુ સ્ત્રીઓની એ શુદ્ધતાને અવિચ્છિન્ન તથા નિષ્કલક રાખવામાટે જે જે ઉપાયોને યોજવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થઈ પડે તેમ છે તે મર્વ આચરણીય તથા યોજના યોગ્ય ઉપાયોનું પણ તેમણે ‘મનુસ્મૃતિ’મા સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન કરી બતાવ્યું છે અને સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ, નૈમર્ગિક મનોધર્મ તથા સ્ત્રીજાતિની વિભિન્ન શારીરિક ગ્યના આદિકનો મંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમનો વિરોધ ન કરતા જેમના યોગે સ્ત્રીજાતિની એ સ્વતન્ત્ર વિશિષ્ટતાઓનો વિકાસ જ થતો રહે તેના પ્રકાગ્ના રચનાત્મક ધોરણથી તે ઉપાયોની યોજના કરેલી છે મનુ ભગવાન કહે છે —

“અર્થસ્ય સગ્રહે ચૈનાં વ્યયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
શૌચે ધર્મેઽન્નપંક્ત્યાં ચ પારિણાહ્યસ્ય ચેક્ષણે” ॥

મનુ : અ ૯, શ્લો ૧૧

સદા પ્રદૃષ્ટ્યા માવ્યં મૂહકાર્યેષુ દક્ષયા ।
સુસંકૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા” ॥

મનુ અ ૩, શ્લો ૧૫૦

પિતૃભિ ધર્મિષ્ઠેષામ્ પતિભિ દેવેભ્યઃ સ્તુત્યા ।

પૂજ્યા મૂપયિતવ્યાથ યદુલ્લાભમીવસુભિ ॥

મનુ ં ૩ ચુકો ૫૫

આનો મધિનાર્થ એ થાય છે કે ધનનો મમદ તથા ધનનો વ્યય ગૃહ આદિની સ્વચ્છતા અનપાકક્રિયા અને ગૃહમાંની મર્વ વસ્તુઓની દેખરેખ એ મર્વ કાઠો પુરુષોએ સ્ત્રીઓના હસ્તમાં સોંપી દેના સ્ત્રીઓએ પોને પણ મદોદિન આનન્ધપૂર્વક ગૃહકાર્યોમાં દક્ષતા ગામ્બી અને પોતાના ગૃહમાંની મર્વ વસ્તુઓને સ્વચ્છ રાખીને જે કાંઈ પણ ખચ કરવાનો હોય તે પણ (પોતાની આર્થિક સ્થિતિ અનુસાર) કરમ્મરથી જ કરો ' આવી રીતે ગૃહકાર્યમાં યોગ્યપણી યોગ્યતાઓ (સ્ત્રીઓ) ને માવની દૃષ્ટિથી પુરુષોએ સ્વપાકકારિણી (સોમ્ય તૈવાર કરી આપનારી) કિંવા ગૃહના અન્ય કાંઈ કરનારી મેનિશ કરતા અધિક માન ન આપવું જોઈએ એના પ્રકારને આશય આગમનના સુધારકોના કથન અનુસાર મનુ ભગવાને આ સ્થળે મના ને કયા સન્દેશો દર્શાવે છે એ તાલી રેવાની સુધારક મહાશયો કૃપા દર્શાવશે ખરા કે ? એથી વિરુદ્ધ મનુ ભગવાને નો પુરુષોને પોતાની એવી જ આજ્ઞા સમજાવેલી છે કે પોતાના તથા પોતાના કુલના મહ્યાણને ઇચ્છનારા પિતાઓ તથા ભાતાઓએ અને પતિદેવોએ તથા દેવરોએ સ્ત્રીઓને આશૂપણુ આદિક આખ્યા કરવા અને તેમના મંમધમાં પોતાના અન કરણમાં પૂજ્યભાવને ધાગણુ ખરીને તદનુસાર તેમની માથે વર્તતા રહેવું । અર્થાત્ સુધારકમમ્મના મળ્યો જેમ નિરત પ્રતિપાલન કરતા રહે છે તેમ મનુ આદિક હિન્દુધર્મશાસ્ત્રનિર્માતા ઋષિઓએ સ્ત્રીઓને કેવળ મેનિકા નાસી કિંવા ગુનામઢી તરીકે જ માની લીધી હોત તો ગૃહસ્થોના ગૃહો એટલે ગુનામખાના અને આ મસાર એટલે સ્ત્રીઓની ગુલામગીરી તથા તે ગુનામઢીઓ હિપ્ત પોતાની વણી તરીકેની સત્તાને ગર્ભવનાનો પુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલો નૈસર્ગિક ઇષ્ટતમ અવસર એવા પ્રકારની

દષ્ટિથી જ તેમણે સ્ત્રીઓ તથા ગંભીર આદિકેને જોયાં હોત; પરંતુ તે ઋષિવર્યોની એવી વિદ્વાતક સંકુચિત દષ્ટિ કેાડી પછી સ્થળે આપણા જોવામાં આવી શકતી નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણા તે દેવોપમ ઋષિવર્યોએ સ્ત્રીજાતિના નૈસર્ગિક તથા સપાદિત મદ્યુષ્ણોની તેમ જ તેમના ગુણો તથા તે ગુણોના કૌટુંબિક તથા સામાજિક મહત્ત્વની એટલી અપરિમિત સીમા પર્યન્ત મહદ્વય તથા માર્મિક દષ્ટિથી સ્તુતિ તથા પ્રશંસા કરેલી છે કે સ્ત્રીજાતિ તથા તેના સદ્-ગુણોની એટલી ને એવી માર્મિક સ્તુતિ સ્ત્રીજાતિના પ્રાપ્ત્ય વિમોચન કરીને સ્ત્રીજાતિને સમાનતાના સોપાન ઉપર સ્થાપનારા પાશ્વત્ય જનસમાજના માહિત્યમાં પણ મળી શકતો કે કેમ એની 'વાનવા' જ છે! દેવીની સ્તુતિ કરનાર એક સ્તોત્રકારે તો દેવીને સમ્રોધીને એટલી સીમા પર્યન્ત સ્તોત્રતિમય ક્લેશારો કાઢેલા છે કે: "તુ જ "રાજલક્ષ્મી રાજગૌહે ગૃહલક્ષ્મી ગૃહે ગૃહે" છે; એટલે કે: "હે દેવિ, રાજના ગૃહમાં જેમ રાજલક્ષ્મી તરીકે તેમ સર્વ મનુષ્યોનાં ગૃહોમાં 'ગૃહલક્ષ્મી' (પત્ની) તરીકે તુ જ વસી રહી છે!" સામાન્યતઃ સર્વ સ્ત્રીઓના અને વિશેષતઃ પત્નીપદારૂઢા પ્રમાણ્યોના માહાત્મ્યને આપણા ધર્મશાસ્ત્રકારો તથા ઇતિહાસકારોએ કેવા સ્વરૂપમાં ગાઈ જતાંચુ છે તેના થોડાંક ઉદાહરણો અમે અહીં એટલા-માટે આપીએ છીએ કે એ ઉદાહરણોના પરિશીલનથી પોતાની મેળે જ આક્ષેપક સુધારકોના મહિન આક્ષેપની નિરર્થકતા અમારા પાકેલા તથા પાકેલાઓના જાણુવામાં આવી જવાનો અમેને પશ્ચિમ મક્કવ દેખાય છે. તે ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો આ છે —

“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યતે રમતે તત્ર દેવતા . ।

યત્રતાસ્તુ ન પૂજ્યતે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયા ॥

શોચંતિ જામયો યત્ર ચિનદ્ય ત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચંતિ તુ યત્રેતા વર્જતે તદ્ધિ સર્વદા ” ॥

મનુ અ ૩, શ્લો ૫૬, ૫૭.

પ્રજનાર્થ મહામાતા પૂજાદ્વાં ગૃહદીપ્તય ।
 સ્ત્રિય ધિયશ્ચ ગેદેષુ ન વિશેષોઽસ્તિ કિંચન ॥
 ઉત્પાદનમ પત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્ ।
 પ્રત્યહ લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીનિયંધનમ્ ॥
 અપત્ય ધર્મકાર્યાણિ શુશ્રુવા રતિ રક્તમા ।
 દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગ પિતૃણામાત્મનશ્ચહ ॥

મનુ અ ૧૭ સ્તો ૨૬ ૨૭ ૨૮

‘ અર્ધં માર્યાં મનુષ્યસ્ય માર્યાં શ્રેષ્ઠતમ સપ્તા ।
 માર્યાં મૂલ ત્રિવર્ગસ્ય માર્યાં મૂલ તરિપ્યત ॥
 માર્યાંયન્તઃ ક્રિયાયન્તો માર્યાંયન્તઃ ધિયાન્વિતા ।
 માર્યાંયન્તઃ પ્રમોદન્તે સમાર્યાં ગૃહમેધિન ॥
 સહાય પ્રવિચિત્તેષુ ભવન્ત્યેતા પ્રિયવદા ।
 પિતરો ધર્મવાયેષુ ભવન્ત્યાર્તસ્ય માતર ॥
 આત્માઽમૈધ જનિત પુત્ર હત્યુચ્યતે શુધૈ ।
 તત્માદ્માર્યાં નર પશ્યેન્માતૃવત્પુત્રમાતરમ્ ’

મહાભારતમ્ આદિપર્થ બ ૭૪

ન ચ માર્યાસમ કિંચિદ્વિદ્યતે ભિષજા મતમ્ ।

ઔપધ સર્વદુ સેષુ

ઘનપર્થ, અ ૬૧

બા. સ્ત્રીઓ સાથે પૂજ્યભાવયુક્ત વર્તન રાખવામાં આવે છે તે સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ દેવતાઓ આવીને આનન્દપૂર્વક રમનાથી થતા રહે છે અને જે સ્થાનમાં સ્ત્રીજાતિવિષયક પૂજ્યભાવનો અભાવ હોય છે તે સ્થાનમાંની સર્વ કિંવાઓ સર્વથા નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે જે કુળની કામિનીઓ નિરતર સૌમ્યસ્તા રહ્યા કરે છે તે કુળનો સત્વર જ નાશ થઈ જાય છે પરંતુ જે કુળની કામિનીઓ કષ્ટથી મુક્ત કિંવા સુખિની રહ્યા કરે છે તે કુળની નિરતર ઇતિ તથા અભિ વૃદ્ધિ જ થતી રહે છે સ્ત્રીઓ પ્રજોત્પત્તિની મુખ્ય માધનરૂપિણી

હોવાથી એ મહાભાગ્યાવિની મહિલાઓ પ્રતિ અતિશય પૂન્યભાવ દર્શાવે એ સર્વ પુરુષાનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે એ ઉપરાંત ગૃહને પ્રકાશમંદિત કરનારી વાસ્તવિક દીપજ્યોતિ સ્ત્રીઓ જ છે, કિંમહુના સ્ત્રીઓ જ ગૃહની શોભા તથા વૈભવશાનિતા છે, અર્થાત્ સ્ત્રીઓ તથા ગૃહશોભા એ ઉભય શબ્દો એક જ અર્થના દર્શક પર્યાય શબ્દો હોવાથી એ ઉભય શબ્દોના અર્થમાં કશો પણ ભેદ છે જ નહિ અપત્યો (સંતાનો)નું ઉત્પાદન જન્મેવા સંતાનોનું પાલન, કિંમહુના નિત્યની લોકપાત્રા કિંવા સામાજિક સંસાર એ સર્વનો પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીઓ ઉપર જ આધાર રહેલો છે અપત્યોત્પાદન, ધર્મકાર્યો, શુભૂપા આદિક સેવા, શ્રેષ્ઠ પ્રકારના સાત્ત્વિક કામોપભોગ, કિંમહુના આપણી પોતાની તેમ જ આપણા પિતરોની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ આદિકનો સમસ્ત અધિકાર પણ કેવળ વિવાહિતા વનિતાઓના હસ્તમાં જ રહેલો છે ” આ સ્ત્રીસ્તુતિ ‘મનુસ્મૃતિ’માં પરમપૂન્ય મનુ લગ્નવાને કરેલી છે અને ‘મહાભારત’માં શ્રી વેદવ્યાસજીએ નારીજાતિની જે મહત્તાને વર્ણવેલી છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે ‘ભાર્યા મનુષ્યની અર્ધાંગી છે તેમ જ પુરુષનો આ મસારમાં જે કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ મિત્ર હોય તો તેની પોતાની વિવાહિતા વસ્ત્રભા (ભાર્યા) જ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનું મૂળ તથા સસાગસાગ-ભાથી તરી જવાનું નૌકારૂપ સાધન પણ એ ભાર્યા જ છે જે પુરુષ ભાર્યાવાનું હોય છે તે પુરુષ જ વૈભવશાલી તથા કર્તૃત્વવાનું હોય છે, કેવળ ભાર્યાવન્ત પુરુષોને જ વાસ્તવિક આનન્દનો ઉપભોગ મળી શકે છે અને કેવળ ભાર્યાવન્ત પુરુષો જ ખરેખરા ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છે ભાર્યા એકાન્તમાં પ્રિય ભાષણ કરનાર મિત્ર સમાન છે, ધર્મકાર્યોના વેપયમાં જનકતુલ્ય છે અને રુચ્છુતાના સમયમાં માયાનું માતા સમાન કે આપણે આપણને પોતાને જ જે અન્ય સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે પોતાના અન્ય સ્વરૂપને જ શુદ્ધિમાન લોકો ‘પુત્ર’ નામથી ઓળખતા હોવાથી પુરુષે પોતાના પુત્રની માતાને પોતાની જન્મદાત્રી

માતા પ્રમાણે જ સદા સર્વદા પૂજ્ય માનવાની છે સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટોમા આર્પાં સમાન પરમદુઃખહારક અન્ય કોઈ પણ ઔષધ આ સમારમાં અસ્તિત્વ નથી ધરાવતું એ વાર્તા મુરધર શિષ્યવર્યોને પણ માન્ય છે એટલે એના મંબધમા વિશેષ કાષ્ટ પણ કહેવા જેવું રહેતું જ નથી "

આપણા પરમવદનીય સ્મૃતિકારો કિંવા ધર્મશાસ્ત્રકારો પત્નીપદા રૂઢા પ્રમદાના માહાત્મ્યના આટલી સીમા પર્યન્ત મત્યવાદી સ્તુતિ-ગાયકો હોવા છતાં પણ તેમણે પોતાના હૃદયમા ઓળતિવિષયક તિરસ્કારભુક્તિ તથા પુરુષભતિવિષયક પક્ષપાતભુક્તિને સ્થાપી દીધા પછી જ ધર્મશાસ્ત્રોની રચના કરેલી છે એવા પ્રકારના સર્વથા નત્ય વચિત વચનેને પોતાના વદનથી વારવાર ઉચ્ચારનારા, માન એટલું જ નહિ, પણ એ ઋષિવર્યોના કાષ્ઠનિક પક્ષપાતમાટે એ ઋષિ વર્યોને 'શયતાન' સમોધનથી સમોધવા પર્યન્તની શયનાનીયતને દર્શાવનારા શયતાનખસ્થત લોકોનાં મુખદારને કાષ્ઠથી તાળાં મારીને બંધ કરી શકાય નેમ છે જ નહિ, અર્થાત્ એવા 'શાનનવવિદુર્દગ્ધ' મનુષ્યોના હઠવાદને સાક્ષાત્ અહાદેવથી પણ બાગ્યે જ હટાવી શકાય છે, તો મનુષ્યથી તેમના એ ભુક્તિપૂર્વક સ્વીકારેલા હઠવાદને ક્યાથી અને કેવી રીતે હટાવી શકાય, એનો નિર્ણય વિચારશીન પાકેકો તથા પાકેકોએએ પોતે જ કરી લેવાનો છે હવે અહીં ઉપધુક્ત ઋષિવચ નોના સનધમાં જે એક શકા શકાશીન મનુષ્યોના હૃદયોમા ઉદ્ભવવાનો સભવ છે તે સામાન્ય શકા એ છે 'હિન્દુ સીઓને ગૃહકાર્થ તથા અપત્યોત્પાદન (છોકરા જન્મવા)ના કાર્યમા જ ગુચાવલી રાખીને તેમને સાપત્તિક તથા અન્યાન્ય સ્વતન્ત્રતા સમર્પવાની ઉદારતા સ્મૃતિકારોએ લેશમાત્ર પણ નથી દર્શાવી એટલે એ હિન્દુ સીઓના બાગ્યમાં સદાને માટે ચોટાડી દેનાયલી ગુનાગી અથવા દાસ્યતા નથી તો જીવ્તુ શુ છે વાર ?' અમારા શબ્દકોષમાં ઓળતિના આ સ્વાતન્ત્ર્યાભાવનો જ અર્થ ગુનાગી થાય છે " છત્યાદિ પરંતુ અમે

એ શકાશીલોના આ સંશયદર્શક કથનને પણ સર્વથા અજ્ઞાનમૂલક કિંવા દુરાગ્રહમૂલક વિધાન તરીકે જ ઓળખીએ છીએ અને અમારા આ વિધાનની વાસ્તવિકતા અદ્વિવિચારના યોગે જ કોઈ પણ વિચારશીલ વ્યક્તિના ગળણવામાં આવી શકે તેમ છે મનુષ્યની જે અનેક કિંવા અમખ્ય નાની મોટી આવશ્યકતાઓ આ મસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તે મર્વ આવશ્યકતાઓમાં મનુષ્યના મૂળ અસ્તિત્વના કારણીભૂત ખાણ તથા પેય અને તેના તે અસ્તિત્વ ઉપર થનારા આઘાતથી રક્ષણ એ બે વસ્તુઓની આવશ્યકતા અત્યંત મહત્વની હોઈને અન્ય સર્વ આવશ્યકતાઓના અગ્રભાગમાં વિરાજનારી છે, એ તો કોઈ મામાન્યથી મામાન્ય જુદી ધગાનનાર વ્યક્તિ પણ તત્કાળ કહી શકે તેમ છે એ જ પ્રમાણે સમાજનું પોષણ, સંરક્ષણ તથા સવર્ધન થતુ રહે અને સમાજની પરપરા અવ્યાહત જળવાતી રહે, એ સામાજિક નિયમનું સર્વથી પ્રથમ તથા પ્રધાન કાર્ય છે, એ વાર્તા પણ સર્વથા સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી એ કાર્ય જેમના યોગે ઉત્તમ સ્વરૂપમાં સુમપન્ન થતું રહે તેવા પ્રકારના મધ્યોને મમાજના વટકરૂપ મનુષ્યો (સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો) એ પોતાના દિત તથા કલ્યાણમાટે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિવાદ તથા પ્રતિકાર વિના મૂક મુખથી માન્ય કરવા જ જોઈએ, એ પરિસ્થિતિ નૈસર્ગિક તથા સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ સમાજબંધનને એ મહત્વમય પ્રથમ કાર્યની દૃષ્ટિથી જ જો જોવામાં આવે તો વિવાહશૂન્ય અને વિવાહવચિત હોવાથી પશુપુત્ર્ય સ્ત્રીપુરુષ મંબધને કિંચિન્માત્ર પણ સામાજિક મહત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, માત્ર એટલું જ નહિ પણ એવા પ્રકારના સ્વૈર મંબધે સમાજની આધારસ્તંભ તથા મૂળઘટકરૂપિણી કુટુંબમર્યાદાની ઉત્પત્તિ માટે વિધાતક થઈ પડનારા હોવાથી સામાજિક દૃષ્ટિથી અત્યંત હાનિકારક છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે પણ નહિ અને કદાપિ હોઈ શકે પણ નહિ વિવાહમદ્દ થઈને કેવળ રતિમુખમાં જ આસક્ત

ગ્રહી તદ્વત્પદ વર્તનારા અને તેમના એ રતિવિવાસમાં વિશ્વરૂપ થઇ પડનારી સંતતિ પ્રતિ અભાવ ધરાવનારા કિંવા સતતિનિયમન (વસ્તુત વપ્તવ)ના પુરસ્કારક મનુષ્યોનું મુખ્ય પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ એક કાણી કોડી એટલું જ અંકાય છે અપત્યનું ઉત્પાદન અપત્યનું સંગોપન તથા અપત્યનું મંવદ્દન યોગ્ય પ્રકારથી તથા કર્ત વ્યવહારપૂર્વક કરીને કુર્કુમર્શ્યાને સ્થિર શુદ્ધ તથા અજગમર રાખનારા મનુષ્યો જ સમાજના અસ્તિત્વને દઢાવવા તથા અખડ ગમવાના કાર્યને સિદ્ધ કરી બનાવનારા ખરેખરા સમાજસહાયક હોય છે અને એટલામાટે જ એવા ખરેખરા સમાજસહાયક મનુષ્યોને સ્ત્રીઓના અન્યાય ગુણો કરતાં સ્ત્રીઓના 'માતૃત્વચક્રિત'નામક એકમેવાદ્વિતીય સદ્ગુણ જ સદાસર્વદા અધિક મહત્વથી ન તથા અત્યંત આવશ્યક દેખાયા કરે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ કારણથી જ આપણા હિન્દુ શાસ્ત્રકારો અવિશ્રાત બાવથી 'ન માતુ પર દૈવતમ્' ('મંસારમાં દૈવત ન બીજું કોઇ જનનીતૃત્વ છે !') ની ધોષણ કરતા નિરંતર આપણા જોવા તથા સાબળવામાં આગ્યા કરે છે ! અર્થાત્ આવી રીત 'ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્' એ લોકયાત્રાનું પ્રધાન તથા નિત્યનું નિગ્ધન પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીઓના હસ્તમાં હોઇને એ નિગ્ધનરૂપ કાર્યને ગોચરતાપૂર્વક સિદ્ધ કરી બતાવવાના બારને પોતાના શિરપર ધારણ કરવામાટે જે નૈસર્ગિક તથા માનસિક ગુણોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોય છે તે ગુણો સ્ત્રીઓમાં સંપૂર્ણ પરિમાણમાં વિદ્યમાન હોવાથી સ્ત્રીઓ વિના એ કાર્ય અન્ય કોઇથી કદાપિ અદપસ્વદ્ય પરિમાણમાં પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ સારાસ ક્રે, સામાજિક દૃષ્ટિથી આ અત્યંત મહત્વયુક્ત કાર્યના બારને સ્ત્રીઓએ જ પોતાના મસ્તકપર ઉપાડવાનો હોવાથી જે પોતાના હૃદયોપાણ્યમાટે પુરપોષ પ્રમાણે જ પોતાના ગૃહથી બાહ્ય પ્રદેશમાંના વ્યવસાયોને આશ્રયવાના અને સર્વ વિવેકોમાં પુરુષોની સમાન કક્ષામાં વિરાગવાના આશયથી સમસ્ત પુરુષોચિત શિક્ષણના

સપાદનના ભારને પણ આજકાલના સુધારણાવાદીઓ, જે માપત્તિક સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાના શ્રામક તથા વિધાતક મોહના જળમાં સપડાઈને, સ્ત્રીઓના શિરપર જ લાદી દેવાની અવિચારશીલતા દર્શાવશે અથવા તો સ્ત્રીઓ પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ એ મમરત ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી લેવાની સાહસિકતા દર્શાવશે, તો એના યોગે સ્ત્રીઓની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક હાનિ તો જાણે થઈ જ જશે, પરંતુ એથી પણ અધિક એનું તેમની સતતિના સંગોપનકાર્ય, એટલે કે, અમાનના ભાવિ અસ્તિત્વના મંબધમા પણ અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ થતું રહેશે, એ મર્વયા નિસશન તથા નિર્વિવાહ વાર્તા એ અને એના અનુભવની પ્રાપ્તિનો પ્રારભ અસ્પર્શસ્પર્શ પરિમાણમાં અત્યારથી જ થઈ ગયો છે છડેડ આદિક પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આ વિકટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ ગયેલો હોઈને એ પ્રશ્નના નિર્ણય-માટે ત્યાંના કુશળ તથા શુદ્ધિમાન સમાજશાસ્ત્રવેત્તાઓ પ્રયત્નથી પણ પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, છતાં અલ્પિ તેમને એ પ્રશ્નના નિર્ણયના કાર્યમાં લેશમાત્ર પણ વિજય નથી મળી શક્યો. પાશ્ચાત્ય દેશોમાંના આ પરિણામની પુનરાવૃત્તિ અત્યારે મુખ્ય આદિક ભારતીય નગરોમાંના યત્રાત્રયો (મિલ્સ) આદિકમાં પરશુત્પ્ત્ય શારીરિક પરિશ્રમ કરનારી દીનવગ્ન સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં અસ્પર્શ પરિણામમાં દૃષ્ટિ ગોચર થવા માઠી છે અને એ પરિશ્રમકારિણી સ્ત્રીઓના સત્તાનોની મરણ્યમખ્યા અતિશય ભયંકર પરિમાણ પવન્ત જઈ પહોંચેલી છે. અર્થાત્ આરભમાં જ આવા દુષ્પરિણામને જોઈને સ્ત્રીઓને સાપત્તિક સ્વાતંત્ર્યનો લાભ આપવાની શુભ ઇચ્છા (૧) ધરાવનારા મમાજસુધારકો જે યથાસમય પોતાની બ્રાંતિથી મુક્ત થવાની સાવધાનતા નહિ દર્શાવે, તો એનું નિકટરત્તી ભવિષ્યમાં આપણને અવશ્ય મહાભયંકર પરિણામ ભોગવવું પડશે, એ અવશ્યભાવી છે અપત્યોત્પાદન તથા અપત્યપરિપાવન એ કાર્યો અત્યંત મહત્ત્વનાં અત્યંત વિકટ અત્યંત કષ્ટદાયક તથા અત્યંત કામન હોવાથી જેમના શિરપર એ કાર્યોની

સિદ્ધિનો બાર સ્વાભાવિક જ સ્થપાયેલો હોય છે તે સ્ત્રીઓનાં શિરપર ઈતર સામાજિક કર્તવ્યોના બારને જોટલા પશુ ન્યૂન પરિમાણમાં લાદવામાં આવે તેટલા અધિક પરિમાણમાં સમાજનું કલ્યાણ થવાની સંભાવના છે, એ વાતોને નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી પોતાની માન્યતા તો નથી જ અને હોઈ શકે તેમ પણ નથી. આ સમસ્ત વિવેચનનો મથિતાર્થ એ તથા એટલો જ છે કે : ઉપરુક્ત પ્રકારનાં મહત્વનાં સામાજિક કાર્યોને સિદ્ધ તથા સુસંપન્ન કરનારી સ્ત્રીઓમાટે જો અપત્યોત્પાદન તથા અપત્યપાલનનાં કાર્યો ઉપરાંત કોઈ પણ અનુકૂલ થઈ પડનારું તથા તેમના પ્રધાન કાર્યને સરળતા સમર્પીને પોષણ આપનારું અન્ય કાર્ય હોય તો તે કેવળ ગૃહકાર્ય જ છે અને તેથી આપણા હિન્દુ સ્મૃતિકારોએ કેવળ એ ગૃહકાર્યના બારને જ સ્ત્રીઓના શિરપર સ્થાપવાની પ્રથમથી જ પૂર્ણ દક્ષતા દર્શાવેલી છે. સ્ત્રીઓની દષ્ટિ વ્યાપક તથા સ્ત્રીઓનાં મન પ્રગ્ભા થતાં રહે અને સ્ત્રીઓને બહુશ્રુતતાની વિપુલ પરિમાણમાં પ્રાપ્તિ થતી રહે, એ વસ્તુસ્થિતિની આપણા અભ્યારના વર્તમાનકાળમાં અત્યંત અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ સત્યનો નોંધાર્થ પશુ વિચારશીલ મનુષ્યથી કદાપિ અસ્વીકાર કિંવા નિષેધ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. એ જ પ્રમાણે મહાદુર્ભાગ્યવશાત્ જે સ્ત્રીઓને બાલ્યકાલમાં જ વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી જે સ્ત્રીઓના શિરપરથી અપત્યોત્પાદન તથા અપત્યપરિપાલન આદિક કર્તવ્યોનો બાર સ્વાભાવિક જ બનરી ગયેલો હોય છે, તે હિન્દુ બાલ્યવિધવાઓ જો પોતાની મુઝા અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારના સુચિસંચાલનું અપાદન કરીને પોતાના શિર પર અન્યાય કર્તવ્યોના બારને ધારણ કરી લેવાને તત્પર થઈ જાય, તો તેમની એ પ્રવૃત્તિ સામાજિક દષ્ટિથી લેશમાન પણ અપાયકારિણી થવાનો સંભવ તો નથી જ હોતો; કિંમહુના હિન્દુ બાલ્યવિધવાઓની આવી શુભ પ્રવૃત્તિઓ અમુક સીમા પર્વંત હિન્દુસમાજમાટે લાભકારિણી થઈ પડવાની જ અધિક સંભાવના રહ્યા કરે છે.

આપણી પ્રાચીનકાલિક હિન્દુ ધર્મચારિણીઓના પવિત્રતમ ધ્યેયને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ નિરંતર વિદ્યમાન તથા દંડાયમાન રાખીને જ્ઞાનસંપાદનની યોગ્યતા તથા પાત્રતા ધરાવનાર જો કોઈ પણ સ્ત્રીસમુદાય આપણા હિન્દુસમાજમાં અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તે એ હિન્દુ બાલવિધવાઓનો જ સમુદાય છે. પરંતુ આપણા આધુનિક સમાજસુધારક બંધુઓ આપણી એ બાલવિધવા ભગિનીઓને આવા યોગ્યતમ માર્ગમાં અગ્રેસર કરી દેવાને બદલે પુનરપિ સંસારમાં સંલક્ષ્મ કરી દેવાના, એટલે કે, પુનર્લક્ષ્મ દ્વારા પુનરપિ સંસારિણી બનાવી દેવાના જ અવિશ્રાંત તથા પ્રયત્નક્રમ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અથવા તો તેમને ' સુશિક્ષિત ' બનાવી ' અશિક્ષિત ' સ્ત્રીસમાજથી વિભક્ત કરીને સુશિક્ષિત પુરુષસમુદાય સાથે કોઈ પણ પ્રકારના ભિન્ન ભાવ વિના હળવા, મળવા તથા ભળી જવાના અપાયકારક થઈ પડનારા માર્ગમાં પ્રેરી રહ્યા છે ! અર્થાત્ આધુનિક સાધનોનો સંપૂર્ણ સફળયોગ કરી લેવા છતાં પણ જો પ્રાચીન ધર્મચારિણીઓના ધ્યેયને, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ નિરંતર વિદ્યમાન રાખીને આપણી હિન્દુ બાલવિધવાઓના સમુદાયને સુશિક્ષણસંપન્ન કરવામાં આવે, અને સુશિક્ષિતા થતાંની સાથે જ પોતાની અશિક્ષિતા ભગિનીઓની સંગતિને ત્યાગ્ય માનીને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો સાથે હળવા મળવા તથા ભળવાની તેમની વિધાતક પ્રવૃત્તિને યથાસમય અટકાવી દેવામાં આવે, એટલે કે, સુશિક્ષિતા બાલવિધવાઓ પણ સુશિક્ષિતા મર્ધ ગયા પછી પૂર્વવત્ અશિક્ષિતા સંસારિણી સ્ત્રીઓની સાથે મેળ મિલાપથી જ હળતાં મળતાં રહેવાની પોતાની પ્રવૃત્તિને અવિચળ રાખતી રહે, તો તેમના સતત સમાગમ તથા તેમની સાથેના વારંવારના વાર્તાલાપના યોગે ઉપપૂર્ણ અશિક્ષિતા સ્ત્રીઓનાં દષ્ટિ તથા મન આદિક વ્યાપક તથા બહુશ્રુત થઈ જાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અશિક્ષિતા સંસારિણી સ્ત્રીઓને તેમના પોતાના પ્રધાન સામાજિક કર્તવ્યની લેણમાત્ર પણ જ્ઞાન ન થતાં

અપામિત તથા અનાયાસ જ એ સહવાસજન્ય જ્ઞાનનો સાક્ષ મળતો રહે તો તેથી આપણા સમાજની સ્ત્રીઓ વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં અધિક સુશિક્ષિતા થતી ગહેવાનો સો યે સો ટકા મંભવ છે, એ સત્યનો કાષ્ઠથી પણ વિરોધ કિંના અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ જ ખરૂં કે ? બાલવિધવાઓને આવા ઉન્નત માર્ગમાં અમગામિની કરવાને બદલે આપણા અત્યારે કહેવાતા મમાજન્યધારણાવાદીઓ તથા દેશનામકે દ્વારા બાલવિધવાઓના જન્મને શુદ્ધિપૂર્વક અધોગતિના માર્ગમાં જ નેમ પૂર્વક ધાવમાન કરી દેવાની જે ચેષ્ટાઓ ચાલી રહી છે તે ચેષ્ટાઓનાં વિધાતક પરિણામોનો હંપર કણા પ્રમાણે જે કે અત્યારથી જ આરંભ તો થઈ ગયો જ છે, છતાં અવિધ્યમા એ પરિણામો જે બપકર સ્વરૂપેને ધારણ કરવાનાં છે તે બપકર સ્વરૂપે એવાં તો બપકર છે કે તેમની બપકરતાની અત્યારે આપણી યથાર્થ કલ્પનામાત્ર પણ કરી શકાય તેમ નથી.

અર્થાત્ આ સમસ્ત પરિસ્થિતિઓ મપૂર્ણ વિચાર કરીને જ આપણા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓને સાપત્તિક સ્વતંત્રતા સમર્પવાની અવિચારશીલતા નથી દર્શાવી પરંતુ એ માંપત્તિક સ્વાર્તંત્ર્યના અભાવના યોગે સ્ત્રીઓને કાષ્ઠ પણ પરિસ્થિતિમાં પોતાની બરણ પોષણનિધયક ત્રિડબનાને ભોગવવી ન પડે એ માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા પણ તેમજે દક્ષતાપૂર્વક કરી દીધી છે ઉદાહરણ તરીકે પુત્રા પ્રમાણે પુત્રીઓને પોતાની વડિનોપાર્જિત સ્થાવર તથા જગમ સપત્તિમાનો ભાગ કાયદાસર નથી મળી શકે તો તેથી એટલે કે એટલા જ કારણથી આપણી હિન્દુ સ્ત્રીઓ ગુલામડીઓ છે અને આપણી હિન્દુસંસ્કૃતિ અત્યંત હીન પ્રકારની છે એમ કાંઈ પણ શુદ્ધિચાળી મનુષ્યથી કદી શકાય તેમ નથી કારણ કે, જે એ જ કસોતીને મંસ્કૃતિને કસી જોવાની ખરેખરી કસોતી તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો અરણસ્તાન નામક મરુશ્મિના નિવાસી અરબો અન્ય સમસ્ત દેશના લોકો કરતાં અધિક સુસંસ્કૃત તથા સંખ્યતમ છે એમ જ આપણે માનવું પડશે.

આપણા હિન્દુસમાજમાં જે પુત્રો વિદ્યમાન હોય, તો પુત્રીઓ વડિલોપાર્જિત સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી નથી થઈ શકતી, એ વાર્તા સત્ય હોવા છતાં પણ એથી પુત્રીઓને પોતાના વડિલોની સંપત્તિને કાંઈ પણ ભાગ નથી જ મળતો, એ વાર્તા કદાપિ સિદ્ધ નથી થતી અને જ કાંઈની આવા પ્રકારની માન્યતા થઈ ગઈ હોય તો તે માન્યતા સર્વાંગે ભ્રાંતિભૂલક છે; કારણ કે, પુત્રની વિદ્યમાનતામાં પણ પિત્રની પિતાની સંપત્તિના ઉત્તરાધિકારની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી; તથાપિ જે તેનો કાંઈ સંકોદર જાતા નથી હોતો તેમ જ તેની માતા પણ વિદ્યમાન નથી હોતી, તો એ પરિસ્થિતિમાં પુત્રી જ પોતાના પિતાની સમસ્ત સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી થતી રહે છે અને એવી રીતે પુત્રીને પ્રાપ્ત થયેલી પોતાના પિતાની સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિ તે પુત્રીના પતિના અધિકારમાં ન જતાં તે પુત્રીના પોતાના દેહાંતની ઘટના પર્વન્ત તે પુત્રીના પોતાના જ સ્વતંત્ર અધિકારમાં રહ્યા કરે છે અને તેના મરણ પશ્ચાત્ તેની તે પૈતૃક સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકાર તેના પુત્રોને કિંવા પુત્રોના અભાવે તેની પુત્રીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે વળી જે સંપત્તિને સ્ત્રીધન કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીધન ઉપર સદા મર્ચકાળ એ સ્ત્રીની જ અપ્રતિજ્ઞ સત્તા રહ્યા કરતી હોવાથી એ સંપત્તિનો સ્વોપાર્જિત સંપત્તિ પ્રમાણે જ તેનાથી પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ગમે તે પ્રકારનો વિનિયોગ ગમે તે વેળાએ કરી શકાય છે, આના પ્રકારના વિનિયોગ પછી અવશિષ્ટ રહેલી સ્ત્રીધન-સંપત્તિ તેના પુત્રોને ન મળતા તેની પુત્રીને જ મળતી રહે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીના જ્યેષ્ઠ, દેવર તથા અન્ય સંબંધી જનોને સ્ત્રીના અસુરપક્ષની કથી પણ સંપત્તિ ન મળી હોય, કિંમતુના તેના અસુરપક્ષના પ્રધાન પુરુષો ઋણમસ્ત અવસ્થામાં જ સ્વર્ગ-વાસી થઈ ગયા હોય, તો પણ જે પોતાના જ્યેષ્ઠ તથા દેવગ આદિક વિદ્યમાન હોય તો તેમની પાસેથી અને તેમના અભાવે અસુરપક્ષના નિકટવર્તી આસજનો પાસેની સ્ત્રી પોતાના ભરણપોષણના સાધનો અધિકારપૂર્વક માગી શકે છે. એવી જ રીતે પુત્રહીન સ્થિતિમાં

સ્વર્ગવામી થયેલા પતિની સમસ્ત સ પત્તિની એકમાત્ર ઉત્તરાધિકારિણી તે પુરુષની પત્ની જ હોય છે, અર્થાત્ અપુત્ર પતિની સ પત્તિનો મમસ્ત અધિકાર તે અપુત્ર પતિની વિધવા જ્યાં સુધી જીવિતા હોય ત્યાં સુધી તે વિધવાના હસ્તમાં જ રહ્યા કરે છે અને તેના મૃત્યુ પછી તેની પુત્રી એ જ પત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી થઈ શકે છે સારાંશ કે આપણા હિન્દુસમાજની કૌટુંબિક રચના પુત્રપરંપરામૂલક હોવાથી સ્ત્રીઓને સ પત્તિના ઉત્તરાધિકારની વ્યવસ્થામાં યદ્યપિ ગૌણ માનવામાં આવેલી છે, છતાં પણ સાપત્તિક દષ્ટિ દિંવા અન્ય કોઈ પણ દષ્ટિથી હિન્દુ સ્ત્રીઓ પૂર્વકાળમાં પણ કદાપિ શુભાશો જેવી દુર્દશાને ન હોતી ભોગવતી અને અત્યારે પણ હિન્દુ સ્ત્રીઓ શુભાશોની નહિ કિન્તુ ગૃહસ્થામિની' ના સંપૂર્ણ સુખદાયક સુસ્થિતિ સૂચક તથા મતાસમન્વિત સમુચ્ચ સિદ્ધાસન ઉપર જ વિરાજેલી આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે અમારા અત્યાર સુધીના આ દીર્ઘ વિવેચનનો જે અંતિમ નિષ્કર્ષ છે તે એ જ કે આપણા હિન્દુઓનો દાપત્ય ધર્મ નિશ્ચમાના અન્ય સુસંખ્ય દેશોમાર્ન દાપત્ય વ્યવસ્થા સાથે તાત્કાલિક દષ્ટિથી સરખાવી જતા અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો હોઈને અત્યારની ઘટિકા પર્યંત તો અન્ય કોઈ પણ આર્થેતર દાપત્ય વ્યવસ્થાથી આપણા હિન્દુ દાપત્યધર્મની અમૃતપૂર્વ એકતાની ભેદમાત્ર પણ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકાય એવી પરિસ્થિતિ પણ જ્યાં જોવામાં નથી નથી આવી શકતી ત્યાં અન્ય કોઈ પણ દેશની દાપત્ય વ્યવસ્થાથી આપણા શ્રેષ્ઠતમ હિન્દુ દાપત્યધર્મની સમકક્ષામાં દડાયમાન થવાની ધૃષ્ટતા તો ક્યાંથી જ કરી શકાય વાર ? અસ્તુ

અત્યાર સુધી કરાયેલા વિવેચનમાં પતિ આદિક પુરુષોના સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તનવિષયક ધ્યેયનું જ સુખ્યત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને હિન્દુ સ્ત્રીઓના પતિ આદિક પુરુષો સાથેના વર્તનવિષયક ધ્યેયના નિરૂપણનો એટલામાટે જ વિસ્તારપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરવામાં નથી આવ્યો કે ભારતીય હિન્દુ મહિલાઓનું એ ધ્યેય અપરિમિત

દીર્ઘકાળથી વિશ્વવિખ્યાત છે; કારણ કે, હિન્દુ પ્રમદાઓની સર્વથા અદ્વિતીય, નિરપેક્ષ તથા પ્રચંડ પતિનિષ્ઠા સમસ્ત સંસારમાં સર્વત્ર સર્વમાન્ય તથા હિપમાનમૂત યષ્ઠ ચૂકેલી છે અને હિન્દુ સ્ત્રીઓની એ સ્વામિનિષ્ઠા તથા પતિપ્રીતિ અલૌકિક તથા દિવ્ય પદવી પર્યન્ત પહોંચી ગયેલી હોવાથી હિન્દુ ગૃહલક્ષ્મીઓ પોતાના મૃત પતિની ચિંતામાં સજીવન પ્રવેશ કરીને કેટલી સીમા પર્યન્ત નિર્ભયતા તથા આનંદપૂર્વક પોતાનાં સુકામળ શરીરોનાં અલિદાન આપી દેતી હતી એ દૃશ્યોને પોતાની દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ જોનારા અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓ તથા બ્રિટિશ સરકારના ગોરાંગ અધિકારીઓએ એ ઘટનાઓના જે વૃત્તાંતોને આશ્ચર્યદર્શક બાવથી લિપિબદ્ધ કરી રાખ્યા છે તે હિન્દુ-રમણીગૌરવપરિચાયક સત્ય વૃત્તાંતો આજની ઇતિહાસ પર્યન્ત પણ અન્યાન્ય સમ્પ્રદેશવાસિની જનતાનાં હૃદયોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી રહ્યાં છે અને કદાચિત્ ભવિષ્યમાં પણ અનન્તકાલ પર્યન્ત આશ્ચર્યસ્તંભિત કરતા રહેશે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાતાં છે * મનુ મહારાજે હિન્દુ સ્ત્રીઓના જે પતિધર્મનો 'મનુસ્મૃતિ' માં પરિચય કરાવેલો છે તે હિન્દુ મદિદાનો અત્યંત ગંભીર તથા મહાદુર્લભ પતિધર્મ આ છે:-

“ વિશીલ-કામવૃત્તો ઘા ગુણં વાં પરિચર્જિતઃ ।

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાખ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥

નાન્તિ સ્ત્રીણાં પૃથગ્યદ્ધો ન વ્રતં નાપ્યુપોપિતમ્ ।

પતિં શુશ્રૂયતે યેન તેન સ્વર્ગે મહીયતે ” ॥

મનુઃ, અ. ૫. શ્લોક. ૧૫૪, ૧૫૫.

* હિન્દુ નારીના આ સહજમન ડિવા આત્મજાલિદાનનો વિષય એટલો તો વિશાળ છે કે આ સ્થાનમાં એ વિષયની મદદતાનો આશિક પરિચય પણ બાગ્યે જ કરાવી શકાય તેમ છે અને તેટલામાટે અમે એ વિષયને સતીદાદના વેદકાવ્યથી અત્યાર સુધીના પ્રામાણિક તથા હૃદયવેદક ઇતિદાસ સહિત એક સ્વતંત્ર અંશમાં અર્ચાને યથાશક્ય અલ્પ સમયમાં જ તે અંશને ' હિન્દુગૌરવ અંશમાલા ' ના એક પુષ્પ તરીકે પ્રકાશિત કરવાના છીએ.

અંશકાર

મનુ ભગવાનના આ વચનોનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે, “ પોતાનો પતિ શીતલપ્રદ દોષ કિંવા ગુણવીર દોષ તો પણ સાખી સ્ત્રીએ પોતાના પતિને દેવ માનીને તેની સતત સેવા કર્યા કરવી, કારણ કે સ્ત્રીના યજ્ઞ વત તથા ઉપવાસ અદિક સમસ્ત ધાર્મિક વિધિયોનો કેવળ પતિસેવામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી જો સ્ત્રીના હૃન્તથી પોતાના પતિની અખંડ સેવા સુશ્રુષા થતી રહે તો એ ધાર્મિક વિધિયો પૂર્ણ ન કરવા છતાં કેવળ પતિસેવાના પ્રતાપે જ સ્ત્રીથી સ્વર્ગના મન્માનની પર્વાસ પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે ”

ભારતીય હિન્દુ મહિલાઓ અદ્યપિ મનુ ભગવાનની એ આજ્ઞા અનુસાર વર્તીને પોતાના નારીજન્મની સાર્થકતા કરતી સદ્બાચ્યવશાત્ આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે, પરંતુ હિન્દુ મહિલાઓના એ ઉચ્ચતમ કોટિના તથા નિરપેક્ષ કર્મયોગને વ્યક્તિત્વવાત્પવાદી સુધા રોકો ‘ હાસ્ય ’ ગુલામી ’ તથા ‘ પક્ષપાતિતા ’ આદિક નામોથી ઝોળખી તથા ઝોળખાવી રહ્યા છે, એ જોઈને વિષય નથી કે શું ? વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના એ તત્ત્વને વેદવાક્યપુરુષ માનીને તદનુસાર સસારમાંના લિખ લિખ માનવમ બધોની જો ગણના કરવામાં આવે તો પોતાના સતાનની રક્ષામાટે પોતાના પ્રાણતુ બલિદાન કરી દેનારી માતા, પોતાની પત્નીના શીતની રક્ષામાટે આનન્દપૂર્વક પોતાના જીવનને લયના હસ્તમાં મમર્ષવામાટે કનિષ્ઠ થઈ જનાર પતિ અને પોતાના દેશની સ્વધીનતાને સુરક્ષિત રાખવામાટે પોતાના મરતકને હથેલીમાં રાખીને તેમ જ પોતાના રાજ્યના વિજય તથા પ્રતિજ્ઞાના રક્ષણમાટે પ્રાણોના પ્રેમનો પરિત્યાગ કરી હૃદને પ્રાણુના પ્રલય પર્વન્ત રણભૂમિમાં શત્રુ સામે શૌર્યયુક્ત સંમાર્ગ કરનાર અનાકિક દેશવક્ત્ર તથા અત્યંત રાજભક્ત રણરત્ન સૈનિક આદિક વ્યક્તિયોને પણ ‘ ગુલામ ’ તરીકે ઝોળખવાનો જ પ્રસંગ આપણા સમક્ષ આવીને હાથમાન થઈ જાય તેમ છે ! અસ્તુ હવે હિન્દુ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિદેવની જે એકનિષ્ઠા-યુક્ત સેવા નિરતર કરતી રહે છે તે સેવાના મહત્ત્વ તથા વાસ્તવિક

સ્વરૂપને સુધારકો પોતાના મનમાં નથી જાણતા કિંવા નથી ઓળખતા એમ માની લેવાનું કાષ્ટ પણ કારણ નથી; અર્થાત્ તેઓ હિન્દુ સ્ત્રીઓની એ એકનિષ્ઠ સ્વામિસેવાના મહત્તર તથા મૂલ્યને પોતાના પોતાના મનમાં સારી રીતે જાણતા હોય છે; પરંતુ પોતાના એ મનોભાવને અનેક અવર્ણનીય કારણોથી તેઓ બ્યક્ત નથી કરી શકતા કિંવા એ મનોભાવના પ્રકાશનમાં તેમને અનિષ્ટ પરિણામના મંભવને સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ જ્યારે કોઈ એવો જ વિચક્ષુ પ્રસંગ આવી લાગે છે ત્યારે એ સુધારક બંધુઓના મુખમાંથી પણ જાણે કે અજાણે હિન્દુ સ્ત્રીઓની લોકોત્તર સ્વામિનિષ્ઠાની રજૂતિના હિંદુગારો અચ્ચાનક બહાગ આવી જાય છે. સુધારકો વારંવાર એમ બોલતા આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે કે: "જો આપણી હિન્દુજાતિની સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિતા ધર્મ જશે, તો શિક્ષણના યોગે પોતાની યોગ્યતા તથા મહત્તાને જાણવાની શક્તિનો તેમનામાં આવિર્ભાવ થતા સ્વાભિમાન કિંવા આત્માભિમાન પણ તેમના હૃદયમાં અધિક પરિમાણમાં જાગરુક થશે અને તેના પરિણામે તેઓ પોતાના પતિદેવ સમક્ષ એક આજ્ઞાધારિણી અનુચર પ્રમાણે દડાપમાન થવાને બદલે સમાન યોગ્યતાશાળી મિત્ર તરીકે જ વિરાજમાના થતી રહેશે." સુધારક બંધુઓની આ દૃષ્ટનાઓ થોડી ધણી અપવાદરૂપ સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓના મંબધમાં જો વાસ્તવિક સિદ્ધ થાય તો તે એક બિજ વાર્તા છે; પરંતુ તેમની આ દૃષ્ટનાઓ તથા તેમના આ અનુમાનો સર્વ સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓના મંબધમાં અક્ષરશઃ કિંવા વિશેષાશે સત્ય મિદ્ધ થાય, એ આશા અમેને તો અકાશકુસુમ, વપ્ષાપુત્ર કિંવા શયશૂગ સમાન સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય દુરાશા કિંવા નિરાશા સમાન જ દેખાયા કરે છે. અમારા આ વિધાનનો અત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાની જે કોઈ પણ પાકોડો તથા પાકિડાઓની ઈચ્છા હોય, તો તેમને અમે ૨૧ રમાગાદિ રાત્રે કૃત 'આમચ્યા વાયુપ્યાંતીલ ભાટવળી' નામક મૂળ મરાઠી ભાષામાં લખાયેલા ત્રય અથવા તેના ગુજરાતી

ભાવામાં થયેલા અનુવાદને અનુસર એક વાર વાંચી લેવાની આગ્રહ પૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ, કારણ કે, એ સત્યચરિત્રાત્મક મથકાઈ એક રમપરિપ્લુત નવવકથા કરતાં ય અધિક ગરસ હોઇને એમાં એક કુળીન હિન્દુ મહિલાના હૃદયગત ભાવોનો અત્યંત ઉત્તમ તથા આકર્ષક સ્વરૂપમાં પ્રકાશ થયેલો છે. પુરાતન પદ્ધતિને અનુસરનારી અશિક્ષિતા હિન્દુ સ્ત્રી પાકનિષ્પત્તિ આદિક ગૃહકાર્યો કરી રહ્યા પછી પોતાના પતિની ચરણસેવા (ચરણ આપવાની ક્રિયા) આદિક સેવાકાર્ય કરતી રહે છે, પરંતુ શ્રી રમાનાઈ રાનડે પોતાના સર્વ ગૃહકાર્યો તથા પોતાના પતિદેવની એ પ્રમાણેની સેવાઓ કરવા ઉપરાંત પોતાના ન્યાયમૂર્તિ પતિદેવ (શ્રી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે)ના એક શિષ્ય, વાચક (રીડર), પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી, તથા અનુચર આદિકની ભૂમિકાઓ પણ એકસમયાવરૂદ્ધે કુશળતાપૂર્વક બજવી ખતાવતા હતા અને ન્યાયમૂર્તિને પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવાં, તેમના ખાનગી કાગળો લખી નાખવા જે વિષયોની વ્યવસ્થાનો કાર સામાન્યતઃ પુરુષોના શિરપર જ રહેલો હોય છે તેવા કેટલાક સામાજિક વિષયોનું પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી દેવી, માત્ર એટલું જ નહિ પણ આ સર્વ કાર્યો કરવા સાથે જ્યારે પતિદેવ બહારથી કાર્યનિવૃત્ત થઇને પાછા મેર પધારે ત્યારે તેમના શરીર પરનાં વસ્ત્રોને પોતે જ ઊતારીને યથારથાન રાખી દેવા એ સર્વ કાર્યો તેઓ શ્રીમતી એનિથ પતિપ્રેમથી નિયમિત કર્યા કરતાં હતા હિન્દુ શ્યેષના અનુયાયી તથા પુરસ્કાર દાને શ્રીમતી રમાનાઇ તેમના આવા કર્તવ્યમૂલક વર્તનના યોગે સાક્ષાત્ રમા (લક્ષ્મી)ના સ્વરૂપમાં જ દર્શિગોચર થાય, એ વાતો તો જાણે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી તથા સમાનતાના અભિમાની (વસ્તુતઃ મિથ્યાભિમાની) સુધારક બહુઓના કેટલેકમ અનુસાર તો વદનીયા શ્રીમતી રમાનાઇ રાનડેની આ વર્તનપદ્ધતિને વસ્તુતઃ ‘ગુનામી’ કિંવા ‘દાસતા’ નામથી જ ઓળખાવો શકાય તેમ જિંતુ સ્વ શ્રીમાન ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે મહાશયે એ મથની

પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેની એ વર્તનપરંપરાને ‘ઉચ્ચ પ્રકારની સેવાવૃત્તિ’ના નામથી ઓળખાવેલી છે અને એ નામ હિન્દુ ધ્યેયની દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જ છે, એ સર્વથા નિઃશક વાર્તા છે. એક સુધારકાગ્રણોનાં ધર્મપત્નીની પતિદેવવિષયક એકનિષ્ઠ વર્તન-પરંપરાને જ્યારે ‘શ્રેષ્ઠ પતિસેવા’ નામથી અભિધિક્ત કરી શકાય છે; તો પછી પુરાતન પદ્ધતિની સ્ત્રીઓના હસ્તથી એ જ બાવનાથી થતી એ જ સ્વરૂપની વર્તનપરંપરાને ‘શુદ્ધામી’ તથા ‘દાસતા’ જેવાં હીનતાદર્શક નામો વડે ઓળખાવવાની શી આવશ્યકતા છે, એ પ્રશ્નનું સુધારક બંધુઓ તર્કથી સમર્પક ઉત્તર પુરાતનમતવાદી હિન્દુસમાજને અવશ્ય મળવું જ જોઈએ. પોતાની પત્ની પુરાતન પદ્ધતિની પૂજિકા હોવાથી તે પત્નીને ત્યજી દેનારા અથવા નિદાન તેને તિરસ્કારપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોનારા સુધારક પુરુષ જોટલી જોઈએ તેટલી વિપુલ સખ્યામાં આપણને મળી શકે તેમ છે; પરંતુ જો તેમની પત્નીઓ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે, તો તેમનાં હૃદયોમાં પતિને દેવ માનવાના ઉપર્યુક્ત ધ્યેયની આનુવંશિક દૃઢમૂલતા યદ્ય ગમેલી હોવા છતાં સમતો રંગ લાગતાં તેમની પત્નીઓ પણ યથારાક્ય સત્વર જ સુધારિકાઓના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે અને જે સુધારક પત્નીઓ પોને સુધારણાવાદિની ન થતા પોતાનાં પુરાતન ધ્યેય તથા શૃદ્ધિને જ વળગી રહે છે તે પત્નીઓ પણ પોતાના સુધારણાવાદી સ્વામીઓનો ધિક્કાર ન કરતાં કિંવા તેમને ત્યજી ન દેતા તેમની સાથે જ ગહીને પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને પરિસ્થિત્યનુમાર ચલાવતી રહે છે ! હિન્દુ મહિલાઓના આ શ્રેષ્ઠતમ કર્મયોગના રહસ્ય તથા મહત્ત્વ જોમના મરિતબેડા સ્વાતંત્ર્ય તથા સમતાની અસત્ય તથા બ્રાતિમૂલક કલ્પના વડે વિઘ્નિત યદ્ય ગમેલાં છે તે કહેવાતા સુધારણાવાદી કિંવા સુધારક બંધુઓનાં ભ્રમિષ્ટ અસ્તિષ્ઠાના જોવા તથા જાણવામા ન આવી શકે, તો એ તેમના પોતાના જ દુર્ભાગ્યનું પરિણામ છે; અન્ય કોઈના દુર્ભાગ્યનું પરિણામ નથી એટલે એ નિપરોત શુદ્ધિમાટે તેમણે તેમના પોતાના

દુર્દૈવનો જ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર દિવા ઉપકાર માનવાનો છે. હમણા હમણા પૂર્વજન્મના કાર્ષ્ણ્યોદયોદાતા પુણ્યપ્રતાપ કિંવા મહા-યોગના બળથી ભારતવર્ષના લોકનાયકના પદપર અધિષ્ઠિત થયેલા મહાત્મા ગાંધીજીને ઝોરીમા તથા મિદ્દારમાના બૂકપ જેવી અથવા અન્ય પ્રકારની જે કાંઈ પણ પ્રાકૃતિક તથા નૈસર્ગિક દુર્ઘટનાઓ પડતી રહે છે તે સર્વ દુર્ઘટનાઓ તેઓ શ્રીમાનના પોતાના હરિજન વિષ-યક બહુધા પૂર્વજન્મભૂલક કિંવા આનુવશિક પક્ષપાતના ચોગે જેવી રીતે 'અસ્પૃશ્યતાજન્ય મહાપાપ (૧)'ની પરિણામરૂપિણી ઘટનાઓ તરીકે જ દેખાયા કરે છે, તેવી જ રીતે આપણા સુધારક બુદ્ધિએ તેમના 'સુધાગણ' નામધારિણી 'કુધારણ' વિષયક બંધ પક્ષપાતના કારણથી હિન્દુ સ્ત્રીઓની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પતિસેવા પણ નિરંતર 'દાસતા' તથા 'શુદ્ધામી'ના સ્વરૂપમા જ દૃષ્ટિગોચર થતી રહે છે પક્ષપાત નામક પિશાચના પ્રયત્ન પ્રભાવની પણ બલિદારી છે । અસ્તુ

પાશ્ચાત્ય ગૌરામ માનવસમાજ તથા ભારતીય હિન્દુ માનવ-સમાજના દાપત્યધર્મનું અત્યાર સુધી આ પ્રયત્ન જે તુલનાત્મક વિવેચન કરવામા આગ્ય છે તે અમારા વિવેચનનો કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારનો અનિષ્ટકિંવા વિપરીત અર્થ કોષ્ઠથી ન કરી શકાય અને અમારા સિર પર એકપક્ષીયતા કિંવા પક્ષપાત નામક પ્રયત્ન પાપની સ્થાપના ન કરી શકાય એટલામાટે અમારા આ વિવેચનના સબધમા અમુક અત્યંત આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ કરી દેવાની આવશ્યકતા અહીં અમેને અનિવાર્ય જણાય છે પાશ્ચાત્ય લઘુસંસ્થા કિંવા પાશ્ચાત્ય દાપત્ય ધર્મનો અમેએ આપણી હિન્દુ લઘુસંસ્થા કિંવા હિન્દુ દાપત્યધર્મ કરતા ન્યૂનશુલ્કધારિણી લઘુસંસ્થા કિંવા સ્વાર્થ-પ્રધાન દાપત્યધર્મ તરીકે પરિચય કરાવેલો છે, છતાં પણ એનો એવો અર્થ કદાપિ નથી થઈ શકતો કે આપણા હિન્દુસમાજમાની સમસ્ત સ્ત્રીઓ વૈવાહિક નીતિની દૃષ્ટિથી પાશ્ચાત્ય સમાજમાની પ્રમદ્યો કરતાં અવશ્ય શ્રેષ્ઠતર જ છે કિંવા હોય છે જ અને એ જ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય સમાજમાની વિવાહિતા વનિતાઓ સો જે સો ટકા નહારી જ હોય છે, અર્થાત્ આવા પ્રકારના અર્થને દર્શાવવાનો અમારા વિવેચનનો આશય છે જ

નહિ અને કદાપિ હોઈ શકે પણ નાહ સામાજિક નિયમનધનના પરિપાવનના સમુદ્ધમા એક પાશ્ચાત્ય ગૌરાગ સમાજશાસ્ત્રવેતાએ એક એવા સર્વસામાન્ય નિયમને પ્રકાશિત કરેનો છે કે “કોઈ પણ માનવ સમાજમાના બધનો કિંવા અન્ય પરિસ્થિતિયો ગમે તેવા પ્રકારના હોય, તો પણ પ્રત્યેક માનવસમાજમાની એક તૃતીયાશ જેટલી સખ્યાના મનુષ્યો પોતાના સદ્વર્તનનો કદાપિ પરિત્યાગ નથી જ કરતા અને પોતાના તે સદ્વર્તનને જીવનની અતિમ ધટિકા પર્યન્ત ઠાઈ પણ પ્રકારની અનુકૂલ કિંવા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમા અખડ ભાવથી પાળતા રહે છે અને એ જ પ્રમાણે એક તૃતીયાશ જેટલી સખ્યાના મનુષ્યો એ મનુષ્યોથી સર્વથા એના તો વિપરીત સ્વભાવને ધરાવનારા હોય છે કે તેઓ પોતાના એ સ્વભાવના કારણથી જીવનની અતિમ ધટિકા પર્યન્ત સર્વથા અમદ્વર્તનશીલ તથા નીતિબ્રષ્ટ જ રહ્યા કરે છે, એટલે કે નેમના હસ્તથી ભૂનેચૂકે પણ સદાચરણ તથા નીતિયુક્ત વર્તન નથી થતા, કારણ કે, તેઓ સદાચાર તથા નીતિ આદિકને જ પાપ તરીકે ઓળખતા હોય છે આ ઉભય વર્ગોમાના મધ્યમા જે એક તૃતીયાશ જેટલી સખ્યા ધરાવનારો વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વર્ગના મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવા પ્રકારનો હોય છે કે સામાજિક બધનો કિંવા સામાજિક પરિસ્થિતિ જેવા સ્વરૂપમા મનુકૂલ કિંવા પ્રતિકૂલ દેખાય તેના સ્વરૂપમા પોતાના સદાચરણ કિંવા દુગચરણનું તેઓ પોતાના ચક્રધર્મો સ્વભાવ અનુસાર પરિવર્તન કરતા રહે છે, એટલે કે, અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂલતા અનુમાર નીતિમંડિત કિંવા નીતિબ્રષ્ટ થતાં રહે છે અર્થાત્ સમાજની વસ્તુસ્થિતિ આના પ્રકારની રહ્યા કરતી હોવાથી સામાજિક નિયમન તથા નિયમનના ઉત્પાદકોએ એના પ્રકારના સમાજનધનોને નિર્માણ કરવા જોઈએ કે જે સમાજનધનોના યોગે ઉપર્યુક્ત મધ્યવર્તી વર્ગ હીનતમ વર્ગનો અનુયાયી ન થતા પોતાના વર્ગથી ઉચ્ચતર સદ્વર્તનશાળી વર્ગનો જ અનુયાયી થતો રહે અર્થાત્ જો આ પરિણામ નિષ્પન્ન થઈ જાય તો

પછી એવા પ્રકારનાં બંધનોના ચોર્ગે એક વર્ગનાં એક તૃતીયાંશ જેટલી મંખ્યાનાં મનુષ્યોના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય (વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય) અદ્વિધાન કિંવા ન્યૂનાધિક પરિમાણમા મર્યાદિત થતા હોય તે તેમને આનંદપૂર્વક મર્યાદિત થવા દેવાં જોઈએ ” માર્ગશ કે, આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ભારતીય હિન્દુ દાપત્ય ધર્મ પાશ્ચાત્ય સમાજના દાપત્ય ધર્મ કરતા નીતિમત્તાને અધિક અનુકૂલ થઈ પડનારો છે એટલું જ અમારા પૂર્વોક્ત વિવેચનનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય છે પાશ્ચાત્ય સમાજનો દાપત્ય ધર્મ તથા સ્ત્રીપુરુષોનો આમાનિક મંજૂર વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યપ્રધાન છે એ જો આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજનો દાપત્ય ધર્મ વ્યક્તિપાવિગ્નપ્રધાન છે એટલે એ પારસ્પરિક બેના અસ્તિત્વથી એ ચાર્તા સ્વયંમેવ પ્રકાશિત ધર્મ બન્ય છે કે પવિત્રતાને જ શ્રદ્ધ માનનાર વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા ન્યૂન થઈ નય અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને જ એક માનનાર વ્યક્તિઓની પવિત્રતાપ્રધાન કલ્પનાઓ કિંવા ભાવનાઓ કાષ્ટ શિથિનંતર રહ્યા કરે એ પવિત્રતા તથા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની પ્રધાનતાનાં નૈસર્ગિક પરિણામો હોવાથી એ પરિણામોના દર્શનથી કોઈ પણ પ્રકારના આશ્ચર્યના ઉદ્ભવનો સંભવ રહેતો જ નથી આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજમા એ પવિત્રતાના ગણણના ઉદ્દેશથી જ સ્ત્રી તથા પુરુષ અને તેમાય વગી તરુણી સ્ત્રી તથા તરુણ પુરુષના આમાનિક વ્યવહારો કિંવા સમાજમેને કંઈક કઠોરતર સ્વરૂપમા નિયત તથા મર્યાદિત કરી દેવામા આવ્યા છે યથા

“ માત્રા સ્થસા દુહિત્રા વા ન વિવિન્નાસનો ભવેત્ ।

વલગાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાસ મપિ કર્તેતિ ” ॥

મનુ ઇ ૨ શ્લો ૨૧૬.

આ શ્લોકમા મનુ જાગવાને યોનાના એ આશયને દર્શાવેતો છે કે ‘ છદ્મિનો મનુદ્વાર આવત મનાદન હોનાથી તે વિદ્વાન પુરુષોને પણ મોહમુગ્ધ કરતો રહે છે એવામાટે ચોતાની તરુણી વિમાતા

(ઓરમાન માતા), સ્વસા (સાસુ), દુહિતા તથા સહોદરા આદિક આત્મીય સ્ત્રીઓ સાથે પણ કદાપિ એકાંતનાસ ન કરવાની પુરુષોએ નિરંતર આવધાનતા દર્શાવવાની છે. ” અર્થાત્ આવા પ્રકારના કઠોર નિમોના પાળનાર સ્ત્રીપુરુષોની પવિત્રતા યદ્યપિ અધિક પરિમાણમાં સુરક્ષિત રહ્યા કરે છે, તથાપિ તેટલા જ પરિમાણમાં તેમના વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર મદા પડતી રહે છે એથી વિરુદ્ધ મામાજિક સ્વાતંત્ર્યના ભોક્તા પાશ્ચાત્ય લોકોની પવિત્રતા આટલી સીમાપર્યંત શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને ધારણ કરી શકતી જ નથી અને તેમની પવિત્રતા આટલી સીમાપર્યંતના શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં પરિણમી શકે એ ધર્મના જ અનુદા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે, કારણ કે પાશ્ચાત્ય સમાજમાના અનેક સ્ત્રીપુરુષોના પાતિવ્રત્ય તથા પત્નીવ્રત આદિક શ્રેષ્ઠ પ્રકારના તથા આદર્શ હોવા છતાં પણ તેઓ યોગ્ય વયમાં આવતાંની સાથે જ મમાજમા કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના સર્વથા સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચરના મંડી જાય છે, એટલે એવી ગીતે મમાજમા વિચરીને પ્રેમાકર્ષણ, વરસોધન ક્રિયા વગેરે પ્રમદગીના વ્યવમાયમાં નિમગ્ન રહનારી નવ-યૌવના કુમારિકાઓથી કેવળ યગપુરના રાણેના એ રાજા વિષયમાં જ નહિ, કિન્તુ સુખન આદિક પ્રેમસૂચક શારીરિક એજાઓના સંપર્કમાં પણ આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજની નિયમપાનનવિધનક કઠોર દૃષ્ટિ કદાપિ નથી જ રાખી શકતી અને ત્યાં આવા વ્યવહારોમાં એટલી સીમાપર્યંત કઠોર નિયમને પાળી શકાત એ ઘટના સર્વથા અસંભવનીય હોવાથી ત્યાંના સ્ત્રીપુરુષો આવા પ્રકારની કઠોરતાથી એ નિયમને પાળી જતાં-વાની આવશ્યકતાને સ્વીકારતા જ નહીં પાશ્ચાત્ય સમાજને જોવા જેવા આપુરુષોના એકત્ર તાડનનૃત્યના સમારભો મર્વથા ઉપદ્રવરહિત તથા નિરોધ દેખાતા હોવા છતાં પણ એ ‘જોવા’ના પ્રમગે જે ભવ્ય અભિનયો થતા રહે છે તે એવા પ્રકારના હોય છે કે તે સિદ્ધાન્ત અભિનયોને આપણા ભારતીય હિન્દુસમાજમાના અપૂર્ણ સ્ત્રીસ્નાતક્યાદી મુવારક મનુષ્યોથી પણ

ભારતીય હિન્દુસમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોની શારીરિક તથા માનસિક પવિત્રતા કરતા ન્યૂનતર હોવા છતાં પણ એ વિશિષ્ટતા અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવા યોગ્ય છે કે એ દોષ પાશ્ચાત્ય સમાજની સ્ત્રીપુરુષ વ્યક્તિઓનો પોતાનો નથી, કિન્તુ તેમની સમાજવ્યવસ્થા તથા તેમના સામાજિક ધ્યેયનો જ એ દોષ છે અને એ જ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અત્યાર સુધીનું આ તુલનાત્મક વિવેચન પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કરાયેલું છે એ વાતને અમારા વિવેકશીલ તથા વિચારશીલ સારઆહક પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે એવો અમારો તેમને વારંવાર આદરયુક્ત આગ્રહ છે અસ્તુ ત્યારે હવે આ ચર્ચાની આદ્યક્ષેપી જ પારિસમાપ્તિ કરીને આપણે ભારતીય હિન્દુજાતિની અન્યાન્ય દિરઘગર્ભતાએ કિંવા ઔષ્ણતાએની સમીક્ષાના સત્કાર્પમા સંલગ્ન થઈ જઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું

ભાગ્વીય હિન્દુઓના ઉપનિવેશ અને પરગણ્ટ્રમ બંધ

આપણી આ વિશાળતમ વસુધરાના પૃથ્વીમાગમા વિસ્તરેલા કિન્નલિન્ન દેશોમા જે અનેક આર્યવંશિક લોકો વસેલા આપણા જોવામા આવ્યા કરે છે તે આર્યજાતિના મનુષ્યોની મૂળ જન્મભૂમિ કિંવા આ નિવાસભૂમિ કહી હોવી જોઈએ અને જે સમસ્ત દેશોના નિવાસી નર્મમાન આર્યવંશિક લોકોની આદિનિવાસભૂમિ એ જ હોય તે તેઓ પોતાની આદિનિવાસભૂમિનો પગિત્યાય કરીને ત્યાં કાગ્યથી તથા કેવી પરિસ્થિતિયોમા આ સંસારના કિન્નલિન્ન દેશોમા કહી કહી પેળામે આવીને વસ્યા હતા, આ પ્રશ્નોના સમઘમા પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રવા પ્રાચીન ઇતિહાસમશોધકોના મજ્જમા તથા પ્રકારની પૃથક્ પૃથક્ ઉપપત્તિયો અત્યારે અસ્મિન્ન ધગવતી આપણને દષ્ટિગોચર થતી રહે છે અમુક પુરાતત્ત્વવાદીઓની આર્યોના આદિનિવાસના સમઘમા એના પ્રકારની માન્યતા દઢમૂલ થઈ ગયેલી છે કે આર્ય જાતિના લોકો સર્વથી પ્રથમ ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશમા જ વસતા હતા, એટલે કે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશની ભૂમિ જ આર્યજાતિની આદિનિવાસ ભૂમિ હતી અને ત્યાંથી જ તેઓ ત્યાર પછી અન્ય દેશોમા જઈને વસવા લાગ્યા હતા * એથી કિન્ન પુરાતત્ત્વવાદીઓના એક

* આ માન્યતાના કિંવા આર્યોના આદિ ઉત્તરધ્રુવનિવાસવિષયક સિદ્ધાંતના આદિ જન્મદાતા સ્વ લોકમાન્ય બાલ ગાધર તિલક દોઈને તેમણે પોતાના કાર જીવવાસના સમઘમા અંગેજી ભાષામા લખેલા The Arctic Home in the Vedas નામક વિદ્વાતપ્રચુર અલૌકિક કાવ્યમા પોતાના એ સિદ્ધાંતને પ્રમાણપુર સર સિદ્ધ કરી જતાંયો છે આ અયનો મે ઈ સ ૧૯૧૧મા વેદોમા આર્યોના ઉત્તરધ્રુવનિવાસ * નામથી ગુર્જર અનુવાદ કર્યો હતો એ અનુવાદ પ્રકાશિત થઈ ગયેલો હોવાથી આ સિદ્ધાંતના વિસ્તૃત પરિચયમાટે જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે એ અયનુ અવલોકન કરી લેવાનું છે

અન્ય મહાનગરીઓની માન્યતા છે કે, આર્યવંશતિના લોકોની આદિ-
નિવાસભૂમિ કૌકેસસ પર્વત કિંવા મધ્ય એશિયામાં જ હોવી જોઈએ
અને ત્યાંથી જ ત્યાર પછી તેઓ વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં વિસ્તરેલા હોવા
જોઈએ આ ઉલ્લેખ ઉપપત્તિઓમાં સત્યના અસૌ વિષમાન છે અને તે એવી
રીતે કે દ્વિમપ્રકલ્પના થોડે ઉત્તરમુખનો પ્રદેશ માનવવસતીમાં મર્યાદા
અયોગ્ય થઈ જવાથી આર્ય લોકો પ્રવચન દર્શિણુ દિશામાં પ્રયાણ
કરીને કૌકેસસ પર્વત તથા મધ્ય એશિયા પર્યન્ત જઈ પહોંચેલા હોવા
જોઈએ, ત્યાં તેમણે કેટલાક મમય પર્યન્ત નિવાસ કરેલો હોવો
જોઈએ અને ત્યાં પછી કેટલાક અનિવાર્ય કારણવશાત્ ત્યાંથી તે
ઉત્તરમુખનિવાસી આર્યલોકોનો એક સમુદાય યુરોપની દિશામાં અગ્ર-
સર થયેલો હોવો જોઈએ; દ્વિતીય સમુદાય અસીરિયાથી ઈર્ગન
પર્યન્તના પ્રદેશમાં વિસ્તરેલો હોવો જોઈએ અને તૃતીય સમુદાય અફ-
ગાનિસ્તાન તથા હિન્દુસ્થાનમાં આવીને વસેલો હોવો જોઈએ, એવું
મામાન્યતઃ સંભવનીય અનુમાન કરી શકાય છે. પરંતુ આર્યોના
આદિનિવાસ તથા વિશ્વવિસ્તાર વિષયક આ બે ઉપપત્તિઓ ઉપરાત
આ બે ઉપપત્તિઓથી સર્વથા ભિન્ન એક તૃતીય ઉપપત્તિ પણ અસ્તિત્વમાં
આવેલી હોઈને એ તૃતીય ઉપપત્તિના પુરસ્કારક ઇતિહાસસંશોધકો
પણ અત્યારે વિપુલ મજ્જામાં અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે એ તૃતીય કિંવા
નવીન ઉપપત્તિ એ છે કે, આ વિશ્વમાના મમસ્ત માનવ પ્રાણીયોની,

અત્યારે એ કે મારો કરેલો એ ગુર્જર અનુવાદ દુષ્પ્રાપ્ય થઈ ગયો છે અને મારે
એનું શોધિત વાર્ધત નવીન સંસ્કરણ અત્ય સમયમાં જ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું
છે, છતાં બે એ દ્વિતીય સંસ્કરણના પ્રકાશનમાં કોઈ અનિવાર્ય કારણવશાત્
વિલગ્ન થાય, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકો તથા પાઠિકાઓથી કોઈ સાર્વજનિક
અંશાલય કિંવા વાચનાલયમાંથી એ ગુર્જર અનુવાદની પ્રથમ આવૃત્તિને
પ્રાપ્ત કરી લઈને તેના પરિશીલનદ્વારા પોતાની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરો શકાય
તેમ છે. અમારા નવીન વિજ્ઞાપનમાં એનું નવીન સંસ્કરણ કેવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ
થવાનું છે તેનો સવિસ્તર પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ તે વિજ્ઞાપન,
પૃષ્ઠ ૫૪, ૫૫ અને ૫૬

નિદાન આર્યવશિક માનવજાતિની આદિનિવાસભૂમિ તે આપણી આ ભારતભૂમિ (ભારતખંડ) હોઈને ભારતભૂમિમાંથી જ આર્યોના બિન્ન બિન્ન સમુદાયો બિન્ન બિન્ન કારણોથી બિન્ન બિન્ન સમયમાં વિશ્વના બિન્ન બિન્ન દેશોમાં જઈને વસ્યા હતા પુણ્યપતન (પૂના)-વાસી રા. રા નારાયણગવ ઝવાનરાવ પાવગી તથા દલકતાના આજ્ઞ અવિનાશચક્ર દ્વારા આદિક ઇતિહાસમંત્રોધકો આ તૃતીય ઉપપત્તિના અમગ્નય પુરસ્કારકો છે આ ઉપપત્તિના પુરસ્કારકો પોતાની એ ઉપપત્તિનું એવી રીતે પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે કે : ' વિદેશોમાં આર્યોના આવા પ્રકારના નિવાસનો અતિપ્રાચીન કાળમાં જ આરંભ થયેલો હોઈને તેમના એ વિવિધદેશનિવાસનો ક્રમ ત્યારપછી મહા-સાવધિ વર્ષો પર્વન્ત અખંડ તથા અવ્યાહત સ્વરૂપમાં ચાલતો રહ્યો હતો. એ ક્રમાનુસાર આર્યોના જે અંતિમ સમુદાય ભારતવર્ષમાંથી પ્રવાણ્ય કરી ગયો હતો તે આર્યસમુદાયના એ ભારતવર્ષના ત્યાગની ઘટના મહાભારતમાં વર્ણવાયલા કૌરવ પાંડવના યુદ્ધની ઘટના પછીના નિકટવર્તી સમયમાં જ ઘટેલી હોવી જોઈએ; એવી એ ઉપપત્તિના પુરસ્કારકોની માન્યતા છે. તેમની માન્યતા અનુમાર ભારતીય યુદ્ધની ઘટનાએ કેવળ આપણા ભારતવર્ષમાં જ નહિ, કિન્તુ સમસ્ત વિશ્વના ઇતિહાસમાં એક પ્રકારની વિશ્વવ્યાપિક પ્રચલ ક્રાંતિને પ્રમારી દીધી હતી. યદ્યપિ ભારતીય યુદ્ધના મૂળ ઉત્પાદક કારણનો હુસ્તિનાપુરના સિંહાસનવિષયક અધિકારજન્ય વિગ્રહમાં જ સમાવેશ થયેલો હતો; છતાં પણ એ વિવાદ દ્વિવા વિચલના પરિણામે ભારતખંડમાંના બહુધા સમગ્ર આર્યક્ષત્રિયો ઉપરાત મેલેચ્છ, યવન, શકર તથા શક આદિક આર્યેતર જાતિયોના ક્ષત્રિયોના પણ વિનાશ થઈ ગયો હતો અને તેના યોગે કલિયુગ તથા કલિયુગજનિત અધોગતિનો આરંભ થઈ જતાં ત્યારપછીના વિદેશીયોના ભાવિ આક્રમણો તથા રાજ્યસ્થાપન આદિક ઘટનાઓની સંભવનીયતા સર્વથા નિશ્ચિત તથા પરિપક્વ થઈ ગઈ હતી ભારતીય સંગ્રામની સમાપ્તિ પછીના નિકટવર્તી કાળમાં જ

જ અનેક ભારતીય આર્થિક ક્ષતિજનિતિઓના લોકો અદ્યતનમાં
 બ્રાહ્મણોને પોતાની માથે લઈને ભારતવર્ષમાંથી વિદેશની વાટે, ત્યાં
 નિવાસ કરવાના આશયથી, પ્રયાણ કરી ગયા હતા અને તેમણે ઇંગ્લેન્ડની
 આર્મીને ઇંગ્લેન્ડ પર્યન્તના પશ્ચિમ ખંડ પર્યન્તના પ્રદેશોમાં આધુ-
 નિક સુધારણા તથા ઇતિહાસના ઉત્પાદક બીજોને વાવો દીધાં હતાં,
 એ ઉપર્યુક્ત તૃતીય ઉપપત્તિના સમર્થકોનું સ્પષ્ટ વિધાન છે ભારતીય
 આર્યોના એ વૈદિક ઉપનિવેશો ક્યારે તથા કેવી રીતે થયાનુંકમ
 અસ્તિત્વમાં આવતા રહ્યા હતા, એ વાર્તાના મહત્વનીય અનુમાન
 કિંવા નિશ્ચયાર્થક અનુમાનમાંટે કલિયુગના આરંભકાળ તથા ભારતીય
 યુદ્ધના કાળને પ્રથમ સ્થૂન સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત કરી લેવાની આવશ્યકતા
 મર્વંથા આનિવાર્ય હોવાથી એ કલિયુગના આરંભકાળ તથા ભાર-
 તીય યુદ્ધના કાળના મેખાધમાં પુરાતન ભારતીય પડિનોના જે અભિપ્રાયો
 આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી રાકે છે તે અભિપ્રાયો પ્રતિ આપણે
 અહીં કિંચિદ્ દષ્ટિપાત કરી લેવાના આવશ્યક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશું.

આપણા વિસ્તીર્ણ ભારતવર્ષના વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસમાંની બિન્ન
 બિન્ન ઘટનાઓને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય આપણા માટે એ કાળજીથી
 દુર્ધર્ષ તથા પરિશ્રમયુક્ત થઈ પડે છે કે એ કાળનિર્ણયમાંટે જે
 ઇતિહાસગ્રંથોની અત્યંત આવશ્યકતા હોય છે તે ઇતિહાસગ્રંથોનો
 જ આપણા મથાનયોમાં મહાદુર્ભાગ્યવશાત્ ભયકર દુષ્કાળ વાપી
 ગયેલો આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે અર્થાત્ એવા પ્રકારના
 પ્રામાણિક તથા સનિસ્તર ઇતિહાસગ્રંથોના અભાવે ત્રોટક વાક્યો,
 અસ્પષ્ટ તથા અમનદ્ધ ઉત્તરો પ્રકોર્ણ સિનાલેખો, અમુક મગમાં
 અમુક રાજ્ય મહારાજાઓના હસ્તથી અપાયલા ધનદાન તથા
 ભૂમિદાનવિષયક તાત્રપત્રો કિંવા દાનપત્રો અને એવા જ અન્યાન્ય
 હિતવિચ્છિન્ન સાધનોના પાયા ઉપર કલ્પનાઓ તથા અનુ-
 મોનોના પ્રચંડ પ્રાસાદને ઊભો કરી તે અનુમાનપ્રામાદના આધારે
 જ આપણા ભારતીય ઇતિહાસસંશોધક પુરુષોને આવા પ્રકારની
 ઘટનાઓના કાળનો ચેન કેન પ્રકારેનું નિર્ણય કરી લેવો પડે છે પરંતુ

આપણા ભગતખંડમાં પ્રાચીન ઇતિહાસમયેનો અભાવ હોવાથી ભારતીય હિન્દુઓ ઇતિહાસવેખનની કદાને સર્વથા ભણતા જ ન હોતા અથવા તો ભાગતીય હિન્દુઓએ ઇતિહાસો કદાપિ લખ્યા જ ન હોતા, એમ માની લેવાની કિંતા ઝંટપટ બોલી નાખવાની અવિચાર-શીનતા કદાપિ કોઇએ દર્શાવવાની નથી, કાગળ કે, જે મહાધર્માન્ધ તથા વિદ્યારેરી મહમાનોએ 'જો અન્ય મથોમાં કુરાનના તર્જોનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આગ્યુ હોય તો ય તે અન્ય મથો અનાવરનક છે અને જો અન્ય મથોમાં રાનની વિરુદ્ધ જનારો તર્જો વર્ણવાયના હોય તો પણ તે મથોના નાસી આવશ્યકના અનિવાય છે.' આવા પ્રકારના વિવલાળુ શુદ્ધિવાદ (૨) થી એકેકર્ત્તોદિગમાના મહામયડ પુરતકાત્મ્યમાના લક્ષ્યાન્ધિ અમૂલ્ય દસ્તાવિષિત મથોના મમુદાય એટલે કે આજ્ઞાત જ્ઞાનના ભગાને અગ્નિના મુખમાં મથર્પાને ભરમીમૂત કરી નાખ્યો હતો, તે જ તર્વારની ધારથી ધરાનવમાં કુગનને કુખૂલ કરાવવાના કાર્યને જ પોતાના જ્ઞાનના પ્રધાન કર્તવ્ય તરીકે માનનારા ધર્માન્ધ તથા પરધર્મામદિધ્વુ મુસમમાનોએ, નેમના ગજત્વકાલમાં, આપણા ધર્મશાસ્ત્ર કાવ્ય, કોષ, તથા વ્યાકરણાદિ અનેકવિધ વિષયોના મથસમુદાયોને અનેક સ્થાનોમાં માળાને ભરમીમૂત કરી નાખ્યા હતા, એ જ્ઞાનનો મુરિતમ મોરિઓના મથોમાં પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણ્યામવા હોવાથી એ વિદ્યારેરી મુસ્લિમોના દસ્તાથી આપણા પ્રાચીન ઐતિહાસિક મથોનો પણ અવસ્થ નાશ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ, એવુ જાણી કોઇ પણ પ્રકારના મેશપ વિના આપણાથી નિશ્ચયતુલ્ય અનુમાન કરી શકાય છે અર્થાત્ એ વિદ્યારેરીથી વિધ-ર્મીઓના દસ્તાથી આપણા અમુક વિષયના મથોનો સમૂળ નાશ થઇ ગયો છે અને કેટલાક વિષયોના અમુકમંખર મથો અત્યત ઊંચ વિચિત્ર તથા ત્રોટક અવસ્થમાં જ તેમના મર્વનાશક પગમાંથી સ્વભાગવશાત્ સુરક્ષિત રહીને પોતાના અસ્તિત્વને અવિચળ રાખી શકના છે મારાત્ત એ જ કે, અત્યારે આપણો હિન્દુસ્થાન નામક દેશ તે જે અત્યત દરિદ્ર તથા નિર્ધન દેશ હોવાથી આપણો એ દેશ

મરફતિને એક મહસ વર્ષ કરતાં ય અધિક કાલ પર્વન્ત પાછળ
હતાની દષ્ટને તેની ઉત્પત્તિના સાર્થને મર્વાયા અવરુદ્ધ કરી નાખ્યો
હતો. પરંતુ જ્યારે એ જર્મણ પશુતુલ્ય ધર્મોધ્ મુસ્લિમોના હસ્તથી
આપણા ભારતીય પ્રાચીન મરફત અંચર્મમહાધર્મોના સદારની ઘટના
ઇતિહાસની સ્મૃતિદ્વારા આપણાં નેત્રો સમક્ષ દંડાયમાન થઇ જાય છે
ત્યારે તો એ જ ઉદ્દેશોને ઠાકવાનો અવસર આવી લાગે છે કે એ
આતનાથી મુસ્લિમો અથવા બુદ્ધિહીન બર્બરોએ ભારતખંડના પ્રાચીન
અંચર્મમહાધર્મોના નાશદારા કેવળ ભારતીય હિન્દુમતિની જ નહિ,
કિન્તુ સમસ્ત વિશ્વવાસિની અખિલ માનવજાતિની એક એવા પ્રકારની
અપ્રતિમ દાનિ કરી બતાવી છે કે જે દાનિની ગતિને કદાપિ કોઇથી
પૂરી રાકાય તેમ છે જ નહિ. છુદ્ધગયાર્મના પ્રાચીન અંચર્મમહાધર્મને
મહાગધોક્ષા (મહાઅંધાધર્મ) નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો
અને જે બવનમાં એ અંધોના ભંડારને સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો
હતો તે બવન નવ મજિલા (મુમ્બિકા) વડે અવકૃત હોઇને તેમાં
પ્રાચીન છુદ્ધ બગવાનની અનેક વિશાળ મૂર્તિયોને વિરાજમાન કર-
વામાં આવી હતી નાશદંની 'ધર્મગંજ' નામક સરથાનો 'રત્નનિધિ'
નામક અથાગાર પણ નવ મજિલાનો હોઇને તેમાં જોઇ ધર્મના
મહાધર્મ તથા હીનધર્મ પથના સર્વ અંધોને ગંઘરિત કરવામાં
આવ્યા હતા ઉત્તરપુરો નામક સ્થાનમાંના જોઇ વિદ્યારમ્ભ તો વળી
જોઇ ધર્મ તથા આદ્યજ્ઞ ધર્મના અંધોનો મહાવિશાળતમ મંત્રહ
કરાયેલો હોઇને તે અંચર્મમહાધર્મમાં રાખવામાં આવ્યો હતો તે આગાર
ઉપરુક્ત ઉલ્લેખ અંધાધર્મ કરતાં ય અત્યંત અવંડ હતો । પરંતુ બ્રહ્મ-
યાર ખિલજીના અધ્યક્ષરજંગ (સેનાપતિ) મહમ્મદ બિન સામ
નામક એક બન્દે ઇસ્લામની પૈરામિકતાએ એ મર્વ અમૂલ્ય અંધ-
ભંડારને કોઈ પણ પ્રકારના વિવેક વિના પાવકના મુખમાં સમર્પી
દષ્ટને ભરમીભૂત કરી નાખ્યા હતા, એ ઘટનાનો ' હિન્દુસ્થાન રિવ્યૂ '
નામક મદ્રાસનાં પ્રકટ થતા અંગ્રેજી માસિકપત્રના ઇ. સ. ૧૯૦૬ના

માર્ય મામના અકમા પ્રમાણુપુગ મગ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે એ જ પ્રમાણે કોહાના નામક સ્થાનમાના એક પ્રગડ ભારતીય અથસપ્રદાનયને દ્વીગેજશાહ તમનક નામક શયતાનોપમ સુસ્તાને માગીને ભસ્મીકૃત કરી નાખ્યો હતો એનો ' તારીખે દ્વીગેજશાહી ' નામક એક મુસ્લિમ મોર્ગિખના ઇતિહાસમા જ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયલો છે એમરગજમ પોતાને ' મિકન્દરસાની ' નામથી ઓળખાવતો હતો એ વાર્તા તો ભારતીય મુસ્લિમકાલિક ઇતિહાસના વાચકોના સ્મરણુમા હોવી જ જોઇએ અર્થાત્ એમરગજમેના સમકાલિક સૈયદ ગુલામહુસૈન નામક એક મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકે પોતાના લખેના ' સયરુમ્મુતાખરીન ' નામક ઇતિહાસપ્રથમા એમરગજમેની અથનાશિકા અરૂતિના મગધમા એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે " હિન્દુઓના બૂના અથો જ્યા જ્યા ને જ્યારે જ્યારે મળી આવતા હતા ત્યારે ત્યારે ને તે તે વેળાએ બાદશાહ આનમગીઝ (એમરગજમે) હિન્દુઓના તે અથોની તત્કાળ હોળી કરાવી દેતો હતો । ' મારાશ કે, જૂતકાળમા એક વેળાએ ગોચ તથા બહુડેન લોકોએ જગતમા જેવા પ્રકારની ધૂમધકી મચાવી દીધી હતી તેવા જ પ્રકારની ધૂમધકી જગજ, અફઘાન તર્ક તાનગ તથા મુગલ આલિક મુસ્લિમોએ જ્યા જ્યા તમનો પ્રવેશ થયો હતો તે સર્વ દેસોમાં મચાવી દીધી હતી અને એમા તેમનો પોતાના રાજ્યની સ્થાપના ઉપરાંત મર્વ દેસોમા—સમસ્ત ગંગાગમા—પોતાના દીન ઇસ્લામની પશુ ' વિશ્વધર્મ ' તરીકે નિગ્ધવાદ સ્થાપના કરી દેવાનો અત્યાચાર-મુક્ત મલિન આશય સમાવલો હતો એ વાર્તા હવે અમખ્ય ઇતિહાસ પ્રથોમાના મુસ્લિમ મોર્ગિખોના પોતાના જ ઉલ્લેખોદ્ધારા સુર્વવિદ્યુત યર્ષ ગયેલી હોવાથી એ વાર્તાની વાસ્તવિમ્તાની મિદિમાટે આ સ્થાનમા નવીન પ્રમાણોની આવશ્યમ્તા ગૂંટી જ નથી

દગિસ્તા નામક એક મુસ્લિમ મોર્ગિખ (ઇતિહાસલેખક) હિન્દુઓના મગધમા એવા પ્રકારના પોતાના એક અભિપ્રાયને વ્યક્ત

કરી ગયો છે કે: " હિન્દુ લોકો વાસ્તવિક ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી રાખવાની કલાને બાજુના જ ન હોતા એટલે હિન્દુઓના જે ગ્રંથોને ઇતિહાસગ્રંથો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે ગ્રંથો ખાહજોના રચેલા હોઈને તે ગ્રંથોમાં કેવળ કાલ્પનિક કથાઓનો જ ભંડાર ભરેલો છે અને વાસ્તવિક ઇતિહાસ જેવું તે ગ્રંથોમાં કંઈ છે જ નહિ;" પ્રત્યાદિ પરંતુ ડૉ (Dow) નામક એક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ-લેખકે પોતાના લખેલા ' હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ' નામક ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં દેરિસ્તાનના એ અભિપ્રાયને સર્વથા ભ્રાંતિમુલક, પદ્મપાત-જન્ય તથા અસત્ય અભિપ્રાય તરીકે પ્રમાણપુરઃસર સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે હિન્દુ ઇતિહાસવેત્તા વિદ્વાનોના લખેલા અનેક ઇતિહાસગ્રંથો ત્રણેય ભારતમાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે; રેડ્ફિર્ગ નામક એક પાશ્ચાત્ય મહાશયને ઓરીસામાંથી અનેક ઇતિહાસગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા હતા અને કર્નલ હૉર્સ મહાશયને તો વળી રાજસ્થાનમાં ત્યાંના પ્રતિ-હાસવિષયક એટલા બધા સાધનો મળી આવ્યાં હતાં કે ત્યાં એટલાં બધાં ઇતિહાસિક સાધનો મળી આવશે એવી પ્રથમ મામાન્ય આશા પણ રાખવામાં આવી ન હતી. અર્થાત્ આ સર્વ લટનાઓનો ઉદ્દેશ્ય કરીને મિસ્તર વિલ્સન સાદબે પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે: " હિન્દુઓએ કદાપિ ઇતિહાસગ્રંથો લખ્યા જ નથી, એ વિધાન સર્વથા અમલ્ય કિંવા ભ્રાંતિમુલક છે. " * * * જે ગ્રંથમાં કાશ્મીરના હિન્દુરાજત્વકાલિક ઇતિહાસનો અન્યંત સુંદર સ્વરૂપમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે તે ' રાજતરંગિણી ' નામક સમૃત ભાષામાં રચાયેલા કિંવા લખાયેલા ઇતિહાસગ્રંથના અવલોકનથી નો એ જ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી જેવામાં આવી શકે છે કે આવા પ્રકારના ઇતિહાસિક ગ્રંથો પૂર્વ ભારતવર્ષમાં વિપુલ સંખ્યામાં

• " It is incorrect to say that the Hindus never compiled history."

Mill's India; Vol. II, page 67, (footnote).

રચાયલા હોવા જોઈએ અને તેથી હજી પણ જો મંપૂર્ણ શોધ કરવામાં આવે તો એવા ખીજા અનેક ઇતિહાસગ્રંથો મળી આવવાનો મને મંપૂર્ણ મંભવ દેખાય છે” એ અધ્યાપક (પ્રોફેસર) હીરન મદાશયેનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય છે. રાજસ્થાન કિંવા અત્યારે જેને ‘રાજપૂતાના’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે ‘રાજસ્થાન’ માના ‘જાગે’ નામક લોકોનો તો ઇતિહાસ એક વ્યવમાય જ હોઈને રાજસ્થાનવાસી રાજપૂતો પોતાની વીસ વીસ પેઢીના પુરુષોના નામો તથા તે પૂર્વપુરુષોના નિવાસસ્થાનોને મારી રીતે જાણતા હોય છે, અર્થાત્ એ સર્વ ઘટનાઓ સમગ્રણુદ્ધારા તેમની જિજ્ઞાસાઓના અગ્રભાગમાં જ રહ્યા કરે છે. એના મખધમાં કર્નલ રૅડ્ડ મદાશયે પોતાના લખેલા ‘રાજસ્થાનના ઇતિહાસ’ ની પ્રસ્તાવનામાં એક સ્થળે એવા પ્રકારેના ઉલ્લેખ કરેલો છે કે - ‘મુસ્તાન મહમૂદ ગજનવીના હિન્દુસ્થાન ઉપરના આક્રમણોનો આરભ થઇ ગયા પછી હિન્દુસ્થાનમાં થયેલી અનેક પ્રકારની અકલ્પનીય ક્રાંતિયો તથા મુસ્લિમ આક્રમણકારક સુલ્તાનોની નિષ્કુર ધર્માન્ધતા આદિકો જો વિચાર કરવામાં આવે, તો હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે ઇતિહાસગ્રંથો અરસિષ્ટ રહેલા આપણા જોવામાં નથી આવી શકતા, એ વટના આપણને લેશમાત્ર પણ આશ્ચર્યકારિણી જણાવ તેમ નથી અને હિન્દુઓ ઇતિહાસના લેખન કિંવા નિર્માણની વિદ્યા કિંવા કલાને જાણતા જ ન હોતા એવા બ્રામક અનુમાનને દર્શાવી દેવાની ધૂણતા પણ આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી, કાળુ કે, અન્ય સર્વ સુમખ્ય કિંવા સુમસ્કૃત દેશોમાં અતિપ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસલેખનવિષયક પ્રવૃત્તિ નિશ્ચમાન તથા પ્રચલિત હોવા છતાં તે ઇતિહાસલેખનવિષયક પ્રવૃત્તિને કેવળ અત્યંત સુમસ્કૃત તથા મુદ્ધાગણના ઉત્તુગ શિખર પર વિગળેલા ભારતપર્યોય હિન્દુગણમાં જ સર્વથા અભાવ દમે, એ વિધાનને કાઠથી પણ મ્હાપી ઉચિત તથા મત્ય વિધાન તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ છે જ નહિ જે ભારતીય હિન્દુઓએ અત્યંત ચક્ષુષ તથા

વ્યાપક દષ્ટિ ઉપર જ સર્વથા અવલંબેલાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર તથા ગણિત-
શાસ્ત્ર આદિકને દક્ષતાપૂર્વક નિર્માણ કરી બતાવ્યાં હતાં; જે હિન્દુ-
ઓએ સિદ્ધપદ્ધતિ, મૂર્તિનિર્માણકલા, કાવ્ય, સંગીત તથા એવી જ
અન્યાન્ય અનેક કલાઓને મુદર સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં લાવી બતાવી
હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ સર્વ કલાઓના સંબંધમાં
અત્યંત સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક નિયમો બાંધી દહને તે નિયમોનાં ગંભીર
શાસ્ત્રોને રચી બતાવ્યાં હતાં તે મહાબુદ્ધિશાળી હિન્દુઓ કેવળ
રાજાઓના સ્વભાવ, તેમનાં ચરિત્રો તથા તેમની કાર્યકીર્તિમાં ધટ્ટી ધટ્ટ-
નાઓના વૃતાન્તોને લિપિબદ્ધ કરી રાખવાની અત્યંત સાદી તથા સરળ
કળાથી જ સર્વથા વર્ણિત હતા, એવી કલ્પના કેાઇ પણ મેથેમેટિકામાં કદાચિ
કેાઇથી કરી શકાય તેમ છે ખરું કે ? * “નાજતરંગિણી”ના સમયમાં એવા જ
પ્રકારના ઇતર ઇતિહાસમાં સર્વથા અસ્તિત્વ ધરાવતા ન હોતા, એમ જો
કહેવામાં આવે, તો અકબરકાલિક મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખક આબુફઝલે
ચોતાના કારસી લાખામાં લખેલા ઇતિહાસઅંશમાં હિન્દુસ્થાનના
પ્રાચીન ઇતિહાસની જે માહિતી આપેલી છે તે માહિતી તેણે કયા
પૂર્વવર્તી ગ્રંથોમાંથી મેળવેલી હોવી જોઈએ. એ પ્રશ્ન સમર્પક ઉત્તરની
પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું. અન્ન-બરદાશીના ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ નામક
ગ્રંથમાંના ઉલ્લેખોના દર્શનથી એવું નિઃશંક અનુમાન કરી શકાય છે
કે તેના અસ્તિત્વના સમયમાં એવા જ પ્રકારના અન્ય અનેક ઐતિ-

* “It is to be imagined that a nation so highly
civilized as Hindua, amongst whom the exact sciences
flourished in perfection, by whom the fine arts, archite-
cture, sculpture, poetry, music were not only cultivated
but taught and defined by the nicest and most elaborate
rules, were totally unacquainted with the simple art of
recording the events of their history, the characters of
princes and the acts of their reigns ?”

Introduction to Tod's Rajasthan.

હાસિક અથો હિન્દુસ્થાનમા વિદ્યમાન તથા પ્રચલિત હોવા જ નોંધએ
ચન્દ આદિક ભાટ તથા ચારણ કવિવર્યો સર્વથા શુદ્ધિહીન કિંના ટાઢા
પ્રહરના ગપાટા હાકનાર અસત્યનારી હતા, એમ માનવાની અવિચાર-
શીલતા જે કોઈ પણ વ્યક્તિ દર્શાવે તો એ માન્યતા તે વ્યક્તિને
પોતાને જ નિર્બુદ્ધિ કિંવા મૂર્ખશિરોમણિ તરીકે સિદ્ધ કરી જતાવ
નારી થઈ પડે તેમ છે રાજ્યતત્ત્વ પરરાષ્ટ્રસમૂહ તથા રાજનીતિ
આદિક વિષયોની ગભોર ચર્ચાને સમર્પાયેલા જે અધ્યાયો ચન્દના
'પૃથ્વીરાજ રાસો' નામક કાવ્યેતિહાસગ્રંથમા વિદ્યમાન છે તે
અધ્યાયો તો ભાટ તથા ચારણજાતિના કવીશ્વરોને મહાશુદ્ધિમાન
ઇતિહાસનિર્માતા તરીકે જ સિદ્ધ કરી જતાવે છે રાજસ્થાનમા અત્યારે
ચન્દકૃત 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ની કાટિના રાજસ્થાનના ઇતિહાસ સાથે
ધનિષ્ઠ સમૂહ ધગવનારા વિજયવિનાસ, સૂર્યપ્રકાશ, ખ્યાત, જગદ્દિ
લાસ, રાજપ્રકાશ, જયવિનાસ, ખે માજુરાસા તથા મહાનયરિત્ર આદિક
અનેક ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથો ઉપનબ્ધ હોઈને જેમના આધારે ફોર્બ્સ
મહાશયે પોતાના 'રામમાયા' નામક ગુર્જરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની ઇમા-
રતને ઊભી કરેલી છે તે 'રાસમાયા' નામક ગુર્જરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની
ઇમારતના નિર્માણમા સાધનમૂલ્ય થયેલા અનેક પુરાતન સરકૂન પ્રાકૃત
તથા શુદ્ધ ગુર્જર ભાષામા રચાયેલા તેમ જ ભાટ આગ્રેશો દ્વારા
અસ્તિત્વમા આવેલા અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથો અત્યારની મટિકા
પર્વન્ત વિદ્યમાન હોઈને તેમનામાના કેટલાક ગ્રંથોના તો વીગ્રહોત્તર
(વડોદરા) નરેશ શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજની આદર્શ નિવામિત્ર-
યતા તથા ઇતિહાસપ્રિયતાના પરિણામે ગુર્જર અનુવાદ પણ પ્રકાશિત
થઈ ગયા છે ભારતવર્ષના પુરાતન હિન્દુ ઇતિહાસના એવા પુરાતન
સાધનોના સબધમા પગમપૂજ્ય ધીયુત ગૌરીશંકર હીરાચન્દ ઓઝા,
આપણા એક અગ્રગણ્ય ઇતિહાસમગોધક મહાશયે જે એક લઘુ
પુસ્તક લખીને પ્રકટ કરેલું છે અને જે લઘુ પુસ્તકનો ગુર્જર અનુવાદ
પ્રસ્તુત મથના અંતમાં અંગ્રેજી પરિચિત્ત તરીકે પ્રકાશિત કરેલો છે

તે પરિશિષ્ટના પરિશીનનથી હિન્દુ વિદ્વાનો ઇતિહાસનિર્માણની વિદ્યા કિંવા ક્યાના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા એ વાતો ઉત્તમ સ્વરૂપમાં અમારા પાઠકમુદાયના જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ હોવાથી અહીં અમે એ આ વિષયની આટલી ચર્ચાને જ સર્વથા પર્ણાત માની લીધી છે અસ્તુ

કલિયુગનો આરંભ, મહારાજ સુધિષ્ટિરની કાર્યકીર્તિ અને મહાભારત સમાપ્ત કિંવા ભારતીય કૌરવપાંડવવિગ્રહ એ સર્વ ઘટનાઓને સામાન્ય જનસમાજ સમકાનિક ઘટનાઓ તરીકે જ માનતો આવ્યો છે, પરંતુ એ ઘટનાઓના કાળના સબધમાં આપણા સિદ્ધાંત જોયોતિ શાસ્ત્રીઓની માન્યતા એનાથી કાંઈક વિભિન્ન હોવાથી આપણે તેમની એ વિભિન્ન માન્યતાને જાણી લેવાનો આવશ્યક પ્રયત્ન પણ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ

“યાતા પળ્લવઃ સુગાનિ મમિતાન્યન્યસુગામિવચમ્ ।
નન્દાદ્રીન્સુગુણા સ્તથા શક નૃપસ્યાન્તે કલે ચૈત્સવ ” ॥

આવા પ્રકારનો એક ઉત્તેખ ‘સિદ્ધાન્તશિરોમણિ’ નામક જોયોતિ-અન્યમાં આપણા જોવામાં આવે છે આ સ્તોકના દ્વિતીય ચરણમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “શકકાલના આરંભ (નન્દ-અદ્રિ-હિન્દુ-સુગુ)માં કલિયુગનો ૩૧૭૬ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો ” અર્થાત્ અત્યારે એ વિધાન અનુસાર, ૩૧૭૬+૨૧૬ ૧૮૭૬=૫૦૫૧૫ વર્ષ જેટલો કલિયુગનો સમય વીતી ગયેનો છે

‘જોયોતિર્વિદ્યાભરણ’ નામક જોયોતિર્ગ્રંથ વિક્રમ મંવત્ ૨૪ માં (આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે) લખાવ્યો હોઈને તેમાં મહારાજપિરાજ અવતિકાનાથ વિક્રમાદિત્ય મહારાજની કાર્યકીર્તિનો ઇતિહાસ પણ આપવામાં આવ્યો છે એ પ્રથના નિર્માણના સમયમર્દ્ કલિયુગનાં ૩૦૬૮ વર્ષ વીતી ગયા હતા, એવો એ જ પ્રથમાં ઉત્તેખ કરાયેલો હોવાથી એ વિધાન અનુસાર અત્યારે કલિયુગના આરંભને

૩૦૬૮+૨૪ સવત્ ૧૯૭૧=૫૦૧૫ વર્ષ જેટલો સમય થઈ ગયો છે એટલે એથી એમ જ કહી શકાય કે અત્યારે કલિયુગની અવસ્થા ૫૦૧૫ વર્ષની થઈ ચૂકી છે.

આસાન્ મધાસુ મુનય શાસતિ પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ ।
પટદ્વિકપચદ્વિ (૨૫૨૬)—યુત શકકાલ સ્તસ્ય રાજશ્ચ ” ॥

આ વિધાન વરાહમિહિરકૃત 'વારાહીસહિતા'માનું હોષ્ટને એમા એવા આશયને દર્શાવવામા આવ્યો છે કે: “શકકાલમા વર્ષોની ૨૫૫૬ જેટલી સખ્યાને મેગવી દેવાથી યુધિષ્ઠિરશક મિદ્ધ થઈ જાય છે ” અર્થાત્ આ કથન અનુમાર ૨૫૨૬+૧૮૩૬=૪૩૬૨ વર્ષ પૂર્વે, એટલે કે, કલિયુગનો ૬૫૩ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયા પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો જન્મ થયો હતો.

“શતેષુ પદ્મસુ સાર્ધેષુ ત્ર્યધિકેષુ (૬૫૩) ચમૃતલે ।
ફલે ગંતેષુ ચર્પાણામ મયન્ કુરુપાડયા ”

આવા પ્રકારનો આ ઉલ્લેખ કલ્હણે પોતાના 'રાઝતરંગિણી' નામક ઇતિહાસગ્રંથમા કરેલો છે અને એ ઉલ્લેખની ઉપર્યુક્ત 'વારાહી સહિતા'માના ઉલ્લેખ સાથે એકવાક્યતા હોવાથી એ ઉલ્લેખના વિસ્તૃત ભાવાર્થને જાણવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી આપણા પારાશર તથા આર્યભટ્ટ નામક પ્રખ્યાત જ્યોતિષશાસ્ત્રવેતાઓ ભારતીય યુદ્ધના કળના સમઘમા પોતાના એ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી ગયા છે કે “કલિયુગનો આરભ થઈ ગયા પછી જે વેળાયે ૬૬૬૬ અને ૬૬૨૬ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો હતા તે વેળાયે જ ભારતીય યુદ્ધની ઘટના ઘટી હતી ” પરંતુ ટૂંક ગગની માન્યતા અનુસાર “જે વેળાયે દ્વિપરના અતકાળ તથા કલિના આરભકાળનો સધિ થયો હતો તે સધિના સમયમા સપ્તર્ષિમહા નક્ષત્રમા હતા, એટલે તે વેળાયે જ યુધિષ્ઠિરનો અન્તાર થયો હતો ” “આપને અકમરી' નામક ગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે કે “યુધિષ્ઠિરગકનો

૩૦૪૪ વર્ષ જેટલો કાળ વીતી ગયા પછી ઉત્તરધિનીપતિ વિક્રમાદિત્ય મહારાજના ગાંધ્યાભિષેકની ઘટના થઈ હતી.” એટલે આ મથુના અનુસાર પણ કલિયુગના આગલગળથી અત્યારસુધીમા વીતેલા વર્ષોની સખ્યા તો ૫૦૧૫ ની જ આવીને ઊભી રહે છે

કલાદગી જિલ્લામાના યદોલા નામક ગ્રામની પાસેની એક ટેકરી ઉપર એક જૈન મંદિર (ઉપાશ્રય) હોઇને તે જૈનમંદિરમાં જ એક શિલાલેખ અઘાપિ વિદ્યમાન છે તે શિલાલેખમા નિમ્નવિખિત બે શ્લોકોને અક્તિ કરવામા આવ્યા છે —

“ ત્રિશત્સુ ત્રિસદ્શ્લેષુ મારતાદાહવાવિત ।
સત્તાન્દશતયુક્તેષુ ગતેષ્વધ્દેષુ પંચસુ (૩૭૩૫) ॥
પચાશત્સુ કલૌકાલે પદસુ પંચશતાસુ ચ (૫૫૬) ।
સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મૃમુજામ્ ” ॥

“ એ જૈનમંદિરનું ન્યારે આનુક્રમણીય દ્વિતીય પુનઃકેશીએ નિર્માણ કરાવ્યું હતું તે વેળામે ભારતીય યુદ્ધની ઘટના ઘટવાને ૩૭૩૫ વર્ષ થઈ ગયેલા હોઇને શકકાળના ૫૫૬ વર્ષ વહી ગયા હતા, ” એમ આ શ્લોકોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે એટલે એથી જ મથિતાર્થ નિષ્પન્ન થઇ શકે છે તે એ જ શકકાળથી પૂર્વે ૩૭૩૫-૫૫૬=૩૧૭ મા વર્ષમા એટલે કે આજથી ૩૧૭૮+૧૮૪૬=૫૦૧૫ વર્ષ પૂર્વે ભારતીય યુદ્ધની ઘટના થઈ હતી

આ સમસ્ત વિવેચનનો સારાશ એ જ આવીને ઊભો રહે છે કે કલિયુગના આગલગળી ઘટનાને અન્યારે ૫૦૧૫ વર્ષ થઇ ગયા છે અને એ વિષયના સખધમા બહુધા સર્વ હિન્દુ અધિકારીની એકવાક્યતા છે પરંતુ ભારતીય યુદ્ધકાળના સંબધમાં માત્ર ન્યોતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓનો પારસ્પરિક પ્રયત્ન મતભેદ હોઇને તેમની માન્યતા અનુસાર દ્વાપર યુગના અતઃતથા કલિયુગના આગલગળના સધિના કાળમા ભારતીય યુદ્ધની ઘટના ઘટેલી ન હોઇને તે ઘટના કલિયુગનો આગલ થઈ

ગયા પછીના સપ્તમ શતકના મધ્ય સમયની લગભગ ('રાજતરંગિ-
ણી'માંના ઉલ્લેખ અનુસાર કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વીતી ગયા પછી;
પારાશરના વિધાન અનુસાર ૬૬૬૬ જેટલો કલિયુગનો આરંભકાળ
છૂર્ણ થઈ ગયા પછી અને આર્યભટ્ટના અભિપ્રાય અનુસાર કલિયુગની
અવસ્થા ૬૬૨૬ વર્ષ જેટલી થઈ ગયા પછીના સમય)માં જ ઘટેલી
હોવી જોઈએ, એમ તેમના મતોમાંના ઉલ્લેખોદ્વારા સ્પષ્ટ જણાઈ
આવે છે

આવી રીતે ભારતીય યુદ્ધકાલવિષયક સામાન્ય જનમાન્યના
અને હિન્દુ જ્યોતિષિસિક્કાન્તકાર પંડિતોની માન્યતામાં ગમે તેવો ને
ગમે તેટલો વિશાળ કિંવા અચંદ્ર બેદ વિઘ્નમાન હોવા છતાં; એટલે કે
ભારતીય યુદ્ધકાળના સંબંધમાં સામાન્ય હિન્દુ જનસમાજ તથા
જ્યોતિષિસિક્કાન્તકારોનો પ્રમુખ પારસ્પરિક મતભેદ દીર્ઘકાળથી ચાલતો
આવેલો હોવા છતાં ભારતીય યુદ્ધની ઘટના ધરી ગયા પછી આજથી
લગભગ સાડાચાર હજાર વર્ષ જેટલા કાળ પૂર્વે ભારતવર્ષમાંથી
મહાસાગરિ આર્યવંશિક હિન્દુઓએ પૂર્વ, પશ્ચિમ તથા ઉત્તર
આદિક ભિન્નભિન્ન દિશાઓમાં પ્રયાણ કરીને દરદરના દેશોમાં પોતાના
ભિન્નભિન્ન વિશાળ તથા અચંદ્ર ઉપનિવેશોને સ્થાપી દીધા હતા, એ
ઘટનાના મંમથમાં તો કાષ્ઠનો કશો પણ મતભેદ છે જ નહિ અને
હોવાનો મંભવ પણ નથી. એવી રીતે પ્રવાસી ભારતવાસી હિન્દુ-
ઓએ પૂર્વ દિશામાં જે ઉપનિવેશોની સ્થાપના કરી હતી તેમાં
બ્રહ્મદેશ, સિંધામ, ચીન, જાપાન, જાવા તથા મુમાના આદિ
દુષ્કર્મભિયો (બેટા) તેમ જ અમેરિકા આદિક દેશોને પણ મમાવેશ
થઈ જતો હતો; ઉત્તર દિશામાંના હિન્દુ ઉપનિવેશોમાં તુર્કસ્તાન,
સાઇબીરિયા, રુઝાન્દીવિયા, જર્મની, ઓટ્ટન, ઈરાન, યૂનાન (ગ્રીસ)
તથા રોમ આદિક જૂનાગોનો મમાવેશ થયેલો હતો અને પશ્ચિમ
દિશામાંના ભારતીય આર્યોપનિવેશોમાં પૂર્વ આફ્રિકા તથા મિશ્ર
(ઇન્ડિયન) આદિક પ્રદેશો સમાવિષ્ટ થયેલા હતા. ઇન્ડિયન,

આસીગિયન, ગ્રીક, જમન નકાંન્નીવિયન તથા દુષ્ટ બેકાના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગ્રામીન પૌગણિક કથાઓ તથા સંસ્કૃતિ આદિકનો આદિ આગમ ભરતખંડમાંથી જ થયેનો છે, એ વાર્તા તો હવે અનેક ઐતિહાસિક તથા અન્યાન્ય પ્રમાણોથી નિર્વિવાદ મિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એટલામાટે એ વાર્તાની વાસ્તવિકતાને સિદ્ધ કરી બતાવનારા અન્ય નવીન પ્રમાણોની યદ્યપિ અદ્ય આશયશ્રા જ જોવામા આવે છે, છતાં પણ અમે એના અમુક પ્રમાણોને અહીં પ્રકાશિત કરી દેવાના કાર્યને એટલામાટે અધિક ઉચિત માનીએ છીએ કે એ પ્રમાણોના થોડે અત્મંત શકાશીન મનુષ્યોની શંકાઓનું પણ તત્કાળ સમાધાન થઈ જાય અને પોતાના મંથયરૂપ 'દેહ'ને જ ખરો દરી બતાવવાની લેશમા પશુ ધૃષ્ટતા તેમનાથી ન કરી શકાય

સર વૉલ્ટર રાલ્ફ મહાત્મ્યે પોતાના 'વિશ્વનો ઇતિહાસ' (History of the World) નામક ગ્રંથના ૯૯ મા પૃષ્ઠમા પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે "મનુષ્ય પ્રાણીનો જન્મ સર્વથી પ્રથમ ભરતખંડમાં જ થયો હતો અને ત્યાર પછી ભરતખંડમાંથી જ માનવજાતિનો મમસ્ત પૃથ્વીમાં વિસ્તાર થયો હતો " એશિયા માધ્યમરમાના એક પર્વતનું નામ આરારાત્ત છે અને એ 'આરારાત્ત' શબ્દ 'આર્યાવર્ત' શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે, એવો તાનનિક બાષાશાસ્ત્રના પાશ્ચાત્ય પડિનોનો અભિપ્રાય છે કાઉન્ટ જૉર્જેસ્ટર્જનાએ પોતાના 'Theogony of Hindas' નામક ગ્રંથના ૧૬૮ મા પૃષ્ઠમા અને કર્નલ આર્કેલે 'Theosophist' નામક માસિક પત્રના ૪ સ ૧૮૮૧ ના માર્ચ માસના અંકમા પોતાની એવી જ માન્યતાઓને વ્યક્ત કરી બતાવી છે કે " માનવજાતિ તથા માનવમસૃતિનું જો કેઈ મૂલ કિંવા જન્મસ્થાન હોય તો તે કેવળ ભરતભૂમિ કિંવા હિન્દુસ્થાન જ છે " પાષ્ટ્યેગોરસ, સ્ક્રોલેટસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, હોમર, જેનો, ગિસરો તથા બુર્જિલ આદિક ગ્રંથક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞ પડિતોનાં વચનો કિંવા વિધાનોને

વેદવ્યાસ, કૃષિવ્ર, ઝાતમ, પતંજલિ, કૃષ્ણદ, જૈમિની, નારદ, મરીચિ
 તથા પાણિનિ આદિક ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણ આદિકના
 નિર્માતા ઋષિજનોના અંથોમાંનાં તરવો સાથે સરખાવીને વાંચતાં
 ઉપર્યુક્ત પાશ્ચાત્ય તરવજોનાં વિધાનો આ ભારતીય અંથકાર ઋષિ-
 યોનાં વિધાનોના જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબો જ હોયની ! એમ તત્કાળ
 આપણને જણાઇ આવે છે. અર્થાત્ પારસ્પરિક અત્યંત દૃઢ કિંવા
 ધનિષ્ઠ સંબંધના અસ્તિત્વ વિના આટલી સીમા પર્યંતનું એ બિન્ન-
 બિન્ન દેશવાસી તરવજોનાં વિધાનોમાં સાદસ્ય ઉત્પન્ન થઇ જાય, એ
 ઘટના કેવળ અશક્ય જ નહિ, કિંતુ અશક્ય હોવા ઉપરાંત અસમ્ભવ-
 નીય પણ અવશ્ય છે. વળી પ્રાચીન ઇર્ષાધિયન લોકો હિન્દુસ્થાન-
 માંથી જ ઇર્ષાધિયન ગયેલા હોઇને ત્યાંના રથાથી નિવાસી થઇ ગયા
 હતા, એ વાતને ફર્નલ આર્કોલ્ટ મહાશયે આગ્રહપૂર્વક પ્રકાશિત
 કરેલી છે. ભારતવર્ષના 'બહાર' પ્રાંતનું એક અન્ય નામ 'પલાશ'
 છે; અર્થાત્ એ 'પલાશ' નામક ભારતીય પ્રદેશમાંથી અનેક લોકો
 યુરોપમાં નિવાસ કરવામાટે ગયેલા હોવાથી ઓસવાસી પ્રાચીન
 લોકોને 'પેલાસજિક' નામ આપવામાં આવ્યું હતું કે જે નામથી
 અત્યારે પણ ઓસની પ્રાચીન પ્રજાને ઓળખવામાં આવે છે, એવો
 મિસ્તર પોર્કોક નામક અંથકારે પોતાના 'India in Greece'
 ('યનાનમાં હિન્દુસ્થાન') નામક અંથના પૃષ્ઠ ૨૬ થી ૩૨ માં
 સૂધીનાં ચાર પૃષ્ઠોમાં પોતાનો વિસ્તૃત તથા સપ્રમાણ અભિપ્રાય
 વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે.

ભારતખંડને જ માનવજાતિ તથા માનવસંસ્કૃતિના જન્મસ્થાન
 તરીકે સ્વીકારનારા પંચના પંડિતો તથા સંશોધકો પોતાના મતને પુષ્ટિ
 સમર્પનાર જે એક અન્ય પ્રમાણને રજૂ કરી બતાવે છે તે
 પ્રમાણનો જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ રહેલો છે. હિન્દુ, પારસી,
 ઇર્ષાધિયન તથા ચીના લોકોના પ્રાચીન પુર્વજો વર્ષના જેવી રીતે
 ૩૬૫૬ દિવસ તથા ૧૨ માસ જ માનતા હતા તેવી જ રીતે દિવસના

કલાક પછી ૨૪, ક્રાંતિવૃત્તના વિભાગ ૧૭ અને સપ્તાહના દિવસ પછી ૭ જ માનતા દતા આ કાલવિભાગીકરણ નિયમનુદ્ધ ન હોવા છતાં પછી એ ચારે દેશની પ્રાચીન પ્રજાઓ એ કાલવિભાગીકરણને એક જ સ્વરૂપમા માનતી હતી, એ ઘટના કેવી રીતે ને કેમ થઈ હશે, એ જ અહીં મહત્વનો પ્રશ્ન છે અર્થાત્ એ ચાર રાષ્ટ્રોથી બિન્ન કોઈ એક પ્રાચીનતર તથા વિશેષ સુસંસ્કૃત પચમ રાષ્ટ્ર તે સમયમા અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઈએ અને તે રાષ્ટ્રની પાસેથી જ એ ચારે રાષ્ટ્રોએ કાલવિભાગીકરણની આ પદ્ધતિને એકવાક્યતાથી સ્વીકારી લીધેલી હોવી જોઈએ, અથવા તો એ ચાર રાષ્ટ્રોમાંનું એક રાષ્ટ્ર વિશેષ પ્રાચીન તથા સંસ્કૃત હોઇને તેની પાસેથી અવશિષ્ટ તથા રાષ્ટ્રોએ એ કાલવિભાગીકરણની પદ્ધતિને અંગીકારી લીધેલી હોવી જોઈએ, એ બેમાંથી કોઈ પણ એક ઉત્તર વિના ઉપયુક્ત પ્રશ્નનું અન્ય કોઈ પણ ઉત્તર મળી શકવાનો મતલબ છે જ નહિ ત્યારે એ બેમાંથી સત્ય ઉત્તર કયું, એવો એક અન્ય પ્રશ્ન અહીં સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ એ ચાર રાષ્ટ્રોથી બિન્ન કોઈ અધિક પ્રાચીન તથા અધિક સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણો વિદ્યમાન ન હોવાથી ઉપયુક્ત બે ઉત્તરોમાંના દ્વિતીય ઉત્તરને જ સત્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે છે અને ઉપયુક્ત કાલવિભાગીકરણની આદિ જન્મભૂમિ તરીકે ભરતભૂમિને જ નિર્વિવાદ માન્ય રાખવી પડે છે એ કાલવિભાગીકરણની આદ્યજનની તરીકે ભરત-ભૂમિને જ માનવાનું એક અન્ય પ્રશ્ન કારણ એ છે કે ઉપયુક્ત ચારે પ્રાચીન રાષ્ટ્રોનું જ્યોતિષશાસ્ત્રવિષયક સાહિત્ય બાધ્યાવસ્થામાં વિદ્યરતા સાહિત્ય તરીકે આપણા જોવામા નથી આવે શકતું હિન્દુ તે કોઈ અતિ સુમઝૂન પ્રાચીન શાસ્ત્રના અત્યંત પરિમાણમાં અવશિષ્ટ રહેના લાગતા સ્વરૂપમા જ દષ્ટિગોચર થવા કરે છે એમ્ને એથી એમાંના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની પ્રાચીન પ્રજાએ પોતપોતાના શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય કિંવા પોતપોતાની સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી જ એ કાલવિભાગોને યોધી કાઢવા

દશે એમ તો આપણાથી કદાપિ મ્હી અથવા માની શકાય તેમ છે જ નહિ એટલે એથી એ વાર્તા સ્વાભાવિક જ સિદ્ધ ચર્ચ નામ છે કે એ કાલવિભાગીકરણની આદિજનની ભરતભૂમિ જ હતી અથવા તો ભારતવર્ષની બુદ્ધિશાનિની પ્રજા પાસેથી જ અન્ય રાષ્ટ્રોએ એ કાલવિભાગીકરણની પદ્ધતિને સ્વીકારી લીધી હતી

સારાંશ કે આપણી આ ભરતભૂમિ જ આ વિશાળ વિશ્વમાના સમસ્ત સુસભ્ય મનુષ્યો તથા તે સભ્ય મનુષ્યોની મસ્કૃતિની આદ્ય જનની હોઇને ભરતભૂમિના સત્તાનોએ જ પૃથ્વીતનના પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશોમા પ્રપાણ કરીને પૃથક્ પૃથક્ સમયમા ત્યા પોતાના ઉપનિવેશોને સુદર સ્વરૂપમા સ્થાપી દોધા હતા એવા પ્રકારની દૃઢનમ માન્યતાને ધરાવનારા બુદ્ધિશાળી પડિતો તથા ઇતિહાસસંશોધકોએ પોતાની માન્યતાના જે પુષ્ટિકારક પ્રમાણો આપેના છે તે પ્રમાણોમાના કેટલાક પ્રધાન પ્રમાણોનો અમે અહીં અમારા પ્રગલ્ભબુદ્ધિ પાડિકા તથા પાડિકાઓને પરિચય કરાવી દેવાના કાર્યમા જ હવે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ કારણ કે એ વિષયની ચર્ચા અમેને અત્યંત આનંદક જણાય છે

૧ હિન્દુ ઇથિયોપિયા પ્રાચીન ઇન્ડિયનવાગ્દેશો પોતાની આદિનિવાસભૂમિના સમઘમા એમ કહ્યા કરતા હતા કે અમે પ્રથમ 'પત' નામક દેશના નિવાસી હતા અને ત્યાંથી ત્યાર પછી ઇન્ડિયનમા આવીને વસ્યા હતા તેમના એ મૂળ દેશના વર્ણનને ઠારુન્યામરી નામક સ્થાનમાના હ્યુમનટોય નામક રાણીના દેવાનયની દીવાન ઉપર ત્યાંની પ્રાચીન લિપિમા લખી ગાખવામા આ યુ છે એ ચિત્ર લિપિમદ્ વર્ણનમા તે મૂળ દેશમાના પશુ તથા વનસ્પતિ અને તેમા ય વળી વિશેષત મેઘા મૂલ્યના મધ્ય આદિકના જે નામો તથા પરિચય આદિક અપાયના છે તે પશુ તથા વનસ્પતિ આદિક સર્વથા હિન્દુસ્થાનમાના જ હોઇને અન્ય દેશોમા કદાપિ ઉત્પન્ન

ચતા જ નથી એમ એ વર્ણનના વાચન તથા શ્રવણથી તત્કાળ
 આપણને જણાઈ આવે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયિયન લોકે ના પ્રાચીન
 પૂર્વજો હિન્દુસ્થાનમાંથી અને તેમાં ૪ વર્ગી રિશેનત હિન્દુસ્થાનમાંના
 મિધુ નદીના મુખસ્થાનની આમવાસના પ્રદેશમાંથી જ હજિમમાં
 ગયા હતા એવી પગિસ્થિતિ દૃષ્ટિએથી ચલી ગઢે છે એ ભારતીય
 સિંધુપ્રાતવામી લોકો આજથી દશ હજાર વર્ષ પૂર્વે નૌકાઓમાં
 એમીને ભૂમિના ઝિવા સમુદ્રતીરપ્રાતના નિકળ્વર્તી જળમાં પ્રવાસ
 કરતા કરતા અને ધરાનના અખાત, અગ્ન સાગર તથા રક્ત મમુર
 આદિક જલરાશિયોને પાર કરતા કરતા અતે ઇન્દ્રિમના ન્યૂનિયા
 તથા હથિયોપિયા નામક પ્રદેસોના પૂર્વદિશાગત તીરપ્રાતોમાં ઊતરેલા
 હતા એવી ઠર્નાલ આર્કોઈ તથા પેર્કોઈ એ બે દુરધર પાશ્વાત્ય
 પડિતોની માન્યતા હોઇને તેમણે પોતાની એ માન્યતાને અનુક્રમે
 'Theosophist' માસિક પત્રના ઇ સ ૧૮૮૧ ના માર્ચ માસના
 અંકમાં તેમ જ 'Indian Greece' નામક ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૪૨માં
 વિસ્તારપૂર્વક બકા કરી બતાવી છે અટકની દક્ષિણે લગભગ દશ
 માઇલ જેટલા વિસ્તારમાં સિંધુનદનું જલ ગડન(જીડુ) તથા અતિ
 શય સ્વચ્છ હોઇને તેના પ્રવાહ પણ અત્યંત બતાહય કિંવા વેગવાન
 છે અને તે પછીના કાવાનાગ પર્યંતની નિમ્નગા ભૂમિના ૧૦૦
 માઈલ જેટલા વિસ્તારમાં તેા તે પ્રવાહનો વેગ કંપનાતીત સ્વરૂપમાં
 બનાહય હોઇને તેના જળનો ગગ કૃષ્ણનીલવર્ણ (બ્લૂ બ્લેક)
 થઈ ગયેનો દેખાયા કરે છે અર્થાત્ સિંધુ સાગરના સલિલમાંની એ
 સ્થાનમાંની એ નીલતા (નીલવર્ણ) ના કારણથી એ સ્થળના સિંધુ
 પ્રવાહને 'નીલાન' (નીલજલ) નામથી ઓળખવામાં આવે છે, માત્ર
 એટલું જ નહિ પણ અટકની દક્ષિણે લગભગ ૧૨ માઇલના અંતરે
 સિંધુના એ પ્રવાહના તીરપ્રાનમાં જ 'નીલાન' નામક એક ગ્રામ
 પણ અત્યપિ વિદ્યમાન છે અર્થાત્ ભારતીય સિંધુપ્રદેશવાસી હિન્દુ-
 ઓએ ઇન્દ્રિમમાં જઇને નિવાસ કર્યા પછી ત્યાંની મહાનદીને પણ

નીલા નામથી અભિવિક્ત કરી દીધી હતી અને ત્યાર પછી 'નીલા' શબ્દનો અપભ્રંશ 'નાઇલ' થઇ ગયો હતો કે જે અપભ્રંશ અત્યાર સુધી પણ વિદ્યમાન છે; કારણ કે, અત્યારે પણ મિશ્રદેશની એ મહાનદી નાઇલ નામથી જ ઓળખાય છે. એ ઉપરાંત ઇજિપ્તમાંની અન્યાન્ય નદીઓ, ત્યાંના પ્રાંતો તથા ત્યાંનાં નગરો આદિકનાં નામો પણ હિન્દુસ્થાનમાંની નદીઓ, હિન્દુસ્થાનમાંનાં પ્રાંતો તથા હિન્દુસ્થાનમાંનાં નગરોનાં નામો પ્રમાણે જ રખાયેલાં છે; ત્યાંની કેટલીક રાજ્યાધિકારિણી વ્યક્તિઓનાં નામો ભારતીય રામવંશી વ્યક્તિઓનાં નામો પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં છે; ઉદાહરણ તરીકે રામેસીસ અથવા રામીસીસ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુસ્થાન તથા ઇજિપ્ત એ ઉભય દેશોમાંની શિલ્પ-પદ્ધતિનાં વિષયો તથા સ્વરૂપ આદિક પણ અત્યંત વિપુલ પરિમાણમાં પારસ્પરિક સામ્યને ધરાવનારાં છે અને ઇજિપ્શિયન ભાષાના અનેક શબ્દોનાં સંસ્કૃત ભાષામાં સહજ તથા સ્વાભાવિક રીતે રૂપાન્તર તથા ભાષાંતર કરી શકાય છે. એ સમસ્ત સામ્યોને પણ પૌકાંક મહાશયે પોતાના લખેલા 'India in Greece' નામક ગ્રંથમાં (પૃષ્ઠ ૨૦૧ માં) સવિસ્તર પરિચય કરાવી દીધો છે. ઇ. સ. થી બહુધા ૧૭૦૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વકાળમાં એટલે કે, આજથી લગભગ ૩૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રીસમાંની ચિત્રલિપિમાં વાનર કિંવા વાંદરાનો સંસ્કૃત 'કપિ' શબ્દથી પરિચય કરાવવામાં આવ્યો હતો, એવાં પ્રમાણો મળી આવ્યાં છે. મૌ. બહુમેનન્દ્રાશ નામક એક પાશ્ચાત્ય પંડિતે વિશ્વમાંના સર્વ જિજ્ઞાસુ લોકોના શિરઃ કવચો (ઝોપરીઓ) નો પ્રચંડ સંગ્રહ કરેલો હોઇને તેમના તુલનાત્મક પરીક્ષણ પછી અધ્યાપક હીરન મહાશયે પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે: "ભારતીય તથા ઇજિપ્શિયન લોકોના કવચોના રંગ તથા આકાર આદિકમાં પારસ્પરિક અતિશય વિશેષ સામ્ય દેખાઇ આવે છે." આ અભિપ્રાયને અધ્યા-

પક હીરને પોતાના જે અંચમાં વ્યક્ત કરી જતાવ્યો છે તે અર્થનું નામ 'Asiatic Nations' ('એશિયાની પ્રજાઓ' કિવા 'એશિયાના ગણ્ટો') છે, અને એ અંચના દ્વિતીય ખંડના ૩૭૩મા પૃષ્ઠમા આ ઉદ્યેષ કરાયેલો છે (Vol II, page 373) પ્રાચીન ઇન્ડિયન લોકોના આચારવિચાર, સમાજરચના, ધાર્મિક માન્યતા તથા રાજ-મંસ્થા આદિકમા પણ ભારતીય પ્રાચીન હિન્દુઓનાં આચારવિચાર, સમાજરચના, ધાર્મિક માન્યતા તથા રાજમંસ્થા આદિકના જે પાર-સ્પરિક ધનિષ્ઠ સામ્યદર્શક પ્રતિબિંબો જોવામાં આવ્યા કરે છે તે પ્રતિબિંબોના અવલોકનથી ઇન્ડિયનનાં પ્રાચીન ભારતીય અધિકાર કિંવા પ્રભાવ વિષયક માન્યતા વિશેષ અને વિશેષ દઢ થતી રહે છે, એવા આશયને પણ એ જ અભ્યાસક મહાશયે વારંવાર દર્શાવેલો છે.

પ્રાચીન ઇથિયોપિયામાં અર્વાચીન ન્યૂનિયા, ઍબીસીનિયા તથા ડાંગાલા આદિક પ્રાંતોના સમાવેશ મને હનો. અર્થાત્ એ વિદેશમાં પણ ભારતીય સિંધુપ્રદેશના લોકો જ પ્રથમ ભારતવર્ષમાંથી આવ્યા હતા અને તેમણે ત્યાં પોતાના ઉપનિવેશને સ્થાપી દીધો હતો. ગ્રીક ભાષામા 'સિંધુ'ના અર્થનો દર્શક 'અપ્યુસિન' શબ્દ વિદ્યમાન હોઇને જે પ્રાંતમાં સિંધુ દેશના લોકો આવી વસ્યા હતા તે પ્રાંતને ગ્રીક લોકો સ્વાભાવિકજ 'અપ્યુસિનિયા' નામથી ઝોળખવા લાગ્યા હતા. ફિલોસ્ટ્રેટસ, થુસિમિયસ, જથુસિયમ તથા આફ્રિનમ આદિક પ્રાચીન ગ્રીક અથકારોએ પણ આ વિષયના મંમત્રમાં પોતાના એવા પ્રકારના જ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી જતાવ્યો છે. અમુક ભારતીય લોકોએ અમુક એક ગામને વિશ્વાત્મધાતુર્વક વધ કરી નાખેલો હોવાથી તે રાજવાતક ભારતીય લોકોને ભરતખંડમાંથી ફાંકી કાઢવામા આવ્યા હતા અને તે દેશનિર્વાસિત ભારતીયજનો જ ઇથિયોપિયામાં આવીને ત્યાંના સ્થાયી નિવાસી થઇ ગયા હતા, એ કથા ફિલોસ્ટ્રેટસે લખી રાખી છે અપ્યુસિનિયા તથા ભરતખંડનો વ્યાપારવિષયક પારસ્પરિક સમ્બંધ ત્યાર પછી પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ચાલતો રહ્યો હતો,

અને એ વ્યાપારવિષયક સંબંધના યોગે પણ અનેક હિન્દુ વ્યાપારીઓ તે પ્રદેશમાં જઈને સ્થાયી ભાવથી વસી ગયા હતા. ગૅમિયા તથા સેનિગાલ નામક નદીઓની ખાડીઓમાં પ્રધાન વ્યાપારી બંદરોનાં જે નામે પાડવામાં આવ્યાં છે તે સર્વ નામેના અંતમાં 'કુંડ' શબ્દ જોવામાં આવ્યા કરે છે; યથા તંબાકુંડ ઇત્યાદિ. એ અંતિમ 'કુંડ' શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ હોઈને જળાશયના અર્થનો દર્શક છે એ વાર્તા પ્રત્યેક હિન્દુના જાણવામાં હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં આરંભાઈને ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં સમાપ્ત થયેલા વિશ્વવ્યાપક યરોપી સંગ્રામથી પૂર્વે ઇસ્ટ આફ્રિકા કિંવા પૂર્વ આફ્રિકાનો જે પ્રદેશ જર્મનોના અધિકારમાં હોઈને 'જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા' નામથી ઓળખાતો હતો તે પ્રદેશમાંના મોટા મોટા પર્વતોને માઉન્ટ શંભુ તથા માઉન્ટ મેરુ (શંભુ પર્વત તથા મેરુ પર્વત) આદિક નામેથી ઓળખવામાં આવતાં હતાં અને અત્યારે પણ તે પર્વતોને એ જ નામેથી ઓળખવામાં છે; અર્થાત્ એ નામેમાંનાં 'શંભુ' તથા 'મેરુ' આદિક શબ્દો તે ભારતવર્ષની અત્યંત પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાના જ શુદ્ધ શબ્દો છે, એ વાર્તા સ્પષ્ટ હોવાથી એનું વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે. મંગો-પાર્ક નામક એક પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીએ આફ્રિકામાંના પોતાના પ્રવાસનો વૃત્તાંત લખેલો હોઈને ત્યાંનાં જે જે નગરો તથા ગ્રામે આદિકનાં નામે શુદ્ધ સંસ્કૃત કિંવા સંસ્કૃતોત્પન્ન તેના જોવા કિંવા જાણવામાં આવી શક્યાં છે તે સર્વ સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતોત્પન્ન નામેની એક વિસ્તૃત સૂચીને તે પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીએ 'Asiatic Journal' ના ચતુર્થ વિભાગના ૩૨૪ મા પૃષ્ઠમાં પ્રકટ કરી દીધી છે (Vol. IV. page 324).

૨ ઇરાનઃ ઋષિ પરશુરામના અનુયાયીઓ પોતાને 'પરશુ' ('પરશુ') નામથી ઓળખાવતા હોઈને તેમનું પ્રધાન શસ્ત્ર 'પરશુ' હતું; અર્થાત્ એ પરશુરામના અનુયાયીઓ ભારતવર્ષમાંથી અત્યારે

જે દેશને 'ઇરાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે દેશની ભૂમિમાં આવીને વસી ગયા હતા અને તે દેશને તેમણે 'પરશુ' નામથી અક્ષ-કૃત કરી દીધો હતો એ ઉપરાંત ત્યાંની મુખ્ય નદીના 'ગુફેટિસ' નામનો પણ સંસ્કૃત 'સુભારત-ધ્રુવ' (ભાગ્યેશ) એ મહાસાન્ત શબ્દમાંથી ઉદભવ થયેલો છે, એવા પોતાના અભિપ્રાયને પોકોક મહાશયે પોતાના લખેલા 'India in Greece' નામક ગ્રંથના ૪૫ માં પૃષ્ઠમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે હિન્દુસ્થાનના વાસ્તવ તથા ઉત્તર વિભાગરથ પ્રદેશમાંથી આવીને અમુક હિન્દુ લોકોના મમુદાયો ઇરાનમાં વસી ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે કેવળ 'આર્ય' શબ્દને જ નહિ, કિન્તુ બહુ અંશે પોતાના વૈદિક ધર્મવિધિયોને પણ જોગસિદ્ધિપત્ર ધર્મમાં અતિરાશ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત રાખવાની સાવધાનતા દર્શાવી હતી, એમ અધ્યાપક મહારૂઢર મહાશયે પણ પોતાના લખેલા 'Science of Language' (ભાષાવિજ્ઞાન) નામક ગ્રંથના ૨૪૩ થી ૨૫૩ સુધીનાં પૃષ્ઠોમાં વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવેલું છે. પ્રાચીન ઇરાની કિંવા 'પહલવી' ('પર્સવી') જાતિના લોકો મૂળ ભારતવાસી હાનિયો જ હોવા છતાં કર્મલોપના કારણથી 'વૃષન' થઈ ગયા હતા, એવા આશયનો ઉલ્લેખ 'મનુસ્મૃતિ'ના દશમ અધ્યાયના ૪૩ થી ૪૫ સુધીના ત્રણ શ્લોકોમાં કરાયેલો છે. સંસ્કૃત તથા જન્દ ભાષાના અત્યંત નિકટ સામ્યનો વિષય તો હવે એવો ને એટલો સામાન્ય થઈ ગયો છે કે જન્દ ભાષાના શબ્દકોષમાંનાં દશ શબ્દોને કેાઇ પણ સ્થળેથી લેવામાં આવે તો તેમાંના છથી સાત શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો જ હોય છે, એટલે જન્દ ભાષાને સંસ્કૃત ભાષાની પુત્રી તરીકે જ હવે મનોધવામાં આવે છે પરંતુ જન્દ તથા સંસ્કૃત ભાષાના આવા ધનિષ્ઠ તથા અકસ્પતીય ગામ્યનો જ્યારે સરવિલિપમ જોન્મને સર્વથી પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થયો હતો ત્યારે તે મહાશયના આશ્ચર્યને અવધિ થઈ ગયો હતો. ચક્રવર્તી મદારાજા યુધના યુનનું નામ પુરૂરવા હતું અને એ પુરૂરવાની

માતાનું નામ ઈલા હોવાથી પુરુરવાને ઔલ અથવા ઔર નામથી પણ ઓળખવા કિંવા સંબોધવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ પુરુરવાના વંશજો પોતાને પોતાના પૂર્વજના 'ઔર' નામને ધારણ કરીને 'ઔરા' કિંવા 'ઔરાન' નામથી ઓળખાવવા લાગ્યા હતા અને તેમણે જ ઈરાનમાં સ્થાયી નિવાસ કરીને પોતાની એ નવીન નિવાસભૂમિને પણ 'ઔરાન' નામ સમર્પી દીધું હતું કે જે નામ 'ઈરાન' ના સ્વરૂપમાં અત્યારની ધટિકા પર્યન્ત વિદ્યમાન તથા પ્રચલિત છે. ઈરાનના પુરાતન ઇતિહાસલેખકોના જે ઉલ્લેખો એ વિષયપરત્વે મળ્યા આવે છે તેમનો સારાંશ એ છે કે ઈરાન તથા તૂરાનમાં કેટલાક પ્રચંડ સંગ્રામોની ઘટના ઘટી ગયા પછી પ્રાચીન ઈરાની લોકો ઈરાનમાં વસવામાંટે આગ્યા હતા. આ ઉલ્લેખનો મથિતાર્થ એ જ હોય શકે તેમ છે કે ઈરાની (ઔરાન) અને તૂરાની (સૂર્યાન) અર્થાત્ સૂર્યવંશી તથા સૂર્યવંશી રાજાઓના પારસ્પરિક સંગ્રામો થઈ ગયા પછી અંતિમ સંગ્રામમાં પરાજિત કિંવા પરાભૂત થયેલા ઔરાન લોકો ભારતવર્ષમાંથી પલાયન કરીને ઈરાનમાં વસવામાંટે આવી લાગ્યા હતા. ત્યાંની 'કોસી' નામક નદીના તીરમાંતમાં 'કોસી' (Cossoei) નામક લોકો પ્રાચીન કાળમાં વસતા હતા અને તેઓ મૂળ ભારતવર્ષના કાશી નામક નગરમાંથી બહિર્ગત થઈને ત્યાં આવેલા હતા, એવી કેટલાક અન્ય ઇતિહાસશ્રેણીકોના દૃઢ માન્યતા છે. અર્થાત્ સાહ્યુધર્મના સંબંધમાં અમુક વિષયપરત્વે કાંઈક તીવ્રતમ મતભેદ ઉત્પન્ન થઈ જતાં ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક વિગ્રહો પણ ઉત્પન્ન થઈ ગયા હતા અને અતે તે ધાર્મિક વિગ્રહોના અંતે ભારતવાસી હિન્દુઓનો એક પ્રચંડ તથા બૃહદ્ સમુદાય ભારતવર્ષને ત્યજી દઈને ઈરાનમાં આવી વસ્યો હોય, એવા પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને એ ઉભય દેશવાસી માનવસમાજનાં દેવ, દેવતા, વિભૂતિ, યજ્ઞવિધિ તથા ગૃહ સસ્કાર આદિકની સપૂર્ણ તુલના કરી લીધા પછી જ મિસ્ટર હૅન્રી નામક એક પાશ્ચાત્ય પંડિતે પોતાના

લખેના 'Ecclyas on the Parsees' નામક ગ્રંથના ૨૭૭ તથા ૨૮૮ માં પૃષ્ઠમાં અત્યંત વિચારપૂર્વક વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે. અજમેદ તથા નીલા કિંવા નીલિની એ દેવતાના એકન્દર પાત્ર પુત્રો હોવા છતાં તે પાત્રમાંના કેવળ એ પુત્રોના વર્ણનો જ પુરાણોમાં વિદ્યમાન હોઈને અન્ય તથા પુત્રોનું કોઈ પણ પ્રકારનું વર્ણન ક્યાંય આપણા જોવામાં આવી શક્યું નથી અર્થાત્ ભારતીય ગ્રંથોમાંના એ ત્રિપુત્ર વિષયક વર્ણનના અભાવથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે એ તથા પુત્રો તથા તેમના વંશજો કોઈ પણ કાળગણનાત્ ભારતવર્ષમાંથી પ્રયાણ કરીને કોઈ અન્ય દૂર દેશમાં આશ્વા ગયેલા હોવા જેમ્ને, અને અસીરિયાના 'મીડી' નામથી ઝોળખાતા લોકો તે ઉપર્યુક્ત અજમેદના તથા પુત્રોના વંશજો હોવા જેમ્ને એ 'મીડી' લોકોનું સાકેતિક ચિહ્ન 'મેહા'નું છે, એ વિશિષ્ટ વાતોને પણ અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે, કારણ કે, 'મેહા' શબ્દનો અર્થ 'અજ' (બકરી) થાય છે, એવા પ્રકારની પોતાની માન્યતાને નર્નર દોડ મહાશયે પોતાના 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ' ના પ્રથમ પુસ્તકના ૪૧ માં પૃષ્ઠમાં વ્યક્ત કરેલી છે. ઇરાનમાં આવી રીતે માનવ વસતીની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી કેટલાક વર્ષો વીતી ગયા અને તે પછી ઇરાનમાં જરદુષ્ટ-જોશઆરદરનો અવતાર (જન્મ) થયો હતો. શ્રી લેખકોને એ જરદુષ્ટના અવતાર તથા કાર્યકીર્તિના લિખલિખ કાગો દર્શાવેલા હોવાથી તેમના દર્શાવેના મતર્થની એક વાક્યતા જોવામાં નથી આવી શકતી. ઇ સ થી ૪૭૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેના ઝયુસ નામક ગ્રંથકારે જરદુષ્ટના કાગના સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે "ટોજન યુદ્ધની ઘટનાથી ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વેના કાલ તે જરદુષ્ટનો કાલ હતો." એ ટોજન યુદ્ધની ઘટના ઇ સ થી લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઘટેલી હોવાથી એ ઝયુસના ગ્રંથન અનુસાર જરદુષ્ટનો અવતાર આજથી લગભગ ૩૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો, એવો જ અર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે છે. પરંતુ

ઍરિસ્ટોટલ નામક ગ્રંથકારના કથન અનુસાર પ્લેટોના અસ્તિત્વથી ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે જરદુષ્ટ્રનો અવતાર થયો હતો અને અન્ય ગ્રંથકારોના કથન અનુસાર દ્રોણનું મુદ્દથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે જરદુષ્ટ્રના જન્મની ઘટના ઘટી હતી ઍપીકોનિયાના ગ્રીક ઇતિહાસકાર ખુરોસોસે જરદુષ્ટ્રના અવતારના સમયને ઇ. મ. થી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વનો જ દર્શાવેલો છે. અર્થાત્ જરદુષ્ટ્રના અવતારકાલના સંબંધમાં આવેલો વિશાલ મતભેદ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ભારતીય મુદ્દની ઘટનાથી કેટલાક સમય પૂર્વે જ ઇરાન ભૂમિમાં માનવજાતિનો નિવાસ થઈ ગયો હતો, એમ આનુમાનિક રૂપે કોઈ પણ પ્રકારના અત્યવાય વિના આપણાથી કહી શકાય તેમ છે. પારસીઓના 'વર્દિદાદ' નામક પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં અહુરમઝદે-કર્ધરે-પયગંબર જરદુષ્ટ્રને સંબોધીને ઉચ્ચારેલા જે વાક્યો એક સ્થળે આપવામાં આવ્યાં છે તે વાક્યોનો આશય એ છે કે: "મનુષ્ય પ્રાણીઓને એ અત્યંત ફળદ્રુપ ભૂમિ સમર્પેલી છે અને તે ભૂમિ (ઇરાનની) પૂર્વ દિશાએ ઉચ્ચ ભાગમાં આવેલી ■ સાંધી જમશીદ પોતાના અનુયાયીઓ સહિત ઇરાનમાં આવ્યો હતો અને જે વેળાએ જમશીદનું પોતાના અનુયાયીઓ સહિત એ ભૂમિમાં આગમન થયું હતું તે વેળાએ એ ભૂમિમાં આમ્ય પશુ, વનપશુ તથા માનવ પ્રાણી આદિક સજીવ પ્રાણીઓનો સર્વથા કિંવા અત્યંત અભાવ હતો, એટલે કે ત્યાં એવા કોઈ પણ પ્રકારના સજીવ પ્રાણીનું અસ્તિત્વ હતું જ નહિ " આ વિધાનના સંબંધમાં પોતાના 'Theogony of Hindups' નામક ગ્રંથમાં કોટિન્ડ જૉર્નર્સ્ટજર્નાએ એક સ્થળે એવા અભિપ્રાયને દર્શાવ્યો છે કે " એ પૂર્વ દિશામાંની અને ઉચ્ચભાગમાં આવેલી ભૂમિ તે કાશ્મીર તથા અફઘાનિસ્થાનની જ ભૂમિ હતી, એમ જ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે "

૩ એશિયા માઇનર આ એશિયા માઇનર નામક પ્રાત્-માના પ્રાચીન નિવાસી 'પ્રાલ્દિયન્' નામક લોકો હિન્દુસ્થાનવાસી પ્રાચીન આર્યો જ હતા કુવદેવ નામક સાહસીએ જે દેશને પ્રથમ

માનવવસતીવડે અલકૃત ક્યો દતો તે દેશના મૂલ 'કુલદેવ' નામના અનેક અપભ્રંશો થતા થતાં અંતે તે 'કુલદેવ' નામનો અપભ્રંશ 'ખાસ્તિયા' થયો હતો 'પ્રાચીન ખાસ્તિયન તથા બેબીલોનિયન લોકોની મંદૃતિ હિન્દુસ્થાનમાંથી જ ખાસ્તિયા તથા બેબીલોનમાં આવી હતી' એ વાતને કોટ્ટ જોર્જ સ્ટેન્જર્સએ પોતાના ઉપયુક્ત 'Theogony of Hindus' નામક ગ્રંથના ૧૫૮ મા પૃષ્ઠમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી દીધી છે ગત યુગોપીય મહાસંગ્રામ જેવા જ દુર્ગમ મહાયુદ્ધમાં 'અબંતી' (Abanti) નામધારિણી એક માનવજાતિના યોદ્ધાઓ પણ રિષમાન હતા, એવા ઉલ્લેખ મળી આવતો હોવાથી એના મંદૃતમાં પોર્કોફ સહાયે પોતાના 'India in Greece' નામક ગ્રંથના ૩૬ મા પૃષ્ઠમાં પોતાના જે અભિપ્રાયને પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યો છે તે અભિપ્રાય એ છે કે "તે 'અબંતી' નામક માનવજાતિના યોદ્ધાઓ તે ભારત-વર્ષના માલવદેશની રાજધાની અવંતી અથવા અવંતિકા (ઉજ્જયિની) ના નામથી ઓળખાતા માલવીય યોદ્ધાઓ જ હોવા જોઈએ, એ વાર્તા મર્વથા નિશ્ચયાત્મક હોઈને નિર્વિવાદ છે" અમરીશ્વન લોકોના પ્રાચીનતમ રાજાનું નામ 'બોલ' અથવા 'બેલ' (Boal or Bel) હતું એટલે એ રાજા તે તે જ રાજા હતો કે ભરતખંડ ઉપગત કાંબોડિયાથી આરબીને ઓસ પર્યંતના દેશોમાં પ્રાચીન-કાળમાં જેના સામ્રાજ્યની સીમા વિસ્તરેલી હતી અને જે મહાદાન શીવ સમ્રાટનું નામ અભિ હતું, એવા અભિપ્રાયને અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ વારંવાર વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે પેર્સેસ્ટાઇનના ઈસ્ટાપલી અથવા ચહદી લોકોથી પૂર્વવર્તી નિવાસીઓનો સમુદાય તાતાર દેશમાંથી પેર્સેસ્ટાઇનમાં આવેલો હોવાથી તાતાર તથા હિન્દુસ્થાન એ ઉભય દેશોમાંના ગ્રામો તથા નગરો આદિકના નામો એકસરખા જ જેવામાં આવ્યા કરે છે ચહદીઓના આગમનથી પૂર્વના પેર્સેસ્ટાઇનવાસી મનુષ્યો તથા હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજા

પણ સમસ્તરૂપિણી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૈર્સ્ટાઇનમાંના પ્રાચીન ક્ષત્રિયો અને ભારતવર્ષવાસી રાજપૂત જાતિના લોકોના આચારવિચાર આદિકમાં પણ એક પ્રકારના મહાવિલક્ષણ સામ્યનો આપણને સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે આ સમસ્ત પરિસ્થિતિ કિંમદુના વસ્તુસ્થિતિના થોગે " પૈર્સ્ટાઇનના સહૃદયપૂર્વર્તી પ્રાચીન નિવાસીઓ તાત્કાલિક દેશમાંથી જ પ્રયાણ કરી જઈને પૈર્સ્ટાઇનના સ્થાયી નિવાસી થયેલા હોવા જોઈએ; " એવા પ્રકારના ચોતાના અનુમાનને મિ. પોર્કોફ મહાશયે ચોતાના લખેલા 'Indians in Greece' નામક ગ્રંથના ૨૨૬ મા પૃષ્ઠમાં પ્રમાણપુરઃસર વ્યક્ત કરી બતાવ્યું છે.

૪ શ્રીકૃષ્ણ : શ્રીકૃષ્ણ તથા સંસ્કૃત એ ઉભય ભાષાઓ પરસ્પર સહોદરા ભગિનીઓ હોઈને એ ઉભય ભાષાઓની જનનીરૂપિણી ભાષા એમનાથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, એવા પ્રકારની માન્યતાને ધરાવનાર ઇતિહાસશાસ્ત્રજ્ઞો એક વિશિષ્ટ પક્ષ કિંવા સમુદાય જો કે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, છતાં પણ સામાન્યતઃ અનેક ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞ પડિતોનો તો એ જ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભાષા સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ઉદ્ભવેલી હોવાથી સંસ્કૃત ભાષા માન્યા છે અને શ્રીકૃષ્ણ ગિરા તેની દુહિતા છે. હવે જો શ્રીકૃષ્ણ ભાષાને સંસ્કૃત ભાષાની સુતા તરીકે જ માનવામાં આવે, તો શ્રીકૃષ્ણ ભાષા બોલનારા શ્રીકૃષ્ણ લોકો પણ મૂળ ભારતખંડના નિવાસી જ હોવા જોઈએ, એ અનુમાન, કિંમદુના સિદ્ધાન્ત સ્વયંમેવ પ્રકટ થઈ જાય છે શ્રીકૃષ્ણ લોકો મૂળ ભારતખંડના જ નિવાસી હતા, એ અભિપ્રાયને સર્વથી પ્રથમ ' રાજસ્થાનના ઇતિહાસ 'ના નિર્માતા કર્નલ ટૉડ મહાશયે તથા કર્નલ વિલ્ફોર્ડ મહાશયે વ્યક્ત કરી બતાવ્યો હતો અને ત્યાર પછી એ વિધાનને પુષ્ટ કરનારા અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણોને એકત્ર કરીને પોર્કોફ મહાશયે એ વિષયનો પરિચાયક " ઓરિસમાં ભારતવર્ષ " (' India in Greece ') નામક એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ લખીને પ્રકાશિત કરી દીધો હતો. ઓરિસવાસી " હોમર નામક ગ્રંથ મહાકવિનાં રચેલા ' ઇલિયડ ' તથા ' ઓડેસી '

નામક ગેય મહાકાવ્યોમાં વર્ણવાયેલી સમાજવ્યવસ્થાનું મુદ્દમ તથા વિસ્તૃત પરીક્ષણ કરીને, મહાશય પોર્કેકે એ વાતોને સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી જતાવી છે કે- હોમરનાં કાવ્યોમાં વર્ણવાયેલી સમાજવ્યવસ્થા સામાન્યતઃ એશિયાટિક અને વિશેષતઃ ભારતીય સ્વરૂપની જ દેખાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ઉપર દેશનાં ભાષા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજસંસ્થા, કિંગ્ડમના પર્વતો તથા પર્વતિનીઓ (નદીઓ)નાં નામો આદિકમાં પણ મહાવિદ્યક્ષણ સામ્યનો અદ્વિતીય માણાત્કાર થતો રહે છે. મુખ્યતઃ ભારતવર્ષમાંના મગધદેશવાસી મગધ લોકો જ પ્રથમ ગ્રીસમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં તેમણે પોતાના ઉપનિવેશની સ્થાપના કરી દીધી હતી. મગધની પ્રાચીન રાજધાની 'રાજ-ગૃહ' હોવાથી તે પ્રવાસી ભારતવાસીઓને ત્યાં 'રાજગૃહાદિ,' કિંવા કેવળ 'ગૃહિક' નામની પ્રાપ્તિ થઇ ગઇ હતી. એ 'ગૃહિક' નામમાંથી જ ત્યારપછી અનુક્રમે 'ગૃહિક' 'ગૃહિક' તથા 'ગૃહ' આદિક નામો ઉત્પન્ન થઇ ગયાં છે. ગ્રીકોના આગમનથી પૂર્વે જે માનવસમુદાય ગ્રીક દેશમાં આવ્યો હતો તે માનવસમુદાય 'પેલાસજી' નામથી ઓળખાતો હતો અને ભારતવર્ષના 'વિહાર' (બહાર) પ્રાંતનું પ્રાચીન નામ 'પલાસ' છે, એટલે એ 'પેલાસજી' નામક માનવસમુદાયની આદિ નિવાસભૂમિ 'પલાસ' દેશમાં જ હોવી જોઇએ અને ત્યાંથી જ તેઓ ગ્રીક દેશમાં આવેલા હોવા જોઇએ, એવું મહજ અનુમાન આપણાથી કરી શકાય છે. એશિયન નામક એક પ્રાચીન ગ્રીક કવિએ એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે 'એ પેલાસજી નામક લોકોનો પ્રથમ રાજા પિલાસગમ 'ગૈયા' ('Gaiā') માંથી ઉદ્ભવ્યો હતો; અને એમાંના 'ગૈયા' શબ્દ બહારની રાજધાનીના નામસૂચક 'ગયા' શબ્દ સાથે અત્યંત સામ્ય ધરાવનારો શબ્દ છે, એ તો એક જાળક પણ કહી શકે તેમ છે. એ જ પ્રમાણે (મૅસિડોનિયા-માકિડોન-મગધ; યૂબિયા, યૂ-બાબુ-યાજ, -યુ-બાહુમ્ :) મૅસિડોનિયામાં મગધ અને યૂબિયામાં

બાહુજ ક્ષત્રિયોએ પોતાના ઉપનિવેશોની સ્થાપનાઓ કરી હતી. દેવોના નિવાસસ્થાનના દર્શક ગ્રીક ભાષામાં જે 'સિદાસ' તથા 'કૈનાન' અને રોમન ભાષામાં 'કોસ્મીમ' આદિક શબ્દો 'અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સંસ્કૃત ભાષામાંના દેવાધિદેવ મદાદેવના નિવાસસ્થાનના નિદર્શક 'કૈવાસ' શબ્દના જ રૂપાન્તરો છે. ભારત-વર્ષની બેહત (જેવમ) નદીના તીરપ્રાંતના નિવાસી ભારતીય જનો ગ્રીસમાં જઈને ત્યાંના નિવાસી થયા પછી 'બિયોસિયન' નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા હતા એવી જ રીતે કાશ્મીરના આદિ સ્થાપક કશ્યપ ઋષિના નામને અવિચલ રાખવામાટે કાશ્મીરમાંથી ગ્રીસમાં ગયેલા લોકો પોતાને 'કાશ્યપ' નામથી ઝોળખાવતા હતા કે જે શબ્દનો પછીથી 'કોસોપી' અપભ્રંશ થઈ ગયો હતો. ક્ષત્રિય ધન-ક્ષત્રિયૈન-ગ્રીમમા સ્થાયી થઈને 'કેસ્ટ્રાઈન' થઈ ગયા હતા 'હેલપ' તથા 'હેલ દેસ' શબ્દોનાં અનુક્રમે 'હેલિપોમ' તથા 'હેલેડાસ' એ રૂપાન્તરો થયા હતા હેલ નામક પર્વતની બૃહત્ શ્રેણી બલુચીસ્તાનમાં હોઈને તેની આમપાસના પ્રદેશને 'હેલ' અને તે પ્રદેશના નિવાસી મનુષ્યો તથા તેમના રાજાને (હેલ ધન) હેલેન નામથી ઝોળખવામાં આવતા હતા કે જેનું ગ્રીક રૂપાન્તર 'હેલેનીમ' છે 'ઉત્તર કુરુ' શબ્દનું પણ ગ્રીક ભાષામાં 'ઓટોરોક્યુરી' એ પ્રમાણે રૂપાન્તર થયેલું છે." અર્થાત્ આવા પ્રકારના અનેક સામ્યોના સાક્ષાત્કાર કરાવીને એ સામ્યોના પાયા ઉપર જ પોર્કોઈ મદ્રાસે પોતાના 'ગ્રીસમાં ભારતવર્ષ' નામક અથર્ષ પ્રત્યક્ પ્રાસાદને દર્શાવવાનું કરી દીધો છે.

૫ રોમ : ગ્રાચીન ગ્રીકો પ્રમાણે જ ગ્રાચીન રોમન લોકોના દેવો તથા દેવતાઓ પણ હિન્દુધ્યાનમાંના ગ્રાચીન વીર પુરુષો તથા વીર નારીઓના જ દૈવિક રૂપાન્તરો છે, એમ કિચિદ્ વિચાર કરતાની સાથે જ તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે રોમન લોકો જે

દ્રોણન લોકોના વચન તરીકે પોતાને અભિમાનપૂર્વક ઝાળખાવે છે તે દ્રોણન લોકો જ મૂળ હિન્દુસ્થાનમાંથી આવેલા અવાસી ભારત-વાસીઓ, ભારતીય હિન્દુઓના વંશજ હતા એટલે એ ધટના રોમનોને પણ હિન્દુભૂતિના વચને તરીકે પોતાની મેં જ સિદ્ધ કરી બતાવે છે એ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો 'રોમ' શબ્દ કિંવા નામ લેટિન નથી, કારણ કે, એ શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ 'રામ' હોઇને લેટિનમાં 'આ' સ્વર ધણીક વાર 'ઓ' ના રૂપમાં પરિવર્તિત થઇ જતો હોવાથી 'રામ' શબ્દનું લેટિન સ્વરૂપ 'રોમ' થઇ ગયું છે, એ વાતોને પોર્કો મહાશયે પોતાના 'India in Greece' નામક ગ્રંથમાં સપ્રમાણ વિચાર કરી દેખાડી છે જે વેળાયે ધ્રોણ દેશમાં ભારતવાસી હિન્દુઓના નિવાસની ધટના ધટી હતી તે સમયની હગજગના સમયમાં જ તેમનામાંના કેટલાક અવાસી ભારતવાસી હિન્દુઓ ઇટલીમાં આવીને વસી ગયા હતા અને જેમને 'ઇરુટુરુકન' નામથી ઝાળખવા કિંવા મેમોઇવામાં આવે છે તેઓ લોકો જ હતા એ લોકોના ધર્મ તથા અનેક ધર્મવિધિઓનું ઇન્ડિયન તથા હિન્દુધર્મ તેમ જ ધર્મવિધિઓ સાથે જે સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે મહાવિલક્ષણ તથા આશ્ચર્યજનક છે, એવા પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને કાઉન્ટર્નરુટનના આદિક અનેક વિદ્વાન ઇતિહાસ સંશોધકોએ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં બ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે એટલે એથી રોમ દેશના નિવાસીઓ પણ શ્રી રામના હિન્દુ વચને હોવાની વાતો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે

૬ ટુર્કિસ્તાન અને સાઈબીરિયા : શાપયસ્ત ભારતીય ટુર્કસુ તથા તે ટુર્કસુના વચને તુરાની લોકોના પ્રાચીન પૂર્વજે હતા એ વાતોને સ્વ ઍકસમૂલર મહાશયે પોતાના 'લાન્ગ્વિજાન' (' Science of Language ') નામક ગ્રંથના ૨૨૪ મા પૃષ્ઠમાં બ્યક્ત કરેલી છે કેટલાક અન્ય વિદ્વાનજનોની માન્યતા અનુમાર ટુર્ક લોકો ટુરુકના જ વચને છે. ચંદ્રવચની ચાલવ તથા બાલ્હિક

નામક શાખાઓએ ભારતીય યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ખુરાસાન નામક પ્રદેશમાં પહોંચીને ત્યાં પોતાનાં રાજ્યોને સ્થાપી દીધાં હતાં, એવો જોસલમેરના રાજપૂતવંશના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર ગદ તથા સાંજે, વજ્રપુરના રાજાને રણભૂમિમાં લડતાં લડતાં, દેહપાત મઘ ગયા પછી, અનેક ક્ષત્રિયો તથા પ્લાઠાઓ સહિત ત્યાં પહોંચી જઈને પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી હતી અને શ્રી કૃષ્ણ નિજધામવાસી થતાં તેઓ યાદવોના સાંત્વન-માટે પુનરપિ એક વાર ભારતવર્ષમાં પાછા આવ્યા હતા, એવો ઉલ્લેખ 'હુરિવંશ' ન્તર્ગત 'વિષ્ણુપર્વ'ના ૯૭ મા અધ્યાયમાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે. એ વજ્રપુર નામક નગર આલતાઈ નામક પર્વતની ઉત્તરે આવેલું હતું સામ્બીરિયામાંના સામોયેદીજ તથા જોદીસ જાતિના લોકો એ સ્થાન યાદવોના જ વશ જ હોઈને તેમની બાપા પણ બહુધા સંસ્કૃત બાપાને મળતી આવનારી જ હતી; એ બાપા અત્યારે પણ એવા જ સ્વરૂપમાં વિલમ્બાન છે. અસ્તુ, સામ્બીરિયા પ્રતિ જતી વેળાએ એમનામાંના જે લોકો વચ્ચે માર્ગમાં મધ્ય એશિયામાં જ જે સ્થાનમાં રોકાઈ અથવા અટકી ગયા હતા તે સ્થાનને અઘાપિ ત્યાના લોકો 'થદ્દહી ડાંગ' (યાદવની દેકરી) નામથી ઓળખતા તથા ઓળખાવતા જોવામાં આવ્યા કરે છે. કેટલીક શાખાઓ જાણુલીસ્થાન તથા સમરકન્દ નામક પ્રદેશોમાં પણ ગયેલી હોઈને ત્યાં ગાજની નામક નગરને પણ તેમણે જ વસાવ્યું હતું, એ વાર્તા કર્નૅલ ટૉડ કૃત 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'ના પ્રથમ પુસ્તકના ૮૫ મા પૃષ્ઠમાં કરાયેલા ઉલ્લેખદ્વારા આપણા જાણુવામાં આવી શકે છે હિંગતનું પ્રાચીન નામ 'હેરી' હોઈને 'સીસ્તાન'નું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ 'શીતસ્થાન' છે, એ સામ્યનો પણ કર્નૅલ ટૉડ મહાશયે જ આપણને પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો છે. ધરાન, સામ્બીરિયા તથા તુર્કસ્થાન એ ત્રણે દેશોના કેટલાક નગરોમાં અત્યારના સમયમાં પણ હિન્દુઓની કેટલીક જિનવિચ્છિન્ન ત્રસતી દષ્ટિગોચર થયા કરે

હિ દેવમિતા તથા અજન્મનો અજ્ઞ નામક પુત્ર સ્વયં અદ્રવશી હોઇને તેના નામ ઉપરથી જ 'અસ્સી' નામક ગ્રીક જાતિનો ઉદ્ભવ થયેલો છે અને 'એશિયા' નામનો પણ એ જ લોકોના નામમાંથી ઉદ્ભવ થયેલો છે એ પણ કર્નલ ટોડર મહાશયનો જ અભિપ્રાય છે 'યુરોપ' શબ્દનું મૂળ ગ્રામીન સ્વરૂપ 'યુરૂપ' (સંસ્કૃત 'સુરૂપ') છે, કારણ કે, સંસ્કૃત 'સુ' ઉપસર્ગ અને ગ્રીક ભાષાનો 'યુ' ઉપસર્ગ એક જ અર્થના દર્શક છે

હ જર્મની જર્મન લોકો ટ્યુટોન' વંશના હોઇને એ વંશનો આદિપુરુષ કિંવા મૂલ પુરુષ 'મેનસ' (Manus) હતો એવો જર્મન પુરાણકથામાં ઉલ્લેખ કરાયેલો છે ભારતીય આર્યો કિંવા હિન્દુઓના જ્ઞાતિમાં પણ 'મનુ' (મનુ)ને જ વર્તમાન મન્વંતરના આદિપુરુષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે એ વાતને હિન્દુઓ સારી રીતે જાણતા હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની સ્વાભાવિક જ આવશ્યકતા નથી રહેતી અગ્રેજ ભાષામાંના 'મેન' (Man) તથા જર્મન ભાષામાંના 'મેન્ન' (Mann) શબ્દનો સંસ્કૃત ભાષાના 'મનુ' શબ્દમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો હોઇને જર્મન ભાષામાંના 'Mensch' (મેન્શ) તથા સંસ્કૃત ભાષામાંના માનુષ એ ઉભય શબ્દો એક જ છે અને એક જ અર્થના પરિવાયક છે એ સામ્યનો મિસિસ મેનિંગ્સ નામક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસવૈજ્ઞાનિક દ્વારા 'પ્રાચીન તથા મધ્યકાલિક ભારત વર્ષ' (Ancient and medieval India) નામક ગ્રંથના ૧૧૮ માં પૃષ્ઠમાં સંવિસ્તર તથા સંતોષદાયક પ્રકાશ કરાયેલો આપણા જ્ઞેવામાં આવી ચકે છે પ્રાચીન જર્મન લોકોના દીર્ઘા તથા ઘણા પહોળાઈવાળા શરીર પર પહેરવાના ઝખ્ખા જેવા આવરણ (કપડા) અને મસ્તકના શિખરભાગમાં એકત્ર કરીને અગ્નિપૂર્વક બાધી લીધેના કેશકનાપ એ ઉભય વસ્તુઓ મર્ત્યા ભારતવાસી પ્રાચીન બ્રાહ્મણોનાં આવરણ તથા કેશકનાપ (જટાઓ) પ્રમાણે જ કિંવા તેમની પ્રતિકૃતિ રૂપિણી જ હતી એમ કોઈ પણ પ્રકારના સંશય કિંવા અત્યવાય વિના

કહી શકાય તેમ છે એ ઉપરાંત પ્રાચીન જર્મન લોકો પ્રાત કાળમાં શ્યામાર્થી બિડીને શૌચ તથા મુખમાર્જન પછી જે સર્વથી પ્રથમ વિધિ કરતા હતા તે તેમનો પ્રાત સ્નાનવિધિ છે; એટલે કે, પ્રાત સ્નાન કર્યા વિના તેઓ અન્ય કોઈ પણ કાર્યને આરંભતા કેવા હસ્તસ્પર્શ કરતા ન હોતા, અર્થાત્ આ આચારનો પ્રચાર જર્મની જેવા શીતલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય એ ઘટના સર્વથી અશક્ય તથા અસંભવનીય હોવાથી એ આચારનું ત્યાં એશિયાખંડમાંના ઉચ્ચ દેશમાંથી જ આગમન થયેલું હોવું જોઈએ, એની કર્નીલ દેડે મહાશયની દૃઢ માન્યતા હોઇને પોતાની એ માન્યતાને તેમણે પોતાના 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'ના પ્રથમ પુસ્તકના ૬૩ તથા ૮૦ માં પૃષ્ઠમાં લિપિબદ્ધ કરી દીધી છે. પ્રાચીન જર્મન લોકો સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ આદિકના પૂજક તથા ઉપાસક હતા, મૃત મનુષ્યોના દેહોને ભૂગર્ભસ્કાર ન કરતા હિન્દુઓ પ્રમાણે અગ્નિસ્કાર જ કરતા હતા; પોતાના મૃત પતિની ચિતામાં આરોહણ કરીને પ્રાચીન જર્મન જાતિની સ્ત્રીઓ સહમન કરતી હોવાથી સતી થવાની પ્રથા પણ જર્મન સમાજમાં પ્રચલિત હતી અને ન્યા સતીપ્રથા પ્રચલિત હોય ત્યાં વિધવાના પુનર્વિગમનની પ્રથાનો બહુધા પ્રચાર હોઇ શકે જ નહિ એ વાર્તા સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી જર્મન સમાજમાં પ્રાચીનકાલમાં વિધવા સ્ત્રીઓના પુનર્વિનાહની પ્રથા નામમાત્રને માટે પણ અસ્તિત્વ ન હોતી ધરાવતી, આ સર્વ વાર્તાઓને ટેસિટસ નામક એક ઓક ઇતિહાસ લેખકે પોતાના લખેલા ઇતિહાસપ્રથમા વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરેલી છે. ભારતવાસી પ્રાચીન બ્રાહ્મણસમાજમાં પોતાના નામની પાછળ બ્રાહ્મણત્વવર્ણક 'શર્મા' (શર્મન) શબ્દને જોડી દેવાનો, લખવાનો કેવા યોગનાનો જે વિધિ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને અત્યાર સુધી પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તે બ્રાહ્મણત્વપરિચાયક 'શર્મન' શબ્દમાંથી જ 'જર્મન' શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલો છે, એવો અનેક પાશ્ચાત્ય પડિતોનો દૃઢ અભિપ્રાય છે.

એ 'જર્મન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિયુક્ત સિદ્ધિ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે: 'બ્રાહ્મણ' શબ્દમાંથી જેવી રીતે ભાવવાચક કેંવા સમુદાયવાચક 'બ્રાહ્મણ્ય' નામનો ઉદભવ થયેલો છે તેવી જ રીતે 'શર્મન' શબ્દમાંથી ભાવવાચક કેંવા સમુદાયવાચક 'શર્મણ્ય' શબ્દનો ઉદભવ થયેલો છે અને શા, જ તથા ય એ ત્રણ અક્ષરોને અનેક શબ્દોમાં સમાન માનવામાં આવતા હોવાથી 'શર્મણ્ય'નું સ્વરૂપ 'જ'કારાત્મક 'જર્મન' થઈ ગયું છે,* એવી અનેક ભાષાપડિતોની માન્યતા જોવામાં આવ્યા કરે છે. અર્વાચીન હુગોરિયન લોકો પણ ત્યાના પ્રાચીન હિન્દુ ઉપનિવેશકોના જ વક્ત્ર હોઈને તેમની ભાષા, તેમના આચારવિચાર તથા તેમના મૂળ આદિકની સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે, એવા પ્રકારના ચોતાના અભિપ્રાયને તિબેટી ભાષાના

* અમારી ચોતાની માન્યતા પ્રમાણે 'જર્મન' શબ્દને 'શર્મન' શબ્દના કેવળ આદિ 'શ' અક્ષરના 'જ' અક્ષરમાં થયેલા પરિવર્તનયુક્ત રૂપાંતર તરીકે સ્વીકારવો એ જ અધિક સમુક્તિ છે, કારણ કે, એ ઉભય શબ્દોના સ્વરૂપમાં કેવળ આદિમ અક્ષરની ભિન્નતા વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની કિંચિન્માન પણ વિભિન્નતા જોવામાં નથી આવતી. 'બ્રાહ્મણ્ય'માંથી થયેલા 'બ્રાહ્મણ્ય' શબ્દ પ્રમાણે 'શર્મન'માંથી થયેલા 'શર્મણ્ય' શબ્દના રૂપાંતર તરીકે જો એ શબ્દને સ્વીકારવામાં આવે, તો એનું સ્વરૂપ 'જર્મણ્ય' કેંવા નિદાન 'જર્મન' તો અવરૂપ હોઈ જોઈએ, પરંતુ તે સ્વરૂપ કેવળ 'જર્મન' હોવાથી તેમ જ 'શર્મણ્ય' શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં બહુધા અપ્રયુક્ત તથા અરૂઢ હોઈને સંસ્કૃત શબ્દકોશમાં પણ તેનો અસ્થાવ હોવાથી 'જર્મન' શબ્દના 'શર્મણ્ય' શબ્દ સાથેના સંબંધને એક પ્રકારના બાહરાયણ સંબંધ તરીકે જ ઓળખી શકાય તેમ છે. આ બાહરાયણ સંબંધ કેવળ 'શર્મણ્ય' શબ્દની બહુવચનતાત્મકતા કેંવા સમુદાયવાચકશક્તિના કારણથી જ જોડવામાં આવ્યો છે પરંતુ ધર્મીક વાર કોઈ એકવચનતાત્મક શબ્દનો પણ સમુદાયવર્ણક અર્થ થઈ શકે છે, એટલે આ શબ્દના સંબંધમાં સરળ માર્ગને ત્યજ દઈને બાહરાયણ સંબંધના અવલંબનની આવરજતા અંગેને તો નથી જ નજીવી

છે જ નહિ વળી રુદ્રાન્દિનીવિયન લોકોનો પ્રાચીન ધર્મગ્રંથ 'એડ્ડા' ('Edda') નામક હોવાથી એ નામના 'વિદ' શબ્દ સાથેના સામ્યને તો આપણને પોતાની મેળે જ તત્કાળ બોધ થઈ જાય છે અને એ સર્વ ઘટનાઓ રુદ્રાન્દિનીવિયન લોકોને ભારતીય ક્ષત્રિયોના વશજ તરીકે જ મિદ્ધ કરી બતાવે છે, " એ મિદ્ધાન્તને કાઉટ ઈર્ન-રેટજનીએ પોતાના 'Theogony of Hindus' નામક ગ્રંથના ૧૦૮ માં પૃષ્ઠમાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે એ જ ગ્રંથમાં વળી એવા આશયનો ઉદ્દેશ્ય પણ કરાયલો છે કે રુદ્રાન્દિનીવિયામાં સ્થાપી નિવાસના આશયથી જે લોકો સર્વથી પ્રથમ આવ્યા હતા તે 'જીટી' કિંવા 'જીત' (Giats or Gets) લોકો હોમનિ તેમનું અન્ય નામ 'અસિ' ('Asi') પણ હતું, અને તેમનું મૂળ નિવાસ સ્થાન 'અસિગર્ડ' કિંવા 'અસિગર્ડ' ('Asigard') હતું 'અસિગર્ડ' અથવા 'અસિગર્ડ' શબ્દ 'અસિગર્ડ' શબ્દનું જ રૂપાંતર છે છ સ ના આરંભકાળથી બહુધા ૫૦૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વવર્તી સમયમાં ભારતવર્ષમાંથી 'આદિત' નામક પુરુષ રુદ્રાન્દિનીવિયામાં આવ્યો હતો અને તેના ઉત્તરાધિકારીનું નામ 'ગૌતમ' હતું હવે ભારતવર્ષમાંના પુરાતન ગ્રંથોના પરિશીલનથી એ વાર્તા આપણા જાણુનામાં આવી શકે છે કે ભારતીય જૈનધર્મના અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી હતા, ઇ. સ. થી ૫૭૭ વર્ષ પૂર્વેના કાળ તે તેમના અસ્તિત્વનો કાળ હતો અને તેમના પદચિહ્નનું નામ ગૌતમ જ હતું રુદ્રાન્દિનીવિયનોના પ્રાચીન વીરરસપ્રધાન પુરાણો તથા કાવ્યોમાં આર્યાવર્તમાંનાં એવા જ પ્રકારનાં પુરાણો તથા કાવ્યો આદિકર્મોનાં વર્ણનોના સામ્યોનો એટલા તો વિપુલ પરિમાણમાં સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે કે જે સામ્યોના સાક્ષાત્કારથી આપણે આશ્ચર્યચકિત જ થઈ જઈએ છીએ, એ વાતોને કર્નલ ઈ. ડી. મહાશયે પોતાના રચેના 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ' ના પ્રથમ પુસ્તકના ૬૪ માં તથા ૬૮માં પૃષ્ઠોમાં સવિસ્તર પ્રકાશિત કરી દીધી છે એ જ પ્રમાણે સમાહના

સાત વારોને ભિજ ભિજ નામોવડે અવકૃત કરવાની ભારતવાસી હિન્દુઓ તથા સ્કાન્ડિનીવિયનોની પ્રથા એક સરખી જ બેવામાં આબ્યા કરે છે એ વાર્તા નિમ્ન કાષ્ટકના દર્શનથી તત્કાળ પાડકા તથા પાડકાઓના જાણવામાં આવી શકે તેમ છે.

ભારતીય નામ

સ્કાન્ડિનીવિયન નામ

૧ આદિત્યવાર	Sunday (Son-સૂર્ય)
૨ સોમવાર	Monday (Mon-ચંદ્ર)
૩ મંગળવાર	Tuesday (This-એક વીરપુરુષ)
૪ બુધવાર	Onsday (Oden-Woden-Boeham-Budh=મોધમ્, બુધ)
૫ બૃહસ્પતિવાર	Thorsday (Thor-મુખ્ય દેવતા)
૬ શુક્રવાર	Frejday (Freja-સૌન્દર્ય દેવતા)
૭ શનિવાર	Lorday (Loger-સ્નાન)

આ અદ્ભુત સામ્ય કિંવા એકતાના અવયોકનથી સ્કાન્ડિનીવિયન પુરાણકથાઓની આદિજનની ભારતભૂમિ જ છે, એ વાર્તા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે, એ મિહાન્તને કાઉન્ટ જર્ન રેટજર્ન મહાશયે પોતાના 'Theogony of the Hindus' નામક ગ્રંથના ૧૬૬મા પૃષ્ઠમા ધોષણપૂર્વક દર્શાવી દીધો છે.

એશિયા તથા યૂરોપખંડના ઉત્તરદિશાગત પ્રદેશોના નિવાસી હાઇપરબોરિયન નામક લોકો પણ પ્રથમ ઐનરપુર નામક સ્થાનમાંથી આવીને એ સ્થાનમાં વસી ગયા હતા ઐનરપુરનિવાસી લોકોની બીજી વસતી થેસલી નામક પ્રાતમાના ફ્રિનિકસ નદીના તીરપ્રાતમાં થઈ હતી, અને તે લોકો પણ પોતાને 'ખિફ્રાગ' કિંવા 'ખિફેરા' નામથી ઓળખાવતા હતા હાઇપરબોરિયન લોકોના પાડોશીઓ પેશવારન ('Pash-waron') નામક લોકો હોઇને તેમણે 'સોમારેસ'

(To-maros) નામક પર્વતની દક્ષિણ બાજુએ પોતાની વસતી કરેલી હતી 'તોમારોસ' એટલે 'સુમેરુ' પર્વત એ તો સિદ્ધ વાર્તા છે અને પેશાવરનું લોકો મૂળ પેશાવર (પુરુષપુત્ર) ના નિવાસી હોઇને એ શબ્દનું ગ્રીક ભાષામાં 'પામારોન' ('Passaron') ના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે, "એ સામ્યદર્શક સિદ્ધાન્તોનો પોર્કોઈ મદદાસે પોતાના લખેલા 'India in Greece' નામક મંથન ૧૨૭, ૧૨૮ તથા ૧૨૯ માં પૃષ્ઠોમાં સવિસ્તર પરિચય કરાવેલો છે

૯ ઐટલિટન - આ ઐટલિટન નામક દેશમાંના પ્રાચીન લોકોનો કાર્ષક ઉદ્દેશ્ય ત્યાંના 'કુષ્ટુ' નામક મકવાસીઓના જ્ઞાતિમાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે પોર્કોઈ આદિક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસશાસ્ત્રીઓની માન્યતા અનુસાર ઐટલિટન નામક દેશના પ્રાચીન નિવાસીઓ મૂળ બૌદ્ધધર્મીય ધ્રાવણ્ય હોઇને ભરતખંડના કાશ્મીર આદિક પ્રાંતોમાંની ક્ષત્રિયજાતિના કેટલાક માનવસમુદાયોને પોતાની સાથે લઇને તેઓ ઐટલિટનમાં સ્થાયી નિવાસમાંટે ગયા હતા એ કુષ્ટુ લોકો પૂર્વ જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતા હતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિશ્વના ઉત્પાદન પાલન તથા લય ક્રિયા ક્ષય આદિક કાર્યોને સુમખ કરનાર ત્રણ જિજ્ઞાસુ દેવો પણ (ધ્રુવ, વિષ્ણુ તથા શિવ પ્રમાણે) તેમના ધર્મમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એ કુષ્ટુ જાતિના લોકોએ ધર્મજ્ઞાનના રક્ષણ તથા અધ્યાપન આદિક કાર્યોને (ભાગ્યવીર ધ્રાવણ્યો પ્રમાણે જ) સર્વથા પોતાના અધિકારમાં રાખ્યા હતા એ ધર્મોપદેશોને ગાળ સ્વયં પોતાના કર્તવ્યથી બદલ થયો હોય તો તે રાજાને પણ, તેનો કોઇ પણ પ્રગરનો પક્ષપાત ન કરતા, ચાપ આપી દેતા હતા અને દાતરડાના પ્રદારથી જેવી રીતે ધાસ કપાઇને પૃથ્વીપટ પડી જાય છે તેવી રીતે કુષ્ટુઓના ચાપથી રાજા મદ્દરાજાઓ પોતાના સિદ્ધાસનથી બદલ થઇને ધગશાયી થઇ જતા હતા, એવા પ્રકારનો એ કુષ્ટુ લોકોનો ઉપર જે અથનો અનેક વાર ઉદ્દેશ્ય કરવામાં

આખો છે તે 'Theogony of the Hindus' નામક ગ્રંથના ૧૦૪ પૃષ્ઠમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. મદાશય પોર્કોકે પોતાના 'India in Greece' નામક ગ્રંથના ૧૧૪ માં પૃષ્ઠમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે "હિટનવાસી લોકોનો 'હુર્' હુર્' ધ્વન્યાત્મક જયધોષ તે ગ્રાચીન ક્ષત્રિયોના 'હરો હરો' ('હર હર') શબ્દાત્મક સિંહનાદનો જ અપભ્રંશ છે. હિટનમાંના 'રેટોન હેન' નામક આચારના જે અવશેષ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે ભારતીય ઐશ્વર્યમય લોકોના આગા (વિદાર)ના જ અવશેષો છે. એવું તત્કાળ અનુમાન કરી શકાય છે કેટલાક વિદ્વાનોની એની માન્યતા પણ જોવામાં આવ્યા કરે છે કે: "હુર્=દુર્-દેશ=દુર્લુ-દેશીય એવા પ્રકારની હુર્ નામક લોકોની પૂર્વપીઠિકા હોવી જોઈએ, એટલે કે તેઓ દુર્લુ નામક દેશના આદિ નિવાસી લોકોને ત્યાંથી જ ગ્રેટહિટનમાં આવીને વસેલા હોવા જોઈએ." હુર્ લોકો 'અર્ધચન્દ્ર' ચિહ્ન ધરાવતા હતા તેથી તેઓ ચન્દ્રવંશી હોવા જોઈએ, એવી પોર્કોકે આદિક અમુક પાશ્ચાત્ય પડિતોની માન્યતા આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. રોમન લોકોએ ગ્રેટહિટનને છતી લીધા પછી હુર્ લોકો 'આઈલ ઓફ મેન' નામક સ્થાનમાં જઈને વસવા લાગ્યા હતા, એ 'આઈલ ઓફ મેન' નામનું ગ્રાચીન સ્વરૂપ 'આઇલ ઓફ મેન' હતું કે જેનો અર્થ 'માનની કચ્છભૂમિ (ખેટ) થાય છે 'માન' (Man) શબ્દનો અર્થ 'Saiant'-સેન્ટ-હોઈને એ શબ્દ મન્દૂત લાધાના 'મુનિ' શબ્દ સાથે અત્યંત ધનિષ્ઠ-સામ્ય ધરાવે છે, એટલે એથી 'આઈલ ઓફ મેન' નામનો અંતિમ અર્થ 'મુનિદ્વીપભૂમિ' જ થઈ શકે છે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય પડિતોએ કેલ્ટિક (કિંવા 'સેલ્ટિક') તથા સંસ્કૃત ભાષા અને એ ઉભય ભાષાઓમાના શબ્દપ્રયોગોના સામ્યનો પર્વાસ પરિચય કરાવીને એ ઉભય ભાષાભાષી લોકમુદાયોના પારસ્પરિક ગ્રાચીનકાલિક અત્યંત નિકટવર્તી સંબંધને વિર્ચિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. હુર્ લોકો કે જેમણે ભારતવર્ષમાંથી પ્રયાણ કરીને

ગ્રેટ્થ્રિટનના પોતાના ઉપનિવેશની સ્થાપના કરી હતી તે પ્રાચીન પ્રવાસી ભારતવાસી હિન્દુઓના જ ઉપાખ્યાયો હતા, એવા પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને ગોડ્ફ્રે હિગિન્સ નામક પાશ્ચાત્ય ગૌગમ પ્રયકારે લખેલા 'Celtic Druids' નામક ગ્રંથમાં અમંદિગ્ધ તથા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે અર્થાત્ બિન બિન પાશ્ચાત્ય માનવે-તિહાસસંશોધકોના આ સમસ્ત અભિપ્રાયો 'ગ્રેટ્થ્રિટનના કુંઘડ નામક આદિ નિવાસીઓ ભારતવાસી હિન્દુઓ હોવાથી ગ્રેટ્થ્રિટન-વાસી માનવમુદાયને ભારતીય હિન્દુઓના વચન આર્ષમુદાય તરીકે નિઃસંશય ઓગખાવી શકાય તેમ છે,' એ જ વાર્તાને વિભિન શબ્દાત્મિકા એકવાક્યતાપૂર્વક તથા સર્વથા નિરપવાદ સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે.

૧૦ પૂર્વે એગિપ્તના ભારતવર્ષમાંથી પૂર્વ દિશામાંની ભૂમિયો પ્રતિ પ્રયાણ કરી ગયેલા પ્રવાસી ભારતવાસી હિન્દુઓએ બ્રહ્મદેશ, કાંબોડિયા, જાવા તથા સુમાત્રા આદિક દ્વીપો અને ચીન, આસ્ટ્રેલિયા તથા હસિયુ અમેરિકામાંના ઘેર કિંવા ખીર પ્રભૃતિ પ્રદેશોમાં પોતાના ઉપનિવેશોને સ્થાપી દીધા હતા એ વાર્તા અનેક ઐતિહાસિક તથા અન્યાન્ય પ્રમાણોના યોગે નિર્વિવાદ સત્ય સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે અને એની સત્યતા કિંવા વાસ્તવિકતાના નવીન નવીન પ્રમાણો નિત્ય અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે, એટલામાટે યદ્યપિ એ વિષયને વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચવાની આવશ્યકતા નથી જણાતી તથાપિ આ સ્થાનમાં યથાશક્ય સામાન્ય સ્વરૂપમાં એ વિષયને ચર્ચવાની આવશ્યકતા અમેને એટલામાટે અનિવાર્ય જણાય છે કે એ વિષયને જાણના-માટે અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓને એ વિષયના પ્રતિપાદક અનેક ગ્રંથોને વાચવાનો પરિશ્રમ ન કરવો પડે અને અવશ્ય જાણવા-યોગ્ય વિષય આ ગ્રંથદ્વારા જ તેમના જાણવામાં આવી જાય એવું બ્રહ્મદેશવાસી લોકોના આચારવિચાર, ધર્મનીતિ તથા સમાજ-વ્યવસ્થા આદિકોના જેવી રીતે ચીન દેશની સંસ્કૃતિ સાથે તેવી જ

રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે પણ ઘનિષ્ટ સબંધ કિવા સામ્યાત્મક સબંધ સધાવે છે. બ્રહ્મદેશવાસી લોકો મૂળ ભારતવર્ષના વાસી હોવાથી અને પ્રથમ ચીનદેશવાસી લોકો દ્વારા બ્રહ્મદેશમાં ધર્મના પ્રચાર થયેલો હોવાથી બ્રહ્મદેશવાસી માનવસમાજમાં એ ઉભય દેશોમાંની સંસ્કૃતિઓનું વિનક્ષણ મિશ્રણ થઈ ગયેલું અત્યારે આપણા જોરામાં આવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમોની રાજમતાની ધટના ધર્મના પગી હિન્દુસમાજમાં અત્યાચારી તથા બલિયારી મુસ્લિમોની પાપમય દૃષ્ટિના સ્પર્શથી પોતાના સ્ત્રીમુદાયને અવિશ રાખવામાટે જે પર્દાપ્રણાલીનો વેગપૂર્વક પ્રચાર થઈ ગયો હતો તે સ્ત્રીઓની પર્દાપ્રણાલીનો બ્રહ્મદેશવાસી હિન્દુસમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકેલો ન હોવાથી તે દેશનો માનવસમાજ અત્યાગ્ર સૂધી પણ એ પર્દાપ્રણાલીના બધનથી મુક્ત રહેલો જોરામાં આના કરે છે, એના કારણનો પણ તેમના એ ભારતીયત્વમાં જ સમાવેશ થયેલો હોવો જોઈએ જે અંધને બ્રહ્મદેશવાસી હિન્દુઓ પોતાના ધર્મઅથ તરીકે જાળખાવે છે અને જે ધર્મઅથનું નામ 'ધર્મમાથ' છે તે આપણા 'મનુસ્મૃતિ' નામક ધર્મઅથની એક વિસ્તૃત નીમજ છે, એ જ્ઞાતાને સર્વથી પ્રથમ ગ્યાવા નામક સ્થાનમાં બ્રહ્મદેશના રાજ સમક્ષ ગયેલા મુશ્કેલ સરકારના પ્રતિનિધિ (વકીલ) સિમ નામક ગૌરાગ પડિતે પ્રકાશિત કરી બતાવી હતી તિમેટ તથા બ્રહ્મદેશ એ ઉભય દેશોની સંસ્કૃતિઓની આદિજનની ભગ્તશ્રુતિ જ છે એવો અભિપ્રાય વિદ્વાન મહાશયે પણ દર્શાવેલો છે જેવી રીતે બ્રહ્મદેશ' શબ્દ સંસ્કૃત વાપાનો છે તેવી જ રીતે 'મોર્ચિય' શબ્દનો ઉત્પત્તિ પણ 'કોર્મો' એ શબ્દનું શબ્દમાથી જ થયેલો છે એવિન નામક એક ક્રીક ઇતિહાસ લેખકે એક સ્થળે 'મિસ્થોલી' એના સ્વરૂપમાં એક નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એટલે એ શબ્દના દર્શનથી એનું મૂળ રૂપ 'મોર્ચિય' હોવાનું સ્પષ્ટ બનવાનું આપણાથી કરી શકાય છે. આર.સ.એ. જ.કે.એ. 'મોર્ચિય' નામક પ્રદેશમાંના

લોકોએ, એટલે કે, કાંબોળોએ જ કાંબોડિયામાં ઉપનિવેશની પ્રથમ સ્થાપના કરેલી હોવી જોઈએ, એ વાસ્તવિક અનુમાનનો વિસ્તર મહાશયે પોતાના 'વિષ્ણુપુરાણ'ના કરેલા અગ્રિમ અનુવાદના દ્વિતીય ભાગના ૧૮૨મા પૃષ્ઠમાં આપણને પરિચય કરાવેલો છે. (Wilson's Vishnu Purana, Vol II, page 182) એ કાંબોડિયા નામક પ્રદેશમાં જ ૧૮૮૨માં એક સુવિરાળ કિંવા બૃહદ્ હિન્દુ દેવાનયના અવશેષોને એક ક્રેંચ સંશોધક મહાશયે ત્યાંની ભૂમિમાંથી બહિર્ગત કર્યા હતા એટલે એ ઘટનાએ વળી કાંબોડિયાના પ્રાચીન માનવસમાજના ભારતીય હિન્દુત્વવિષયક મિહાનતને અધિક દઢ-ભૂવ કરી બતાવ્યો હતો. " ચીનમાં પણ સર્વથી પ્રથમ ભારતીય હિન્દુઓએ જ ઉપનિવેશની સ્થાપના કરી હતી અને ચીન તથા તાતાર દેશના માનવવંશોની વસાવણીમાં જે 'અવર' નામક પુરુષને તેમના મૂળપુરુષ કિંવા આદિ પૂર્વજ તરીકે જાળખાવવામાં આવે છે તે 'અવર' નામક પુરુષ ભારતીય અંદ્રવંશી પુરુષવાનો પુત્ર હતો, એ વાતોને ઈર્નલ ટૌફ મહાશયે પોતાના લખેલા 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ' નામક અમર અચના પ્રથમ પુસ્તકના ૩૫મા પૃષ્ઠમાં લિખિત કરી દીધી છે. " કોઈ એક દ્રોહી નામક પુરુષ સાથે ચીની લોકોના પ્રાચીન પૂર્વજો ધ સ થી લગભગ ૨૯૦૦ 'વર્ષ' પૂર્વે પશ્ચિમ દિશામાંના પાર્વત્ય તથા ઉચ્ચતર પ્રદેશમાંથી આવીને ચીનમાં વસી ગયા હતા," એવો 'શુકિંગ' નામક ચીની ભાષાના અચમાં ૨૫૪ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે અર્થાત્ એ વિધાનોથી ચીનમાં કારમીર, લદક અથવા લાદક પંજાબ તથા તિબેટ આદિક પ્રદેશોમાં ભારતવાસી હિન્દુઓએ સર્વથી પ્રથમ પ્રાચીન ક્ષણમાં ઉપનિવેશ કિંવા માનવવસતીઓની 'અચત્રી' કિંવા સ્થાપના કરી હતી, એ વાતો કોઈ પણ પ્રકારના સંશય વિના આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે ચીની લોકોના મૂળ તથા સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવનો પ્રાચીન ભારતભૂમિ સાથે જે ધનિષ્ઠ સંબંધ સધાવતો છે તે અંબધ

અમેરિકામાં પેરુ કિવા પીરુ નામક પ્રદેશની દિશામાં ગમન કરનારા લોકોએ પોતાના પ્રવાસના પ્રારંભના પ્રાથમિક સમયમાં જાવા તથા સુમાત્રા નામક દ્વીપસમૂહોમાં પોતાના ઉપનિવેશોની સ્થાપના કરી હતી ' એ લોકો તે ' સુપી ' નામક (એટલે કે, ' સૂર્યવંશી) ક્ષત્રિય લોકો જ હતા અને અત્યાર સુધી પણ તેમની પુરાણ કથાઓ તથા ઐતિહાસિક વીરકથાઓ ત્યાંના દેવાનગોમાં અમિત કિવા ચિત્રિત કરાયેલી તેમ જ ત્યાંના અથોમાં વર્ણવાયેલી આપણા જોવામાં આવતા કરે છે ભારતીય કલિંગ દેશમાંના શ્વાત્તણુ આત્મિક જાતિના લોકોએ જ ' જાવા ' નામક દ્વીપમાં નિવાસ કરીને ત્યાંના આદિમ નિવાસી અસંખ્ય મનુષ્યોને સંખ્યતાના પાક પડાવી પોતાના રાજ્યોને સ્થાપી દીધાં હતા અને ત્યાં તેમનો પુરાતન રાક અદ્યાપિ અચલિત હોઈને તેનો આરંભ ઇસ્વી સન્ની ૭૫ વર્ષ પૂર્વે થયેલો છે ' એવા આશયનો ઉલ્લેખ એલ્ફિન્સ્ટન દ્વારા ' હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ' ના ૧૬૮ માં પૃષ્ઠમાં કરાયેલો છે ' જે પદ એશિયાટિક સોમાઈનીના જર્નલના ૪ સ ૧૬૦૬ ના અથમા ૪૦૨ પૃષ્ઠમાં જાવા દ્વીપની ભારતીય હિન્દુવસનીના મંત્રધર્મા જે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે તે એ છે કે ' એ જાવા નામક દ્વીપમાં દ્વિતીય આર્યવસતીની શુન્દરાધ્વના એક રાજ્યમર્તા ક્ષત્રિયે ઇસ્વી સન્ની સપ્તમ શતક (સદી) ના આરંભકાળમાં સ્થાપના કરી હતી તે રાજ્યની સાથે આરંભમાં ૫૦૦૦ અને ત્યાર પછી ૨૦૦૦ હિન્દુઓ ભારતવર્ષના શુન્દરાધ્વ પ્રદેશમાંથી તે દેશમાં સ્થાયી નિવાસ કરવાને ગયા હતા તેઓ મર્વ જનો ખ્રીષ્ઠ ધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમણે જાવા દ્વીપમાં પોતાના ભારતીય ખ્રીષ્ઠ ધર્મનો પ્રચાર કરી દીધો હતો ઇસ્વી મન્ની ચતુર્થ શતાબ્દ (ચોથી સદી) ના સમયમાં જે કેટલાક ચીની પ્રવાસીઓ જાવા દ્વીપમાં ગયા હતા તેમણે ત્યાંની એ હિન્દુવસતીને પોતાના મેત્રાથી જોઈ હતી, એ વાત તેમના અથોમાંના ઉલ્લેખોથી જ પ્રકાશિત થયેલી છે એ જાવા ' નામક દ્વીપમ્પ કિના દ્વીપમુખ

માનો ' બેર્નિયો ' નામક દ્વીપ અન્ય સર્વ દ્વીપો કરતાં વિશાળ તથા પ્રચસ્ત હોઇને એ ' બેર્નિયો ' નામક દ્વીપના અત્યંત અંતર્ભાગમાં પણ એવાં અનેક દેવાલયો વિસ્તરેલાં જોવામાં આવ્યાં કરે છે કે જે દેવાલયોમાં હિન્દુપુરાણોમાંના કથાપ્રમંથોનાં અનેક ચિત્રો અંકિત કરાયેલાં છે. સમુદ્રતીરપ્રાંતથી ૪૦૦ માર્પ્સ જેટલા દૂરવર્તી અંતર્ભાગમાં ત્યાંનાં દેવાલયો તો વળી અત્યંત શ્રેષ્ઠ તથા શિષ્પકળાના અદ્ભુત આદર્શરૂપ છે, એમાં કેાઈ પણ પ્રકારનો સરખ છે જ નહિ. જાવાની પૂર્વ દિશામાંના ' બ્વલિ ' કિંવા ' બ્વલિ ' નામક દ્વીપમાં તો અત્પારસુધી પણ પ્રાચીન હિન્દુ ઉપનિવેશસંસ્થાપકોના વંશજો જ વસતા હોઇને તેમના સમાજમાં રામાયણ તથા મહાભારત આદિક ભારતીય હિન્દુ અતિ-હાસિક વીરકથાત્મક મંથોની કવિ ભાષાની પ્રતિયો પણ પ્રચલિત દેખાયા કરે છે. ત્યાંના ' સેલિબીજ ' નામક દ્વીપના નિવાસીઓ પોતાના પૂર્વજોનો જે પરિચય વ્યાપ્રસંગ કરાવતા રહે છે તે પરિચય એ છે કે: " અમારા આદિપુરુષ કિંવા અમારા વંશના મૂળ પુરુષનું નામ ' સર્વર ગેદિંગ ' હતું અને તે અમારા આદિધર્મના સંસ્થાપક ' ઐતારા ' ' શુરુ ' નો પુત્ર હતો. " અર્થાત્ એ ધર્મશુરુ કિંવા ધર્મ-સંસ્થાપકના નામમાં બાપેલી ભારતીયના અત્યંત સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. ' સુમાત્રા ' નામક દ્વીપમાં પણ ઍન્ડર્સન્ નામક એક ક્રિશ્ચિયન મિશનરી (ધર્મપ્રચારક) એ પણ પોતાના જોવામાં આવેલાં ત્યાંના અનેક પુરાતન હિન્દુ દેવાલયો તથા પુરાતન ભગ્નમૂર્તિયો આદિકો પોતાના મંથમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. ' આસ્ટ્રેલિયા ' નામક દ્વીપમાં જે કેટલાક આગારોના અવશેષો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે તે સર્વ અવશેષોમાં તેમના ભારત-વર્ષ સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધનાં ચિહ્નો પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થતા રહે છે. ત્યાંના અસંખ્ય નિવાસીઓ જે એક ' જૂમરંગ ' નામક કાષ્ઠનિર્મિત શસ્ત્રો ઉપયોગ કરતા રહે છે તેનો આકાર કાષ્ઠક વક્ર તથા એક છેડા આગળ ચપટો હોઇને તે શસ્ત્રને જ્યારે શત્રુના શરીરપર ફેંકવામાં

અમેરિકામાં પેરુ કિવા પીરુ નામક પ્રદેશની દિશામાં ગમન કરનારા લોકોએ પોતાના પ્રવાસના પ્રારંભના પ્રાથમિક સમયમાં જાત્રા તથા સુમાત્રા નામક દ્વીપસમૂહોમાં પોતાના ઉપનિવેશની સ્થાપના કરી હતી ' એ લોકો તે 'સૂર્ય' નામક (એટલે કે, 'સૂર્યવંશી) ક્ષત્રિય લોકો જ હતા અને અત્યાર સુધી પણ તેમની પુરાણ કથાઓ તથા ઐતિહાસિક વીરકથાઓ ત્યાંના દેવાનરોમાં અમ્મિત કિવા ચિત્રિત કમળાલી તેમ જ ત્યાંના પ્રયોગમાં વર્ણવાયેલી આપણા જોવામાં આવના કરે છે ભારતીય દલિંગ દેશમાના ધર્માત્મા આદિક જાતિના લોકોએ જ 'જાવા' નામક દ્વીપમાં નિવાસ કરીને ત્યાંના આદિમ નિવાસી અસભ્ય મનુષ્યોને સભ્યતાના પાઠ પઢાવી પોતાના રાજ્યોને સ્થાપી દીધાં હતા અને ત્યાં તેમનો પુરાતન રાજ અઘાપિ પ્રચલિત હોઇને તેનો આરંભ ઇસ્વી સન્ની ૭૫ વર્ષ પૂર્વે થયેનો છે ' એવા આશયનો ઉલ્લેખ એલ્ફિન્સ્ટન કૃત હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ 'ના ૧૬૮ માં પૃષ્ઠમાં કરાયેલો છે ' ફોર્બસ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના ઇ સ ૧૮૦૬ ના અંકમાં ૪૦૨ પૃષ્ઠમાં જાવા દ્વીપની ભારતીય હિન્દુવસનીના મંત્રધર્માને વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે ' એ જાવા નામક દ્વીપમાં દ્વિતીય આર્યવંશીની સુર્જરાષ્ટ્રના એક રાજાકર્તા ક્ષત્રિયે ઇસ્વી સન્ની સમ્રમ શતક (સદી) ના આરંભકાળમાં સ્થાપના કરી હતી તે રાજાની સાથે આરંભમાં ૫૦૦૦ અને ત્યાર પછી ૨૦૦૦ હિન્દુઓ ભારતવર્ષના સુર્જરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાંથી તે દેશમાં સ્થાયી નિવાસ કરવાને ગયા હતા, તેઓ સર્વ જનો ઔદ્ધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમણે જાવા દ્વીપમાં પોતાના ભારતીય ઔદ્ધર્મનો પ્રચાર કરી દીધો હતો ઇસ્વી સન્ની ચતુર્થ શતાબ્દ (ચોથી સદી) ના મધ્યમાં એ કેટલાક ચીની પ્રવાસીઓ જાવા દ્વીપમાં ગયા હતા તેમણે ત્યાંની એ હિન્દુવસનીને પોતાના નેત્રોથી જોઇ હતી, એ વાત નેમના પ્રયોગના ઉલ્લેખથી જ પ્રકાશિત થયેલી છે એ જાવા ' નામક દ્વીપકન્દ કિવા દ્વીપપુત્ર

માનો 'એર્નિયો' નામક દ્વીપ અન્ય મર્વ દ્વીપો કરતા વિશાળ તથા પ્રશસ્ત હોઈને એ 'એર્નિયો' નામક દ્વીપના અત્યંત અંતર્ભાગમાં પણ એના અનેક દેશનયો વિસ્તરેલા જોનામાં આ ના કરે છે કે જે દેશનયોમાં હિન્દુપુરાણોમાંના કથાપ્રસંગોના અનેક ચિત્રો નીકિત કરાયલા છે સમુદ્રની પ્રાતથી ૪૦૦ માઈલ્સ જેટલા દૂરવર્તી અંતર્ભાગમાં ત્યાના દેવાલયો તો વળી અત્યંત શ્રેષ્ઠ તથા શિષ્ટગાના અદ્ભુત આદર્શરૂપ છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ જાનની પૂર્વ દિશામાંના 'ધ્યનિ' કિંવા 'બાલ્મિ' નામક દ્વીપમાં તો અત્યારસધી પણ આશીન હિન્દુ ઉપનિવેશસંસ્થાપકોના વશજો જ વમતા હોઈને તેમના સમાજમાં રામાયણ તથા મહાભારત આદિક ભારતીય હિન્દુ અતિ હાસિક વીરકથાત્મક કથાની કવિ ભાષાની પ્રતિયો પણ પ્રચલિત દેખાયા કરે છે ત્યાના 'સેનિનો' નામક દ્વીપના નિવાસીઓ પોતાના પૂર્વજોનો જે પરિચય યથાપ્રસંગ કરાજતા રહે છે તે પરિચય એ છે કે "અમારા આદિપુરુષ કિંવા અમારા વંશના મૂળ પુરુષનું નામ 'સ્વર ગેદિગ' હતું અને તે અમારા આદિધર્મના મંસ્થાપક 'બેનારા' શુરનો પુત્ર હોયો" અર્થાત્ એ ધર્મશુર કિંવા ધર્મ-મંસ્થાપક ના નામમાં બાપેની ભારતીયતા અત્યંત સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી 'સુમાના' નામક દ્વીપમાં પણ એન્ડર્સન નામક એક ક્રિશ્ચિયન મિશનરી (ધર્મ પ્રચાર-રક) એ પણ પોતાના જોવામાં આવેલા ત્યાના અનેક પુરાતન હિન્દુ દેવાલો તથા પુરાતન ભગ્નમૂર્તિયો આદિકનો પોતાના અમમાં ઉત્તેજ કરેનો છે 'આસ્ટ્રેલિયા' નામક દ્વીપમાં જે કેટલાક આગારોના અવશેષો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે તે ગવ અવશેષોમાં તેમના ભારત-વર્ષ સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધના ચિહ્નો પ્રગટ દર્શિઓચ્છ થતા રહે છે ત્યાના અસંખ્ય નિવાસીઓ જે એક 'બૂમરગ' નામક કાંઠાનિર્મિત શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા રહે છે તેનો આકાર કાગડ વડે તથા એક છેડા આગળ ચપટો હોઈને તે શસ્ત્રને જ્યારે શત્રુના શરીરમાં ફેંકવામાં

આવે છે ત્યારે તે યજ્ઞ યજુને આહુત કરીને પાછુ ફેરનાર ધણીની પાસે જ આવી જાય છે । અર્થાત્ યજુનો સહાર કરીને વર્તુલગતિથી પુનઃ પોતાના નિક્ષેપકપાસે આવનારા અને મહાભારતમા વારંવાર વર્ણવાયલા ‘બ્રાહ્મ’ નામક અસ્ત્રનું એ કાષ્ઠયજ્ઞ કેવા કાષ્ઠાજ્ઞ એક ઓમડધોખડ અનુકરણ હોવું જોઈએ, એવી એક સંકારણ ઠપ્પના એ કાષ્ઠયજ્ઞના વર્ણનદ્વારા આપણાથી કરી સકાય છે પરંતુ એ ભારતીય હિન્દુઓ દીર્ઘકાલપર્યન્ત અમેરિકામાં નિવાસ ન કરતાં ત્યાંથી અમગામી થઈને અમેરિકાના પેરૂ કેવા પીરૂ નામક પ્રદેશમાં પહોંચી ગયેના હોવા જોઈએ, એવી અનેક ઇનિહામસંશોધકોની માન્યતા છે અને એ માન્યતા બહુ અગે વારતરિક પણ છે એ વાર્તા હવે પછીના અમેરિકામાના હિન્દુ ઉપનિવેશવિષયક વૃત્તાન્તના વાચનથી નિર્વિવાદ આપણા જાણવામાં આવી જાય તેમ છે

૧૨ અમેરિકા, પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તર દિશામાંના અમેરિકા ખડ ધન વન કિંવા નિમિડ અરણ્યવડે જ બ્રાહ્મ હતો, એમને કે, ત્યાં માનવવસતી જેવી કોઈ વસ્તુ નામમાત્રને માટે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ ન હોતી પરંતુ અખ્યઅમેરિકા તથા દક્ષિણઅમેરિકાની સ્થિતિ એ સ્થિતિથી સર્વથા બિન્ન પ્રકારની હતી, એટલે કે અખ્યઅમેરિકા તથા દક્ષિણઅમેરિકામાં પ્રાચીન નગરો ડુર્ગો સેતુઓ સરોવરો જલપ્રવાહો કિંવા પાટો તથા માર્ગો આદિકેના અનેક અવશેષો ઓરન હુઓલ્ટ આદિક પ્રવાસીઓ તથા અન્યાન્ય ઇતિહાસસંશોધકોના પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેલા હોવાથી અને એ અવશેષોની સખ્યા અતિશય વિશાળ હોવાથી એ સર્વ વિશાળસખ્ય અવશેષોના ચોજે એ ખડમાં પ્રાચીન કાળમાં અત્યંત સુસભ્ય તથા સુમસ્કૃત લોકો વસતા હતા એ વાર્તા સર્વથા નિસરણ તથા નિરપવાદ સ્વરૂપમાં મિદ્ધ તથા નિશ્ચિત થઈ ગયેલી છે વિશેષ આશ્ચર્યનો વિષય તો વળી એ છે કે એ અવશેષોમાની શિલ્પકળાનો ભારતીય હિન્દુશિલ્પપદ્ધતિ સાથે એટલી અનુપનીય સીમા પર્યન્ત ધનિષ્ઠ સામ્યસંબધ દષ્ટિગોચર થયા કરે છે તેમ જ

પ્રાચીન અમેરિકાવાસી માનવસમાજના આચારવિચાર તથા ધાર્મિક માન્યતાઓમા પણ ભારતીય હિન્દુ આચારવિચાર તથા હિન્દુ ધાર્મિક માન્યતાઓની સમતા એટલા તો વિપુલ પરિમાણમા દેખાયા કરે છે. જે સામ્યને કલ્પનાતીત સામ્ય તરીકે જ ઓળખી તથા ઓળખાવી શકાય તેમ છે અર્થાત્ એ સામ્યની અદ્વિત્યસ્વરૂપ કલ્પના અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓથી કરી શકાય એટલામાટે અમે એ સામ્યના કેટલાક ઉદાહરણોના પ્રક્ટીકરણને અહીં આવશ્યક માનીએ છીએ.

(૧) ભારતવાસી હિન્દુઓ જેવી રીતે ધરિત્રીમાતા કિંવા જુમાતાને એક દેવી કિંવા દેવતા તરીકે માન્યા કરે છે તેવી જ રીતે પ્રાચીન અમેરિકાવાસી મનુષ્યો પણ પૃથ્વીમાતાને એક પૂજ્ય દેવતા તરીકે જ માનતા તથા પૂજતા હતા, (૨) વેદાનુયાયી હિન્દુઓ, બૌદ્ધ હિન્દુઓ તથા રાજસ્થાનવાસી મારુ લોકો અનુક્રમે શ્રીકૃષ્ણ, ધ્રુવ ભગવાન તથા અંબજયપાલ આદિકના પાપાણાકિત ચરણચિહ્નોની પૂજા કરતા રહે છે તેવી જ રીતે મેક્સિકન લોકો પણ પોતાની પૂજ્ય વિભૂતિઓના પાપાણુપરના પદચિહ્નોને નિઃતર પૂજતા હતા, (૩) મહાશ્વકાશમા, રાહુ તથા કેતુ અનુક્રમે ચંદ્ર તથા સૂર્યને અસતા રહે છે અને તેના ચોગે જ મહાશ્વની ધમ્ના ઘટતી હોય છ એ આપણી મહાશ્વવિષયક હિન્દુ ભારતીય માન્યતા જેવી જ પ્રાચીન અમેરિકાનાઓની મહાશ્વવિષયક માન્યતા હોઇને તેમના રાહુકેતુને તેમણે 'માનિ-ઓયો' નામથી અપકૃત કરેલા હતા કે જે નામ અત્યારે પણ આપણા જોવામા આવી શકે છે. (૪) અહીં ભારત-વર્ષમાના હિન્દુ દેવ મહાદેવ તથા હિન્દુ દેવી દક્ષી માતાના કંક્રદેશમા જેની રીતે સર્પોને અનકારરૂપે વીંટાળીને દેવાધિદેવ મહાદેવ તથા કાલી માતાના ચિત્રોને અકિત કરવામા આવે છે તેવી જ રીતે પ્રાચીન અમેરિકનોના ધર્મસંસ્થાપકોના ચિત્રોમા પણ તેમના કંકની આસપાસ સર્પોને વીંટાળવાનો પરિપાઠ દૃષ્ટિગોચર થતો રહે છે.

(૫) હિન્દુસમાજ પ્રમાણે 'ગજવદન' ગણેશમૂર્તિની પૂજાની પ્રથા મેક્સિસન માનવસમાજમા પણ વિદ્યમાન હોવાથી-ત્યાની એ ગણેશ-પૂજાવિષયક પ્રથાનું નિરીક્ષણ કરીને ઍગન હુબોલ્ટ નામક પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીએ એના સંજ્ઞામા પોતાનો જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે એ હતો કે "આ મેક્સિસન ગજવદનરેવ સપૂર્ણ પરિમાણ કિવા સપૂર્ણ સ્વરૂપમા હિન્દુઓના ગણેશ જેવો જ દેખાતો હોવાથી એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક સામ્યનો મેક્સિસન માનવસમાજમા સર્વથા 'કાકતાલીય ન્યાય' થી અચાનક આવિર્ભાવ થઇ ગયો હોય, એમ તો કદાપિ માની શકાય તેમ નથી, " * (૬) જનપ્રત્યયવિષયક જેવી માન્યતા ભારતીય હિન્દુસમાજમા વિદ્યમાન છે તેવી જ માન્યતા અમેરિકામા પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે (૭) પૃથ્વી માતા એક પ્રયત્ન દૂર્મ (કાચમા) ના પૃથ્વેશમા વિરાજેની હાઇને તે દૂર્મ નામક પૃથ્વીધર પ્રાણી સમુદ્રની સપાટી ઉપર તથા કરે છે અને જ્યારે તે કાચમા દૂર્મી જાય છે ત્યારે જનપ્રત્યયની ઘટના ઘટતી રહે છે, એ આપણા ભારતીય હિન્દુઓની જનપ્રત્યયવિષયક માન્યતા અમેરિકાના રૅડ ઈન્ડિયન નામક આદિમ નિવાસી માનવસમાજમા પણ એ જ સ્વરૂપમા અત્યારની વટિકા પર્યન્ત વિદ્યમાન તથા વર્તમાન છે (૮) અર્થે કિવા નાગદેવતાની પૂજાવિષયક પ્રથા કેવળ હિન્દુ તથા પ્રાચીન અમેરિકાનિવાસી માનવસમાજમા જ નહિ, કિન્તુ ઈન્ડિયન, સીરિયન, ગ્રીક, ચીની તથા સ્પાનિશીયન આદિક સમસ્ત પૌરસ્ત્ય તથા પાશ્ચાત્ય લોકોના પુરાણમથોમા પણ વર્ણવાયેલી મળી આવે છે, એટલે એ નામપૂજાની પ્રથાને જે વિશ્વમાન્ય પ્રથા તરીકે ઓળખવામા આવે, તો તેથી લેશમાત્ર પણ અસંતોષિત કિંવા અતિશયોચિત થવાનો સંભવ છે જ નહિ હિન્દુઓ પ્રમાણે અમેરિકાના પ્રાચીન નિવાસીઓ

* " It presents some remarkable and apparently not accidental resemblance with the Hindoos' Ganesh "

Baron Humboldt.

પણ પૂર્વજ-મ તથા પુનર્જ-મને માનતા હતા. પ્રાચીન અમેરિકા-વાસીઓની વસ્તુપરિધાનપદ્ધતિ પણ પ્રાચીન હિન્દુઓ જેની જ હોઈને તેઓ ચરણોના રક્ષણમાટે હિન્દુઓ પ્રમાણે ચર્મ પાદુકાઓનો જ ઉપયોગ કરતા હતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસ-અંશોધકોના કથન અનુસાર તેમની સ્ત્રીઓની વસ્તુપરિધાનપદ્ધતિ તો તતોતત ભારતીય હિન્દુ સ્ત્રીઓની વસ્તુપરિધાનપદ્ધતિની તાદસ્ય પ્રતિમા જ હતી. દક્ષિણઅમેરિકામાં એ માનવનિવાસનો આરંભ ક્યારે ને કઈ વેળાએ થયો હતો, એનો અત્યાર સુધી યથાપિ નિષ્પાત્મક નિર્ણય તો નથી જ કરી શકાયો; તથાપિ સાની એ માનવવસતીનો કાળ તે ભગવાન શ્રી રામચંદ્રની કાર્યકીર્તિના સમય પછીનો જ કોઈ નિકટવર્તી કાળ હોવો જોઈએ, એમ સામાન્યતઃ માની શકાય છે; કાગ્ય કે, ઉત્તરભાગત પ્રમાણે જ અમેરિકાના આદિમ નિવાસી લોકોનો એ કોઈ મોટામાં મોટો ઉત્પત્તિ હોય તો તે કેવળ રામલીલાનો જ ઉત્સવ છે અને એ ઉત્સવ તેમના અમેરિકાનિવાસના આરંભને નિર્નિવાદ રામોત્તરકાલિક તરીકે જ ઓળખાવી રહ્યો છે વળી એ ત્યાના એ પ્રાચીન કિંદા આદિમ નિવાસીઓ પોતાના એ ઉત્પત્તિને 'રામ-સિત્વા' નામથી ઓળખાવે છે અને રામ પોતે સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય હોઈને તેની માતાનું નામ કૈાશસ્થા હતું અને તેની પત્નીનું નામ સીતા હતું, એવી રીતે જ પેરુવિયન લોકો પોતાના એ ઉપાસ્ય દેવ તથા તેની માતા તેમ જ પત્નીનો પગિયવ કરાવના રહે છે આમાના 'રામસિત્વા' એ સમામાન્ત નામમાનો 'સિત્વા' શબ્દ 'સીતા' શબ્દનો અપભ્રંશ છે, એ તો કોઈ પણ મામાન્ય-શુદ્ધિ મનુષ્ય જાણી તથા સમજી શકે તેમ છે અર્થાત્ પ્રાચીન અમેરિકન લોકોના આવા પ્રકારના સમસ્ત ધાર્મિક તથા સામાજિક આદિ વિષયોમાં ભારતીય હિન્દુઓના ધાર્મિક તથા સામાજિક વિષયોના અતિશય અદ્યુત તથા અકલ્પનીય સીમા પર્યન્તના સામાન્ય અધિકારને બાપેલો જોઈને સર વિવિધ જોન્સ જેવા પ્રાચીન

ઇતિહાસસંશોધકોના આશ્ચર્યનો અવધિ જ થઈ ગયો હતો અને પ્રાચીન પેશ્વિયન લોકોનું આદિનિવાસભૂમિ ભારતભૂમિ કેવા ભારત વર્ષમાં જ હોવું જોઈએ એવો તેમનો નિઃસંશય તથા નિરપવાદ દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો (જુઓ Asiatic Researches Vol I, page 426)

સમસ્ત માનવજાતિની અને તેમ નહિ તો નિદાન આર્ય-જાતિના મનુષ્યો કેવા હિન્દુઓની આદિનિવાસભૂમિ ભારતવર્ષમાં જ હોઈને ભારતવર્ષમાંથી જ હિન્દુઓએ વિશ્વના કિન્ન કિન્ન દેશોમાં જઈને પોતાના અસંખ્ય ઉપનિવેશોની સ્થાપનાઓ કરી હતી એવા પ્રકારની ઉપપત્તિના પુરસ્કર્તાઓએ પોતાની એ ઉપપત્તિના સમર્થનાર્થ જે જે પ્રમાણોને અત્યાર સુધીમાં આપણા સમક્ષ ઉપરિચત કરી બતાવ્યા છે તે પ્રમાણોના નિષ્કર્ષોનો જ અમેએ પ્રસ્તુત પ્રકરણના અત્યાર સુધીના ભાગમાં પ્રકાશ કરી બતાવ્યો છે, અને જો આપણા ભારતવર્ષની પ્રાચીન પૌરાણિક પરંપરા પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તે આપણી પૌરાણિક પરંપરા એ જ ઉપપત્તિને અધિક પરિભાષ્યમાં અનુસરનારી તથા પુષ્ટ કરનારી તરીકે જ આપણને દેખાતી રહે છે ‘ મનુસ્મૃતિ ના દ્વિતીય અધ્યાયના ૨૦ માં શ્લોકમાં મનુ ભગવાને જે ‘ પૃથ્વીમાના સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના સદાચારના પાઠો ભારતખંડમાના બ્રાહ્મણો પાસેથી ભણી લેવાના ’ એવા પ્રકારની પોતાની આદ્ય સત્ત્વગાવી દીધી છે તે આદ્ય જે વેળાએ જગત્માના સર્વ દેશોમાં આનુરંભવં વિશિષ્ટ નિદાન ચાતુર્યવર્ધ્ય વ્યવસ્થાને માનનારો-સમાજ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે સમયને અનુનક્ષીને જ મંભગાવેલી છે પૃથ્વીના દૂર દૂરના દેશોમાં પ્રસરેલી શતાવધિ ક્ષત્રિય માનવજાતિયોનો બ્રાહ્મણો સથેનો સબ્ધ ટૂંકી ગયો હતો તે દૂરદેશવાસિની ક્ષત્રિયજાતિયોના સદાચાર તથા ધર્માચાર આદિકનો પણ લોપ થઈ ગયો હતો અને તે સર્વ ક્ષત્રિયજાતિયો પોતાના પ્રાચીનતમ ભારતીય આર્યધર્મ કેવા વેદિક ધર્મથી બહુધા

વચિતા યર્ધ ગર્ધ હતી. અર્થાત્ સમસ્ત પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની યર્ધ ગયેલી હોવા છતાં તે દ્વરદેશવાસિની વૈદિકધર્મવિહીના ક્ષત્રિય-જાતિયોમાં પણ ‘આર્ય’ ભાષા બોલનારા કેટલાક મનુષ્યો અવશિષ્ટ રહી ગયા હતા; અન્ય ભારતીયો ભાષા પણ મેલેમલોની જ બોલવા લાગ્યા હતા અને તેમનું બહુધા ‘દસ્તુ’ ના સ્વરૂપમાં જ પરિવર્તન યર્ધ ગયું હતું, એવો આપણા ધર્મશાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે. “એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથકારે પારસીક, ચવન, રોમન તથા બર્બર એ ચાર ભાષાઓને મુખ્ય આર્યોતર કિંવા અનાર્ય ભાષાઓ તરીકે ઓળખાવેલી છે એ ચારમાંની પ્રથમ ત્રણ ભાષાઓનાં નામ ફારસી, ગ્રીક તથા લૅટિન કિંવા લાતિન છે; પરંતુ જોને એ ગ્રંથકારે ‘બર્બર’ નામથી ઓળખાવેલી છે તે ભાષા કઈ છે અને અત્યારે કયા નામથી ઓળખાય છે, એ વાતો અઘાપિ કોઈ ઇતિહાસમશોધકના જાણવામાં આવી શકી નથી;” એ વિધાન ભારતીય પુરાતત્ત્વવિશારદ કોલ્બુક નામક પાશ્ચાત્ય પડિતનું છે, અને તેમના એ વિધાનમાં વાસ્તવિકતાના વિશેષ અંશો રહેલા છે. ‘મનુસ્મૃતિ’ ના દશમ અધ્યાયમાં; ‘મહા-ભારતા’ ન્તર્ગત અનુશાસનપર્વના ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં અને ‘હરિવંશ’માં આવા પ્રકારની દેશાન્તરભ્રષ્ટા ક્ષત્રિયજાતિયોનો નામ-નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ પૌંડ્રક, ચૌંડ્ર, દ્રવિડ, કાંબોજ, ચવન, શક, પારદ, પલ્લવ, ચીન, કિરાત, દરદ, ખશ, કચિન્દ, પુલિન્દ, ઉશીનર, કૉલિસર્પ, માહિઝક, એકલ, લાટ, કોન્વશિર, શૉંડિક, દર્વ, ચ્યાર, શર્વર, બર્બર, ગાંધાર, તુષાર, કંક, આન્દ્ર, મદ્રક, રમક તથા કેરલ આદિક લગભગ ૩૨ થી ૩૩ પરદેશીયતાના પરિણામે આચારબ્રજ ગયેલી ‘આર્ય’ ક્ષત્રિયજાતિયોના ઉદ્દેષે આપણા ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં કરાયેલા છે. ‘વિષ્ણુપુરાણ’માં તો વળી હુણુ આદિક છતર જાતિયોનો પણ એ જાતિયોમાં જ સમાવેશ કરીને એવી એકન્દર ૨૦૦ જાતિયોની વિશાળ સૂચી આપી દેવાયેલી છે. સૂર્યવંશી સગર રાજાએ પોતાના જન્મદાતા પિતા આદુકના વૈરના

પ્રતિતોધાર્થે હૃદયવશના મનુષ્યોનો સામુદાયિક સ્વરૂપમા સંદાર કરી નાખ્યો હતો અને રાક, ચવન, કાબોજ, પારદ તથા પદ્મવ નામક લોકોના હાર ઉપર પણ એના જ પ્રકારનો અચ્ચ પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો, પન્નુ તેમણે યથાસન્ય વશિષ્ઠ ઋષિના સરજીને સ્વીકારી લેવાની દક્ષતા દર્શાવતા વશિષ્ઠ ઋષિની આગ્રાથી સગર રાજાએ તેમને વેદાધ્યયન તથા વપરૂકાર ન કરવાની આજ્ઞામહિત જીવતા જવા દીધા હતા, એ કથા વિસ્તારપૂર્વક 'વિષ્ણુપુરાણ'મા વર્ણવાયલી છે એ જ પ્રમાણે સગર રાજાએ ચવનોને ચિરોમુકન કરાવી નાખવાની, રાકોને અર્ધે ચિરોમુકન કરાવવાની, પાગ્દોને શિગરના સમસ્ત કેશકલાપને કદાપિ ન કદાવતા જતા પ્રમાણે સદા સર્વદા અખડ રાખવાની અને પદ્મવોને નિગ્તર દાદી રાખવાની આજ્ઞા સમજાવી દીધી હતી, એટલુ જ નહિ પણ એ આજ્ઞાઓ મળ્યાની આશેના સમુદાયમાથી એ મમસ્ત જાતિયોના લોકોનો સામ્યત બદલ્યો કરી દીધો હતો, એ કથામાગ 'વિષ્ણુપુરાણ'મા સવિસ્તર વર્ણવાયેલા છે ઉપર્યુક્ત આતમ પાત્ર જાતિયોમા કૌલિસર્પ, આદિપ, દર્વ, ચોલ તથા કેરવ એ અન્ય પાત્ર જાતિયોનો સમાવેશ કરીને એ જ કથાને 'હરિવશ'મા પણ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામા આવી છે આ ઉપર્યુક્ત ઇતર જાતિયો તે અત્યારની કઈ જાતિયો હોવી જોઈએ, એ જાતિયોના અર્વાચીન વશજો કોણ છે અને એ જાતિયોના લોકો લક્ષ્મીવર્ષમાથી પ્રમાણ કરીને પૃથ્વીના કરા કથા દેશોમા જઈને વસ્યા હતા ઇત્યાદિ વિષયો કિવા પ્રશ્નોના સનવમા અનેક વિદ્વાનોએ અનેક પ્રકારના તર્ક કરેલા છે, પરન્તુ તેમનામાના કોઈ પણ પુરુષથી એ સર્વ જાતિયોનો સર્વમાન્વ સ્વરૂપમા નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી શકાયો નથી ચવન (ચીક), પન્નવી (પદનવી ભાષા બોલનાર મીઠી લોકો), કાબોજ (કાબોજિયાનિવાસી લોકો), અનચીન (ચીન દેશવાસી લોકો) આદિક અમુક જાતિયોના વસનીઆનોનો જ નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી શકાયો છે ભારતીય હિન્દુઓના આચીન પૂર્વજો સમસ્ત

પૃથ્વીના સ્થૂળ ભૌગોલિક યાનને તે અવસ્થા ધરાવતા હતા એ વાર્તા તેમના ગ્રંથોમાંના ભૌગોલિક વિધાનો દ્વારા તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે આપણા ગ્રંથોમાંનું 'સત્તદ્વીપા ચસુન્ધરા' એ વચન વિશ્વવિખ્યાત છે અને એ દ્વીપગણકમાં જંબુ, પ્લક્ષ, પુષ્કર, કૌટ્ય, શાક, ગાંભલિ તથા દ્વૈષ નામક સપ્ત દ્વીપોનો સમાવેશ થયેલો છે આ સ્થાનમાં 'દ્વીપ' નો અર્થ કુચ્છભૂમિ, જનવેશિત ભૂમિ કિંવા એટ નથી થતો, કિન્તુ અગ્રેજી ભાષામાં જે અર્થને દર્શાવવામાં તેમ જ આપણી ગુજરાતી ભાષા, મરાઠી ભાષા તેમ જ ભારતવર્ષની બહુધા સંસ્કૃતભાષાજન્ય આધુનિક પ્રચલિત અન્ય સર્વ ભાષાઓમાં 'ખડ' સંબંધે યોજવામાં આવે છે તે 'ખડ' ના અર્થમાં જ અહીં 'દ્વીપ' શબ્દ યોજાયેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતખંડ, યુરોપખંડ ઇત્યાદિ આપણા ભારતવર્ષ નામક દેશ જંબુદ્વીપનો એક ક્ષુદ્ર ભાગ છે, એમ જે ભારતવર્ષના મખધમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેથી એ જ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે કે ભારતવર્ષ જેવો મહાવિશાળ દેશ જેના એક બહુનિભાગરૂપ હોય તે 'ખડ'ની બૃહત્તા કિંવા વિશાળતા અવસ્થા કેવળનાનીત જ હોવી જોઈએ આપણા હિન્દુ પુરાણોમાં એ સાતે દ્વીપોના અત્યંત વિસ્તૃત વર્ણનો કરાવના છે, છતાં પણ તે વર્ણનોના યોગે એ દ્વીપો અથવા ખડો કયા છે અને તેમની સીમાઓ કયાથી કયા સુધી વિસ્તરેલી છે એ ગ્રંથનો નિર્વિવાદ મત્ત તથા સર્વમાન્ય નિર્ણય અઘાપિ કોઈમી નથી જ કરી શકાતો યદ્યપિ આ ગ્રંથના સંપ્રદાયમાં અનેક તર્ક તથા વિતર્ક ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તે તર્કો અઘાપિ તર્કોના સ્વરૂપમાં જ અટવાયા કરે છે, તેમનામાં નિશ્ચયનું સ્વરૂપ ધારણ નથી કરી શકાયું પૃથ્વીની આધુનિક પરિચિત્તિ કિંવા અત્યારે અવસ્થાનો જે ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તે ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા એશિયા—યુરોપ આસ્ટ્રેલેશિયા અને દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશ એ સાત ખડો થઈ શકે તેમ છે એશિયા તથા યુરોપની

ભિન્નતા લૌગીકિક નથી, કિન્તુ ભાષાત્મક તથા વર્ણાત્મક-
 દષ્ટિયુક્ત છે એટલામાટે અહીં એ ઉલ્લેખની એકતાને જ સ્વીકાર-
 વામાં આવી છે. હવે અત્યારના આ સાત ખંડોને જ ઉપયુક્ત
 પ્રાચીનનામધારી સમ દીપો તરીકે જોળખાવવામાં આવ્યા છે કિંવા
 એ દીપો અત્યંત પ્રાચીન હોઈને જલપ્રલયના પ્રસંગે તેમનામાંના
 અમુક દીપો જલનિમજ્જિત થઈ ગયેલા તેમ જ અમુક દીપોનાં
 રૂપાન્તરો થઈ ગયેલાં હોઈને અત્યારના આ ખંડોનું સર્વથા નવીન
 નિર્માણ થયેલું છે; એ પ્રજ્ઞતા નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય માટેનાં અત્યારે
 તો આપણા સમક્ષ જેવાં જોઈએ તેવાં કથાં ય સાધનો વિદ્યમાન નથી,
 અને તેથી હાલ તરત તો એ સમદીપવિષયક નિર્ણયની ચર્ચામાં
 આપણાથી અધિક અમગામી થઈ શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ન હોવાથી
 આ ચર્ચાના આટલા વિસ્તારને જ અમારે અનિચ્છાપૂર્વક પર્ણાત્મક
 લખીને અન્ય વિષયની ચર્ચા પ્રતિ લક્ષ આપવું પડે છે. અસ્તુ.

હવે માનવજાતિ, કિંવા નિદાન આર્થ માનવવંશનો આદિ-
 નિવાસ ભરતખંડમાં ન હોતો, કિન્તુ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં જ હતો, એ
 ઉપપત્તિના પુરસ્કારકોના વિધાનને જ આપણે સર્વથા સત્ય વિધાન
 તરીકે સ્વીકારી લઈએ અથવા તો આર્થજાતિનો આદિ ઉત્તરધ્રુવનિ-
 વાસવિષયક મિદ્ધાન્ત જ સર્વથા સિદ્ધ થઈ જાય, તો પણ ભારતવાસી
 હિન્દુઓના ઇતર સુસભ્ય રાષ્ટ્રો સાથેના પ્રાચીનકાળથી ચાલતા
 આવતા નિકટ સંબંધની ઘટનાને તો અનેક નિઃઅશય, નિર્વિવાદ તથા
 અર્વમાન્ય પ્રમાણોદ્ધાર તત્કાળ મિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. મુદાસ
 નામક ભારતીય આર્થ કિંવા હિન્દુ સંપ્રદાયે સમસ્ત વિશ્વ એટલે
 કે આ વિશ્વમાંના સમસ્ત દેશોને જીતી લીધા હતા, એવા આશયનો
 ઉદ્દેશ્ય 'એતરેય બ્રાહ્મણ' માં આપણા જોવામાં આવી શકે છે.
 'ત્રિપ્થા: સમુદ્રે ચા દ્વીપા આસન્ પુરુરવા' એવું એક વચન
 'મહાભારત' ના આદિપર્વમાં વિદ્યમાન છે, એટલે એ વચનના
 આધારે કેટલાક વિદ્વાનોએ એવું અનુમાન કરેલું છે કે: રાજા પુરુરવો

અધિકાર સમુદ્રમાના ત્રયોદશ દ્વીપોમા વિસ્તરેલો હતો ” એ જ પ્રમાણે સગર તથા તેના સાઠ હજાર યુગોની કથાનો કર્નલ ટૉમ્ મહાશયે પોતાના લખેલા ‘રાજસ્થાનના ઇતિહાસ’ નામક ગ્રંથના પ્રથમ પુસ્તકના ૬૦૨ પૃષ્ઠમા એવા પ્રકારનો અર્થ કરી બતાવ્યો છે કે “ સગર નામક રાજાનો સમુદ્ર ઉપર પણ અધિકાર હોઈને તેના નાવિકાની સંખ્યા સાઠ હજારની હતી ” હવે અહીં કોઈ પણ મનુષ્ય એવી શકાને ઘડ્યારી શકે તેમ છે કે : “ આના અત્યંત પુરાતન કાળમા જેમના બગથી સમસ્ત પૃથ્વીને છતી શકાય તેટલી વિશાળ સંખ્યામા સૈનિકોને એ રાજા કયાથીને કેવી રીતે મેળવી શક્યો હતો ? ” ભારતીય યુદ્ધમા ગયેલા માનવમહાત્મ અને ત્યાર પછી અલ્પ સમયમા જ ભરતખંડમાથી ભારતખાલ દૂર દૂરના પ્રદેશોમા સ્થાપી નિનાસ કરવામાટે આલ્યા ગયેલા લોકોની લક્ષાવધિ પર્યંત પહોંચી ગયેલી સંખ્યા આદિકોના જો વિચાર કરવામા આવે તો ભારતીય યુદ્ધકાળથી પૂર્વે ભરતખંડની માનવવમતી અતિશય હિંસાળ હતી, એવું અનુમાન બહુધા નિશ્ચયના રૂપમા જ આપણાથી કરી શકાય તેમ છે (બ્રિટિશ જનરલ મર હૅમિલ્ટને રૂમો જાપાનીસ યુદ્ધનું અત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરીને તે યુદ્ધવિષયક જે કેટલાક ટિપ્પણીને એક પુસ્તકના રૂપમા પ્રકટ કરેલા છે, તે ટિપ્પણ્યગ્રંથમા તે મહાશયે એક સ્થળે એ ટિપ્પણ્ય આપેલું છે કે “ ઉત્તર હિન્દુસ્થાન તથા નેપાન આદિક પ્રદેશોમા લડાયક જાતિના વિપુલસંખ્ય તથા ચોગ્યતાધારક રણયોધ મનુષ્યો વિઘમાન હોઈને જો તેમને સુદૃઢ સેનાપતિના નેતૃત્વ તમે રણબૃમિમાં મોકલવામા આવે, તો તેઓ યુરોપમાની કૃત્રિમ સમાજજીવ્યવસ્થાના આગારને તેના મૂલ (પાયા) પર્યંત હચમચાવી નાખવાના મપૂર્ણ બળને ધગવનારા યદ્ય પડે એ વાર્તા સર્વથા નિર્વિવાદ છે । ” * ‘કોટેમ્પરરી રિવ્યુ’ (“ Cont-

* “ There is material in North of India and in Nepal sufficient and fit, under good leadership to shake the

mporary Review ") નામક માસિક પત્રના ઇ. સ. ૧૮૮૮ના જૂન માસના અંકમાં મિસ્ટર ટાઉનસેંડ નામક એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને એ જ વિષયપર લેખ લખ્યો છે તે અભિપ્રાય દર્શાવે છે તે અભિપ્રાય તો વળી એના કરતાં ય અધિક તીવ્ર તથા સ્પષ્ટનર છે. " પ્રશિયામાંની કૃત્રિમ સૈનિક શિક્ષણપદ્ધતિને જો હિન્દુસ્થાનમાં પણ પ્રચલિત કરી દેવામાં આવે, તો હીપો તથા સ્થાનિક સૈન્યોને વર્જ્ય કરતાં ત્યાં પચીસ લાખ સૈનિકોની નિર્ભર દહાપમાન રહેનારી સેના તૈયાર થઇ જાય તેમ છે અને તે શિક્ષણશાળામાં પ્રતિવર્ષ આઠ લાખ નવીન વિદ્યાર્થીઓ સૈનિક શિક્ષણની પ્રાપ્તિ માટે આવ્યા કરશે; " એમ દર્શાવીને જે ટાઉનસેંડે મિસ્મરસ્ટ્રીય ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે એ છે કે : " અર્થાત્ એ સૈન્યના બળથી કેવળ એશિયાખંડને જ નહિ, કિન્તુ સમસ્ત વિશ્વને પણ પરાજિત કરી શકાય એવું એ ભારતીય સૈન્ય એ શિક્ષણના યોગે નિર્માણ થઇ શકે તેમ છે ! " અત્યારના અશક્ત, દીન, દીન તથા લપકર પરાધીનતાના બંધનમાં જકડાયેલા ભારતીય હિન્દુઓની રણસમાધિવિષયક ચોખ્ખતા જ્યારે આટલી સીમા પર્યંત અન્ય જનોના જોવામાં આવી શકે છે ત્યારે પ્રાચીનકાલિન અત્યંત વિશાળ લોકવસતીના ક્ષાત્રધર્મ-પ્રધાન સમયમાં ભારતવાસી હિન્દુ ક્ષત્રિયો જો સમસ્ત વિશ્વને પરાજિત કરવાની પર્વાસ યોગ્યતા ધરાવતા હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું છે જ શું અને હોય પણ શું શકે તેમ છે વાર ? અસ્તુ

હવે એ અભિપ્રાયની કાળને ત્યજીને કિંવા એ અભિપ્રાયની કાળની સીમામાંથી કિંચિદ્ બહિર્ગત થઇને આપણે કાષ્ઠક આ તર્કની કાળમાં આવી લાગીએ એટલે પંડીની નામક ઓક ઇતિહાસકારના કથનદ્વારા એ વાર્તા આપણા જણવામાં આવી શકે છે કે એક સમય એવો પણ હતો કે જે સમયમાં ઠરાન દેશની ત્રણચતુર્થાથ

artificial society of Europe to its foundation" Sir Ian Hamiltoln, *Scrap Book on the Russo-Japanese War*; page 107

ગેટલી ભૂમિ ભારતવાસી ક્ષત્રિય રાજ્યકર્તાઓના અધિકારમાં હતી. ધરાનદિશનો મામાન્યતઃ જેને ગૃહદ કહી શકાય તેટલો ભૂમિભાગ માસિડોનિયન લોકોએ ભારતીય હિન્દુઓને આપી દીધો હતો, એ વાર્તાને સ્ફુળો જેવા ઇતિહાસકેષ્ઠક પણ પ્રાંજલતાપૂર્વક વ્યક્ત કરી દીધી છે. અફઘાનિસ્થાનમાંના ગજની નામક નગરને ગજસિંહ નામક એક ભારતવાસી યાદવવંશી રાજાએ જ વસાવ્યું હતું એ વાર્તાની વાસ્તવિકતા એ નગરના નામમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. જેમબમીરના યાદવવંશી ક્ષત્રિય કિંવા રાજપૂત રાજ્યકર્તાઓની ખ્યાલો કિંવા કથાઓમાં એ વાર્તાનો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે: “ ભારતીય સુદની ધૈર્યમ ઘટના ઘટી ગયા પછી ભારતવાસી યાદવવંશના ક્ષત્રિયો પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા હતા અને તેમણે ગજનીથી આરંભીને સુમરકન્દ પર્યંત પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી હતી; પરંતુ ત્યાર પછી ઈસ્લામનો જન્મ થતાં ઇસ્લામના ધર્માન્વ અનુયાયી એટલે કે પોતાને મુસ્લિમ, મુસલમાન કિંવા હરિયામી આદિક નામોથી ઓળખાવનારા આતંતરાપી લોકોની ધર્માન્વતામયી ધૂમશક્તિનો ત્યા આગંલ થઈ જવાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા સિંધુ નદીની આ બાજુના પ્રદેશમાં આવ્યા આવ્યા હતા અને એ મ્યાનમાં તેમણે પોતાના સ્થાયી નિવાસની વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. એવાકના વર્તમાન રાજવંશ અથવા એવાકના મહારાણાઓના મુક્તપુરુષ બાપ્પા રાવજે ચિત્તોડમાં પોતાના રાજવંશની સત્તાને સ્થાપી દીધા પછી ખુરાસાનમાં જન્મીને ત્યાં પણ પોતાના રાજ્યને આપી દીધું હતું. અર્થાત્ હસ્તિનામ નામક મજહબની સ્થાપનાના મુખ્યની લગભગમાં અફઘાનીમ્યાન, ઈરાન તથા મધ્ય એશિયામાં ભારતવાસી ક્ષત્રિયજાતિનાં હિન્દુરાજ્યો અવરમ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, એ પ્રમાણેની પોતાની માન્યતાને કર્નૅલ ટાડ મહારાજે પોતાના ‘ રાજસ્થાનના ઇતિહાસ ’ના દ્વિતીય પુસ્તકના ૨૨૨ થી ૨૩૧ મુદ્દાનાં પૃષ્ઠોમાં વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવી છે.

સેત્યુક્તસનો પ્રતિનિધિ મેત્રાસ્થનીસ ઝૅટિઓકસ તથા યથે-
 નિશિયસનો પ્રતિનિધિ ડિમેકસ અને દ્વિતીય દ્વારમીનો પ્રતિનિધિ
 ખસિલિસ એ સર્વ વિદેશવામી, રાજપ્રતિનિધિયો. (વધીએ કિંવા
 એસચીઓ) મગધરાજ ચન્દ્રગુપ્ત તથા તેના પુત્ર કિંવા ઉત્તરાધિ-
 કારી અમૃતઘટની રાજમહામાં આગ્યા હતા. ઇ. સ. થી પૂર્વે ૨૧૦ ની
 લગભગના સમયમાં ઝૅટિઓકસ (ધિ એટ) નામક વિદેશી રાજ્ય-
 કર્તાએ ભારતીય મુલગસેન નામક હિન્દુ રાજા સાથે સંશોગસંધિ
 કર્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી એ ઉભય રાજ્યકર્તાઓનો પારસ્પરિક
 અસંતોષ થઈ જવાની ઘટના ઘટી હતી અને તેના પરિણામે અંતે
 મુલગસેને ઝૅટિઓકસનો યુદ્ધમાં પરાજય કરીને સંદાર પશ્ચ કરી નાખ્યો
 હતો, એ ઘટનાનો કર્નાલ દ્વાર મહાદાયના 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'ના
 નામક ગ્રંથના દ્વિતીય પુસ્તકના ૨૩૦ મા પૃષ્ઠમાં ઉલ્લેખ કરાયેલો
 છે. સેત્યુક્ત નામક ગ્રીક રાજાએ તો પોતાની કન્યાને હિન્દુ
 સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તનાં ચરણોમાં સમર્પી દીધી હતી; ગ્રીસમાંથી એ
 રાજકન્યા સાથે અનેક રૂપસુંદરી તથા નવયુવતી દાસીઓ પણ
 ભારતવર્ષમાં આવી હતી અને તે સમયથી યવનજાતિની દાસીઓને
 અંતઃપુરમાં રાખવાની પ્રથાનો ભારતીય હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓએ આરંભ
 કરી દીધો હતો. એ યવનજાતિની દાસીઓને તેમનાં મૂલ્ય આપીને
 પણ લાવવામાં આવતી હતી તેમ જ ખંડણીતરીકે પણ સ્વીકારવામાં
 આવતી હતી. એ યવનજાતિની યુનાનદેસવાસિની યુવતી દામીઓ
 હિન્દુ રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં રહીને તેમની સર્વ પ્રકારની સેવાઓ
 કરતી હતી. ઇરાનના 'અર્ષદિવ' ઉપનામથી ઓળખાતા મહાકવિ-
 રાણા નૌશીરવાન નામક સમ્રાટે પણ પોતાની રાજકુમારીનો ચિત્તોડના
 મહારાણા સાથે લગ્નસંબંધ કરાવી દીધો હતો. ભારતવર્ષના માસવ-
 દેશની ઉજ્જયિની નામક રાજધાનીના અધીશ્વર હિન્દુ રાજાનો
 ઝોગસ્ટ્ર નામક વિદેશી સમ્રાટ આઘે પત્રવ્યવહારવિષયક ધનિષ્ઠ
 સંબંધ હતો, એ વાતની જરિટ નામક ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં

ઉલ્લેખ કરેલો છે. ભરતખંડમાંથી આવેલા રાજપ્રતિનિધિયો એ ઝોંગટમ નામક મહાટ્ટને સામોત્ર નામક સ્થાનમાં મળ્યા હતા અને તેમણે પોતાના ભારતીય હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓ તરફથી હત્તી, મુકનાદિ તથા ફીર માણિક્ય આદિ વસ્તુઓ તેને નજરાણા તરફ આપી હતી. એ કિષ્કંધ ભારતવર્ષમાંથી આર પ્રતિનિધિયો કલ્પાડિયમ્ નામક વિદેશી રાજ્યકર્તાની રાજમલામાં એક વાર આવ્યા હતા, એ વાર્તાનો રહીની નામક અંધકાર પોતાના અંધમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ભારતીય રાજપ્રતિનિધિયોદ્વારા જ રહીનીને લંકા નામક દેશની માહિતી મળી હતી અને તે જતાંતને તેણે પોતાના અંધમાં ક્ષિપિબદ્ધ કરી દીધો હતો. દ્રુહાન તથા ઝોંગટનિયમ પાયમ નામક રોમન સમ્રાટોની રાજસભાઓના પણુ એવી જ રીતે એ વાર હિન્દુસ્થાનમાંથી હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓના રાજપ્રતિનિધિયો પધાર્યા હતા અને રોમ તથા ભરતખંડનો આવા પ્રકારનો પારસ્પરિક રાજનૈતિક મંબંધ ઇ. સ. ૫૩૦ પર્વન્ત અમંટ ચાલતો રહ્યો હતો. ત્રિશિષુ ભારતમાં ઇ. સ. ૫૫૦ પૂર્વે પંચમ રાનાર્જિદમાં (એટલે કે આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે) પાંડવ નામક ગજવંશના રાજ્યની સ્થાપના થઇ હતી અને ત્યાર પછી ઢેટલાંદ વર્ષ વીતી ગયા હોં એ પાંડવ રાજ્યનો એક રાજપ્રતિનિધિ ઝોંગટમ નામક રોમન સમ્રાટની રાજસભામાં આવેલો હોવાથી સીરિયા નામક સ્થાનમાં એ ઉભયના મંમેલનની ઘટના ધરી હતી, એવો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો નામક અંધકારના અંધમાં કરાયેલો છે. એ ત્રિશિષુ ભારતીય રાજપ્રતિનિધિ આથે એક બ્રાહ્મણ પણુ એથેન્સમાં ગયો હતો અને ત્યાં કોઇ વિશિષ્ટ કારણુવશાત તે બ્રાહ્મણે પ્રત્યક્ષિન અગ્નિની ગગનગામિની જ્વાલામાં પ્રવેશીને પોતાના દેહને બગ્નીબ્દત કરી નાખ્યો હતો, એટલે એ ઘટનાના સાક્ષાત્કારથી ઓક લોકોના આશ્ચર્યનો સ્વાભાવિક જ અવધિ થઇ ગયો હતો. સીરિયાના રાજ ઝોંગટોક્સ, ઈજિપ્તના રાજ ટોલમી ક્લિડેલ્ડામ, મેમ્ફિસના રાજ ઝોંગટોનમ ગાનેટસ, કેરિનીના

રાજ્ય મગમ અને એપિરમના ગામ હિન્દી એન્ડર્સને એના મી
 રાજ્યોના નામે હિન્દુ મઝાટ અરોમના શિનાવેઓમાં આવેલા છે
 ભારતીય યુદ્ધની ઘોઘતમ ધગના ધગી નવા પછી ભરતખડમ
 કતિયુગનો આરભ ચર્તા ભરતખડની માર્વાત્રિક ટ્રિવા માર્વપક્ષી
 અખડ અધોગતિ કિવા અવનતિનો જ કમ ચારી રહેલો હતો છતાં
 પણ ભરતખડના સંબંધમાં ભરતખડથી બાલ્યગમતમાના પ્રદેશમાં
 એ પ્રકારની પૂજ્યભાવના, આદરશુદ્ધિ તથા મહારણ બીતિનો કમ
 દીર્ઘકાલપર્યન્ત ચાલતો રહ્યો હતો હિન્દુભાગતના અધ પાતના
 અવસરમાં બ અમન્યેન્દ (એનેકર્જેન્દ ધિ મટ) ના ભારતવર્ષ પરના
 આક્રમણના સમયપર્યન્ત ભારતીય હિન્દુ ક્ષત્રિયોએ અને વિદેશી
 દોકોના આક્રમણોને પ્રચડ સૌર્યપૂર્વક નિષ્ફળ ગી નાખ્યા હતા અને
 જાણે પણ વિદેશી રાજ્યની પોતાના દેશમાં આપના ચલા દીધી ન હતી
 એમિરામિત નામક રાણીના રાજત્વકાળમાં અમીરિયા નામક આખ્રા
 ન્યની વૈભવશાનિતા તથા વિજયશાનિતા ઉત્પન્નની અતિમ સીમા-
 પર્યન્ત જ્યાં પહોંચેની હોષને એ મહત્વાકાંક્ષિણી મહાગણીએ નહુ તથુ
 વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાલવધિનો યુદ્ધની પ્રચડ નેચાગીઓમાં ભયકર ભોગ
 આપ્યા પછી ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ થયું હતું એ આક્રમણની
 વેળાએ તેના મૈન્યમાં નહુ તાખ પલાતિ મનિકો તથા પાય તાખ
 અન્ધારોહી મૈનિકો હતા એ હજાર નોકોઓ હતી અને તે ઉપરાંત
 અનેક કૃત્રિમ હસ્તીઓને પણ જીટોના પુત્રભાગમાં ચળવીને તેણે
 પોતાની માથે લઈ લીધા હતા એવા ઉલ્લેખો પણ આપાપને મળી
 આવે છે પરંતુ તે મદાધા મહારાજીના એ મહાપ્રચડ મૈન્યનો
 ભારતીય ક્ષત્રિય મહારણ્યર મહારથી ચોદાઓના રણકૌશલ્યયુક્ત
 નિર્ભય સૌર્યના પ્રતાપે એટલી સીમાપર્યન્ત ભારતવર્ષની રણભૂમિમાં
 મહાર થઈ ગયો હતો કે તેના એ પ્રચડ મૈન્યનો એકત્રીયાશ જેટલો
 ભોગ પણ ભાગ્યે જ સજીવન અવશ્યામ પોતાના દેશના દર્શન
 કરવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો કેવલક ઇતિહાસલેખકોને

ઉલ્લેખોને જો મત્ત માનવામાં આવે તો એ મંત્રામમાં જ વિગિ-
ગીયુ સેગિરામિમ રાણીને પોતાનો ભારતીય વીરનરોના શત્રુથી
દેહાંત થઈ ગયો હતો અને ભારતવિજયવિષયક તેની મહત્વાકાંક્ષાનો પણ
તેના પોતાના પ્રાચીનત્ત માથે શરૂ થત અન્ત થઈ ગયો હતો ! મહાન
અમલદાર સાથેના મંત્રામમાં ભારતીય હિન્દુ ક્ષત્રિયોએ પોતાની પરા-
ક્રમશીલતાનો કેટલી ગીમા પર્વન્ત પ્રચંડ પરિચય કરાવ્યો હતો અને
આંતે પારસ્પરિક કુસંપ નથા બંધુદ્વેષ આદિક આબ્યંતર શત્રુઓના
પંજમાં મપડાઈ જવાથી જ ભારતવર્ષમાં વિદેશી તથા વિધર્મી આક્ર-
મણકારોની મત્તાનો કિલ્લો કેવા મંચોમાં થઈ શક્યો હતો, એ વિષય
અનઃપૂર્વ એક અનંત પ્રકરણમાં પર્ણિત પરિમાણમાં ચર્ચાઈ ગયેલો
હોવાથી એ વિષયની પુનરુક્તિની અહીં અમોને કોઈ પણ પ્રકારની આજ-
શ્યકતા નથી દેખાતી અતુ ત્યારે હવે આપણે ભારતવાસી હિન્દુઓ-
તિની પ્રાચીનનમ સંસ્કૃત ભાષા તથા પ્રાચીન ' દેવનાગરી ' લિપિ તેમ
જ હિન્દુઓના અનુનર્વ ગૌરવપરિચાયક વિશાળતમ સંસ્કૃત સારસ્વત
(વાદ્યમય કિંવા માહિત્ય)ની દિરખ્યગર્ભતા કિંવા સર્વશ્રેષ્ઠતાની સમીક્ષાના
સંકાર્પમાં અગ્રગામી થઈ જઈએ એ જ વિશેષ ઉત્તમ છે; કારણ કે, આ
વિશ્વમાંના કોઈ પણ નુમન્ય તથા ઉન્નતિશીલ રાષ્ટ્રની મન્યતાવિષયક
ઉત્તતિ તથા સર્વશ્રેષ્ઠતાનો નિશ્ચય સર્વથી પ્રથમ તે રાષ્ટ્રની ભાષા, તે
રાષ્ટ્રની લિપિ કિંવા વર્ણમાલા તથા તે રાષ્ટ્રના નાનાવિધ સાહિત્યના
થયેલા વિકાસદારા જ કરી શકાય છે એટલે ભારતવાસી હિન્દુઓની
દિરખ્યગર્ભતાનાં આદિપરિચાયકસ્વરૂપ એ સાધનોની સમીક્ષાની અહીં
સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા ધોય, એ વાર્તા સર્વથા સ્વાભાવિક છે.

પ્રકરણ ૮ મું

સ રકૃત ભાષા, લિપિ તથા માહિત્ય

આ સુવિદ્યાના મુદ્દિમાન કોષ પછી જન્મન ક્રિયા અમમ્ય લોકોની જીવનપ્રણાલીના દૃષ્ટિપાત મળતા જે પરિસ્થિતિ અર્થથી પ્રથમ આપણા જ્ઞેવમા આવી શકે છે તે પરિસ્થિતિ એ હોય છે કે ભાષાનો આગળમાનિ ઉપર એ જન્મન ક્રિયા અમમ્ય માનવ મમાજમા જ થતો રહે જ ભાષામાના નિર્મલિન્ન ધ્વનિયોના લિન્નલિન્ન ચિહ્નોને પીને તેની નિપિનુ નિમાયુ થતા મૂઢી વચ્ચે એ ચિહ્નોના 'લિપિ' નામ વિમાસની નિમાયુ ક્રિયામા રીનનિ દૃષ્ટિથી જ્ઞેતા દીધા ગીની જવાની આવશ્યકતા અર્થથી અનિવર્ય હોય છે અને એ મળી ગીની જતા જ્યારે જ્ઞનિર્ગર્ક અક્ષરભિક લિપિ ક્રિયા વર્ણમાનાનુ અતિમ તથા નિમ્યાત્મક અપરિવર્તનીય નિર્માણુ થઈ જાય છે ત્યારે એવા પ્રકારની નિપિને ધરાવનાર માનવ મ માજને સરકૃતિની ઉચ્ચતમ પડવી ઉપર આગીન ક્રિયા વિરાજમાન થયેના મુમમ્ય માનવમમાજ તરીકે સ્વીકારવામા આવે છે અને એ કોષ પછી માનવમમાજની મારકૃતિ પરીમાની પદ્ધતિ સત્ય ઉત્તમ તથા મમાજ્યુ છે એમા કોષ પછી પ્રકારનો મશય છે જ નહિ અસ્તુ એ ભાષા તથા લિપિના દીધા મય પ્રચારના યોગે ધીમે ધીમે તે ભાષાધારક તેમ જ લિપિધારક માનવમમાજમા માગન્વત, વાડમય ક્રિયા માહિત્યના નિર્માણુનુ વાપર પણ થતા મડે છે અમવા થતુ રહે છે મારાથ કે કોષ પા રાખી મમૃતિ મૌદિક વેલવશીલતા તથા મહત્તા આદિકના અતિમ પરિણામ ક્રિયા અતિમ અગ્રપ વિષય નિલયના જે કે દ પા ઉત્કૃષ્ટ માધનો આ મસારમા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તે ત કોષ પછી મળનાં રાતાના ભાષા લિપિ તથા વિરોધ માહિત્યરના ક્રિયા મારમવન નિર્માણુ આદિક સાધનો જ હોય છે કારણ કે કોષ પછી રાખી

વિદ્યતા, શુદ્ધિમતા કિંવા દક્ષતા, મંસ્કૃતિ, વિદ્યા, કલા તથા નાના-
વિધ (ધાર્મિક, નૈતિક, આમાનૃતિક તથા રાજનૈતિક આદિક)
મુદારણુઓના ઉલ્લેખો ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં તે ગ્રંથના વાક્યમય
કિંવા ગ્રંથભંડારમાં અવરય. ન્યૂન કિંવા અધિક પરિમાણમાં
કસાયલા હોય છે; કેાઇ પણ ગ્રંથનું વાક્યમય તે ગ્રંથનાં ચોતાનાં
શુદ્ધિવૈભવ તથા મનોરમતા આદિકનું એક સ્પષ્ટ તથા નિર્માન્ત
ચિત્ર જ હોય છે અને તે ગ્રંથના ઉચ્ચાર, આચાર તથા વિચાર
આદિકનો પણ તે ગ્રંથના માહિત્યમાં દર્પણમાં દેખાતા આપણા
ચોતાના મુખ પ્રમાણે અત્યંત સ્પષ્ટ તથા નિર્મલ સ્વરૂપમાં આપણને
સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે. આ મમન્ત કારણથી જ મમાજસામ-
વેત્તાઓ તથા ઇતિહાસકારો કેાઇ પણ એક વિશિષ્ટ ગ્રંથની ઉત્તમ
કિંવા અધ્યમ સ્થિતિ તથા તે ગ્રંથની મંસ્કૃતિની પદવી તથા તેના
સ્વરૂપનો નિર્ણય કરતી વેળાયે તે ગ્રંથનાં ભાષા, લિપિ તથા સાહિત્ય
આદિક સાધનોનો જ સર્વથી પ્રથમ વિચાર કરતા રહે છે. ભારતીય
હિન્દુઓની સંસ્કૃત ભાષા, ભારતીય હિન્દુઓની દેવનાગરી લિપિ
અને ભારતીય હિન્દુઓનો સાહિત્યભંડાર; માત્ર એટલું જ નહિ,
પણ ભારતીય હિન્દુઓની એ પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાચીન
દેવનાગરી લિપિ તથા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમરિતામાંથી અપત્ય-
રૂપે નિર્માણ થયેલી હિન્દુસ્થાનમાંની અનેક પ્રાંતીય ભાષાઓ,
લિપિયો તથા સાહિત્યસ્રોતોની આ વિનાગ વિશ્વમાંની કેાઇ પણ
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભારતબાહ્ય ભાષા, લિપિ તથા વૈદેશિક
વાક્યમય સાથે નિષ્પક્ષપાતિની તુલના કરી જોતાં ભારતીય હિન્દુ-
ઓની ભાષા, લિપિ તથા સાહિત્યવિષયક નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠતા કિંવા
હિરણ્યગર્ભતાનો સંતોષદાયક માક્ષાત્કાર અન.પૂર્વ અનેક દેશી તથા
વિદેશી વિચારશીલ વિદ્વાન પુરુષોને યદ્ય ચૂકયો છે, અત્યારે પણ
થતો રહે છે અને સંભવતઃ ભવિષ્યમાં પણ અપરિમિત કાલપર્યન્ત
થતો રહેવાનો છે.

અસ્ફૂટભાષાલિપિ પાશ્ચાત્ય પડિતોના મહાગ્રન્થા અર વિધિયમ
 જોન્સ નામક પાશ્ચાત્ય પડિત મહાશય ધૌદિક કુશામતા તથા
 મર્મશતા આદિક ગુણોની વિશેષતાના મરજુથી અગ્રમુખ્ય પાશ્ચાત્ય
 પડિત તરીકેની પોતાની ખ્યાલિને મર્વન વિસ્તારી ગયા છે અને
 તેથી સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યવિષયક તેઓ શ્રીમાનતા
 અભિપ્રાયો અત્યાર મુધી પણ આદરણીય તથા અખડનીય સર્વમાન્ય
 અભિપ્રાયો તરીકે સ્વીકારાય છે એ સગ વિધિયમ જોન્સ મહાશયે
 પોતાના 'એશિયાટિક રિમિનિમ' નામક ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના
 ૮૨૨ મા પૃષ્ઠમા આપણી પ્રાચીનનમ અસ્ફૂટ ભાષાની અનોકિ
 શ્રેષ્ઠતા તથા વિગિષ્ટતાના સબધમા જે તૌતનિક ઉલ્લેખ શ્રેણો છે
 તે એ છે કે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ અસ્ફૂટ તથા અસ્ફૂત
 ભાષાની મટતા આશ્ચર્યકારિણી હોઈને તેની ગમતા શ્રીભાષા ગ્રંથો
 અધિમ્નર પારપૂર્ણ છે અને તેની શ્રદ્ધાપત્તિ હૈદિન ભાષાની
 શ્રદ્ધાપત્તિ કરતા ૫ વિશાગતર છે માન એવું જ નહિ પણ
 સંસ્કૃત ભાષામા જે અદિતીય સુસસ્કૃતતા મર્વન વિશમાન દેખાયા
 કરે છે તે સુમસ્કૃતતાનો શ્રી તથા હૈદિન એ ઉભય પ્રાચીન ભાષા
 એમા મ્યા ૫ અશમાન પણ આપણા જોવામા નથી આવી
 શકતો * એ જ પાશ્ચાત્ય પડિત પોતાના એ જ ગ્રંથના પ્રથમ
 ભાગના ૨૬૦ મા પૃષ્ઠમા વળી એ ઉલ્લેખ પણ કરેને છે કે
 'સંસ્કૃત ભાષામાની દીર્ઘસમાનો જેટલા દીર્ઘસમાસો આ જગત-
 માની અન્ય કોઇ પણ ભાષામા મન્તિત્વ નથી ધરવતા કારણ કે,
 સંસ્કૃત ભાષામા કેટલેક સ્થાને ૧૫ અક્ષરોની દીર્ઘતમ મખ્યાને
 ધરાવનાગ મમાસો પણ મારા જોવ મા આવેન છે।' * એડિન્બરો

* More perfect than the Greek, more copious
 than the Latin and more exquisitely refined than
 either *

રિયુ' નામક માસિક પત્રના ૩૩ મા વર્ષના ૪૩ મા પૃષ્ઠમાં અનેક ભાષાકોવિદ પ્રોફેસર ઓપ્ નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતે સંસ્કૃત ભાષાની અત્યૌકિક શબ્દસંપત્તિ તથા સુંદરતાના મુબંધમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને લિપિબદ્ધ કરી બતાવ્યો છે કે: " ગ્રીક તથા લૅટિન ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષા અધિક પરિપૂર્ણ તથા શબ્દસંપન્ન હોઈને એ ઉભય ભાષાઓ કરતાં સંસ્કૃત ભાષામાં સૌન્દર્ય તથા વકરૂત્વનો ભંડાર પશુ અતિશય અધિક પરિમાણમાં ભરેલો છે । " પોતાના ' ભાષાવિજ્ઞાન ' (' Science of Language ') નામક ગ્રંથના ૨૦૩ પૃષ્ઠમાં અધ્યાપક મેકેન્ડ્રસ મહાશયે પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને પ્રકાશિત કરી દીધો છે કે: " સંસ્કૃત સર્વ ભાષાઓની ભાષા (Language of Languages) છે ! જ્યોતિર્વેતાઓનો જે મુબંધ ગણિત સાથે હોય છે તે અરુચિ તેવા જ પ્રકારનો સંસ્કૃત ભાષાનો ભાષાશાસ્ત્ર સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ જડાયેલો છે, એ વિધાન અક્ષરશઃ સત્ય તથા નિર્વિવાદ છે । " ઉપર જે અનેક ભાષાકોવિદ ઓપ્ નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતના અભિપ્રાયને ઉદ્કૃત કરવામાં આવ્યો છે તે ઓપ્ મહાશયે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં સંસ્કૃત તથા ઇતર આર્યભાષાઓના ગુણનાત્મક વ્યાકરણના વિષયને અર્થતો એક ગ્રંથ સમ્યો હતો તે સમયથી જ પાશ્ચાત્યોના તૌલનિક ભાષાશાસ્ત્રનું નિર્માણ થયેલું હોવાથી યૂરોપીયોને સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય થવાથી જ એ તૌલનિક ભાષાશાસ્ત્રનો જન્મ થયો હતો, એ વાતને સર વિલિયમ હુન્ટર મહાશયે પોતાના લખેલા ' ઍન્જેલીઅર ઓફ ઇન્ડિયા ' નામક ગ્રંથના ૨૬૪ મા પૃષ્ઠમાં પ્રાંગ્ણનાથી સ્વીકારેલી છે અને એ વાતે અક્ષરશઃ સત્ય તથા યથાર્થ છે ' ઐતિહાસિક શોધ ' (' Historical Researches ') નામક ગ્રંથના દ્વિતીય પુસ્તકનાં ૧૦૬ તથા ૧૧૦ મા પૃષ્ઠમાં પ્રોફેસર હીરન નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતે સંસ્કૃત ભાષાની શ્રેષ્ઠતાને જે શબ્દોદ્ધાર સ્વીકારેલી છે તે શબ્દોએ કે

ભાષામાના એક વસ્તુવાચક અનેક શબ્દોના અનિત્યતા યોગે જ મૌન્ય, વિવિધતા, સૌષ્ઠ્ય તથા ઓજસ્વિતાનો આવિર્ભાવ થતો રહે છે એ વાતો માધ્યાહ્ન મૂર્ચા મમાન સ્પષ્ટ હોવાથી બે કોષ પશુ ભાષામાં એક વસ્તુવાચક અનેક શબ્દોને બન્યે અધિક શબ્દ જ અનિત્ય ધરાવતો હોત તો તે ભાષામા કાવ્ય, વક્રૃત, વાક્ય તથા શુદ્ધિવિધાન એમાની ઝઘ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહી શકી હોત વાઙ ? " (જુઓ મિ-નકુન હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ " (અગ્રેષ્ઠ). ૧૬૫ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૬૧) સુવિખ્યાત જર્મન પદ્ધતિ શ્લેષ્ઠ મહાશયે સંસ્કૃત ભાષાની મરશ્ચિતાને નીકળના જે પ્રાજ્ઞતાપૂર્ણ ઉદ્દગારે પોતાના લખેલા " History of Literature " નામક ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧૦૫, ૧૦૬ તથા ૧૦૭ મા-મા ગદી બતાવ્યા છે તે ઉદ્દગારોનો મારાગ એ છે કે " સંસ્કૃત ભાષા વસ્તુત ' સુમંજસ ' તથા પરિપૂર્ણ હોઇને વર્તના, વ્યાકરણ-વિષયક નિયમ તથા શબ્દમંપત્તિ આદિક વિષયોમા શ્રીક ભાષા જેવી જ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સંસ્કૃત ભાષાની ગ્યના શ્રીક ભાષાની રચના કરતા અધિક પ્રમાણુમદ્દ હોવાથી અધિક મરન વિંવા સાહજિક છે શ્રીક ભાષાના ઘટનામૌન્ય તથા કોષ પશુ પ્રકારના અર્થને નિષ્પ્રમાદ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવવાના લેટિન ભાષાના સામર્થ્યનો સંસ્કૃત ભાષામા મંપૂર્ણ માક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાના મૂળ ધાતુ ફ્રાગ્મી તથા જર્મન ભાષામાના ધાતુઓના માદરથને ધરાવનારા હોઇને એ ઉલ્લય ભાષાઓમાના ઉત્સાહ તથા ઓજનો સંસ્કૃત ભાષામા મંપૂર્ણ પ્રમાણે જોવામા આવ્યા કરે છે શ્રીક ભાષાની શબ્દમંપત્તના, રોમન ભાષાની ગંબીરતા તથા ઓજસ્વિતા અને હિન્દુ ભાષામાની દૈવિક સ્ફૂર્તિ આદિકનો સંસ્કૃત ભાષામા એકત્ર નિવાસ થયેલો છે વ્યાકરણદષ્ટિની પ્રમાણુમદ્દ ઘટના તથા તેના પરિપૂર્ણ વિદ્યામની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની શ્રેષ્ઠતા શ્રીક તથા લેટિન

કે “ આ વિશ્વમા જે જે અત્યંત સુખન તથા મુમસ્કૃત ભાષાઓ અગ્નિત્વ ધરાવે છે તે ભાષાઓના મુદ્દાયમા સંસ્કૃત ભાષાને પણ યોગ્ય સ્થાન આપવાની બુદ્ધિમત્તા આપણે દેશાવલી જ જોઈએ તરફ કે, સંસ્કૃત ભાષાની સાહિત્યસંપત્તિ પણ અત્યંત વિશાળ હોઈને સંસ્કૃત ભાષામા રચાયેલા કાવ્યો જોઈવા મનોહર તથા સુહર છે તેનો જ સંસ્કૃત ભાષામની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યભંડાર પણ મુમપ્ત છે અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ભારતીય હિન્દુ સાહિત્યમા અત્યંત સૂક્ષ્મ તથા અમૂર્ત કંપનાઓના નિર્દર્શક સહસ્ત્રાવધિ પારિભાષિક શબ્દો પ્રસરેલા છે ” સંસ્કૃત ભાષાની લૅટિન ભાષા કરતાં ય જેટલે જાન્ય પદ્ધતિના પરિચય કરાવતા લીપેરી પાઓનિનો નામક એક પાશ્ચાત્ય પડિતે પોતાના રચેલા ગ્રંથમા એવા પ્રશ્નના ગૌરવદર્શક શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે કે “ સંસ્કૃત ભાષામા એ જ વસ્તુના નિર્દર્શક અનેક શબ્દો અસ્તિત્વ ધરાવે છે ઉદાહરણાર્થ સૂર્યના અર્થને દર્શાવનાર શબ્દો ૩૦ છે, ચંદ્રવાચક શબ્દ ૨૦ છે, શુક્રવાચક શબ્દ ૨૦ છે પાષાણવાચક શબ્દ ૬ છે, પાણીના અર્થદર્શક શબ્દ ૫ છે, કવિવાચક શબ્દ ૧૦ છે અને ગોવાચક શબ્દ ૬ છે એ પાઓનિનો મહાશયના આ વિધાનની નિમજ્જીને પાશ્ચાત્ય ભારતીય ઇતિહાસનેખક જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ્સ મહાશયે પોતાના હિન્દુભૂતિવિષયક દુરાગ્રહ તથા પોતાની હિન્દુભૂતિવિષયક કુષ્ટ અભિપ્રયોનો પોતાના ગ્રંથમાં પ્રકાશ કરી બતાવે છે, અને તે એ કે “ વસ્તુના એ વસ્તુનો દર્શક કોઈ પણ ભાષામા એ જ શબ્દ હોવા જોઈએ એક જ વસ્તુના અર્થવાચક અનેક શબ્દો કદાપિ હોવા જ ન જોઈએ અને એક વસ્તુવાચક અનેક શબ્દોની અસ્તિમાનતાને જ ભાષાના શુભ્તમ ગુણ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ ” પરંતુ મિલ્સ મહાશયના આ મનિન વિધાનના સંબંધમા પ્રોફેસર વિન્સન મહાશયે જે એક અગ્રણ્યમક ગળીર પ્રશ્નને ઉપસ્થિત કરી દીધો છે તે પ્રશ્ન એ છે કે “ કોઈ પણ ભાષામાં તે

ભાષામાંના એક વસ્તુવાચક અનેક શબ્દોના અસ્તિત્વના યોગે જ મૌન્ય, વિવિધતા, સૌક્ય તથા ઓજસ્વિતાનો આવિર્ભાવ થતો રહે છે એ વાર્તા માધ્યાહ્ન સૂર્ય મમાન સ્પષ્ટ હોવાથી જો કોઈ પણ ભાષામાં એક વસ્તુવાચક અનેક શબ્દોને બદલે અકેક શબ્દ જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોત, તો તે ભાષામાં કાવ્ય, વક્રત્વ, વાદ્યમ તથા શુદ્ધિવિશાસ એમાની કંઈ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહી શકી હોત વાઙ્મય (જુઓ મિશ્નરૂન હિન્દુસ્થાનનો ઇનિહામ " (અંગ્રેજ); ૧૬૫૫ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૮૧.) સુવિખ્યાત જર્મન પંડિત રહેતેલ મહાશયે સંસ્કૃત ભાષાની અવગ્રહતાને સ્વીકારનાં જો પ્રાંજલતાપૂર્ણ ઉદ્ગારો પોતાના લખેલા " History of Literature " નામક ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ ૧૦૫, ૧૦૬ તથા ૧૦૭ માં- માં કાઢી બતાવ્યા છે તે ઉદ્ગારોનો માર્ગશ એ છે કે " સંસ્કૃત ભાષા વસ્તુતઃ ' મુમંક્ષના ' તથા પરિપૂર્ણ હોઈને ધટના, વ્યાકરણ- વિષયક નિયમ તથા શબ્દસંપત્તિ આદિક વિષયોમા શ્રીક ભાષા જેવી જ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સંસ્કૃત ભાષાની રચના શ્રીક ભાષાની રચના કરતા અધિક પ્રમાણુબદ્દ હોવાથી અધિક મગ્ન કિંવા સાહજિક છે. શ્રીક ભાષાના ધટનામૌન્ય તથા કોઈ પણ પ્રકારના અર્થને નિપ્રમાદ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવવાના હૈંટિન ભાષાના મામર્થનો સંસ્કૃત ભાષામાં મંપૂર્ણ માહાત્કાર કરી શકાય છે એ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાના મૂળ ધાતુ ફરમી તથા જર્મન ભાષામાંના ધાતુઓના સાદરથને ધરાવનારા હોઈને એ ઉલ્લેખ ભાષાઓમાંના ઉત્પાદ તથા ઓજનો સંસ્કૃત ભાષામા મંપૂર્ણ અમાવેશ જોવામાં આવ્યા કરે છે. શ્રીક ભાષાની શબ્દમંપનતા, ફેરમન ભાષાની ગંભીરતા તથા ઓજસ્વિતા અને હિંદુ ભાષામાંની દૈવિક મૂર્તિ આદિકનો સંસ્કૃત ભાષામાં એકત્ર નિવાસ થયેલો છે. વ્યાકરણદષ્ટિની પ્રમાણુબદ્ધ ધટના તથા તેના પરિપૂર્ણ વિદ્યામની દષ્ટિથી વિચાર કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની શ્રેષ્ઠતા શ્રીક તથા હૈંટિન

ભારતીય પ્રેરના ક્રમમાં અત્યંત અધિક છે એ વાર્તા અત્યંત મિલ
 યક જાણ છે. ગ્રંથના એશિયાટિક મોસાયમીના જર્નલ "ના
 લિટીપ પુસ્તકના ૮૩૪મા પૃથ્થમા સમૂહના ભાષાની અભીક્રિયાના
 સ્વરૂપમાં દેવનામ એક પાશ્વર્ય પડિતે પોતાના એવા વિચારોને
 પ્રકટ કરી બનાવ્યા છે કે ભારતવર્ષમાં અનેક રાજકીયો તથા
 કાનપરિવર્તને થઈ ગયેલા હોવા ના પશુ સમૂહના ભાષા જેવી
 એક અતિથીય સુસંપન્ન તથા વિવિધગુણિય પ્રાચીન ભાષા
 અઘાપિ પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ તથા નુગમિત રાખી રહી છે
 યુરોપની જે સ્ટેટિન્ તથા ગ્રીક આદિ ભારતોને આપણે આ-
 સિન્ન (Classical) ક્રિયા અભિજ્ઞતા ભાષાઓ તર્કિક
 માનીએ ક્રિયા ગ્રીકનીએ પીએ તે મર્વ અભિજ્ઞતા ભાષાઓની
 ને કોઈ પણ જાનની હાથ તે તે ભારતવર્ષના હિન્દુઓની અત્યંત
 પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા જ છે અને તથી ગ્રીક ભાષામાની કેમનતા
 ક્રિયા મુદ્દતા તથા કેમન ભાષામાની એ જન્મિતાના સંસ્કૃત ભાષા
 માના જિહ્વમનો ભેદ પ્રથમ વાર જ્યાં યુરોપીયન માનવ સનાજના
 જાણવામાં આવ્યો ત્યાં યુરોપીયન દેશ દ્વારાર્થિક જ આશ્ચર્ય
 અકિત ક્રિયા વિસ્મયસ્પદિત થઈ ગયા હતા । અસ્તુ હવે
 આપણે આપણી સંસ્કૃત ક્રિયા વિવેકનાગરી વર્ણમાનાની
 પ્રેરતાના સૂક્ષ્મ વિધાનો પ્રતિ હૃદયિત ગીશુ

અત્યારે આ વિશાળ વિશ્વમાંની જે ભાષાઓને ‘ ઇન્ડિય યૂરોપીયન ’ સંસ્કારે ઓળખવામાં આવે છે તે સર્વ ‘ ઇન્ડિય યૂરોપીયન ’ ભાષાઓની આદિ જનની તે ભારતીય હિન્દુઓની પ્રાચીનનમા દેવગિગ સંસ્કૃત ભાષા જ છે. એ સંસ્કૃત ભાષામાંના મૂળ ધાતુઓ તથા તથા અન્યાન્ય શબ્દોમાંથી ‘ ઇન્ડિય યૂરોપીયન ’ ભાષાઓમાંના મૂળ ધાતુઓ તથા અન્યાન્ય શબ્દોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે; અર્થાત ‘ ઇન્ડિય યૂરોપીયન ’ ભાષાઓમાંના જે વિભાગ સર્વ ભાષાઓમાં મમાન સ્વરૂપમાં જોવામાં આવ્યા કંઈ છે તે વિભાગ તે ભાષાઓને મૂળ-સંસ્કૃત ભાષા પામેથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. ” મિચ્ઠર પોર્કોલ્ડ, ડૉક્ટર ટ્રિચર્લ્ડ તથા અધ્યાપક હીરન આદિક પાશ્ચાત્ય પંડિતોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે “ ગ્રીક ભાષા તથા ઇરાનની ‘ જેન્દ ’ નામક પ્રાચીન ભાષા એ ઉભય ભાષાઓ મૂળ ભારતીય સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, ” કારણ કે ‘ જેન્દ ’ ભાષાના કોષમાંના પ્રત્યેક શ્વ શબ્દોમાંના છથી સાત ગણ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હિંવા આવેલા છે અને એકથી દસ પર્યન્તના અંકોના પુરાતન ભાષાઓમાંના નામો પણ સંસ્કૃતોત્પન્ન જ છે, એના મંબંધમાં હવે કોઈ પણ પ્રવરનો સંશય હિંવા મતભેદ રહ્યો જ નથી એટલે આ વાતો સર્વથા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ગયેલી છે. નિમ્ન તાલ્લનિક કોષ્ટકોદ્ગાર એ વાતો આ મંથનાં પાડકા તથા પાડિકાઓ અષ્ટતર સ્વરૂપમાં બતાવી શકે તેમ છે:-

સંસ્કૃત	લૅટિન	ગ્રીક
एक	યુન	હેન
द्वि	ક	ક
त्रि	ટ્રિ	ટ્રિ
चतुर	ચ્વાટુર	તમર

પંચ	કિંચ	ચંદિ
ષષ્ઠ	સેષ્ઠ	હેષ્ઠ
સપ્ત	સેષ્ઠમ	હેષ્ઠ
અષ્ટ	આષ્ટે	આષ્ટે
નવ	નોવેમ	એનિય
દશ	ડિસેમ	ડેકા

અસંકૃત	જેન્દ	ગ્રીક (હાલિક)	લૅટિન
પ્રથમ	પ્રથેમા	પ્રોટા	પ્રાથમા
દ્વિતીય	ધિત્ય	કુટેરા	આસ્ટેરા
તૃતીય	ધિત્ય	ટ્રિટા	રશિયા
ચતુર્થ	ચુરીય	ટરટારા	કવાટા
પંચમ	પુન્ધા	પેમ્પટા	કિવંટા
ષષ્ઠ	ઠાન્વ	હેક્ટા	મેક્સ્ટા
સપ્તમ	હપ્તથ	હેપ્ટેમા	સેપ્તિમા
અષ્ટમ	અષ્ટેમા	ઓપ્ટેઆ	આષ્ટેવા
નવમ	નોમા	એનોટા	નોવા
દશમ	દશમા	ડેકાટા	ડેસિમા

એ ૧૮ પ્રમાણે એ બાળઓમાંના કેટલાકે અન્ય સબ્દો તથા તેમનાં ઉપોના મામ્મનો નીચેના કોષ્ટક હતા પાલિકા તથા પાલિકાઓને વિશે પશુઓમાં સાચાત્કાર થઈ શકે તેમ છે:—

અસંકૃત	જેન્દ	ગ્રીક	લૅટિન
તિષ્ઠામિ	હિષ્ટામિ	હિષ્ટેમિ	સ્ટે
તિષ્ઠતિ	હિષ્ટાનિ	હિષ્ટેટિ	સ્ટાટ
વદામિ	દધામિ	ડિડામિ	ડે
વદાતિ	દ્વેનિ	ડિડેટિ	ડેટ
અગ્નિમ	અદમી	એગ્નિ	એમ

અસ્તિ	અષ્ટિ	એઙિમ્	એઙ્
ભરામિ	અગમિ	દેઙે	દેઙે
ભરતિ	અર્ઙતિ	દેઙેઘ	દેઙ્
વહામિ	વઙ્ગમિ	એઙો	એઙો
સંસ્કૃત	લૅટિન	સંસ્કૃત	લૅટિન
સ્થાનુમ્	એટમ્	અંકનુમ્	અંકનુમ્
દાનમ્	ડેટમ્	સ્વનિનુમ્	મોનિનુમ્
જ્ઞાનુમ્	નોટમ્	ધમિનુમ્	લોભિનુમ્
પાતુમ્	પોટમ્	પેટુમ્	પિટમ્
પ્તુમ્	પ્રટમ્	જનિનુમ્	જેનિનુમ્

સારાંશ કે, અત્યંત પ્રાચીન કાળમા મંમારમાની મર્વ આપ્ય
અતિયો સંસ્કૃત ભાષા જ ભોવની હોવાથી અત્યારની સર્વ આપ્ય
ભાષાઓની આદિ જનની સંસ્કૃત ભાષા જ હોવી લેખએ એ વાત
મર્વ પ્રકારના અસંખ્ય પ્રમાણે વડ મિદ્દ રૂઢ ગમેલી હોઇને એ
વાર્તાને ડા બાવન્ટાઇન, પ્રો બાપ, ડુબોઇઝ, મિમ કાપેન્ટર તથ
અધ્યાપક એકમૂલર આફ્રિક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તથા સંશોધક પુરુષે
તેમ જ પાશ્ચાત્ય પંડિતા પ્રમદાઓએ એકવાક્યતાપૂર્વક માન્ય કરી
લીધી છે.

ભારતવાસી હિન્દુઓની અમાધારણ વાક્યકિત તથા આશ્ચર્ય-
કારિણી કંપનાશકિત એ ઉભયની મહાયતાથી પ્રાચીન ભારતીય
હિન્દુઓએ પોતાની એ પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાનું નિર્માણ રૂપું હતુ
અને ત્યાર પછી એ સંસ્કૃત ભાષાનો એટલી સીમા પર્યન્ત વિકાસ
કિંવા ઉત્કર્ષ થયો હતો કે ભારતીય હિન્દુઓના બુદ્ધિવલ્લવ
તથા બુદ્ધિવિલાસને તેણે એક પ્રકારની કંપનાતીન સુંદરતા તથા
પ્રતિષ્ઠાવડે વિભૂષિત કરી દીધા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મંસ્કૃત
માહિત્યમા અદિતીય સુસંપન્નતા, વ્યાપકતા તથા વિદાર્પતાનો વિશાળ

આવિર્ભાવ પણ મુખ્યતઃ એ સંસ્કૃત ભાષાની અતિશય સહાયતાના
 યોગે જ થઈ શક્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષાનાં વિકાસ તથા પરિણતિની
 ઘટના શાસ્ત્રશુદ્ધ ખાયા ઉપર પ્રમાણુજદ્દ થયેલી હોવાથી આ વિશાળ
 વિશ્વભાની કોષ પણ નવીન કિંવા પુરાતન ભાષાઓ કરતાં સંસ્કૃત
 ભાષા અધિક પરિપૂર્ણ હોઈને તેને પ્રાપ્ત થયેલી 'દ્વિવાણી,' સંતાની
 આર્યકતાનો તેણે સમસ્ત વિશ્વને પર્યાપ્ત પરિચય કરાવી દીધો છે.
 સંસ્કૃત ભાષાના આવા અદ્વિતીય તથા કલ્પનાતીત ગંભીર સુંદર
 સ્વરૂપનો આક્ષાત્કાર કરીને કેટલાક સંશયવાદી પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ એક
 અન્યમાં પોતાના એવા પ્રકારના વિવેકશુ વિચારોને પણ દર્શાવ્યા
 હતા કે: " સંસ્કૃત ભાષા કોષ પણ કાળમાં સામાન્ય લોકો દ્વારા
 બોલાતી ભાષા હતી જ નહિ; કિન્તુ અત્યારની " એસ્પરટો " ભાષા
 પ્રમાણે ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણ પંડિતોએ ઉત્પન્ન કરેલી એક
 કૃત્રિમ ભાષા હતી એમાં કોષ પણ પ્રકારનો સંશય નથી; " પરંતુ
 એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનો આ સર્વથા એક ભયંકર ભ્રમ કિંવા દુરાગ્રહ
 હોવાની ચર્ચા એ કારણથી સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સ્વર્ગીય કૃષ્ણ-
 દેશવામી પ્રચંડ પંડિત શ્રી રથામણ કૃષ્ણ વર્માએ ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં
 બર્લિનમાં જે 'પૌરુષ્ય પરિષદ' ('Oriental Congress')
 ભરવામાં આવી હતી તે પરિષદ સમક્ષ જે એક નિબંધ વાંચી
 ગંભીરપણે હતો તે નિબંધદ્વારા પાશ્ચિનિકાળમાં તથા તેથી પૂર્વે
 ભારતવર્ષમાં સંસ્કૃત ભાષા હિન્દુઓની નિત્યના વ્યવહારની સામાન્ય
 ભાષા હતી એ વાતને અનેક અખંડનીય પ્રમાણોવડે સિદ્ધ કરી
 જનારી હતી. કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો પદ્ધતિતના કારણથી સંસ્કૃત
 ભાષાને 'મૃત ભાષા' (Dead Language) તરીકે ઓળખાવ્યા
 હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક ભારતીય હિન્દુ પંડિતો
 પણ પોતાની ચિરંજીવીની ભાષાને 'મૃત ભાષા' તરીકે ઓળખા-
 વીને પોતાની 'પરબ્રહ્મનેય શુદ્ધિ' કિંવા પોતાની અંધાનુકરણ-
 ભાષાનો પરિચય કરાવતા રહે છે; પરંતુ જે વાસ્તવિકતાથી જોવામાં

આવે તો પાશ્ચાત્ય કિંવા ભારતીય પડિતમ્મન્યોના એ વિધાનમાં તથ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી. હિંદુસ્થાનમાની વર્તમાનકાલિક હિન્દી, બંગાળી, સિંધી, કુર્મી, ગુજરાતી તથા મરાઠી આદિકે ભાષાઓ સંસ્કૃત ભાષાના જ રૂપાન્તરો છે એ વાર્તાને અત્યારે આપણે કદાચિત્ વિશેષ મહત્ત્વ ન આપીએ; તો પણ પુરાતન પરંપરાના પાલક ભારતીય પડિતો કારમીરથી કન્યાકુમારી પર્યન્તના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં પારસ્પરિક સંભાષણ તથા પત્રવ્યવહાર આદિકમાં અત્યાગ્ના મમયમાં પણ કેવલ સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કરતા રહે છે, એ વાર્તા સુવિખ્યાત હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા ગ્રહેની જ નથી સંસ્કૃત ભાષાના ભારતવર્ષમાના એ તેના ચિરંજીવિત્વકલ્પ પ્રચારના મબંધમાં અધ્યાપક મેક્સમૂલર મહારાજે પોતાના ગ્રંથમાં 'India, What Can It Teach Us ?' નામક ગ્રંથમાં ૭૮ તથા ૭૯ મા પૃષ્ઠમાં પોતાના જે અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે તે અભિપ્રાય એ છે કે “ ભારતવર્ષના ભૂત તથા વર્તમાન એ ઉભય કાળોમાં પારસ્પરિક પૂર્ણ મંગલિ તથા સાતત્યનો એટલા તો વિપુલ પરિમાણમાં સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે કે તે સાક્ષાત્કાર આપણને આશ્ચર્યના વારિધિમાં નિમગ્નિત કરી નાખે છે ભારતવર્ષમાં અનેક ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક ક્રાંતિયોની ઘટનાઓ ઘટેલી હોવા છતાં અઘાપિ ભારતવર્ષમાં ત્યાના મર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિભક્ત મર્વત્ર બોલાતી જો કોઈ પણ ભાષા હોય તો તે હિન્દુઓની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત ભાષા જ છે, એમ કહેતા મારા હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંકોચ નથી થતો અત્યાગે ભારતવર્ષમાં સ્થપાયલા ખ્રિસ્તી રાજ્ય તથા ભારતવર્ષમાં થયેલા ઈંગ્લિશ વિધાના પ્રચારની વટનાને એક સો વર્ષ કરતાં ય વિશેષ સમય યદ્ ગયો છે, છતાં પણ ખ્રીશ્વર ડેટે (ટેલે) ના સમયમાં યૂરોપમાં લેટિન ભાષાનો જેટલો પ્રચાર હતો તેના કરતાં પણ અત્યાગ્ના મમયમાં ભારતવર્ષમાં

સાંસ્કૃત ભાષાને' અધિક પ્રચાર વિષયમાં છે *.

ભાષા તથા લિપિને પારસ્પરિક મળધ દેખ્યો તથા કેવા પ્રકારનો હોય છે, એ વિષયને મંદોષ ઉક્તેષ પ્રસ્તુત પ્રશ્નપત્ર પ્રારંભમાં જ કરાવ્યો છે. તથા એ વિષય ઉપર જે કાઈક વિશેષ પ્રશ્ન પાડવાની આવશ્યકતા અમોને અનિવાર્ય જણાય છે તે વિશેષ પ્રશ્ન પાડવાના કાર્યમાં જ અમો હવે ઉચ્ચત્તર યજ્ઞે છીએ આદ્યશ અથવા નભોમંડળમાં 'સુ' નામક વસ્તુનો જે કોઈ પણ નિર્દર્શક કિંવા પ્રતિનિધિ હોય તે તે 'સુ' તથા 'ય' એ એ અક્ષરોના સંયુક્ત ધ્વનિઓના સંચયમાં પણ અંતર્ગત વિના સાત્ત્વકમ મનુષ્યના મુખથી થતા ઉચ્ચાર જ છે, અને એ જ પ્રમાણે પુનરપિ એ ઉભય ધ્વનિઓના ઉચ્ચારની જે કોઈ પણ નિર્દર્શક કિંવા પ્રતિનિધિ હોય, તે તે એ 'સુ' તથા 'ય' એ ઉભય અક્ષરોની મયુક્ત સ્વરૂપમાં નિમજ્જ થયેલી આકૃતિ જ છે. આનો મહિત્તાર્થ એ જ થાય છે કે દેવ, તે દેવની મૂર્તિ અને તે મૂર્તિના ચિત્રના જે પારસ્પરિક મળધ દોષ છે તે જ પારસ્પરિક મળધ મૂળ વસ્તુ, તેના ધ્વન્યાત્મક શબ્દ તથા વર્ણાત્મક શબ્દમાં રહેલો છે ધ્વનિ તથા વર્ણ નિંવા ભાષા તથા લિપિનો વિચાર કરતા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી કંઈ નિષિ કિંવ વર્ણમાત્રા એક તથા નિર્દોષ છે.

* " Yet such is the marvellous continuity between the past and the present in India, that in spite of repeated social convulsions religious reforms and foreign invasions Sanskrit may be said to be still the only Language that is spoken over the whole extent of that vast country. Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely understood in India than Latin was in Europe at the time of Dante "

India, What Can It Teach Us ?, pp 78, 79

અને યદ્યપિ અથવા વર્ણમાના કનિષ્ઠ તથા મધ્યેષ છે, એની કોઈ પણ મામન્ય સુદ્ધિમાન મનુષ્યથી તત્કાળ આવરયઃ કંપના કરી જાય તેમ છે કોઈ પણ લિપિમા જે ગુણની મર્યાદા પ્રથમ તથા અનિવાર્ય અવશ્યકતા હોય છે તે એ ગુણ એ છે કે ભાષામા જેટલા અગ્ર ધ્વનિયો વિદ્યમાન હોય તેટલા જ અક્ષરો દિંવા વર્ણોની તે ભાષાની લિપિ કિવા વર્ણમાનામા અવશ્ય વિદ્યમાનતા હોવી જ જોઈએ અર્થાત્ આ લિપિનો મર્યાદા પ્રથમ તથા અનિવાર્ય આવશ્યક ગુણ આપણી ' દેવનાગરી ' નામક પ્રાચીન સંસ્કૃત લિપિ દિંવા વર્ણમાનામા સંપૂર્ણ પરિભાષ્ય તથા મંપૂર્ણ સ્વરૂપમા એ લિપિના જન્મમગથી જ વિદ્યમાન છે, એટલે કે, સંસ્કૃત ભાષામા સ્વરાત્મ- તથા વ્યંજનાત્મક મૂળ ધ્વનિ અનુક્રમે ૧૫ તથા ૩૬ ની સંખ્યામા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોઈને તેની ' દેવનાગરી ' લિપિમા તે ધ્વનિયોના નિર્દર્શક દિંવા પ્રતિનિધિ તરીકે તેજી જ સંખ્યામા અક્ષરો કિવા વર્ણો (સ્વરો તથા વ્યંજનો) પણ વિદ્યમાન છે એ દૃષ્ટિથી જોતા અગ્રેષ્ઠ લિપિ કિવા વર્ણમાના અત્યંત દોષયુગ્મ છે, કારણ કે, અગ્રેષ્ઠ કિવા અગ્રેષ્ઠ ભાષામા મગ્ર ધ્વનિયોની સંખ્યા ૪૩ ની તાઈને તેમના કેવળ ૨૬ વર્ણોદ્ધાર જ તે ધ્વનિયોના કાયને જેમ તેમ કરીને ચલાવી કિવા આગેપી લેવું પડે છે ! આ એક જ દોષના કારણથી યૂરોપની ભાષાઓની અગ્રેષ્ઠ તેમ જ અન્ય મૂર્ધ લિપિયોમા અન્યાન્ય દોષો પણ સ્વભાવિક જ ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ લિપિમા જે દ્વિતીય ગુણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મનાય છે તે ગુણ એ છે કે એક ધ્વનિનો દ્વંદ્વ કેવળ એક જ વર્ણ હોવો જોઈએ અને તે એક વર્ણ (અગ્ર દિંવા ચિહ્ન) નો ઉચ્ચાર પણ એક જ હોવો જોઈએ દેવનાગરી લિપિમા ' ક ' ધ્વનિનો દ્વંદ્વ કેવળ એક ' દ ' અક્ષર દિંવા વર્ણ જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને ' વ ' વર્ણ દિવા અક્ષરનો ' જ ' વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ દિંવા ઉચ્ચાર

યતો જ નથી અથવા આ દ્વિતીય ગુણની દૃષ્ટિથી એના અંગ્રેજ વર્ણમાળા કેટલી મીમા પર્વન્ત દોષયુક્ત છે એનું આપણે નિરીક્ષણ કરીશું. આંખ વિષિમા જે સર્વથી પ્રથમ દોષ આપણા જોવામાં આવી શકે છે તે દોષ એ છે કે જ્વનિના પરિમાણને એતાં એક પક્ષે અંગ્રેજ અક્ષર કિંવા વર્ણ અપૂર્ણ છે ને અન્ય પક્ષે આવશ્યકતા કરતાં અધિક છે ઉદાહરણાર્થ, અંગ્રેજ લિપિમાના ' C ' (સી) અક્ષરમાના ' અ ' જ્વનિને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય ' S ' (એસ) અક્ષરના ઉચ્ચારથી કરી શકાય છે, એ જ પ્રમાણે ' C ' અક્ષરના ' ક ' જ્વનિના કાર્યને ' K ' અક્ષર પૂરું કરતો રહે છે તેમ જ ' X ' (એક્સ) અક્ષરનો ' કમ ' જ્વનિ ' KS ' એ બે વાંચના ઉચ્ચાર હાન પ્રકાશિત થઈ જાય છે, એને આ પરિસ્થિતિના યોગે એ જ નિર્ણય ઉપર આવવું પડે છે કે અંગ્રેજ લિપિમાના ' C ' તથા ' X ' એ ઉભય અક્ષરો સર્વથા અનાવરમક કિંવા કાનૂ હાવાથી એ ઉભય અક્ષરોની વર્ણમાનામા વસ્તુતઃ કોઈ પણ પ્રકારની આવશ્યકતા છે જ નહિ અને કદાપિ હોર્ડ શકે તેમ પણ નથી । આવા અનાવરમક કિંવા કાનૂ અક્ષરો ' દેવનાગરી ' લિપિમા હતા પણ નહિ અને છે પણ નહિ, એટલે એ પરિસ્થિતિના યોગે ' દેવનાગરી ' પણ માલાની શ્રેષ્ઠતા સ્વયમેવ મિલે થઈ જાય છે વળી અંગ્રેજ લિપિમાના ' G ' અક્ષરનો ઉચ્ચાર કોઈ વાર ' ગ ' થાય છે તો કોઈ વાર ' જ ' થાય છે, એને એ અક્ષર એ જ્વનિયોનો પ્રકાશક છે, એક જ જ્વનિનો પ્રકાશ નથી એવી જ રીતે અંગ્રેજ વર્ણમાનામાના A, E, I, O તથા U એ પાંચ અક્ષરોના ઉચ્ચારના મ મધમા જે અનિયમિતતા તથા અનેકરૂપતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની તો કશી સીમા જ નથી દેખાતી, કારણ કે, અંગ્રેજ લાપાળા આદિ સ્વર A ' (એ) ના ' અ ' ' આ ' ' ઑ ' તથા ' ઔ ' આદિક અનેક પ્રકારના હ્રસ્વ તથા ઘીર્ણ ઉચ્ચારો કરવામા આવે છે અને અંગ્રેજ લાપાળા અન્ય

પોતાના એવા સ્પષ્ટ સૂત્રરૂપ અભિપ્રાયને દર્શાવી દીધો છે કેઃ
 “ અંગ્રેજી વર્ણમાલા અનાવશ્યક કિંવા નિષ્પ્રયોગ્ય અક્ષરોને
 ધરાવનારી, સંદોષ તથા અસંબદ્ધ છે.” (“ English Alphabet
 is redundant, defective and inconsistent ”) અને
 ઉપયુક્ત પરિસ્થિતિને જોતાં તેમનો એ અભિપ્રાય અક્ષરશઃ સત્ય
 છે, એમ કોઈ મણુ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ વિના કદી શક્ય તેમ છે. . .

દેવનાગરી લિપિની અર્ચત્રેહતાનો વિચાર કરતી વેળાએ ભારતીય
 આર્થજ્ઞતિ કિંવા હિન્દુજ્ઞતિને પોતાની એ લેખનકલા વિષયક
 જ્ઞાનની ક્યારે અથવા ક્યા કાળમાં પ્રાપ્તિ થયેલી હોવી જોઈએ, એ
 પ્રશ્નનો પાશ્ચાત્ય પંડિતો વારંવાર અવરુદ્ધ હોહોપોહ કરતા રહે છે.
 એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનો એક પક્ષ યુરોપીયન મુદ્રારણ્યને ઝીંકવાદ્મ-
 મનાંથી જ ઉદ્ભવેલી તરીકે માનનારો હોવાથી એ પ્રશ્નના પ્રતિપાદક
 પંડિતોનાં મન સંસ્કૃત લિપિ કિંવા વર્ણમાલાને ઝીંક સિપિથી પણ
 પૂર્વવર્તિની કિંવા પ્રાચીનતર (કિંબલુના પ્રાચીનતમ) વર્ણમાલા
 તરીકે સ્વીકારતાં અતિશય સંકોચાર્થા કરે છે; માત્ર એટલું જ નહિ,
 પણ અધ્યાપક મૅક્ઝમૂલર જેવા વિદ્વાન, . . સંસોધક તથા સમદષ્ટિ-
 પુરુષની શુદ્ધિ, પણ આ વિષયના સંબંધમાં ભ્રાંતિવશ થઈ ગયેલી.
 દેખાય છે એ વળી વિશેષ આશ્ચર્યનો વિષય છે. અર્થાત્ પોતાની એ
 જ્ઞાન શુદ્ધિના યોગે, અધ્યાપક મૅક્ઝમૂલરે પોતાના એવા ભ્રાંતિયુક્ત.
 અભિપ્રાયને બ્યક્ત કરી દીધો છે કેઃ “ ઇ. સ. થી ૩૫૦ વર્ષ
 પૂર્વે (એટલે કે આજથી ૨૩૫૦ વર્ષ જેટલા કાળથી પૂર્વવર્તી
 કાળમાં) ભારતીય હિન્દુઓ લેખનકલા વિષયક જ્ઞાન ધરાવતા જ-
 ન હોતાં ! ” જો અધ્યાપક મૅક્ઝમૂલરને બદલે અન્ય કોઈ પાશ્ચાત્ય
 પંડિતે આવાં પ્રકારની પોતાની માન્યતાને દર્શાવી હોત, તો તે
 અન્ય પુરુષની-વિદિપ્ત મનુષ્ય તરીકે જ ગણના કરી શકાય; કારણ
 કે, ગ્રેકોસેર પ્લેઝરે પોતાના ‘ Indian Literature ’ નામક-
 ગ્રંથના પાંચા પૃષ્ઠમાં પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને દર્શાવી દીધો

છે કે “ ભારતીય હિન્દુઓ અત્યંત પ્રાચીન કાળથી લેખનકલા વિષયક જ્ઞાનને ધરાવતા આવ્યા છે ” મિસ્ટ્રી ‘ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ’ નામક ગ્રંથના ૪૫ મા પૃષ્ઠમાં પ્રોફેસર વિલ્મને પણ એમ જ કહેવું છે કે “ ભારતીય હિન્દુઓનું મંસ્કૃત સાહિત્ય જોટું પ્રાચીનતમ છે તેટલી જ તેમની લેખનકલા પણ પ્રાચીનતમ છે ” પોતાના ‘ Historical Researches ’ નામક ગ્રંથના દ્વિતીય પુસ્તકના ૨૦૨ પૃષ્ઠમાં પ્રોફેસર હીરન મહારાયે પણ પોતાની એ જ માન્યતાનો પરિચય કરાવેલો છે કે. “ ભરતખંડમાં પ્રાચીન કાલમાં કેવળ શિક્ષાનેખો તથા તામ્રપટોમાં જ લેખનકલાનો ઉપયોગ કરવામાં ન હોતો આવતો; કિંતુ લોકોના નિવન્યા મામાન્ય વ્યવહારમાં પણ લેખનકલાનો પર્યાપ્ત ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો ” ડાઉન્ટ જનરેટજર્નાએ પોતાના ‘ Theogony of the Hindus ’ નામક ગ્રંથના ૨૬ મા પૃષ્ઠમાં એ વિધાન કરેલું છે કે “ ભારતીય હિન્દુઓ ઇ. સ થી ૨૮૦૦ વર્ષ જોટલા પૂર્વકાળ (આજથી ૪૮૦૦ વર્ષ જોટલા પૂર્વકાળ) થી લેખનકલાના જ્ઞાનને ધરાવતા આવેલા હોઈને તે મમયમાં પણ તેમની પાસે હસ્તલિખિત ધર્મગ્રંથો વિવિધમાન હતા ” એ જ પ્રમાણે પ્રોફેસર ગોલ્ડસ્ટેડર, પ્રો. બ્રાયલિંગ, પ્રો. બિહુટને તથા પ્રો. ફ્રાય આદિક પાશ્ચાત્ય પંડિતોની પણ એ જ માન્યતા દર્શિગોચર થતી રહે છે કે. “ વૈદિક વાદ્યમયના જે વિલામને ‘ પ્રાતિશાખ્ય ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રાતિશાખ્યના નિર્માતા પાસે અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથો વિવિધમાન હતા અને તે હોવા જ જોઈએ. ”

અધ્યાપક મેક્સમૂલર તથા તમ્મક્ષીય અન્ય પાશ્ચાત્ય પંડિતોના ઉપર્યુક વિપરીત વિધાન કિંવા નિજ પક્ષના સમર્થનનું જો કેાઇ પણ મોટામાં મોટું તથા તેમની માન્યતા અનુસાર અખંડનીય પ્રમાણ હોય, તો તે એ જ છે કે વેદોને ‘ સ્મૃતિ ’ નામથી ઓળખવામાં આવે, છે. અર્થાત્ ‘ સ્મૃ ’ ધાતુનો અર્થ ‘ માલગવું ’ થતો

હોવાથી મહિનાનું અધ્યયન દેવગ મુખથી શ્રુતિદ્વારા જ ચાલ્યા કરતું હોઇને વેદકાવિક આચારો કિંવા હિન્દુઓ લેખનકલાથી મર્યાદા અટકિવા વચિન જ હતા, એન જ તેઓ જ્યારે ને ત્યારે જણાવતા ગયા છે પરંતુ વેદોના કે-ગ 'શ્રુતિ' નામના યોગે વેદકાગમા લેખનકલાના અભાવને માની વેદાના કોટિકમને જો આપણે સ્વીકારી લઈએ, તો હિન્દુઓનાં ત્યાર પછીનાં ધર્મશાસ્ત્રો સામાન્ય 'સ્મૃતિ' નામથી ઓળખાતા હોઇને 'સ્મૃ' ધાતુનો અર્થ 'અમરણ કરવું' એવો જ થતો હોવાથી અનુનિકાવમા પણ ભાગીય હિન્દુઓની લેખનકલા અસ્તિત્વ ધરાવતી જ ન હોતી, એ માન્યતાને સ્વીકારવાનો સમય કિંવા પ્રશ્ન જ પણ સ્વાભાવિક જ ઉપસ્થિત થઈ જાય તેમ છે, પરંતુ અનુનિકાગ લેખનકલા વિષયક જ્ઞાનના સંપૂર્ણ અધિકારી તથા તથા યોગ્યક હતા એવા પ્રકારના અનેક સ્પષ્ટ તથા નિવિવાદ ઉત્કેષો સ્વયં અનુનિકાગમા જ વિદ્યમાન હોવાથી એ માન્યતાને કોઈથી પણ અન્ય તથા વાસ્તવિક માન્યતા તરીકે કદાપિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી એ માન્યતાને ન સ્વીકારી શકવાનું અન્ય કારણ એ છે કે જો લેખનશાસ્ત્રો મર્યાદા અભાવ જ હોય, તો જે વાદમય કિંવા આદિત્યને મુખોદગત કરવાનું હોય તે વાદમય પદ્યબદ્ધ હોવાની આવશ્યકતા એટલામાટે સર્વથા અનિવાર્ય હોય છે કે ગદ્યબદ્ધ અથ કરતા પદ્યબદ્ધ અંશને આ પ પરિશ્રમથી અને અન્ય કાવ્યમા જ મુખોદગત કરી શકાય છે પરંતુ અધ્યાયક મેકમુખરેજે કાગને ભાગીય સંસ્કૃત વર્ણમાળના અભાવના કારણ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે ઇસ્વી સન થી ૪૫૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વકાગમાં તો સંસ્કૃત સાહિત્યમા અનેક ગદ્યકથા લખાઈને અસ્તિત્વમા આવી ચૂક્યા હતા । તે શુ તે સર્વ ગદ્ય કથોને પણ અવધી છતિ પર્યન્ત મુખોદગત કરી લેવામાં આવતા હતા ? ખેંદી નામક જ્યોતિશશાસ્ત્રવેદાના ગણિતના યોગે એ વાની હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ગયેલી છે કે ઈ સ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે આજથી લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા ભૂમિતિશાસ્ત્ર (યુક્લિડ) એ ઉભય શાસ્ત્રો અત્યંત પ્રગતિશીલ થઈને શ્રેષ્ઠતમ પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરી રાજ્યાદિ નવાં, પ્રો. મેક્સ ડાંકર નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતે 'પણુ અધ્યાપક મેક્સ-મૂલરની આ માન્યતાનો આવાં જ અનેક કારણોથી સર્વથા અસ્વીકાર કરી બતાવ્યો છે પાશ્ચાત્ય પંડિતો આપણા પ્રાચીન 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોના કાળને ઈ. મ. થી પૂર્વે ૮૦૦ થી ૩૦૦ વર્ષની વચ્ચેનો માને છે અને એ ગ્રંથોમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ઉદ્ભવો વિષયમાં હોવાથી ઉપયુક્ત પ્રો. મેક્સ ડાંકર મહાગણે પોતાના 'History of Antiquary' નામક ગ્રંથના દ્વિતીય ખંડના પૃષ્ઠ ૧૫૬ તથા ૧૫૭ માં અધ્યાપક મેક્સમૂલરની ઉપયુક્ત માન્યતાનું એ વિધાનકાળ ખંડન કરી બતાવ્યું છે કે 'એ 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોમાં કેવળ 'રામ્યો' નો જ નહિ, કિન્તુ 'અલશે' નો ઉલ્લેખ પણ આવેલો હોવાથી 'વેદમંદિતા' ના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઈ. સ. થી ૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે જ નિર્માણ થઈ ગયા હતા અને તે ગ્રંથો 'બ્રાહ્મણ' નામક ગ્રંથોના નિર્માતાઓ મમલ વિષયમાં હતા, એમ આપણે સ્વીકારવું જ પડે છે "

એલેક્સાન્ડરની એસિયન કાંસોળના એલેક્સિન્ડર લેક્ઝર (પૌ-ત્ય વ્યાખ્યાતા) સ્વ પંડિત રયામજી કૃષ્ણ વર્મા હિન્દુસ્થાન સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે જાંડનમાં ઈ. મ. ૧૮૮૩ માં થયેલા એલેક્સિન્ડર કાંસોળના અધિવેશનમાં વિષયમાં હોઈને તેઓ શ્રીમાને તે પ્રસંગે એ વર્ણમાલા માથે મંજંધ ધરાવનારો જે વિદ્વાતપ્રત્યુ-નિમંધ વાંચી મંભળાવ્યો હતો તે નિમંધમાં અધ્યાપક મેક્સમૂલર આદિક પાશ્ચાત્ય પંડિતોના આગ્રાન્તિમૂલક તર્કોનું અત્યંત માનિ-તથા પ્રમાણપુરસ્કાર ખંડન કરીને તેઓ શ્રીમાને ભારતીય હિન્દુના વૈદિકકાળ, કિંબહુના તત્પૂર્વવર્તી કાલથી જ લેખનકલાના પર્યાપ્ત જ્ઞાનને ધરાવતા આવ્યા છે, એ વાતને નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવી હતી, એ સ્વ. પંડિત રયામજી કૃષ્ણ વર્માના નિમંધમાં ચર્ચાયેલા નિષ્કો-

મનિા મવતી પ્રથમ તથા અગ્રગણ્ય પ્રતિષ્ઠા વિષય એ છે કે વિશ્વવદ્ય તથા વિશ્વવિખ્યાત વૈષ્ણવરણુ શ્રી પાણિનિના સમયમાં તેમ જ પાણિનિના સમયથી પણ દૂરવર્તી સમયમાં ભારતવર્ષમાં મન્મૃત ભાષાના ગદ્ય સાહિત્યનું પર્ચાસ પરિમાણમાં નિર્માણ થઇ ચૂકતું હતું કિન્તુના વૈદિક વાક્યમયમાંથી જો 'ઋગ્વેદ સહિતા ને વળ્ય' શ્વમાં આવે તો વૈદિક સાહિત્યના અર્થ સર્વ ગ્રંથો ગદ્યાત્મ જ લખાયના છે, અર્થાત્ આટલા વિદ્વાજ વાક્યમયને કોઇ પણ પ્રકારના કૃત્રિમ કિવા ચિહ્નાત્મ લેખનમાધન વિના કેવી રીતે નિર્માણ કરી શકાયુ હતું તેમ જ ઉત્તમ સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત રાખી રાખાયુ હતું, એ પ્રશ્નો સમર્પક તથા મમર્થ ઉત્તરોની પ્રતીક્ષા કરી શકા છે એ ઉપરાંત યજ્ઞ તથા યાગ આદિના અવસરે આવશ્યક મનતા વેદી તથા કુડો આદિની રચનાના જે સૂક્ષ્મ નિયમો આપ રાખ્યા આવ્યા છે તે સૂક્ષ્મ નિયમોના વિધાન તથા વેદાંગત્યોતિ-ષના પરિણાનના યોગે તે કાગમાં ભૂમિતિ ગણિત તથા જયેશિ રાત્ર આદિક વિદ્યાઓ પણ એક પછી પચન્ત પહોંચી ગઇ હતી એ પરિસ્થિતિ અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે અર્થાત્ ભૂમિતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર તથા જયેશિશાસ્ત્ર આદિક ગાત્રો પણ લેખનકલાની મહાવતા વિના જ ભારતવર્ષમાં આટલી સીમા પર્યન્તની અક પનીય બર્જિત ન્યામાં કેવી રીતે આવી શકતા હતા એ વિવક્ષણુ મમત્યાનુ અધ્યાપક ઍકસ્મીન તથા તેમના મતના પ્રતિષ્ઠાદ અન્યાન્ય પાશ્વત્ય પાડિતોથી કોઇ પણ પ્રકારનું મમાધાનકાર ઉત્તર આપી શકાયુ નથી । રણુ કે એ સમસ્યાનું ઉત્તર આપી શકાય તેની વસ્તુસ્થિતિ જ નથી કાત્યાયનનું એક એવું વચન જોવામાં આવે છે કે 'યજ્ઞ પચત્યમાપણો લલચ-મહન્નાક્ષિમિ' એટલે કે 'અમુક ન્તાવેજના લેખક તથા માક્ષી જન્મે જે વેગાથે પચત્યમે પાળી ગયા હોય (અર્થાત્ મરી ગયા હોય) તે વેગાથે ." આમાં જે 'લેખક' શબ્દ આવેતો

છે તે લેખનકલાના અસ્તિત્વનો અદ્ય પરિચાયક હોવાથી એનું ખંડન કોનાથી કરી શકાય તેમ છે વાર ? એ ઉપરાંત નારદસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ તથા અન્યાન્ય અનેક સ્મૃતિગ્રંથોમાં એ જ પ્રમાણે દસ્તાવેજના ઉલ્લેખો કરાયલા છે. સૂત્રકર્તા લેખનકલાના જ્ઞાતા હતા, એ વાર્તાનો તો અર્થ અધ્યાયક મંકરભૂક્ષર મહાશયને પણ સ્વીકાર કાઢવો પડ્યો છે. પરંતુ જો વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે, તો ભારતીય હિન્દુઓની લેખનકલાની એના કરતાં ય અધિકતર પ્રાચીનતાના જોટલાં જોછએ તેટલાં પ્રમાણે અહીં આપી શકાય તેમ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ઋગ્વેદના જ એક વચનને અહીં ઉદ્કૃત કરીશું:—

“ ઉત ત્વઃ પદ્યજ્ઞ દર્શક ચાચમુત્ત ત્વઃ શૃણ્વદ્વ શૃણોત્યેનામ્ ”

ઋગ્વેદ: મંડલ ૧૦, સૂક્ત ૭૧. ૪

ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાના આ મુકતનો જે ભાવાર્થ થાય છે તે એ કે: “ એક મનુષ્ય વાણીને જોતો હોવા છતાં પણ તે વાણી તેને નથી દેખાતી, અને વાણીને સાંભળતો હોવા છતાં તે વાણી તેના માંભગવામાં નથી આવી શકતી ” (ઉદાહરણાર્થ, અમુક એક લેખને કોઈ નિરક્ષર મનુષ્ય જોતા હોવા છતાં તેના માટે તે લેખ તેની નિરક્ષરતાના યોગે અદ્ય સમાન જ થઈ પડે છે તેમ જ જો કોઈ અસા મનુષ્ય વેદવચનનું શ્રવણ કરે, તો પણ તે શ્રવણ તેના માટે તો અશ્રવણગુણ જ રહ્યા કરે છે તે એટલામાટે કે તે વેદવચનના અર્થને તેની શુદ્ધ મમજા દિવા સ્વીકારી શકતી નથી.) આમાંના ‘ વાણીના દર્શન ’ ના અર્થના દર્શક શબ્દો એ જ વાર્તાને નિદા કરી રહ્યા છે કે ભારતીય સૂક્તરચનાના કાળમાં લેખનકલા તથા ગ્રંથો એ ઉભય વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં હોવી જ નોંધએ; કારણ કે, એ ઉભય વસ્તુઓના તાત્કાલિક અસ્તિત્વ વિના આ ઋચાની માર્યકતાને કોઈથી કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. લેખનકલાવિષયક જ્ઞાનમૂર્તિના ઉદયની ઘટનાપૂર્વે ઓક લોકો કેવળ દશ હજાર (૧૦,૦૦૦) ના અંકે પર્યંતના સંખ્યાવાચક-

શબ્દોનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા; પરંતુ ' શુક્લ - ચતુર્વેદ'માં દેશ અને
 પર્યંતની સંખ્યાની ગણના તો પ્રત્યક્ષ આવેલી હોયને દશ લક્ષ, દશ
 કોટિ, કિંબદુના દશ સહસ્ર કોટિ સંખ્યા પર્યંતનાં પારિભાષિત
 નામો આપવામાં આવેલાં છે. સંખ્યાઓને આવા પ્રકારનાં નામોવડે
 અસંકૃત કરવાનું તેમ જ સંખ્યાઓને આવી રીતે ગણવાનું કાર્ય
 સંખ્યાદર્શક કિંવા સંખ્યાવાચક સિદ્ધાંતના અસ્તિત્વ વિના કદાપિ
 કરી શકાય, એ ઘટના સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે. એટલે
 એથી પણ ભારતીય લેખનકલાની અત્યંત પ્રાચીનતા સ્વયંનેવ
 સિદ્ધ થઈ જાય છે. વૈદિક વાર્ણ્યમાં ભાગ, પ્રકરણ તથા અધ્યાય
 આદિકના અર્થને દર્શાવનારા ' કાંડ ' તથા ' પટલ ' જેવા શબ્દો
 અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી એ શબ્દોને જોતાં પણ વૈદિક વાર્ણ્યને
 એથી પૂર્વે જ ગ્રંથના સ્વરૂપની એટલે કે લેખનકલાની પ્રાપ્તિ થઈ
 ચૂકેલી હતી, એ વાર્તા પર્યાપ્ત પરિમાણમાં પ્રમાણિત થઈ શકે છે.
 વળી પાણિનિના સમયમાં પણ અનેક હસ્તસિખિત ગ્રંથો ઉપલબ્ધ
 કિંવા વિદ્યમાન હોવા જ એમને એમ આપણે એ કારણથી માનવું
 પડે છે-કે જે તે સમયમાં એવી રીતે અનેક હસ્તસિખિત ગ્રંથો વિદ્યમાન
 ન હોત, તો પાણિનિથી જોતાના ' અષ્ટાધ્યાયી ' જેવા અદ્વિતીય
 તથા અસૌહિક વ્યાકરણગ્રંથની આવા પ્રકારની રચના કદાપિ કરી
 શકાત નહિ, એ વાર્તા માધ્યાહ્ન સૂર્યના પ્રકાશ સમાન સ્પષ્ટ દોષથી
 એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ અને કદાપિ દેખ
 નહિ તેમ પણ નથી. પાણિનિદ્વિત ' અષ્ટાધ્યાયી ' નામક વ્યાકરણ
 ગ્રંથમાં જ અમારા આ વિધાનની વાસ્તવિકતાનાં પ્રમાણો વિદ્યમાન
 છે; કારણ કે, ' અષ્ટાધ્યાયી ' માં ' અધિકારો ' (પ્રકરણનાં શીર્ષકો) ને
 તથા ' સરિતો ' ને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શાવેલા છે અને એ પ્રમાણે
 હારા પાણિનિયે જોતાની ' અષ્ટાધ્યાયી ' ને કેવળ મુખ્યદ્વારા જ
 ન હોતી લખાવી, કિન્તુ સ્વયં લિપિબદ્ધ કરેલી હતી, એ ઘટના જોતાની
 એને જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત ' અષ્ટાધ્યાયી ' માં ' અષ્ટ-

લ્પ્યા ' નથા ' પંચરૂપ્યા ' આદિક ધેનુઓ (ગોમાતાઓ) ના ઉત્પત્તિ પશુ કરાચી દોવાથી પાણિનિના મંથનના લોકો પોતાની જાયેના કર્ણો (કાનો) ઉપર વિશિષ્ટ ચિહ્ન તરીકે ' આઠ ' તથા ' પાંચ ' ના અ અ (આઠ) ને દાહદારા (ડામ દાને) અંકિત કરતા હતા, એ વાર્તા અત્યંત સ્પષ્ટ અવગમ્ય આપણા નેચામા આવી શકે છે ' નિષ્ક ' તથા ' રૂપ્ય ' નામક ધનમુદ્રાઓ (નાણા અથવા મિદગાઓ) ના ઉત્પત્તિ તેમ જ ' લિપિ ' તથા ' નિપિ ' એ એ શબ્દો પશુ ' અષ્ટાધ્યાયી ' મા આવેના હાવાથી પાણિનિના કાગથી દોષ પૂર્વવર્તી કાગમા પશુ ભારત-વર્ષમા લેખનજ્ઞાનો મ પૂર્ણ પ્રચાર થઈ ચૂકયો હોય, એ ધટન ના મ મધમા કાંઈ પ ! પ્રકારનો સરાય અવશિષ્ટ રહેતો જ નથી અને જી શકે તેમ છે પડુ નહિ

' ભારતીય હિન્દુઓની લિપિની શ્રીષ્ઠ લોકો મન સર્વજ્ઞ પ્રગમા વ્યા કરતા હતા " એ વાતની સ્ફૂર્ણો નામક પ્રાચીન શ્રીષ્ઠ અથકારના ગ્રંથમાના ઉલ્લેખદ્વારા આપણા જાણવામા આવી શકે છે (Strabo, Lib XV. page 499) મંગાગ્રંથનિમ નામક શ્રીષ્ઠ ઇતિહાસનેખડ પશુ એ વાર્તાને દર્શાવેલી છે કે " ભારતીય હિન્દુઓ માર્ગ (માર્ગ અર્થે કોઈ આદિક) ના અંતરને દર્શાવનામા તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રો આદિકના અંતરને પ્રદર્શિત કરવા માટે અક્ષરોનો ઉપયોગ કરતા હતા ' કટિયસ નામક ગ્રંથકારે વળી એવા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે " ભારતીય (હિન્દુ) લોકો જુહોની મુદ્રાઓ ઉપર લખતા હતા છે " નીરકસ નામક એક પ્રાચીન ગ્રંથમાકે એવું પ્રમાણ આપેલું છે કે " કાર્પોસ (૩) ને દાખી ધટિવા ઈનિ જીને ભારતીય લોકો તેની ઉપર પોતાના લેખો લખતા રહે છે અને ' Historical Researches ' ના દ્વિતીય પત્રકના ૧૦૭ માં પૃષ્ઠમા ક્રાધર પોટિનેએ જે એવા આશયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે " ખ્રીસ્તી શકના આરંભથી પૂર્વવર્તી કાગથી

જે ભાન્તવર્તમા કમથી મનાવવામા આવેના કાગળને રખવાના માધ્યમ તરીકે ભારતીય હિન્દુઓ ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે ” તે ઉલ્લેખકાગ ઉપરુમ્મ નીગમ્મ નામક અચકારના ઉલ્લેખને નૈમર્ગિક પ્રુષ્ટિ મળી જાય છે, એને ભાગીય હિન્દુઓની સંસ્કૃતિ, કિપિ કિવા ' દેવનાગરી ' નામક વર્ણુમાતાની અત્યંત પ્રાચીનતા મર્વ્યા નિમશય તથા નિર્વિવાદ મિદ્ધ યષ્ઠ જાય છે, એ કોષ પશુ મનુષ્ય ન્દી શકે તેમ છે અસ્તુ

અસ્કૃત ભાષા તથા ' દેવનાગરી ' ત્રિપિ પ્રમાણે જ સંસ્કૃત માગ્યત કિવા સાહિત્યના મળ પમા પશુ સૂચેપીયત્ કિવા પાશ્વત્ય પડિતોએ આશ્ચર્યકર્તાક આગ્પગિયામક તથા આનંદપ્રદક ઉદ્દગાગે કાઢેના છે અને હવે અહીં આપણે તેમના એ ઉદ્દગાગાનુ જ વધારાન મક્ષિપ્ત મમીલણુ કરનાનુ છે મહાશય દેવ ન મપ પાશ્વત્ય પડિતે એક સ્થળે આ વિષયપરત્વે પોતાના એવા પ્રમરના વિચારેને અન્ત કરી મતાવ્યા છે કે સંસ્કૃત ભાષામાન તત્ત્વજ્ઞાનની જુનનાના યોગે પાશ્વયેગોરમના તત્ત્વજ્ઞાનને ગદ્ધ માન કે પરમદિવસના તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે જ ઓળખી શકાય તેમ છે, તેમ જ ન્ને કેવળ ક પના તથા શુદ્ધિના ઉચ્ચતમ ઉદ્દાણની દષ્ટિથી જ જુનના કરી નેવામા આવે, તે ભારતીય હિન્દુઓની તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક મામાન્ય પનાઓ મમક્ષ રહેટોની ઉચ્ચતમ ક પનાઓ પશુ મર્વ્યા નીરસ તથા મામાન્ય ભાનવા મડિ છે અને એ પરિણામ મર્વ્યા સ્વભાવિક છે પ્રથમથી જ આપણુ મળણુ તથા ન્નેનાર્મા આવેલા અન્ય ભાષાઓના ક યો કરતા અમ્મૃત ભાનામા રચાયના કાવ્યોર્મા શુદ્ધ શુદ્ધિના વિનાસો અત્યંત અધિક પરિમાણમા દષ્ટિગોચર યતા રહે છે સંસ્કૃતભાષામા વખાયના શબ્દો તો વગા એટની મીમા પર્યાન્ત પ્રાચીન છે કે તેમના કાગનો નિર્ણય કન્ની વેગાયે લ્યોતિ શાસ્ત્રની શક્તિ પશુ સર્વથા કુકિત યષ્ઠ જાય છે ! આવા પ્રમરના આ પ્રયક સંસ્કૃત સાહિત્યભાગરના મત્ય મ્વકપનુ

ગમે તેટલું વાસ્તવિક વર્ણન કરવામાં આવે, તો પણ તે વાસ્તવિક વર્ણનમાં પણ કેટલાક લોકોને અતિશયોક્તિ તથા વધારે પડતા ધમંડોનો ભાગ થઈ જવાનો અમેને અપૂર્ણ સંભવ દેખાયા છે. પરંતુ એ સુવિશાળ સંસ્કૃત મારસ્વતભંડાર અન્ય કોઈ પણ દેશના સાહિત્યના આધાર વિના પોતાના સ્વતંત્ર તથા શ્રેષ્ઠતમ પદ ઉપ- આશ્લેષી ધમને અત્યારની ઘટિકા પર્યન્ત પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ રાખી રહ્યો છે. એ પણ વસ્તુતઃ એક અસાધારણ આશ્ચર્યનો વિષય છે, એ મર્વયા નિર્વિવાદ વાર્તા છે સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યવિષયક પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિમાટે બહુધા જીવનાન્તવ્યાપી પરિશ્રમે કરવા પડે છે; છતાં પણ સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અપૂર્ણ પ્રાગ્બનતા તો નથી જ મેળવી શકાતી. કાનૂ- કે, સંસ્કૃત વાર્ણ્યવારિધિ આપણને સર્વથા અમર્ચા તથા પારશ્વિન ક્ષિપ્રાગતમ દેખાયા કરે છે. મનુષ્ય પોતાના કલ્પનાશક્તિરૂપ અશ્વને ગમે તેટલા વેગથી દોડાવતો રહે, તો પણ તેનાથી સંસ્કૃત ભાષામાં કલ્પાયલી પુરાણ કથાઓના અમર્ચાક વિસ્તારની દેવળ સામાન્ય કલ્પના પણ જ્યાં કરી શકાય તેમ નથી; ત્યાં તેની ચદાર્થ કિંવા અપૂર્ણ કલ્પના તો તેનાથી ક્યાંથી જ કરી શકાય વા? સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનમશાસ્ત્રમાના બહુધા પ્રત્યેક ગૂઢતમ નદા- વિકટ પ્રશ્નનો અંબીગ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં ધર્મશાસ્ત્રો પણ તે જેમના કલ્પાણુમાટે રચાયા હતાં તે હિન્દુશાંતિયો જેટલા જ વિવિધસ્વરૂપી છે, એમાં નોંધ પણ પ્રકારનો સંસય છે જ નહિ, અને હોવાનો સંભવ પણ નથી.

* “ A philosophy, compared with which, in point of age, the lessons of Pythagoras are but of yesterday and in point of daring speculating Plato's boldest efforts are tame and common-place. A poetry more purely intellectual than any of those of which we had before

કાઉન્ટ નૅન્ડર્જનએ પોતાના " Theogony of the Hindus " નામક ગ્રંથના ૮૫ માં પૃથ્થા ભારતીય સંસ્કૃતિ-સ્વત (માહિત્ય) ના સંબંધમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરેલો છે કે " ભારતવર્ષનો સંસ્કૃત સારસ્વતભંડાર આપણને એવું અત્યંત પ્રાચીનકાલિક મહદ્દશાખીનો પરિચય કરાવતો રહે છે માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે જ મહદ્દશાખીનો આપણને પરિચય ગમે છે તે રાષ્ટ્ર વિદ્યાની અત્યેક વાખ્યાને હસ્તગત કિંવા અધિકૃત કરી લીધેલી હોઇને માનવ સંસ્કૃતિ કિંવા સુધારણાના દાનેદામમાં તે રાષ્ટ્રને મદદ એક પદ્ધતિની જ પ્રાપ્તિ થતી રહેવાની છે એવા પ્રકારનો આપણા હૃદયમાં નિર્ધારિત નિશ્ચય કરાવી દે છે ' અમેરિકાના સૉલ્વેન્સ મિગી નામક નગરના ' ધિ ડેલી ટ્રિબ્યૂન ' (' The Daily Tribune ') નામક દૈનિક પત્રના તા ૨૦-૨-૧૮૮૪ ના અંકમાં મિન્ડરૂ આઉન્ નામક મૌરમ લેખકે નો વર્ગી કોઇ પણ પ્રકારના મંદાય વિના પોતાના જ નમ્સત્યકપ દગ્ગતનો પ્રકાશ કરી દીધો છે તે હૃદયગત એ છે કે " વિશ્વમાના

any conception and systems of science whose antiquity baffled all power of Astronomical calculation. This literature with all its colossal proportions, which can scarcely be described without the semblance of bombast and exaggeration claimed of course a place for itself as good and it was able to stand alone. To acquire the mystery of this language is almost the labour of a life, its literature seems exhaustless. The utmost stretch of imagination can scarcely comprehend its boundless mythology. Its philosophy has touched upon every metaphysical difficulty its legislation is as varied as the cases for which it was designed."

સર્વ દેશોનાં લિન્નલિન્ન વાડ્મયો તથા ધર્મવિષયક કંપનાઓનો મૂળ ભારતીય હિન્દુ ગણના ગર્ભભાષી જ ઉદ્ભવ થયેલો હોવાથી આ વિશાળ સંસારની સમસ્ત મંસ્કૃતિયોની આદિજનની પ્રાચીન ભરત-ભૂમિ જ છે ! ” અધ્યાપક એકસ્મૃતર મહાશયે હિન્દુઓના ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે “ વિદ્યા તથા જ્ઞાનની કોઈ પણ શાખા પ્રતિ તમે દૃષ્ટિપાત કરશો; તો હિન્દુસ્થાનમાંના પ્રાચીન વાડ્મયનો તે વિદ્યા તથા જ્ઞાનની કોઈ પણ શાખા ઉપર નવીન પ્રકાશ નહિ પડ્યો હોય અને તે વાડ્મય-દ્વારા તેમનામાં નવીન ચેતન્યનો ઉદ્ભવ નહિ થયો હોય, એવી સ્થિતિ ભાગ્યે જ તમારા જોવામાં આવી શકશે, તેમાં પણ વળી વિશાળ વિશ્વમાંના લિન્નલિન્ન ધર્મો તથા પુરાણકથાઓ ઉપર સંસ્કૃત વાડ્મયનો જે પ્રકાશ પડ્યો છે તે પ્રકાશ તો વળી અત્યંત મહત્વનો હોઈને અત્યંત ઉત્તમજલ છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મથય ન જ નહિ ” જુઓ (“ India, What Can It Give to the World ? ” પૃષ્ઠ ૧૪૦) પ્રાચીન કાલમાં પણ ભારતવાસી હિન્દુઓના ગણિતશાસ્ત્રે એટલી મીમાપર્ચન્ત પૂર્ણાવધ્યાને પ્રાપ્ત કરી શીધી હતી અને તેમાં પણ વળી ન્યોતિવિષયક ગણિત તો હિન્દુઓ એટલી અકંપનીય સીમા પર્યન્ત નિષ્પ્રમાદ કરતા હતા કે સૂર્ય તથા ચંદ્રના ગમનમાર્ગો તથા ગતિ આદિકના માપનું કાર્ય તો તેમના માટે એક સામાન્યથી પણ સામાન્ય કાર્ય થઈ પડ્યું હતું. સામાન્ય જનમુદાયની ધાર્મિક કંપના અને અસ્પર્શ્ય વિદ્વજ્જનોના તત્ત્વજ્ઞાનનો અન્યાન્ય દેશોમાં બહુધા કોઈ પણ પ્રકારનો ધનિષ્ઠ પારસ્પરિક સંબંધ કિંવા સખ્યભાવ હોતો જ નથી; પરંતુ ભારતવર્ષમાંના હિન્દુ વિદ્વાનોના તત્ત્વજ્ઞાનનું સામાન્ય જનમુદાયની ધાર્મિક કંપનાઓ સાથે સંપૂર્ણ સંમેલન થઈ ગયું છે, એ ભારતીય હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનની એક અલૌકિક તથા અશ્રુતપૂર્વ વિશિષ્ટતા છે. ઈશ્વરનું એકમેવાદિતીયત્વ, સજ્જુત્વાન્કત્વ, આત્માની અમરતા અને

જીવની દર્મબદ્ધતા એ ભારતીય હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં એ ચાર મુક્ત-
તત્ત્વો છે તે જ સામાન્ય સામુદાયિક ધર્મનાં ચાર મૂલતત્ત્વો બની
ગયાં છે. જે પુનર્જન્મતત્ત્વનો મોજાસે કોઈ પણ રથજે ઉલ્લેખ
કરેલો જ નથી અને કદાચિત્ કયો હોય તો તે ઉલ્લેખ અત્યંત
અસ્પષ્ટ તથા સંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં કરેલો હોવાથી સ્પષ્ટતઃ કોઈના જોવા
દિંવા જાણુવામાં આવી શક્યો નથી તેમ જ ઈશ્વરની જે એકતા
નથા સર્વશક્તિમત્તા અનેકરૂપતાવાદી સામાન્ય મીઠા લોકો તથા
રોમન મોક્ષાઃ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મિથેષક ધર્મશાસ્ત્રધરાથી
પણ સર્વથા અચાત રહી હતી તે ઈશ્વરની એકતા તથા સર્વશક્તિ-
મત્તાનો ગંગાતીરવાસી પવિત્રાત્મા હિન્દુ ઋષિયોએ ભારતવર્ષની
સામાન્ય તથા અસામાન્ય કિંવા અગ તથા સુત સમસ્ત જનતાને
અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જ પર્ચાઈ પરિચય કરાવી દીધો હતો, એ
ઉપરાંત આ મોક્ષમાં કરેલાં પાપોની પરલોકમાં જવાનક શિક્ષા
બોગવતી પડે છે, એ પાપપરાક્રમુખતાવિષયક સિદ્ધાન્તને સામાન્ય
માનવમંડળના મનમાં દૃઢમૂલ કરી દઈને સામાન્ય જનસમુદાયની
પાપભીરુતાને પ્રેરવલિત તથા જનવસ્તુ રાખવાના કાર્યમાં વેદવ્યાસજીએ
રહેલો કરતાં અત્યંત અધિક પરિભાષુમાં વિજય મેળવી બનાવ્યો
છે. પ્રેરિસર હીરને સંસ્કૃત વાક્યમની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં એવા
શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે કે: "સંસ્કૃત સારસ્વતભંડાર શાસ્ત્રીય
વિષયના ગ્રંથો, ગદ્ય ગ્રંથો તથા પદ્ય પુસ્તકો આદિક સાહિત્યની
સર્વ શાખાઓવડે સુસંપન્ન છે, " એજ વિષયના સંબંધમાં સર
વિલિયમ્ એન્સે પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરેલો છે કે:
"હિન્દુઓના ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યની એક અથવા બે શાખાઓનું જ
સંપૂર્ણ અધ્યયન કરવું હોય, તો તે એક અથવા બે શાખાઓના
અધ્યયનકારને પણ મનુષ્યથી એક જન્મના સમસ્ત આયુષ્યમાં ય પૂર્ણ
કરી શકાય તેમ નથી; તો પછી કોઈથી સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય
વિષયક પ્રવીણતાને મેળવવાના અભિપ્રાયને તો પોતાના એક જન્મના

આમાન્યતઃ વધારેમા વધારે એક મો વર્ષાધ્યાપક અત્યંત મ્લય
 વ્યાપ્ત્યમા કયાંથી જ પૂર્ણ કરી શકાય વાત ? ” આધ્યાપક
 મંદ્રમલર મદાદયે અત્યારના ઉપન્યસ સંસ્કૃત ગ્રંથોની ગણના
 કરીને એવા શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે કે “ જે હસ્તલિખિત સંસ્કૃત
 ગ્રંથો અત્યાર મુદ્રીમાં ઉપન્યસ થયેલા છે તે સંસ્કૃત ગ્રંથોની
 મંજ્યા દશ મહસની છે અને તેમાં બિન્ન બિન્ન વિષયના ગ્રંથોનો
 સમાવેશ થયેલો છે ! અર્થાત્ જે ગ્રંથ નવા રોમ એ ઉભય
 મુખસંસ્કૃત પ્રાચીન દેશોના મમગત પ્રાચીન ગ્રંથોને એકત્ર કરવામાં
 આવે, તો પણ તે સર્વ ગ્રંથો આટલી વિશાળ મંજ્યા પર્વત
 પહોંચી શકે તેમ નથી. ” જુઓ ‘ India, What Can It
 Teach Us ? ’ page 84. રે. વૉડ’ નામક એક પાશ્ચાત્ય
 પંડિતે પોતાના લખેલા ‘ Antiquity of Hinduism ’ નામક
 ગ્રંથના ૪ થા અંકના ‘ Conclusion ’ ગીર્થકે પ્રકરણમા જે
 ઉત્તેજ એ વિષયપરત્વે કરેલો છે તે એ છે કે “ ભારતીય
 હિન્દુઓ નિરંતર પ્રત્યેક શાસ્ત્રના અધ્યયનકાર્યમા નિમગ્ન રહ્યા
 કરના હતા, એ વાર્તા તેમના વિશાળ વાહમયને જોતા તરફાળ
 આપણા જાણુવામાં આવી જાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ
 તેમની પ્રત્યેક વિષયની પ્રતિપાદનરીતીને જોતાં વિદ્વાતાના વિષયમાં
 તેમને અન્ય કોઇ પણ દેશના વિદ્વાનો પગજિત કરી શકે, એ ઘટના
 અર્થમાં અમંભવનીય જ દેખાયા કહે છે તેમનાં (હિન્દુઓનાં)
 નત્વગ્નાનવિષયક વાહમય તથા ધર્મશાસ્ત્રો આદિકનું જેમ જેમ
 એ પહેલું અધિકાધિક પરીશીલન કરતા રહીએ છીએ તેમ તેમ તેમની
 વિદ્વાતા, બુદ્ધિમત્તા તથા દક્ષતાનો આપણને નિશ્ચયાત્મક અનુભવ
 મળતો રહે છે. ” મિસિમ ઍનિંગ નામક પાશ્ચાત્ય વિદુષી વનિતાએ
 પોતાના લખેલા ‘ Ancient and Medieval India ’
 નામક ગ્રંથના દ્વિતીય પુસ્તકના ૧૪૮ મા પૃથમાં પોતાની એવા
 પ્રકારની માન્યતાને લિપિબદ્ધ કરેલી છે કે “ મંભવતઃ મનુષ્યની

ગનેદેવતા તથા શુદ્ધિથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની જે અતિમ મીમા પર્યંત પહેાંચી રાકાય તેમ છે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની અતિમ મીમા પર્યંત પહેાંચવાના કાર્યમાં ભારતીય હિન્દુઓની મનોદેવતા તથા શુદ્ધિ દેવતાએ અપૂર્વ વિન્ય મેળવી લીધા છે .

આ મમસ્ત પ્રકરણનો અતિમ સારાત એ જ છે કે ભારત વાસી હિન્દુઓની શુદ્ધિમતા તથા મનોવ્રત્તિવિષયક પ્રેક્ષતાને જોતાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ તેમના હસ્તથી અત્યંત વ્યાપક તથા ઉદાર વાડમયનું નિર્માણ નિત્ય નવીન નવીન વ્યવસ્થામાં ચતુ રહે એ વદના મર્થમાં સ્વાભાવિક તથા નૈમર્ગિક જ હતી અને તેમાં વળી ' અધિક્કમ્ય અધિક ફલમ્ ' એ ન્યાય અનુસાર તેમને પોતાની એ અપૂર્વ શુદ્ધિમતા તથા મનસ્વિતાને પોતાના પ્રભાવને પ્રકાશિત કરી ખતાવનામાટે મવા મપરિણુ મવશુમનોહર તથા રામ્હસ પન્ન સંસ્કૃત ભાષા જેવી લેક્ષણિક ભાષા પણ સ્વાભાવિક જ પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હતી એટલે પછી તેમના હસ્તથી આવા સુસ પન્ન સુ હર તથા વિધશ્રેષ્ઠ વાક્યમયનું નિર્માણ થાય એમાં પૂછવાનું શું હોય વાર ? અર્થાત્ પ્રાચીનકાલિક ભારતીય હિન્દુઓના હૃદયથી જે નાનાવિધ વિશાગ્રતમ વાડમમનો વિસ્તાર થયેનો છે તે વાડમયની વિવિધતા વ્યાપકતા તથા મુદ્ધમતાના માક્ષાત્કારથી આજે મરાયવાદી પાશ્વત્ર્ય પડિતો પણ પ્રાજનતાપૂર્વક પોતાના આશ્ચર્યને નાનાવિધ વ્યવસ્થામાં વ્યક્ત કરી રહ્યા છે અને સંસ્કૃત મારમ્વન ૥ એ વિદેશી તથા વિદ્યર્થી વિદ્વાનોદારા યતા ગૌરવયુક્ત આરમ્ભ જ હિન્દુઓના પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત સારસ્વત કિવા સંસ્કૃત સાહિત્યની સામ્વત તથા ચેરજીવિની વિજયશાલિતાનો મહાગૃ મર્મ સમાપનો છે અરુદ મથાપિ આપણે ભારતીય પ્રાચીન મમ્મૃત મારમ્વતની લિન્ન લિન્ન શાખાઓની હિરણ્યગર્ભાના હવે પછીના પ્રશ્નરૂપા કાંઇક વિસ્તાર પૂર્વ નિરીક્ષણ કરવાનું હોવાથી આ ઉપોદ્ધાતરપ નમ્મરૂપની બધી જ પરિમમાપ્તિ થી દેવાનું ખમો હિમિત માનીએ છીએ

પ્રકરણ ૯ મું

હિન્દુવાદ્મયવૃક્ષ અને તેની વિભિન્ન શાખાઓ

૧ વૈદિક વાસ્તવ્ય

Veil after veil will lift—but there must be
Veil upon veil behind. "

Buddha's Sermon, Light of Asia, p. 21.

આપણી ભારતીય હિન્દુજાતિના પ્રાચીન સંસ્કૃત મારગતની સર્વશ્રેષ્ઠતાનો સામુદાયિક સ્વરૂપમા તે મત પ્રકરણમાં અમોએ અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓને આમાન્ય પરિચય કરાવી દીધો છે, પગલું ન્યાં સૂધી આપણા એ પ્રાચીન હિન્દુવાદ્મયવૃક્ષની વિભિન્ન શાખા કિંવા મુખ્ય મુખ્ય શાખાઓની વાસ્તવિક પ્રગલ્ભતા તથા શ્રેષ્ઠતાનો પણ આ અચળ પાઠકો તથા પાઠિકાઓને મર્વસાધારણ કિંવા આવશ્યક પરિચય કરાવી દેવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત માહિત્યની મરોત્કૃષ્ટતા કિંવા હિરણ્યગર્ભતાની તેમનાથી વાસ્તવિક કલ્પના ન કરી શકાય એ ધટના મર્વયા સ્વાભાવિક હોઈને હવે પછીના કેટલાક પ્રકરણોમાં આપણા પ્રાચીન ભારતીય હિન્દુવાદ્મયવૃક્ષની વિભિન્ન શાખાઓનો—આવશ્યકતા અનુસાર કોઈ સ્થળે મંદિર—તો કોઈ સ્થળે મસ્જિદ સ્વરૂપમાં—પચાસ પરિચય કરાવી દેવાની આવશ્યકતા અમોને બહુમા અનિવાર્ય જણાતી હોવાથી આ પ્રકરણથી અમો હવે એ કાયને આપણા મારગતહિરણ્યગર્ભ—

* “ (અમજાગમાના) આવરણો એક પછી એક દૂર થતા રહેશે, પરંતુ તેમાં જ આવરણો પથાદભાગમાં અવશિષ્ટ રહ્યા કરશે કિંવા વિરતરતા રહેશે ! ”

પુરુષ ભગવાનનો ધર્મોપદેશ: ‘એગિયાનો અમગ’ ૫૪ ૨૧.

અધ્યાપક મૈકરમૂલર મદ્રાસે પોતાના 'India: What Can It Teach Us?' નામક ગ્રંથના ૮૬ મા પૃષ્ઠમાં, વેદોની ઉત્કૃષ્ટતાના સંબંધમાં પોતાના એવા અપ્રત્યક્ષ દાર્દિક અભિપ્રાયને પ્રસિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે કે: " સમસ્ત માનવવંશના શિક્ષણરૂપ ગ્રંથોમાં વૈદિક વાક્યમય એ એક પ્રકારની સર્વથા અસોદિક વિશિષ્ટતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે તે વિશિષ્ટતા અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથો આપણા જોવામાં આવી શકે, એ ધટના મર્વથા અશક્ય તથા અમોલવનીય છે । "

આપણા પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિદ્યારૂપ દિવ્ય જ્ઞાનતરુની મર્વ શાખાઓનો મંપૂર્ણ વિકાસ થયેલો દ્રવો અને જ્ઞાનની તે પ્રત્યેક શાખાના ગ્રંથો પણ વિદ્યાના સંખ્યામા રચાયા કિંવા લખાયા હતા; પરંતુ કેવળ આપણી હિન્દુજાતિના જ નહિ; કિંતુ વિશ્વની સર્વ જ્ઞાનપિપાસુ કિંવા જિજ્ઞાસુ માનવજાતિયોના દારુણ કુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી જેમને મહત્વના કહી શકાય તેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોની અમુક મંખ્યા સર્વલક્ષક કાળના વિદ્યાના ઉદરમાં પ્રવેશીને હુમ્મપ્રાય થઈ ગયેલી હોવાથી અને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોની અત્યંત વિદ્યાના મંખ્યાનો, ગત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મહાધર્મોન્દ્ર, આતનાપી તથા પરધર્મોન્દ્રિય ભારતાકમણ્ડારી મુસ્લિમોના હસ્તથી આગ્નિનાશયજ્ઞના મુખમાં બલિ અપાઈ ગયેલો હોવાથી તે વિશાલસંખ્ય ગ્રંથોમાંના જ્ઞાનનિધાન સાથે આપણો સામ્યત વિચ્છેદ થઈ ગયો છે. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ વિશ્વના સમસ્ત ગ્રંથ-મુદાયમાં રત્નરૂપ મનાતા મર્વથા અમૂલ્ય તથા હિરણ્યગર્ભસ્વરૂપ વેદ નામક આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો સર્વ પ્રકારે મુરદિન તથા સજીવન રહીને અત્યારના જડવાદપ્રધાન યુગમાં પણ જડવાદી પાશ્વત્ય પ્રજાને આશ્ચર્યચકિત કરી રહ્યા છે, એ કેવળ ધર્મરતી કૃપાનો જ ચમત્કાર છે અને એ ધટના વેદોની અપૌરુષેયતા તથા અનાદ્યન્તતાને જ નિર્વિવાદ સ્વરૂપમાં તથા સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી

રહી છે, એ વાતોના કદાપિ કોઇથી અગ્વીઝર - કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. ધર્મગ્રંથોમાંના અત્યંત પુરાતન 'મનુસ્મૃતિ' નામક અગ્રગણ્ય ધર્મગ્રંથ, રામાયણ તથા મહાભારત આદિ અન્યાન્ય સર્વમાન્ય તથા સર્વજ્ઞ ઇતિહાસગ્રંથ નેમ જ અન્ય વિષયના અન્ય ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે પાઠ્યેદ, પાઠ્યોપ તથા નવીન વિષયપ્રવેશ આદિક ન્યૂનાધિક્તાઓ અન્ય વિદ્વાનોના હસ્તથી ચલેલી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી શકે છે અને એ વિષયને તે તે ગ્રંથોના પરિચયના પ્રસંગે અમે આવશ્યક પરિભાષામાં ચર્ચવાના જ છીએ; પરંતુ વેદોના અતુલ ભાષાસૌન્દર્ય તથા અપ્રતિમ વિષયમાબીર્યના યોગે કોઇ પણ પદ્ધત્કાવ્ય પંડિત કિંવા પંડિતમન્ય પુરુષથી વેદોમાં એક અક્ષરમાત્રનું પરિવર્તન કિંવા ન્યૂનાધિક્ત્વ પણ ન્યાં નથી કરી શકાયું ત્યાં તેમાં અધિક ન્યૂનાધિક્તા તો ક્યાંથી જ કરી શકાય વાર? અર્થાત્ વેદો આપણને નેમના પ્રાચીનનમ વિશુદ્ધ નથા ન્યસ્તવિક સ્વરૂપમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શક્યા છે અને એ આપણી હિન્દુ-જાતિના સૌભાગ્યની મીમા છે એમ જ આપણે માનવાનું છે, કારણ કે, વેદોના એ વિશુદ્ધનમ સ્વરૂપના યોગે જ આજે શુશ્રુમાહક વેદાભ્યાસી પાશ્ચાત્ય પંડિતોદ્ધાર આપણા આજા અધોગતિના અવસરમાં પણ આપણી આટલી સીમા પર્યંત પ્રતિજ્ઞ થઇ ગઈ છે અને મમતા મંમાર એ અપીરમેય વેદોના પ્રતાપે જ હિન્દુઓને સુમત્ત મંમારના હિરણ્યગર્ભપુત્ર અઘૌઠિક તથા એકમેવાદ્વિતીય જ્ઞાનધના તરીકે મુકનકંઠથી ઓગળી તથા ઓગળ્યાવી રહ્યો છે.

વેદોના સર્વથી પ્રથમ અગ્નિત્વમાં આવવાના કાગનો અઘ્યપિ કોઇ પણ પુરાતત્ત્વવેદા કિંવા ઇતિહાસસંશોધકથી નિમણાત્મક નિર્ણય નથી જ કરી શક્યો; અર્થાત્ વેદોના જન્મકળના સંબંધમાં સ્થિતિક પ્રમણેના આધારે જે કંઈ પણ અનુમાનો કરવામાં આવ્યા છે તે અગ્રાપિ અનુમાનો જ ગ્રેહવાં હોઇને નિમ્બના સ્વરૂપને ધારણ નથી કરી શક્યા - અર્થાત્ આવી રીતે વેદોના જન્મકાળવિષયક

નિર્ણયની ઘટના એક મહાવિકટ સમસ્યા હોવાના કારણથી જ વેદો કાવની મર્યાદાથી સર્વથા મુક્ત હોઇને અનાદિ, અનન્ત તથા અપૌરુષેય છે, એવી જ આપણા શ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓની દૃઢ માન્યતા યદ્યપ ગયેલી છે અને જ્યાં સુધી વેદોના જન્મકાળનો નિશ્ચિત નિર્ણય કરી બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હિન્દુઓની વેદોની અનાદિતા, અનન્તતા તથા અપૌરુષેયતા વિષયક માન્યતા પણ બહુધા અનન્ત જ રહેવાની છે. મમસ્ત વિશ્વની રાજગંગાનો ઉદ્ગમ વેદોમાં જ હોઇને વેદો વિશ્વના સમસ્ત આગ્નિ-મહાના કિંવા જનક છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વેદોમાં જે તત્ત્વોનું બીજના રૂપમાં કિંવા આદ્યકારિક ભાષામાં વર્ણન કરાયલું છે તે તત્ત્વો આધુનિક સુવમ કિંવા વાસ્તવિક વિજ્ઞાન (True Science) નાં પ્રમેયોનું જ પ્રતિપાદન કરનારા છે, એનું એક અત્યંત મનોગંજક તથા શુદ્ધ-વિકાસક ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

‘આપ્યસમાજ’ નામક ધાર્મિક સંસ્થાના આદિ જન્મક તા અને વર્તમાનકાળના એક આદર્શ આર્ય મંત્રાસી પરમપૂજ્ય સ્વામી હયાનન્દ સરસ્વતીએ ઋગ્વેદનું જ ભાષ્ય કરેલું છે અને તે ભાષ્યમાં ઋગ્વેદમાંનાં શબ્દો તથા વાક્યોના અર્થના વિશદીકરણની જે પ્રણાલિકાને સ્વીકારી છે તે પ્રણાલિકાને અનુમરીને લાહોગ્નિવાસી ધર્મીય પંડિત ગુરુસ્ત વિદ્યાર્થીએ ઋગ્વેદમાંના અમુક મંત્રોના અર્થને પ્રકાશિત કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અર્થાત્ એવી રીતે ઋગ્વેદના દ્વિતીય સૂક્તનાં મપ્તમ મંત્રના અર્થને સમજી લેવાનો આયાસ કરતાં તેમાં નિમ્ન વિખિત ચમત્કારનો તેમને અચાનક સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને એ ચમત્કારના સાક્ષાત્કારથી તેમના આશ્ચર્યનો સ્વાભાવિક જ અવધિ થઇ ગયો હતો તે મંત્ર આ છે -

“મિત્ર હુવે પૂર્ત દક્ષ ષરણ ચ રિશાદસમ । શિવ
મૃતાન્તિ માધન્તા” ॥ ઋગ્ ૭ અં ૧, સૂં ૨, મંત્ર ૭.

આ મંત્રની અર્થવ્યવસ્થાના મંબંધમાં ત્વ પંડિત ગુરુસ્ત

ત્રિદર્શીએ પોતાના જે મંત્રવ્યને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું છે તે મંત્રવ્ય
 એ છે કે : “ આ મંત્રમાંના ‘મિત્ર’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘ગણુક’
 અથવા ‘કોઈ પણ વસ્તુની ગણના કરનાર, કોઈ પણ વસ્તુને મોજ
 બનાવનાર ’ હોઈને ત્યાર પછી જે કોઈ પણ વસ્તુને એ ગણનાતું
 કાર્ય કરવું પડતું હોય અથવા તે જે વસ્તુમાં એ ગણકતા નોવામાં
 આવી શકતી હોય તે વસ્તુને ‘મિત્ર’ નામથી ઓળખવા તથા ઓળખ-
 આવવાનો પરિપાક પડી ગયો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ
 અન્તે એ ‘મિત્ર’ શબ્દનું, ‘ગણુક’માંથી સ્વયં વસ્તુના ‘પરિભાષણ’ના
 અર્થમાં પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. અસ્તુ. ‘મિત્ર’ શબ્દનો દ્વિતીય
 અર્થ ‘સહચર’ કિંવા ‘સહવાસી’ પણ થાય છે અને ઉપર્યુક્ત
 મંત્રમાં ‘મિત્ર’ શબ્દનો એ દ્વિતીય અર્થ જ અભિપ્રેત છે, એમ
 તત્કાલ આપણને દેખાઈ આવે છે; કારણ કે, આ મંત્રમાં ‘મિત્ર’નો
 વરણના ‘સહચર’ કિંવા ‘સહવાસી’ તરીકે જ પરિચય કરાવ-
 વામાં આવ્યો છે. આ મંત્રમાં ‘વરુણ’ શબ્દ જેને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞા-
 નિકાએ ‘ઑક્સિજન’ નામ આપેલું છે તે પ્રાચીનવાયુના અર્થમાં જ
 માન્યપસે છે અને તે એવી રીતે કે, જેને આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞા-
 નિકા ‘હાઇડ્રોજન’ નામથી ઓળખે છે તે ‘હાઇડ્રોજન’ નામક
 વાયુ વજનમાં પોતે બહુ જ હલકો હોઈને અન્ય વાયુઓની ધનતાને
 માપવા કિંવા મોજવાના પરિભાષણ છે અને એ ‘હાઇડ્રોજન’
 નામક વાયુને ઉપર્યુક્ત ‘ઑક્સિજન’ નામક વાયુ સાથે અત્યંત
 શીઘ્ર સંયોગ થઈ જતો હોવાથી ‘મિત્ર’ને ‘વરુણ’ એટલે કે
 ‘ઑક્સિજન’ના ‘સહચર’ કિંવા ‘સહવાસી’ તરીકે ઓળખાવવામાં
 આવ્યો છે. સારાંશકે, વેદોમાં જેમનો ‘મિત્ર’ તથા ‘વરુણ’ નામથી
 વારંવાર પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે તે આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર-
 માંના ‘હાઇડ્રોજન’ તથા ‘ઑક્સિજન’ નામક વાયુઓ જ હોવા
 નેપણે, એવાર્થે તેમનાં શુદ્ધિર્માર્ગવિષયક અનુમાન તથા તુલનાના
 મોજે આપણા બાણમાં આવી શકે છે, વેદોમાં દેટલેક સ્થળે ‘મિત્ર’

શબ્દને ‘ઉદાન’ વાચુના સમાનાર્થક શબ્દ કિંવા પર્યાય શબ્દ તરીકે યોજવામાં આવ્યો છે અને એ ‘ઉદાન’વાચુની ‘અગુરુતા’ કિંવા ‘અધુતા’ તથા ‘ઉશ્નિશ્વક્ષમતા’ (આપ્તના રૂપમાં ઊડી જવાની શક્તિ) મર્વવિશ્રુત હોવાથી એ શબ્દને એ અર્થોમાં કોઇ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના સ્વીકારી શકાય તેમ છે. આવી રીતે ‘મિત્ર’ શબ્દના અર્થની વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી સ્વાભાવિક જ ‘વરુણ’ શબ્દના તાત્ત્વિક વિચારનો વિષય આપણા સમક્ષ દંડાયમાન થઇ જાય છે. આ મંત્રમાં જેટલાં મહત્ત્વ પ્રાણીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સર્વ જીવધારિ પ્રાણીઓને જો કોઇ પણ પદાર્થની અત્યંત તથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય તો તે કેવળ ‘વરુણ’ની જ છે અને તે એટલામાટે કે ‘વરુણ’ વિના પ્રાણીને શરીરમાં ધારણ કરવાનું કાર્ય કદાપિ સિદ્ધ થઇ શકતું જ નથી. લોક તથા તામ્ર જેવા કનિષ્ઠ પ્રકારના ધાતુઓનો કાટના રૂપે ભક્ષ કરી સેવા; સર્વ પ્રકારનાં અસ્થિઓને બાળીને બમ્બીભૂત કરી દેવા; મહત્ત્વન શરીરોમાં પ્રાણુવાચુના ઉત્પાદનદ્વારા રક્તની શુદ્ધિ કર્યા કરની અને જીવનકલાને જાગરુક ગમ્મ્યા કરવી, એ ‘વરુણ’ નામક તત્ત્વનાં નૈમર્ગિક કાર્યો છે, એ વાર્તા વેદાનિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી જાય છે. પરંતુ અહીં જે શબ્દના અર્થ ઉપર વિશેષ કટાક્ષ છે તે શબ્દ ‘રિશાદ્ધ’ છે. અર્થાત્ મુખ્યતઃ આ અર્થ અને ઉપર આપેલા અન્ય અર્થોનો એકત્ર વિચાર કરતાં ‘વરુણ’ એટલે આધુનિક ‘ઓક્સિજન’ વિના અન્ય કોઇ પણ પદાર્થ નથી, એવો બહુધા આપણો નિશ્ચય થઇ જાય છે. આ મંત્રમાં વળી ‘પૂત-દક્ષ’ એવા એક વિશિષ્ટ શબ્દને યોજવામાં આવ્યો છે અને એ મામામિક શબ્દમાંના જે શબ્દોના ‘પૂત’ એટલે શુદ્ધ કિંવા નિર્મલ, મજગદિન અને ‘દક્ષ’ એટલે સામર્થ્ય કિંવા શક્તિ, એ અર્થો થઇ શકે છે. સારાંશ કે, આ સર્વ શબ્દોના પારસ્પરિક સંબંધને જોતાં આ મંત્રનો જે સંપૂર્ણ અર્થ થાય છે

તે એ કે કે ' જે કાંઈ પણ મનુષ્યની બે મન પદ્ધતિના સંયોગથી જન (પાણી) નું નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે અત્યંત તોત અને (તપના પ્રણયથી) શુદ્ધ ' મિત્ર ' (Hydrogen) ગાસ વાયુ તથા ' ગિલાન્ડ ' ધર્મી ' વરુણ ' (Oxygen) નાગ વાયુનો પગપગ મેલોગ કરી દેવો (એ ઉભય વાયુઓને એક પાના એકત્ર કરી દેવો) એવે એ મેલોગીકરણના યોગે નાના નિર્માણ જન નિધાર થઈ જાય છે અત્યુ

વેદોની અત્યંત નવા અન્વયનીય પ્રાચીનતા તો હવે મર્યાદા એકલામ્યના પૂર્વક મર્વા સર્વામાન્ય રૂપ સ્પષ્ટ છે, એવે વેદોની એ પ્રાચીનતા વિષય મહત્તા ઉપરાંત વેદોની મર્યાદાનુસાર વિના માધ્ય સ્વયં વિજ્ઞાન ધારણુ મામર્થ્ય, લાપાસૌક્ય પરમાત્મજ્ઞાન મર્યાદાનુસાર વિના પ્રેમાર્જના અને માનવવચન પ્રાચીન ઇતિહાસની પશ્ચિમ આયત્ના ઇત્યાદિક અન્યાન્ય ગુણપર પરાની નિષ્ઠિથી પણ જે અનન્ય મહત્તા આપના એવામા આ પ કરે છે તે મહત્તા પણ મર્વાદા અમામાન્ય કોટિની છે એવાર્તા સર્વાથા નિમશય તમા નિર્વિષ છે પરંતુ અત્યાગ્ના આપણા વર્તમાન મમયમા આપણા વરણુ કુમાન્ય વશાત્ આપણી ત્વમા ચિમરીયસી જનની જન્મમૃત્તિ ભગ્નમૃત્તિ વામિની હિન્દુજાતિના આજ્ઞાલો ક્ષત્રિયો તથા ' વ્યેએ ' જે ॥ અભ્યામકમને મર્વા ત્વજ દોષોનો હોવાથી માત્ર એવ જ નહિ, પણ વેદાર્જના મુખ્ય માધનકપ સૂત્રો તથા વેદોના ઉત્તમ તોત હિન્દુ પડિતો પણ અત્યંત અ પ મખ્યા તથા અપવાદનાં કપમા જ અન્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી વેદોના વાન્નવિષ્ અર્થેને મમ જ સમ્મત મહાભાન્ય ॥ ગી હિન્દુ પુરુષોની મખ્યા આગળીના વેદા ઉપર મળી સમય તેજી શોચનીય પરિમિતતા પર્યંત આવી લાગી હોય તે તેમા આશ્ચર્ય જેનું કાંઈ છે જ નહિ અને કદાપિ હોઈ શકે તેમ પ ૧ નથી' અર્થાત્ આપણી આ શોચનીય સ્થિતિના સમરપાલ્લ અર્થે ૧ તે જ છીએ એવાર્તા પણ એવામાટે મર્વા

નિર્વિવાદ છે કે આપણે આપણી પોતાની અર્થ ઉદ્દેશ વસ્તુઓની મહત્તાને સર્વથા ભૂલી ગયા છીએ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ‘અતિપરિચયાદ્વજ્ઞા’ એ ન્યાય અનુસાર આપણી પોતાની વિશ્વત્રેષ્ઠ વસ્તુઓની પ્રયત્ન પ્રતિષ્ઠા કરવાને બદલે અતિશય અપ્રતિષ્ઠા, અવહેલના કિંવા ઉદામ ઉપેક્ષા જ કરી રહ્યા છીએ પરંતુ હવે આપણને આ અસાનાધકારમાથી હસ્ત ઝાલીને બાહિર્ગત કરવાની પરમદયાવન પરમાત્માએ કાંઈક વ્યવસ્થા કરી દીધી છે, એ આપણા માટે કાંઈક આન હોવો વિશ્વ છે અર્થાત્ પરમાત્માએ આપણા એ પરમપુરાતન તથા પરમસનાતન ‘વેદ’ નામક ત્રયોની અનૌકિક યોગ્યતાનો પાશ્ર્વાત્મ વેદાબ્જનામક પડિતોદ્ધાર આપણને પરિચય કરાવવાની આપણા પ્રયત્ન પ્રમાદની શાસનરૂપિણી કિંવા દારણ્ય દંડરૂપિણી યોજના કરેલી છે જે પરમાત્માની આ યોજનાના યોગે ચ આપણો પ્રમાદ આપણા જાણવામા આવી જાય, આપણા અસાનાધકારનો અતઃચંદ્ર જન્ય, આપણી સ્વકીય વસ્તુવિષયક ઉદામ ઉપેક્ષાવૃત્તિનું ઉન્મૂલન ચંદ્ર જન્ય અને ઉન્મીલિત નયનો બેવડી જતા આપણે વેદવેદાંગ આદિના અભ્યાસમા પુનરપિ પ્રવૃત્ત ચંદ્ર જન્ય, તો આપણી ઉન્નતિ, આપણા ઉત્કર્ષ તથા આપણા ભાગ્યોદયના દિવસો વિશેષ દૂર નથી એમ આપણે નિઃસંશય માની લેવાનું છે જેમના આશ્રય વિચારે આપણાથી મર્વથા બિજ પ્રકારના છે, જેમના મંસ્કાંગ આપણા સંસ્કારોથી મર્વથા નિવસદશ તથા વિપરીત છે, જેમની નૈમર્ગિક પરિસ્થિતિ આપણી નૈમર્ગિક પરિસ્થિતિથી અર્વથા પૃથક કિંવા વિપરીત છે અને જેમની વિચારધારા પણ આપણી વિચારધારાથી મર્વથા વિરુદ્ધ દિશામા જ વહન કરનારી છે તે પાશ્ર્વાત્મ દેશવાની ભૌગોળ પડિતો આજન્મ પ્રયત્ન પરિશ્રમ કરીને વેદોના ગૃહતમ અથોને મમત્ત લેવાના પ્રયત્નોમા નિમગ્ન રહ્યા કરે, વેદોમાના પ્રગલ્ભ વિચારોના માક્ષાત્કારથી અદ્યપનીય પરિમાણમા મુગ્ધતાને અનુભવના ગદે, વેદોમા વિસ્તરેલા ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનથી તેમના નયનો અંજનતા ગદે

અને વેદોની મહામનોમોહની, મંપૂર્ણ શુદ્ધ તથા મહામધુરી ભાષા
 નેમ જ વેદોમાંના કમનીય કાવ્યના માધુર્યના યોગે તેઓ પોતાના
 આયુષ્યમાંના મમગ્ન અવસાદોને બૂધી જઈને એક પ્રકારના અનિ-
 ર્વચનીય તથા સર્વથા સ્વમંવેદ્ય આનંદનો આત્મસાક્ષાત્કાર કરતા
 ગ્રંથો માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે આનંદનો અતિરેક થઈ જતા
 તેમના મુખમાંથી વેદનારાયણની સ્તુતિના ગ્લોત્રો નીકળતા રહે તેમ
 જ તેમની શ્રેષ્ઠિનીઓ વેદ ભગવાનની પ્રશંસાની લલિત વાક્યમાળાને
 વિપિનદા કરતી રહે, એ સર્વ ઘટનાઓ પરમાત્માની ઇચ્છા વિના
 કશાપિ ધરી શકે તેવી નથી અને આજે એ ઘટનાઓ વિશાળ પરિ-
 માણુમાં ધરી રહેલી હોવાથી અમોએ એ ઘટનાને પરમાત્માની
 યોગ્યતા તરીકે જ ઉપર ઓગળાવેલી છે ! મારાંશકે, પાશ્ચાત્ય
 પંડિતો આજકાલ વેદાર્થજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે વેદોના અભ્યાસમાં લીન
 થઈ ગયા ■ એ તેમના માટે જોટલા પરિમાણુમાં અભિમાન તથા
 પ્રતિક્ષાનો વિષય છે તેટલા જ પરિમાણુમાં તેમની મધ્યસ્થતાથી
 વેદોની મર્વત્રેષ્ટતાનો આપણને બોધ થાય અને તેમના સાક્ષિત્વથી
 જ આપણે આપણા વેદોની હિરણ્યગર્ભતાને અદ્યપસ્વરૂપ પરિમાણુમાં
 જાણી શકીએ એ આપણા માટે લગ્ન, અપ્રતિષ્ઠા તથા મહાકષ્ટ-
 માધ્ય, કિંબદુના અપરિમાર્જનીય ક્યંકનો વિષય છે, એમ મત્સ્યના
 મમર્ચનમાટે અમારે અહીં નિરુપાય થઈને બોલવું તથા લખવું પડે
 છે અને એ આવશ્યક અવિનયમાટે અમો અમારાં પાકો તથા
 પાકિકાઓની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માગી લઈએ છીએ, અસ્તુ
 જે પ્રમાદ ભૂતકાવમા આપણા હૃતથી ચયો છે તેના પરિમાર્જનનો
 કાંઈ પણ ઉપાય છે જ નહિ; પરંતુ હવે પછી પણ યથાસમય
 આવધાન થઈને આપણી હિન્દુભૂતે વેદોના અભ્યાસને પાશ્ચાત્ય
 પંડિતોના વેદવિચારવિષયક ગ્રંથોની સહાયતામદિત આરંભી
 દેશે, તો પણ તે અભ્યાસના યોગે આપણા ભૂતકાલિક વિધાતક
 ઋમાદ્યું બહુ અંશે પરિમાર્જન થઈ જશે; વેદોના અભ્યાસને

આરંભતાની માથે જ વેદોમાંના ગંભીરતમ તત્ત્વોના બોધ તથા આનંદ આદિકની પોતાની મેળે જ આપણને પ્રાપ્તિ થવા માંડે એ અને વેદોની દિરઘ્યગર્ભતાની અપેક્ષા અનુભૂતિ થતા આપણી હિન્દુતાભિમાનવિષયક ભાવનાઓ પણ સ્વયમેવ આદિકાદિક દેહ થતી રહેશે. અસ્તુ: ત્યારે હવે વેદાભ્યાસી પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ આપણા વેદ ભગવાનની પ્રશંસાના નિર્ણય જે ઉલ્લેખો પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં કરેલા છે તે ઉલ્લેખોમાંના અમુક ઉલ્લેખોને સાક્ષિત્વના સ્વરૂપના અહીં ઉદ્ધૃત કરી બતાવવાના કાર્યમાં જ અમે પ્રવૃત્ત થઈશું.

સર પશ્ચિમ હિન્દુ મહાશયનો વેદભાષના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય છે કે “પરમપૂજ્ય ઋગ્વેદનો કાળ સર્વથા અગમ્ય છે.” અધ્યાપક મેક્સમ્યુલર મહાશયે વેદોની પુરાતનતાના સંબંધમાં એવો આશયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે “માનવજાતિના વિશ્વમાંના ગ્રંથ-ગ્રંથોમાંના જે કોઈ મર્યાદી પુરાતન તથા આદિ ગ્રંથ હોય તે તે ગ્રંથ કેવળ ભારતીય હિન્દુજાતિના વેદ નામક ગ્રંથો જ છે.” અને અધ્યાપક મેક્સમ્યુલર મહાશયના એ અભિપ્રાયને પ્રોફેસર હીગ્ન મહાશયે પણ અદ્વિતીય માન્ય રાખેલો છે જે વળી એ વાટે અગામ્ય નામક એક વિખ્યાત પાશ્ચાત્ય પંડિતને ‘થલુવેદ’ ની એક પ્રત મમર્ષવામાં આવી હતી ત્યારે તેના મુખ્યમાંથી નૈસર્ગિક એવા ઉદ્ભવનીકળી ગયા હતા કે “આ ઉપહાર મર્યાદા અર્થાત્તિક તથા અમૂલ્ય હોઈને આ વેદ જેવો અશ્રુતપૂર્વ જ્ઞાનભંડાર પાશ્ચાત્ય દેશવાસીઓને પીરત્વ દેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી પાશ્ચાત્ય દેશ-દેશવાસીઓ પીરત્વ દેશવાસી (હિન્દુઓ)ના આ અલુપ્ત કંઈ મુક્ત નથી જ ચલાવ્યા.” વેદોની ગંભીરતા તથા અર્થશક્તિથી મુગ્ધ થતાં લેઓન ડેસ્પોમ નામક એક પાશ્ચાત્ય પંડિતના ઉત્પ્રાદ તથા આનંદનો અતિરેક થઈ જતાં તેણે એવા પ્રકારના આગયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો હતો કે “ગ્રીસ તથા રોમ એ ઉભય દેશોનાં સાહિત્યરૂપ સ્મારકો ગમે તેવાં ને ગમે તેટલાં વિશાળ તથા પુરાતન

હોવા છતાં પણ તેમનાથી ભારતીય હિન્દુઓના ઋગ્વેદ નામક અત્યંત પ્રાચીન તથા જ્ઞાનનિધાનરૂપ મંત્રીગતમ ગ્રંથની ચોખ્ખતાની અણમત્ર ગપધાં પણ કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી । ' અધ્યાપક મેન્સૂર મહાસયે વેદોની અનન્ય તથા અપ્રતિમ હિરણ્યગર્ભતાને અનુભવીને સમસ્ત વિશ્વને પોતાની એ માન્યતાનો ઉપદેશના સ્વરૂપમાં ધારણાપૂર્વક પરિચય કરાવી દીધો છે કે " વિશ્વના ઇતિહાસમાં જે કાળે અન્ય દેશ પણ ભાષાના દેશ પણ મધ્યદ્વારા મિદ્ધ થયેલાં મળવા ન હોતો તે કાળે ભારતીય હિન્દુઓના વેદ નામક પ્રાચીનતમ ગ્રંથોએ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે અને તેથી જે મનુષ્યના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજો તથા પોતાના ઇતિહાસનું લેણમાત્ર પણ અભિમાન વિષમાન હોય અને જે મનુષ્ય પોતાના મૌલિક વિકાસની અપસ્વપ્ન ઇચ્છા પણ ધરાવતો હોય તેવા પ્રત્યેક મનુષ્યમાટે પોતાના એ અભિમાનની માર્ચકતા તથા પોતાની એ હઠજાની મદગતામાટે વેદોના અભ્યાસની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે " અથોત્ત આવા કારણોથી જ આપણા ભારતીય હિન્દુઓની તમ પ્રાચીન દાગથી વેદોને ઇશ્વરના એક અનાદિમાયિક વ્યક્તિરૂપ તરીકે સ્વીકારતા આત્મા અને વેદવિષયક જ્ઞાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાને અખડ સ્વરૂપમાં નિરંતર વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે વેદોની અપૌરુષેયતાનો મર્મ પણ વેદોની આવા પ્રગરની અનિર્વચનીય તથા સર્વથા નિરૂપમ ચોખ્ખતામાં જ મમાયેલો છે

આ મમસ્ત કથનનો મારાશ એ જ છે કે ભારતવર્ષ નામક દેશ ભારતદેશના હિન્દુ સત્તાનો તથા હિન્દુઓની સંસ્કૃત ભાષા એ મહાપવિત્ર ત્રિમૂર્તિ વિના આવા વેદો જેવા અમર્યાદ પ્રાચીનમનિક તથા મહામૂલ્યવાન જ્ઞાનભાડારને ધરાવવાનું ઉચિત અભિમાન આ વિશ્વના અન્ય દેશ પણ દેશ તે દેશના સત્તાનો તથા તે દેશની જ્ઞાના આદિકથી કદાપિ દર્શાવી શકાય તેમ નથી, એ વાતોની વાસ્તવિકતાને અન્ય દેશોના પ્રયત્નશુદ્ધિશાળી પડિતોએ જ મુક્તકંઠે

સ્વીકારેલી હોવાથી એની વાસ્તવિકતાની સિદ્ધિમાટે અન્ય પ્રમાણોની આવરણકતા રહેતી જ નથી અર્થાત્ જોમની સૌન્દર્યમન્વિતા ભવ્યતા કિંવા દિવ્યતાની આ વિશ્વમાની ધત્તર કોઈ પણ વસ્તુથી કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિસ્પર્ધા કિંવા અપસ્વરૂપ સમતા પણ કરી શકાય તેમ નથી તેમ જ જોમની ઓજસ્વિતાનો આશિક ભાગ વિશ્વના કોઈ પણ અથને પ્રાપ્ત થઈ શકવાની સંભાવના નથી તે મહાપવિત્ર તથા મહામંજીર વેદરૂપ અપ્રતિમ સપત્તિની એકમાત્ર ઉત્તરાધિકારિણી ભાગતવાસિની હિન્દુજાતિ જ છે અને કેવળ હિન્દુ-રાષ્ટ્ર વિના એ દિવ્યતમ આનુવગિક સપત્તિ ઉપર અન્ય કોઈ પણ ગણ્યથી પોતાની આનુવગિક સપત્તિ તરીકેના માલિમાન અધિકારને દર્શાવી શકાય તેમ નથી, એ હિન્દુગણ માટે કોઈ મામાન્ય અભિમાનનો વિષય તો ન જ કહી શકાય અર્થાત્ પોતાના અતુલ દિવ્ય તેજસ્વાર મમન્ત મનવજાતિની પ્રગતિને દિવ્ય પ્રકાશ મમર્પતા કેવળ એ વેદો જ આ વિશ્વમા નિરંતર ચિરંતન રહેવાના છે, એ મર્વાંશ નિમશય તથા નિર્વિવાદ વાતો છે

વેદો પછી જો કોઈ અતિમય મહત્ત્વ ધરાવનાર અથો હોય તો તે આપણા હિન્દુઓના પ્રાચીન ‘બ્રાહ્મણ’ અથ છે એ ‘બ્રાહ્મણ’ અથોને કેટલાક લોકો યદ્યપિ વેદોના વિશાળ તરીકે જ સ્વીકારે છે, પરંતુ અમારી પોતાની માન્યતા અનુમાત્ તેમની એ માન્યતા પ્રમાદમૂલક છે, કારણ કે, વસ્તુતઃ એ ‘બ્રાહ્મણ’ અથો તે વેદોના ગીકારૂપ કિંવા ભાગરૂપ અથો છે એ મર્મ તેમના પરિશીનનથી તત્કાળ આપણા જાણુચામા આવી જાય છે. અર્થાત્ યજુર્વાગદિકના પ્રમજે વેદોના કયા મરોને ક્યારે તથા કેવી રીતે ઉચ્ચારવા, અથવા કઈ દેવતાના આવાહનપૂર્વક યજુરકિવાનો આગંભ કરવો, યજુની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તરીકે કઈ દેવતાને સ્વીકારવી અને તેને જ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તરીકે તા કારણથી માનવી, ઇત્યાદિક વિરયોની એ ‘બ્રાહ્મણ’ અથોમા વિચારત્વક માહિતી આપેલી

હે; એટલે કર્મકાંડના આચરણવિષયક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે એ ઋષી અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે છે અને તેથી વૈદિક વાઙ્મયના અભ્યાસ-મકામાટે ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષીના જ્ઞાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય એ મર્મથી સ્વાભાવિક ■ પ્રત્યેક વેદના આવા દીકારૂપ કિંવા ભાષ્યરૂપ લિન્ગલિન્ગ ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષી અગ્નિત્વ ધરાવે છે. ઉદા-હરણ્યક ‘ઐતરેય’ કિંવા ‘આત્મવાચન આદ્યજ્ઞ’ તથા ‘કૌપિતકી’ અથવા ‘સાંખ્ય યન આદ્યજ્ઞ’ એ મઠુવેદના ભાષ્યરૂપ ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષી છે; અને ‘ગૃતપથ આદ્યજ્ઞ’ યજુર્વેદનો ભાષ્ય-રૂપ ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષી છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષીની વ્યવસ્થાને પણ મમજી એવાની છે એ ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષીની રચના જે કાળમાં કરવામાં આવી હતી તે કાળના સંબંધમાં ઐદેશર વેળાર મહાશયે પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે “ જે કાળમાં માનવ મનને અતિશય કહિન બાસતા વિષયોના વિવેચન તથા ઉદ્ધાટનના કાર્યમાં ભારતીય આદ્યજ્ઞો અદ્ય ઉત્સાહ તથા અખંડ આનન્ડપૂર્વક નિમગ્ન રહ્યા કરતા હતા અને વેદાન્ત જેવા પવિત્રતમ વિષયના મિદાન્તોનો સ્તીએને પણ પરિચય કરાવવામાં આવતો હોવાથી ને હિન્દુ મહિમાઓ પોતાની ઉત્સાહયુક્ત પ્રીતિ તથા જિજ્ઞાસાવડે તે મિદાન્તોના ગૂઢ પ્રદેશમાં પ્રવેશીને અને તે મિદાન્તોના મમને જાણી શકીને પોતાની વિચાર-વિષયક ગંભીરતા, મદનતા તથા પ્રવિભા આદિકના મોઝે મોટા મોટા વિકાસ પુરવોને પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ કરતી હતી તે કાળની એ ‘આદ્યજ્ઞ’ ઋષીમાં સજીવન પ્રતિમા અંકાયથી આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે. ”

વૈદિક વાઙ્મયના તૃતીય કિંવા અંતિમ વિભાગ તરીકે ‘સૂત્ર’ ઋષીને ઓળખવામાં આવે છે અને એ ‘સૂત્ર’ ઋષીના એકંદર ૭ વિભાગોનાં નામ આ પ્રમાણે છે- ૧ શિક્ષા (સ્વરવિધિસંહિતા), ૨ છન્દ્મ્; ૩ વ્યાકરણ, ૪ નિરુક્ત (વેદશબ્દપ્રકાશ), ૫ જયો-

તિર અને ૬ કંપ (વેદિક-વિધિસંહિતા) એ મૂત્રા કિંના સૂત્રપ્રથો પશુ વેદોનં એક અગત્ય હોઇને વેદોના અથોની બોધ-પ્રાપ્તિમા એ પ્રથો અનિતય ઉપયુક્ત થઇ પડે છે કિવા યના ગુરુ છે. એના જે ૭ વિભાગો કરી દેવાયલા છે તે ૭ વિભાગોના નામો તો ઉપર આપેલા જ છે એ ૭ વિભાગોમાના કેવળ 'વ્યાકરણ' નામક વિભાગને ૯ નેની નક્કરતાનો પરિચય ઠગવવામાટે અને અહીં ચર્ચવા ઇ-ગ્રીએ ગ્રીએ ગગમકે, વૈદિક કાગ જેવા અત્યંત પ્રાચીન કાગમા પશુ એ ગળીગ વિષયનો આપણા પૂર્વજોએ કેટલી મામાપર્યન્ત જાહાપોહ કર્યો હતો, આપણા તે જ્ઞાનપિપાસુ પૂર્વજોની જ્ઞાનાભિરુચિ કે-ન અકાપનીય પ્રમાણુમાં કૌતુકાત્મક હતી, તેનની જ્ઞાનનાનમા તથા નાજાભ્યામવિનય તત્ત્વીનતા કેટલી ને કેવી અનૌકિંક હતી અને એ પરિસ્થિતિ અનુસાર તે કાગની હિન્દુમસ્તૃતિ કેટલી સીમાપર્યન્ત મહત્વને ધરાવનારી હતી એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનો આપણને એ અચના થોજે પશુ પરિચય થઇ રહે તેમ છે સૂત્રોના અભ્યાસ કિંવા અધ્યયનના તે ઇગમા ચાગ દિંવા પાચ પ્રમરો અગ્નિત્વ ધરાવતા હતા વ્યાકરણુને એક સર્વથા સ્વનત્ર શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કરાયનો હોઇને અભ્યાસશીન હિન્દુ ઋષિયોએ બાકરણુના ઉત્કર્ષમાટે પ્રયત્ન પ્રયામો કર્યા હતા અને વધારકરણુના વ્યામંગને દીર્ઘ કાગપર્યન્ત આજુ ગાખ્યો હતો એમ સંગૃહીત ભાષાના અનૌકિક વ્યાકરણુના અત્યાગ્ના સ્વરૂપને જોતા તત્કાગ આપણને દેખાઈ આવે છે અથાત્ ૧ સ્વરગ્રામ, ૨ સ્વગ નથા વ્યવર્તનોના યોગ્યતમ વર્ગીકરણુ ૩ વ્યાકરણુવિનયક યથાયોગ્ય નથા મુમોધ પરિભાષા, ૪ શબ્દ-સુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ૬ શબ્દભતિભેદ આદિક સ્વરૂપમાં વ્યાકરણુશાસ્ત્રુ ને નાગમા યથાશક્ય અત્યંત જુલમ વિવેચન કરવામા આ-સુ' હતુ 'શિક્ષા'ની 'પ્રાતિત્વાખ્ય' નામક વળી એક ઉપવિભાગ હોઇને તેમા વેદોમાના સ્વરોના મંબધમા અતિશય મુદ્દમ વિચારપૂર્વક તે ગ્વગનાં સ્થાનોના મનધમા તેમના

અર્થોની દૃષ્ટિથી કેટલી સીમાપર્યન્ત આવધાનતા ગ્રાપ્યતી અનેવાય
આવશ્યકતા છે એ વાર્તાને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શાવી દેવામાં આવી છે;
માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સ્વરોના સ્થાનના સંબંધમાં જે સંગ્રામ
પણ પ્રમાદ થઈ જાય, તે તેના યોગે કેટલી બધી અર્થદાતા થઈ
જાય છે એ વિષયને પણ 'પ્રાતિશાખ્ય'માં અત્યંત વિચારપૂર્વક
અર્થવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક વેદના એવા સ્વરૂપોપક સિંગમિત
'પ્રાતિશાખ્ય'ની રચના દર્શાવેલી છે. એ 'પ્રાતિશાખ્ય'ની અઘોષિકાને
સ્વીકારતાં અખ્યાપક વિષ્ણુ મહારાયે એક સ્થળે એવા ઉદ્ધારો
કરેલા છે કે " આ વિગાગ વિશ્વમાંના અન્ય કોઈ પણ રાત્રના
ચાતુર્મયમાં માનવ ભાષાદ્વારા સ્વરૂપ કિંવા સ્વરૂપનું આટલી
અપરિમિત સીમાપર્યન્ત નુદન, વ્યાપક, મહત્ત્વ તથા વિસ્તૃત વિવેચન
કરવામાં આવ્યું હોય, એમ મારા જ્ઞેયમાં તે નથી જ આવી
શક્યું "

" 'પ્રાતિશાખ્ય'માં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ તથા
અન્યય ઇત્યાદિ વ્યાકરણનાં મર્વ અંગોનો અત્યંત વિચાર તથા
સાવધાનતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ 'પ્રાતિશાખ્ય'ના
ઉદ્ભવ તથા વિસ્તારની ઇચ્છના દીર્ઘજૂતકાલિક થઈ ગયા
પછી ગ્રીક લેક્ષિને આવા પ્રકારના વર્ગીકરણની આવશ્યકતા ભાનવા
કિંવા કેપ્લાવ માંડી હતી. રોમેટોએ કેવળ નામ તથા ક્રિયાપદના
યોગે જ પોતાના અમરત કાર્યને માધી લીધું હતું, તેમ જ તેના સિદ્ધિ
એરિસ્ટોટલને દીર્ઘ કાગ પર્યન્ત એ નામ તથા ક્રિયાપદની સીમાથી
આગળ વધવાની આવશ્યકતા જણાઈ ન હતી. છતાં પણ ભાષાશા-
સ્ત્રનું વિવેચન તથા ભાષાશાસ્ત્રની નિયમસંપત્તિ કરતી વેળાએ એમાં
ઉપપદો તથા ઉલ્લાસની અન્યથોની વૃદ્ધિ ક્યાં વિની ને એરિસ્ટો-
ટલનો છૂટકો થઈ શક્યો ન હોતો એ જ પ્રમાણે જેનેટોને ગ્રીક
ભાષામાં સર્વનામ, તથા એરિસ્ટોટલે ગ્રીક ભાષામાં સંદર્ભની અન્યય
આદિકનો અભાવેશ ક્યો હતો. " એવા પ્રકારનો અખ્યાપક વિષ્ણુ

મહારાજે પોતાના 'મંસ્કૃત સાહિત્યવિષયક નિબંધો'ની તૃતીય આદિ-
તિના તૃતીય પુસ્તકના ૩૨૧ મા પૃષ્ઠમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે

આમા કૌશેઝના મુખ્ય અધ્યાપક અને પ્રખ્યાત શબ્દવ્યુત્પત્તિ-
તિશાસ્ત્ર પાશ્ચાત્ય પંડિત થોમ્સન મહાશયની માન્યતા અનુસાર
“ સુમૃત્ત લિપિ કિંવા ભાષામાની વ્યંજનવ્યવસ્થા મર્વથા અપૂર્વ
હોઈને માનવ બુદ્ધિમતાના વિદ્યાસના એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણરૂપ છે,
એ મર્વથ નિર્વિવાદ વાર્તા છે. યૂરોપખંડ આવા વિષયોમાં ભારત-
ખંડથી મનુ જ પાછળ કિંવા પછાત રહી ગયેલો છે, કારણ કે, ભારતીય
હિન્દુઓના વિદ્યાનશાસ્ત્રોત્કર્ષનો કાળ યૂરોપના વિદ્યાનશાસ્ત્રોત્કર્ષના કાળ
(Scientific ૧૬૦૦) કરતા ૨૫૦૦ વર્ષ જોડેલો પૂર્વગામી કિંવા
પુરાતન છે અને અત્યારે પણ ઇંગ્લિશ ભાષામા સર્વ ધ્વનિયોના
દર્શક કિના વાચક અક્ષરોનો જે અભાવ પૂર્વે હતો તે જ અભાવ
જેવામા આ-આ કરે છે, એ એકનો વિષય નથી એમ કોનાથી
કહી નહાય નેમ છે વાક ? ” રેવરંડ થોમ્સ મહાશયના ઉદ્દાહરણો
પણ એ જ આશય છે કે “ હિન્દુઓના શબ્દવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રો તો
અન્યન્ય મર્વ પ્રાચીન તથા અવાગીન શબ્દોને સપૂર્ણ પરાગિત
તથા હનપ્રભ કરી બતાવ્યાં છે. ”

અર્થાત્ પ્રાચીનકાલિક ભાગતવર્ષમા ભાષાશાસ્ત્રના વ્યાકરણ
નામંદ વ્યંગનો એટલી અપરિમિત તથા અકલ્પનીય સ્ત્રીમા પર્યાન્ત
વિકસન તથા ઉત્કર્ષ થયો હતો કે અન્ય ખંડો કિવા અન્ય દેશોની
ભારતના ન્યકરણુગાઓથી તેની યુજનામા દંડાયમાન થઇ શકાય
કિંવા તેની રેશમાત્ર પણ સ્પર્ધા કરી શકાય એ ઘટના મર્વથા
અશક્ય હતી અને અત્યારે પણ એ ઘટના અશક્ય જ રહેલી છે.
પ્રતિગ્રિચિ આવા પ્રકારની હોવાથી એ ઘટનાને જો વિશ્વમાહિત્યના
ઇતિહાસમાના એક સર્વથા અચ્યુતપૂર્વ ચમત્કાર તરીકે જ આપણે
ઓળખીએ, તો આપણા એ કાવનિ કોષથી પણ અતિશયોગ્નિ
કિંવા અમન્યોક્તિ તરીકે કદાપિ ઓળખી કિવા ઓળખાવી શકાય

તેમ નથી, એવો અમારો પોતાનો નો મર્વથા દૃઢ વિશ્વાસ છે અને અમારો એ વિશ્વાસ અન્ત પર્યન્ત દૃઢ જ રહેવાનો છે. આપણા મંદૂત આકરણશાસ્ત્રનો પ્રધાન પ્રવર્તક ઋષિ પદ્મણિનિ હોઈને તેમનો 'અષ્ટાધ્યાયી' નાનકે આકરણ્યંથ અનંત મનની પ્રગલ્ભતાની એક ઉત્કૃષ્ટથી પણ ઉત્કૃષ્ટ કમોટી સમાન છે. આહિત્યપ્રામાદમાંના અત્યન્ત માન્ય નથા પૂજ્ય સિંહામન ઉપર એ 'અષ્ટાધ્યાયી' નામધારિણી આદ્યધ્યમ્ન રીતે વિશ્વમાંના મર્વ પ્રયંત પંડિતોએ અન્યંત કૃતજ્ઞતા, પ્રગંભા તથા ઉદારતાપૂર્વક અભિપિક્ષતા તથા આધિષ્ઠિતા કરેલી હોવાથી એની પદ્મજ્ઞતાનો મંભવ કોઈને કદાપિ ને દેખાતો હોય, તો એ ઘટના સર્વથા આભાવિત તથા નેમગિંક છે અને હોની જ જોઈએ ઋષિ પદ્મણિનિની અપૌકિક તથા અમાધારણ્ય શુદ્ધિમત્તાના આક્ષાત્કારથી પાશ્ચાત્ય પંડિતો કેટલી સીમા પર્યન્ત આશ્ચર્યભિભિન્ન થઈ ગયા છે. તેમના હૃદયો કેટલી સીમા પર્યન્ત આદરનંત્ર તથા વિશ્વમાપન થઈ ગયા છે, ઋષિ પદ્મણિનિની પ્રયંત શુદ્ધિતેજોઋયોતિવડે તેમના શુદ્ધિનેયો કેટલી સીમા પર્યન્ત અંજાઈ ગયા છે અને નેથી ઋષિ પદ્મણિનિના 'અગ્રાધ ઋણ્યથી તેમની પ્રશંસા તથા ગુણુઆયાદાગ અંશન મુન્ત થવાંમાટે તેઓ કંઈકી ગીમા પર્યન્ત ઉત્સુક તથા ઉત્કેષિત થઈ રહ્યા છે, એ વસ્તુ-સ્થિતિ જે એ દેશ અવતરણો નર્ક આપવામા આન્યા તે અવનરણોના યોગે અમારા પાકિ નંથા પાકિદાઓના હૃતકાળ જાણવામાં આવી ચોકે તેમ છે, અધ્યાયક વેળા મકાસયે આ વિપ-મના મંભધર્માં પોતાના 'ભારતીય નાદેય' નામક ગ્રંથના ૨૧૬ મા ૫ માં અત્યન્ત પૂજ્યભાવપૂર્વક એવા ઉદ્દેશો કાઢેના છે કે ન પદ્મણિનિના ગ્રંથને ઉધાડતાં જ જાણે આપને કોઈ એક અત્યંત ભવ્ય પ્રામાદમાં જ પ્રવેશતા હોઈએની । એવો જ આપણને ભામ થવા કર છે । તે ભવ્ય ભવનના હૃતોગળ ઉપરના કર્તાના નામે-પેળના નિરીક્ષણથી આપણે હવે દનુજન આશ્ચર્ય તથા દીનુકવડે

ભરાઈ જાય છે; નેમાં ભાષાત્તથિમાંના મમન્ત પ્રમંગોત્તુ મથાયોમ્મ તથા મમર્ષદ અપ્પીકરણ કરાયતુ જોઈને તે પુરુષની આશ્ચર્યકારિણી કંપકશુદ્ધિ તથા મામગ્રીવિષયક ગહન તથા પરિપૂર્ણ આકબનશક્તિનો આપણને સંપૂર્ણ પરિચય થઈ જાય છે અને તેના છુદ્ધિવૈભવના મંબંધમાં આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારના કોતુહલક્રમ આદર તથા પૂજ્યભાવનો મર્વંથા આભાવિક ઉદ્ભવ થતો રહે છે । । । ”

સર હંદર નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતે ‘ ઇમ્પીરિયન્ ગેજેટીયર ઓફ ઇન્ડિયા ’ નામક પોતાના જાણેલા મંથમાંના ‘ ઇન્ડિયા ’ શીર્ષક વિષયના ગર્ભમાં ૨૧૪ મા પૃથ્થમાં પોતાના જે અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે તે એ છે કે ‘ નિપ્રમાદ વિધાન, ધાતુપ્રયક્કરણ વિષયક પરિપૂર્ણતા તથા શમ્ભટનાતત્ત્વની શુદ્ધતા એ ત્રણ વિષયોમાં પાણિનિનો વ્યાકરણમંથ વિજ્ઞમાના મર્વ વ્યાકરણમથો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે પાણિનિના વ્યાકરણમાં જો કે કેટલેક સ્થળે કાંઈક દુર્બોધતાનો આવિભાવ થયેલો છે, એટલે જો એટલી દુર્બોધતાને વળ્ય કરવામાં આવે, તો બીજગણિત જેની પરિભાષાતુ નિર્માણ કરીને એ ભારતીય વ્યાકરણશાસ્ત્રનિમાતાએ પોતાના મંથમાં જે અકંપનીય સુંદર સંક્ષિપ્તતાને લાવી બતાવી છે તે સંક્ષિપ્તતા તો સર્વથા નિરુપમા જ છે માનવ પ્રયત્ન તથા માનવી કંપકતાના યોગે કેટલી સીમા પર્યન્ત ઉજ્જવલતમ કાર્ય કરી શકાય છે, એ વિષયનો, ઋષિ પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષામાંના સર્વ વિષયોનો તાર્કિક પદ્ધતિથી જે મેળ મેળવી દીધો છે તે મેળના યોગે આપણને સંપૂર્ણ અનુભવ થઈ જાય છે સંસ્કૃતભાષામંદિરમાંની રાજદ નિર્મિતિના અમંખ્ય નિયમ તથા સ્વરભેદ, અનેકવચવી સાધિત શબ્દ, દશગણ, બહુવિધ બનકાગ અને લિન્ન લિન્ન કાળોની એક અતિશય દીર્ઘ શ્રેણી કિંવા પંક્તિ આદિક અનેક વિષયોના વિસ્તારને ન્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યાં ‘ કાંઈ પણ મમયમાં આ સંસ્કૃત ભાષા હિન્દુઓના નિન્યના વ્યવહારની ભાષા હતી કિંવા

ના હોતી ? ” એવા પ્રકારની બાબતની શંકાનો આપણા હૃદયમાં આભાવિક જ હિંસાવ થઇ જાય છે ”

વ્યાકરણના જે મદન તથા ઉનાલ તત્ત્વોના ચોગે ભાષાના પ્રાણપ્રારણ તથા સંગોપન આદિક કાર્યો થતા ગહે છે તે મદન તથા ઉનાલ વ્યાકરણતત્ત્વોના યુરોપીય ભાષાના વ્યાકરણોમાં અત્યારે પણ પૂર્વવત્ અભાવ જ જોવામાં આવ્યા કરે છે એવે જ્યાં આની પરિસ્થિતિ વિદ્યમાન હોય ત્યાં પાણિનિના વ્યાકરણની અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વ્યાકરણ સાથે તુલના કરવી, એ એક શુદ્ધ અન્યાય પરિ આધિકા કૃતિ છે, એમ કોઇ પણ સામાન્યજુદિ મનુષ્ય કહી શકે તેમ જો એવે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી

શ્રીમતી મેનિજ નામના પાશ્ચાત્ય પત્રિકાએ આ વિષયના સંબંધમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને દર્શાવેલો છે કે “ જોવા પ્રકારના વ્યાકરણમંથોનને યુરોપના વ્યાકરણકારોનું” સમાધાન થતુ રહે છે તેવા પ્રકારના વ્યાકરણમંથો કરતા સરૂતભાગનો વ્યાકરણમંથ અત્યંત અધિક પરિમાણમાં પ્રેર છે, એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વયં છે જ નહિ ” { ‘ પ્રાચીન તથા મધ્યકાલિક ભારત ’, પ્રથમ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૩૮૪ }

અખ્યાપ હુંદર તથા અખ્યાપક એકરમનર મહાસપત્ની માન્યતા એ છે કે “ વ્યાકરણમર્ના પૃથક્કણ તથા માનવ ભાષાશાસ્ત્રમાર્ના તત્ત્વોની યોજના એ જે વિષયોમાં જોમનાથી પ્રાચીન હિન્દુઓની સંદર્ભાત્ર પણ સ્પર્ધા કરી શકાય તેની માહસિમ્તા તથા યોગ્યતાને ધરાવનાર કોઇ પણ અર્વાચીન ગદ્ય અત્યારે વિદ્યમાન હોય, એવી પરિસ્થિતિ અમારા જોવામાં તો નથી જ આવી શકતી ”

ભરતમૂર્તિમાં પાણિનિ મમાન સર્વથા અદિતીય તથા અતીકિક વૈયાકરણ કિંવા વ્યાકરણનિર્માતાના ઉદભવની ગૌરવમયી ધટના ધન્યા પૂર્વે અપિસારી, કામ્બય, ગામ્ધ, ગાનવ, શાકવર્મા, ભારદ્વાજ, શામ્લાયન, શાકલ્ય, એનક તથા રેણ્દગ્યન આદિક વ્યાકરણકારોએ

વ્યાકરણના ક્ષેત્રને ખેડીને તૈયાર તો કરી જ રાખ્યું હતું અને ત્યાર પછી પાણિનિ જેવા વ્યાકરણમાવીના હસ્તથી જે વ્યાકરણશાસ્ત્ર-પદ્યોએ લખ્યાં તથા વિશ્વવ્યાપક 'દૃક્ષ્ય' નિર્માણ થઈ ગયું હોય, તે એમાં ભારતીય હિન્દુઓની દૃષ્ટિથી અધિક આશ્ચર્ય જેવું કંઈ હતું જ નહિ.

પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર વૃત્તિકાર કાત્યાયને એક વિમ્બન લખ્યું છે અને વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિયે પાણિનિકૃત 'અષ્ટાધ્યાયી'ની એકે આધક્યાધકે દીક્ષા કરેલી છે અર્થાત્ 'પાણિનિ, પતંજનિ તથા કાત્યાયન એ ત્રિમૂર્તિ' વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિષયમાં સર્વથા અનન્ય અધિકારમંપન્ન તથા વિશ્વમાન્ય છે આ ત્રિમૂર્તિયે વ્યાકરણશાસ્ત્રને એક પ્રકારની અમામાન્ય ગિર્નિતાવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરાવી દધને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી વ્યાકરણશાસ્ત્રની જે મહત્તાને અકલ્પનીય પરિમાણમાં વધારી દીધી છે તેના મંબંધમાં તેમના હિન્દુ વંશજો તથા અખિય અવનીતયના મર્વ ભાષાભાષી મનુષ્યો તેમના ઋણી છે તથા મોહિત ઋણી રહેવાના છે, એ વાતો ન્યાયયુક્ત હોવાથી એ વાતોનો કોઈથી કદાપિ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.

ભારતવર્ષમાં વ્યાકરણ પ્રમાણે જ કોઈમથોની પાળ પ્રાચીન કાળમાં પર્યાપ્ત રચના તથા દૃઢિ થયેલી હતી, કારણ કે, મરૂત ભાષાના, એક સમયમાં, બધું તથા બૃહદ શબ્દકોષો એકંદરે બંધન જેટલી મંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, એવાં પ્રમાણે મળી આવ્યા છે સંસ્કૃત ભાષાના અનેક ગ્રંથો, પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે, અનેક કારણવશાત્ તેમ જ મુસ્લિમોના હસ્તથી કાળના મુખમાં પડી ગયેલા હોવાથી કદાચિત્ શબ્દકોષોની મંખ્યા પ્રાચીન કાળમાં એથી પણ વિશેષ હોય, તો તે પણ મંભવનીય છે પરંતુ અત્યારે એમનામાના જે શબ્દકોષો પ્રચલિત છે તેમની મંખ્યા અતિરાવ અપ કિંવા પરિમિત છે અત્યારે તો નિષંકુ, મેદિની, વાચસ્પત્ય, હેમચંદ્ર તથા

અમરોદ્ધાઃ આદિઃ કૌતો પ્રમુખ હોઇને બહુધા વ્યવહારમાં એ કોષોને
 ૦૮ અધિઃ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે સસ્કૃત શબ્દકોષવિષયક
 માહિત્યના સબધમાં જેવડા પૈકી મહાશયે પોતાના એવા પ્રકારના
 અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે " પ્રાચીનકાળમાં મસ્કુન
 ૮૧૧ એ કેવી સીમા પર્યન્ત પરિણતાસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી
 એની મસ્કુન ભાષાના શબ્દકોષોના ચોમે આપણાથી યથાર્થ કે પના
 કરી શકાય છે અને એમાં પ્રાચીન હિન્દુ વિદ્વાનો અત્યંત
 આ રીતે પાત્ર છે એ મવયા નિર્વિવાદ વાર્તા છે "

હવે આપણે યથાનુક્રમ હિન્દુઓની સસ્કૃત કાન્યમપત્તિની
 વિવિધ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ કરીશું

હિન્દુવાદ્વચનવૃક્ષ અને તેની વિવિધ સાખાઓ

૨ સંસ્કૃત કાવ્યસંપત્તિ અને મહાકાવ્ય

મંસ્કૃત ભાષાની કાવ્યસંપત્તિ એટલી સીમાપર્યન્ત અપરિમિત છે કે તેની એ અપરિમિતતાના દર્શન તથા અનુભવના થોડા સામાન્યન. મર્વ વિદેશી અને વિશેષતઃ પાશ્ચાત્યદેશવાસી પંડિતોના હૃદયમાં વારંવાર આશ્ચર્ય તથા વિસ્મયનો આવિર્ભાવ થયા કરે છે. અધ્યાપક મેક્મુડંકરે પોતાના આવા પ્રકરના આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરતાં એક અંગ્રેજીમાં ઉત્તરો કાઢી નાખ્યા છે કે “ મંસ્કૃત ભાષામાંના કાવ્યભંડારના પગિમાણની કાંઈથી કશી યથાર્થ કલ્પના કરી જ નથી શકાતી. પરંતુ જે વાસ્તવિકતાથી જેવામાં આવે, તે ભારતીય હિન્દુઓની નેમગિંદ પ્રવૃત્તિ કાવ્યમયી જ હોવાથી જે તેમના હસ્તથી અમંખ્ય કાવ્યગ્રંથો રચાયા હોય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છે જ નહિ; એથી વિરુદ્ધ જે તેમના હસ્તથી આવી રીતે અપરિમિત મંખ્યામાં કાવ્યગ્રંથો ન રચાયા હોત, તે તે ઘટનાને જ કદાચિત્ આશ્ચર્ય-કારિણી ધટના તરીકે આપણાથી ઝાળખાવી શકત. અર્થાત્ અત્યાં મંખ્ય ભાષાના ગ્રંથોની જે વિશાળ સંખ્યા ઉપલબ્ધ છે તેટલી વિશાળ સંખ્યા જ આપણા હૃદયમાં આટલી બધી મોહમુગ્ધતાને ઉત્પન્ન કરી રહી છે; તે પછી પુચ્છવિપાણુહીન નરપશુઓના ધાર્મિક અભ્યાસરોનો ભોગ થતાં જે ગ્રંથસમુદાય ભરખીજૂત થઈ ગયો છે અને જે નષ્ટ થયેલા ગ્રંથોની વાસ્તવિક વિશાળતમ સંખ્યા આપણા જાણવામાં જ નથી આવી શકી તે નષ્ટ ગ્રંથોની સંખ્યા જે આપણા જાણવામાં આવી શકી હોત, તે તેના થોડા આપણા આશ્ચર્યનો અકલ્પનીય અવધિ-જ કદાચિત્ થઈ ગયો હોત ! હિન્દુઓની નેમગિંદ કાવ્યપ્રવૃત્તિ તે જ તેમની એ અપરિમિત કાવ્યસંપત્તિના

નિર્માણનું પ્રધાન કારણ છે. વ્યવહારશાસ્ત્ર પણ કાવ્યમય, ન્યૌતિ:-
 શાસ્ત્રની રચના પણ કાવ્યમયી, ઇતર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની ભાષા પણ
 કાવ્યયુક્તા અને ધર્મશાસ્ત્રો પણ કાવ્યવાણીમાં જ કથાયત્તા; અર્થાત્
 એવી રીતે પ્રાચીનકાલિન ભારતીય હિન્દુઓ કાંઈ પણ વિષયના
 ગ્રંથમાં તેની રચનાના મુખ્યમાં કાવ્યનો મહત્ત્વ લીધાથી, કાંઈ પણ
 પ્રકારના કૃત્રિમ પ્રયત્ન વિના, ઉપયોગ કરી શકતા હતા અને એવી
 રીતે કાવ્યના ઉપયોગમાં તેમને કાંઈ પણ પ્રકારની બાધાનો
 ભાગમાત્ર પણ ન હોતો થતો. જે ભારતીય હિન્દુ ઋષિયોએ
 ત્રિકાલસત્ય વેદોને પોતાની અત્યંત રસાશુ, સુરજ, મોહક તથા
 કાવ્યરસપરિશુતા વાણીવડે, ખોલી કિંચ વ્યક્ત કરી બતાવ્યા હતા
 તેમના હિન્દુ વંશજોને જે આનુવંશિકતાના નિયમ અનુસાર કવિત્વ-
 શક્તિની પરંપરાગત પ્રાપ્તિ થયેલી હોય, તે એમાં આશ્ચર્યનો વિષય
 નો શો શો વાર ? ” કહિન્દુ જનસંજ્ઞાઓ આના સંબંધમાં પોતાના
 એવા અંજિપ્રાયને દર્શાવેલો છે કે: “ ભારતભૂમિના સાહિત્યમાં જે
 કાંઈનું સામ્રાજ્ય હોય, તે તે કેવળ કાવ્યનું જ સામ્રાજ્ય છે;
 કારણ કે, ભારતીય હિન્દુઓનાં કેવળ અમૂર્ત જાવનામય શાસ્ત્રોની
 ભાષા જ નહિ; કિન્તુ ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષા પણ કાવ્યમ્હટાવડે જ
 રંગાયલી હોય છે અને તે ઉપરાંત તેમાં કાવ્યના મોહકત્વ તથા
 આકર્ષકશક્તિ એ બે મુદ્દોનો પણ પર્માત્મ પરિભાણમાં સમાવેશ
 થયેલો આપણા જોવામાં આવ્યા ફરે છે. ”

અધ્યાપક હીરનની માન્યતા અનુસાર “ ભારતવાસી હિન્દુઓ
 નૈસર્ગિક રીતે જ કાવ્યપ્રવૃત્ત હોવાથી તેમના દરેકથી કાવ્યનો
 આદરો વૃદ્ધિયુક્ત વિકાસ થયેલો છે; અર્થાત્ આવા નૈસર્ગિક
 કાવ્યપ્રવૃત્તિમય હિન્દુઓના દરેકથી કાવ્યની સિન્નાસિન્ન સાખાઓ,
 તેમનું યોગ્ય સંવર્ધન તથા સંગોપન મનાં, જે વિવિધ રચનામાં
 પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકી હોય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું છે જ મું
 મું વાર ? અર્થાત્ એ જ , કારણથી સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યની

જ્ઞાતાત્મક, નાટ્યવિષયક, ભાવપ્રધાન, બોધાત્મક તથા આખ્યાનિકાત્મક અનેકવિધ શાખાઓની પરિપૂર્ણ વૃદ્ધિ થયેલી આપણા જ્ઞેવામાં આવી શકે છે અને એ પ્રત્યેક શાખામાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં અંશરૂપ કૃતિને વિશાળ સંખ્યામાં ઉદ્ભવેલાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ”

“ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ના લેખક એલ્ફિન્સ્ટન મહાશયે સંસ્કૃત વીરકાવ્યોના સંબંધમાં પોતાની જે માન્યતાને પોતાના ઇતિહાસપ્રંથમાં વ્યક્ત કરી બતાવી છે તે એ છે કે: ” જે જે વ્યક્તિયોએ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાવેલાં વીરરસપ્રધાન કાવ્યો વાંચેલાં છે તે સર્વ વ્યક્તિયોએ અત્યંત હર્ષભરિત હૃદય તથા મહાપ્રેમપૂર્વક તે કાવ્યોમાંના શુણોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. જેઓ સ્વયં એવાં કાવ્યોને રચવાની શક્તિ હિંવા યોગ્યતા ધરાવે છે તેવા તન્મત્ર તથા કાવ્યરસિક પુરુષોએ એ સંસ્કૃત વીરરસપ્રધાન કાવ્યોમાંની રસિકતા તથા સુંદરતાના સંબંધમાં પોતાના જે અભિપ્રાયને દર્શાવ્યો છે તે અભિપ્રાય અતિશય હૃદયસ્પર્શી તથા સ્પષ્ટ છે. કેવળ ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી જ પૌરુષ્ય ભાષાનાં અભ્યાસ તથા પરિશીલન કરનારા વિદ્વાનોનાં હૃદયોને જ એ સંસ્કૃત સાહિત્યે મોહમુગ્ધ કરી દીધાં છે એમ નથી; કિન્તુ ઇતર પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોના પોતપોતાની ભાષામાં થયેલા સામાન્ય ક્રાંતિના અનુચોદાના વાચનમાત્રથી જ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યના અશ્રુતપૂર્વ પ્રશંસક તથા ઉપાસક થઈ ગયા છે. અર્થાત્ વિદ્વાન તથા જોન્મ એ જે સંસ્કૃતના પાશ્ચાત્ય પંડિતો પ્રમાણે જ મિશ્નન તથા શ્વેજેલ આદિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના સ્તુતિસંગીતને ગાવામાં તસ્લીન થઈ ગયા છે. અમુક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથોના પરિશીલનદ્વારા આપણાથી સરલ ભાષાસરણી, ઋણુતા તથા સ્વતંત્ર વિચારશક્તિના પાક પડી શકાય છે અને અન્ય પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથોના અભ્યાસદ્વારા ગાંભીર્ય, સૌન્દર્ય તથા હૃદયભેદક કારુણ્યભાવ આદિકનું શિક્ષણ આપણાથી

મેળવી શકાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાંનાં પાત્રોનાં નૈમર્ગિક ધોરણત્વ વર્તન, તેમની આચારવિષયક ધાર્મિક પવિત્રતા અને અંધકારના પોતાના ગાઢ કલ્પનાચાતુર્ય આદિક ગુણોને અન્યાન્ય અનેક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પોતપોતાના જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લિશ તથા છટાલિયન આદિક ભાષામાં લખાયેલા અથો તેમ જ સામયિક પત્રોમાં વિશાળ સંખ્યામાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યા છે; પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના સંસ્કૃત સાહિત્યગૌરવવિષયક તે સર્વ અભિપ્રાયોને અહીં અનુવાદિત સ્વરૂપમાં સમાવિષ્ટ કરી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ન હોવાથી, અર્થાત્ સમય તથા સ્થાનનો આપણી પાસે અભાવ હોવાથી આદલાં અભિપ્રાયોના યોગે ‘સ્વામીપુસ્તક-આય’ થી અન્યાન્ય અભિપ્રાયોની કલ્પના કરી લઇને જ આપણે સંતુષ્ટ થવાનું છે. અસ્તુ: ત્યારે હવે આપણે સંસ્કૃત મહાકાવ્યો પ્રતિ કિંમિદ્ દષ્ટિપાત કરી લઇએ.

સંસ્કૃત મહાકાવ્ય: ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યો પણ સારી સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવાથી લઘુ તથા બૃહદ્ મહાકાવ્યોને સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપ આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર તથા નક્ષત્રો પ્રમાણે અમકર્તા જોઇને જો અખિલ માનવજાતિના હૃદયમાં ધ્રીનુક તથા આનન્દનો આવિર્ભાવ થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું છે જ શું વાર ? એ મહાકાવ્યોમાંનાં સર્વશ્રેષ્ઠ તથા સર્વશિરોમણિ જો કોઇ પણ મહાકાવ્યો હોય, તો તે આપણા રામાયણ તથા મહાભારત એ બે મહાકાવ્યો કિંવા વીરકાવ્યો જ છે; કારણ કે, એ હૃદય વીરકાવ્યોની કક્ષામાં વિરાજવાની યોગ્યતા ધરાવનાર એમના જેવાં વીરકાવ્યો વિશ્વમાંના અન્ય કોઇ પણ દેશના પ્રાચીન કિંવા અર્વાચીન સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી તો જોવામાં આવી શક્યાં નથી અને ભવિષ્યમાં જોવામાં આવી શકે એ વાર્તા પણ સુવંચા અશક્ય તથા અસંભવીય છે.

‘ઇલિયડ’ તથા ‘ઑડિસી’ એ ગ્રીક ભાષાનાં બે વિખ્યાત મહાકાવ્યો હોઇને એ હૃદય મહાકાવ્યોના ચરૂપની વર્તમાન-કાલિક અનેક ભાષાઓમાં ગદ્ય તથા પદ્યના રૂપમાં અસંખ્ય

અનુવાદો થઈ ગયા છે. કેવળ આંગ્રેજ ભાષામાં જ એ ઉભય કાવ્યોના ગદ્ય તથા પદ્યના રૂપમાં; આધુનિક નવલકથાના સ્વરૂપમાં, સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં તથા વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં એટલા બધા અનુવાદો થયેલા છે કે તે અનુવાદોની સંખ્યા પચાસથી ઓછી તો નથી જ થવાતી. ગુજરાતી ભાષામાં પણ સ્વર્ગીય કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે તેમના લખેલા અને આપણી મરકારના મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાદ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ‘નર્મદાશંકર’ એ ઉભય કાવ્યોની કથા સરળ ભાષા તથા સુંદર સ્વરૂપમાં મંજૂર કરાવી. આપેલી છે. પરંતુ અધ્યાપક મોનિયર વિલિયમ્સ જેવા આંગ્રેજ પંડિતે એ ઉભય કાવ્યો મહાકાવ્યો કિંવા વીરકાવ્યોની આપણાં ભારતીય ‘રામાયણ’ તથા ‘મહાભારત’ નામક બે હિન્દુ વીરકાવ્યો સાથે તુલના કરીને પોતાના એવા અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શાવી દીધો કે: “આ ઉભય ગ્રીક કાવ્યોને ભારતીય ‘રામાયણ’ તથા ‘મહાભારત’ નામક મહાકાવ્યોની પંક્તિમાં કદાપિ સ્થાપી શકાય તેમ નથી; કિંબલુના આ ભારતીય કાવ્યોની એ ગ્રીક કાવ્યો સાથે તુલના કરવી એ નગાધિરાજ દિમાલયમાંના દિમાલ્લાદિત પ્રદેશમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અનેક સ્થાનોનાં લઘુ તથા બૃહદ્ મરિતાઓ તેમ જ વારિપ્રવાહોના સંયોગથી વિન્નત થનારી; કેટલાંક સ્થાનોમાં મહાવિશ્વાળ તથા મહાન પાત્ર કિંવા પટ્ટમાંથી વહન કરનારી તેમ જ અમુક સ્થળોમાં ભિન્નદિગ્ગામી, ગહનનમ્ર તથા અનેક પ્રવાહોના સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત થનારી ગંગા તથા યમુના જેવી મહાનદીઓ કિંવા પ્રચંડ સરિતાઓને અને ‘ઐટિકા’ તથા ‘થેમાલી’ પ્રાંતમાંના પાર્વત્ય પ્રવાહોને એક જ માસિકમાં પસંદ દેવા મમાન હાસ્યાર્પક કાર્ય છે. મંચૂન વાડ્મયટ્સની ઇતર શાખાઓમાં જેવી રીતે અસંખ્ય અંચરૂપ રૂપો વિદ્યમાન છે તેવીજ રીતે સંસ્કૃત વાડ્મયટ્સની ‘કાવ્ય’ નામક શાખા પણ અનેક મહાકાવ્યરૂપ રૂપોને ધરાવનારી છે. પરંતુ યુરોપવાસી વિદ્યાવિદ્યાસી મનુષ્યોના નેત્રોને કોઈ પણ ભાષાનો આટલી ગીમાપર્યન્તનો વિશ્વાળનમ અંધ-

મનુનાય કનાપિ દૃષ્ટિગોચર થયેયો ન હોવાથી મંરૂત ભાષાના આવા પ્રયંડ મ યજ્ઞંદારના આક્ષાત્કારથી જો નેમના હૃદયો આશ્ચર્યસ્પર્શિત થઈ જતા હોય, તો એ ઘટના મુવંયા આભાવિક હોવાથી એ ઘટનાથી આપણે લેશમાત્ર પણ વિસ્મયાપન્ન થવાનું નથી " અસ્તુ

આપણા એ ઉભય મહાકાવ્યો કિંવા વિશાળતાએ વીરકાવ્યો- નાનો 'રામાયણ' નામક કાવ્યમય 'મહાભારત' કરતા વિશાળતામાં ન્યૂન હોવા છતાં અધિકતર પ્રાચીન હોઈને એના કાવ્યવિષયક અત્યુચ્ચ ગુણોનું જોડનું પણ મૌજવ કરવામાં આવે તેટલું ગૌરવ નહીં થવાનો જ મૂલ્યુ સંભવ છે, કારણ કે, 'રામાયણ' ની સ્પર્ષા કિંવા મમાનના અન્ય દેશમાન્ય કોઈ પણ સાહિત્યમંથથી કદાપિ અ પ અત્પ પરિમાણમાં પણ કરી શકાય, એ ઘટના મુવંયા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશવાસી આર્થિક ગૌરાવ પડિતો એ ઉભય કાવ્યોના વિસ્તારવિષયક પ્રમેયનો નિશ્ચય પણ અત્રાપિ નથી કરી શકતા, કારણ કે 'મહાભારત' માં એકદર ૩૦૦૦૦૦ પંક્તિયો હોઈને 'રામાયણ' માં એકદર ૪૮૦૦૦ પંક્તિયો વિદ્યમાન છે પરંતુ ગ્રીક મહાકવિ હોમરૂત 'ઇલિયડ' નામક મહાકાવ્યની કેવળ ૧૫૬૯૩ પંક્તિયોમાં તેમ જ ઝર્જર્જરૂત 'ડાયડા' ની કેવળ ૮૮૬૮ પંક્તિયોમાં જ પરિમાપ્તિ થયેલી છે હોમરૂત 'ઇલિયડ' તથા 'ઓડિસી' એ ઉભય મહાકાવ્યોની પંક્તિયોની ગેરુદરસ ખ્યા કેવળ ૩૦૦૦૦૦ની હોવાથી અને વાસ્ત્વીકિત 'રામાયણ'ની પંક્તિયોની મ ખ્યા ઉપર જણાવ્યા પ્રણાણે ૪૮૦૦૦ ની હોવાથી કેવળ 'રામાયણ' ની પંક્તિસ ખ્યા જ ન્યા તે ઉભય ગ્રીક કાવ્યોની પંક્તિમંખ્યા ગ્તાં દોડી થઈ જાય છે ત્યા પછી 'મહાભારત'ની વિશાળતા સમક્ષ તો એ ગ્રીક કાવ્યો સામાન્ય પ્રુસ્તિકાતુલ્ય દેખાય એ સર્વથા સામાન્ય વાર્તા હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા અમોને તો નથી જ જણાતી અસ્તુ ત્યારે હવે આપણે આદિ કવીશ્વર ઋષિ વાસ્ત્વીકિત 'રામાયણ' નામક મહાકાવ્ય કિંવા વીરકાવ્યના અ તર જના અવનોદનમાં અગ્રગામી થઈશું

‘રામાયણ’ નામકે અથ કોના મંજાધમા લખવા કિંવા રચવામા આવેલો છે, ‘રામાયણ’માનો કથાભાગ શો છે, તેમા તેના ગ્રંથિતા કવિશ્રીએ કયા કયા તત્ત્વોનો પરિચય કરાવેલો છે અને એ ‘રામાયણ’ નામકે અથનો વિશાળતમ ભારતીય હિન્દુમંજા ઉપર શો કિંવા કેવા પ્રકારનો પ્રભાવ પડેલો છે, એ સર્વ વિષયોને અહીં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની અમોને એવામાટે વિશેષ આવશ્યકતા નથી જણાતી કે આપણા ભારતીય હિન્દુઓ ‘રામાયણ’ને વેદો પ્રમાણે જ પૂજ્ય માને છે અને અત્યંત પ્રાચીનકાળથી અત્યારસુધી હિન્દુઓ ‘રામાયણ’ની કથાને નાનાવિન રરૂપમા માલગતા આવેના હોવાથી ‘રામાયણ’ની કથા હિન્દુઓના રક્તતથા માસ સાથે મળીને હિન્દુમંજાની આત્મરૂપિણી કિંવા જીવનરૂપિણી કથા જ થઈ ગઈ છે અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી જો કોઈ મામાન્યથી સામાન્ય, અશિક્ષિત તથા અજુદ્ધ હિન્દુ રૂઢિકારને પણ રામકથાના સંજ્ઞા પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો તે અશિક્ષિત તથા અજુદ્ધ કૃતિમાર પણ રામચરિત્રને પોતાની ભાષામા તત્કાલ વણુવી સંભળાવે છે, એની સીમા પર્યંત ભારતીય હિન્દુમંજામા ‘રામાયણ’નો પ્રચાર થઈ ગયો છે એ ઉપરાંત ‘રામાયણ’ના નાયક ભગવાન શ્રી રામચંદ્રદેવ, તેમના અનન્ય આદર્શ શૃદ્ધવદ્મા સતીશિરોમણી શ્રી સીતાદેવી, રામજી શ્રી લક્ષ્મણજી, નમ્રાતા શ્રી ભરતજી, રામસેવક શ્રી હનુમાનજી તથા અંગ આદિ પ્રધાન તથા અપ્રધાન પાત્રોને દેવદેવીગુણ માનવા તથા પૂજવાની પ્રથા હિન્દુમંજામા અત્યારની ધટિકા પર્યંત વિષમાન હોવાથી એ સર્વ આદર્શ વ્યક્તિયો જાણે અત્યારે પણ પોતાનાં તેમ જ મમક મજીવન વિહાર કરી રહી હોયની ! એવો જ હિન્દુઓને મદામર્વદા ભાગ થયા યે છે ! ઉત્તર ભારતમાં તુલસીદાસકૃત હિન્દી ‘રામચરિતમામ નામકે કાવ્યનાં હિન્દુમંજા દ્વારા વર્ણના ઉકૃષ્ટ દિવસ અખડ પારાયણો થતા રહે છે, ગુજરાતમાં ગિરિધરકૃત ‘રામાયણ’ના મતલ વાચકોનો એકે વિશાળ મુદાય

વિદ્યમાન છે; મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીના ગુરુ મમર્ય ગમનામ્ સ્વામીદાગ શમયગિત્તેનો પ્રચંડ પ્રયાગ થયેલો દોષને મહારાષ્ટ્રના સર્વ મામો તથા નગરોમાં ગીતારામનાં મંદિરો શમચંદ્ર તથા ગીતામાતાની અનન્ય આદર્યતા તથા પૂજ્યતાની બહૈષદર અખંડ દોષણા કરી રહ્યાં છે, દક્ષિણ ભારતમાં પણ મીનાગમનો પ્રચંડ પ્રભાવ નાનાવિધ સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન છે, અનેક સાધુમતો, હરિદાસો તથા પ્રવચનકારો પોતાની ભક્તિપ્રચુર, રસાતુ તથા મનોમોહની પ્રાસાદિક વાણીવડે નિરંતર શમમહિમાને ગાતા ગી હિન્દુસમાજને અનેક ધર્મક્રાંતિ-યોમાંથી નિર્વિખ બહિર્ગત કરી હિન્દુસમાજના હિન્દુત્વને અવિચલ રાખવાના કાર્યમાં ‘રામાયણ’ની કથાનો મદુપયોગ કરતા રહે છે, હિન્દુઓની ધાર્મિક શુદ્ધિને દઢવના રહીને હિન્દુઓનાં હૃદયોમાં પગથાક, વિધર્મીઓના અમાનુષ કિંવા પૈશ્ચાતિક અત્યાચાર તેમ જ આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક આપત્તિયોને સહન કરી લેવાના અને શત્રુઓના પગજળના ઉપયુક્ત ઉપયોગને દર્શાવવાના પ્રયત્નોદ્વિત્ત એક પ્રકારના અદ્ભુત મામર્યાને મમર્ષતા રહે છે એટલે ‘રામાયણ’ હિન્દુભક્તિનો એક અત્યંત ધનિષ્ઠ પરિચિત ગ્રંથ દોવાથી અને શમકથા હિન્દુસમાજની નિત્યમર્યાવિષયરૂપિણી કથા હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં એ ‘રામાયણ’ નામક કાવ્યગ્રંથના સાર અથવા એ ગ્રંથ-માના પ્રધાનપાત્રોના સવિસ્તર મુલ્યવર્ણનના કાર્યમાં અગ્રેમર ન થતા એ ગ્રંથના સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય પડિતોનાં હૃદયોમાં કેટલી સીમા પર્વન્ત પ્રચંડ આદર તથા પૂજ્યભાવ વસી રહ્યો છે અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર તથા શ્રીસીતાદેવીના સંબંધમાં તેઓ કેવા પ્રકારના અભિપ્રાયોને ધરાવે છે, એ વિષયને જ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં યથાશય મંદોપપુર સર ચર્ચવાની અમોઝે યોજના કરેલી છે, કારણ કે, આપણા અત્યારના હિન્દુસમાજમાં આમાન્યતઃ માનસિક દૌર્બલ્ય તથા પરવશતાની અતિશય વૃદ્ધિ થઈ ગયેલી હોવાથી આજકાલના અનેક હિન્દુઓને કાંઈ પણ ઉત્તમ કિંવા અધમ વસ્તુ અથવા વિષયને

પાશ્ચાત્યોની દૃષ્ટિથી જ જોવાની એક પ્રકારની ટેવ (વસ્તુતઃ કુટેવ) પડી ગઈ છે. અમારા આ કથનનો આશય એ છે કે આપણી હિન્દુ મંથાઓ, આપણી હિન્દુ મંથુનિ, આપણા આચારવિચારો, આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, આપણા ધર્મશાસ્ત્રો, આપણા માહિત્ય આપણા ઇતિહાસ, આપણા વીર પુરુષો, રાષ્ટ્રપુરુષો, માધુર્યપુરુષો તથા ધર્મશાસ્ત્રપ્રવચકો (ધર્મપ્રવચકો કેવા ધર્મપ્રચારકો) આદિ ગણ્ય-મંવર્ધન કેવા ગણ્યનાતિકારિણી જે જે ઘટનાઓ અત્યાગમ્યધર્મીમાં ભાગતર્પણમાં થઈ ગઈ છે તેમ જ ત્યાગ્યની જે નાનાઓના યોગે આપણા ભાગ્યની હિન્દુ ગણ્યને અરોગતિની મનામાં પડ્યાં પડવાના અનિષ્ટ અવસરો આવી મળેલા છે તે મર્વ વિષયોના મ ન થમા સ્વયં અતંત્રતાદુર્લભ વિચાર કરીને તે મર્વ વિષયોની અતંત્ર સુદૃઢિથી ચર્ચા કરીને અને તે મર્વ વિષયોના માધક તથા માવક કારણોનો નિર્ણય કરીને ઉન્નતિવિનયક આવશ્યક ચિન્તન તથા ચોગ્ગનાના માર્ગમાં અગ્રેમર થવાની વિચારશીલતાને આપણા હિન્દુ-મમાજના મહુ જ અસ્થમખ્ય (અપવાદરૂપ) અગ્રેમરો દર્શાવી શક્યા છે જો હેલ્લા દશ વર્ષના કાળનું આપણે અવનોકન કરીએ, તો એ દશ કેવા માગ વર્ષના કાળાવધિમાં હિન્દુમમાજમાં સુધારણાના કાલક પ્રયત્નો થયેલા આપણુ જોવામાં આવી શકે છે અને હિન્દુઓના હૃદયોમાં આત્માભિમાન કેવા આભિમાનની અતુલ જ્યોતિ પ્રકટેલી દેખાયા કરે છે, જતા અમારે અતિશય અનિચ્છા-પૂર્વક તથા વિદીર્ણ હૃદયથી એ અગ્રિય મત્ય વાતને અહીં ચમત્ કરવી જ પડે છે કે અમારી પોતાની કૈયમિક માન્યતા અનુસાર તેમ જ અમારા જેવા હિન્દુઓના એક મુવિશાળ મમુદાયની માન્યતા અનુસાર જેમને અત્યારે ‘મહાત્મા’ પની મમખાયલી છે તે મહાત્મા ગાંધીજીના હૃદયમાં, તેઓ પોતે પોતાને મનાતન હિન્દુધર્મના અનુયાયી તરીકે ઓળખવના હોવા છતાં પરમપુરાતન તથા પરમ સનાતન વેદિક હિન્દુધર્મ, હિન્દુ આચારવિચાર તથા હિન્દુ ધાર્મિક

માન્યતાઓના મળધમા લેશમાન પણ આત્મીય ભાવ વિદ્યમાન ન હોવાથી, પ્રાચીન હિન્દુસંસ્કૃતિ વિષયક તેઓ શ્રીમાનનું જ્ઞાન અત્યંત પરિમિત, કિંબદ્ધના નહિવત્ હોઇને મનુ ભગવાન જેવા અયૌષિક ધર્મશાસ્ત્રનિર્માતા પૂજ્યતમ પુન્યની આરાઓને 'શયતાની આરાઓ' તરીકે ઓળખાવવા સુધીની ધર્મશસ્ત્ર બુદ્ધિ કિંવા ઉન્માદ-બુદ્ધિ તેઓ શ્રીમાનના મસ્તિષ્કમા પ્રમરેલી હોવાથી અને જો સંક્ષેપમા હહેવામા આવે તો તેઓ શ્રીમાનના હૃદયમા એક કિંવા અન્ય સ્વરૂપમા ભાગતીય હિન્દુઓમાટે સર્વથા વિદ્વાતક થઇ પડનારી પાશ્ચાત્ય મામાજિક સુધારણાનો જ પૃષ્ઠ પ્રભાવ પડી ગયેલો હોવાથી તેઓ શ્રીમાનના નેતૃત્વ તલે જે કાઇક પણ થોડી ધણી જાગરુકતાનો હિન્દુઓના હૃદયમા આવિર્ભાવ થયેલો છે તે જાગરુકતાના થોડે આપણી પ્રાચીન હિન્દુમંત્રિનો લેશમાત્ર પણ પુનરુદ્ધાર થવાની આશા અત્યારના મયોગમા તો કાઇ પણ વિચારશીલ સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મના અનુયાયી હિન્દુથી રાખી સકાય તેમ છે જ નહિ, પણ એ ગાંધીઆદિ ૫ થના અનુયાયી આજકાલના હિન્દુ સુવેદા તથા હિન્દુ સુવર્તીઓની ઉન્નત અવિનયશીલતા સ્થિરતા, અમ-યાદા, વિવેકહીનતા, આત્માબ્રજતા તથા વિચારબ્રજતા અને અની-શ્વરવાદિતાની માત્રા એટલી અપરિમિત સીમા પર્યન્ત દૃષ્ટિંગત થતી જાય છે કે એના થોડે હિન્દુસમાજની અત્યારથી પણ અધિક અધોગતિ થવાની ભીતિમુક્ત શંકા જ અમારા તથા અમારા જેવા અનેક હિન્દુઓના હૃદયોમા અત્યીપ્રહર વિદ્યમાન ને વિદ્યમાન જ રહ્યા કરે છે અર્થાત્ આ સુધારણાના હાદ્યસર્વકાલિક ઉદ્ભવના થોડે હિન્દુઓની ઉપયુક્ત પન્થત્યયનેન બુદ્ધિનો લેશમાત્ર પણ લોપ થયેલો અમાગ જોવામાં તો નથી જ આવી શકેલો, એટલે કે, પાશ્ચાત્ય મંથકારેના કથનને જ વેદવાક્યતુલ્ય માનવાની ડંગાળ મનોદશાને હિન્દુઓ અઘાપિ સર્વાંશે નિનાજનિ મમર્ષા શક્યા નથી એવામાટે આપણા હિન્દુસમાજમા જે કેળાક વિવેકશન્ય તથા

વિચારણા મનુષ્યો આપણા હિન્દુઓના દુર્ભાગ્યવશાત્ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તેમની કારણહીન કુશંકાઓ કપાઈ જાય અને તેમનાં અંતઃકરણોમાં આપણા અવનારી રાષ્ટ્રવિભૂતિરૂપ મહાપુરુષોના સંબંધમાં યોગ્ય તથા આવશ્યક અભિમાનનો પગપેત પરિમાણમાં ઉદ્ભવ થઈ જાય એ હેતુથી જ ‘રામાયણ’ જેવા સર્વપૂજ્ય તથા મૂર્વમાન્ય ગ્રંથની ઉત્તમતાના મંબંધમાં પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ જે અભિપ્રાયો દર્શાવેલા છે તે અભિપ્રાયોને અહીં પ્રમાણ તરીકે પ્રકાશિત કરવાં પડે છે.

‘રામાયણ’ નામક ગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે પારસ્પરિક બેભાવ આપણા જેવામાં આવી શકતો નથી. ‘રામાયણ’ની ભાષા અત્યંત સુંદર હોઈને તેમાંની કલ્પનાઓ તો વળી એટલી સીમાપર્યંત ઉચ્ચતમ ક્ષેત્રની છે કે વિશ્વમાના અન્ય કોઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથમાંની કવિકલ્પનાઓથી ‘રામાયણ’માંની એ અગ્રીકૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાઓની સ્પર્ધા તથા મમાનતા કદાપિ કરી શકાય એ ઘટના સર્વથા અશક્ય તથા અમંભવનીય છે. મર મોનિયર વિલિયમ્સે આ કારણથી ‘રામાયણ’ના મંબંધમાં પોતાના એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે: “ સંસ્કૃત ભાષાના માહિત્યમાં ‘રામાયણ’ સમાન અન્ય કોઈ પણ મોટક કાવ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ભાષાના અંરણતા, અપ્રજ્ઞતા તથા નિર્દોષતા એ અભિજ્ઞાન કાવ્યના ગુણો; વિશુદ્ધ કાવ્યભાવનાઓની સુંદર જટાઓની વિપુલતા; વીરરસાત્મક પ્રસંગોનાં અત્તરણ; તથા અપૂર્ણશુદ્ધ વર્ણનો; સૃષ્ટિમાંનાં અત્યંત ભવ્ય દર્યોનાં શાન્દિદક ચિત્રો; માનવહૃદયમાં લિન્ન લિન્ન વિચારોનાં નો વિગ્રહો નિરંતર ચાલના રહે છે તે વિચારવિગ્રહવિષયક સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને તેમની અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવનાઓનો પરિચય ઇત્યાદિ અસંખ્ય ગુણો વડે, વિશ્વમાંના કોઈ પણ વિભાગમાં અને કોઈ પણ કોણમાં નિર્માણ થયેલાં અન્યને સુંદર તથા મનોરમ કાવ્યોમાં આ ‘રામાયણ’ નામક મહાકાવ્ય કિંવા વીરકાવ્યની યોગ્યતા સર્વથા

અપવાદપિણી છે, અર્થાત્ જો 'ગમાયણુ'ને નિમર્ગદત્ત રામિવડે
 વૃદ્ધિગત તથા વિમૃત યથેચ્છ ઉપવનની ઉપમા આપવામા આવે,
 તે તે કાયને કાષ્ઠથી અથેચ્છ કિંવા અતિશયોકિતરૂપ કાય તરીકે
 કદાપિ ઓળખી કિંવા ઓળખાવી શકાય તેમ નથી મરુત તથા
 સુદૃ ઉપદેશમય ક્રમેકો જ જેના ક્રમે તથા પુષ્પો છે, ત્રિકાલાભાષ્ય
 સત્ય તત્ત્વો જ જેના ચિરંજીવ તથા અવરોધકપૂર્ણ નિર્ગરા છે,
 અને પરમપરાન્વયી વિમૃત તથા ઉદાત્ત કથાભાજ જ જેની ધન
 વૃક્ષગણ છે, એવા પ્રકારનું જે ઉપવન તે યાપિ વાંચીકૃત 'રામા-
 યણુ' મહાકાવ્ય છે, એ ઉપમા 'ગમાયણુ' માથેના મંબંધથી જાની
 શીમા પર્યન્ત માર્ગક ચંદ્ર જન્ય તેમ છે, એનો ગમિકહલય પાકેલા
 તથા પાકેલાઓ જ અથા નિર્ણય કરી એવાનો છે 'રામાયણુ' મા
 શ્રીરામચંદ્રના ચરિત્રને તો વળી એટલી બધી અકપનીય સીમા
 પર્યન્ત ઉલ્લેખ સ્વરૂપમા અંજિત કરી બનાવવામાં આવ્યું છે કે
 શ્રીરામચંદ્રના ચરિત્રની પ્રતિદેને વિશ્વમા અન્યત્ર ક્યાય મળી શકે
 તેમ છે જ નહિ. શ્રીરામચંદ્રના ચરિત્રમા આદિથી અંત પર્યન્ત જે
 સર્વથા ત્વાર્થગહિત વર્તન આપણા જોવામા આવ્યા કરે છે તેના
 યોગે શ્રીરામચંદ્રના માનુષ ધ્વનકમના સંબંધમા સ્વાભાવિકે જ
 એક પ્રકારની પ્રમદ શંકનો આપણા મામાન્ય મનમા ઉદભવ થઈ
 જાય છે શ્રીરામચંદ્રના અતિમાનુષ કાયો કિવા વર્તનોના સાક્ષા-
 ત્મકથી કોઈ કોઈ વાર આપણા હૃદય કિવા મનની કાષ્ઠક અમત્કારિક
 રિયતિ થઈ જતા આપણા હૃદય દિગ્મૂલતાને જ અનુભવ્યા કર છે,
 પરંતુ આપણી એ દિગ્મૂલતા આપણા સદ્ભાવના યોગે, દીર્ઘકાલ
 પર્યન્ત અવિચલ ગહો રાક્ષી નથા, અર્થાત્ એ દિગ્મૂલતાનો અપ
 મમયમા જ લોપ ચઈ જાય છે ગમાયણુમા, નિદાન ગમાયણુના
 પૂર્વભાગમા તો શ્રીરામચંદ્રનો વાંચીકૃત એક શરૂવીર, ઉદાર-
 મનઝ પવિત્ર તથા સદ્ગુણપરાયણુ આદર્શ મનુષ્ય ક્રમતા વિશેષ,
 દેવસ્વરૂપમાં, સુદિપૂર્વક પરિચય નથી કરાવ્યો, પરંતુ આજે એ શ્રી

રામચંદ્રના શૌર્ય, નિર્દોષતા, ઔદાર્ય, પિત્રાચારામાણ્ય, વિમલ પત્નીપ્રેમ તથા એકપત્નીવ્રત, સહોદરસ્નેહ તથા અક્રોધ-ક્રોધમય વિચારોના અત્યંત અભાવ-આદિકે અનન્ય ગુણોની આપણે જેટલી પણ પ્રશંસા કરીએ તેટલી સમસ્ત પ્રશંસા સ્વરૂપ થવાનો જ સંપૂર્ણ સંભવ છે. ન્યારે શ્રીરામ પોતે પોતાની સાપત્ન-ઓરમાન-માતાના કાપનો ભોગ થઈ પડે છે તે વેળાએ તેમના પોતાના મુખમાંથી કાપ-દર્શક એક પણ શબ્દ બહાર નથી નીકળતો; ન્યારે તેમના પિતાશ્રી તેમને વનવાસી થવામાટે વનમાં મોકલવાના નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવે છે, ત્યારે તેઓએ અયોગ્ય આજ્ઞા પ્રતિ પોતાનો વિરોધ નામમાત્રને માટે પણ નથી દર્શાવના; પોતાના જન્મદાતા પિતાને પ્રતિજ્ઞાભંગના પાપથી મુક્ત રાખવામાટે તેઓ પોતાનાં સર્વ ગુણોનું અસ્તિત્વ આપવાને કટિબદ્ધ થઈ જાય છે અને દેવી સીતાની સહિષ્ણુતાના સંબંધમાં તો કંઈ પણ બોલવાનું બાકી રહેતું જ નથી; કારણ કે, તેઓ શ્રીમતી તો ગૃહસ્થી જ છે એટલે તેમનામાં તો વિશ્વના સર્વ સદ્ગુણો ભૂર્તિમંત થઈને જ અવતરેલા હતા એમ ક્ષણે ક્ષણે ને પહે પહે આપણને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે ।”

શ્રી સીતાદેવી સમાન સ્ત્રીજાતિનો સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શ આ સુવિ-
શાળ સંસારમાં અન્યત્ર ક્યાંય કદાપિ મળી શકે તેમ છે જ નહિ.
શ્રી સીતાદેવીની પ્રચંડ પતિનિકા, અમર્યાદ પતિપ્રીતિ અને દેવી
દાંપત્યસંબંધવિષયક પવિત્ર માન્યતા આદિકનાં જે ખેયોને આદિ-
કવિશ્રીએ ‘રામાયણ’માં વર્ણવી બતાવ્યાં છે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ તથા
ઉદાત્તતમ ખેયો અન્ય કોઈ પણ લાવાના વાડમચના કોઈ પણ
ત્રંચમાં કદાપિ દષ્ટિગોચર થઈ શકે, એ ઘટના સો ચે સો ટકા અશક્ય
તથા અસંભવનીય છે અને તેથી જ ગ્રીફેસર ડાઉડન, પ્રિન્સિપાલ
મિટ્રિય તથા મિસ મેરી સ્કૉટ ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા વિદ્યુષીઓએ
શ્રીરામચંદ્ર તથા શ્રીસીતાદેવી અથવા ‘સીતારામ’ એ દિવ્યદંપતીના
દિવ્યદાંપત્યનાં ગુણવર્ણનવિઝૂવિત કાવ્યોની રચના દ્વારા પોતાના

પ્રેમમય તથા સ્તુતિપૂર્ણ હૃદયનિર્જરના વેગવાન વહનના માર્ગને
 મુક્ત કરી મતા થો છે અને એ કૃતિના સોતાની સહૃદયતા, શુભ-
 આદર્શના તથા સત્યપરાયણતાને વ્યક્ત કરીને ‘શમાયણ’ નામ-
 નું સ્ફૂટ મહાકાવ્ય જિવા વીરકાન્થની મહત્તા, મસ્ફૂટ ભાષાની ભવ્ય-
 તાલુમ્મ પ્રચુતા, કવિશ્રી વાન્મીકિના અવીરકિ રચનામાતુર્ય, અપ્રતિમ
 નાન્દ્યચિત્રમૈશન્ય તથા માનવજાતિવિષયક ગાઢ જ્ઞાન આદિકે
 વિષયોની પોતપોતાના અર્થમાં મુક્ત કરે તથા નિઃકપટ હૃદયથી
 રચે રચે તથા વાગવાર મત્ય પ્રશસા કરી બતાવી છે અથાત
 હિપર ‘શમાયણ’ સ્તુતિદયક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ઉદ્દેશોનાં જે અવ-
 તરણો ગાત્રમાં આપ્યાં છે તે અવતરણો તથા તદ્વિષયક વિવેચનના
 યોગે ‘શમાયણ’ના સબધમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા વિદુષીઓના
 હૃદયોમાં કેટલી સીમા પર્યન્ત પૂજ્યશુદ્ધિ કિવા પૂજ્યભાવના વમી
 રહી છે ‘શમાયણ’ના રચયિતામાટે તેમના હૃદયમાં કેવા ને કેવો
 આદરભાવ રજા કરે છે, તેઓ એ આપ્યા તથા પૂજ્યભાવના યોગે
 કેવા ને કેવા પ્રેમથી ‘શમાયણ’નું અધ્યયન કરી રહ્યાં છે અને
 ‘શમાયણ’ના વર્ણવાયુક્તા પ્રત્યેક પાત્ર તથા હિપપાત્રના જાતિ-
 અરિષોષ સહિનિરીક્ષણ નૈતિક-શિક્ષણ સમપરિષોષ તથા સાગ્યોન્નના
 આતુર્ય, આદિકની દૃષ્ટિથી કેવી ને કેવી અન્વેષનીય એમમનાથી
 ‘શમાયણ’ના અભ્યાસના માર્ગમાં વેગપૂર્વક ધાવમાન મધ રજા છે
 એની આપણાથી આવશ્યકતા કળતા મ કિમિદ્ અધિક તથા પર્યાપ્ત
 કલ્પના કરી, શક્ય તેમ હાવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની
 આવશ્યકતા રહેતી જ નથી અસ્તુ ત્યારે હવે આપણે આપણા
 ‘મહાભારત’ નામક પ્રાચીન મસ્ફૂટ વીરકાન્થના મબધમાં પણ
 યુરોપીયન તથા અમેરિકન ગોરાગ પડિનો, વર્તમાનપત્રોના જુપાદકો
 તથા ઇતર વિદ્યાન્યાસગ્રી મનુષ્યોએ એના વ્યાસન તથા અધ્યયન-
 દ્વાગ પોતાનો જે અભિપ્રાયોને વ્યક્ત તથા નિષિબદ્ધ કરી બતાવ્યા
 છે તે અભિપ્રાયોને પણ અહીં સંક્ષેપમાં જોષ લઈએ

આપણા ' મહાભારત ' મહાકાવ્યની નિચ્ચા સ્તુતિ કરના ડૉક્ટર હેસ્ટર નામક એક અમેરિકન વિદ્વાને પોતાના એવા પ્રકાશના વિચારોને વ્યક્ત કરી જતાવ્યા છે કે " દૈવી સ્ફૂર્તિ વડે અનંકૃત યથેવા પ્રાચીન ભારતવાસી અત્યંત પૂજ્ય મહાત્માઓએ જે ' મહાભારત ' નામક ગ્રંથની રચના કરેલી છે તે ' મહાભારત ' નામક ગ્રંથ મમાન મહાન તથા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અન્યત્ર કથા ય માન જોવા દિવા જાણવામા આવી શક્યો નથી, માત્ર એમું જ નહિ પણ માગ પોતાના પૂર્વગુણના અનુભવોના આધારે હુ એ વાતાને કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોકિત કિવા શકરનીતતાના ભય વિના જ વ્યક્ત કરી શકુ છું કે એ ગ્રંથના અભ્યાસે મારા હૃદયને જેટલા પરિભ્રમણ મુખ્ય તથા ઉન્નત કરી દીધું છે તેટલા પરિભ્રમણમા અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ મારા હૃદયને મુખ્ય તથા ઉન્નત કરી શક્યો નથી અને ભવિષ્યમા કદાપિ કરી શકવાનો પાડુ નથી. ' મહાભારત ' નો અહર્નિશ અભ્યાસ કરીને તેમાના એક સહસ્ત્ર અવતરણોને મારા ટિપ્પણમંત્રદમા લખી લઈ તે અવતરણોને મે મારા હવે પછીના અવરિત આયુષ્યમાના અભ્યાસમા શોભ રાખ્યા છે અને પોતાને તો ' મહાભારત ' એક અભિનવ સૃષ્ટિ સમાન જ દેખાયા કરે છે અને મહાભારત માના મત્પદશત્રેમ રાન, આતુર્ય તથા વાસ્તવિકતા આદિક ગુણમુદાયનો વર્ણનો વાચીને તો મારા હૃદય તથા આત્મા તેમા મવયા તસ્લીન જ થઈ જાય છે પરંતુ ' મહાભારત ' ની મહાનાની આનંદથી જ મમાનિ થઈ જાય છે, એમ કોઈએ કદાપિ માની લેવાનું નથી, કારણ કે મેં મારા પોતાના મનમા ખમતમા તથા વિશ્વોત્પત્તિના સંબંધમા જે કેટલાક વિશિષ્ટ સિદ્ધિતા બાંધી લીધા હતા તે જ સિદ્ધાન્તોને એ ગ્રંથમા અતિશય સુંદર તથા મ્પટ ભાષામા વર્ણવેલાં જો મે મારા હૃદયમાં એ ગ્રંથના સંબંધમા સ્વભાવિક જ પ્રચડ પૂજ્ય-ભાવનો ઉદ્ભવ થઈ ગયો હોય અને એ પૂજ્યભાવના યોગે જ હુ

એ ગ્રંથની અત્યારે આપણી સ્તુતિ મુખત કંઠે કરી રહ્યા છું । ”

‘હિમિલ્તન્ ડેવી સ્પેન્ડર’ નામક વર્તમાનપત્રના ઇ સ ૧૮૮૮ ના મે માસની ૩૧ મી તારીખના અંકમાં ‘ મહાભારત ’ની ઉલ્લેખનાના પરિચયક તરીકે જે એક લેખ છપાયો હતો તે લેખનો ભાવાર્થ એ છે કે “ એ ‘ મહાભારત ’ નામક કાવ્ય તે ધર્મ, નીતિ, માનસશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન તથા રાજકારણ આદિક વિષયોનાં નત્તરત્નોની કથારૂપ સુત્રમાં પરોવાયેલી એક સુમનમાલ્યા જ છે, એમ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના કહી શકાય તેમ છે એ હજાર વર્ષ કરતાં વધુ અધિકતર કાળ પૂર્વે આર્યવર્તવાસી લોકો (હિન્દુઓ)ના ઇવનકમ, આચારવિચાર, રાજકારણ, ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન આદિક કેવા પ્રમાણે હતા એ વિષયોનાં યથાસ્થિત શબ્દિકે ચિત્રને જોવાનો અવમગ આપણને એ પ્રથમા જ મળી શકે છે, માન એટલું જ નહિ, પણ આ વિષયોનાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ તરીકે પડતા કાવ્યોમાંની શ્રેષ્ઠતા તેમ જ આ જગતમાં ઉદ્ભવેલા દિવ્ય તથા ગહન વિચારોની દિવ્યતા તથા ગહનતા આદિકનો વિશેષારો આપણને એ ‘ મહાભારત ’ ગ્રંથમાં પર્યાપ્ત સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી એ ગ્રંથની મહત્તા તથા અપૂર્વતા ચોતાની મેળે જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે .

સ્વર્ગવાસી વગવાસી વિદ્વત્ત બાબુ પી સી રૌય (બાબુ પ્રતાપચંદ્ર રૌય) જે વેળાએ ‘ મહાભારત ’ના અંગ્રેજી ભાષામાં ગદ્યાનુવાદ કરવાના કાર્યમાં નિમગ્ન હતા તે વેળાએ અમેરિકાના જેરોમિયા કર્ટિન નામક એક માનવવશશાસ્ત્રજ્ઞ તરફથી તેમને જે એક પત્ર મળ્યું હતું તેનો આશય એ હતો કે “ આપના કરતાં ‘ મહાભારત ’ના અંગ્રેજી અનુવાદના યોગ્યતા ભાગેનાં આદિથી અત્યંત પર્યાપ્તતા લક્ષ્યપૂર્વક વાચનકાર્યને મે સમાપ્ત કરી દીધું છે અને ‘ મહાભારત ’ના અનુવાદના એ યોગ્યતા ભાગેનાં પરિશીલન-રૂગ મારી એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે એના જેવો શ્રેષ્ઠતમ

અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથ આ સંમારમાં ભાગ્યે જ અગ્નિત્વ ધરાવતો હશે અને એ ગ્રંથના અખંડ વાચનથી મને જેટલા આનંદની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તેના કરતાં સત્તાંશ પરિમાણમાં પણ કોઈ ગ્રંથના વાચનથી મને આનંદપ્રાપ્તિ થઈ હોય, એવું મને સ્મરણ છે જ નહિ. આ ગ્રંથના પરિશીલનથી પ્રાપ્તિ આર્થ લોકોની ભુદ્ધિમત્તા તથા શીલવિષયક શ્રેષ્ઠતાનો અન્યદેશવાસીઓને યોગ્ય પરિચય થઈ જશે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. આપે એ ગ્રંથના અંગ્રેજી અનુવાદના જે કાર્યને આરંભી દીધું છે તે કાર્યના યોગે હિન્દુસ્થાનનું દિન તો યવાનું જ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત સમગ્ર આર્યવંશનું કલ્યાણ યવાનો મંપૂર્ણ સંભવ છે. 'મહાભારત' રત્નોની એક મહત્તમ ખાણ હોઈને એ ખાણમાંના વિશાળતમ રત્નાશિનો અઘાપિ કોઈને મંપૂર્ણ પત્તો મળી શક્યો જ નથી. અર્થાત્ એ રત્નખનિમાંના અમૂલ્ય રત્નો જેમ જેમ બહાર આવતાં જશે તેમ તેમ તે રત્નોની અમૂલ્યતાનો વિચારે અધિકાધિક પરિચય થતો જશે એ ગ્રંથના યોગે આર્યવંશના ઇતિહાસને જાણવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમની તે ઇચ્છા એ ગ્રંથના પરિશીલન દ્વારા અવશ્ય પૂર્ણ કિંવા તૃપ્ત થઈ શકે તેમ છે. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ગ્રંથના અભ્યાસદ્વારા દીન તથા દુર્બળ મનુષ્ય અને અત્યંત રક્તિમાન સર્વવ્યાપક પરમાત્માના પારંપરિક ધર્મિષ્ઠ સંબંધનો પણ સ્પષ્ટ જોશ થઈ શકે તેમ છે; એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ અને હોશ શકે તેમ પણ નથી. "

ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના 'Journal Des Savantes' નામક ફ્રેંચ ભાષાના માસિકપત્રનાં સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં મેન્ટ હિનેગે આર્યેલેમી નામક એક ફ્રેંચ વિદ્વાને 'મહાભારત'ના સંબંધમાં ચોતાના જે વિચારોને પ્રકાશિત કર્યા હતા તે એ લખાકે: " આજર્થા વગમગ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે (ઈ. સ ૧૭૮૫ માં) ચિલ્કિન્સ નામક કોઈ એક મૃદરથે દયકતામાં 'મહાભારત'માંના કેટલાક વચનોને

અંગ્રેજી ભાષામાં ત્યારે મર્યાદી પ્રથમ પ્રદર્શિત થઈ હતી અને 'ભગવદ્ગીતા'ના અનુવાદદ્વારા વિશ્વને મહાભારતનો પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો હતો ત્યારે એ 'મહાભારત' ગ્રંથની ભવ્યતાના સાક્ષાત્કારથી મમત્તન પામ્યાત્મ સંભાર આશ્ચર્યભર્યાનિન થઈ ગયો હતો; પાશ્ચાત્ય સોફિસ્ટને 'મહાભારત'ના કેટલાં વ્યાખ્યાની ગુણભામાં એક મહાકવિ હોમર કઃપનાઈ ભામવા માંડ્યો હતો અને ગ્રીક કરતાં ભારતવર્ષ અત્યંત એક છે, એવો પાશ્ચાત્ય સોફિસ્ટો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો; અર્થાત્ એ 'મહાભારત' નામક મહાકાવ્ય જૂનકાલિક માનવી શુદ્ધિમત્તા તથા પરિશ્રમશીલતાનું એક અત્યંત ભવ્ય તથા એકતમ રમણક છે, એ વસ્તુસ્થિતિને પાશ્ચાત્ય સોફિસ્ટ કોઈ પણ પ્રકારની મંતલિમત્તા વિના મર્યાદા એકવાક્યનાથી માનવા લાગ્યા હતા. " સર એડ્વિન આર્નોલ્ડ ટાઇટમ મનન્કેન, તથા એ. બાર્થ ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતો તેમ જ ' ચાઇલ્ડરેન્સ પેરસ ' તથા ' દેમિસ્ટ્રન ડેલી એપેક્ટેટર ' આદિક પાશ્ચાત્ય વર્તમાનપત્રોના મંપાદકો આફ્રિકા ' મહાભારત ' વિષયક અભિપ્રાયોનો જો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે, તેા તે નિષ્કર્ષ અનુભાવ ' મહાભારત 'માં નિમ્ન પ્રદર્શિત વિશિષ્ટતાઓનો તેના અભ્યાસકોને આક્ષેપકાર થઈ શકે છે.

" 'મહાભારત'ના કેટલાક વિભાગો 'લેખનકલાના આવિષ્કાર'થી પૂર્વે જ તૈયાર થયેલા કિંવા રચાયલા છે; કેટલાક વિભાગો પૌરાણિક કાલની પૂર્વે રચાયલા છે અને કેટલાક વિભાગો તો વર્ગી ગ્રીક કવિશ્રમ હોમર તથા ઇનિષ્ટિયન સોફિસ્ટોના આદ્ય મનુ મોસેસના અવતારથી પણ પૂર્વે અવતારમાં આવી ચૂકેલા છે. એ વાર્તા સર્વથા નિર્વિવાદ છે. 'મહાભારત' નામક એ મંસ્કૃત મહાકાવ્ય, એકંદરે રીતે જોતાં, અત્યંત એક, અત્યંત પુરાતન, અત્યંત વિશાળ, અત્યંત અપૂર્ણ, તથા અત્યંત ચમત્કૃતિજનક છે, એમ કોઈ પણ સહૃદય મનુષ્ય તત્કાળ કહી શકે તેમ છે. 'મહાભારત'માં નૈતિક, માનવ-વર્મપ્રચ્ચર તથા અદ્યુત્તરસારમક વિભાગો સૂચક રચણે અત્યંત વિશાળ

મંખ્યામાં વ્યાપેના હોઇને એની વસ્તુસંકલ્પના કિંવા એના કથાભાગનું અંકન અતિશય વિશાળ પરિમાણમાં કરાયતું છે અને એ ઉપરાંત એ સંસ્કૃત વીરકાવ્યમાંની વીરા તથા પતિવ્રતા પ્રમદાઓ અન્ય કોઇ પણ ભાષાની પૌરાણિક કથાઓમાંની વીરા તથા સાધ્વી સ્ત્રીઓ કરતાં અત્યંત ઘેષ પ્રકારની અબજાઓ છે, એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો મંથય છે જ નહિ. 'મહાભારત'નાં કેટલાંક સ્થાનોમાં ઉત્પાદના અતિરેકના જે અનુપમ પ્રસંગો અને અતુલ કામત તથા હ્રસ્વરપર્ણી કથાભાગો આપણા જોવામાં આવી શકે છે તેવા પ્રસંગો તથા કથાભાગો અન્ય કોઈ પણ અન્યદેશીય કાવ્યમાં જોવામાં નથી જ આવવી શકતા. 'મહાભારત'માં રાષ્ટ્રીય નીતિ, વાહ્યમય તથા પ્રાચીન કથાઓનો કુબેરના અખૂટ ભંડારતુલ્ય ભંડાર ભરેલો છે. જેને કાવ્યના મનોહર વેશમાં સુમનિર્મિત કરવામાં આવ્યું હોય તેવા મૂર્તિમાન નીતિલાઝને જોવાનો જે કોઇના મનમાં અભિશ્રાપ રહ્યા કરતો હોય, તે 'મહાભારત'ના અવ્યામદ્વારા તેનો એ અભિશ્રાપ અવશ્ય પૂર્ણ થઇ શકે તેમ છે. 'મહાભારત'માં પાત્રોના લિન્ન લિન્ન સ્વભાવોનાં આલેખન એટલી બધી કુશળતાથી કરાયેલાં છે કે એ વિશાળ કાવ્યમાં અગંખ્ય પાત્રો હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક પાત્રના સ્વભાવની વિશિષ્ટતામાં ક્યાંય હેશમાત્ર પણ પરિવર્તન થયેતું આપણા જોવામાં નથી જ આવવી શકતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવચ્છટાનું યોગ્ય અંકન થયેતું હોવાથી પ્રત્યેક પાત્રનો મનોધર્મ અન્ય પાત્રોના સ્વભાવની વિશિષ્ટતાનો પોષક જ થઇ પડ્યો છે. અશ્વત્થામ પૂર્વ કાવ્યર્મી-દય, મનોગંજક આચારવિચાર, વિચિત્ર જીવનપ્રણલિકા તથા નૈસર્ગિક આનન્દમયી મનોભાવના આદિકના ચિત્રપટને પણ 'મહાભારત'માં અત્યંત સુંદર સ્વરૂપમાં રંગવામાં આવ્યો છે. અમર 'મહાભારત' મંથની ભાષા પ્રૌઢ, નિયમબદ્ધ તથા દૈર્ઘ્યપરિધીલનવડે સુમંસ્કૃત થયેલી હોઇને ભાષાની અલિંગિની મોખાન તરીકે જેમને માનવા કિંવા

સ્વીકૃત્વામા આ-યાં છે તે મોપાનગ્રેહીના હિન્દુનમ મોપાન ઉપર
 વિરાજવાની યોગ્યતાને જો કોઈ પણ કાવ્યગ્રંથ ધરાવતો હોય તો તે
 નામગ્રંથ 'મહાભાગત' નામક મઠન કાવ્યગ્રંથ જ છે 'મહાભાગત'માં
 વર્ણવાયતા નગરો તથા ગામગૃહો પૂર્ણ રીતવચ્ચલી તથા અવદૂત
 છે, માન એટલું જ નહિ, પણ 'મહાભારત'માં વર્ણવાયતા
 રણક્ષેત્રો સુદાં ય એક પ્રકારનાં પવિત્રતમ સ્થાનો છે, એ વર્ગી
 આશ્ચર્યનો વિષય છે, કાળુ કે, 'મહાભાગત'માં વર્ણવાયતા
 રણક્ષેત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારની અત્યંત પ્રણાપદ દૂગાની ઘટનાઓ
 વેળી દેખાવા નથી આવી એમાંની પ્રત્યેક કથાના મૂળમાં ધાર્મિક
 તત્વોને ગપટ દિવા અસ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં અવશ્ય આરોપિત કરવામાં
 આ-યા છે જેટલા પરિભાણમાં કોઈ એક કલ્પિત કથા અધિ-
 અમંભાવ દેખાય છે તેટલા પરિભાણમાં તે કથામાં મત્ત તથા
 અમત્તના પાગરપરિક સુદનાં ગદન તત્વો અધિક માર્મિકતાપૂર્વક
 પ્રતિપાદિત થયેના આપણા જોવામાં આવી શકે છે, એ 'મહાભાગત'ની
 એક અનન્ય વિશિષ્ટતા છે અર્થાત્ આત્મમયમન, દંડિયવિનય
 તથા આત્મશુદ્ધિ દિવા આત્મપવિત્રતા ઇત્યાદિ સાધનોવડે પરિક્રમણ
 થિજીવ સત્યના ભર્થક મગ્રમમાં સંસ્કૃત થઈને તથા વિલ્લની
 આધાને તિર્પાગ્નિ મમર્ષી રહેને પોતાના સુદને માલૂ ગમવાની
 કેટલી સીમા પર્યન્ત અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ વિચયનું અત્યંત
 સુગ શિક્ષણ જો વિચ્ચના કોઈ પણ ગ્રંથમાં અપાયતું હોય
 તો તે કેવળ 'મહાભાગત'માં જ અપાયતું છે મનુષ્યનું જીવન
 સંતમર્દ સાત્ત્વિક ભાવનામય જ હોય જોઈએ, એ કટાક્ષ 'મહા-
 ભાગત'માં સર્વત્ર વિતરેલો દેખાયા રે છે અને તેથી જ મનુષ્ય
 જાતિમાંની જાગૃત તથા દૂર મનોભાવના કોઈ પણ પ્રકારે કેદાપિ
 ઉત્તેજિત ન થઈ જાય એની 'મહાભાગત'માં અત્યંત સાવધાનતા
 ગમવામાં આવી છે " સર મોનિય વિનિયમ નામક સંસ્કૃત
 પાથાત્મ પડિતે મહાભાગતના મુખ્યમાં પોતાના જ અભિપ્રાયને

પ્રકાશિત કરેલો છે તે અભિપ્રાય એ છે કે: " ગાહ્યત્વધર્મ તથા પતિવ્રતાધર્મ એ ઉભય ધર્મોનું 'મહાભારત'માં અત્યંત સુંદર ઉદાહરણ કરવામાં આવ્યું છે અને અનેક પ્રકારનાં ઉદાહરણો દ્વારા એ ઉભય ધર્મોને મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં દૃઢમૂલ કરી દેવાનો એમાં જે અત્યંત શ્લાઘ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રયત્ન મર્વાંશે સફળ થયો છે, એ સર્વથા નિસંશય વાત છે કૌટુંબિક તથા સામાજિક મુખોનું જે મહામનોહર તથા મમસ્પર્શી ચિત્ર 'મહાભારત'માં આલેખાયેલું છે, તે તો વર્ણા મર્વથા અર્થોક્તિક તથા અકલ્પનીય જ છે, મર્વત્ર સિદ્ધ તથા સર્વકાલિક અત્ય માનવસ્વભાવમાંની સર્વજન-આમાન્ય ભાવનાઓ તથા સ્ફૂર્તિઓનાં યથાયોગ્ય નિદર્શન અને કૌટુંબિક પ્રેમપ્રસંગોનાં ચિત્રકર્મ આદિક વિષયોમાં તો એ મંદુર મહાકાવ્યની અન્ય કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યથી લેશમાત્ર પણ સ્પર્ધા કિંવા સમાનતા કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી. " અસ્તુ. અત્યાગ્ર સુધી અનેક પાશ્ચાત્ય પંડિતોના 'મહાભારત' વિષયક અભિપ્રાયકપ મુખ્યોનો જે શુચ્છ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો છે તેને સુવર્ણસૂત્રક શૃંગારવામાટે આપણે અહીં એ જ શબ્દોને ઉચ્ચારવાના છે કે 'મહાભારત' માનવી છુદ્ધિ સુન્દરીના અત્યંત વિશુદ્ધ તથા સુંદરતમ વિલાસની કેવળ ક્રીડાભૂમિ કિંવા નન્દનચાટિકા જ છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ અને હોવાનો મંભવ પણ નથી જ દેખાતો.

મહામધુર તથા દિવ્ય ગીર્વાણુ ભાષનાં 'રમાયણ' તથા 'મહાભારત' નામક અત્યંત શ્રેષ્ઠ એ મહાકાવ્યોની નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠતાનું આપણે અહીં મૂંઝી અવલોકન કરી લીધેલું હોવાથી અને આ સ્થાનમાં એ ઉભય મહાકાવ્યોનું આટલું અવલોકન પર્્યાપ્ત કરતાં જ અધિક હોવાથી હવે એ જ મહાકાવ્યોની જાતિનાં, અર્થાત ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં એ જ મહાકાવ્યોના ગુણધર્મ આદિકને ધરાવનારાં જે અનેક કાવ્યો મંસ્કૃત માહિત્યમાં વિદ્યમાન છે તેમનો નામનિર્દેશ-

ધુન સામાન્ય પરિચય પણ આપણે કરી લઇએ. એ અન્ય કાવ્યોમાં જેમની ગણના અમ્ભાગમ્ય કાવ્યો તરીકે કરવામાં આવે છે તે મંદુક કાવ્યો તે રઘુવંશ, શિશુપાલવધ (માવકાવ્ય), કિરાતા-લુનીય, બદીકાવ્ય, કુમારમંલવ, નલોદય, રાધવપદ્મવિગ્નય તથા નૃપદમયંતી તેમ જ નૈપથ્યચરિત નામક મહાકાવ્યો હોઇને એ મહાકાવ્યોમાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ ગુણોનો ન્યૂતાધિક પરિમાણમાં પર્વાપ્ત સમાવેશ થયેલો છે. આ સર્વ કાવ્યોમાં જે જે રસો અથવા ગુણે કાવ્યરમયિના કવિવર્ચનાં અપાર ભુદિસામર્થ્ય, અનન્ય કલ્પનાશક્તિ, મંદુક આગ્ની અનુપમ પ્રગલ્ભતા તથા મધુરતાના યોગે અત્યંત પરિપક્વ કલામાં વિહરતા દેખાયા કરે છે તે પરિપક્વર સો કિંવા ગુણોના આશાસ્કરથી યુગ્મીયન પંડિતોની 'ભુદિ સ્વાભાવિક જ કુંડિન થઇ જાય છે અને તે થવી જ જોઇએ. તેમની ભુદિની એ કુંડિનતાનું કારણ એ નથી કે તેમનામ ભુદિપ્રકરનો અભાવ છે; કિન્તુ આ એક ઉભય રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ-ભિન્નતાના કારણથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે. વળી વિભિન્ન વિચારસરણી તથા વિભિન્ન મંદુકિતિનું પણ ન્યૂતાધિક પરિમાણ એમાં થયેલું હોવું જ જોઇએ, એ વાતો પણ નિર્વિવાદ છે. ઝાંઝ, ગેમ તથા આર્ચાવર્ન એ ભિન્નભિન્ન દેશોની નૈસર્ગિક રચના તથા પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવામાં આવે, તો આ કાર્યમાં ભારતવામી હિન્દુઓને નિમગ્નદેશીની વિપુલ સહાયતા મળેલી હોવાની વાતો તત્કાળ આપણા જોશ તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. જે પ્રદેશમાં મનુષ્ય જન્મે છે, પગાય છે, પોપાય છે, ઓ-વૃદ્ધિગત ધાય છે તે પ્રદેશના માદરમનો મનુષ્યમાં આવિર્ભાવ યાત્ર, એ મર્દયા સ્વભાવમિદ્ધ ધર્મ છે અર્થાત્ એ દષ્ટિથી જોતા મંદુક મહાકાવ્યોમાના પાત્રો અદ્યુત સક્તિમાન, મહાતેજસ્વી, પાવકપ્રતિભા પવિત્ર, ગિરિસજ્જુત્ય ધૈર્યશાલી, પૃથ્વીસમાન સહન-શીલ તથા પોતાના સત્ત્વને સુરક્ષિત રાખવામાટે પોતાના જીવ પર

ઉદાર થઇ જનાર તરીકે આપણા જોવામા આવ્યા કરતા હોય તે એ પરિસ્થિતિ મર્વયા સ્વાભાવિક હોવાથી એમા વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છે જ નહિ અર્થાત્ આમાના પ્રત્યેક ગુણને તેના વર્ણન-દ્વારા પરાક્રાંતિ પર્યન્ત પહોચાડી દેવામા આયો છે, એ વાર્તા મસ્કૃત મહાકાવ્યોમાના પાત્રોના વર્ણનદ્વારા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા આપણા જાણવામા આવી શકે છે આ કાર્યમા આર્યઋચકારોને તેમના અપ્રતિહત ક પનાપ્રાપ્ત્યુર્વ તેમ જ મનશ્ચક્ષુના પારગામિત્વ આદિકની સ્વાભાવિક સહાયતા મળેની હોવા છતા આસપાસની અન્યાન્ય વિસિષ્ટ પરિસ્થિતિની સહાયતા પણ વિપુલ પરિમાણમા મળેલી છે અને તે મળેની હોવી જ જોઈએ

ગગનમેદક ગિરિરાજ પ્રશાત ગબીર તથા વિસ્તૃત વનપ્રદેશ, ક્યકનનાદિની નિર્મલ નીમવતી તથા વેગવતી સરિતાઓ અને તે સરિતાઓની આસપાસ વિમ્તરેના વિલાસીમ તથા અમર્યાદ ભૂભાગો આદિ નૈમર્ગિક વસ્તુઓ માથે આર્ય આચાર્ય, કવિ તથા સપિ-જનો આદિના અખડ મહાસના યોગે જોએ નૈસર્ગિક વસ્તુઓના સ્વરૂપોની પ્રતિક્રિયા તેમના મ યનિર્ભર હૃદયમા થતી રહી હોય તે એ પરિણામ સર્વથા નૈસર્ગિક હોવાથી એમા આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છે જ નહિ તેમના હૃદયમા નૈમર્ગિક વસ્તુઓની એ પ્રતિક્રિયા કેવા પ્રકારની થઇ હતી, એનો માક્ષાત્મર તે મસ્કૃત વાકમયદ્વારા જ આપણને થઇ જાય છે યૂરોપ તથા આર્યાવર્તની નિસર્ગભિન્નતા મર્વવિશ્રુત હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનમા વેળાનો અપયય કરવાની આવસ્યમતા અમોને નથી જણાતી અર્થાત્ યૂરોપની ભૂમિમા જન્મીને વૃદ્ધિગત થયેના પાશ્ચાત્યોની છુદ્ધિમા મકુચિતતા તથા તનુત્વની માત્રા વિશેષ હોય છે અને એ ત્યાની નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિનું જ પરિણામ છે છતા ધારી ત્યો કે એ ભિન્નતાના કાંઈક અન્ય કારણો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તા ય તે કારણોની ચિકિત્સા કરવાનું આ સ્થાન નથી અને એવી ચિકિત્સામા વીતાડવા જેટલી

વેળા પણ આપણી પાસે નથી પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનાં ધુન્નકેના પરિશીલનદ્વારા એટલી વાર્તા તો અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં આપણા નાજુરામાં આવી ચીકે છે કે તેમનાં નેત્રોને પ્રત્યેક ભારતીય વસ્તુ વેલવમંપન્ન, શ્રેષ્ઠતમ, વિશાલ તથા કૌતુકપૂર્ણ જ દેખાયા કરે છે. અધ્યાપક હરીન જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને પણ એના સંબંધમાં પોતાના એવા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે “ હિન્દુઓની પૌરાણિક કથાઓ ઇતર રાષ્ટ્રોની પૌરાણિક કથાઓ પ્રમાણે ભરપૂર તો છે જ; પરંતુ તે ઉપરાંત સૃષ્ટિમૌન્દ્યની દૃષ્ટિથી તે કથાઓ અત્યંત મરસ હોઈને તેમનામાં કાવ્યગુણ, ભાષામૌન્દ્ય તથા નીત્યપદ્ધેશોના તો અખૂટ ભંડારો જ ભરેલા છે!” મર મોનિયર વિવિધમ્સુ મહાસયે મંચુત મહાકાવ્યો તથા અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંના નીત્યપદ્ધેશોના હિન્દુ મંતાનોનાં સ્વરૂપોમાં થયેલા તથા યના શુભ પરિણામને દર્શાવનાં પોતાના ‘ભારતીય વીરકાવ્ય’ (‘ Indian Epic Poetry ’) શીર્ષક સેખના ૫૭ તથા ૫૮ મા પૃષ્ઠમાં જે ઉદ્દગારો કાઢેલા છે તે સદામર્વકાલ અવગ્ર્ય સ્મરણમાં ગાખી લેવા યોગ્ય છે. તે ઉદ્દગારો આ છે —

“ હિન્દુ મંતાનો પોતાનાં માતાપિતા માથેના મંભાપણની વેળાએ પોતાનાં જન્મદાતા માતાપિતા પ્રતિ જે ગંભીર માન તથા પૂજ્યભાવ દર્શાવતાં ગ્રહે છે તેની માથે ટેલિએકમના પોતાની માનાને મંબોધીને યના મામાન્વત નિરંતર કંડો ભાપણની ધટનાને સરખાવી જુઓ એટલે હિન્દુ મંતાનોના નૈતિક વર્ચસ્વનો તત્કાલ તમેને માસાત્કાર થઈ જશે હિન્દુઓના આરિત્યમાં પિતૃભક્તિ તથા પિતૃવિવચક પૂજ્યભાવ કિંવા પિતૃપ્રેમ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના અત્રસ્થાને વિરાજનારી વસ્તુ હોઈને હિન્દુઓની એ અનન્ય પિતૃભક્તિ જેવી પ્રાચીનકાલમાં હતી તેવી જ આત્મારે પણ અસ્થિતત્વ ધરાવે છે. હિન્દુસ્થાનમાંના આપણા અંગ્રેજ મૈત્ર્યાધિકારીઓના મુખ્યથી એ વાર્તા અત્યંત નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપમાં વારંવાર મારા સાંભળવામાં

આવેલી છે કે આપણા હિન્દુસ્થાનમાંના હિન્દુ મૈનિકો પોતા માટે કદાચિત્ મુખમરને વેઠવાનો અમય આવી સાગે તો પણ—તે મુખ-મરને વેડી લઇને પણ—પોતાના પગારમાંની વધાઈ ગૃહમ પોતાનાં વયોવૃદ્ધ માતાપિતાના નિર્વાહમાટે નિયમપુરમ્ મોકલના રહ છે અર્થાત્ આ વિષયમા આપણા અંગ્રેજોના એ હિન્દુઓ ઉત્તમ પાઠ પઢાવનાર શિક્ષકો ચઇ તકે તેમ છે ”.

વત્તમાનકાવિક ચગેપીયન નિચ્ચારકો કિંવા તત્ત્વચિત્કોના સમુ-દાયમા અમગપય તત્ત્વચિત્કે તરીકે મર્ચન સ્વીકારાયના સ્વર્ગીય હર્મટ્ રયેન્મઝ મહાશયે કેટલાકે તિરસ્કરણીય અન્યાન્ય ગ્રંથો માથે હોમર કવિના રચેના ‘ઇલિયડ’ નામકે ગ્રીક ગ્રંથ યનો પણ એ કાગણુ દર્શાવીને તિરસ્કાર કરી દીધો છે કે “ ઇલિયડ કાવ્યમાં જે મૂળ કથા વર્ણુવાયની છે તે કથામાંના પ્રમુખો ધાર્મવાદિક વ્યવસ્થામા અનુષ્ઠનાં પાશવિત્ વિકારો તથા જાનન પ્રગતિયોને જ ઉત્તેજિત

• આનો મરિવાર્થ એ જ થાય છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોના ગ્રંથોમા નૈતિક હપદેશોનો અબુધા અભાવ કિવા દુષ્કાળ દેવાથી ત્યાના સત્તાનોમા હિન્દુજાતિના સત્તાનો સમાન પિતૃભક્તિ (માતાપિતાવિષયક સ્તુત્યભાવ)નો પણ વ્વાભાનિક જ અભાવ કિવા દુષ્કાળ દેખાયા મ્દે છે એદનો વિષય તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોના અભ્યાસ તથા પરિવ્રવનગરો હિન્દુ વિદ્યા યોગ્યોના હૃદયોમાથી પણ હવે એ પિતૃભક્તિનો લોપ થવા નાડયો છે અને આજમાનના પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના વિવક્ષણુ રગથી રગાયલા હિન્દુ સત્તાનો પોતાના જન્મદેતા માતાપિતાને મૂર્ખ, અસભ્ય તથા જાનલ પણુત્તર માનીને તેમના ક્રતિ પ્રજ્ઞવજાવ દર્શાવવાને બદલે તિરસ્કાર દર્શાવવા જ મહી ગયા છે આ કારણથી જ અગ્રાહબાદનિવાસી જન્નતનશીન મુઝિમ મહાકવિ અકળર મહાશયનજ શ્રીમુખમાથી એવા નજ સત્ય હૃદયારો નીકળી ગયા છે કે —

“ હમ અચસી કુવ કિલામે કાળિને જાળી સમજને હયે,
પિ જિન્કો ખડકે રેટ બાપકો ખાળી અમજને હયે । ”

કિંવા જનગઠ કરનારાં છે અને તેનામાટે જ હું એ વીરકાવ્યને મર્વયા ત્યાજ્ય તથા તિરસ્કરણીય માનું છું " (જુઓ હર્મટ્-સ્પેન્સરની આત્મકથા—Herbert Spencer's Autobiography—પ્રથમખંડ, પૃષ્ઠ ૨૬૨) પરંતુ એ તત્ત્વચિંતકે હિન્દુઓના 'રામાયણ' તથા 'મહાભારત' આદિ પ્રાચીન સંસ્કૃત વીરકાવ્યોના મંજુ-ધમા આવા પ્રકારના વિરોધી કિંવા તિરસ્કારસ્થંક ઉદ્ગારો કર્યા નથી કદાચ અને અન્યાન્ય અમખ્ય પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો તથા પ્રયત્ન પડિતોએ સંસ્કૃત માહિત્યમા મર્વત્ર ન્યુનાધિક પરિમાણમાં વ્યાપેલી નીતિમત્તા તથા સાત્ત્વિકતાની વારવાર મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે એટલે એથી મસ્કૃત માહિત્યની નીતિતત્ત્વવિષયક મહત્તા પણ સ્વયમેવ મિદ્ધ ચષ્ઠ જતી હોવાથી એના વિશેષ તથા વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી હવે આપણે એક જ આવશ્યક વિચયનો લાઇડ જિહાપોહ કરી લઇને આપણા આ વિચયને કિંવા આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરી છપ્પુ એ વિષય તે 'રામાયણ' તથા 'ઇલિયડ'ની મૌલિકતા તથા પ્રાચીનતાનો વાદસ્પદ વિચય છે અને એ વાદસ્પદ વિચયનો જ આપણે અહીં તટસ્થ તથા નિષ્પક્ષ-પાત બુદ્ધિથી વિચાર કરવાનો છે

આગે દીર્ઘ કાગથી એવો એક વાદ ઉપસ્થિત કરાયેલો છે કે 'રામાયણ' તથા 'ઇલિયડ'ના કથાભાગમા અત્યંત ધનિષ્ઠ સામ્યનો અધિકાર વ્યાપેલો હોવાથી એ ઉભય કા યોગથી વિશેષ પ્રાચીન કાવ્ય કયું છે અને 'રામાયણ'માના કથાભાગ 'ઇલિયડ'મા લેવાયો છે કિંવા 'ઇલિયડ'માના કથાભાગના આધાર 'રામાયણ'ની રચના કરવામા આવી છે આના સંજ્ઞમા પડિતોના એક પક્ષની માન્યતા એવી છે કે, વાદમીકિત 'રામાયણ' નામક વીરકાવ્ય 'ઇલિયડ' કાવ્ય કરતાં પૂરવર્તી તથા પ્રાચીનતર ગ્રંથ હોવાથી 'ઇલિયડ'ની રચના 'રામાયણ'માના કથાભાગના આધારે જ કરવામા આવી છે આ પક્ષના લિન્ન લિન્ન પડિતોએ પોતાની એ માન્યતાની પુષ્ટિમાટે

એ ઉભય વીરકાવ્યોમાંનાં પાત્રોની અનેક દૃષ્ટિયો વડે પારસ્પરિક
 પુલના કરીને તે પુલનાદ્વારા પોતાના કથનને નિર્વિવાદ સત્ય કથન
 તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરેલા છે. પ્રસ્તુત
 ગ્રંથના 'હિન્દુઓના ઉપનિવેશ' શીર્ષક પ્રકરણમાં એ વાતને તો
 અનેક પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવી છે
 કે તે ભારતઆલય ઉપનિવેશોના આદિમ સંસ્થાપકો તથા નિવાસીઓ
 ભારતવાસી હિન્દુઓ જ હતા અને એ વાતને એક વાર માન્ય
 કરી લેવામાં આવે, તો પછી હિન્દુ લોકોની પૌરાણિક કથાઓના
 આધારે તેમ જ તેમનાથી દ્વિતીય પંક્તિનાં મહાકાવ્યોના આધારે
 પોતાની પરિસ્થિતિ, પોતાના આચારવિચાર, પોતાની સંસ્કૃતિ તથા
 પોતાના સમાજના લોકોની રુચિ આદિકને અનુદ્ધા થઇ પડે તેવા
 સ્વરૂપમાં ત્યાંનાં કાવ્યો કિંવા અન્યાન્ય ગ્રંથોની નવીન રચના કર-
 વામાં આવી હોય, તો એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ.
 અર્થાત્ ભારતીય કાવ્યકથાઓનાં આવી રીતે અન્ય ભાષાઓમાં
 રૂપાંતર થવાની ઘટના સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે,
 એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાત છે. દ્વિતીય વાર્તા એ છે કે ગ્રીક લોકોના
 વાહમયમાં જે એક પ્રકારની અનન્ય વિશિષ્ટતા જેવામાં આવ્યા કરે
 છે તે વિશિષ્ટતા અન્ય દેશોના વાહમયમાં ક્યાંય જેવામાં નથી
 આવી શકતી. વાહમયની વસ્તુધરા કિંવા ભૂમિને દીર્ઘકાલ પર્યન્ત
 કેળવવી પડે છે, એટલે કે અપ્રસિદ્ધ લેખરૂપ અસંખ્ય કૃષિકારો
 કિંવા કૃષિજ્ઞોને અવિશ્રાંત પરિશ્રમ તથા પરિપોષકારા મહાકાવ્યરૂપ
 પાકમાટે તે ભૂમિને તૈયાર કરવી પડે છે અને એવી રીતે જ્યારે
 તે ભૂમિ તૈયાર થઇ જાય છે ત્યારે જ પછી તેમાં મહાકાવ્યરૂપ પાક
 આવવા માટે છે. વાસ્તીકિ તથા વ્યાસ એ ઉભય ભારતીય હિન્દુ
 કવિવર્યોના સ્વતંત્રથી બહુ કાલ પૂર્વે સંસ્કૃત સાહિત્યની ભૂમિકાને
 મહાકાવ્યના પાકમાટે તૈયાર કરવાના કાર્યનો આરંભ થઇ ગયે
 હતો. રામન કવીશ્વર વર્જિત તથા આંગ્રેજી કવીશ્વર મિલ્ટન એ જ

શેમન તથા આંજ્ઞ સાહિત્યના આગમનક ન હોતા; કારણ કે, એ ઉભય ભાષાઓના તેમનાથી પૂર્વવર્તી અનેક અંચકારોના સાહિત્ય-વૃદ્ધિવિષયક પ્રયત્નો આજ્યા જ કરતા હતા અને તેથી જે વેળાએ વર્જિત તથા મિસ્ટન નામક કવિયોનો આ સંસારમાં અવતાર દિવા આવિર્ભાવ થયો હતો તે વેળાએ શેમન તથા આંજ્ઞ સાહિત્યભૂમિ અન્યાન્ય અંચો દ્વારા ખેડાઈને મહાકાવ્યોના પાકમાટે પર્યાપ્ત પરિમાણમાં તૈયાર થઈ ગયેલી હતી. અર્થાત આવી રીતે શેમન તથા આંજ્ઞ સાહિત્યની ભૂમિ ખેડાઈને તૈયાર થઈ ગયેલી હોવાથી જ વર્જિત તથા મિસ્ટનમાટે યોતપોતાનાં મહાકાવ્યોને રચવાનું કાર્ય અતિશય સહજ તથા મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે આપણે ઓક લેહિનાં વાઙ્મયના પ્રદેશમાં દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે ત્યાંની પરિસ્થિતિ એથી સર્વથા વિપરીત પ્રકારની જ આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યા કરે છે; કારણ કે, ઓક્ અથવા યુતાન દેશમાં હોમરથી પૂર્વે અન્ય કોઈ પણ કવિનો આવિર્ભાવ દિવા અવતાર થયો ન હોતો એટલે ઓક વાઙ્મયરૂપ લવનની સ્થાપના સર્વથી પ્રથમ તેના જ હસ્તથી થઈ હતી; છતાં પણ તેના હસ્તથી જે કાવ્યો નિર્માણ થયાં હતાં તે કાવ્યો અપરિપક્વ, અપ્રગલ્ભ તથા અસંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં હોવાને બદલે મહાકાવ્યના સર્વ ગુણોને સુમિશ્રિતા તથા આત્મકારિકતાપૂર્વક ધારણ કરનારી ઉત્કૃષ્ટ ભાષામાં જ લખાયેલાં હતાં, એ હોમર તથા ઓક સાહિત્યમાટે અભિમાનનો વિષય હોવા છતાં પણ એ ઋતના સૃષ્ટિકર્મ તથા અન્ય દેશોના વાઙ્મયની વૃદ્ધિના ઇતિહાસથી સર્વથા વિરુદ્ધ તથા વિપરીત હોવાથી ઉપસૂંકત સિદ્ધાન્તને પુષ્ટિ આપનારી જ થઈ પડે છે. ઓક કાવ્યોમાંનાં તથા ઇતર ઓક ગદ્યપ્રજ્ઞોમાંનાં પાત્રો, કથાસૂત્રો તથા પ્રસંગો આદિકની આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંનાં પાત્રો, કથાસૂત્રો તથા પ્રસંગો સાથે એટલી બધી એકરૂપતા દેખાયા કરે છે કે તે અત્યંત એકરૂપતાના કારણથી ઓક કાવ્યો તથા પ્રજ્ઞોમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંનાં પાત્રોને જ જાણે ઓક,

વેશ ધારણ કરાવવામાં આવ્યો હોયની ! નિદાન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંના પુષ્કળ વિચારોને તેા ગ્રીક ગ્રંથોમાં અત્યંત સ્વીકારી લેવામાં આવેલા હોવા જોઈએ, એવો સ્વાભાવિક જ આપણો નિશ્ચય થઈ જાય છે. કર્નલ વિલ્ફોર્ડ, જોર્જ બર્નના તથા અધ્યાપક મેક્સ મુલર આદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતોની માન્યતા અનુસાર આ વાર્તા હવે બહુધા સર્વમાન્ય જ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પોતાના એ અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનેક સ્થળે વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે: “ રામાયણ તથા મહાભારતમાંના અનેક કથાપ્રસંગોને ઊપાડી લઈને પ્રાચીન ગ્રીક લોકોએ પોતાની ભાષામાં, પોતાની રચિત અનુસાર, પોતાના દેશના આચાર વિચાર તથા પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને અનુકૂલ થઈ પડે તેવા સ્વપ્નમાં પુષ્કળ કાવ્યો રચી નાખ્યાં છે. અર્થાત્ અત્યાર સુધીના આપણા અવલોકન તથા વિવેચન અનુસાર આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં મહાકાવ્યો જેટલા પરિમાણમાં મહત્વયુક્ત, સુંદર તથા મનનીય છે તેટલા જ પરિમાણમાં આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં કિંવા લખાયેલાં નાટકો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતાં હોઈને મહામનોરંજક, નવરસ-પરિપુત તથા સુંદર છે અને તેથી હવે આપણે સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યનું જ યથાસંકય સંક્ષિપ્ત સમીક્ષણ કરવાનું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

હિન્દુ વાહ્યમયવૃક્ષ અને તેની ભિન્નભિન્ન શાખાઓ

૩ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય

“ To wake the soul by tender strokes of art,
To raise the genius and to mend the heart,
To Make mankind in conscious virtue bold,
Live o'er each scene, and be what they behold ”

—Pope Pro. to Addison's Cato

આપણા હિન્દુસ્થાન દેશને સમગ્ર વિશાળ વિશ્વની એક લઘુ પ્રતિમા તરીકે ઓળખવાનો પ્રધાત કિંવા પરિપાક એ કારણથી પડી ગયો છે કે આ વિશાળ વિશ્વમાની લઘુ તથા બૃહદ્ (નાની તથા મોટી) પ્રત્યેક વસ્તુ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, મર્વ પ્રકારના બિન્નભિન્ન વાસુ (હવા), બિન્નભિન્નગુણધારક જગ (પાણી), બહુધા સર્વ પ્રકારના ધાત્વો, નાનાવિધ રમણીય દ્રવ્યો અને બહુધા સર્વજનનિના ધાતુ તથા ઉપધાતુઓ આદિકે સર્વ પદાર્થોની હિન્દુસ્થાનના બિન્ન-ભિન્ન પ્રતિમા સતત ઉત્પત્તિ થતી રહે છે અર્થાત્ એવા અપવાદરૂપ અદ્વિતીય પદાર્થો જ વિશ્વમા અગ્નિત્વ ધરાવતા હશે કે ભગત-જૂમિના ગર્ભમાંથી જેમનો ઉદ્ભવ મર્વયા નહિ જ થતો હોય ભારતવર્ષની સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં સંસ્કૃત ભાષાનાં કાવ્યો તથા નાટકોનાં સંજ્ઞામાં કાંઈ પણ બોલતી વેળાએ તો કેવળ હિન્દુસ્થાનના બુદ્ધાગ તથા હિન્દુસ્થાનની નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિને અભિપ્રેત રાખીને જ જે કાંઈ પણ બોલવાનું હોય તે બોલી શકાય છે, એ વિશિષ્ટતા બ્યારે આપણે સંસ્કૃત ભાષાના નાટકોનું પરિચીત્ત કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણા બહુવામાં

આવી શકે છે સૃષ્ટ પદાર્થોનું તત્ત્વસ્પર્શી વર્ણન એ સંસ્કૃત દલિ-
 જનોનો એક અત્યંત પ્રધાન તથા વિશિષ્ટ ગુણ હોવાથી એ ગુણનો
 સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોડો ને જોવા વિકાસ થયેલો આપણે જોવામાં
 આવી શકે છે તેટલો ને તેવા એ ગુણનો વિકાસ અન્ય કોઈ પણ દેશના
 પ્રાચીન કિંવા અવાચીન સાહિત્યમાં આપણા જોવામાં નથી જ આવી
 શકેતો ભારતીય હિન્દુઓના હૃદયમાં એક પ્રકારની તીવ્રતમ તથા
 સર્વથા સ્વતંત્ર તેમ જ વિશિષ્ટ મૌનધર્માભિરુચિ તથા કૌતુકામ્પદ સૂક્ષ્મ
 નિરીક્ષણશક્તિને આભાવિકે નિવાસ હોવાથી એ વિશિષ્ટ ગુણોના યોગે
 સૃષ્ટિમાંના અત્યંત વિગ્નયકારક દરથો તથા મનોવેધક રમણીય સ્થળો
 પ્રતિ જો ભારતવાસી હિન્દુઓના હૃદયો નિગંતર આકર્ષાયલાં ને
 આકર્ષાયલાં જ રહ્યા કરતા હોય, તો એ ધટના મર્વથા સ્વાભાવિક
 હોવાથી એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છે જ નહિ અને હોવાનો સંભવ
 પણ નથી પરંતુ ભારતીય હિન્દુઓમાં આ ગુણોનો નિવાસ હોના
 છતાં એ ગુણો ઉપરાત એમના કરના ય ત્રેષતર અન્ય ગુણો પણ
 તેમનામાં વિષમાન છે અને તે મર્વ ગુણોમણિ હિન્દુઓનો જે
 લગામબૂત ગુણ છે તે એ કે માનસિક પરિસ્થિતિના મરોધન તથા
 વિચાર અને તેમના સૂક્ષ્મ પૃથક્કણની તીવ્ર લાક્ષણિક હિન્દુઓના
 હૃદયમાં અદ્યૌપદર અવિશ્રાત સ્વરૂપમાં વિષમાન, જગરૂક તથા કર્ત-
 વ્યવસાયણ રહ્યા કરે છે અર્થાત્ પોતાના એ નૈમર્ગિક ગુણોના
 બળથી જ ભારતવાસી હિન્દુ કવિજનોએ માનવ મનોરૂપ અંધકાર-
 મય દક્ષમાંના વાંચળ, ભાવના, વિચાર, પ્રિયાપ્રિયતા, પ્રેમવિષય,
 પ્રવૃત્તિ તથા ગુણાવગુણના માર્ગિક પાંખોપયુક્ત યથાર્થ ચિત્રોને
 પોતાની નૈસર્ગિક કાવ્યપ્રચુર પ્રતિભા વડે આવેળી બતાવેલા છે
 અને તેથી એના પ્રકારનાં ચિત્રો (ચન્દચિત્રો) સંસ્કૃત ભાષાના
 ગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે આપણને દષ્ટિગોચર થતાં રહે છે આ કારણથી
 અન્ય કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યથી આ વિષયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની
 વ્યર્થ કિંવા સમાનતા ન કંઈ શકાય એ સ્વાભાવિક હોવાથી સંગ્રહ

સાહિત્ય આજે સમસ્ત જગતને અત્યંત વંદનીય તથા પ્રશંસનીય જાણાયા કરે છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યની એ અત્યંત વંદનીયતા તથા પ્રશંસનીયતા સર્વથા નૈસર્ગિક છે એટલે એમાં વિસ્મયનો પ્રશ્ન અવશિષ્ટ રહેતો જ નથી. નિસર્ગધર્મનું યથાસ્થિત આકલન કરીને તેવા જ પ્રકારના નિસર્ગશુદ્ધ શબ્દચિત્રને આલેખી બતાવવું, એ સંસ્કૃત નાટકોનો એક સર્વથા વિશિષ્ટ તથા અદ્વિતીય ગુણ છે. એ જ પ્રમાણે પાત્રોના સ્વભાવપરિચયને, યથાસાંગ પરિપૂર્ણ કરીને પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થતી પરિસ્થિતિ સાથે તેનો દેશમાત્ર પણ વિશેષ થયેલો ન દેખાય, એ વળી સંસ્કૃત નાટકની એક અન્ય વિશિષ્ટતા છે. અપ્રસ્તુત વર્ણન, વિષમતા તથા અતિક્રમ એ અવગુણો સંસ્કૃત નાટકોમાંનાં પાત્રોના સ્વભાવમાં કિંવા નાટકના કથાનકમાં કોઈ પણ સ્થળે કદાપિ કોઈના જોવામાં નથી જ આવી શકતા. આવા પ્રકારની મહાકાવિનિયમબદ્ધતાસંહિત વાક્યમયપ્રદેશમાં રમખાણુ થવાથી કેવળ આગ્રહ નાટ્યનિર્માતા શોકસ્વીયર વિના અન્ય કોઈ પણ પાશ્વાત્ય નાટ્યકાર કવિશ્રીથી સંસ્કૃત નાટ્યનિર્માતા હિન્દુ કવિવર્યોની કદાપિ સ્પર્ધા કિંવા સમતા કરી શકાય તેમ નથી; એ સર્વથા નિર્વિવાદ તથા નિઃસંશય વાર્તા છે.

સંસ્કૃત ભાષાની વિશિષ્ટતાયુક્ત-અતૌકિક મહત્તાના વિષયને તેા વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી જ નથી; કારણ કે, સૌન્દર્ય તથા ગાંભીર્યના વિષયમાં વિશાળ વિસ્તાર અન્ય સર્વ ભાષાઓએ એટલામ્પતાથી આપણી ગીર્વાણ વાણીના પ્રયત્ન પ્રભુત્વને સર્વથા માન્ય કરવું જ જોઈએ એવા પ્રકારની આપણી ગીર્વાણ વાણીની નૈસર્ગિક યોગ્યતા છે અને તેની એ યોગ્યતાને પાશ્વાત્ય પંડિતોએ નિર્મલ હૃદય તથા નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારેલી હોવાથી એ વિષયની વિશેષ ચર્ચા પુનઃકરિતરૂપ કિંવા ચર્ચિતચર્ચારૂપ થવાનો જ સંભવ છે. અસ્તુ, અહીં સુધી સામાન્યતઃ જ્યારે આપણે આપણા સંસ્કૃત નાટ્ય કવિઓની પ્રતિભાવિષયક વિશિષ્ટતાનું અવલોકન

કયું છે ત્યાં હવે સંસ્કૃત નાટ્યસંપત્તિની આવશ્યક મમીક્ષા પણ આપણે કરવી જ નોંધએ એટલે આપણે હવે સંસ્કૃત નાટ્યસંપત્તિની મમીક્ષાના કાર્યમાં જ અગ્રેમર થઈશું.

ખ્રીસ્તી શકના આરંભથી એક સત્તાઠી જેટલા મમયપૂર્વે ભાગતવર્ષમાં જે વિક્રમાદિત્ય નામક પ્રચંડ વિદ્યાવિદ્યાસી તથા વિદ્-
નનપુરસ્કાંક હિન્દુ મંત્રાટ થઈ ગયો છે તે વિક્રમાદિત્યનું નામ તેની અનેકવિધ જનકન્યાણકાગિણી ગુણપદ પર તથા પ્રવૃત્તિયોના થોડે વિશ્વવિખ્યાત થઈ ગયેલું હોવાથી અને અનેક લોકકથાઓના નાયક તરીકે એ હિન્દુ મંત્રાટ વિક્રમાદિત્ય સામાન્યથી મામાન્ય કાદિના હિન્દુ માનવમમાજનો પણ પૂર્ણ પરિચિત મહાપુરુષ હોવાથી એ વિદ્યાવિદ્યાસી વસુંધરનાથ વિક્રમાદિત્યનો હિન્દુ જનતાને નવીન-
તાથી પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી પોતાની માન્યતા તો નથી જ અથાત્ એ ગોચાદ્યુપ્રતિપાત મહારાજ-
ધિરાજ વિક્રમાદિત્ય મહારાજની સમુજ્જ્વલ લયકીર્તિના મમયમા કવિજનો, તત્ત્વજ્ઞો તથા ગણિતશાસ્ત્રવેત્તા આદિક ગુણિજનોના ભુદિ-
મામધ્યનો અત્યંત આદરસત્કાર થતો હોવાથી એક દર મસ્કૃત તથા અન્યાન્ય વાડમયની ચોખ્ખ પરિભાષુમા મર્વામપરિપૂર્ણ વૃદ્ધિ થયેલી હોવી નોંધએ, એ સર્વથા નિર્વિવાદ વાર્તા છે અધ્યાપક દીરન મહાશયની માન્યતા અનુમાર કવિનગર કાસિદાસના આ સમ્રાટમાં થયેલા અવતાગની વટનાથી દીર્ઘકાનપૂર્વે જ સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રચંડ પરિભાષુમા ઔદિક પ્રગતિ થતી આવેતી હોવી નોંધએ, કારણ કે, આવા વિશ્વવિખ્યાત કવીશ્વરની સાહિત્યકૃતિના રસાસ્વાદના બોમ્તા યજમાટે તે રાષ્ટ્રના લોકોની જે તૈયારી થઈ ગયેલી હોય તો જ તેમનાથી આવા અનૌકિક કવિવર્ધની કાવ્યકૃતિયો કિંવા નાટ્યકૃતિયોના યચાર્થ આસ્વાદ લઈ સકાય છે, જે તે રાષ્ટ્રના લોકોની આવા પ્રકારની ચોખ્ખતા નથી હોતી, તો આવા કવિચો પ્રથમ તો તે રાષ્ટ્રમાં અવતરતા જ નથી અને કદાચિત્ અવતરે છે

‘તો તેમને કાંઈ પણ પ્રકારનું’ હિસેગ્ન મળવાની ઘટના સર્વથા અસાધ્ય તથા અસંભવનીય જ દેખાવા કરે છે. અર્થાત્ કવિદ્વંદ્વરુઃ કાલિદાસના અવતારથી પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અન્યાન્ય અનેક ઉત્તમ કવિચર્યો ઉત્પન્ન થયેલા હોવા જ નોંધએ અને તેના પૂર્વવર્તી કવિચર્યોમાનિ એક કવીશ્વર દંડી હતો, એ વાર્તા આ માન્યતાને પર્યાપ્ત પ્રુદ્ધિ આપનારી થઈ પડે તેમ છે. પરંતુ અહીં જે મહા-ખેદનો વિષય છે તે એ જ કે કવિચર્ય કાલિદાસના પૂર્વવર્તી અનેક કવિગ્નનેના લખેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાનિ આજે આપણા સમક્ષ એક પણ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી સુસંસ્કૃત તથા ગુણુર સમા-જના સર્વ પુરોહિતા હૃદયમાં શોક થતાં તેઓ પોતાને દુર્ભાગી તરીકે માનવાને પણ જે તૈયાર થઈ જાય, તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ત્રાર ? સાહિત્યની ઇતર શાખાઓ તથા વિજ્ઞાન આદિકની સર્વથા રસગ્રાન્ય તથા શાશ્વત વિનાશપ્રિય સર્વભક્ષક કાળ મહારાજને જેવા પ્રકારની સંભાવના કરી નાખી છે તેવા જ પ્રકારની સંભાવના નિર્દય કાળના હસ્તે કવીશ્વર દંડીના ‘ગ્રંથોની’ પણ થયેલી હોવી નોંધએ. કાળના પ્રમાદ કિંવા દ્યાભાવથી જે કાંઈ પુરાતન ગ્રંથો સુરક્ષિત રહી શક્યા હતા તે સુરક્ષિત ભારતીય સંસ્કૃત ગ્રંથોને કાળ મહારાજના સહોદર બંધુ આતતાચી મુસ્લિમોએ નાશના મુખમાં સમર્પી દીધા હતા એટલે આ સર્વ ઇતિહાસોના યોગે આપણાથી એમ કહી શકાય. તેમ છે કે ભારતવર્ષમાં મુસલમાનોનું સર્વથા અમંગલ, અશુભ તથા વિધાતક આગમન થયા પૂર્વે કાળ મહારાજના પંજમાંથી જળીને જે કાંઈ પણ ગ્રંથો પોતાના અસ્તિત્વને સુરક્ષિત રાખી શક્યા હતા તે સર્વ ગ્રંથોનો વિખર્સ કરી નાખવાના કલંકિત કાવને મુસલમાનોએ પોતાના મહાકાલ નામક ગુરુ કરતાં પણ અધિક નિષ્ઠુરતાપૂર્વક પૂછું કરી જનારું હતું અને ‘ગુરુ કરતાં એવા સવાયા’ વાળા લોકોકિને ગુરુ કરતાં દોષ કે અમલ્ય નંગલપણાને ધારણ કરીને અદ્વરસઃ સ્વત્વ સિદ્ધ કરી જતાવી હતી.

સારારા કે, અત્યારે હવે જે સંસ્કૃત ગ્રંથો અવશિષ્ટ રહેલા આપણા જ્ઞેવામાં આવી શકે છે તે એ ઉપસુકન ઉભય માનુષ તથા અમાનુષ નિર્દય સંહારકોના હસ્તમાંથી મહાજ્વાલમ ભાગ્યવશાત્ જ્યો ગયેલા અસ્પર્શ્ય ગ્રંથો જ છે, એ વાર્તાને આપણે નિરંતર સ્મરણમાં રાખી જ્ઞેવાની છે. પરંતુ સર વિલિયમ જોન્સ મહાશયની માન્યતા અનુસાર “ અત્યારના એ અવશિષ્ટ ગ્રંથોમાંના કેવળ નાટ્યગ્રંથોની સંખ્યા પછી એટલી બધી વિપુલ તથા વિશાળ છે કે યુરોપના એક આધુનિક સમસ્ત વાડમથમાં એટલા ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવના હશે કે કેમ એ એક શંકાસ્પદ વિષય છે. ” આ વિધાનથી ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમોના આગમનથી પૂર્વે તેમ જ તેનાથી પછી પૂર્વવર્તી કાળમાં સંસ્કૃત ગ્રંથસંપત્તિની વિપુલતા કેટલી હતી કિંવા હોવી જોઈએ, એની કોઈથી પણ ચથાર્થ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ શુદ્ધ સામર્થ્યના પરિમાણના નિશ્ચયમાટે નજીક સંપત્તિની ગણના કદાચિત્ ઉપસુકન થઈ પડે તેમ હોય, તો પણ તે સંપત્તિના નાશની ધટનાના માનથી મનુષ્યસ્વભાવાનુરૂપ આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક આઘાત તો થયા જ કરે છે. કિન્તુ આપણા મનની આવી વિબુલ સ્થિતિને વિસારી દહને જે સંસ્કૃત ગ્રંથસંપત્તિ અત્યારે આપણા સમક્ષ વિગ્રમાન તથા ઉપલબ્ધ છે તેનો ઉપભોગ કરવો, તેના ગુણાવગુણોની ચર્ચા કરવી અને તેમાં તસ્લીન થઈ જવું એ જ આપણા માટે હવે સમાધાનનું એકમાત્ર સાધન છે; એટલે આપણે હવે એ જ સમાધાનસંપ્રાપ્તિના સન્માર્ગમાં સંચરવા માડીએ, એમાં જ આપણું કલ્યાણ છે. અસ્તુ.

અધ્યાપક વિદ્વન્ન મહાશયે અવશિષ્ટ સંસ્કૃત નાટ્યગ્રંથોના સંબંધમાં પોતાના એવા પ્રકારના અભિપ્રાયને દર્શાવ્યો છે કે: “ સંસ્કૃત ભાષાના જે થોડા ઘણા નાટ્યગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ થયેલા છે તે કેવળ પોતાના જ તેજોબળવડે તથા પોતાના જ સામર્થ્યવડે કાળના કરાલ જાલમાંથી છટકીને બચી ગયેલા હોવા

જોઈએ. એવા જ બચી ગયેલા નાટ્યવિષયક ગ્રંથોમાંથી ‘દશરૂપક’ નામક ગ્રંથ અત્યાર સુધી વિદ્યમાન રહેલો છે. મંદૂક સાધનામાં નાટકને ‘રૂપક’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ‘દશરૂપક’ નામક ગ્રંથમાં નાટકના દશ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવ્યા છે એટલે એથી હિન્દુ-મહાજનમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો કેટલી મીઠા પર્યન્ત વિકાસાત્મક ઉત્કર્ષ થયેલો હોવો જોઈએ, એનું આપણાથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. ”

પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં નાટ્યવિષયનો વિપુલ પરિમાણમાં વૃદ્ધિમુક્ત વિકાસ કિંવા ઉત્કર્ષ થયો હતો એ વાતો મર્યાદા મત્ત હોવા છતાં પણ મંદૂક નાટ્યશાસ્ત્ર તથા મંદૂક નાટ્યગ્રંથસંપત્તિની વિપુલતા તથા હિતમના માથે તેની ગુણના કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી. મંદૂક નાટ્યશાસ્ત્રમાં નિમ્નપ્રદર્શિત પ્રધાન તથા વિશિષ્ટ ગુણોના અધિકાર વ્યાપ્તિ આપણા જોવામાં આવી શકે છે —

(૧) મંદૂક નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે નવ રસ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે કાંગાર, હાસ્ય, કરુણ, ગ્રીહ, વીર, હાસ્યનંદ, ખીબન્ન, અદ્ભુત તથા શાંત નામક નવ રસ છે. *

* જે વાસ્તવિકતાથી દેશાના આવે, તે કાવ્ય કિંવા નાટ્યમાના રસોની સખ્યા તે મૂળ આકાંક્ષી જ છે અને તે આ પ્રમાણે —

“ કૃંગાર દાસ્ય કરુણ રોદ વીર મયાનદાઃ ।

ભીમશાન્તમગ્નો ભૈત્યશૌ નાદયે રસાઃ સ્મૃતાઃ ” ॥

પરંતુ કેટલીક વાર એમાં ‘શાંત’ નામક એક વિશેષ રસની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે અને તેથી એ રસોની સખ્યા નવની થઈ જાય છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં એ ‘શાંત’ રસની એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે કે — “ નિર્વેદ સ્વાયમીવોડન્તિ સાન્તોડપિ નવમો રસઃ ” । કેટલીક વાર પત્રી એ નવ ઉપરાંત કવિજનો દ્વારા ‘વાતસલ્ય’ નામક રસની પણ યોગના કરાય છે અને ત્યારે એ ‘વાતસલ્ય’ રસની યોગના કરવામાં આવે છે ત્યારે એ રસોની એકંદર સખ્યા દસની થઈ જાય છે. હાલ પણ કાવ્ય, નાટ્ય કિંવા અન્યાન્ય સાહિત્યની ગ્લાન્યા આ રસોમાના અમુક રસની ન્યૂનાપિત્ત

(૨) સંસ્કૃત નાટકમાં વર્ણવાયેલો શૃંગાર બહુધા ઇન્દ્રિય-વિશિષ્ટ હોવાને બદલે ભાવનાગ્રન્થ જ હોય છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય આદિક સૌંદર્યના યોગે તે શૃંગારમની ઉત્પત્તિ થયેલી નથી હોતી, કિંતુ કેવળ શુદ્ધ પ્રેમરૂપ ભાવનામાથી જ તેનો ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે. આ પરિસ્થિતિ ગ્રીક તથા લૅટિન ભાષામાંના આનન્દપર્વમાથી નાટકમાં આપણા જોવામાં નથી આવી શકતી.

(૩) સંસ્કૃત નાટકોમાંની વીરરમ વિવેકહીન નથી હોતા કિંતુ સર્વથા પ્રજ્ઞાત તથા સ્વીકૃત જ હોય છે.

(૪) સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રોના વિષયમાં ભૂમિદાન્તગ્નો પ્રકાર કેવળ અપવાદરૂપ અને તે પણ ભાગ્યે જ કવચિત્ જોવામાં આવી શકે છે.

(૫) કથાના સૂત્ર અનુમાર યોગ્ય પ્રમંથ નાટકના ‘ અક ’ નામક વિભાગ પાડવાની સંસ્કૃત નાટકોમાં જે એક સામાન્ય પદ્ધતિ જોવામાં આવ્યા કરે છે તે પદ્ધતિને ગ્રીક લોકો કદાપિ જાણતા જ ન હોતા, એ વાર્તા તેમના પ્રાચીન નાટકોના અવલોકનથી તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે.

(૬) આધુનિક નાટકોમાં જે ‘ આત્મગત ’ ‘ સ્વગત ’ તથા ‘ મનોગત ’ સંભાષણની પદ્ધતિનું રંગભૂમિના પ્રખંધ અનુમાર અવલંબન કરવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીન નાટકોમાં પણ વિદ્યમાન હોવાથી એ પદ્ધતિ આધુનિક નાટકોમાં સંસ્કૃત

પરિભાષામાં આવશ્યકતા તો રહેલી હોય છે, કારણ કે, રસના પરિપોષ વિના વિરોધત લલિત વાદમયનું નિર્માણ કદાપિ કરી જ નથી શકાતું, પરંતુ પડિત વિશ્વનાથે તો એ રસને જ કાવ્યરચનામાં અનન્ય અગ્રપદ સમર્પાને રસાત્મક વાક્યને જ કાવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું. ■ ‘ નાક્ય રસાત્મક કાવ્યમ્ એ ‘ સાહિત્યદર્પણ ’ નામક ગ્રંથમાં અપાયેલી કવિ વિશ્વનાથની જ વ્યાખ્યા છે.

ભાષાનાં પ્રાચીન નાટકોમાંથી જ સ્ત્રીકાગમની દેવી જોધએ એ મર્વયા નિર્વિવાદ વાત છે.

(૭) શોક તથા મંબીરતાની હાસ્યવિનોદ તથા લઘુતા માથેની મહત્ત્વારિના-મર્વયા અન્યાહત તથા આવશ્યક મહત્ત્વારિતા-નો સંસ્કૃત નાટકોમાં અત્યંત ઉત્તમ પ્રગમનો વિકાસ મર્વત્ર આપણને દષ્ટિગોચર થઈ શકે છે

(૮) નાટ્યકલાના યોગે મહાન ઉદ્યોગ તથા મહત્ત્વપરિણામોની મિલિનો મંપૂર્ણ મંભવ ગણા કરે છે, એ વાર્તાનું મંસ્કૃત નાટ્યકારો કાપિ વિસ્મરણ થવા દેતા ન હોતા અને એ વિષયના અવિગમરણમાં જ મંસ્કૃત નાટકોની મહત્તાનો મર્મ સમાયેલો છે અધ્યાપક વિસ્તન મહાગયે એમના એક ઉદાહરણને સ્વીકારી લખે એ વિષયના મંબધર્મ એવા ઉદ્યોગો કહેવા છે કે “ જેમાં પરનારીને નાટક-માના કૃષ્ણકાગમના, કપટકૃત્ય અથવા નાટ્યવિનાસના અગ્રગણ્ય વિષય તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય એવું એક પણ નાટક મસ્કૃત ભાષામાં આપણને મળી શકે તેમ નથી દેહધર્મમાં કુષ્ઠા પડી તેના જોટવી જ મહત્તાને ધરાવનાર જે કાષ્ટ વિષય હોય તે તે સંગાગ જ છે અને તેથી જ સુગારને વિશ્વામાના પ્રત્યેક દેશના નાટ્યનાકમયના પ્રાણુ તરીકે જ એકવાક્યતાથી સ્વીકારવામાં આવ્યો છે પરંતુ ભારતીય મંસ્કૃત નાટકોમાંના સુગારના મંબધર્મો મિસિસ મેનિંગ નામક પાશ્ચાત્ય વિદુષી મહિલાએ પોતાના એવા પ્રકારના અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી નતા યો છે કે “ભારતીય કાવ્ય તથા નાટકોમાં સુગારમનો જેવો માર્દવમંડિત બનાવ્ય પરિપોષ કમયનો આપણા જેવામાં આવી શકે છે તેવા પ્રકારના માર્દવપૂર્ણ બનાવ્ય સુગાર-પરિપોષની અન્યત્ર ક્યાંય આપણને જાણી શકી શકતી નથી ”

આવી રીતે મંસ્કૃત નાટકોના અનન્ય વિશિષ્ટ ગુણોની સખ્યા એકદર આંત્રી છે અને અધ્યાપક વિસ્તન આદિક પાશ્ચાત્ય પડિતોદ્ધાર પણ મસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર તથા નાટ્યમાહિત્યનો એ

મર્ચાંગપરિપૂર્ણ વિકાસાત્મક ઉત્કર્ષ કેટલી સીમાપર્યન્ત માન્ય રખાયે છે, એ વાતોને તેમના પોતાના અભિપ્રાયો જ વ્યક્ત કરી નવાવતા હોવાથી એમાટે અન્ય પ્રમાણોને રજૂ કરવાની આવર્યકતા રહેતી જ નથી હવે વિશ્વમાન્ય સંસ્કૃત નાટ્યકાર તથા કવિ-કુળગુરુપદારૂઢ મહાકવિ કાલિદાસ તેમ જ કવીશ્વર ભવભૂતિના મંજુ-ધમા પાશ્ચાત્ય પંડિતો પ્રયત્ન પ્રેમ, અનન્ય આદરભાવ, કૌતુક તથા અત કાણુપૂર્વક પોતાના કેવા પ્રકારના ભાવોને વ્યક્ત કરી ગયા છે એ વિષયનું પણ આપણે અહીં અવલોકન કરવું જ જોઈએ અને તે એટલામાટેકે એ અવલોકનદ્વારા આપણી પોતાની ભારતવર્ષ નામક અગાધિ ગરીબી જન્મશ્રમિમા અને આપણી પોતાની પ્રાનીતતમ તથા સુસંસ્કૃતા હિન્દુભૂતિમા અનતરેના એ જગન્માન્ય પુરુષપુ ગવો કિંવા નરરત્નોની વાસ્તવિક યોગ્યતા આપણા જાણુવામા આવી શકે અને આપણા હિન્દુસમાજમાના એ વિદ્વંસ્તોના સંલ્પ-ધમા આપણા અત કરણોમા આપણે ઉચિત તથા આવર્યક આત્મીયનાયુક્ત અભિમાનને ધાગણુ કરી રાખીએ

ધન્વી સનૂતા આગળથી એક સતાબિન્દ જેટલા મમયપૂર્વે મહા-વિદ્યાવિનાસી તથા વિદ્વંજનાશ્રયદાતા મહાનામધિગજ વીગ વિક્રમાદિત્યની કાર્યબીનિમા કવિ-કુળગુરુ નિતાસનો અવતાર કિવા આવિ-ભાવ થયો હતો અને મહાકવિ ભવભૂતિ એ ઘટનાથી અમુક શતાબ્દો વીતી ગયા પછી ભારતવર્ષમા અવતર્યો હતો સૃષ્ટિના આગ-લથી અત્યારસુધીના કાળમા આ મમારમા જેટલા પણ અત્યંત ઉદ્વૃષ્ટ નાટ્યકારો કિવા નાટ્યસાહિત્યનિમાના સ્વીશ્વરા થઇ ગયા છે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારોનો પણ કવિ-કુળગુરુ કાલિદાસ અગ્રણી કિંવા ત્રિગમણિ હતો અને તેણે જ અત્યારનો ઇતિકા પર્યન્ત તેને 'કવિ-કુળગુરુ' નામથી ઓળખવાનો પરિપાત્ત સ્વપ્ન અવિચર રહેનો આપણા જ્ઞેવામા આવી શકે છે આપણા હાતની અંશુનીઓમાના ટચની આગમી 'કનિષ્ઠિકા' તથા તે પછીની આગમી 'અનામિકા' નામથી

ઓળખાય છે, એ વાર્તા હિન્દુ પાઠકો તથા પશ્ચિમોને નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી પોતાની માન્યતા નો નથી જ એ નામોના મંબંધમાં એક એવી આખ્યાયિકા ભાગીય હિન્દુમત્સંગમાં અદ્યપિ પ્રચલિત છે કે પૂર્વે એક મમયમાં કવિ-યોની ગણનાનો પ્રમંગ ઉપગ્રિય થતા મર્વથી પ્રથમ નામ કાલિદાસનું આન્યું એટલે આભાવિ ન કનિટિકા અંગુલી ઉપર તે નામ વિરાજમાન થાય એ આભાવિક હતું, પરંતુ તે પછી કાલિદાસ જેવો અન્ય કોઈ પણ કવિ જોવામાં ન આવનાં દ્વિતીય અંગુલી ઉપર અન્ય કોઈ પણ કવિ અધિષ્ઠિત થઈ શક્યો નહિ અને તેથી દ્વિતીય અંગુલીનું 'અનામિકા' નામ અશક્ય માર્થક થઈ ગયું. " આ આખ્યાયિકાના સંબંધમાં જે એક સુંદર શ્લોક સંગ્રહિત સાહિત્યમાં અદ્યપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે આ છે —

" પુરા કર્ષીનાં ગણમાર્ગનેંગે પનિટિયાધિષ્ઠિત કાલિદાસ " ।

અદ્યપિ સજ્જલ્ય કથેરમાયા દનામિકા માર્યપત્ની યમ્ય " ॥

મહાકવિશ્વર કાલિદાસની અનન્ય યોગ્યતાના મંબંધમાં ભારતીય હિન્દુઓની આવી આદરભુક્તિ હોય એ તો કદાચિત્ સ્વાભાવિક પણ કહી શકાય, પરંતુ પાશ્ચાત્ય પડિતો પણ એથી અધિક આદર-ભુક્તિ કવિ કાલિદાસ પ્રતિ મુગ્ધકંઠે સ્પર્શવના રહે છે, એ જ કાષ્ઠક આશયનો વિષય છે અસ્તુ કવિકૃત્યુક કાલિદાસનાં રચેના પ્રણ નાટકોમાંની ' અભિરામ શાકુન્તલ ' અથવા તો જેને ' શાકુન્તલ ' નામથી ઓળખવામાં આવે તે ' શાકુન્તલ ' નામક નાટ્યકૃતિ અત્યંત ગ્રેહ તથા અદ્વિતીય છે અને એ નાટકનો મૂળ કથાભાગ 'મહાભારત'માંથી લેવામાં આવ્યો છે, એ વાર્તા હિન્દુ પાઠકો તથા પશ્ચિમોને તો નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ આ 'શાકુન્તલ' નામક અનન્ય મર્સકૃત નાટકની કીર્તિ આ વિશાળ-તમ વિશ્વમાંના અત્યંત દૂર દૂરના દેશોમાં પણ વિસ્તરેલી હોઈને પાશ્ચાત્ય પડિતો એ નાટ્યકૃતિની પ્રસંગ કરના ધરાતા જ નથી

એ નાટકમાંના સૌન્દર્ય, મોહકતા, કેમવતા નથા સૃષ્ટિની યથાર્થ તેમ જ સર્વથા વાસ્તવિક પ્રતિકૃતિ આદિક અનન્ય ગુણોએ એ નાટકને વિશ્વમાંના સમસ્ત નાટ્યસાહિત્યના પ્રમુખસ્થાનમાં અધિષ્ટિત કરી દીધું છે. આનન્દના અતિરેકના યોગે એ નાટકના સંબંધમાં અધ્યાપક હીરનના મુખમાંથી એવા પ્રકારના ઉદ્ઘારો નીકળી ગયા છે કે: “ કાલિદાસ કવિએ આ ત્રિશ્વમાં જન્મ પારજી કરીને દેવળ પોતાના દેશના નામને જ અમર કરી દીધું છે, એમ નર્મી; કિન્તુ તેણે આ સંસારના સમસ્ત મુખરેજા નથા સુંસ્કૃત દેશોની કીર્તિને અત્યંત વધારી દીધી છે ! ” (જુઓ ‘ Historical Researches ’ Vol. II, P. 194).

આગસ્ટસ, ક્લૅવ્ડિયસ, એલેક્ઝાન્ડર લુબોસ્ટ નથા ગરે આદિક પાશ્ચાત્ય ગીર્વાણુભક્તોએ મહાકવીશ્વર કાલિદાસની ‘ શાકુન્તલ ’ નામક નાટ્યકૃતિના સંબંધમાં અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રચંડ પ્રશંસાયુક્ત ઉદ્ઘારો કાઢેલા છે તે સર્વ ઉદ્ઘારોના આશયનો બહુધા ઉપસુંકત અધ્યાપક હીરન મહાશયના ઉદ્ઘારોમાં જ સમાવેશ થઇ જતો હોવાથી અને એ સર્વ અભિપ્રાયોને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં અહીં પ્રકાશિત કરી શકાય તેટલા સમય નથા સ્થાનનો સર્વથા અભાવ હોવાથી અહીં એ ‘ શાકુન્તલ ’ના પ્રચંડ પ્રશંક પાશ્ચાત્ય પંડિતોનાં નામોના પ્રકાશનથી જ સંતોષ મારી લેવામાં આવ્યો છે. અમ્મ.

“ શાકુન્તલાના શોક તથા સ્નેહ (પ્રણય)ના સંબંધમાં ગરે નામક મહાવિખ્યાન જર્મન કવીશ્વરે જર્મન ભાષામાં એક સ્વતન્ત્ર કાવ્યની રચના કરેલી છે; ” એમ કૅકર મર કબલ્યુ. હંટરે એક સ્થળે જણાવેલું છે. ~

• જે પાકે તથા શાકિકાઓ અંગ્રેજ ભાષા બબ્બુના હશે, તેઓ ગરે કવિના ‘ ગરુતલા ’ વિષયક નિબ્ધ ઉદ્ઘારોના અનુવાદના વાચનથી અવશ્ય એક પ્રકારના અનન્ય આનંદને અનુભવશે એવો અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે

મંસ્કૃત નાટકોમાંની ભાષાનાં મંબંધમાં સર્વમામાન્ય દૃષ્ટિથી અધ્યાપક વિસ્સન મહાશયે પોતાના જે નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાયને પોતાના ' હિન્દુ નાટ્યશાસ્ત્ર ' (' Theatre of the Hindoos ') નામક ગ્રંથની પ્રથમ પુસ્તકની ૬૩ માં પૃષ્ઠમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે તે અભિપ્રાય એ છે કે " કાલિદાસ તથા ભવભૂતિ એ ઉભય મંસ્કૃત સુકવિયોના નાટકોમાંના શ્લોકોની ભાષા એટલી સીમાપર્યંત નંભુલ, સુન્દર, પ્રભાવશાલિની તથા ઉદાર છે કે એવી ભાષા અન્યત્ર ક્યાંય આપણા જેવામાં આવી શકશે, એવી આશામાનને પણ હૃદયમાં ધારણ કરી શકાય તેમ નથી, તે પછી એવી ભાષાના અન્યત્ર દર્શનની આશાની મશ્ગળા તો કયાથી જ થઈ શકે વાર ? "

ઇસ્વા મનુના આગંભકગણ્ય એક શનાષ્ઠિ પૂર્વના કિંવા તેથી પણ પૂર્વવર્તી કાળમાંના ભાગ્યીય નાટ્યગ્રંથો આપણને કુર્ભાગ્યવશાત્ અદ્યપિ પ્રાપ્ત થયેલા ન હોવાથી તેમના ગુણાવગુણના મંબંધમાં આપણાથી કાંઈ પણ એવી કિંવા લખી શકાય તેમ નથી, અને એ ખરેખર અત્યંત રોક્ષનો વિષય છે, પરંતુ જે કાળના અત્યંત પુરાતન નાટ્યગ્રંથો આપણને પ્રાપ્ત થઈ મળ્યા છે તે ઉપસન્ન પુરાતન નાટ્યમાહિત્યના નિરીક્ષણદ્વારા એ વાતી અત્યંત સ્પષ્ટ

અને તેટલામટિ જ તેના કાવ્યની ચાર પંક્તિયોને અહીં ઉદત કરી બતાવવાની અમેએ ધૃષ્ટતા કરેલી છે —

" Wouldst thou the young years blossom
and the fruit of its decline;
And all by which the soul is
charmed, enraptured, feasted, fed
Wouldst thou the Earth and Heaven
itself in one sole name combine
I name the, O Shakuntal !
and all at once is said "

Gotho

અરૂપમા આપણા જોવા તથા નજીવંમા આવી રહે છે કે ભાગત-
વર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષા તથા કાવ્યરચના તેમજ નાટ્યરચના વિષયક
અભ્યાસને એક મમયમા મર્વથા પરમાવધિ જે થઈ ગયો હતો
અને જો અધ્યાપક હીન મદાચરના મજ્જામાં ઠેરવાયા આવે, તો
“ મહારાજધિરાજ વાર વિક્રમાદિત્ય આવતિકાનાયની કાયકીતિનો
જે કાળ તે વિશ્વવિખ્યાત કવોચરની અત્યંત ગંભીર તથા મહત્તમ
વાક્યમયૂતિયો (મથો)ના પ્રસવનો જે કાળ હતો ”

અત્યંત હિમ્ય પ્રકારની રૂપનાઓનું પ્રજ્ઞત્વ આપણને દષ્ટિગોચર થવા કેર છે ઉવચીની કથા કેવિ દાવિ'એ નજ કયા અથર્વાથી લીધેલા છે અને નર પુરાણમ્માં તેને નાટ્યની દૃષ્ટિથી શા શા પશ્ચિમનો કા છે એ વિષયનું તરિશીયન મના કાનિ'મના શુદ્ધિવાનુય' હિન્દુઓના તથા નવન ગ્યન હેય ય આ' અનેકવિધ શૃંગો 'મા રણને વાર વાર આમર્થ્યગતિન મના રદ છે ।' અસ્તુ ત્યાં હવે આપણે કવીશ્વર ભવનુતિની પાત્ર પશ્ચિતો કારા સ્વીનાગની મહાનાનો પગ કિંદિર સરિયવ ગી રહ્યે

શ્રીશ્વર ભવનુતિનાં પશ્ચુ 'વેવય' કાનિ'મ પ્રમાણે તથા નાન નાન થયેલા છે અને તમના ન મો અનુક્રમે 'માનીમાધવ' 'મહાદીગ્યાન' તથા ઉત્તરરામચરિત' કે જેની ગીતે કાવે'મકૂત 'માનવિદ્યાનિમિત્ત, નિક્કમોર્વશીય' તથા 'અભિજાન શાકુલય' એ તથા નાટ્યકૃતિયોમાના 'ગાકુતન નાટ્યને ઉચ્ચંતમ ધ્યાન અર્પણ-વામા આવે છે તેવી ન રીતે નહા વિ ભવનુતિના ઉપયુક્ત તથા નાટ્યકૃતિયોમાની 'ઉત્તરરામચરિત' નામક નાટ્યકૃતિને તેમાના એક અનન્ય વિશિષ્ટ રમ કિંવા વિશિષ્ટ શુદ્ધ કાગ્યુથી મવેલું નાટ્ય કૃતિ તરીકે અવગ્ર સ્વીકારવામા - વે ૮ મગ્યુ કે એ ન ૭ મગ્યુ-રમપ્રધાન હોઇન એ ના મા પે ૧૫લા ૧૫નુદ્ધ તથા નૈમર્મિક કમ્યુ-રસ મમાન મ્દ્યુરસ અન્ય કોઇ પશ્ચુ મસ્કૃત નામમા જ્યાં ય કોઇ વ્યક્તિન જેવામા આવી રહે તમ કે ૪૪ તહિ એ નામમા અદ્ભુત કોશલ્યપૂર્વક ઉદ્દેશમમય (ઉદ્દેશાદામ મુદ્) ભાવનાઓના પ્રદર્શન ઉપરાત રણુર ગાત્રુત્રી (રામસીનાસતાન હવ તથા કુશ)ના આદર્શનૂત અભ્યાસ ચિત્રને પણ અત્યંત મામિ'મનાપૂર્વક તથા મુદ્દગમ મા રમ આપણી મતાવવાના ગાત્રુ છે શ્રીનામ તથા શ્રી સીતાદેવી એ હિન્દુભવતિના અનન્ય આદર્શ રૂપનીના આદર્શ ભવનક્રમને એ નાટ્યમા અત્યંત ઔરત્યપૂર્વક તેજોમય તથા દૈદીધ-માન સ્વરૂપમા પ્રમુખ શ્રી ભતાવવામા આ થો છે અને તે એવી

અપરિમિત મીમા પર્યન્ત કે કોઈ પણ આદર્શ માનવ પ્રાણીઓના ઇવનક્રમને ઝેના કરતાં અધિક તેજોમય તથા દૈદીપ્યમાન સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કરી શકાય, એ કાર્ય માનવકાવ્યનિર્માણવિષયક શક્તિ માટે તો સર્વથા અશક્ય તથા અગંભવનીય છે, એ મર્વથા નિર્વિવાદ વાતો છે. એ નાટકને મગ્નતા તથા ઔન્દર્યની દૃષ્ટિથી જોતાં એ નાટકમાં ઉપર્યુક્ત ગુણો ઉપગત નિરુત્તરિય તથા ગંભીરતમ પ્રેમ વિષયક જે અન્યાન્ય વિચારરત્નો પણ ઇતસ્તતઃ વિખરાયતાં આપણા જોવામાં આવ્યા કરે છે તે વિચારરત્નો સર્વથા અમૂલ્ય તથા અદ્વિતીય હોઈને ઝેની આગિક યોગ્યતા ધરાવનારો વિચારરત્નો પણ અન્યત્ર ક્યાં ય આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, એ વાતાને મર્વ સંસ્કૃતના પાશ્ચાત્ય પંડિતો એકવાક્યનાથી સ્વીકારી રહ્યા છે એટલે ઝેના વિશેષ વિવેચનની શ્રાવ્યવિક જ આવશ્યકતા નથી રહેતી.

જો કોઈ મનુષ્યનું મન અત્યંત દુરાસપ્ત તથા વજ્રકેદાર હોય, તો આ 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના નિરીક્ષણના યોગે તે અત્યંત દુરાસપ્ત તથા વજ્રકેદાર હૃદયમાં પણ મમાધાન તથા મુદ્તાનો આવિર્ભાવ ન થાય, એ ઘટનાને કદાપિ શક્ય તથા સંભવનીય ઘટના તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આ નાટક તથા યૂરોપની અન્યાઅન્ય લિંગલિંગ લાપાઓમાના ઘણાક નાટકોમાં એક પ્રકારના વિવેક્ષણ સાધર્મ્યના અધિકાર વિસ્તરેલો વૃક્ષનાદૃષ્ટિ નિરીક્ષકના જોવામાં તત્કાળ આવી શકે છે અર્થાત આ નાટક તથા અન્યાન્ય પાશ્ચાત્ય નાટકોનો પારસ્પરિક મમાન ધર્મ તેમનામાં વર્ણવાયતા મનોવિકાસોમાં જ મમાયલો છે. 'ત્યાગે પણ એશિયાવાસી લોકોના મંબધમાં કાંઈ પણ અભિપ્રાયને ન્શોવવાનો અવમર આવીને જોઈ રહે ત્યારે યૂરોપીયન લેખકો બહુધા પોતાના એવા પ્રકારના બ્રાંતિ-મતક કિંવા મર્વમૂલક અભિપ્રાયને દર્શાવતા રહે છે કે: "એશિયાટિક (પૌરસ્ત્ય દેશવાસી) મનુષ્યો અત્યંત વિકાસવશ હોવાથી તેમનાં ન્દ્યો કિંવા મનો મર્વથા અમ્યતાવિહીન તથા વિવેકશન્ય જ

રહ્યા કરે છે ” ઇત્યાદિ અર્થાત્ પૌરસ્ત્ય દેશવાસીઓને વિવેક શન્ય તથા અમભ્ય માનવાનો તેમ જ પોતાના યૂરોપવાસી ગૌરાગ મનુષ્યોને જ સભ્યતાના અવતાર તથા વિવેકના ભંડાર તરીકે વ્યખત કરવાનો અમુક વર્ગના યૂરોપીયન ગૌરાગ લેખકોને એક પ્રકારનો રોગ અને તે પણ મહાભયકર તથા અસાધ્ય એવી રોગ જ લાગૂ પડી ગયો છે, પરંતુ એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે આ ‘ હિતરશમ-ચરિત ’ નામક સમૃત નાટકના અભ્યાસ તથા એ નાટકમાં દર્શાવા-યેલા મમતોષ મનોવિકાસના માક્ષાત્મરહસ્યો એ પૌરસ્ત્યનિન્દક પાશ્ચાત્ય લેખકોને લાગૂ પડેયો એ અમધ્ય રોગ પણ કદાચિત્ આધ્ય થઈ જશે અને તેઓ એ નાટકના અભ્યાસથી ભારતીય હિન્દુમાહિત્યના નિન્દક મનીને અભિનન્દક થઈ જશે અસ્તુ હવેબૂતિકૃત માનની-આધવ’ નાટકમાં દ્રાપત્ય પ્રણય કિંવા અનુગમનું જે રમણીય, પ્રભા-વશાતી, આકર્ષક તથા અપદનમ વિમુદ્ધ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે પણ સર્વથા અનોકિક તથા અદ્વિતીય હોઈને હવેબૂતિની કવીશ્વર તરીકેની કીર્તિને અદ્યપિ અવિચન તથા અજરમર રાખ-વાના કાર્યને સ્પૂર્ણ મિદ્ધ મ્હી રથુ છે

અહીં સૂધી આપણે સમૃત ભાષાના અત્યંત શ્રેષ્ઠ એ કવી-શ્વરની એ રૂઝારપ્રધાન નાટ્યકૃતિઓમાંના હિતમોતમ ગુણોની કાંઈક ઝાંખી કરી શક્યા છીએ એને હવે સમૃત ભાષાનાં જે જે વિશિષ્ટ નાટકો અન્ય દૃષ્ટિથી જોતા અત્યંત મહત્વ ધરાવનારાં છે તે એ નાટકોનું પણ સાથે સાથે આપણે અરૂપ સ્વરૂપ સમીક્ષણ કરી જ લેવું જોઈએ જેમાં પ્રગતન હિન્દુ માજના સામાજિક આચાર-વિચાર તથા રાજનૈતિક જીવનક્રમ આદિ અત્યંત હિતમ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અપણા જેવામાં આવી શકે છે તે નાટક ‘ સુ-રાક્ષસ ’ અને એ નાટકના નિર્માતા કવિનું નામ નિરાખરત છે ભારતીય રાજધાનીઓ કિંવા વિશાળ નગરોમાંનાં કેવાદય તથા કાર્યમમતા, રાજનૈતિક કૌટિલ્ય તથા અપ્રત્ય વિવેક મહાવિશાળ

કલ્પકતા અને સેવક જનોની મર્ચ્યા નિસીમ તથા દૃઢતમ સ્વામિ-
નિષ્ઠા ઇત્યાદિ આ ' મુદ્રારાક્ષમ ' નામક નાટકમાં મર્ચાંગપરિપૂર્ણ
સ્વરૂપમાં આદિથી અંત પર્યન્ત ચર્યાપદાં આપણા જોવામાં આવી
શકે છે. કપટનીતિના પ્રખ્યાત આધુનિક પાશ્ચાત્ય પુરસ્કર્તા મેકિયા-
વ્હેલીને પ્રાચીનકાલિક અર્થાચાર્ય્યાલુક્યના નામથી ઓળખવામાં આવે
છે એટલે એ ઉપમેય તથા ઉપમાનની પદવીથી પણ ' મુદ્રારાક્ષમ '
નાટકના નાયક અર્થાચાર્ય્યાલુક્ય કિંવા કૌટિલ્યની અનન્ય મહત્તા
પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થઇ જાય છે અર્થાત્ એ અર્થાચાર્ય્યાલુ-
ક્યની રાજકીય કલ્પિક નીતિનો એ નાટકમાં અત્યંત વિખૂત તથા
ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ સામાન્ય
પંક્તિના અનેક કથાનકોનો ઉપયોગ કરીને મુખ્ય કથાનકને અત્યંત
આકર્ષક સ્વરૂપમાં રંગી બતાવવાની કલા વિષયક કુશળતા એ નાટ-
કના સેખકમાં એટલા વિશાળ પરિમાણમાં દેખાઇ આવે છે કે એ
એક જ શુશ્રુષા કારણથી એ નાટક અત્યારે પાશ્ચાત્ય પંક્તિના
અત્યંત આદરને પાત્ર થઇ પડ્યું છે, અને અનેક પાશ્ચાત્ય મંત્ર-
તર પંક્તિઓ એ નાટકની પોતાના ગ્રંથો તથા લેખોમાં વારંવાર
ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરેલી છે એ પછી મહાગણ શુદ્ધકૃત ' મૃચ્છ-
કટિક ' નાટકે પણ સંસ્કૃત ભાષાના એક અમૂલ્ય તથા અનન્ય
રત્ન સમાન ચમકવું આપણા જોવામાં આવી શકે છે આ નાટકની
અદ્વિતીય વિશિષ્ટતા એ છે એમાં ગજઓ તથા રાજકુમારીઓને
પ્રધાન પાત્રો તરીકે રજૂ કરવામાં નથી આવ્યા, કિન્તુ એ નાટકમાં
જે પાત્રોનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે તે આપણા માનવ
અમાન્યમાંના સામાન્ય કોટિનાં જ સ્ત્રી તથા પુરુષો હોવા છતાં એ
નાટકનાં નાયક તથા નાયિકા ચારદત્ત તથા વસન્તસેનાની એક
પ્રકરની વિશિષ્ટ અસમાન્યતા વિશ્વસાહિત્યના કોઇ પણ અ-
ગ્રંથમાં કદાપિ દષ્ટિગોચર ન જ થઇ શકે તેવા પ્રકરની કલ્પનાનીત
છે. એ ઉપરાંત એ નાટકમાં પ્રાચીનકાલિક ભારતીય વિશાળ નગ-

ગેમાના મનુષ્યોની જીવનપ્રણાલી, ન્યાયપદ્ધતિ, શૂત્ર આદિક દુર્મુણ-
 પગ પરાની માત્રા, અપરાધશોધક મંસ્થા (પોલિમ વ્યવસ્થા) તેમ જ
 ધાર્મિક ભાવો આદિકનું એવું તો વ્યાસિયન તથા વિશ્વામપાત્ર ચિત્ર
 અત્યંત રમણીય રૂપમાં આનેખવામાં આવ્યું છે કે પુરાતન ઇતિહાસ-
 મંશામકેમાટે એ નાટક એક અત્યંત ઉપયુક્ત ઐતિહાસિક મામત્રીની
 આવરપકતાને પૂરું કમાડે ચક્રાપટ્ટે છે પ્રાચીન ભારતની હિન્દુ
 ગણિકાઓના મુદ્દાવમા પણ કેવા કેવા આર્શ રમણીરનો ઉત્પન્ન
 થતા હતા એ અકસ્પનીય વાસ્તવિકતાનો એ નાટકની અનન્ય-
 શુભ્રાદિકા ગણિકાભતિની વર્મતસેના તામક નામિક આદિથી અંત
 પર્યન્ત પ્રતિભાષ્ય ને પ્રતિષ્ઠા પર્ણાપ્ત પ્રગિયવ કગવની ગ્હે છે વસ્તુ-
 મંકલના વિષયક કૌશલ્યમાં તો કેવળ સંસ્કૃત ભાષાના જ અન્ય
 નાટકોથી નહિ, કિન્તુ અન્ય કોઈ પણ દેસમાનાં ભાસમાં સારા નાટકોથી
 પણ એ નાટકની અવમાન સ્પર્ધા પણ ન્યા કરી શકાય તેમ
 નથી ત્યાં મ પૂર્ણ અપદો તો કયાથી જ કરી શકાય વાર ? ‘ મૃચ્છક-
 ટિક ’ નાટકમાં ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, ગામાજિક તથા નૈતિક
 આદિક મર્વ વિષયો મથાપ્રમગ ઉત્તમ સ્વરૂપમાં ચર્ચાયલા હોયને
 સાહિત્યના પૂર્વકથિત નવ ગ્મોતો જો કોઈ પણ નાટકમાં પર્ણાપ્ત
 નમાવેલા થયેનો હોય તો તે કેવળ આ ‘ મૃચ્છકટિક ’ નાટકમાં જ
 થયેનો છે. શૈક્ષણીયરના નાટકને માનવજાતિના વિન્ન વિન્ન સ્વભાવો
 તથા વસ્તુસકલનાના ઉત્તમ આર્શ તરીકે માનવામાં આવે છે,
 પરંતુ એ ઉભય વિષયોમાં ‘ મૃચ્છકટિક ’ નાટક શૈક્ષણીયનાં
 નાટકોના એ ગર્વનું ખડન કરી બતાવનાર હોવાથી યુરોપની રંગ-
 નમિ ઉપર આગનબાયાના અનુવાદના રૂપમાં અભિનીત થઇને એ
 નાટ આજે પણ ન્યૂગેપીયન પ્રેક્ષકો તથા પ્રેક્ષિકાઓના હૃદયોને
 અપરિમિત પરિભ્રાણમાં મુગ્ધ કરી રહ્યું છે એ નાટકના મૂક તથા
 વાત્તાન ઉભય પ્રકારના ચિત્રપટોએ પણ ભારતવર્ષ તથા યુરોપ
 ઉભય દેશમાં ઉભય પ્રકારના પ્રેક્ષકમુદાયના સમાન આદરને પ્રાપ્ત

મગી નીધો છે અને ભાગ્યવર્તની અને પ્રચલિત ભાષાઓમાં એ નાટક પ્રેક્ષકોના મનમાં મહિત રગભૂમિ ઉપર લગ્નવાદ ચૂકુ છે અને આત્માને પણ લગ્નવાદ છે મૃત્યુકાંડિ નામને ગૌરવીયના ' વિ મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ (The Merchant of Venice) તથા ' ધિ ટૂ નોબલ કિન્સમેન (The Noble Kinsmen) એ મે ઉત્કૃષ્ટ નાટકો માથે મગ્ગાવીને મૃત્યુકાંડિ નાટ ની ઉત્કૃષ્ટતાના મધ્યમાં અધ્યાપક વિમ્બન મહાશયે પોતાના ' હિન્દુ નાટ્યશાસ્ત્ર (Theatre of the Hindus) નામના ગ્રંથમાં જે અભિપ્રાય દર્શાવે છે તેનો મથિનાર્ય એ ધાય છે કે આ નાટકને જે એના મમન્વયગુણની દૃષ્ટિથી ' ધિ મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ ' તથા ' ધિ ટૂ નોબલ કિન્સમેન ' નામના એ આત્મિક ઉત્તમ કાવિના આત્મ ભાષાના નામના માથે મગ્ગાવી જોવામાં આવે તો એ ગુણના અતિશય અપૂર્ણ થઈ પડે તેમ છે વરણ જેવી રીતે એ આત્મ નાટકમાં અષ્ટ ઉપવસ્તુનું પ્રધાન વસ્તુ મથે મામાન્ય ગુણને શ્રી દેવામાં આપ્યું છે તેની જ રીતે મૃત્યુકાંડિ નાટકમાં પણ એ ઉપવસ્તુને મુખ્ય કથા માથે ગૌરવપૂર્વક મુખ્ય સ્વરૂપમાં મેગવી દેવામાં આવેલી છે છતાં એ મેગવણી એટલી મધી ઉત્તમતાથી કરાયેલી છે કે જે એ મેગવણીને એમાંથી મળી ના મવામાં આવે, તો મમસ્ત વસ્તુમક્યનામાં ભંગ પડ્યા વિના રહે જ નહિ ઉગ્રહરણુ તરીકે એમાં પાનક નામના પાનની રાજ્ય-પદ્મવૃત્તાની ઘટનાનું મુખ્ય કથા માથે એવું તો મનજીને જોડાણુ શ્રી દેવામાં આપ્યું છે કે જે એ ઘટનાનો એ નાટકમાંથી બહિષ્કાર શ્રી દેવામાં આવે તો તેના પરિણામે નાટકની મમસ્ત વસ્તુસ નાની ઊત્તરવિનિષ્ક્રમતા થઈ જાય એમાં કાદ પપ્પ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ એ ઘટનાની અગ્રગણ્યતા કિંવા મહત્તા એની સીમા પર્યંત વધી પણ નથી જતી કે જેના યોગે જે ઘટનાઓના અનુબંધ તરીકે એ ઘટનાનું

નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે તે, મુખ્ય ઘટનાઓમાંથી પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ અન્ય દિશામાં વળી જાય અથવા તે મુખ્ય ઘટનાઓમાંની પ્રેક્ષકની ઓકામનામાં કોઈ પણ પ્રકારનો આકર્ષિક તથા અનિષ્ટ ભંગ પડી જાય. ”* અર્થાત્ આટલા વિવેચનથી જ ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકની અનન્ય ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રસ્તુત પુત્રકના પાઠકો તથા પાઠિકાઓથી અવશ્ય આવશ્યકે યથાર્થ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે.

અસ્તુ. ત્યારપછી સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રબોધચંદ્રોદય, વેણીમંહાર તથા રત્નાવલી આદિક ઉત્તમોત્તમ નાટકો વિપુલ સંખ્યામાં બહુ નિકટવર્તી કાવ્યપર્યન્ત લખાતા ગ્યાં હતાં વળી અત્યારે કવિ કાલિદાસથી પણ જેને પૂર્વવર્તી કવિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, જેની નાટ્યકૃતિયોને કાલિદાસ તથા સુવભૂતિની નાટ્યકૃતિયોની કાલિની જ માનવામાં આવે. અને જેના નાટ્યમાહિત્યના મંબંધમાં અત્યારે ભારતીય હિન્દુ પંડિતો તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ પંડિતો પ્રચંડ તથા અવિચાત ઊલ્લાસોહ કરી રહ્યા છે તે હામ નામક કવિ-વર્ણના પણ કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત નાટકો આ સ્થાનમાં અવશ્ય ઉમેરવાનીય છે. ત્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથ મૂળ આખ્યભાષામાં પ્રથમ વાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. હતા તે વેળાયે હામ કવિનાં એ નાટકો

* “ It would be very interesting to compare this drama for its merit of unity with *The Merchant of Venice* or *The Two Noble kinsmen* two of the best English dramas, in both of which the underplot is so loosely connected with the main plot ”... ..

“ The deposition of Palaka, is interwoven with the main story so intimately, that it could not be detached from it without injury, and yet it never becomes so prominent as to divert attention from that to which it is only an appendage. ”

Prof H H Wilson,

ઉપવન્ધ થયેલા ન હોવાથી ભામના નાટકોની ઉત્કૃષ્ટતાના મંબંધમા ક્ષો પણ કોણપોહ ન થયો હોય એ વાતો સ્વાભાવિક હતી અને તેથી જ આ અંચના આગ્ય મંદરણમાં મહાકવિ ભામ તથા તેની ઉત્કૃષ્ટ નાટ્યકૃતિયોના મંબંધમા ક્ષો પણ ઉલ્લેખ દગ્ગામાં ન હોતો આગ્યો. પરંતુ આ અંચની જ્યાગે મ સ. ૧૯૦૦ મા તૃતીય આગતિ પ્રકટ કરવામાં આવી તે પૂર્વે તો ભામના એ મંસ્કૃત નાટકો પ્રકાશમા આવી ગયા હતા અને તેમના મંબંધમા પર્યાપ્ત કોણપોહ પણ થઈ ચૂક્યો હતો જતા ભામ તથા તેના મંસ્કૃત નાટકોનો આ અંચની તૃતીય આગ્ય આગતિમા પણ ઉલ્લેખ નથી મળી રાકતો એનું કારણ એ જ છે કે મળ અંચકગ્ને પોતાના એ અંચની નવીન આગતિયોમા આવા નવીન વિષયોના અભ્યાસનો અનેકવિધ અન્ય પ્રકૃતિયોના યોગે આવમ્યક અવકાશ જ નથી મળી રાક્યો અને તેથી જ એ કુટિને અહીં ભામ તથા તેના નાટકોના મામાન્ય ઉલ્લેખમાત્રથી જ અહીં અનન પૂરી દેવાનો નામમા નો જ પ્રયત્ન કરવામા આગ્યો છે અગ્નુ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંસ્કૃત ભાષાની એ સુંદર નાટક-નિર્માણપર પરા મુમ્મભાનોના આપણા ભારતવર્ષ નામક દેસ ઉપ-ગ્ના આદમજો થવા માગ્યા, ભારતવર્ષમા મુમ્મભાનોની વમતી થવા માડી અને ભાગત વર્ષમા મુમ્મભાનોની ગજમતાનો પણ આગંણ થઈ ગયો ત્યા મધીના નિકર્વર્તી કાગ પર્યાન્ત અન્યાહન આનતી ગહી હતી, પરંતુ ત્યારપછી ભારતનામક હિન્દુગણનો દેહ પરત ગતાની અખવામા જડગાઈ જતા એ પરિગ્થિતિનું અચાનક શોનતીય પરિવર્તન થઈ ગયું, કાગણ કે કોઈ પણ અર્થથા અન ન રાજ કિંવા દેતનો દેહ જ્યાગે દુભોઅવશાત્ પગત ત્રતાની રાખવામા જડગાઈ જાય છે ત્યારે તે પગત ત્ર રાજના પરત ત્રતાની રાખવામા જડગાઈ પના પરાધીન મનુષ્યોના મન પણ દુર્મંડા નથા નિષ્ક્રિય થઈ જતા જેથી રીતે એક જ સ્થાનમા નહ થઈ ગયેયો વહનરહિત જનરાશિ મડી ગયા વિના નથી ગે

તે તેવી જ રીતે પરાધીન પ્રજાના મનો પશ્ચાત્તપનક્રિયાના બનાવ્ય
 પ્રવાહના અભાવના યોગે રોગિણીતાના માર્ગમાં જ અમગામી ચતા
 ચતા ગદે કે, એવો એક મામાન્ય નિયમ છે અને એ નિયમનું
 પ્રયત્ન ઉદાહરણ આપણને પરાધીન ભારતમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થઈ
 રહ્યું છે અર્થાત્ મુસ્લિમોના ભાગતવર્ષમાં થયેલા આગમન તથા
 આયો નિરામની ઘટના ઘટના પછી ભાગતવર્ષમાં ન્યાભાવિક પ્રેર-
 ણાથી ઉત્પન્ન થનારા અધોના પ્રવાહનો અચાનક અવરોધ કેમ તથા
 આ દારણથી થઈ ગયો, એનાં અનેક કાળોનો અનુપૂર્વ ઉદ્દેશ્ય
 આ રથમાં આવી ગયેલો હોવાથી અહીં એ વિષયની અધિક
 વ્યવસ્થાની અવશ્યકતા અમોને નથી જણાતી એના મંજૂરમાં અહીં
 એવો જ ઉદ્દેશ્ય પર્ણિત થયેલો મંજૂર છે કે આવી રીતે
 ભાગતવારી હિન્દુઓની વ્યાધીનતાનો લોપ તથા પગધીનતાનો
 આરંભ થઈ ગયા પછી ધીમે ધીમે તેમના હૃદયની સ્વતંત્ર મંજૂર
 અધોના નિર્માણમાં પણ ખંડ પડવા માડ્યો હતો અને ત્યાર પછી
 તેમને એ હિન્દુ કોટિનો વ્યવસ્થા મર્યાદા બંધ જ થઈ ગયો હતો
 આ વ્યવસ્થાતિનો પ્રગટન મંજૂર નાટ્ય માહિત્યના અભ્યાસદ્વારા
 જ આપણને પર્યાપ્ત પરિચય તથા સ્પષ્ટ માહિત્યાર થઈ શકે તેમ
 હોવાથી એનું અધિક નિરૂપણ અનાવશ્યક છે અત્યંત ત્યારે હવે
 આપણે મંજૂર મારસ્થનના એકાલ્યો દિવસ દીલાસાનો પ્રતિ
 સ્થાપનક્રમ દિવિદ દૃષ્ટિપાત કરીશું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

હિન્દુ વાહ્મયજુષ અને તેની લિસલિસ શાખાઓ

૪ મ સ્મૃત ગેયકાવ્ય કિંવા વીણાકાવ્ય

“ And fill this song of Jai Deva with thee,
And make it wise to teach, strong to redeem,
And sweet to living souls Thou mystery,
Thou, Light of Life ! Thou, Dawn beyond
the dream !

—*Hymn to Vishnu*

જેને મનુષ્યથી તાલગ્વૈક્યપૂર્વક પોતાના ૪૨ હામ ગાઇ રાખ્ય છે તે કાવ્યને મંદ્રૂત ભાષામા ‘ ગેયકાવ્ય ’ કિવા ‘ મ ગીતમંદ્રુ નામથી ઓળખામાટે ઓળખવામા આવે છે કે એ ‘ ગેયકાવ્ય ’ ને મ ગીતકના સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેનો છે ‘ ગેયકાવ્ય ’ ના અર્થના દર્શક ‘ વીણાકાવ્ય ’ જેવા કેાઇ પણ મમામાન્ત નામની વિદ્યમાનતા મંદ્રૂત ભાષામા આપણા જોવામા નથી આવી શકતી છતાં અત્યા ‘ ગેયકાવ્ય ’ ને ‘ વીણાકાવ્ય ’ નામથી ઓળખવા તથા ઓળખાવાનો જે એક પ્રધાત અથવા પરિપાઠ પ્રચારમા આવવા માલ્યો છે તેનું કાગ્ય એ છે કે પ્રાચીનકાવમા ગ્રીક ભાષાના ગયકા થો ને ગ્રીક લોકો ‘ લાયર ’ (Lyre) નામક એક વિશિષ્ટ પ્રકારના તણવાઇતા વાદનસહિત ગાતા હોવાથી ત્યાં ગેયકાવ્યને ‘ વિરિક કાવ્ય ’ અથવા ‘ લાયરિક કાવ્ય ’ ના નામથી ઓળખવાનો પ્રધાત પડી ગયો હતો અને તેથી પાશ્ચાત્ય દેશની બહુધા મર્વ ભાષાઓમા કેાઇ પણ પ્રમગ્ના ‘ ગેયકાવ્ય ’ ને ‘ લાયરિક ’ નામથી મ ઓધવાનો પરિપાઠ થઇ ગયો હતો કે જે પરિપાઠ યુરોપની ભાષાઓમા અત્યા સ્થંધી પણ વિદ્યમાન

હે અર્થોત્પાદાત્મ પડિતો કાષ્ઠ પણ ભાવાના ' ગેયકાવ્ય ' ને એ પરિપાક અનુમાન ' લાયરિક ' (Lyric) નામથી જ ઓળખાવતા ગદ્ય છે પોતાની એ પદ્ધતિ પ્રમાણે પાશ્વત્યદેશવાસી સંસ્કૃતર પડિતોએ સંસ્કૃત ભાવાના ' ગેયકા યો ' ને પણ ' લાયરિક કાવ્ય ' નામથી જ ઓળખાવેનાં દોષ તો એ ઘટના સર્વથા સ્વાભાવિક છે મંગલો રમ સાચા વિના રહેતો નથી એને હવે એ ' લાયરિક ' શબ્દનો આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થવા લાગ્યો છે અને ' લાયર ' નામક પ્રાચીનકાલિકે ગ્રીક તત્ત્વચર્ચા કૃત્તેક અર્થે આપણા ' વીણા ' નામક પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વચર્ચા સદૃશ દોવાથી એ ' લાયર ' શબ્દના અ્યાનમાં ' વીણા ' શબ્દને યોગ્યને ' ગેયકાવ્ય ' ના અર્થમાં ' વીણાકાવ્ય ' નામની યોજના અનેક ભાગીય હિન્દુ વિદ્વાનોએ પોતાના પ્રથો તથા મેષોમાં નરી દીધી છે ગણ્ય કે આખ્ય-મઠૂત મન્ડકોમાં ' Lyric ' શબ્દનો અર્થ વીણા જ આપવામાં આવે છે આવી રીતે ' ગેય-કાવ્ય ' ને ' વીણાકાવ્ય ' પ્રમાણે ' રીથ્મિક કાવ્ય ' પણ કહી શકાય એમ છે સાર્વત્રિક કે ' ગેયકાવ્ય ' ના એ ' વીણાકાવ્ય ' નામનો અનેક પ્રથો તથા લેખોમાં પ્રચાર થઈ ગયેનો હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રકરણના દીર્ઘિકમાં ગેયકાવ્ય ના પર્યાય તરીકે એ ' વીણાકાવ્ય ' નામના પ્રદાશનને પણ અમેએ આવરણકે માની લીધું છે

હવે અહીં એ આચારિક ક્રિયા ' વિરિત ' મળ્યાના અર્થના મન પ્રમાણે એક અન્ય વાર્તાને લક્ષમાં રાખી લેવાની અનિવાર્ય આવરણના છે તે વાર્તા એ છે કે એ વાર્તાવિષ્ણુથી જોવામાં આવે તો ' Lyric Poetry ' નો અર્થ ગેયકા કેવા ' વીણાકાવ્ય ' જ થઈ શકે છે એ વિના એનો અન્ય અર્થ વસ્તુતઃ મહત્તરી જ નથી શબ્દો છતાં પણ પ્રત્યેક ભાવાના અનેક શબ્દોના અર્થમાં જેમ મવપ્રભાવ કિવા પરિસ્થિતિપ્રભાવના યોગે જેવી રીતે અનેક વાગ વિવક્ષણ પરિવર્તનો થતા રહે છે તેવી જ રીતે એ Lyric

Poetry ના અર્થમાં પણ કેટલાક સમયથી એક વિનંદાણુ પરિવર્તન થઈ ગયેલું આપણા જોવામાં આવ્યા હો છે, કાવ્ય કે, હવે વિશેષતઃ ઇંગ્લિશ ભાષામાં એ 'Lyric Poetry' નો 'ભાવનાપ્રધાન કાવ્ય' કિંવા 'મનોવિકારદર્શક કાવ્ય' ના અર્થમાં પણ સર્વત્ર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે એટલે હવે એ શબ્દ 'ગેય કાવ્ય' કિંવા 'વીણાકાવ્ય' ના અર્થમાં જ સીમાબદ્ધ નથી રહ્યો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ભાવનાપ્રધાન કિંવા મનોવિકારપ્રધાન કાવ્યથી પણ કાવ્ય તર તથા કાવ્યતમ કાવ્યોને, કાળીજ વાગે તો કેવળ એક અથવા ને બે, કિંવા આર કે છ પદિતયોને પણ આજ કાલ 'Lyric' નામથી ઓળખાવીને, જે સત્ય જ પૂજવામાં આવે તો, એ 'Lyric' શબ્દના મૂળ અર્થની ભયંકર અવલેખના ની બતાવવાના વ્યવસાયને કેટલાક કવીશ્વરમન્ય લોકોએ ભુલિપૂર્વક આરબી દીધો છે અને તે એટલામાટે કે 'Lyric' શબ્દના એ વિવેકાણુ તથા વિપરીત અર્થના સ્વીકારથી આવા કવિધર્મિશુભુક્ષિત કવિગુણવિહીન મનુષ્યો-માટે 'વીણાકાવ્ય' ના નિયમોના પાનનવિષયક ઉત્તરજાતૃત્વનો અંત આવી જતા ગમે તેવા નિયમરહિત ઈન્નવિચિન્ન કાવ્યોની રચનાનો માર્ગ અતિશય અરજ થઈ પડે છે અને એવા ઈન્નવિચિન્ન કાવ્યોની જિઝોડી રચનાને 'ભાવનાપ્રધાન કાવ્ય' તરીકે ઓળખાવીને તે કવિધર્મિશુભુક્ષિત જનોથી કવિ તરીકેની કીર્તિને મહુધા અનાયાસ જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અત્યારના આપણા આ વર્તમાન નીન યુગમાં ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી તથા અંગ્રાવી આફ્રિક ભારતીય પ્રચલિત ભાષાઓમાં આવા પ્રકારના કહેવાતા 'ભાવનાપ્રધાન' વીણાકાવ્યો જ વિપુલ સંખ્યામાં રચાવા માડયા છે અને વસ્તુતઃ કવિતાદેવીની મહાભયંકર વિકળતા થવા માડી છે, પરંતુ આપણે તો અહીં સંસ્કૃત ભાષાના પુરાતન 'ગેયકાવ્યો' કિંવા 'વીણાકાવ્યો' ની જ સમીક્ષા કિંવા પરીક્ષા કરવાની હોવાથી અત્યારના એ ભારતીય પ્રચલિત ભાષાઓમાંનાં કહેવાતા 'વીણાકાવ્યો' કિંવા

‘ભાવનાપ્રધાન’ કાવ્યોના વિનૂત વિવેચનાત્મક પરીક્ષણના પ્રદેશમાં સ્વાભાવિક જ આપણાથી અગ્રગામી યદ્ય શકાય તેમ નથી. પ્રસ્તુત પ્રકરણના પ્રારંભમાં ‘Lyric Poetry’ ના આ ઉલ્લેખ અર્થેનો સામાન્ય પરિચય પણ એટલામાટે જ કમવત્તામાં આવ્યો છે કે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘વીણાકાવ્ય’ નરીકે પરીક્ષણાર્થે જે ‘ગીતગોવિન્દ’ ‘ઋતુસંહાર’ તથા ‘મેઘદૂત’ નામક ત્રણ સંસ્કૃત કાવ્યોને મહત્ત્વ મમર્ષવામાં આવ્યું છે તેમાંનું કેવળ ‘ગીતગોવિન્દ’ નામક સંસ્કૃત કાવ્ય જ શુદ્ધ ‘ગેયકાવ્ય’ કિંવા ‘વીણાકાવ્ય’ હોઇને ‘ઋતુસંહાર’ નામક કાવ્ય વર્ણનાત્મક તથા ‘મેઘદૂત’ નામક ખંડ કાવ્ય તે ‘ભાવનાપ્રધાન’ કાવ્યોમાં પણ જેને એક અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ આદર્શરૂપ કાવ્ય તરીકે ઓગળાવી શકાય તેવા પ્રકારનું એક અસૌકિક કાવ્ય હોઇને મૂળ ‘વીણાકાવ્ય’ મના ઉત્તમ કથાનકવિષયક નિયમ યથુ એ કાવ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પગાયયો છે. માર્ગસા કે, ‘ગીતગોવિન્દ’ કાવ્ય ગેયતાની દૃષ્ટિથી ઉત્કૃષ્ટતમ છે; ‘ઋતુસંહાર’ કાવ્ય વર્ણનની દૃષ્ટિથી લોકોત્તર છે અને ‘મેઘદૂત’ કાવ્ય ભાવનાપ્રધાનતાની દૃષ્ટિથી એકમેવાદિતીય છે, એ ગેયને અવશ્ય અહીં લક્ષમાં રાખી લેવાના છે. મંદૂક જન્દોમાં ગેયતા તો પરિમિત પરિમાણમાં સ્વાભાવિક જ મમાયથી હોય છે અને સંસ્કૃત કાવ્યો નાનાવિધ જન્દોમાં જ ગ્યાયનાં હોય છે એટલે જો એ દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવે, તો કેવળ સંસ્કૃત કાવ્યોને જ નહિ, કિન્તુ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રોત્કબ્દ કિંવા જન્દોમદ્ધ વ્યરૂપમાં રચાયલા શબ્દકોષો, ન્યોતિ શાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથો તથા આયુર્વેદવિષયક ગ્રંથોને પણ ગેયકાવ્યો તરીકે ઓગળવા કિંવા ઓગળાવવાનો અવગર આપણા સમક્ષ ઉપસ્થિત યદ્ય જાય તેમ છે અને જો એવા પ્રકાસના અર્થને સ્વીકારવામાં આવે, તો પડી : ‘ગીતગોવિન્દ’ ‘ઋતુસંહાર’ તથા ‘મેઘદૂત’ આદિક અમુક કાવ્યોને ‘વીણાકાવ્ય’ કિંવા ‘ભાવનાપ્રધાન’ કાવ્ય તરીકે વિશિષ્ટતાપૂર્વક ઓગળાવવાની આવશ્યકતા રહેતી જ

નથી. પરંતુ આવા પ્રકારના અર્થને સ્વીકારી શકાય તેમ છે જ નહિ અને તેથી જ અમુક પ્રકારના રચનાવિધિનું અનુમાન અમુક વિશિષ્ટ કાવ્યોને જ 'વીણાકાવ્ય' કિંવા 'ભાવનાપ્રધાન' કાવ્ય તરીકે માન્ય રાખી શકાય છે મંદુકના ભાષામાં આવેલા 'વીણાકાવ્યો' કિંવા 'ભાવનાપ્રધાન' કાવ્યો વિપુલ મંથ્યમાં વ્યાપકતા હોયને વિચિત્રતા છે, પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'ગ્યાલીપુનાદિ ન્યાય'થી ઉપ-સૂચન તથા મંદુક કાવ્યોનું જ પરીક્ષણ તથા પરિવચન નિવાચન કરવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વમાં આત્માએ અગ્નિત્વ ધરાવનારા 'ગેયકાવ્યો' 'વીણા-કાવ્યો' કિંવા 'ભાવનાપ્રધાન કાવ્યો' માં ભારતવાસી હિન્દુ કવીશ્વરોના કવેલા 'વીણાકાવ્યો' ની અદ્વિતીય કેતુદૃતતાને મૂલ્ય ઓળખાવનાથી સ્વીકારવામાં આવે છે તેનું મૂળ કારણ એ છે કે સ્થાનિક હિન્દુ કવિઓનાં એ વીણાકાવ્યો અત્યંત સુશ્રાવ્ય કિંવા મંથુપનમ તેમ જ મંગીનમથી કિંવા ગેય ભાષામાં વખાણવા કિંવા રચાયેલા છે જે અધ્યાપક વિદ્વાન મહારાજનાં શ્રાવેમાં જ કહે-વામાં આવે, તે 'જે મનુષ્યો મંદુક ભાષાનું જ્ઞાન નથી ધરાવતા તે મનુષ્યોથી હિન્દુઓની કાવ્યરચનાનું વાસ્તવિક મૂલ્ય કદાપિ આંકી શકાય તેમ નથી વિશેષતઃ હિન્દુઓના જીવન તથા ચારિત્ર્યના વૈચિત્ર્યવિષયક જ્ઞાનના અભાવના કારણથી યુરોપીયનોથી તે હિન્દુઓના કાવ્યોની ગ્રહણતાના યોગ્ય મૂલ્ય જેમ ભાગ્યે જ આંખી શકાય તેમ છે તેમ જ હિન્દુઓના કાવ્યોના રમતો મંથુર્ણ ઉપભોગ પણ ભાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે, કારણ કે, યુરોપીયનો જેમ હિન્દુ-ઓની જીવનપ્રણાલીને મંથુર્ણ પરિભ્રમણમાં સમજી નથી શકતા તેમ જ હિન્દુઓના હૃદયની લાગણીઓમાં પ્રવેશીને હિન્દુઓ પ્રતિ આવ-શ્યક અનુકંપા પણ નથી ધરાવતા એટલે યુરોપીયનો દ્વારા હિન્દુ-ઓના મંદુક કાવ્યોના યથાર્થ મૂલ્યોને અંકેશના જોવાની આશા રાખવી તે બહુમા આકાશમાંથી પુષ્પોને ગ્રેણવવાની આશા મમાન

અર્થ આત્મા છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અસય છે જ નહિ
 આત્મા એક મનોજલ હિદયમાં એ છે કે જ્યાં શ્રી ગમચદ્રોને
 પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી વનગમનનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થયો હતો તે
 વેળાએ તેના બધું હારનજીએ તેમની પાછળ પ્રવાણ કરીને અયોધ્યા
 પ્રતિ પાછા વળવાની પ્રાર્થના કરી હતી અને પોતે રાજપદને
 સ્વીકારવાની અપેક્ષા અનિચ્છા રાખી હતી, એ 'ગમાયણુ મનો પ્રમગ
 હિન્દુઓની દષ્ટિમાં આ સમગ્રમા નિત્ય ધર્મની અન્યાન્ય સામાન્ય
 ધર્મતાઓ પ્રમાણેની જ એક સામાન્ય ધર્મતા મમાન હોવા ૪તા
 'હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ' લખનાર મિસ્ત્ર બહીનર મહાશયને એ
 ધર્મતા 'માનવ સ્વભાવથી મર્વ્યા વિગ્રહ (Cotemporary to the
 natural nature) દષ્ટિગોચર થયેલી હોવાથી જ્યારે પદમપૂજ્ય
 હારણ મહારાજના નેત્રોમાંથી રામને વનમાં મોકલવી વેળાએ
 વ્યાભાવિક અધુરવાદ વહી નીકળ્યો હતો તે વેળાની દશરથ મહારાજની
 એ દશાને એ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ'ના પાશ્ર્વત્ય એક બહીનર
 મહાશયે દલ નરીકે ઓળખાવી દેના માધ્યમપ્રધાનો લેલ
 માત્ર પણ વિચાર નથી કર્યો જે બહીનર મહાશયે મહારાજ દશ-
 રથના એ રામવિરોગમૂળ નૈમર્ગિક અપ્રપાતને કોઈ પણ પ્રકારના
 વિવેક વિના દશરથ મહારાજના 'દલ' તરીકે સ્વીકારી લેવાની
 બૃષ્ટતા કરી મતાવી છે તે બહીનર મહાશયને જો કોઈ એ સત્ય
 વાતો મર્મગનાપૂર્વક જણાવી દે કે ભારતવર્ષવાસિની હિન્દુ
 મહિનાઓની નજીગશીનતા કિંવા મર્મદા એવા નમરની હોય છે કે
 અમુક પ્રકારની વિમિષ પરિસ્થિતિ કિંવા અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ
 રસગમા જ્યાં તેમની એ નજીગશીનતા કિંવા વડિલગનવિષમક
 મર્મદા તેમના મભાવજીનો નિષેધ વરવી હોય ત્યાં યદિ તેમના મમક્ષ
 પોતાના પ્રાર્થનાશનો અવગર આવીને હાથમાન થઈ ગયા હોય તો
 ય પોતાના ત્રિમથી પણ ત્રિષ આત્મીય જનને મબોધીને પણ
 તેમનાથી એક સમમાત્ર પણ નથી હુચ્ચારી નમતો ૧ તે ભાર-

તીય હિન્દુ મહિવાઓની એ વન્ત્તશીવતાની કથા માલખાને એ
 વહીવટ મહારાજ દ્વારા ભારતીય હિન્દુ મહિવાઓની એ અનન્ય-
 અનંકરગ્ધિણી વન્ત્તશીવતાને ની પદવી મળવાનો સંભવ છે,
 એની નતકાળ કંપના કરી શકાય તેમ હોવાથી એનું વિશેષ વિવે-
 ચન નિરર્થક છે અર્થાત્ હિન્દુઓની કનંધ્ય, આનાધારકતા તથા
 નજીમ મર્યાદા વિષયક ભાવનાઓ કિંવા માન્યતાઓ અન્યાન્ય રાષ્ટ્રોની
 કર્તવ્ય, આસાધારકતા તથા નજીમ મર્યાદા વિષયક માન્યતાઓ
 કરતા અત્યંત વિરાસાર્થક તથા અત્યંત અગ્રગામિની કિંવા ઉન્નતા
 હોવાથી જો અન્ય દેસના લોકોથી હિન્દુઓની એ વસ્તુઓ વિષયક
 ભાવનાઓનો મર્મ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમા ન મળતો શકાય તો તે
 ધર્મના સર્વથા સ્નાભાવિત જ છે વસ્તુચિતિ આવા પ્રકારની હોવા
 છતાં પણ હિન્દુઓના 'વીણામ યો'ની શુરુતા તથા યોગ્યતાના યથાર્થ
 મૂલ્ય આંતરી પતાવવાના કાર્યમા પાશ્ચાત્ય લોકોએ મૂર્ખા નિષ્પક્ષપા-
 તલુકન ઉદારતા શોધેલી છે અને તેમણે એ ભારતીય મસ્તૂત 'વીણા-
 મ યો'ના ગોચરગ ન અંત દરશ્યની ગાંઠી લાગણીથી ગાંઠ દેખાડમા છે
 અભ્યાપક મેકડાનન મહારાજનું એ કથન છે કે " જેમણે
 સમ્પૂર્ણ ભાવાનો પમાપ્ત અભ્યાસ કરેનો હોવા છતાં અમુક દાસ
 પર્વન્ત ભારતવર્ષમા નિવાસ નથી કર્યો તેવા પાશ્ચાત્ય મસ્તૂતર
 પડિતો પણ આ મસ્તૂત કાવ્યોના ગુણગૌરવને સંપૂર્ણ પરિભાષુમા
 જાણી શકે એ ધર્મના સર્વથા અશક્ય તથા અમભવનીય છે એટલે
 જેમને એ મસ્તૂત મ યોનો ક્વદ તેમના આગ્રહ ભાસમાના અનુ-
 વદો દ્વારા જ પરિચય થયેનો હોય, તેમનામાટે તો એ ચરકત
 ન યોના યથાર્થ મત્તને આપ્તિયનું કાર્ય વગી અતિશય અમભવનીય
 થઇ પડે, એ ધર્મ આભાવિક હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની
 આવશ્યકતા મહેતી જ નથી આના કેટલાક જનાદ્ય વિશિષ્ટ કાવ્યો
 છે એનું પ્રથમ દરશ્ય તો એ છે કે એ સસ્તૂત કા યોની જે છે
 કિંવા વૃત્તોમા ગ્યના પ્રવામા આવે છે તે જાહેર કિંવા વૃત્તો દાખલ

કૃત્રિમતામય તથા મદ્યમમિદ્ દોષા છતાં પણ એક પ્રકારના એવા વિશિષ્ટ સૌન્દર્યને ખરાબનાર દોષ છે કે તેના તે વિશિષ્ટ સૌન્દર્યનો કેવળ મસ્તૂત ભાગ વિના વિશ્વની અન્ય કોઈ પણ ભાષા-દ્વારા કેાપિ કોઈથી આદ્યાત્મકર કરાવી શકાય તેમ છે જ નહિ બીજી કારણ એ છે કે, એ મસ્તૂત કાળોના મધ્યમય સૌન્દર્ય કિંવા સૌન્દર્યમય રહમ્યને યથાય સ્વરૂપ તથા પૂજ્ય પરિભાષુમા સમજી તેવામાટે એ મસ્તૂત મન્યોના વાયકોને એક પ્રકારની વિશિષ્ટ તપસ્યા કરવી પડે છે એટલે કે, જે વાયકોએ ભારતવર્ષની ઉત્તમ મૂર્ત્યગરિમના યોગે અગ્નિનુલ્લ ધગધમતી દમવિદ્વીન સમતપનૂમિ તેમ જ શીતલતમ ચન્દ્રકિરણસ્પાતા ગદરાણ વર સુશોભિત નિબિડ અરુણભૂમિનુ પોતાના ચર્મચક્ર વડે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરેલુ દોષ છે, પવિત્રતન તથા વિશાળતમ વટવૃક્ષની છાયામાં વિરાજેલા પરમાત્મ-ધ્યાનમગ્ન તથા મૌનરતધારક તપસ્વીઓના દર્શનવડે પોતાના નેત્રોને નિષ્પાપ કરેના દોષ છે વર્ષાઋતુના આમમનની વેળાયે હં યમા ઉદ્-ભવતી એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ભારતીય ભાવનાઓને પોતાના હૃદયમાં અનુભવેલી દોષ કે ભારતીય પદ્યો તથા પદ્મીઓના સંસૃવર તથા મરિતાઓનાના આહનાદક સવિનવિહાગના અવનો નજન્ય આન દને ગ્રેષ્ઠવેદો દોષ છે અને બિન્નબિન્ન નકુઓમાંના ભારતીય પ્રકૃતિ દેવીના વિવિધ સ્વરૂપોને નિહાળેલા કિંવા જનસી રીધના દોષ છે કિબ્જના જેના મામાન્ય ઉપેખ્યગ્રંથો જ કોઈ એક પરિચિત દસ્યનુ ગ્રિત નેત્રો મગધ આવીને કાયમાન યદ્ધ જવાનો મહાવ દોષ અથવા તા નનોવિકારમયી ભાવનાના ઉદ્ભવની મ ભાવના દોષ તેના નકારના ભારતવર્ષમાંના સમસ્ત દિગ્વિદો તથા ખનિયો સાથેના આદ પરિચયન ગ્રામ કરી લીધો દોષ છે તે મનુષ્યો જ એ સસ્તુ કાળોની યથાર્થ કિંવા અવર્ણનીય-સ્વસ્ત્રવેદ-સૌ નિષ્કાનુ યથેષ્ઠ પાન કરી શકાય છે અને એક પ્રકારના અનિર્વચનીય આનન્દમાં આત્મચિત્તમય યદ્ધ સમય છે સારાત કે જેમને જવી રીતે ભારતીય

વસ્તુઓ તથા ભાગતીય પરિસ્થિતિ કિંવા વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ કિંવા અપરોક્ષ અનુભવ નથી હોતો, તેવા અપરોક્ષાનુભૂતિવિહીન ઇતર-દેશીય મનુષ્યોને જેમના નામોને ઉચ્ચારતાની માથે જ નેત્રો સમક્ષ એક પ્રકારના સુરપદ્ધતિઓ આવીને દંડાયમાન થઈ જાય છે તેવા આશ્રવક્ષ, રક્ત અશોક, પીત કદમ્બ વિવિધ વૃક્ષો તથા નાના-વિશ્વ કમળોના નામોના જ્ઞાનથી વિશેષ અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના ગમની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી એ ઉપરાંત ભારતીય હિન્દુઓના આચારવિચાર, જીવનપ્રજ્ઞાલિંગ, ભાવનામર્યાદા તથા પ્રાચીન પરંપરા આદિકના યથાર્થ જ્ઞાનની જેમને પ્રાપ્તિ થયેલી નથી હોતી તેવા વિદેશીય મનુષ્યોને અમંજ્ય ભારતીય ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓ પણ મર્યાદા રસહીન તથા નિરર્થક જ જણાયા કરે, એ સર્વથા ગ્રાભાવિક છે. પરંતુ જેઓ આવા પ્રકારની યોગ્ય સામગ્રીને ધગવનાર હોય છે તેમના નેત્રોને એવી સામગ્રીથી વિહીન મનુષ્યો કરતા મંસ્કૃત કાવ્યોમાં પર્યાપ્ત સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે પ્રસ્તુત મંથકારના એક નુપરિચિત વિદ્વાન પુરુષ સંમૃત કાવ્યના મમને એટલા પરિપૂર્ણ પગિમાલુમાં જાણી શક્યા છે કે હવે તેમને અન્ય કોઈ પણ ભાષાના કાવ્યના પરિચીવનથી સંસ્કૃત કાવ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થનારા આનંદ સમાન આનંદનો અનુભવ નથી જ થઈ શકતો ” (જુઓ અધ્યાપક મહોદયશ્રી સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, History of Sanskrit Literature, -પૃષ્ઠ ૨૭૬)

અત્યારે આપણા મમક્ષ જે મસ્કૃત વીણાકાવ્યો વિષયમાં છે તે વીણાકાવ્યોના સૌન્દર્યસિદ્ધિમાલિગણને કોઈ પણ કાવ્ય હોય તો તે કવીશ્વર જયદેવકૃત ‘ગીતગોવિન્દ’ નાનકડા વીણાકાવ્ય જ ને અને તે એટલામાટે કે એના જેવા કોઈ તથા માધુર્યનો આપણને અન્ય કોઈ પણ કાવ્યમાં આસ્વાદ મળી શકતો નથી. અર્થાત્ વિશ્વની સમસ્ત ભાષાઓમાંનાં વીણાકાવ્યોમાં જયદેવકૃત ગીતગોવિન્દ ‘નું’ આસન એકચામ્પતાપૂરક ઉચ્ચતમ છે, એ

વાર્તા મર્વાદા નિમ્નશય છે ભાગ્યવી વાક્યમના અનન્યવિનાશી
 મિશ્રિય નામક પાશ્વત્ય પડિતનો 'પ્રાચીન તથા મધ્યકાલિક ભારત'
 નામક અંચના દ્વિતીય પુસ્તકના ૨૬૬ માં પૃષ્ઠમાં એ 'ગીતગોવિન્દ'
 નામક નંદ્રુત રીણુમના મ મધમા એવો અભિપ્રાય આપણા
 એવામાં આવી ગયે છે કે " જે કાષ્ઠ પણ વ્યક્તિ મંદ્રુત ભાષાનો
 આસ્વાદ લઈ શકતી હેય તે વ્યક્તિથી જ એ ' ગીતગોવિન્દ '
 કાવ્યમાની મનમ્ન નુચ્ચરનાનો ઉપભોગ કરી શકાય છે, મંદ્રુત
 ભાષાના સનથી વચિત અકિતથી એના રસનો અંગમાત્ર પણ
 આસ્વાદ નથી લઈ શકાતો "

એ ' ગીતગોવિન્દ ' સમ્પૂર્ણ વીણાકાવ્યના મ મધમા અધ્યાપક
 ઐકઠોતન મદારાયે પોતાના ' મંદ્રુત માહિત્યનો ઇતિહાસ ' નામક
 અધ્યાયમાં જે પ્રસાસાપ્રમાણ-ઉદ્ગારો મહેના છે તે એ છે કે "અત્યંત
 સુન્દર પદ્યમાલિત્ય અને મ્હિનિ હ્રદયેમાં મુગમ તથા મરન ગ્યના એ
 ઉભયના એ નૃર્વક ઉત્તર રસપ્રમા મહિત કરાવતી જ્યદેવ કવિની
 એ ' ગીતગોવિન્દ ' નાનકે કાવ્યકૃતિ જેમનાથી મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં
 વાચી તથા સમજી શકાય તેમ છે તે મર્વ મંદ્રુતગ પાઠકોના અત્યંત
 આદર તથા મુલિને પાન થયા વિના રહી નથી અને રહેવાની પણ
 નથી અનુપ્રામ તથા ધનક આકિકની, કેવળ હ્રદયના વગ્ગોના
 અતમા જ નહિ, કિન્તુ મધ્યમાં પણ વારવાર યોગના કરીને
 અત્યંત શૃંગારમ્મપૂર્ણ મનોવિકારોના વ્યક્તીશ્રેષ્ઠ કિવા પ્રકાશન-
 માટે એ કવિથીએ રિચિત્ર પ્રકાશના મધુર વૃત્તોની નિરુપમેય કૌશલ-
 પૂર્વક યોગના મેની છે અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં, આ મર્વ કાવ્યોથી, એ
 કાવ્યનો યોગ ગ્નુદ્ધ કરી શકાય એ ધનના મર્વા અમમ્ય તથા
 અમભવનીય છે જ્ઞના ચરણોન આદિ મધ્ય ઉપાન્ય તથા અન્ય
 પ્રાસાનુપ્રામ નમ્મ યમ્મ અદિ નિશિટ મુખમાં ' ગીતગોવિન્દ '
 નામક એ રીણુમ વ ને જેને અવિદ્યલગ્ન કાલિદાસની કૃતિ
 તરીકે એ ગણવામાં આવે છે તે સંસ્કૃત ભાષાના ' નૈતોદય ' નામક

સુંદરતમ કાવ્યકૃતિની અમરકક્ષા કિંવા સમયક્રિયા કાષ્ઠ પણ પ્રકારન પ્રત્યવાય વિના ગ્રાપી રાકાય તેમ છે. ” (જુઓ મેંકેશનવકૃત ‘ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’ પૃષ્ઠ ૩૪૫)

શ્લેષેશ નામક સંસ્કૃતજ્ઞ પાશ્ચાત્ય પંડિતે પોતાના લખેલા *History of Literature* (‘ સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’) નામક ગ્રંથના ૧૧૭ માં પૃષ્ઠમા એ ‘ ગીતગોવિન્દ ’ નામક વીણાકાવ્યની ઉલ્લેખતાના મંબંધમા પોતાના એવા પ્રકારના વિચારોને. વ્યક્ત કરી બતાવ્યા છે કે “ અત્યંત સુકોમલ તથા મૃદુતમ ભાવનાઓ અને દરશ્યામય પ્રેમ (*Elegant Love*) એ ઉલ્લસનું પ્રખરપ્રભા પ આવરણ હિન્દુઓના કાવ્ય ઉપર વિસ્તરી ગયું છે. ”

લાસેન નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતે ‘ ગીતગોવિન્દ ’ ના લેટિન ભાષામા કરેલા અનુવાદમા ‘ ગીતગોવિન્દ ’ કાવ્યના નાનાવિધ ગુણોનું સચિત્ત પ્રગટાત્મક પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું છે, સુરેન્દ્ર નામક જર્મન પંડિતે એ ‘ ગીતગોવિન્દ ’ કાવ્યનો પોતાની જર્મન ભાષામા અત્યંત સુદર અનુવાદ કરેલો છે અને ‘ *The Mystical Poetry of the Hindus* ’ (‘ હિન્દુઓના ગંભીર ગદ્યો ’) શીર્ષક પોતાના નિબંધમા એ ‘ ગીતગોવિન્દ ’ નામક અંગ્રેજી વીણાકાવ્યની જૂગિ જૂરિ પ્રશંસા કરી બતાવી છે

પોતાના ‘ *Historical Researches* ’ નામક ગ્રંથના દ્વિતીય પુસ્તક (ખડ) ના ૧૮૭મા પૃષ્ઠમા અધ્યાપક સ્ટીવન મહાગગે ‘ ગીતગોવિન્દ ’ વીણાકાવ્યના મંબંધમા જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે “ પ્રામાન્યપ્રાપ્ત તથા ચમક આદિક વિચારોમા શ્રીભાષાના વીણાકાવ્યોથી હિન્દુઓના વીણાકાવ્યોની આંશિક સ્પર્ધા પાડેલાં કરી રાકાય તેમ નથી, તો પછી સંપૂર્ણ સ્પર્ધા તો ક્યાંથી ન કરી રાકાય વા? ” આવા પ્રકારના વીણાકાવ્યોના અનન્ય મોન્યનો એમના ગદ્ય અનુવાદોના ચોગે કેટલી સીમા પર્યંત સહાર થઈ જાય છે એનું કોઈથી પાલ ચથાર્ય વર્ણન કરી સમય તેમ નથી. વળુ-

સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં એ કાવ્યના આવા સૌન્દર્યથી
અનુવાદના વાચનથી પણ પાઠકના હૃદયમાં એ કાવ્યનો અમુક પરિ-
મિત પરિભાષ્યુક્ત પ્રભાવ તો પડ્યા વિના નથી જ રહેતો, અર્થાત્
આવા પ્રકારના અનુવાદમાં પણ કવિની કંપનાની અત્યંત વિપુલતા
અને સુંદર તથા મોહક વસ્તુવિષયક તીવ્રતમ, નિર્દોષ તથા સુક્રિમ
નાયતા આદિકના બહાદય તથા રસપૂર્ણ વર્ણનનો ફળો ફળો ને પતે
પતે આપણને માક્ષાન્કજ ચમકે છે ”

એફિન્સ્ટન મહાશયે પણ ‘ ગીતગોવિન્દ ’ના એવા જ આશ-
યના ગુણગીતને ગાઈ બતાવ્યું છે.

‘ ઋતુમંદાર ’ એ હિન્દુઓનું એક અન્યતમ વીણાકાવ્ય છે
અને એ વીણાકાવ્ય અંગ્રેજી ભાષામાંના થૉમ્સન દ્વારા ‘ ઋતુઓ ’
(‘ Thompson's Seasons ’) નામક કાવ્યની કાદિનો કાવ્યમંથ
કે મિમિસુ ઍમિંગ નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતાએ એ ‘ ઋતુમંદાર ’
નામક વીણાકાવ્યના મંથનમાં પોતાના જે ગુણમંદક અભિપ્રાયને
ધ્વનિ કરી બતાવ્યો છે તે એ છે કે “ એ કવિ કાલિદાસદ્વૃત
‘ ઋતુમંદાર ’ નામક મંદૂત વીણાકાવ્ય દ્વારા ભારતવાસી હિન્દુ-
ઓના જ નહિ હિન્દુ મંદૂત ભાષાના કોઈ પણ દેશના નિવાસી
નરા કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયી મમસ્ત અભ્યાસકોના અત્યંત
આદરને પાત્ર થઈ ચૂક્યું છે ”

એ ‘ ઋતુમંદાર ’ નામક મંદૂત વીણાકાવ્યનો જેમણે આંજ્ઞ
ભાગમાં પદાનુવાદ કર્યો છે તે મિદિથ નામક ભારતવાસી પાશ્ચાત્ય
પંડિતે એ વીણાકાવ્યના મંથનમાં પોતાના એવા ગુણાનુરાગને
સુયોગ્ય સંજ્ઞામાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે “ આ ‘ ઋતુમંદાર ’
નમક કાવ્યમાં જે અત્યંત સુંદર, મનોહર તથા નૈસર્ગિક વર્ણનો
ગિતાગ પરિભાષ્યમાં આદિથી અંતપર્વન્ત વિસ્તરેલા છે તેમના
મંથનમાં મગ્ન હોઈને મહાશયે હિન્દુઓના આનન્દને પ્રશંસા-
યુક્ત ભાષામાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે. ” એ પછી એ કાવ્યના

મળંધમા પોતાના આદરને વિસ્તારપૂર્વક વ્યક્ત કરી બતાવીને મિશ્રિય મહાશયે એની અનુવાદતાના સંબંધમાં જે ગાક દર્શાવ્યો છે તે એ છે કે “ આ સમસ્ત કાવ્યનો આગ્રહ લાપામાં અખંડ અનુવાદ કરી શકાય એ ઘટના સર્વથા અશક્ય તથા અમલવર્તીય હોવાથી એ- માટે જો મારા અથવા કોઈ પણ મહદ્વ્ય વ્યક્તિના હૃદયમાં શોક થાય, તો એ વાર્તા સર્વથા સ્વાભાવિક છે ”

અવ્યાપક મંકડોનવ મહાશયે પોતાના ‘ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ ’ના ૩૩૭ મા પૃષ્ઠમાં એ ‘ ઋગ્વેદસહાર ’ની ઉલ્લેખતાના સંબંધમાં પોતાની એવા પ્રકારની માન્યતાને વ્યક્ત કરી બતાવી છે કે “ જેમાં કાલિદાસ દ્વિવર્ણના સૃષ્ટિવિષયક મૂર્ધ્ન્ય મહાનુભૂતિ સદ્ગમ તથા માર્મિક અવલોકનશક્તિ, મૃષ્ટિમૈન્દ્ર્ય તથા વિવિધ દ્વિવર્ણયોના યથાર્થતાપૂર્ણ રમણીય શબ્દચિત્રોના અકનવિરચક કૌશલ્ય આદિક ગુણોનો આપણને વિષુપ્ત પરિમાણમાં માક્ષાત્કાર થઈ રાખે છે તે કાવ્ય કેવળ ‘ ઋગ્વેદસહાર ’ જ છે, કારણ કે, કાલિદાસના

મેવદત ‘ આદિક અન્યાન્ય કાવ્યોમાં પણ જો કે મનોવિકારોના મૂર્ધ્ન્ય શાબ્દિક ચિત્રો ઉપરાંત સુદર નિમર્ગવર્ણનો પણ વિષુપ્ત મૂખ્યામાં વિસ્તરના છે, છતાં ‘ ઋગ્વેદસહાર ’ કાવ્યમાં તો એ સુદ- રતમ નૈમર્મિક વર્ણનો તેમની ચરમ મીમાપર્મ્યન્ત પહોંચી ગયા છે ”*

ભારતવર્ષમાં વીણાકાવ્યના થયેલા વિકાસાત્મક ઉત્કર્ષનો પરિ- વચ કરાવતાં સર ડૉ. યુ. હન્ટર મહાશયે એક સ્થળે એવા આશયના ઉદ્ગારો કરેલા છે કે “ ભારતવાસી મધ્યમલિક આદ્યજાતિએ આધ્યા-

* દ્વિકલ્પગુરુ કાલિદાસજીન આ ‘ ઋગ્વેદસહાર ’ નામક વીણાકાવ્યનો મ પદ્યબદ્ધ ગુર્જર અનુવાદ કરેલો છે અને તે મારા ‘ કાવ્યકુસુમાકર ’ નામક કાવ્યસમૂહમાં પ્રકાશિત થયેલો છે એ મેં મેં સચિત્ર હોઈને એનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ છે, છતાં ‘ કિન્દુચીરવ મથમલા ’ના સ્થાયી માદ્યમે એ મેં મેં મેં રૂ. ૧-૧૪-૦ ના મૂલ્યથી જ આપવામાં આવે છે

તિમિરકોશ તથા વીણાકાવ્યના નિર્માણમાં એક પ્રકારની અદ્ભુત ઉદ્યોગશીલતાનો પરિચય કરાવી દીધો હતો. " . . .

અધ્યાપક એકેડેમીના મહારાજે પોતાના ' સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ 'ના ૩૩૯ મા પૃષ્ઠમાં સંસ્કૃત વીણાકાવ્યો તથા તેમના નિર્માતા ભારતીય હિન્દુ કવિઓની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં પોતાના એવા પ્રકારના વિચારોને વ્યક્ત કરી બતાવ્યા છે કે " હિન્દુઓનાં વીણાકાવ્યોમાં વિરતરેજા અવસોકનશક્તિ તથા ભાવનાગાંભીર્યવિષયક વિશાળ સંપતિરાશિને જોનાં એ વીણાકાવ્યો ' અસાધારણ સુદ્ધિવૈભવશાલી કવિવૈરોના હસ્તથી નિર્માણમાં હોવાં જોઈએ, એવા આપણો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે. તેમનામાંનાં કેટલાંક કાવ્યો તો અંતરંગ તથા બાહ્ય એ ઉભય દૃષ્ટિથી એટલી સીમા પર્યન્ત અનન્ય મુદ્દર છે કે તેમની એ વ્યસીકિત મુદ્દરનાના યોગે તેમને કોઈ પણ પ્રકારના સંકાય વિના વિશ્વનાં અમૂલ્ય કાવ્યરત્નો 'તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે, શોકનો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે તેમના એ અનન્ય મૂલ સૌન્દર્યનો તેમના અનુવાદમાં કોઈથી અદ્વિતીય આવિર્ભાવ પણ કરી શકાય તેમ નથી; અર્થાત્ તેમના એ સ્વર્ગીય સૌન્દર્યના ઉપભોગમાટે તેમના મૂલ સંમૂળ અવરૂપનો જ અભ્યાસ કરવો પડે તેમ છે. "

રાજયોગી કવિરત્ન શ્રી ભર્તૃહરિશ્રીત ' સુગરસતક ' નામક કાવ્ય પણ સંપૂર્ણ સૌન્દર્યના એકે સર્વથા અમૂલ્ય તથા જોની તુલના અન્ય કોઈ પણ કાવ્ય માથે લાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે તેવા પ્રકારના અનન્ય રત્ન ગમાન છે. " અમરસતક " નામક એક અન્ય ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત વીણાકાવ્યના સંબંધમાં અધ્યાપક એકેડેમીના મહારાજે પોતાના ' સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ ' નામક ગ્રંથના ૩૪૨ મા પૃષ્ઠમાં પોતાના એવા પ્રકારના આદરદર્શક અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે " અમરસતક ' એક ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત વીણાકાવ્ય છે. પ્રણયી, મનોની સૌખ્ય, વિગાદ, ક્રોધ તથા અનુરાગપરામણના આદિક

લિન્ન લિન્ન અસ્થાઓ, અને તેમાં વળી વિગેશત વિગદ તથા પુનર્ભવિનના અત્યંત યથાથ ચલાવચિત્રને આવેખી બતાવવાની ક્વામા એ કાવ્યનો નિર્માતા કવિ અત્યંત પ્રવીણ હોવો જોઈએ, એ ચાર્તા એ કાવ્યના અવનોમ્નથી તત્કાળ આપણા બાણુવામાં અવી જતર છે પોતાનો પ્રતિપાદ વિષય મથાન્તિ હોવા જતા પણ પગ-અપર મદશ વિવિધ પ્રમંજિર તથા મનોવિકારોમાં આશ્ચર્યકાંક ક પના-પથોય તથા નિગંતર નવીન ચમત્કૃતિયુક્ત શબ્દોની યોજના વડે કવિ આપણા ચિત્તને અનવગેધ આકર્ષિતો રહે છે અને એ આર્દ્રાણુ-શક્તિ જો વાસ્તવિમ્તાથી જોવામાં આવે તો ખરેખર અનોદ્ધિક છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સશર કે જ નહિ અને હોવાનો મંલવ પણ નથી પોતાના ઇતર અગ્નિની કવિજનો પ્રમાણે અમર કવિ જે પ્રણયને પોતાના કાવ્યમાં વણુવે છે તે પ્રણય અમાતુર તથા કંપનાતી કાટિમાનો ન હોઈને બહુવા આડબગવિહીન નુગાગના સ્વરૂપનો જ હોવા જતા તેની કૃતિમાં સુદરતમ મનોવિકાર તથા પ્રેમતાપ્રચુર ઉચ્ચપ્રમારના વિચાર મર્વન દ્રષ્ટિગેય થતા રહે છે

મિમિસ મૈન્નિગ નામક પાશ્ચાત્ય પડિતોએ મસ્કન વીણા-કાવ્યોના મબ્ધમાં જે મવસામાન્ય અભિપ્રાય ફાળ્યો છે તે એ છે કે પ્રેમપ્રજ્વલિયેના લિન્નલિન્ન પ્રમાણ હિન્દુઓના કાવ્યોમાં જોટના મગ તથા જોટલી મુકામગતાપૂર્વક યથાપ્રસંગ વણુવાયના છે તેટલા બગ તથા તેટલી મુકામગતાપૂર્વક એ પ્રેમપ્રજ્વલિયેના લિન્નલિન્ન પ્રમાણ અન્ય કાંઈ પણ ભાષાના મળ્યોમાં વણુવાયના આપણા જોવામાં આવી શકે તેમ છે જ નહિ ” (જુઓ મિમિસ મૈન્નિગેત ‘પ્રાચીન તથા મધ્યકાલિન ભારતવર્ષ’ Ancient and Mediaeval India—પુસ્તક ૨જુ ૧૪ ૧૪૮)

કવિકુવચુર કાલિદાસકૃત વિશ્વવિખ્યાત ‘મેઘદૂત’ નામક વીણાકાવ્યના મબ્ધમાં પ્રધાન અધ્યાપક (Principal) ટાઉની (Tawney) મહારાજે એક સ્થળે કહેવું છે કે ‘કાવ્યનાને’ જે

‘કેષ પપ્તુ મૂર્ખ આ-ચ’ (નમૂનો) આ અપાર સમારમાં અગ્નિત્વ
 વરાવેના હોય તે તે કેવળ ‘મેધદત’ નામક સર્જીત વીણાકાન્ય જ
 છે “ ફ્રાસો (Frasho) નામક એક દ્રવ્ય પાંડિને ‘મેધદત’ ની
 અનુકરિતાને એવી રીતે પર્વના વર્ણવી દીધી છે કે “ યુરોપ
 ખાની મમતા માહિત્યમાં એવું કોઈ પણ વિધવાભય મારમમય
 કાન્ય અગ્નિત્વ ધરાવતું જ નથી કે એવાથી એ વિષયમાં ‘મેધદત’ ની
 સેસમાત્ર પણ અર્ધાં કિંવા મમાનતા કરી શકાય ! ”

અખ્યાપાં પ્રાનિપર વિલિપમ્ નામક મસ્કનજ પ્રય- પાશાત્મ
 પકિત મદાચયે મેધદત ની મહત્તાનો પરિચય કરાવતા એવા પ્રમ-
 ના હુતનાદર્શક ઉદ્ગારે કાઢી બતાવ્યા છે કે “ કાસિદામજૂન
 મેધદત’ નામક કાન્યે પોતાના ગણમાં વર્તિલ્લની મૃદુતા માથે
 હોશમરતી પ્રખરતા, એાવિડની ઉત્તેજના તથા શોકરૂપીપરની મહનના
 કિંવા મલીરતાનું અદ્ભુત મમેલન કરી મતાવ્યું છે છતાં પણ
 એ મસ્કન કાન્ય અતિશય સરસ કિંવા આકબરરહિત હોઈને
 પુરાતન એથેનીયનોના યા-ય વિષયક અભિમાનને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી
 નાખનાર યોદ્ધાને એ મસ્કન કાન્યમાં મર્પાના કોઈ પણ પ્રકા-
 રના અનિકમ વિના આદિથી અતપયન્ત આપણને સાક્ષાત્કાર થયા
 કર છે (હુઓ અખ્યાપાં પ્રાનિપર વિલિપમ્ કૃત ‘ ભારતીય
 પ્રજા ’-Indian Pindora-નામક મથ)

સ્વર્ગીય ડૉક્ટર ભાઉ દાજીએ ‘મેધદત’ નામક કવિ કાનિ
 નામક સંસારવિખ્યાત અમૂલ્ય સર્જીત કાવ્યકૃતિને “ માનવહૃદયની
 એક અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ તથા ત્રી તમ નિર્મિતિ તરીકે ઓળખાવેલી છે

સ્વર્ગીય શ્રી રમેશચન્દ્ર દત્ત મહાશય પોતાના અગ્રેષ્ઠ ભાષામા
 વખેલા ‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષની સર્જનિતો ઇતિહાસ ’ (History
 of the Civilization in Ancient India) નામક મથમાં
 ફ્રાસિદામજૂત એ ‘ મેધદત’ કાવ્યના સબધમાં પોતાના એવા
 પ્રકારના વિચારો દર્શાવેલા છે કે કવિ કાનિદાસકૃત ‘ મેધદત

નામક કાવ્ય એક ગ્રંથ કિંવા વીણાકાવ્ય હોઈને એટલી મીમાપર્થન સુસ્વર તથા સંગીતમય, કરુણાત્મક કિંવા હૃદયંગમ, અને એ ગુણોમાં અગ્રણ્ય હોવા છતાં એટલી અપરિમિત મીમા પર્થન્ત અદ્વિતીય સુંદર છે કે એની કાટિનું અન્ય કોઈ પણ અયોગિક સુંદર કાવ્ય સંસ્કૃત ભાષાના તેમ જ અન્ય કોઈ પણ ભાષાના માહિત્યમાં આપ-
ણું મળી શકે, એ ઘટના સર્વથા વંધ્યાપુત્ર મમાન અમંભવનીય છે. " તેઓ શ્રીમાન્ વળી પણ ' મેઘદૂત ' ના ગુણગાનના માર્ગમાં અગ્રગામી થઈને કહે છે કે: " એ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયનું એવા તો મહાપ્રભાવશાલી તથા અનન્ય પ્રવિત કાવ્યના સ્વરૂપમાં ગુંદન કરી લેવામાં આવ્યું છે તેમ જ એ કાવ્યમાં જે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે વસ્તુની મંકનના પણ એટલી બધી સુંદર તથા ઉત્કૃષ્ટ છે કે એના કરતાં સુંદરતર તથા વિશાલતર વસ્તુમંક-
નના તથા વિષયનિરૂપણવિષયક અધિકતર કૌશલ્યની કોઈપણ કલ્પ-
નામાત્ર પણ કદાપિ કરી શકાય, એ વાતો કેવળ અશક્ય નહિ, કિન્તુ સર્વથા અસંભવનીય છે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. "

મિસ્તર એટિન્સનન મહાશયે ' મેઘદૂત ' ના મંબંધમાં પોતાના એવા પ્રકારના પક્ષપાતને પ્રકટ કરી બતાવ્યો છે કે: " કાલિદાસકૃત ' મેઘદૂત ' નામક કાવ્યના અનેક શ્લોકો કિંવા છંદોમાં જેવા પ્રકારની અત્યંત સુઆવ્યતાયુગ્મ સુંદર તથા અસૌકિક પ્રભાવશા-
લિની ભાષાનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે તેવી સર્વથા અનિર્વચનીય સુંદરતાશાલિની તથા પ્રભાવશાલિની ભાષાની કોઈપણ કેવળ કલ્પના-
માત્ર પણ ભાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે, તો તેવી ભાષાનું કોઈપણ નિર્માણ તો ક્યાંય જ કરી શકાય વાડ ? "

અધ્યાપક મેક્સમૂલર મહાશય કહે છે કે: " કાલિદાસકૃત ' મેઘ દૂત ' કાવ્ય અવસ્ય એક દિવ્ય તથા ભવ્ય કાવ્યકૃતિ છે. "

અધ્યાપક મેક્કોનન્ મહાશયે પોતાના લખેલા ' સંસ્કૃત માદિ-
ત્યના ઇતિહાસ ' ના ૩૩૫ માં પૃષ્ઠમાં ' મેઘદૂત ' કાવ્યના મંબંધમાં

જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે એ છે કે “પોતાના દેશમાથી નિર્ચસિત
 વરાયનો એક મદ્ય પોતાના નિવાસસ્થાનથી બહુ દૂરના પ્રદેશમાં
 વમતી પોતાની પ્રાણપ્રિયા પત્નીને વર્ષકાલિન મેવનારા પોતાનો પ્રેમ-
 મ દેશ પાંચે છે, એ આ કાનો પ્રતિપાલ વિષય કિવા આ
 વ્યતુ વસ્તુ છે આ ભાવના કિવા વસ્તુને જર્મન કવિ શીલરે
 કાનિદામના ‘મેવના’ માથી ઉપાડીને પોતાના લખેલા ‘મારિયા
 સ્ટુઅર્ટ’ (Maria Stuart) નામક નાટકમાં જોમતી તેમ ચોજી
 દીધી છે, તરણ કે સ્કોટલેન્ડની કારાગૃહમાં યુગયની મદારાણી
 મેરી જ્યારે દક્ષિણ ત્રિયાપ્રિન વિચરતા મેવોને મજોધીને તેની
 પોતાની ચોવાકાલિન વિહારમૂર્તિને મળાવવામાં જે કુચળસ દેશ
 પાંચે છે તે પ્રસંગ આપણને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં એ સહમ્યનો પરિચય
 મારી દે છે કે એ મમસ્ત વસ્તુ કાલિસના સુ મેધનાત કાન્ય
 માથી જ ઉપાડી લેવામાં આયુ છે.”

મમ્મન વીણાકાવ્યોની ઉત્કૃષ્ટતા વિષયમાં આજી ચર્ચા પ્રસ્તુત
 ખુસ્તકમાં પર્યાપ્ત જરતા થ અધિકતર હોવાથી આપણે હવે એ વીણા-
 ગવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા વિષયક ચર્ચાને આ સ્થાનમાં જ પૂર્ણ કરીને
 મમ્મન માહિત્યના જે ગવ્યોને ‘નૈતિક કાવ્ય’ તિવા ‘નીતિબોધા-
 ત્મક ગવ્ય’ આદિ નામોથી ઓળખવા તથા ઓળખાવવામાં આવે
 છે તે નૈતિક ગવ્યો તેમ જ નીતિશિક્ષા મ પનિ કથાસાહિત્યની
 ઉત્કૃષ્ટતા પ્રતિ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી દહિષાત મરીશુ

પ્રકરણ ૧૩ મુ

હિન્દુ વાહ્યમયવૃક્ષ અને તેની વિવિધ શાખાઓ

૫ નીતિબોધાત્મક કથાસાહિત્ય

કથામરિત્માગર વેનાનપચવિનાતિ^૧ દ્વાનિયત્પુત્તનિકા,^૨ શુન્
સપ્તતિ^૩ હિતોપદેશ^૪ અને પચતત્ર^૫ આદિ જે અને નીતિ-
બોધાત્મક ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથોની આપણા હિન્દુ પૂર્વ પુરુષોએ મસ્કૃત
ભાષામાં ગચ્છા કરી છે તે ગ્રંથો આજે પણ આપણા તે હિન્દુ
પૂર્વ પુરુષોની લેક્ષિત બૌદ્ધિક શ્રેષ્ઠતાનો સમસ્ત વિસ્તરે પરાંપ્ત
પરિચય ગ્રાવી રહ્યા છે હિન્દુવાદ્યવૃક્ષની અન્યાન્ય શાખાઓની
સાથે હિન્દુ વિદ્વાનોએ આ નીતિબોધાત્મક કથાસાહિત્યરૂપિણી શાખાનો
પણ જે વિપુલ વિસ્તાર કરી માર્યો છે તેને જોઈને મમત્ત મમાર
આજે પણ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થતા આપણા જોવામાં આપ્યા
કરે છે હિન્દુઓના વાહ્યમયવૃક્ષની આ શાખાનો યુગપ અમેરિકા,
ઈરાન તથા અરબસ્તાન આદિ પૃથ્વીતલ ઉપગ્ના ફરફરના દેશોમાં
પણ પ્રવેશ તથા વિસ્તાર થઈ ગયા છે અને હિન્દુવાદ્યવૃક્ષની એ
શાખાએ વિદેશી જાતોઓના હાથોમાં પણ પોતાના જે પ્રભાવયુક્ત
અધિભારને ધ્યાપી દૂધા છે તે મર્યાદા અનુનપૂર્વ તથા અક પનીર
કે આ પરિચયિતિ અવા પ્રકારન હિન્દુ સાહિત્યના આદિ નિર્માતા-

૧ ગુજરાતી ભાષાના આ ગ્રંથો વેનાનપચીસી અથવા મહાપચીસી
નામથી વિખ્યાત છે ૨ ગુજરાતી ભાષામાં આ કથાસમૂહને સિદ્ધાસન
બરીસી^૧ અથવા 'બરીસ પૂતળની વાર્તા' એવી રીતે બિલ્લ બિલ્લ જે
નામોથી ઓળખવામાં આવે છે ૩ શુન્સપ્તતિ એ ગુજરાતી ભાષામાં
'સૂડામોતેરી' નામ આપવાના આવ્યું છે ૪ 'હિતોપદેશ' અનુવાદના
રૂપે ગુજરાતીમાં પણ એ ૧ નામથી રખાય છે અને ૫ 'પચતત્રના'
નામનુ પાન ગુજરાતી ભાષાના પરિચયન કરવામાં નથી આવ્યું

ઓની જુદીની અનિર્વચનીય મર્મપ્રાદુરતાનો જ આપણને સંપૂર્ણ
સાક્ષાત્કાર કરાવી રહી છે અને આપણને એ સાદિત્યના આદિ
નિર્માતાઓને અંતઃકરણપૂર્વક દ્વેષિકાદિ ધન્યવાદ મર્મર્પણનો માર્ગમાં
વેગપૂર્વક ધાવમાન કરી રહી છે !

આવા પ્રકારના નીતિઓધાત્મક કથાસાહિત્યના મંબંધમાં
અધ્યાપક વિશ્વન મહાશયે પોતાના એવા પ્રકારના વિચારોને વ્યક્ત
કરી બતાવ્યા છે કે : " સુસ્થિતિસંપન્ન તથા ઉત્કર્ષભિમુખ સમાજ-
માંના મનુષ્યોના વૈયક્તિક તથા સામાજિક વ્યવહાર સર્વ વિષયોમાં
સુચરિત્ર આદતા રહે અને તેના યોગે મમાજનો સામાજિક ઉત્તમ
વિકાસ તથા ઉત્કર્ષ થતો રહે એટલામાટે મોઢ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના
નીતિનિયમોની નિરંતર અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહ્યા કરે છે અને
એ આવશ્યકતાની પૂર્તિમાટે શાસ્ત્રોની અનેક શાખાઓ પ્રમાણે જ
જેમાં એ નીતિનિયમોના સમાવેશ થયેલો હોય તેવા પ્રકારની એક
નવીન તથા સ્વતંત્ર શાખાને જ કલ્પના કરવી પડે છે. સંસ્કૃતભાષામાં
અત્યંત મુરસુ દક્ષિણ કથાઓદ્ધાર આવા પ્રકારના નીતિશાસ્ત્રની
ઉત્તમ રચના કરાવતી હોઇને નિત્યના વ્યવહારમાં જેવા પ્રકારના
વર્તનની મનુષ્યના વૈયક્તિક તથા સામાજિક કલ્યાણમાટે આવશ્યકતા
હોય છે તે વર્તનના સંબંધમાં એ કથાઓમાં અત્યંત સુંદર તથા
આદર્શ ઉપદેશો આપવામાં આવ્યા છે. આવા પ્રકારની કલ્પિત
કથાઓમાં રાજકુમાર, રાજકન્યા, મંત્રી, સાધુ, ધર્મી તેમ જ કેટ-
લાંક રથાનોમાં નિમ્નશ્રેણીના લોકો તથા પશુપક્ષીઓ આદિકના સંભા-
વણના પ્રસંગોને ઉપરિચિત કરીને તેમના યોગે રાજકુમારો, રાજ-
કન્યાઓ, રાજ્યના અધિકારીઓ તેમ જ સામાન્ય કોટિના નાગરિકો
કિંવા પ્રજાજનોમાટે કલ્યાણકારક યજ્ઞ પગારાં વર્તનનાં અત્યંત
માર્મિક વિવેચનો કરવામાં આવ્યાં છે, એ સત્ય વસ્તુનો મોઢથી પણ
દ્વેષિ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. અહીં એ વિશિષ્ટતાને પણ
અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે એ કથાઓમાં ઉપર જેમનો

સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેટલા જ વિષયો ચર્ચાપાત્ર હોય છે, એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે, એ કથાઓમાં એ વિષયો ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ; શામ, દામ, દંડ તથા બેદાત્મક વેરયાંગનાતુલ્ય નાનાવિધરૂપધારિણી રાજનીતિ; ઇવનયાત્રામાં વારંવાર ઉપસ્થિત થનારાં વિદ્વેષો તેમ જ વિશ્વની પરિવર્તનશીલતાના દર્શક નાનાવિધ પ્રસંગોનો પરિચય કરાવીને કાલચક્રના પરિભ્રમણ કિંવા પરિક્રમણમાં કેવા સ્વરૂપમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે; ધર્મ શી વસ્તુ છે; અધર્મ શી પદાર્થ છે અને કર્તવ્યનો શો અર્થ થાય છે છતાંદિ અન્યાન્ય આવશ્યક વિષયોને પણ તેમના યોગ્ય સ્વરૂપમાં ચર્ચાને હિન્દુઓએ આવા ગંભીર વિષયોને પણ કથાના રૂપમાં આકર્ષક તથા બોધપ્રદ કરી બતાવવાની પોતાની ચમત્કારિણી કક્ષાનો તેમ જ પોતાની શુદ્ધિમતાનો વિશ્વને વિપુલ પરિમાણમાં પરિચયાર્તમક વિશ્વાસ બંધાવી દીધો છે. ”

અત્યારના એક દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જવા આવવાનાં તેમ જ પાસ્તરપરિક સમાગમનાં સાધનોની થયેલી વિપુલતાના યોગે તથા આંગ્લ (ઇંગ્લિશ) ભાષા જેવી વિશ્વવ્યાપિષ્ઠ ભાષાનાં યોગે અન્ય રાષ્ટ્રો કિંવા અન્ય દેશોમાં આવા પ્રકારના વાક્યમયના થયેલા વિકાસ તથા ઉત્કર્ષના ઇતિહાસને જાણવાનું કાર્ય આપણામાટે અતિશય સહેજ તથા સરસ થઇ પડ્યું છે. અન્ય દેશોમાંના આવા પ્રકારના સાહિત્યના તેમનાં આર્થિક અનુવાદો દ્વારા કરાયેલાં વાચન, અવલોકન તથા પરિશીલનદ્વારા જે એક ચમત્કારિક વાર્તા સ્વાભાવિક જ આપણા જાણુવામાં આવી જાય છે તે એ છે કે અન્ય દેશોમાંના આવા નીતિબોધાત્મક કથાસાહિત્યમાં વિપુલ દરખાસો, અસંખ્ય પ્રસંગો તથા અનેકવિધ પાત્રો આપણા એ ભારતીય હિન્દુકથા સાદિત્યમાંથી જ એક અથવા અન્ય સ્વરૂપમાં ગ્રાપાટી લેવામાં આવ્યાં છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વિદેશીય કથાઓ આપણી ભારતીય કથાઓના અક્ષરશઃ કરી લીધેલાં અનુવાદ છે, એ વાર્તા પણ

માખ્યાલ માન ૯ મમાન આપણા મમદા પ્રકાશિત થઈ જાય છે આ વસ્તુચિત્રિ દિવા પરિસ્થિતિના દર્શનથી જે નૈમર્તિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ જાય છે તે એ કે આ ધર્મના કેવી રીતે ધર્મવા પામી હશે? આપણી આ ભરતભૂમિની હિન્દુકથાઓ પરપ્રાંત દિવા પરદેશના ભોક્ષિના આચારવિચાર કદ્દપનાઓ તથા વર્તન વ્યવહાર આદિકના ઝગથી કેવી રીતે ઝગાઈ ગઈ હશે? આપણા હિન્દુસમાજના તરણ તથા તરફ પૂછોમાટ જ જે ઉપદેશાત્મક મનોમોહક તથા આશ્ચર્ય ધ્યાઓની ઝવના ધ્રુવામા આવી હતી તે કથાઓનું યુરોપ તથા અમેરિકા જેવા દુરદુરના દેશોમા કેવી રીતે પ્રયાણ તથા ઔરવ થઈ શક્યુ હશે? આ ધર્મના મહત્વનીય છે ખરી કે? અર્થાત્ પશ્ચીમ દેશોમાના આવા જ પ્રમુખના વાચકધના અભ્યાસને આરભ તાની માથે જ આવા આશ્ચર્ય પ્રશ્નો આપણા મસ્તિષકમા આવે એવ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમા જ મુદ્દભૂત થના રહે છે અને પૂછું વિચારાતે એ વટના મવચા શક્ય તથા મહત્વનીય છે એમ માની લેવામા આપણને કોઈ પણ પ્રમાણની સાધા એટલામાટ નથી જણાતી કે એ ધર્મનાની મહત્વનીયતાને આપણાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોદ્ધારા સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે પરંતુ જે એના જ મધમા પશ્ચીમ દેશના નિવાસી તથા ત્યાની ભાષાના માતા પડિતોની પોતાની જ સ્વીકૃતિ આપણને મળી રાખી હાય તો પછી અમરણ એ પશ્ચિમને જહારી લેવાની આપણામાટે રેગમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી રહતી મરણ કે તે વિદેશી પડિતોની સ્વીકૃતિથી જ આપણા મરણોનું નિવારણ થઈ જાય તમ છે માત્ર એટલું જ નહિ પણ તે વિદેશી પડિતાના મુખમાથી આપણા પૂવજોના મધમા નીકળેના આદ્યપૂર્ણ તથા પૂજ્યભાવદયક ઉદ્દગારોના વાચનથી આપણા અતઃકળેમા ધન્યતા યુક્ત અત્પસ્વ પ સ્વભિમાનની મૂર્તિ રણ આવી જાય તમ છે એટલે અમોને આપણા આ નીતિભાષાત્મક કથામાહિત્યના મધમા વિદેશી પડિતોના જે અભિપ્રાયો અમારા જોવા નવા જાય

છે. કાગળ કે, યુગોપીયન ભાષાના નર્મરસિન વસ્ત્રદ્વારા તેના આભા-
વિક ભારતીય સ્વરૂપનો જ આપણને અદ્યતન આક્ષાત્રક થતો મહે છે.

કોન્ટ્રા બેગન નિ મોંમી તથા અધ્યાપક વિન્સન આદિકે
પાશ્ચાત્ય પડિતેએ પણ અત્યંત પરિશ્રમ નથા પરિશીનનદ્વારા એ જ
વાતનિ મિદ્ડ કરી મનાવી છે કે “ યુગોપમાન સર્વ દેગોની કવિપત
નીતિભોધ ત્મક કથાઓના અદિત્યમા જે જે કથાઓ ધ્યાયક્ષી છે તે
ન્યૂન દિવા અપિ પતિમાણુમા ગ્નિડપાઠની કથાઓનાં લિન્ન લિન્ન
અવરૂપો જ છે અને ગ્નિડપાઠની કથાઓ પુત્રન નના આધારે અચ્ચ-
યની છે એવેને આવી રીતે ધૂરાપના સર્વ દેગોની આરી કથાઓનો
અપાત્યમ અપ ભારતીય કથામાદિત્ય માથે જ મધાયવો છે, એમ
કોઈ પણ ઠકી શકે તેમ છે

જો મરુ કબ્જુ હુંટર મહાશયનુ આના મંબધર્માએ કથન
છે કે ઈમપના મમયથી આગળીને અન્યાગ નુધીના વતમાનમાગ
પર્મન્તના મમયમા પાશ્ચાત્ય દેશોમા પશુ પક્ષી આદિકે માનવેતર
પ્રાણીએ માથે મ મધ વરાવનારી જે જે કવિપત કથાઓ પ્રચલિત
છે તે સર્વ કવિપત કથાઓની આદિકે જન્મભૂમિ સર્વથા ભારતભૂમિ
જ છે ક્રીડ ભાગમાં જે એક મિદ્ડ તથા જ જૂક (નગાન)ની
કથા પ્રચલિત છે તે વસ્તુસ્થિતિથી સર્વથા વિપરીત હોઈને મનુષ્ય
કથાઓની મિદ્ડ તથા જ જૂક વિષયક કથાઓના મબધનો આધાર
લઈને રચાયેલી છે પુત્રનનો સર્વથી પ્રથમ પ્રાચીન ધરાની ભાષામા
અનુવાગ નવામા આ થો હતો અને તે કવિની ભાષાના અનુવાદના
આધારે એશિયા માઈનર તથા યુગર્પિય દેશોની લિન્ન લિન્ન અનેક
ભાષાઓમા તેના લિન્ન લિન્ન અનેકવિધ રૂપાન્તરો થયા હતા
ભારતવર્ષમા અત્યંત પ્રાચીન કે ગમા લિન્ન લિન્ન માનવેતર પ્રાણીઓ
માથે મ મધ વરાવનારી જે કવિપત કથાઓ ચલામા આવી હતી
તે જ, કવિપત કથાઓ અત્યાગના મમયમા પણ હુંડેડ તથા અમ્બે-
રિડા આદિકે દેશોમાના પ્રત્યેક ગૃહમા સુકન વચના બાગકો તથા

માતૃકાઓને તેમના મનોગુણ તથા જ્ઞાનવર્ધનમાટે તેમના માતા-
પિતાઓ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક મહાશક્તિ ગ્રહે છે વનદેવતા અમરા,
યક્ષ, કિન્નર તથા માધવ આદિ દેવકાગ્નિ ઉપદેવતાઓ સાથે
સમઘ ધરાવનારી જે કથાઓ હિન્દુઓના હસ્તે રચાયેલી છે તે
યાઓમા હિન્દુઓના શુદ્ધિપ્રભાવની મહત્ત્વની ભૂતિ આપણને દર્શિ-
ગોચર થયા કરે છે અને ત્યાગપત્રી ઈરાન અરબસ્તાન તથા યુરોપના
ખ્રીસ્તધર્માનુયાયી દેશોના માહિત્યમા જે આવે જ પ્રચરની મ્થાઓને
સુધી લેવામાં આવી છે તે મર્વ મ્થાઓ પણ ભારતીય હિન્દુઓની
મ્થેની યાઓના આધારે જ રચાયેલી હોવાથી સર્વ દેશોની આવે
પ્રવાગની મ્થાઓની જન્મભૂમિ નાતા ના ભારતીય મસ્કૃત મ્થાઓ
જ છે એ મવથા નિર્વિવાદ તથા નિસંશય વાતો છે

અધ્યાપક એમ્મૂન મહારથે આના સળધમા પોતાના એવા
પ્રકારના અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે ' ઇ સ ૫૩૮
થી ૫૭૮ પર્યંતના મમયમા યજ્ઞ ગયના ઈરાનના ખુમરો નૌશીરવાન
નામક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા પુરુષે પોતાના દનારમાના બારગોઈક
(બુલુર્ગ મેહર) નામક ઘાહી હકીમને હિન્દુસ્થાનમા મોકલીને
પચત્ર નો પહાવી ભાષામા અનુવાદ કરાવ્યો હતો એના
મળધમા મુસ્લિમ મોરિષ કૃતિતાએ ફારસી ભાષામા લખેના
પોતાના તારીખે કૃતિતા નામ ઇતિહાસમયમા એવા પ્રચરનો
ઉલ્લેખ કરેનો છે કે હિન્દુસ્થાનના એક રાજ્યએ ચતરજના એક
પાટમહિત ' પચત્ર નામક મ્થાત્ર ઈરાનના શાહ નૌશીરવાન
ઉપર બેટ તરીકે મોકલેલો હતો અને શાહ નૌશીરવાનના વજર બુલુર્ગ
મેહર તેનો ત્યાની પહાવી ભાષામા અનુવાદ કર્યો હતો એલ્ફિન્-
સ્ટનકૃત ' હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ ના ૧૫૬ તથા ૧૫૭મા પૃષ્ઠોમા
એ વિષય ઉપર જે વિશેષ પ્રકાર પાડવામા આવે છે તે એ છે કે
' પચત્રનો સસ્કૃત ભાષામાથી પહાવી ભાષામા જે અનુવાદ
ગવામાં આવ્યો હતો તે પહાવી ભાષા કથનાદ્યમા નામક

અનુવાદનો ખૂબીક હારનવર્ણ રંગીલના રાજ્યત્વના સમયમાં ઈબ્નઉલ મુકબાએ અરબી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો અને મુસ્તાન બહરામ ગઝનવીના રાજ્યકાળમાં એ અરબી અનુવાદનો ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેના એ ફારસી (ભાષામાં કરાયેલા (અનુવાદના પણ) અનુવાદમાં અરબની અરબી ભાષાના શબ્દો તથા અરબી ભાષાની કવિતાઓની સંખ્યા અત્યંત વિશાળ હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમાં કઠોરતા તથા કર્ણકલ્પતા પણ વિશેષ પરિભાષામાં વ્યાપેલી હોવાથી મુસ્તાન હુસેન મીરજા ખવારઝમીના રાજ્યત્વના સમયમાં મુઝફ્ફા હુસન વાપજ કરાવી નામક સાયરે તેના એ ફારસી અનુવાદનું અત્યંત મુંદર તથા સરસ ફારસી કાવ્યના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું અને પોતાના એ નવીન અનુવાદને એ સાયરે 'અનવારે મુહમ્મદી' નામથી વિતરણ કર્યો હતો. " અધ્યાપક ઝક્રેકેનસ મહારાષ્ટ્રના કથન અનુસાર 'પ્રપંચ-તંત્રના ; અરબી ભાષામાં કરાયેલા અનુવાદને એટલામાટે અધિક મહત્તા, અર્પવાની આવશ્યકતા છે કે તેના એ અરબી અનુવાદના આધારે જ સામ્યશાસિક સૂચના સાહિત્યને અમુક પ્રકારના નિયત સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ શકી હતી. ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં એનો સ્પીરિયક ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો; ઇ. સ. ૧૧૮૦માં એનો ગ્રીક ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો; ઇ. સ. ૧૧૩૦ માં એનો પ્રથમ ફારસી અનુવાદ થયો હતો અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૧૬૪ માં ' અનવારે મુહમ્મદી ' નામથી એનો ફારસી ભાષામાં નવીન અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો; ઇ. સ. ૧૨૫૧ માં પુરાતન રૂથેનિય ભાષામાં એનો અનુવાદ અવગર્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૨૫૦ ની લગભગમાં હિન્દુ ભાષામાં પણ એનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો. એના આ હિન્દુ અનુવાદનો ઇ. સ. ૧૨૭૦ માં દેપુઆનિવાસી ડાઇ ગેલ્લ નામક વ્યક્તિએ લેટિન ભાષામાં ' *Discoloration* ' *Humanae* *Vitae* ' નામથી અનુવાદ કર્યો હતો અને વર્તમાનના સ્વક એવ-

રહાર્દની આસાથી ઉપરુંકન લેટિન અનુવાદનો જર્મન ભાષામાં જે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો તે અનુવાદનું નામ ‘Das Buch Der Byspel der Alten Wyken’ રાખવામાં આવ્યું હતું અને પ્રથમ વાર એ જર્મન અનુવાદ ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં મુદ્રાકૃત થયો હતો. એ જર્મન અનુવાદનાં ઇ. સ. ૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫ સુધીના ત્રણ વર્ષ જેટલા અલ્પ કાલાવધિમાં ચાર મંસૂરો પ્રમિદ્ધ થયાં હતાં અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૪૯૨ સુધીના આઠ વર્ષના કાલાવધિમાં એ જર્મન અનુવાદનાં બીજાં તેર મંસૂરો ઉપાયાં તથા વેચાયા હતાં એટલે આ સમસ્ત ઘટનાઓથી ઇત્વા મનુની પંદરમી તથા સોગમી રાજાજીમાં યુરોપમાં એ પંચતંત્ર નામક ગ્રંથની કથાઓએ ઉપદેશ તથા મનોરંજનના માધન તરીકે કેટલી સીમા પર્યંતની મહત્તાને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી એની આપણાથી અપ્પ તથા મથાર્ય કલ્પના કરી રાકાય તેમ છે. એ જર્મન અનુવાદનો ઇ. સ. ૧૫૫૨ માં ઇટાલિયન ભાષામાં પણ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૫૫૨ માં જ ઇટાલીની રાજધાની વેનિસ નગરમાં મુદ્રાકૃત થયો હતો. ઇંગ્લિશ ભાષામાં ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં સર થોમસ નોર્થે જે અનુવાદ કર્યો હતો તે પંચતંત્રના એ જર્મનમાંથી થયેલા ઇટાલિયન અનુવાદનો જ અનુવાદ હતો. અર્થાત અનુવાદોના અનુવાદો દ્વારા લગભગ એક હજાર વર્ષ જેટલા મમયમાં એ પંચતંત્ર ગ્રંથનો પૃથ્વીના બહુધા મર્દ દેશોમાં આવી રીતે સંચાલ તથા પ્રચાર થઈ ગયો હતો.” અસ્તુ

શ્રીમતી મેન્નિંગમાઇની માન્યતા અનુસાર “ ગમસ્ત સંસાન્તી આધારણ વિખ્યતા ભાષાઓના સાહિત્યમાં જે જે નીતિબોધાત્મક કથાઓ અત્યારે અસ્તિત્વ ધગવતી આપણા જોવામાં આવ્યા કરે તે સર્વ કથાઓ એક અથવા અન્ય સ્વરૂપમાં હિન્દુઓના ‘હિતોપદેશ’ નામક કથાગ્રંથમાંથી જ લેવાયેલી છે. હિન્દુસ્થાન તથા ગ્રીસ એ ઉભય દેશોમાંની કલ્પિત કથાઓનો જન્મ એક જ સ્થાનમાંથી

ચયનો દોષથી એ દક્ષિત કથાઓ કેટલા દૂરના પ્રાચીનકાગમ
ગ્રંથથી દોવી જોઈએ એની કાંઈથી પણ મદદ કંપના કરી શકાય
તેમ છે " આ વિષયના મંબધર્મા અધ્યાપક વેનર મહાશયે પોતાની
એરી માન્યતાને વ્યક્ત કરી બતાવી છે કે " ઉપર જે પ્રકારની
કથાઓના મંબધર્મા જોડાપોદ કરવામા આવ્યો છે તે જ પ્રકારની
દોષા ડના કાંઈક વિષયપરિવર્તનપૂર્વક રચાયવી વનદેવતા, મહિષાસુ-
ર, નાકિની તથા રાક્ષસ ગણસી આદિક બધાનક અતિમાનુષ કિંવા
અમાનુષ સૃષ્ટિ માથે જ સ્વતંત્ર સંબંધ ધરાવનારી અને અદ્ભુત
મનના અર્જુનમા જ પાદેક તથા પાદિમ્યોને પ્રધાનત આપાદ-
મનક નિમજ્જિત કરી દેનારી અદ્ભુત કથાઓ પણ ભારતીય
હિન્દુઓની સમૃત ભાવાના માહિયમા વિપુલ મખ્યામા અગ્નિત્વ
પ્રસાથે છે અને તે કથાઓમા હિન્દુઓની સુવિચ્છિત શુદ્ધિના વિશિષ્ટ
ચાત્રના તથા ચિત્તાકર્ષકતા આદિક શુભો અગ્રભાગે વિરાજેના
આપણા જોવામા આવી શકે છે " હવે આપણે પંચતંત્રના સં-
ધમા કેવળ એક જ વિશિષ્ટ અભિપ્રાયને જોઈ લઈને અન્ય પ્રયો-
ગ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીશું પંચતંત્રના સંબંધમાં થીમતી મેનિંગનાઈ
જાણાવે છે કે " પંચતંત્રમાંની પ્રત્યેક કથામા ઐદિક જીવનક્રમ-
માના વિવિધ પ્રસંગોનું ઉત્તરરૂપે સહિત ઉત્તમ પ્રતિપાદન કરવામાં
આવ્યું છે અથવા તો આચારધર્મના શિખરિજ તત્ત્વોનું કથાના
કાગમા યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનો અત્યંત પ્રયત્નસનીય પ્રયત્ન કરવામા
આવ્યો છે વળી એમાંની કથાઓ અમબદ્ધ તથા અબ્યવ-
ચિત સ્વરૂપમા લખાયવી નથી, કિન્તુ તે કથાઓની એક પ્રકારના
નિગિટ ક્રમ તથા હેતુપૂર્વક જ માડણી કરવામાં આવી છે અને એક
ચાત્રના સૂત્રને અન્ય કથા સાથે સબદ્ધ કરી દેવાયું છે અથવા
તો અનેક :તત્ત્વોને અનેક કથાઓની શૃંખલાદ્વારા એકત્ર કરવામા
આવ્યા છે અને તેમનું પ્રતિપાદન પણ મથાનુક્રમ તથા પદ્ધતિપુર-
મ કરાયું છે, એ વાર્તા કોઈના પણ જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે

તેમ છે એટલે એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી.
જે પ્રથમ તેના અનેક આંખ્ય અનુવાદોદ્ધારા મર્વથા વિશ્વવિ-
ખ્યાત થઇ ગયો છે અને આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ જેના
આજ મૂધીમાં નહીં તથા મુઢહ આટી દર અનુવાદો લિન્નલિન્ન
અનુવદોની લેખિનીથી લખાઇને લિન્નલિન્ન પ્રમથોદ્ધારા અચિત્ર
તથા મચિત્ર પ્રમથિત થઇ ગયા છે તે 'અંગ્રેજિયન નાઇટ્સ'
(' Arabian Nights) નામક મ્યાગ્રથ મૂળ અરબી ભાષામાં
નખાયલો છે અને તેનું અંગ્રબી નામ ' અન્દ લયલા વ લયલા '
(' એકોતરમહસ જાની કિવા ' એક હજારને એક રાત્રિ ')
છે, એ વાતો તો એ પ્રથમ કોઇ પણ અનુવાદોના પાઠો તથા
પરિકાઓના અમરણમાં હોય જ નોંધએ એ અદ્ભુતરસાત્મક
કથાપ્રથમાંની કથાઓને પ્રાચીનકાલિન અરબ રાજાના આચાર વિચાર
તથા જીવનક્રમ આદિની પરિચાલિકા તરીકે માનવામાં આવે છે
પરંતુ એ જ કથાપ્રથમાં જે મરશાધિકા શુદ્ધિ તથા એમાં દૃષ્ટી
અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ કથાઓ અગમવેશપરિધાના તથા
દરિનવેશપરિધાના હોવા છતાં તેમ જ અરબ તથા ઇરાનદેશના
ધર્મ આચાર તથા વિચાર આદિના રંગબદે રંગાયલી હોવા
છતાં પણ તેમનામાં જે પ્રજ્ઞા ભારતીયતા કિવા હિન્દુત્વની
જગ જીવાયલી છે તે તરફ આપણા જોવામાં આવી જાય તેમ છે,
મરણ કે એ પ્રથમાંની કથાઓમાં જે વિચારો વારંવાર દર્શાવવામાં
આયા છે તે વિચારો તેમ જ તેમાંની મનાઓ સર્વથા ભાગીય
મનોધર્મની પ્રતિમાઓ હોઇને તેમનું મૂળસ્વરૂપ પણ ભારતીય જ
છે આ અમારો જ અભિપ્રાય છે એમ નથી કિન્તુ પાશ્ચાત્ય
પડિત કાઉન્ટ જોન્સ્ટનનાં તથા લાસેનનાં પણ એ જ અભિપ્રાય
હોઇને એમનામાંના કાઉન્ટ જોન્સ્ટનનાં પોતાના એ અભિપ્રાયને
નિમ કોચલાવથી વ્યક્ત પણ કરી જતાઓ છે તે અભિપ્રાય એ
છે કે " જેને અરબી ભાષામાં ' અન્દ લયલા વ લયલા ' તથા

અન્ય ભાષાઓમાં 'અરેબિયન નાઇટ્સ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે કથાગ્રંથનું સંસ્કૃત નામ 'બૃહતકથા' છે. પ્રાચ્યવિદ્યા-વિશારદોએ એ 'અરેબિયન નાઇટ્સ' નામક ગ્રંથના મંબંધમાં એ વર્ણન મુજબ મિદ્દ કરી બતાવી છે કે એ ગ્રંથનો જન્મ સંસ્કૃત કથામાહિત્યમાંથી જ થયેલો છે, અને એ સંસ્કૃત કથામાહિત્યને ઈરાન તથા અરબસ્તાન આદિક દેશોમાં કેવી ગીતે સમજવામાં આવ્યું હતું તેમ જ એ માહિત્યને તે દેશોમાં નષ્ટ જનનાગ કોણ હતો, એના જેટલાં જોષએ તેટલાં અંતિહામિક પ્રમાણો આપણી પાસે વિદ્યમાન છે. પરંતુ એ બાલ્ય પ્રમાણો ઉપરાંત વળી આખ્યંતર પ્રમાણોદ્ધાર પણ એ વસ્તુસ્થિતિને મિદ્દ કરી ગદાય તેમ છે કે આવા પ્રકારના વાકમયતા નિર્માણની દિશા મમજન મંભાગને કેવળ ભારતીય હિન્દુઓએ જ ફાલેલી છે એટલે જો એ વિચયના ચુરુ તરફિનું માન ભારતીય હિન્દુઓને જ મળતું ગદે, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક ઘટના છે. પોતાની વિકારવશતા, પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ, પોતાની વર્તમાનકાલિક વૈભવશાલિતા તેમ જ પોતાની વિદ્યા તથા લક્ષ્મી આદિના ગર્વ દિંવા મદ અને ભારતીય હિન્દુઓની દુર્દશા તથા અધોગતિના પ્રાપ્ત્યથી જો કોઇ પણ વ્યક્તિ એ મત્ત વાતોને છુપાવવાનો તેમ જ પોતાના ગાનની પતાકા તથા પોતાની સંસ્કૃતિની નીપીકાને જ સમસ્ત વિશ્વમાં નમાવવાનો પ્રયત્ન કરી હોય, તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સમક્ષ તેનો એ દંભ કદાપિ ટકી શકે તેમ જ નહિ અને તેથી તે વ્યક્તિનો એ મત્તને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કદાપિ મદગ થાય, એ ઘટના જ સર્વથા અમંભવનીય છે. 'અરેબિયન નાઇટ્સ' માં તિની નામક પદ્ધતિઓના જોડવાની કથા કથાયવી છે તે કથાના અસ્તિત્વથી આ વિધાનને કદપનાનીત પુષ્ટિ મળી જાય છે, કારણ કે, એ પદ્ધતિનું જ નામ 'અરેબિયન નાઇટ્સ' મળી એ કથામાં આપવામાં આવ્યું છે તે નામ 'તિતવી' છે; પરંતુ એ સમજ અરબી ભાષાના કથા, ખાલુમાંથી આવેલો છે, આદરજન્ય કથા નિય-

મથી સિદ્ધ થયેલો છે અને એની વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ ઝી છે એનો કશો ૫ સંતોષકારક નિર્ણય અઘાપિ કોઈથી પણ કરી શકાયો નથી અને ભવિષ્યમાં કરી શકાય એવી સંભાવના પણ નથી. પરંતુ સદ્મદદિષ્ટી અવલોકન કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ભાષાના ‘ટિટ્ઠિમો’ શબ્દ માથે એ શબ્દનું સંપૂર્ણ મામ્મ દેખાઈ આવે તેમ છે; કારણ કે, અરબી ભાષામાં ટ, ઠ, ડ, ઢ અને છુ તેમ જ ‘ભ’ એ સર્વ અક્ષરોનો અભાવ હોવાથી અને ફારસી ભાષામાં પણ એ અક્ષરો અવિદ્યમાન હોવાથી એ શબ્દનું અગ્ની સ્વાભાવિક જ ‘તિતવી’ થઈ ગયું છે. ‘ટિટ્ઠિમો’ શબ્દ ‘ટિટ્ઠિમ’ શબ્દના આલિંગનું ધ્વનિત્ત સ્વરૂપ છે, એ સંસ્કૃતના ગાતાઓને નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી, અને હોઈ શકે તેમ પણ નથી. અંગ્રાડી ભાષામાં એ વિશિષ્ટ ગતિના પક્ષીને ‘ટિટિવ’ અને હિન્દુસ્થાની કિંવા હિન્દી ભાષામાં ‘ટિટિલી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અર્થાત્ એ પણ સંસ્કૃત ‘ટિટ્ઠિમ’ના જ અપભ્રંશો છે. ગુજરાતી ભાષામાં એ વિશિષ્ટ ગતિના પુરુષ પક્ષીને ‘ટિટોટો’ અને આપક્ષિણીને ‘ટિટોડી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, એ તો મર્વાવિશ્રુત વાર્તા છે હવે તો આપણે ‘કલાલ’ તથા ‘દમ્ન’ એ નામોપ્રતિ દક્ષિણત કરીએ, તો એ નામોનું પણ સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો માથે પર્યાપ્ત મામ્મ દેખાઈ આવે છે ‘પંચનંત્ર’ માની એક કથામા એક વૃણ (૫/૧૬)ને ‘મંજુવક’ નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે અને અરબી ભાષામાં તેનું નામ ‘શન્ઝેમેહ’ આપવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં કોલાના જે કસ્ટક તથા દમનક આફ્રિકા નામે અપાયલા છે તેમનાં જ કલાલ તથા દમ્ન એ અરબી ઉપાનમે છે, એ તત્કાળ દેખાઈ આવે છે એટલે એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. એ જ પ્રમાણે ‘અહમદ અને પરીખાન’ ગીર્ણક કથામાં પણ ભારતીય હિન્દુ મૌલિકના તત્કાળ પ્રકાશિત થઈ ગય છે; કારણ

કે પરીમાનુ ' એ રાષ્ટ્ર મસ્કન પશ્ચિમાનુ રાષ્ટ્રનો જ આગી અપભ્રંશ છે સાહજનદા હુસેન અને નૂરુનિહારની કથામાં એક એવા પ્રકારની ચર્તા હવામાં આવી હતી કે એ સાહજનદા હુસેન તે મમય પર્યન્ત કોઇના પળુ જાણુવા તેમ જ જ્ઞાનગવામાં ન આવેલી કોઇ અશુભ દુર્ગ અહમુત વસ્તુને સાવી મતાવે તો જ સાહજનદા નૂરુનિહાર તેને પોતાના પતિ નરીકે ખીકાકે અર્થાત્ એવી અશુભ પૂર્વ અહમુત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે આ વિશાળ વિશ્વમાં ભગ્નકતો ભટકતો સાહજનદા હુસેન એક અત્યંત ધનાઢ્ય તથા યોગારમ્યરૂપ ' વિમાનગર ' નામનું નગરમાં અચ્ચાનક આવી પડે એ હોતો એવો રમગ એ કથામાં વણુવાયના છે, એટલે એ કથામાંની 'વિમાનગર' નામનું નગરી હિન્દુધ્યાનમાંની નથી એમ કોઇથી પણ ખેદી રીમય એ વાતો મર્વથા અસમ્ય તથા અસંભવનીય છે

ડેરનોએમ્મમ નામક એક પ્રાચીન પંડિતનો આ વિષયના મધ્યધમાં એવો અભિપ્રાય છે કે સિન્દયાન નામના નાવિકે કિવા માગરપ્રાસીની જે કથા અરેબિયન નાષ્ટ્રમાં મા આપવામાં આવી છે તે કથા તો જાણે એક સસ્કૃત કથાનું જ ઉપાનગ છે અને તે ઉપરાંત આ પણ કથાઓ પણ મગ સસ્કૃતમાંથી જ આવેલી હોવી જોઇએ એવી મારી દેઢ માન્યતા છે ત ત્રણુ મધ્યમાં આ છે (૧) અરબનો સાહ તેનો સાહજનદા તથા માત પુરુષામદીયા વજીરોની મધ્યા (૨) હિંદુ ભાગની સેડેવારની અહમુત કથા અને (૩) ઓર ભાગમાંની સિનીપાગની કથિત કથા મસ્કૃત ભાગની અન્ય મધ્યાઓના આધારે રોમન ભાષામાં રખાયને મપ્ત સાધુ નામક કથા અથ ત્રણુ શતાબ્દિ જોડના દીન મમય પર્યંત રોમમાં પોતાની લોકપ્રિયતાને સુરક્ષિત રાખી શક્યો હત

અધ્યાપક વિત્સન મહાશયે એના સમ્બધમાં એવો સ્પષ્ટ ઉપેખ કરેલો છે કે હિન્દિ મુજબમમાં સેડેવારની મધ્યા પુસ્તકની એક હસ્તલિખિત તત મારા જોવામાં આવી હતી અને

તેમા લેટિન ભાષામા લખાયેલાં જે ટિપ્પણો આપવામા આવ્યા હતા તેમા એવો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ કરવામા આવ્યો હતો કે ‘ આ પુસ્તક અરબી અથવા ઈરાની એ બે ભાષાઓમાની કોઈ પણ એક ભાષા માધી હિંદુ ભાષામાં રૂપાન્તરિત કરાયતું છે, પરંતુ જ્યારે આ પુસ્તક અરબી અથવા ઈરાની ભાષામા લખવામા આ યુ હતું ત્યારે એ- માટે સંસ્કૃત ભાષાના કોઈ એક પુસ્તકનો આધાર લેવામા આ યો હતો, એ આ પુસ્તકની મહિમત પૂર્વપીઠિકા છે ’ અર્થાત્ એ કથા મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ યરોપની તેમ જ અરબસ્તાન તથા ઈરાનની ભાષાઓમા આવેલી છે ”

મસૂદી નામક વિખ્યાત અરબી લેખકે પોતાના ‘ મીગલુત જહાઝ ’ નામક અરબી ભાષાના ગ્રંથમાના એક અધ્યાય (ખામ)ને આદિથી અત પર્યન્ત ભારતવર્ષના પ્રાચીન ગણ્યકતાઓના જતા- ન્તોના ચરણોમા સર્વથા સ્વતન્ત્રતાપૂર્વક સમર્પી દીધો છે અને તે અધ્યાયમા એક સ્થળે તેણે એવું અષ્ટ વિધાન કરેલું છે કે “કુરુગ રાજાનો મમકાલિક સિન્દનાદ નામક હિન્દુ એક તત્ત્વજ્ઞાની હતો અને તેણે માત વજ્ર અધ્યાયક, રાજપુત્ર તથા રાણી’ એ નામના એક ગ્રંથની રચના કરી હતી એટલે એના આધારે જ સિન્દનાદ દરિયા વર્ધી (ખનાસી)ની કથા અરબી ભાષામા લખાયેલી હોવી જોઈએ ’

અધ્યાયક વિસ્સન મહાશયે ‘ સિગીપાસ ’ અથવા એડેવાગની કથાઓ ’ નામક ગ્રંથનું મનોરજક વિવરણ કરીને એ કથાઓને હિન્દુઓની મસ્તિષ્કરૂપ રત્નખનિયોમાંથી નીખેલી કથાઓ તરીકે નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવી છે, માત્ર એવું જ નહિ, પણ કીર્તિ કવિ હોમરના ‘ ઓડેસી ’ નામક મહાકાવ્યમા કથાસરિત્રાગર ’ માની એક કથાના ચમકતા ચિહ્નો આપણને અષ્ટ અવકાશમા દેખાડી દીધા છે સર જોન આ કમ મહાશયે આ વિષયના મુખ્ય મુદ્દા કોઈ પણ પ્રકારના મ કોચ વિના પોતાના એ અભિપ્રાયને ચમત્કારી બતાવેલો છે કે ‘ પ્રાચ્ય રાષ્ટ્રમા જેમના નામો પોતાના બુદ્ધિમં-

પંના યોગે સર્વ જનોના મુખોમા સ્મી રહેલા હો તેવા ભારતીય હિન્દુ મંદિરોમાં નીતિબોધાત્મિક કવિત કથાઓના નિર્માણમા પોતાના મમત્ત સુદિભંડારનો વ્યય કરી નાખ્યો છે અને જે નીતિતત્ત્વોને પુસ્તકારવાની તેમની ઇચ્છા હતી તેમના સૌન્દર્યમા વૃદ્ધિ કરીને તેમના મંદિરોમાં એવા તો સુદરતમ અથો ગ્ચી નાખ્યા છે કે વિશ્વમાંના પ્રત્યેક દેશના અંધસંપ્રદાયોમાં તે અંધોનો પ્રવેશ થઈ ગયો છે અને તે અંધો પોતાના ગુણગૌરવના યોગે પ્રત્યેક દેશમાં ઉચ્ચ આમનને મેળવી શક્યા છે "

જેવી રીતે સુવર્ણકાર (સોની) આપણા શ્રવણોને વીધે છે ત્યાર આપણે મોઢામાંથી હ કે ચૂ કાઢી પછી ન કરતાં મૂળ મૌનને ધાગણ કરીને તે કાન વીધવાના કષ્ટને સહન કરી લાંબાં છીએ કારણ કે, જ્યાં પારખી માના જણ્યા કાન વીધવાને આન્યા હોય ત્યાં કાંઈ બેની શકાય જ નહિ, એ નિયમ થઈ ગયો છે એ જ પ્રમાણે જ્યાં આપણી પોતાની વસ્તુઓની શ્રેષ્ઠતાના મંદિરોમાં પાશ્વત્ય ગૌરવ અથવા પડિતોના પ્રમાણરૂપ વિધાનો તથા ઉચ્ચેષો આપણા જોવા તથા સાંભળવામાં આવી જાય છે એટલે એ પારખી માના જણ્યા પડિતોના પ્રમાણેના દર્શનથી આપણામાંના આત્મનિર્દેશ તથા આત્મવ્યંકોના મુખ તો અવશ્ય બંધ થઈ જાય છે અને જેમનાં હૃદયો સ્વાત્માભિમાનમત્ત થઈ ગયેના હોય છે તેઓ જો કાંઈક પણ મહત્ત્વ હોય તો તેમના હૃદયોમાં આત્માભિમાનની જ્યોતિને પુનરપિ જાગરુક કરી દેવામાટે પણ એ પારખી જનોનાં પ્રમાણો અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે આ મત્ત લાભોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ અમોએ હેતુપૂર્વક આ માર્ગને સ્વીકારનો છે અને એ માર્ગના સ્વીકારથી ઉચ્છિદ્રતાને સ્વીકારવાનો દોષ અત્યંત સ્વયં પરિમાણમાં અમારા શિર પર આવી શકે તેમ છે, એ વાતને પણ અમો મારી રીતે જાણીએ છીએ, જતાં પણ અમો એ માર્ગને સ્વીકારવાને કટિબદ્ધ થઈ ગયા છીએ તેનું કારણ એ છે કે જેવી રીતે ભગંદર દુશ્માનો

મગ્ધ સમયમાં જ્યારે જીવનના વિનાશનો અવસર ભયાનક સ્વરૂપમાં આપણા નેત્રો સમક્ષ દંડાયમાન થઈ જાય છે તે વેળાએ નિત્યના સર્વ નીતિનિયમો તથા આચારવિચારોને મામણિક તિલાંજલિ સમર્પી દમ્ભને સર્વથી પ્રથમ આત્મરક્ષાને જ મહત્તા મમર્ષવી પડે છે અને આત્મરક્ષામાટે ઉચ્છિદ્ર અન્ન કિંવા માસનું ભક્ષણ પણ જરી હેતુ પડે છે તેવી જ રીતે અત્યારે આપણા આત્માભિમાન તથા આપણી આત્મનિષ્ઠાના પ્રાણોત્ક્રમણનો અવસર આપણા મમક્ષ વિદ્યમાન હોવાથી જો ઉપયુક્ત પરકીય જનોનાં પ્રમાણોના યોગે આપણા એ આત્માભિમાન તથા આપણી એ આત્મનિષ્ઠાને પુનરપિ શુદ્ધિમા લાવી મકાય તેમ દોષ, તો એ પરિણામની મહત્તા સાથે સરખાવતા એ ઉચ્છિદ્રાનસેવનનો દોષ અમોને ગુણરૂપમાં જ દષ્ટિગોચર થતો મહે એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે આ આશયને અનુસરીને ઉપર પાશ્ર્વત્ય મંથકારો તથા વિદ્વાનોના વિધાનોના વિપુલસંખ્ય અવતરણો આપણા આગ્રા છે અર્થાત્ વાલમયવૃક્ષની એ નીતિબોધાત્મક મ્થાત્રપિણી શાખાને પણ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ પોતાની શુદ્ધિના મગધી ઉત્કર્ષની કેટલી અકંપનીય માંમા પર્યન્ત પહોચાડી દીધી છે અને કથાસાહિત્યની કેટલી કંપનાનીન સેવા કરી બતાવી છે એ વાર્તા કિવા વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણોના યોગે અત્યંત મ્પદ સ્વરૂપમાં આપણા જાણવામાં આવી નહિ તેમ છે પ્રાચીનતમ હિન્દુ ભાગત વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રાચીન, તથા અર્ચાચીન, એસિયાટિક અથવા યુરોપીયન મગ્ધે કોઈ પણ મમમમા આવા પ્રકારના શુદ્ધિકૌશલ્ય, રચનાર્નપૂજ્ય, ઉપદેશવાચસા તથા નીતિ-ગ્રેમનું અનેક મંથોની રચનાદ્વારા પ્રગત્ય પ્રસ્થાન કરી બતાવ્યું હોય એવું એક પણ ઉદાહરણ કોઈથી લગ્ન કરી મકાય તેમ નથી, અને તેથીજ અધ્યાપક હારિન જેવ. પાશ્ર્વત્ય પડિનના મુખમધી એવા ઉદ્ગારો સ્વયમેવ નીકળા મવા કે કે “ હિન્દુઓનાં કાન્યોમાં નીતિનું જેવું ઉત્તમ તથા મનોરંજક સિદ્ધાન્ત અપાયતું છે તેવું નીતિનું ઉત્તમ તથા મનોરંજક સિદ્ધાન્ત અપાયતું અન્યત્ર ક્યા ય આપણા

જોવામા નથી આવી શકતું આ મસારમાં નવીન નવીન તત્ત્વોનું શિક્ષણ લેવું અને શિક્ષણ આપવું એ જ માનવજાતિનું પ્રધાન તથા પવિત્ર કર્તવ્ય ■ અને એ જ આપણી મમસ્તજીવન-ચાપિની ઇતિ-કર્તવ્યતા છે, માત્ર એટલું જ નહિ પણ આપણા ઐહિક જીવનનું એ જ ગ્રહ્ય છે અને એ રહસ્યને હારતવાસી હિન્દુઓ જે ૧૧ સ્વરૂપમા ઓળખી શક્યા છે તેના સ્વરૂપમા અન્ય કોઈ પણ દેશના તથા અન્ય કોઈ પણ જાતિના લોકો અત્યાર સુધી તો નથી જ ઓળખી શક્યા ! ”

અસ્તુ ત્યારે ચાને પ્રનાશીન પાકેલા તથા પાકેલાઓ હવે આપણે નીતિબોધાત્મિક કથાઓના આદના અવલોકનને જ પદોપ માની લઈને આપણા ગ્રામીન પુરોહિતોની પણ પ્રસંગ અનુસાર પર્મા-લોચના, ધૃ જા કિંવા પરીક્ષા કરી લઈએ

પ્રકરણ ૧૪ મું

હિન્દુ વાઙ્મયવૃક્ષ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ

૬ હિન્દુઓનાં પ્રાચીન પુરાણ

વેદોત્તરકાલિક વાઙ્મયસામ્રાજ્યના અત્યંત વિશાળ ભ્રમિ-
ભાગમાં જે કોઈ પણ સાહિત્યે પોતાના અચળ અધિકારને સ્થાપી
દીધો હોય, તે તે હિન્દુજાતિનું પ્રાચીન પૌરાણિક માહિત્ય છે.
એ પૌરાણિક માહિત્યની જે વિશિષ્ટતા છે તે એ કે એમાં
એક જ વિષય નથી ચર્ચાયો, કિન્તુ અનેક અથવા નાનાવિધ
વિષયો વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાયેલા છે ધાર્મિક વિષયોને ચર્ચવામાં
હિન્દુઓના પુરાણોએ અત્યાર સુધીમાં અદ્વિતીય કાર્ય કરી બતાવ્યું
છે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, ઇશ્વરની ઉત્પત્તિ, ઇશ્વરના ભિન્ન ભિન્ન
અવતારો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, નીતિમોઘચર્ચા અને ધાર્મિક પ્રવચન
આદિક વિષયોના પુરાણોમાં વિસ્તૃત વિવેચનો કરવામાં આવ્યા છે
હિન્દુ લોકો પુરાણોને અર્ધ પર્વમાણમાં ધાર્મિક ઇર્થો તરીકે માને
છે, પરંતુ જે વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે તેા આપણાં એ પુરા-
ણોને આપણે ' મંસ્કૃત જ્ઞાનકોષ ' નામથી જ ઓળખવા જોઈએ,
કારણ કે, પરમેશ્વરરૂપતાનું, પ્રાચીન કથા, ઇતિહાસ, ધર્મનીતિ,
રાજનીતિ, નત્વજ્ઞાન, ભૌતિક શાસ્ત્રો (વિજ્ઞાન) તથા કલા આદિક
અનેક ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું સુબોધ તથા ગમિક ભાષામાં પુર્ણ-
ણોમાં પૂર્ણ પ્રતિબાન્ન કરવામાં આવ્યું છે આવી રીતે પુરાણોમાં
આ મર્વ વિષયો ગંભીર સ્વરૂપમાં ચર્ચાયેલા હોવા છતાં પણ એ
વાર્તાને આપણે અચળ સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે કે પુરાણો મદત્ત-
યુક્ત હોવા છતાં પણ પુરાણોને આપણાથી વેદો જેટલું મદત્ત તો
કદાપિ સમર્પી શકાય તેમ નથી આવી રીતે પુરાણોની મદત્તા વેદોની
મદત્તા કરતાં ઓછી હોવા છતાં પણ સંકટના સમયમાં એ પુન-

દોઝે જ વેદોની મહત્તાને સુસંદેહ રાખી જતાવી છે એ સત્યને
 પણ આપણે કદાપિ વિચારી દેવાનું નથી જે વેદોએ આર્યજાતિની
 અવનતિના કાળના આગમનનો આરંભ થઈ ગયો હતો, આર્યોની
 પ્રાચીનકાલિન ઉદ્ભવ કંપનાઓ, જાતવની તથા તેજસ્વિની પ્રાર્થ-
 નાઓ અને તેમના અત્યંત તેજસ્વિ અંતઃકરણોમાં મર્મ વિષયોના
 સંબંધમાં ઉદ્ભવની કંપનાનીત કંપનાઓ તથા વિચારણાઓ
 જેમ જેમ અસ્તંગત થવા લાગી હતી તેમ જ તેમનો બધાકથ
 પ્રવાહ ઓમરવાની અણીપર આવતા મંદ તથા સિધિત થવા લાગ્યા
 હતા, અર્થાત્ આકેશરશ્મ્ય મગ્ન જીવન તથા વિશાળ વિચારસરણી એ
 હિન્દુજાતિના જીવનક્રમમાં મનોધર્મનો ન્યાયે મધુધા લોપ જ થઈ
 ગયો હતો તે સમયમાં હિન્દુઓ પુરાણોને જ વિશેષ મહત્ત્વ સમર્પવા
 લાગ્યા હતા, જે તથા ઉપનિષદ આદિક દિવ્ય જ્ઞાનખનિમાંથી અમૂલ્ય
 વિચારોને ખણી કાઢવાની મહત્ત્વ હિન્દુઓમાં જેમ જેમ ઓછી
 થતી ગઈ તેમ તેમ એ 'પુરાણ' નામક જ્ઞાનકોષ ઉપર મુખ્ય આધાર
 રાખવાની પ્રવૃત્તિ હિન્દુઓને સ્વાભાવિક જ હૃદયર દેખાવી લાગી
 ત્યારપછી કાલકાલે ન્યાયે સ્વતઃ સ્ફુર્તિથી અણે રચવાની તેમ જ
 મૌખિક જ્ઞાનનિધાનને અવસોજવાની ચક્તિથી હિન્દુઓ, અનેક પ્રકારના
 માણ નવા આશ્ચર્ય કારણોથી, વર્ણિત થઈ ગયા એટલે પડી
 પુરાણોએ જ વૈદિક ધર્મના મહત્ત્વના અવરોધને ધારણ કરી લીધું
 અર્થાત્ વેદોના દેવદેવીઓ વિરમદધુના અણુધર્મો નિમજ્જિત
 થવા પામ્યા અને પુરાણોમાં નવીન દેવો તથા દેવીઓનો, આવા
 અવરોધોમાં જેમ થાય છે તેમ, આભાવિક પ્રવેશ થવા પામ્યા.
 અર્થાત્ એ નવીન દેવો તથા દેવીઓની કલ્પિત, અન્યોન્ય શ્રેષ્ઠતા,
 તેમના વર્ગીકરણ તથા તેમની પ્રસન્નાપ્રસન્ના ઇત્યાદિ વિરયો તેમ જ
 પ્રતો, વૈકલ્યો, નિયમધર્મ, યાત્રા તથા ઉત્સવ આદિને અત્યંત
 મહત્ત્વ અપાઈ જવાથી જે સત્ત્વ ધર્મ હતો તે કાષ્ઠક પાછળ પડી
 ગયો, ભારગ્ય, પગવળી તથા આચારવિશિષ્ટ, આચારપ્રધાન ને

કર્મકાંડાત્મક ધર્મે મૂળના આધ્યાત્મિક તથા સાત્ત્વગુરુ વૈદિક ધર્મને પાઠ્ય પાઠી દબને સર્વત્ર પોતાના જ અધિકારને સ્થાપી દીધો. મહાગ્રંથાત્મ, પૌરાણિક કથા અને કળાવસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રકારે વડે રચાયેલા પુરાણોને જોતાં જાણે તે એક અનેકરંગી વસ્તુના થીંગણાં મારીને તૈયાર કરાયેલી એક ગોદડી જ હોયની. એવો જ કોઈ કોઈવાર જોનારને જાસ થઈ જાય છે.

જે વેદગ્રંથે પરંપરાગત વિધર્મી લોકોના ટોળાંએ ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરવાના પોતાના પુંડાકવ્યવસાયને આરંભી દીધો એટલે એ જમાનકે પગિસ્થિતિના ઝર્મનથી તે કાળના ભારતીય હિન્દુ નેતા પુરોહિતે એમ બામવા સાગ્યું કે “અત્યારની આ પરિસ્થિતિમાં આપણાથી આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી શકાય એ વાત અશક્ય છે” અર્થાત્ વેદો તથા ઉપનિષદો આદિક જ્ઞાનના જાંડારોને ચોપ થઈ જશે, અધર્મની પ્રત્યગતા વધી જશે; મમસ્ત ગૃહમાત્ર ક્ષાત્ર ધર્મને સ્વીકારી બેનાનો અવગર આવી લાગતા દેવો તથા દેવીઓની પૂજા તથા અર્ચા યથાવિધિ નહિ જ થાય અને મર્વન અધાર્મિકતા વ્યાપી જશે; આરાધ્ય કે, આ સર્વ કારણોથી યનારા ઇશ્વરના કોપને ટાળી દેવાના તેમ જ અપૌરુષેય વેદ તથા પરંપરાગત સાંચિન યથેચા બ્રહ્મજ્ઞાનને સુરક્ષિત રાખવાના કાર્યને હિન્દુ સમાજે બ્રાહ્મણ-ગર્જના હસ્તમાં મમર્ષી દીધું” આ કાર્ય અતિશય હાથકર, પરિશ્રમજન્ય, બૌદ્ધિક તથા શ્રદ્ધાનિશ્ચયપુરુષ હોવાથી આ કાર્યના જાગ્રને પોત જ મસ્તકે પર ધારી લેવાની હિમ્મત જો બ્રાહ્મણો વિના અન્ય કોઈ પણ વર્ગના લોકો ન દર્શાવી શક્યા હોય, તો એ ઘટના સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતી; કારણ કે, અમુક કાર્યના જારને તે કાર્યના રૂપ તથા રંગ અનુસાર પોતાના મસ્તક પર ધાગણ કરનાર મનુષ્ય કિંન મનુષ્યોના સમુદાયમાં તે કાર્યના પોષક તથા સિદ્ધિમર્ષક ગુણોત્તમ મર્વથી પ્રથમ આસ્પષકતા રહેલી હોય છે. અર્થાત્ તે ગુણોત્તમ બ્રાહ્મણવર્ગમાં કિન્તરેલા જોઈ નીધા વિના જ અન્ય વર્ણના લોકો આ

ધર્મરક્ષાને એ ભાર બ્રાહ્મણવર્ગના શિરપર સ્થાપી દીધો હતો, એમ તો કોઈથી કદાપિ મ્ની ગમ્ય તેમ છે જ નહિ ભારતીય બ્રાહ્મણોએ ચોતાને સોંપાવના એ ધર્મરક્ષક કાર્યને અત્યંત ઉત્તમ ન્વરૂપમાં મિલક કરી મતાન્યુ હતુ અને તેથી આજે સમસ્ત મમાર ભાગતીય બ્રાહ્મણસમાજને એકવામ્યતા તથા અત કરણ-પૂર્વક કોટિ કોટિ ધન્યવાદો મમપા રળો છે આપણો અત્યંત પ્રાચીન મનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ આપણા સમસ્ત ધર્મગ્રંથો તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો મહિન રવળ એ બ્રાહ્મણો અથવા પગમપૂજ્ય બ્રહ્મોના અવિશ્વાન પગિશ્મથી જ આજની ધર્મ પથન્ત ચોતાના અસ્તિત્વને અવિચન ગમ્પી ગમ્યા છે અને અ ય દેશોના વિવિધ ધર્મપ્રવત મને મ્મુતિ મમપાનિ વિશ્વમાં નવીન જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરી ગ્યા છે વિશ્વવાસિની જનતાએ જો કે નવીન ધર્મોની મસ્થા પનાના કયે લિન્ન લિન્ન મમગ ચોતાની મનશુદ્ધિ કરેની છે છતા પશુ મમસ્ત વિશ્વના અર્ધભાગ જોના માનવસમાજના મોક્ષમાર્ગ તરીકે અવિચન રહીને મનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ આજે પશુ જગ-હુગુમના ઉન્નતમ તથા અદ્યતમ આમન પર વિશ્વાને સમસ્ત મમારને તત્ત્વજ્ઞાનના પાઠ પની ગ્યા છે હે સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ ! તને કોટિ કોટિ વાર ધન્યાવાદ હા અને તારો અખડ જયજયમાર હો ! ! કાલચક્રના અમખ્ય પરિશ્રમોમા મપગ્રાહ જવાના અપરિમિત અવ મગ પ્રાપ્ત થત્રા છતા તેમણા મુક્ત થઈને તુ ચોતાના મૂળ સ્વરૂપને આજ્ઞા વિશાળ પગિમાણમાં વશુદ્ધ તથા તેજોમય કેરી રીતે ગમ્પી નકયો છે એ આજે મમારમારે અનિર્વચનીય આશ્ચર્યનો વિષય થઈ ગયા છે પરંતુ જો નિષ્પ રખાના તથા અત્યરિષા દમિથી જોવામાં આવે તો રવળ આજ્ઞાચુનાતના નગ્ગેટા પરિશ્રમ આત્મચિંતામ ધર્મશ્રદ્ધા તથા મુચિર્જાના આદિ અદ્યુત મુણગણોએ જ તારા દિવ્ય ગૌરવો અખડ, અગાધ્ય અજર તથા અમર રાખી નાંખુ અને લલિતમા પશુ એ પગમપૂજ્ય બ્રાહ્મણોના આત્મ ના તક્ષા

ધર્મશ્રદ્ધા નામક ગુણોના યોગે જ તારી રહ્યા થવાની છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંથન છે પણ નહિ અને હોવાનો મંભવ પણ નથી. આવા ગુણગૌરવાન્વિત ભારતીય બ્રહ્મણેને જે ભારતવર્ષના અન્ય જગ્યોના હિન્દુઓ પોતાના પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ તરીકે સ્વીકારીને દેવ તરીકે પૂજતા હોય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું છે જ શું વાઙ ? પરંતુ મનુષ્ય જ્યાંસુધી આ મર્ત્યભૂમિમાંથી પરલોકના માર્ગમાં પ્રયાણ નથી કરતો ત્યાંસુધી તેનામાં અખંડ દેવત્વનો આવિભાવ નથી થઈ શકતો. એ ન્યાય અનુસાર એક સમયમાં જે પરમપુણ્યતાથી, પુણ્યશ્લોક બ્રાહ્મણોએ મનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુતત્ત્વજ્ઞાનની આત્મ અપૂર્વ ગૃહા કરી બતાવી હતી અને મ માગની અમગવ્ય પૂજ્યતાને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી તે જ મહાતેજની, તીવ્ર તપોનિષ્ઠ, અખંડ આત્મશ્રદ્ધ તથા સ્વાધ્યાયરત બ્રાહ્મણોના ઉપરિનિર્દિષ્ટ ગુણોનો કાલાતરે લોપ થવા લાગ્યો, તેમનામાં સ્વાર્થનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો અને સ્વાર્થ તથા પરાર્થ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ પ્રમાણે એકબીજાથી મર્વધા ભિન્ન તથા દૂરગામી પદાર્થ હોવાથી સ્વાર્થનો ઉત્કર્ષ થતાંની સાથે જ પરાર્થ પનાયન કરી ગયો અને પરાર્થના પનાયન સાથે તેના અનુપંગી દેવી તથા સાત્ત્વિક ગુણો પણ બહુધા અસ્તંગત થઈ ગયા. છતાં અત્કાર એવો થયો કે બ્રાહ્મણોના ગુણો આત્મી રીતે નષ્ટ થઈ જવા મના પણ બ્રાહ્મણોની હિન્દુસમાજમાં જે પ્રભા, ગુરુતા, પૂજ્યતા તથા મત્તા હતી તે તે જોઈને તેમ જ અવિચલ રહી ગઈ, અને તેના યોગે બ્રાહ્મણોના હૃદયોમાં સ્વાર્થની ઉત્તમેતર અપરિમિત પરિમાણમાં વૃદ્ધિ થતા બ્રાહ્મણોએ ઇતર વર્ણના લોકોની પ્રમાદશીલતા તથા અતિશ્રદ્ધાનો લાભ લઈને બ્રહ્મચાનના ભાષાગાર ઉપર પોતાના સ્વનંત્ર અવિધરને સ્થાપી દીધો માનવગણના જ એવા પ્રજાગ્રો છે કે દાન તથા દુઃખ એ બે ‘દ’કરો તેને દાનવપુત્ર દારુણ દેખાયા કરે છે- એટલે કે, પોતાના અધિકાગ્રમાં આવેની વસ્તુ કોઈને દેવાની તથા દુઃખને ભોગવવાની તેની ઇચ્છા જ નથી થતી તેમાં ય વગી બ્રાહ્મ-

જોએ તો એ ધર્મ તથા ધર્મસ્થાનના અધિકારને પોતાના પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને યત્નપૂર્વક તેને વૃદ્ધિમત્ત કરી બતાવ્યો હતો એટલે જો એના સંબંધમાં તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારની અનન્ય મમતાનો ઉદભવ થાય અને તે મમતાના ચોમે એ સંપત્તિ ઉપરના અન્ય કોઈ પણ વર્ણના અધિકારનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા રહે, તો એ ધર્મના કોઈપણ અનિર્મર્ગિક કદી સકાય તેમ હવું પણ નહિ અને છે પણ નહિ, આવી રીતે ધર્મ તથા નત્વસ્થાનના ભંડાર કેવળ બ્રાહ્મણોના અધિકારમાં રહી જવાનું એક ખીણું કારણ એ હવું અને છે કે વેદના પાઠનું કાર્ય એટલું બધું પરિશ્રમયુક્ત, સહનશીલતાયોગ્ય, ધર્મ-શીલતાવશ્વળી તથા નિષ્કામચરણમંડિત છે કે એ કાર્યના સંપાદનમાં જોમની કમતિત નથા સર્વથા અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહ્યા કરે છે તે અવિશ્રાંત પરિશ્રમ, સદ્વિપવૃત્તા, ધર્મશીલતા તથા નિષ્કામ આચરણ આદિ ગુણોનો આશ્રયો વિના અન્ય વર્ણના લોકોમાં સર્વથા અભાવ હોવાથી એ વેદ પાઠ નથા કર્મકાંડ આદિક કાર્યો પ્રતિ અન્ય વર્ણના લોકોએ જો ઉદાસીનતા દર્શાવી હોય, તો તેમની તે ઉદાસીનતા સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતી અને સૃષ્ટિના ક્રમને અનુસરનારી જ હતી. હવે અહીં જો કોઈ વ્યક્તિ એવા એક સંશયદર્શક પ્રમુખે ઉપસ્થિત કરી દે કે: “ જ્યારે બ્રાહ્મણોને સર્વ ગુણોના શુરુ તરીકે માનવામાં આવના હતા તો તેમણે શુરુના હૃદયમાં વસી રહેલા શિષ્ય વિષયક પ્રેમથી પ્રેરાઈને અન્ય વર્ણના લોકોને તેમની પોતાની યાચના વિના જ અધ્યયનના કાર્યમાં પોતાની સાથે રાખવા જોઈતા હતા અને સર્વના શાનવિષયક અધિકારને સમકક્ષમાં જ રાખવા જોઈતો હતો; પરંતુ એ કલંધ્યને તેઓ પૃથ્વી કરી ચક્રા ન હોતા, એ વાત ખરી છે કે નહિ વાર ? ” પરંતુ આ પ્રશ્ન અમેને તો સર્વથા અનુચિત જ દેખાય છે; કારણ કે, “ શીખી ક્યો ? , બાઈ, શીખી ક્યો ! ” એવા પોશરો કરીને શેઠાની પૂઠે પડવાથી લોકો શીખવાને તૈયાર નથી થતા અને જો વેળાએ અમુક એક વિશિષ્ટ વર્ણના પુરુષો એ

થઈ હોય અને અત્યારના પુરાતત્ત્વતા તથા ઇતિહાસસંશોધક પંડિ-
તોની માન્યતા અનુસાર એ પુરાણો અન્ય વિદ્વાનોના હસ્તથી જ
જન્મ્યા હોય; તો પણ એ પુરાણોના ગ્રંથિતાઓએ પોતાથી જોટલા
પણ કરી શકાય તેટલા અવિત્રાંત પરિશ્રમો કરીને પોતાના મતન
અભ્યાસ, અનેકવિધ ગ્રંથોના વાચન, પોતાના વિદ્યાવ્યાસંગ તથા
એ મર્વના યોગે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનના અતિશય ઉત્તમ
લાઝગારને એ પુરાણોમાં ભરી દીધા છે એ ત્રિકલાપ્યાખ્ય સત્ય
વાતાનો તો પુરાણોના વિરોધીઓથી પણ જ્યાં અસ્વીકાર કરી શકાય
તેમ નથી ત્યાં આપણા જેવા ગુણપૂજકોથી તો એ સત્ય વાંતાનો
અસ્વીકાર ક્યાંથી જ કરી શકાય વાર ? અસ્તુ. ' પુરાણ ' સંજ્ઞાનો
અર્થ ' ગતકાવ્ય ' અથવા ' ભૂતકાવ્ય ' થાય છે, અર્થાત્ સાર્વજનિક
કિન્મલોના અવસરે એ પુરાણોના પ્રવચન કરવામાં આવે અને તેના
ચોગે મામાન્ય જનતાને સર્વ વિષયોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી રહે, એ
આવશ્યક જ પુરાણોની રચના કવ્યાર્માં આવેલી ■ પુરાણોની રચના
પદ્ધતિમાં હોવાથી અન્ય આચાર્યથી તેને મુખોદ્ગત કરી શકાય છે
અને પૌરાણિક કથાઓનો પૌરાણિક તથા સામાન્ય જનતાના મુખથી
વાગ્વાર કિન્ચિત્ થતો રહેવાથી પુરાણોના યોગે નૈતિક તથા ધાર્મિક
ઉપદેશનું કાર્ય અત્યંત સરળ થઈ પડે છે પુરાણોમાં માખ્ય તથા
વેનાન્ત એ તત્ત્વજ્ઞાનોના સંયોગ કરી દહને વૈદિક ક્રિયાકર્મ અને
નનવર્ધના નિયમોનો પદ્ધતિપુર સર-સંગ્રહ કવ્યારમાં આવ્યો છે, એ
જ્ઞાતાને પાઠકો તથા પાઠિકાઓએ અહીં અવશ્ય સમરણમાં ગણી
વેવાની છે

બુદ્ધરવર્તી પ્રાચીન કાવ્યો આપણા એ પૌરાણિક ગ્રંથોની
રચનાનો વ્યવમાય સાક્ષનો જ રજો છે, અર્થાત્ એ કાર્ય લિન્ન-
લિન વ્યક્તિઓના હસ્તથી લિન્નલિન્ન કાવ્યમાં સુમંધન થયેલું છે
અને તેથી લિન્નલિન્ન કાવ્યમાં દેશ તથા કાવ્યની પરિચિતિ અનુસાર
જે જે વિચારપરિવર્તનો થતાં રહ્યા હતા તે-સર્વ વિચારો એ પુરાણ

પ્રથેમા વ્વાભાવિક અંતર્જૂત થયેલા આપણા જોવામા આવી નકે છે ન કરાચાર્ય, રામાનુજચાર્ય, રામાનન્દ મુનિ, મધ્વાચાર્ય તથા વન્નમાચાર્ય આદિ આપણા લિન્નલિન્ન ધર્મપ્રવર્તકોના મતોને યુગણેમા પરિપૂર્ણ સત્ત્વ કરાયેનો છે પુરાણો તેમનુ સામાન્ય સ્વરૂપ મનાયુત્તમ હોઇને લોમહર્ષિ અથવા સોમહર્ષિ નામક શ્રી આમનુનિના શિષ્યના પૂછેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તરીકે લખાયના છે એ પૂનાળોના સાત્ત્વિક, રાજ્ય તથા તામસ એવી રીતે ત્રણ ભાગો પાડી નાખવામા આવ્યા છે અને એ પ્રત્યેક ભાગમા વિવક્ષિત પુનાળોને વિશિષ્ટ ધ્યાન અપાયના છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) વિષ્ણુપુરાણ, નારદપુરાણ ભાગવતપુરાણ ગઝ્ડ-પુરાણ પદ્મપુરાણ તથા વરાહપુરાણ એ ૭ પુરાણોને સાત્ત્વિક પુરાણ નર્ગી વ્વીકારવામા આવે છે, (૨) બ્રહ્માન્ડપુરાણ, વૈવતપુરાણ માર્કન્ડેયપુરાણ ભવિષ્યપુરાણ વામનપુરાણ તથા બ્રહ્મપુરાણ એ ૫ પુરાણોને રાજ્ય પુરાણો તરીકે માનવામા આવે છે અને (૩) મત્સ્યપુરાણ કૂર્મપુરાણ સ્કિન્ધપુરાણ, શિવપુરાણ, રુક્ષપુરાણ તથા અગ્નિપુરાણ એ ૪ પુરાણોને તામસ પુરાણો તરીકે અગ્નિ-કાગનામા આવે છે એમનામાના સાત્ત્વિક પુરાણો વૈષ્ણવ મતાવનથી છે, રુક્ષ પુરાણો ગેત્વામી વન્નભાચાર્યના મતના પ્રચાર છે અને તામસ પુરાણો શેવ મતના પ્રતિપાદક ૬ અમારે અહીં એ વાર્તાને પણ દર્શાવિત કરી જ દેવી જોઇએ કે આ સર્વ વ્યાખ્યા અમારી પોતાની નથી કિન્તુ કેટલાક પુરાણુસ પડિતોની છે અમોને આ વર્ગીકરણ સર્વથા તથા નિર્વિવાદ સ્વરૂપમા માન્ય નથી અસ્તુ ઉપર દર્શવેના પ્રધાન ૧૮ પુરાણો ઉપરાત યોગ્ય ૧૮ ઉપપુરાણા પણ અગ્નિત્વ ધરાવે છે અને મર્વ પુરાણોના સ્નાકોની મધ્યા વૌદિક માન્યતા અનુમાર, એક કોટિ જેટલી યત્રા જન્ય છે પરંતુ પ્રત્યક્ષ મણુનાએ તે શ્લોકોની મધ્યાને ચાક લક્ષ (લાખ)ની વગમગમા નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી જતાવી છે એ ૧૮ ઉપપુરાણોના

૪૫ હોય અને અત્યારના પુરાતત્ત્વેતા તથા ઇતિહાસસંશોધક પંડિ-
તોની માન્યતા અનુસાર એ પુરાણો અન્ય વિદ્વાનોના હસ્તથી જ
રચાયા હોય, તો પણ એ પુરાણોના ગ્રંથિતાઓએ પોતાથી જોટલા
પણ કરી રાકાય તેટલા અવિશ્રાંત પરિશ્રમો કરીને પોતાના મતન
અન્યામ, અનેકવિધ ઋણોના વાચન, પોતાના વિદ્યાધ્યાયન તથા
એ મર્વના યોગે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનના અતિરામ ઉત્તમ
લાઝાગારને એ પુરાણોમા ભરી દાધો છે એ ત્રિકાવાચ્યાખ્ય મત્ય
વાનાનો તો પુરાણોના વિશેષીઓથી પણ જ્યા અસ્વીકાર કરી રાકાય
નન નથી ત્યા આપણા જેવા ગુણુપૂજકોથી તો એ સત્ય વાંતનો
અગ્વીકાર કયાથી જ કરી રાકાય વાર ? અસ્તુ ‘ પુરાણ ’ શબ્દનો
અર્થ ‘ ગતકાલ ’ અથવા ‘ જૂતકાલ ’ થાય છે, અર્થાત્ માર્વજનિ-
કુસુવોના અવમરે એ પુરાણોના પ્રવચન કરવામા આવે અને તેના
દેગે મામાન્ય જનતાને મર્વ વિશ્વોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી રહે, એ
જ્ઞાનયથી જ પુરાણોની રચના કરવામા આવેતી છે પુરાણોની રચના
પુણ્યત્મિકા હોવાથી અન્ય આચાર્યથી નેને સુખોદ્ગત કરી રાકાય છે
અને પૌરાણિક કથાઓનો પૌરાણિકો તથા મામાન્ય જનતાના સુખથી
સાવગ કુચ્ચાર થતો રહેવાથી પુરાણોના યોગે નૈતિક તથા ધાર્મિક
ઉપદેશનુ કાર્ય અત્યંત સંગ્રમ થઈ પડે છે પુરાણોમા માખ્ય ત
વેદાન્ત એ તત્ત્વજ્ઞાનોનો સ યોગ કરી દધને વૈદિક ક્રિયાક્રમ
નનવધર્મના નિષ્ક્રોનો પદ્ધતિપુ સર સમ્રદ કરવામા આવ્યો કે
ત્રાતાને પામકો તથા પાઠિકાઓએ અઢી અવશ્ય અમરણ્ય
વેદાની છે

નહિ પરંતુ તત્ત્વાર્થી તથા મગ્ધાધક મનુષ્યોથી તો નિમન્વ પદાર્થોને
કટા પાડીને એમાંથી પણ અનેક પ્રકારના સત્ત્વશાળી મત્ત્યો કિંવા
તથોને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. જૂતકાન ઉપર પ્રકાશ પાડવાના એક
મુંદર માધન તથા તે કાળની સર્વ ધટનાઓના સંગ્રહની દૃષ્ટિથી તો
પુરાણો એટલા બધા ઉપયોગી છે કે એ ઉપયોગિતામાં અન્ય માહિત્ય-
વિભાગોથી પુરાણોની રૂપમાં લાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે જેવી ગીતે
કોષ એક કુશળ ચિત્રકાર કુરૂપ મૃત્તિકારાશિને પોતાના કયાકૌગલ્ય વડે
અનન્યમુંદર સ્વરૂપ મમર્ષી દે છે તે પ્રમાણે જ વિચારશીલ પુરુષોએ
એ પુરાણોનો કરી શકાય તેટલો મહુપયોગ કરી લેનાનો છે ‘પુરાણ’
શબ્દને સાબળતાની માથે ધૂણાને દર્શાવવાથી તથા નાક તેમ જ મોંનાં
મગ્ધવાથી કોષ પણ પ્રકારનો લાલ ચવાની મભાવના છે જ નહિ
શાકના પણ શિરપર કોષ પણ પ્રમાણના દૈપત્ય આગપણુ કરી દેનાં એ
પગ્નિમહીન તથા સુખલ કાર્ય હોવાથી પોતાના પૂર્વજો ઉપર કોષ
નજી વ્યક્તિ કોષ પણ પ્રકારના આયામ વિના હોય તો આરોપ કરી
ચકે તેમ છે, પરંતુ એ પર્વતપ્રાય મયસ પત્તિનો અભ્યાસ કરીને
તેમાંનાં તત્ત્વો, ઉપયુક્ત વિષયો તથા ગાનકણેનો સમ્રહ તો અસા-
માન્ય ગટિની અવિચન ખત, ઉદ્યોગગીનતા તથા બોદિકે માહકતા
આદિકેના બળથી જ કરી શકાય છે અર્થાત્ જેનામાં એ ગુણો
વર્મના હોય છે અને જેમણે આવા પ્રકારના વ્યામગો કરેના હોય
છ તેમનાથી જ પોતાના અધિકારના યોગે એ અભ્યાસ તથા ગાન-
મમ્રહ કરી શકાય છે નહિ તો પછી ‘મુલમસ્તીતિ ચક્તવ્યમ્’
એનો કરો અર્થ છે જ નહિ

પારસત્ય વિદ્યાના પાશ્ર્વત્ય મરોધક પડિતોમાના અધ્યાપક
વિશ્વન મહારાયની માન્યતા અનુમાર “ હિન્દુઓના પુરાણોમાં વર્ણવા-
યતી કટવીક કથાઓ ઇસ્વી મનુષી ત્રણ સો વર્ષ જેટલા પૂર્વવર્તી
કાન માથે સંખધ ધરાવનારી છે અને અન્યાન્ય રાષ્ટ્રોના તાત્કાલિક
લોકોની ધર્મવિષયક માન્યતાઓ, યમતકારિક મંચાઓ તેમ જ

નામો આ છે (૧) સનતકુમાર, (૨) નારદીય, (૩) શિવ, (૪) વન્ધુ
(૫) અસનમ્ (૬) આદિત્ય, (૭) નારમિંદ, (૮) પરાશર, (૯)
કપિલ (૧૦) સાંખ, (૧૧) કલ્કિ, (૧૨) ભાગવત, (૧૩) કુર્મ, (૧૪)
મહેશ્વર, (૧૫) મનવ, (૧૬) નંદી, (૧૭) સૌર અને (૧૮)
વર્ગિયુગલ્ય

શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણમાં વૃત્તાસુખના દનન અથવા વધની ધ્ય
અપાયવી છે, ગાયત્રીમંત્રની ચર્ચા તો પ્રાગભ્યા જ કરવામાં આવી
છે આસ્ત્રવન કલ્પમાંના યોગ્યાર્થનો નો એમાં અતિશય ઉત્તમ વિવે
ચન કરવામાં આ પું છે ત્યાર પછી વગદ, પ્રદનાદ, કુવ, વેન દ્ય
મન્વ તં તથા પ્રજાપતિયોની ઉત્પત્તિ અને કપિસાવતાર, મત્યાવન
મમુદ્રમથન કૃષ્ણાવતાર, યદવનિપૂદન, ઉર્લ્લેખદેશ તથા કલિયુગચર્ય
આદિક વિષયો ભાગવતપુરાણમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવાયા છે એ ન
પ્રમાણે અગ્નિપુરાણમાં ઇશાનકલ્પ રમકૃષ્ણાવતાર શિવની પૂજન
ગૃહ પ્રકાશ પૃષ્ઠીપરિચય, લિન્નલિન્ન માનવવચન ક્રિયા રાજવશ અને
રૂદ્ર, ભાદ્રા, અનકાર, વ્યાકરણ તથા મમામ માથે સળધ ધગવ
નારા વિષયો આદિ વસ્તુઓ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવાયવી છે એ ઉપરાંત
અગ્નિપુરાણમાં સત્ત્વવિદ્યા તથા ધનુર્વિદ્યાનાં વિવેચનો પણ વિદ્યમાન
છે અને ધનુર્વેદનો લોપ થઈ ગયેતો હોવાથી એ પુરાણને ધનુર્વેદ
જેટની જ મહત્તા મળી ગઈ છે હેવપુરાણમાં બ્રહ્માત્મ, પદ્મપુરાણમાં
વિષ્ણુત ભારતીય જૂગોન તથા મમસ્ત વિશ્વના મામાન્થ જૂગોન ગરુડ
પુરાણમાં મામુદ્રિક રાત્ન તથા ફલન્યોત્તિ ઘાત્ર અને કેટલાક પુરાણોમાં
કના તથા ઉલોમન્યવચ્ચ, એવી રીતે લિન્નલિન્ન પુરાણોમાં લિન્ન
લિન્ન વિષયોને વિષ્ણુત સ્વરૂપમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે ને ક
પુરાણોમાં કેટલાક સર્વચા નિરુપયોગી તથા અનાવરયક વિષયો વિપુલ
મખ્યામાં ભરાઈ ગયા છે અને તેથી કેટલીક વાર એમાંથી ઉપયુક્ત
તથા આવરયક વિષયોને શોધી કાઢવાનું કાર્ય કુશ્કર થઈ ગયું પ
છે, એ મત્તનો તો કામચી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે ન

નદિ પગે તત્વાર્થ તથા મંગોધક મનુષ્યોથી તો નિમન્વ પામેને
 શ્તા પાડીને એમાંથી પણ અનેક પ્રમારના મત્વરાણી સ્ત્રો કિંવા
 તથ્યેને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે બૂતકાન ઉપર પ્રકાશ પાડવાના એ
 મુદ્દર માધન તથા તે કાગની સર્વ ઘટનાઓના સમ્રદની દૃષ્ટિથી તો
 પુગળો એજલા બધા ઉપયોગી છે કે એ ઉપયોગિતામા અન્ય માદ્વિત્ય-
 વિભાગોથી પુગળોની સ્પર્ધા ભાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે જેવી રીતે
 રાષ્ટ્ર એક દુશ્મન ચિત્રકાર કરપ મુક્તિપ્રાશસિને પોતાના ન્યામૈગન્ય વડે
 અનન્યમુદ્દર સ્વરૂપ સમર્પા દે છે તે પ્રમાણે જ વિચારણીય પુરુષોએ
 એ પુરાણોનો કરી શકાય તેટલો સદુપયોગ કરી લેવાનો છે 'પુગા'
 યને માલગતાની માથે ધૂણાને દર્શાવવાથી તથા નામ નેમ / મોદાને
 મન્વાથી કોષ પણ પ્રકારનો લાભ થવાની મલાવના છે જ નહિ
 શાકના પણ શિરપર કોષ પણ ઝમઝના દોષનું આગપણુ કરી દેનું એ
 સ્ત્રિમહાન તથા સુનભ મર્મ હોવાથી પોતાના પૂર્વજો ઉપર કોષ
 ઇષ્ટ વ્યક્તિ કોષ પણ પ્રકારના આયામ વિના દેતો આરોપ કરી
 વડે નેમ છે પરંતુ એ પવતપ્રાય અચમ પત્તિનો અભ્યાસ કરીને
 નેમનાં તત્ત્વો, ઉપયુક્ત વિષયો તથા જ્ઞાનકણેનો સમ્રદ તા અસા-
 માન્ય કામિની અવિચન ખત ઉલોગમીનતા તથા બોદિત્ર આહતતા
 આદિના બળથી / કરી શકાય છે અર્થાત જેનામા એ પુણો
 રમના હોય છે અને જેમણે આવા પ્રમારના વ્યામગો કરેના હાય
 હ તેમનાથી જ પોતાના આધમગ્ના યોગે એ અભ્યાસ તથા જ્ઞાન
 મસ્રદ શ્રી શમય છે નહિ તા પછી 'મુક્તમસ્તીતિ વક્તવ્યમ્'
 એનો કરો અર્થ છે જ નહિ

પ્રારમ્ય વિદ્યાના પાશ્ચાત્ય મશોધકે પડિતોમાના અધ્યાપ-
 વત્મન મહાસયની માન્યતા અનુસાર હિન્દુઓના પુરાણોમા વર્ણવા-
 યની કેટલીક કથાઓ ઇસ્વી મનથી ત્રણ સો વર્ષ જેટલા પૂર્વવર્તી
 મન માથે સંજલ ધરાવનારી છે અને અન્યાન્ય ગણેના તાત્કાલિ-
 નોદાની ધર્મવિષયક માવતાઓ નમત્કારિક મથ્યાઓ તેમ જ

નાના પ્રમુખની અત્યર્થ યથાએની ઉપતિથી પૂરે જ હિન્દુઓના અમક પુગળોની ગ્યના થયેની છે

હિન્દુઓના પુરાણોને ગર્યાષ્ટકભાડાર તથા અદ્ભુત મંત્રપનિક કથાઓના મંપટકા કહીને પુરાણોની નિન્દામા જ પોતાના પાતિયની સદ્ગતિને અનુભવનારા મહાશયોને વિનયપૂર્વક અમારે એ સત્ય વાતો નહીં કહેવી જ પડે છે કે શ્રીમાન્ મહાશયો, પુરાણોને આપ ગમે તેમવા હોન માનતા હો પરંતુ આજે ભારતીય હિન્દુજાતિના પ્રામાણિક ઇતિહાસના નિર્માણના કાર્યમા એ પુરાણોમા અર્થાવધા ઐનિહામિક પ્રસંગો તથા વિવિધ પ્રાચીન રાજ્યશાના વૃત્તાન્તો કેટલી સીમાપર્યન્ત પ્રચલ મહત્વતા સમર્પી રહ્યા છે અને તેમાં પણ એ પુરાણની મહત્વના વિના ભારતીય હિન્દુજાતિનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રામાણિક અકપમાં ભાગ્યે જ લખી શકાય તેમ છે એ વાર્તા ભારતીય ઇતિહાસ ન શોધક તથા ઇતિહાસનેષકોને પૂછવાથી તત્કાળ આપ શ્રીમાન્ના જ્ઞાણવામા આવી શકે તેમ છે હવે ધીમે ધીમે તે સમય અત્યંત નિકટવર્તી થતો જાય છે કે વિજ્ઞાન મ્ય હિન્દુઓના પુરાણમા વર્ણવાયતી અનેક વસ્તુઓને જે મમયમા નિર્વિવાદ તથા ત્રિમયા બાધ્ય સંય તરીકે સિદ્ધ થી નનાવશે અને માનવશુદ્ધિની પરિમિ તના પામરતા તથા પત્તપાતિાનો ભારતીય તથા અભારતીય મર્વ રાજ્યોને પૂર્ણ તથા પચાપ્ત પરિમય કરાવી દેશે વિશ્વમા વાગવાગ એવા નકરના િસર્ગિક પરિવર્તનો થતા રહે છે કે અમુક પ્રમુખના પરિવર્તનના કાર્યમા સર્વ ઐતિહાસિક સત્યો કાવના ગર્ભમા અમ્ય થઇ જતાં તે મત્યોને પૌરાણિકતાની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે પૌરાણિક એટલે અવિશ્વમનીય અનેમર્ગિક તથા કા પનિક અદ્ભુત મ્યાઓ નેમા કથાયથી હોય તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય એવો જ અત્યાર કેના પહિનમન્યોએ ' પૌરાણિક સાહિત્ય 'નો અર્થ કરવા મા પો છે એન સંજ્ઞામાં અત્યારના વર્તમાન સમયવાદી યુગના એન્ડર્મન્ એમ બેન્ નામક શુદ્ધિશાળી વિચારકે પોતાના ' જીવનતત્વમાન '

(' The Philosophy of Life ') નામક પ્રથમ ધ ૨ ૧૮૯૦ મા પ્રકાશ થયેના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથમાં જે વિચારો દર્શાવેલા છે તે વિચારોને અહીં ઉદ્ધૃત કરવાના પ્રયોજનને અગ્રો નથી જ અટકાવી શકના તે વિચારો આ છે —

“ Time buries all of our history and it becomes mythology. The day will come when colonel Charles Landburgh Rear Admiral Richard E Byrd and Doctor Hugo Eckener will only be a fictitious narrative. The story of the Graf Zeppelin encircling the globe in the future will be a fairy tale. Niagara Falls will be a thing of the past. The pyramids of Egypt will bow their heads to Time ”

The Philosophy of Life, by Anderson M Baten, ‘ Star Books ’ Edition, page 68

દેશે. નાયગારાના વિશ્વવિખ્યાત જલપ્રપાતો ભૂતકાલિદ (અગ્રેય) પનાચો થઈ જશે અને મિત્ર (ધર્મિત) દેશનાં અદ્ભુત મતસભાધિ-નંદિરો પણ કાગનાં ચરણોમાં પોનાનાં ઉત્તમ મસ્તકોને નમાવી દેશે (કાગના ગર્ભમાં પ્રવેશીને ત્ર્યંબકરાના તથા ઉપરથી અદસ્ય યંત્ર જશે !) ”

આનો માર્મિક અર્થ એ જ સમજવાનો છે કે, આપણાં હિન્દુ પુરાણોમાં વર્ણવાયેલી અનેકવિધ જડ તથા ચેતન સૃષ્ટિનો કાગના ગર્ભમાં લોપ થઈ ગયેલો હોવાથી તેમની કથાઓને અત્યારે ગપ્પાટક માનવામાં આવે છે; પરંતુ ભૂગર્ભમાં દટાયેલા પ્રાચીન નગરોના અવશેષોનાં ઉદ્ધનન તથા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના યોગે ભારતીય હિન્દુ-અંદાજનાં પુરાણોમાં વર્ણવાયેલા અનેક વિષયોની વાસ્તવિકતા ધીમે ધીમે ત્ર્યંબકે સિદ્ધ થતી જાય છે, એ આપણા મારે અતિરાય આનંદનો લેાય છે. અગેને તો ભારતીય હિન્દુ પુરાણોની અનન્ય મહત્તા તથા કેપયુક્તતાની સિદ્ધિનો સમય અત્યંત નિકટવર્તી દેખાયા કરે છે એટલે આ સ્થાનમાં હિન્દુ પુરાણોની શ્રેષ્ઠતાની આટલી અર્થાને જ વ્યાપ્ત માનીને એ અર્થાની સમાપ્તિ સાથે જ અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથના ૪૪મ ખંડની પણ પરિગ્રમાપ્તિ કરીએ છીએ.

અથમ ખંડ સમાપ્ત

